

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ
HÜQUQ FAKÜLTƏSİ**

BEYNƏLXALQ PUBLİK HÜQUQ KURSU

DƏRSLİK

**II CİLD
XÜSUSİ HİSSƏ**

(yenidən işlənilmiş və təkmilləşdirilmiş ikinci nəşr)

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Elmi-Metodiki Şurasının «Dövlət və Hüquq» Bölməsi tərəfindən təsdiq edilmişdir (protokol № 41, 10 noyabr 2011-ci il). Tədris proqramı – yenidən işlənilmiş və təkmilləşdirilmiş ikinci nəşr – 31 may 2018-ci il.

BAKİ – 2023

***Bakı Dövlət Universiteti Hüquq fakültəsinin
95 illiyinə həsr olunur.***

Müəlliflər:

Əliyev Etibar Əli oğlu,

Azərbaycan Hüquqşünasları Konfederasiyasının üzvü,
Beynəlxalq Nəqliyyat Akademiyasının həqiqi üzvü,
Bakı Dövlət Universitetinin Hüquq fakültəsi “İnsan
hüquqları və informasiya hüququ” UNESCO kafedrasının
professoru, hüquq üzrə elmlər doktoru;

Hüseynova Fatimə Etibar qızı,

Dünya Tibbi Hüquq Assosiasiyasının üzvü, Bakı Dövlət
Universiteti Hüquq fakültəsi “Beynəlxalq xüsusi hüquq
və Avropa hüququ” kafedrasının dosenti, hüquq üzrə
fəlsəfə doktoru.

E 1957

**Beynəlxalq publik hüquq kursu. Dərslik / Z.H.Əliyevin
ümumi redaktəsi ilə. II cild. Xüsusi hissə.** Yenidən işlənmiş və
təkmilləşdirilmiş ikinci nəşr. “Bakı Universiteti” nəşriyyatı, 2023,
708 səh.

İSBN

© E.Ə.Əliyev, F.E.Hüseynova, 2023

Baş redaktor:

Əliyev Zaur Hübət oğlu,
Bakı Dövlət Universiteti Hüquq fakültəsinin
dekanı, dosent, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru.

Elmi redaktor:

Əliyev Əmir İbrahim oğlu,
Bakı Dövlət Universiteti Hüquq fakültəsi “İnsan
hüquqları və informasiya hüququ” UNESCO
kafedrasının müdiri, professor,
hüquq üzrə elmlər doktoru.

Rəyçilər:

Hüseynov Lətif Hüseyn oğlu,
professor, hüquq üzrə elmlər doktoru;

Timçenko Leonid Dmitriyeviç,
professor, hüquq üzrə elmlər doktoru;

Məmmədov Rüstəm Fəxrəddin oğlu,
professor, hüquq üzrə elmlər doktoru;

Hüseynov Turqay İmamqulu oğlu,
dosent, hüquq üzrə elmlər doktoru;

Vəliyev İsxan Veysəl oğlu,
professor, hüquq üzrə elmlər doktoru;

Məmmədov Əlizadə Qurbanəli oğlu,
dosent, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru.

Bakı Dövlət Universiteti Hüquq fakültəsinin dekanı, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Zaur Hübət oğlu Əliyevin ümumi redaktəsi ilə yenidən işlənmiş və təkmilləşdirilmiş bu dərslikdə beynəlxalq publik hüququn xüsusi hissəsini təşkil edən hüquqi qurumlara doktrinal anlayış verilir, onların nizamasalma predmeti, prinsipləri, mənbələri, subyektləri və s. məsələlərə ətraflı şəkildə toxunulur və onların mahiyyətinə aydınlıq gətirilir. Əsərdə beynəlxalq publik hüququn xüsusi hissəsinə dair müddəalar nəzərdən keçirilərək, onun sistemi tədqiq edilir və konkret hüquq sahələri fərqləndirilir, hər bir fəsil üzrə əyani sxem və tövsiyə edilən əlavə ədəbiyyat siyahısı verilir.

Müasir dövrdə beynəlxalq publik hüquq kursu beynəlxalq müqavilələr hüququ, xarici əlaqələr hüququ, beynəlxalq təşkilatlar hüququ, beynəlxalq humanitar hüquq, beynəlxalq iqtisadi hüquq və s. bu kimi müstəqil publik hüquq sahələrini əhatə edir; hər bir müstəqil hüquq sahəsinə dair məsələlər elmi-nəzəri cəhətdən beynəlxalq-hüquqi kontekstdə işıqlandırılır.

Sözügedən dərslik müasir beynəlxalq publik hüquq elmində mövcud olan boşluqların doldurulmasına, hüquqi alqoritm və nihilizm təzahürlərinin aradan qaldırılmasına xidmət edir.

Dərslikdən ali məktəb tələbələri, müəllimlər, hüquqşünaslar, habelə beynəlxalq hüquq elmi sahəsində çalışan mütəxəssislər, vəkillər və digər praktik işçilər faydalana bilərlər.

II BÖLMƏ. **XÜSUSİ HİSSƏ**

BEYNƏLXALQ PUBLİK HÜQUQUN SAHƏLƏRİ

XI FƏSİL. **BEYNƏLXALQ PUBLİK MÜQAVİLƏLƏR HÜQUQU**

11.1. Beynəlxalq publik müqavilələr hüququnun anlayışı, predmeti, mənbələri və prinsipləri

11.1.1. Beynəlxalq publik müqavilələr hüququnun anlayışı və predmeti

Məlum olduğu kimi, dövlətlər arasında həyata keçirilən əməkdaşlığın müxtəlif sahələrində (məsələn, iqtisadi, insan hüquqlarının qorunması, beynəlxalq cinayətkarlıqla mübarizə və s.) müəyyən növ ictimai münasibətlər yaranır və həmin münasibətlər beynəlxalq müqavilələr vasitəsi ilə tənzimlənir. Beynəlxalq müqavilələr olmadan, praktiki cəhətdən, nə dövlətlər arasındakı əməkdaşlığın, nə də beynəlxalq publik hüququn özünün inkişafı mümkündür. Yaddan çıxarmamalıyıq ki, beynəlxalq müqavilə beynəlxalq publik hüququn əsas və başlıca mənbə növü sayılır.

Beynəlxalq müqavilələr müəyyən qaydada bağlanır, icra olunur və ləğv edilir. Beynəlxalq müqavilələrin bağlanması, icrası və ləğvi qaydaları isə müvafiq hüquq normaları ilə müəyyənləşdirilir. Həmin normaların məcmusu beynəlxalq publik müqavilələr hüququ adlanır və bu normalar nəinki dövlətlərin, həmçinin beynəlxalq publik hüququn digər subyektlərinin beynəlxalq müqavilə bağlamaq prosesində iştirakını müəyyənləşdirir. Axı, dövlətlərdən başqa beynəlxalq publik hüququn digər

subyektlərinin də (məsələn, dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatların və s.) beynəlxalq müqavilə bağlamaq hüququ vardır.

Beynəlxalq publik müqavilələr hüququ dedikdə beynəlxalq müqavilələrin bağlanması, icrası və ləğv edilməsi qaydalarını müəyyənləşdirən hüquq normalarının sistemi başa düşülür. Bu, **obyektiv mənada** beynəlxalq publik müqavilələr hüququna verilən anlayışdır. Obyektiv mənadan başqa beynəlxalq publik müqavilələr hüququ həm də **subyektiv mənada** işlədilir. Subyektiv mənada beynəlxalq publik müqavilələr hüququ dedikdə beynəlxalq publik hüquq subyektlərinə verilən elə hüquqi imkanlar başa düşülür ki, onlar bu imkandan istifadə etməklə beynəlxalq müqavilə bağlaya bilərlər. Nəzərdən qaçıрмаq olmaz ki, beynəlxalq müqavilə bağlamaq hüququ dövlətin suveren hüquqlarından biridir;¹ dövlət həm ikitərəfli, həm də çoxtərəfli beynəlxalq müqavilələrin iştirakçısı ola bilər.

Subyektiv mənada beynəlxalq publik müqavilələr hüququ beynəlxalq subyektiv hüquqların bir növü kimi çıxış edir. Obyektiv mənada beynəlxalq publik müqavilələr hüququna gəldikdə, qeyd etməliyik ki, o, beynəlxalq publik hüququn tərkib hissəsi kimi tanınır. Belə ki, beynəlxalq publik müqavilələr hüququ struktur element kimi beynəlxalq publik hüququn tərkibinə müstəqil hüquq sahəsi qismində daxil olur. Beynəlxalq publik müqavilələr hüququ həm də beynəlxalq publik hüququn, necə deyərlər, ən «qədim» və «qocaman» sahələrindən biri hesab edilir. Belə bir faktı inkar etmək olmaz ki, beynəlxalq publik müqavilələr hüququ kimi sahənin formalaşmasına minilliklərlə tarixi olan beynəlxalq müqavilə bağlamaq praktikası böyük təsir göstərmişdir. İlk qədim beynəlxalq müqavilələrdən biri isə, hələ bizim eradan əvvəl XXIII əsrdə Akkad çarı ilə Elama hökmdarları arasında bağlanmışdır.²

¹ Международное право. Учебник / Отв. ред. Ю.М.Колосов, Э.С.Кривичкова. М., 2000, с.68.

² *Qədim dövrlərdə bağlanan beynəlxalq müqavilələr barədə daha ətraflı:* Международное право. Учебник / Отв. ред. В.И.Кузнецов, Б.Р.Тузмухамедов. М., 2007, s.144.

Beynəlxalq publik müqavilələr hüququ əsrlər boyu beynəlxalq adət-hüquq normalarından ibarət olmuşdur ki, həmin normalara dövlətlər hələ qədim dövrlərdən başlayaraq əməl edirdilər. Qədim Roma hüququnun miras qoyduğu belə bir norma-nın, xüsusilə, böyük əhəmiyyəti vardır ki, «pacta sunt servanda», yəni «müqavilə yerinə yetirilməlidir». Hələ neçə əsrlər bundan əvvəl formulə edilən həmin adət-hüquq norması müasir dövrdə də, öz aktuallığını saxlayaraq, qüvvədən düşməmişdir.

Müstəqil hüquq sahələrindən biri olan beynəlxalq publik müqavilələr hüququ beynəlxalq publik hüquq sistemində mərkəzi yer tutur; hətta onu, haqlı olaraq, beynəlxalq publik hüququn «baza sahəsi» adlandırırlar. Belə ki, dövlətlərarası münasibətlər beynəlxalq müqavilələr vasitəsilə tənzimlənir. Beynəlxalq publik müqavilələr hüququ həm də müstəqil hüquq sahəsi kimi beynəlxalq publik hüququn **xüsusi hissəsinə** daxildir; məhz beynəlxalq publik hüququn xüsusi hissəsi beynəlxalq publik müqavilələr hüququndan başlayır.

Beynəlxalq publik müqavilələr hüququnun müstəqil hüquq sahəsi kimi tanınmasını şərtləndirən əsas və başlıca meyar bundan ibarətdir ki, onun özünəxas **nizamasalma predmeti** vardır. Beynəlxalq müqavilələrin bağlanması, icrası, dəyişdirilməsi və ya xitam olunması ilə bağlı münasibətlər onun nizamasalma predmetini təşkil edir. Beynəlxalq publik müqavilələr hüququnun müstəqil hüquq sahəsi kimi ayrılmasının vacib və mühüm əlaməti beynəlxalq müqavilənin özünün mövcudluğudur.

11.1.2. Beynəlxalq publik müqavilələr hüququnun subyektləri

Beynəlxalq hüquq nəzəriyyəsindən məlumdur ki, dövlətlərin və digər təşkilatların beynəlxalq publik hüququn subyekti olması üçün onların həm də beynəlxalq fəaliyyət qabiliyyətinə malik olmaları tələb edilir. Beynəlxalq fəaliyyət qabiliyyəti, əvvəllərdə qeyd etdiyimiz kimi, beynəlxalq publik hüquq subyektliyinin elementlərindən biridir. Beynəlxalq fəaliyyət qabi-

liyyətinin özü bir neçə elementdən ibarətdir ki, beynəlxalq müqavilə bağlamaq qabiliyyəti həmin elementlərdən biri sayılır. Hansı qurum beynəlxalq müqavilə bağlamaq qabiliyyətinə malik olarsa, o, beynəlxalq publik müqavilələr hüququnun subyekti kimi tanınır.

Beynəlxalq publik müqavilələr hüququnun subyektləri dedikdə beynəlxalq müqavilə bağlamaq qabiliyyətinə (imkanına) malik olan qurumlar başa düşülür. Belə qabiliyyətə (imkana), əsasən və başlıca olaraq, **dövlətlər** malikdirlər. Ona görə ki, beynəlxalq müqavilələrin əsas funksiyası dövlətlər arasında müxtəlif sahələrdə yaranan ictimai münasibətləri tənzimləməkdən ibarətdir. Bu səbəbdən dövlətlər beynəlxalq publik müqavilələr hüququnun əsas subyekti sayılır.

Beynəlxalq müqavilə bağlamaq qabiliyyətinə həm də **beynəlxalq (dövlətlərarası) təşkilatlar** malikdir. Belə ki, onlar dövlətlərlə və digər subyektlərlə beynəlxalq müqavilə bağlaya bilirlər. Odur ki, beynəlxalq (dövlətlərarası) təşkilatlar beynəlxalq publik müqavilələr hüququnun subyekti sayılır.

Öz dövlət müstəqilliyi uğrunda mübarizə aparan xalqların (millətlərin) da beynəlxalq müqavilə bağlamaq qabiliyyəti vardır. Düzdür, beynəlxalq müqaviləni onların özləri bağlamırlar; belə xalqların (millətlərin) əvəzinə beynəlxalq müqaviləni onların təmsilçisi (nümayəndəsi) olan milli-siyasi təşkilatlar bağlayır. Odur ki, öz dövlət müstəqilliyi uğrunda mübarizə aparan xalqlar (millətlər) da beynəlxalq publik müqavilələr hüququnun subyekti hesab edilir.

Beynəlxalq müqavilə bağlamaq qabiliyyətinə həm də **dövlətəoxşar qurumlar** malikdir. Buna görə də, onlar beynəlxalq publik müqavilələr hüququnun subyektləri sırasına daxildir.

Beləliklə, beynəlxalq publik müqavilələr hüququnun subyekti rolunda beynəlxalq publik hüququn istənilən subyekti çıxış edə bilər. Ona görə ki, beynəlxalq publik hüququn bütün subyektləri beynəlxalq müqavilə bağlamaq qabiliyyəti ilə təmin olunmuşdur. Bu səbəbdən beynəlxalq publik müqavilələr hüququnun subyektləri sırasına aşağıdakılar aiddir:

- dövlətlər;
- beynəlxalq (dövlətlərarası) təşkilatlar;
- öz dövlət müstəqilliyi uğrunda mübarizə aparan xalqlar (millətlər);
- dövlətooxşar qurumlar.

Beynəlxalq publik müqavilələr hüququnun həm də **obyektləri** vardır; başqa sözlə, obyeksiz beynəlxalq publik müqavilələr hüququ nə yarana, nə də mövcud ola bilər. Bu səbəbdən obyekt beynəlxalq publik müqavilələr hüququnun nəinki vacib, həmçinin mütləq və məcburi elementidir. Beynəlxalq publik müqavilələr hüququnun obyektləri odur ki, beynəlxalq publik hüquq subyektləri onların barəsində öz aralarında beynəlxalq müqavilə bağlayırlar.

Bildiyimiz kimi, beynəlxalq müqavilələr bu və ya digər məsələ barədə bağlanır; həmin məsələlər də beynəlxalq publik müqavilələr hüququnun obyekti sayılır. Yalnız beynəlxalq publik hüququn qadağan etmədiyi məsələlər beynəlxalq publik müqavilələr hüququnun obyekti ola bilər. Beynəlxalq publik hüququn qadağan etdiyi məsələlər isə (məsələn, qadın və uşaq alveri və s.) beynəlxalq publik müqavilələr hüququnun obyekti qismində çıxış edə bilməz.

Transmilli korporasiyalara, fiziki və hüquqi şəxslərə gəldikdə isə, qeyd etməliyik ki, əvvəllərdə göstərdiyimiz kimi, nə transmilli korporasiyaların, nə də fiziki və hüquqi şəxslərin beynəlxalq publik hüquq subyektliliyi vardır. Bu səbəbdən onlar beynəlxalq publik müqavilələr hüququnun subyekti ola bilərlər. Unutmaq olmaz ki, sözügedən şəxslərin beynəlxalq müqavilə bağlamaq qabiliyyəti yoxdur; beynəlxalq müqaviləni yalnız beynəlxalq publik hüququn subyektləri bağlaya bilərlər.

«Beynəlxalq publik müqavilələr hüququnun subyektləri» anlayışını «beynəlxalq müqavilənin tərəfləri» anlayışından fərqləndirmək lazımdır. Əgər beynəlxalq publik müqavilələr hüququnun subyektləri öz aralarında hər hansı konkret beynəlxalq müqavilə bağlayarlarsa, onlar beynəlxalq müqavilənin tərəfləri olurlar. Həmin anlayışlar arasında mövcud olan əlaqə «imkan»

və «gerçəklik» kimi fəlsəfi kateqoriyaların arasındakı münasibətin eynidir. Belə ki, beynəlxalq publik müqavilələr hüququn subyektləri beynəlxalq müqavilə münasibətlərinin mümkün (potensial) iştirakçıları, beynəlxalq müqavilə tərəfləri isə həmin münasibətlərin gerçək (real) iştirakçıları sayılır.

11.1.3. Beynəlxalq publik müqavilələr hüququnun mənbələri

Qeyd etdik ki, obyektiv mənada beynəlxalq publik müqavilələr hüququ müxtəlif hüquq normalarından ibarətdir. Bu normalar, təbii ki, bu və ya digər formada ifadə edilir, öz normativ-hüquqi əksini tapır, mövcud olur. Belə formalar beynəlxalq publik müqavilələr hüququnun mənbələri adlanır.

Beynəlxalq publik müqavilələr hüququnun mənbələri dedikdə beynəlxalq publik müqavilələr hüququnun ibarət olduğu müvafiq hüquq normalarının təsbitedilmə və ifadələnmə formaları başa düşülür. Həmin normalar, əsasən və başlıca olaraq, beynəlxalq konvensiyalarda ehtiva edilir. Bu səbəbdən beynəlxalq konvensiyalar beynəlxalq publik müqavilələr hüququnun vacib mənbəyi sayılır. Söhbət üç beynəlxalq-hüquqi sənəddən gedir ki, hətta onlar hüquq ədəbiyyatında beynəlxalq publik müqavilələr hüququnun əsas mənbəyi kimi xarakterizə olunur.¹

Birinci sənəd **Beynəlxalq müqavilələr hüququ haqqında Vyana Konvensiyası** adlanır. Bu Konvensiya 1969-cu ildə Vyana şəhərində keçirilən beynəlxalq konfransda qəbul edilmiş, 1980-ci ildə qüvvəyə minmişdir (bundan sonra – 1969-cu il Vyana Konvensiyası). Azərbaycan Respublikası sözügedən Konvensiyanın iştirakçısıdır.

Konvensiya 8 hissədən, 85 maddədən ibarət olub, dövlətlər arasında beynəlxalq müqavilənin bağlanması, icrası və ləğv olunması, habelə dəyişiklik və əlavələr edilməsi qaydalarını

¹ Международное право. Учебник / Отв. ред. Г.В.Игнатенко, О.И.Тиунов. М., 2010, с.316.

müəyyənləşdirir. Konvensiya yalnız dövlətlər arasında bağlanan beynəlxalq müqaviləyə aid münasibətləri tənzimləyir.

Konvensiyanın əhəmiyyəti, hər şeydən əvvəl, bundan ibarətdir ki, o, dövlətlərin beynəlxalq praktikasında, ilk dəfə olaraq, beynəlxalq müqavilələrin bağlanması, icrası və ləğv edilməsi sahəsində mövcud olan beynəlxalq adət-hüquq normalarını kodifikasiya edir, yəni sistemləşdirir. Nəzərdən qaçıрмаq olmaz ki, 1969-cu ildə Vyana konfransı məhz beynəlxalq publik müqavilələr hüququnu kodifikasiya etmək və onun progressiv inkişafını təmin etmək üçün çağırılmışdı. Duzdur, beynəlxalq adət-hüquq normalarının sistemləşdirilməsinə hələ 1928-ci ildə çağırılmış xüsusi diplomatik konfransda təşəbbüs göstərilmişdi; bu konfransda dövlətlərin bağladığıları beynəlxalq müqavilələr haqqında müvafiq Havana Konvensiyası qəbul edildi ki, bu konvensiya o vaxtlar mövcud olan beynəlxalq-hüquqi adətləri kodifikasiya edirdi. Lakin Havana Konvensiyası tələb edilən sayda dövlətlər tərəfindən ratifikasiya olunmadığına görə qüvvəyə minmədi.¹

İkinci sənəd **Dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlar və ya beynəlxalq təşkilatlar arasında müqavilələr hüququ haqqında Vyana Konvensiyası** (1986-cı il) adlanır. Qeyd etdiyimiz kimi, 1969-cu il Vyana Konvensiyası yalnız dövlətlər arasında bağlanan beynəlxalq müqavilələrə aid münasibətləri tənzimləyir. Təbii ki, belə halda dövlətlərlə beynəlxalq təşkilatlar, habelə beynəlxalq təşkilatların özləri arasında bağlanan beynəlxalq müqavilələrə aid münasibətləri nizamlayan beynəlxalq konvensiyanın qəbul edilməsi tələb olunurdu. Axı, keçən yüzillikdə beynəlxalq (dövlətlərarası) təşkilatlar beynəlxalq publik hüquq subyekti qismində beynəlxalq münasibətlərin fəal iştirakçısına çevrildilər. Belə ki, həmin dövrdə beynəlxalq (dövlətlərarası) təşkilatların beynəlxalq səhnədə aktiv rol oynaması müşahidə olunurdu. Bunu nəzərə alaraq, 1986-cı ildə Vyana şəhərində diplomatik konfrans çağırıldı. Həmin konfransda yuxarıda

¹ Международное право. Учебник / Отв. ред. А.А.Ковалев, С.В.Черниченко. М., 2008, с.244.

adını çəkdiyimiz konvensiya qəbul edildi (o, qısaca olaraq, 1986-cı il Vyana Konvensiyası adlanır). Bu konvensiya aşağıdakıları tənzimləyir:

- dövlətlərlə beynəlxalq (dövlətlərarası) təşkilatlar arasında bağlanan beynəlxalq müqavilələri;
- beynəlxalq (dövlətlərarası) təşkilatların özləri arasında bağlanan beynəlxalq müqavilələri.

1986-cı ildə qəbul olunan Vyana Konvensiyası 10 ildən sonra qüvvəyə mindi. Bu, onunla izah edilirdi ki, konvensiyanın qüvvəyə minməsi üçün onun lazımı sayda dövlətlər tərəfindən ratifikasiya edilməsi tələb edilirdi; ratifikasiya isə 10 il ərzində həyata keçirilmişdir.¹

Qeyd etməliyik ki, həm 1969-cu il, həm də 1986-cı il Vyana konvensiyaları universal xarakterli konvensiyalardır; hər iki konvensiya beynəlxalq publik müqavilələr hüququnun kodifikasiya olunmasında (sistemləşdirilməsində) və proqressiv inkişafında vacib rol oynamışdır.

Üçüncü sənəd **Dövlətlərin müqavilələrə münasibətdə hüquqi varisliyi haqqında Vyana Konvensiyası** adlanır; 1978-ci ildə qəbul edilən bu konvensiya 1996-cı ildə qüvvəyə minmişdir (bundan sonra – 1978-ci il Vyana Konvensiyası).² Konvensiya, əsasən və başlıca olaraq, beynəlxalq adət-hüquq normalarından ibarətdir. Başqa sözlə, konvensiyanın müddəalarının əksəriyyəti beynəlxalq-hüquqi adətlərdir. Konvensiya məhz beynəlxalq-hüquqi adətlərin, yəni beynəlxalq adət-hüquq normalarının kodifikasiya olunma işini həyata keçirir. Konvensiyada

¹ Hüquq ədəbiyyatında belə bir fikir söylənilir ki, 1986-cı il Vyana Konvensiyası lazımı sayda dövlətlər tərəfindən ratifikasiya olunmadığına görə qüvvəyə minməmişdir (*bax*: Международное право. Учебник / Отв. ред. А.А.Ковалев, С.В.Черниченко. М., 2008, с.245).

² Bəzi dərslərdə göstərilir ki, konvensiya 1997-ci ildə qüvvəyə minmişdir (*bax*: Международное право. Учебник / Отв. ред. А.Н.Вылегжанин. М., 2009, с.325). Bəzi müəlliflər isə, qeyd edirlər ki, konvensiya, ümumiyyətlə, qüvvəyə minməmişdir (*bax*: Международное право. Учебник / Под общ. ред. А.Я.Капустина. М., 2008, с.242).

beynəlxalq müqavilələrə münasibətdə dövlətlərin hüquqi varisliyinə aid normalar da proqressiv inkişaf etdirilmişdir.

Beynəlxalq-hüquqi adətlər beynəlxalq publik müqavilələr hüququnun digər əsas mənbəyi hesab edilir. Yaddan çıxarmaq olmaz ki, yaxın vaxtlara kimi beynəlxalq publik müqavilələr hüququnun ibarət olduğu hüquq normaları adət-hüquqi xarakter daşımışdır. Beynəlxalq publik müqavilələr hüququnun mənbəyi adlarını yuxarıda çəkdiyimiz Vyana konvensiyaları olmasına baxmayaraq, bu gün beynəlxalq-hüquqi adətlərdən mənbə kimi istifadə olunması davam edir. Belə ki, bütün dövlətlər 1969-cu il və 1978-ci il Vyana konvensiyalarının iştirakçısı deyillər; həmin konvensiyaların normaları iştirakçı olmayan dövlətlər arasında bağlanan beynəlxalq müqavilələrə adət-hüquq normaları kimi tətbiq edilir. Məsələ burasındadır ki, göstərilən konvensiyalar beynəlxalq müqavilələrə aid münasibətləri tənzimləyən beynəlxalq adət-hüquq normalarını kodifikasiya edir (sistəmləşdirir). Digər tərəfdən, beynəlxalq müqavilələrə aid elə məsələlər (misal üçün, müharibələrin beynəlxalq müqavilələrə təsir göstərməsi və s.) vardır ki, onlar Vyana konvensiyaları ilə tənzimlənmir. Belə məsələlər, əvvəllər olduğu kimi, yenə də beynəlxalq adət-hüquq normaları ilə nizamlanır.¹ Təsədüfi deyildir ki, 1969-cu il və 1986-cı il Vyana konvensiyalarında həmin konvensiyalarla tənzimlənməyən məsələlərin, əvvəlki kimi, beynəlxalq adət-hüquq normaları ilə nizama salınması barədə müvafiq göstəriş ifadə olunmuşdur. Həm də yaddan çıxarmalıyıq ki, beynəlxalq publik müqavilələr hüququnun ibarət olduğu hüquq normalarının əksəriyyəti bu gün də, beynəlxalq-hüquqi adətlər kimi qüvvədədir.²

Beynəlxalq müqavilələrin tənzimlənməsində həm də ayrı-ayrı dövlətlərin **daxili (milli) hüququ** vacib rol oynayır. Belə ki, daxili (milli) hüquqda nəzərdə tutulan bəzi hüquq normaları beynəlxalq müqavilələrin bağlanma qaydasına və digər məsələlərə həsr olunmuşdur. Əlbəttə, beynəlxalq müqavilə bağlama-

¹ Бирюков П.Н. Международное право. Учебное пособие. М., 2006, с.229.

² Hüseynov L.H. Beynəlxalq hüquq. Dərslik. Bakı, 2000, s.108.

ğın dövlətdaxili qaydasını müəyyən etmək baxımından, onların müəyyən əhəmiyyəti vardır. Belə normalar, adətən, ya konstitusiyalarda, ya da xüsusi qanunlarda müəyyən edilir. Məsələn, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 148-ci maddəsinin II hissəsində deyilir ki, Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsidir.

Azərbaycan Respublikasında beynəlxalq müqavilələrə həsr olunan xüsusi qanun qəbul edilmişdir; həmin qanun Azərbaycan Respublikasında beynəlxalq müqavilələrinin bağlanması, həyata keçirilməsi və ləğv olunması barədə müvafiq qaydalar müəyyənləşdirir. Söhbət «Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilələrinin bağlanması, icrası və ləğv edilməsi qaydaları haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunundan (13.06.1995-ci il) gedir.¹ Sözügedən qanun özündə Vyana konvensiyalarının müddəalarını əks etdirir.

11.1.4. Beynəlxalq publik müqavilələr hüququnun sahəvi (xüsusi) prinsipləri

Beynəlxalq publik müqavilələr hüququ üzərinə düşən vəzifələri (funksiyaları) özünəməxsus prinsiplər vasitəsi ilə yerinə yetirir; onlar beynəlxalq publik müqavilələr hüququnun sahəvi (xüsusi) prinsipləri adlanır. Ona görə ki, həmin prinsiplər yalnız beynəlxalq publik müqavilələr hüququ kimi müstəqil sahəyə xas olub, onun məzmununu xarakterizə edir və mahiyyətini müəyyənləşdirir.

Beynəlxalq publik müqavilələr hüququnun sahəvi prinsipləri dedikdə beynəlxalq publik hüququn müstəqil sahəsi kimi beynəlxalq publik müqavilələr hüququna xas olan prinsiplər başa düşülür; onlara həm də beynəlxalq publik müqavilələr hüququnun **xüsusi prinsipləri** deyilir.

Beynəlxalq publik müqavilələr hüququnun sahəvi (xüsusi) prinsiplərindən biri ondan ibarətdir ki, **beynəlxalq müqavilələr**

¹ Azərbaycan Respublikasının Qanunlar Külliyyatı. II kitab. Bakı, 1997, s.174.

rin geriyyə qüvvəsi yoxdur. Beynəlxalq publik müqavilələr hüququ bunu, yəni beynəlxalq müqavilənin geriyyə qüvvəyə malik olmasını qadağan edir. Odur ki, beynəlxalq müqavilə özündən əvvəlki münasibətlərə deyil, bağlandıqdan sonra əmələ gələn münasibətlərə tətbiq edilir.

Beynəlxalq publik müqavilələr hüququ ikinci belə bir sahəvi (xüsusi) prinsiplə xarakterizə olunur ki, bağlanmış **hər bir beynəlxalq müqavilə məcburi olaraq qeydiyyatata alınmalıdır.** Qeydiyyatata alınma BMT-nin Katibliyində həyata keçirilir.

Beynəlxalq müqavilələrin geniş təfsir olunması yolverilməzdir. Bu, beynəlxalq publik müqavilələr hüququnun üçüncü sahəvi (xüsusi) prinsipidir. Beynəlxalq publik müqavilələr hüququ beynəlxalq müqavilələrin geniş təfsir olunmasını qadağan edir. Beynəlxalq müqavilədə istifadə edilən terminlər onların konkret adı mənasında, habelə beynəlxalq müqavilənin obyektı və məqsədi kontekstində təfsir olunmalıdır.

Beynəlxalq publik müqavilələr hüququnun dördüncü sahəvi (xüsusi) prinsipi bundan ibarətdir ki, **beynəlxalq müqavilə onun bağlanması iştirak edən beynəlxalq publik hüquq subyektlərinə şamil olunur.** Deməli, beynəlxalq müqavilə onun bağlanması iştirak etməyən beynəlxalq publik hüquq subyektlərinə aid edilə bilməz. Lakin bəzi universal beynəlxalq müqaviləyə münasibətdə bu qaydadan (prinsipdən) istisnaya yol verilir; məsələn: BMT-nin Nizamnaməsi; Gəmilər tərəfindən çirkləndirmənin qarşısının alınması haqqında Beynəlxalq Konvensiya və s. Göstərilən beynəlxalq müqavilələr hər hansı istisna müəyyən edilmədən, bütün dövlətlərə tətbiq olunur. Həmin müqavilələr hətta onların iştirakçısı olmayan dövlətlərə də şamil edilir.

Beynəlxalq müqavilə yerinə yetirilməlidir («pacta sunt servanda»). Tarixi qədim olan bu prinsip beynəlxalq publik müqavilələr hüququnun beşinci sahəvi (xüsusi) prinsipi sayılır. Unutmaq olmaz ki, dövlətlər ta qədim zamanlardan başlayaraq, beynəlxalq müqavilə bağlamaq yolu ilə özləri üçün hüquq və vəzifələr müəyyənləşdirirlər; müəyyən edilən hüquqlar həyata

keçirilməli, vəzifələr isə icra olunmalıdır. Bu isə, beynəlxalq müqavilələrin yerinə yetirilməsini ifadə edir. Beynəlxalq müqavilələri yerinə yetirməməyə görə beynəlxalq publik hüquq subyektləri (ilk növbədə – dövlətlər) beynəlxalq-hüquqi məsuliyyət daşıyırlar.

11.2. Beynəlxalq müqavilənin anlayışı və növləri

11.2.1. Beynəlxalq müqavilənin anlayışı

Beynəlxalq müqavilə – beynəlxalq publik müqavilələr hüququnun əsas, başlıca və mərkəzi anlayışıdır. Ona görə ki, beynəlxalq publik müqavilələr hüququnun nizamasalma (tənzimləmə) predmetini beynəlxalq müqavilə ilə bağlı olan münasibətlər təşkil edir. Digər tərəfdən, müstəqil hüquq sahəsi kimi beynəlxalq publik müqavilələr hüququnun formalaşmasını beynəlxalq müqavilə bağlamaq praktikası şərtləndirir. Bəs, beynəlxalq müqavilə dedikdə nə başa düşülür?

Beynəlxalq müqavilə anlayışı 1969-cu il və 1986-cı il Vyan konvensiyalarının 2-ci maddələrində formulə edilmişdir. Həmin maddələrə görə, **beynəlxalq müqavilə** dedikdə konkret adından, bir və ya bir-biri ilə bağlı olan iki, yaxud daha artıq sənəddə ifadələnməsindən asılı olmayaraq, dövlətlər və beynəlxalq publik hüququn digər subyektləri arasında yazılı formada bağlanan elə bir rəsmi sənəd – saziş başa düşülür ki, bu sənəd beynəlxalq publik hüquqla tənzimlənir. Verilən bu anlayışda beynəlxalq müqaviləni xarakterizə edən əlamətlər göstərilmişdir.

Beynəlxalq müqavilənin birinci əlaməti bundan ibarətdir ki, o, **dövlətlər və beynəlxalq publik hüququn digər subyektləri arasında bağlanan sazişdir**. Belə ki, beynəlxalq müqavilə ya dövlətlər, ya dövlətlərlə beynəlxalq (dövlətlərarası) təşkilatlar, ya da beynəlxalq (dövlətlərarası) təşkilatların özləri və yaxud beynəlxalq publik hüququn digər subyektləri arasında bağlanmalıdır. Başqa sözlə, beynəlxalq müqavilənin tərəfi (bey-

nəlxalq müqavilənin iştirakçısı) yalnız beynəlxalq publik hüququn subyektləri ola bilər; əgər yazılı formada bağlanmış sazişin tərəflərindən biri beynəlxalq publik hüquq subyekti olmazsa, belə saziş beynəlxalq müqavilə hesab edilmir. Deməli, beynəlxalq müqavilə dedikdə beynəlxalq publik hüququn subyektləri arasında bağlanan saziş (razılaşma) başa düşülür.

Beynəlxalq müqavilə ikinci belə bir əlamətlə xarakterizə olunur ki, o, **beynəlxalq publik hüquqla tənzimlənir**. Əgər hər hansı saziş (razılaşma) beynəlxalq publik hüquqla tənzimlənmirsə, belə saziş beynəlxalq müqavilə kimi tanınmır. Məsələn, dövlətdaxili hüquqla tənzimləndiyinə görə kommersiya sazişləri beynəlxalq müqavilə sayılmır. Odur ki, beynəlxalq müqavilə yalnız beynəlxalq publik hüquqla tənzimlənən sazişdir.

Üçüncü, beynəlxalq müqavilə **rəsmi sənəd formasında tərtib edilir**. Beynəlxalq müqavilə, adətən, bir sənəddə tərtib olunur. Bununla yanaşı, beynəlxalq müqavilənin iki və ya daha artıq sənəddə də ifadə olunması mümkündür. Lakin bu sənədlər bir-biri ilə bağlı olmalıdır; məsələn, məktubların və ya notaların mübadiləsi yolu ilə bağlanan beynəlxalq müqavilələr iki sənəddə ifadə olunur. Deməli, beynəlxalq müqavilə bir, iki və daha artıq sənəddə tərtib edilən sazişdir.

Dördüncü, beynəlxalq müqavilə belə bir əlamətlə xarakterizə edilir ki, **onun konkret adı vardır**. Belə ki, beynəlxalq müqavilə müxtəlif konkret adlara malik ola bilər. Adlar dedikdə aşağıdakılar başa düşülür: saziş, müqavilə, pakt, konvensiya, məktub və ya nota mübadiləsi, protokol və s.

Beynəlxalq müqavilə bu və ya digər adda bağlana bilər. Lakin hər bir beynəlxalq müqavilənin öz konkret titul adı olmasıdır. Əvvəllər beynəlxalq müqavilə praktikasına məlum olan bəzi adlar dövrüyyədən çıxarılmışdır. Məsələn, «traktat» kimi beynəlxalq müqavilə adından XIX əsrdə istifadə olunurdu. İndi həmin termin beynəlxalq müqavilə praktikasında işlədilmir.

Beynəlxalq müqavilənin adı onun hüquqi qüvvəsinə təsir göstərmir. Başqa sözlə, beynəlxalq müqavilələrin hüquqi qüvvə

vəsi onların hansı adda (saziş, konvensiya, pakt və s.) olmasından asılı deyildir; onlar eyni hüquqi qüvvəyə malikdir.

Beşinci, beynəlxalq müqavilə **yazılı formada bağlanmalıdır**. Belə ki, 1969-cu il və 1986-cı il Vyana konvensiyalarında beynəlxalq müqavilələrin yazılı formada bağlanması barədə göstəriş ifadə edilmişdir. Belə bir göstərişə «Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilələrinin bağlanması, icrası və ləğv edilməsi qaydaları haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununda da rast gəlinir. Həmin qanunun 1-ci maddəsində deyilir ki, Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqaviləsi yazılı şəkildə bağlanan razılaşmadır.

Düzdür, adıçəkilən konvensiyalarda, eləcə də Azərbaycan Respublikasının sözügedən qanununda yalnız yazılı formada bağlanan beynəlxalq müqavilələr nəzərdə tutulur. Lakin, bu heç də o demək deyildir ki, beynəlxalq müqavilələr şifahi formada bağlana bilməz. Beynəlxalq müqavilələr nəinki yazılı, həmçinin şifahi formada da bağlana bilər.¹ Lakin Qərb hüquq doktrinasında belə bir fikir söylənilir ki, guya şifahi formada bağlanan beynəlxalq müqavilələr hüquqi nəticə doğurmur.²

Beynəlxalq müqavilələrin yazılı formada bağlanmasının öz üstünlükləri vardır. İlk növbədə, qeyd etmək ki, yazılı formada bağlanan beynəlxalq müqavilələr dövlətlərin davranış qaydalarını ifadə etməyə imkan verir. Buna görə praktikada beynəlxalq müqavilələrin yazılı formada bağlanmasından müqayisəedilməz dərəcədə daha çox istifadə olunur.

¹ Международное право. Учебник / Отв. ред. Ю.М. Колосов, Э.С.Кривчикова. М., 2000, с.78.

² Международное право. Учебник / Отв. ред. В.И.Кузнецов, Б.Р.Тузмухамедов. М., 2007, с.149.

11.2.2. Beynəlxalq müqavilənin elementləri

Beynəlxalq müqavilənin elementləri dedikdə onun **tərkib hissələri** başa düşülür. Hüquq ədəbiyyatında beynəlxalq müqavilənin aşağıda göstərilən dörd **əsas elementi** fərqləndirilir:¹

- beynəlxalq müqavilənin tərəfləri;
- beynəlxalq müqavilənin məqsədi;
- beynəlxalq müqavilənin obyektı;
- beynəlxalq müqavilənin predmeti.

Beynəlxalq müqavilənin tərəfləri dedikdə beynəlxalq müqavilənin iştirakçıları başa düşülür;² hansı qurum beynəlxalq müqavilənin iştirakçısı ola bilərsə, o, beynəlxalq müqavilənin tərəfi hesab edilir.

Beynəlxalq müqavilənin tərəfi qismində yalnız beynəlxalq publik hüquq subyektləri çıxış edə bilər. Həmin subyektlərin, təbii ki, beynəlxalq müqavilə bağlamaq qabiliyyəti vardır. Məsələn, öz dövlət müstəqilliyi uğrunda mübarizə aparan xalqlar (millətlər) qismində Fələstin Azadlıq Təşkilatı vaxtilə öz xalqı adından Dəniz hüququna dair üçüncü BMT konfransının Yekun Aktını (1982-ci il) tərəf kimi imzalamışdır.³

Beynəlxalq müqavilə bağlanmasında tərəf kimi dövləti müxtəlif hakimiyyət orqanları təmsil edə bilər (məsələn, prezident, hökumət, nazirlik, dövlət komitəsi, idarə və s.). Lakin, buna baxmayaraq, bağlanmış beynəlxalq müqavilənin tərəfi rolunda bütövlükdə dövlətin özü çıxış edir.

Beynəlxalq müqavilənin bağlanmasında, adətən, iki dövlət çıxış edir və belə müqavilə ikitərəfli beynəlxalq müqavilə adlanır. Beynəlxalq müqavilənin bağlanmasında ikidən çox tərəf də iştirak edə bilər ki, ona çoxtərəfli beynəlxalq müqavilə deyilir.

¹ *Məsələn, bax:* Тимченко Л.Д. Международное право. Учебник. Харьков, 2004, с.84.

² *Бейнəlxalq мұқавилənin тəрəfləri barədə daha ətraflı.* Лукашук И.И. Стороны в международных договорах. М., 1966.

³ Международное право. Учебник / Под ред. К.К.Гасанова. М., 2008, с.92.

Beynəlxalq müqavilə yalnız onun bağlanması iştirak edən tərəflər üçün məcburidir. Belə ki, o, yalnız beynəlxalq müqavilənin bağlanması iştirak edən tərəflər üçün hüquqi nəticə doğurur, yəni hüquq və vəzifələr müəyyənləşdirir; üçüncü dövlət üçün isə beynəlxalq müqavilə hüquqi nəticəyə səbəb olmur (ona görə ki, üçüncü dövlət beynəlxalq müqavilə bağlanması tərəf qismində iştirak etmir). Bununla yanaşı, beynəlxalq müqavilə üçüncü dövlət üçün hüquqi nəticə yaranmasına səbəb ola bilər. Bundan ötrü üçüncü dövlətin razılıq verməsi tələb edilir.¹

Beynəlxalq müqavilənin məqsədi dedikdə elə son nəticə başa düşülür ki, onun əldə edilməsinə beynəlxalq müqavilə bağlayan tərəflər səy göstərirlər. Beynəlxalq müqavilənin məqsədi, adətən, onun preambulasında və ya əvvəlinci maddələrində göstərilir.

Beynəlxalq müqavilənin obyektı dedikdə onun tənzimlədiyi ictimai münasibətlər başa düşülür. Beynəlxalq müqavilənin əsas funksiyası bu və ya digər sahədə dövlətlər (daha doğrusu – beynəlxalq publik hüququn subyektləri) arasında yaranan ictimai münasibətləri (məsələn, siyasi, ekoloji, iqtisadi və s.) onlar üçün hüquq və vəzifələr müəyyənləşdirmək yolu ilə tənzimləməkdən ibarətdir. Məhz həmin münasibətlər beynəlxalq müqavilənin obyektı hesab olunur.

Beynəlxalq müqavilənin predmeti odur ki, onun barəsində beynəlxalq müqavilə bağlanır. Bildiyimiz kimi, hər hansı bir münasibət haqqında dövlətlər və beynəlxalq publik hüququn digər subyektləri beynəlxalq müqavilə əlaqələrinə daxil olurlar; həmin əlaqələrə subyektlər nə barədə daxil olurlarsa, o da, beynəlxalq müqavilənin predmeti hesab edilir. Beynəlxalq müqavilənin predmeti qismində nemətlər (maddi və ya qeyri-

¹ Лукашук И.И. Международное право. Особенная часть. Учебник. М., 1998, с.62.

maddi nemətlər), hərəkət və ya hərəkətsizlik (hərəkətdən çəkinmə)¹ çıxış edə bilər.

11.2.3. Beynəlxalq müqavilənin növləri

Beynəlxalq müqavilələr bu və ya digər əsasla görə cürbəcür növlərə bölünür. Beynəlxalq müqavilələrin müxtəlif əsaslara görə növlərə bölünməsinə **beynəlxalq müqavilələrin hüquqi təsnifi** deyilir. Qeyd etməliyik ki, beynəlxalq publik müqavilələr hüququna aid olan hüquq normalarının hüquqi qüvvəsi beynəlxalq müqavilənin bütün növlərinə şamil olunur.²

Tərəflərin sayına görə, beynəlxalq müqavilə iki növə bölünür:

- ikitərəfli beynəlxalq müqavilə;
- çoxtərəfli beynəlxalq müqavilə.

İkitərəfli beynəlxalq müqavilənin bağlanması iki tərəf iştirak edir. Başqa sözlə, beynəlxalq müqavilənin bağlanmasında iştirak edən tərəflərin sayı iki olarsa, belə müqavilə ikitərəfli beynəlxalq müqavilə adlanır. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının hər hansı məsələ (nəqliyyat, ticarət və s.) barədə xarici dövlətlə bağladığı müqavilə ikitərəfli beynəlxalq müqavilə hesab edilir.

Çoxtərəfli beynəlxalq müqavilənin bağlanmasında isə ikidən çox tərəf iştirak edir. Əgər beynəlxalq müqavilə üç, dörd, beş və s. tərəf arasında bağlarsa, belə müqavilə çoxtərəfli beynəlxalq müqavilə adlanır. Məsələn, Şimali Atlantika Müqavilə Təşkilatı barədə müvafiq müqavilə çoxtərəfli beynəlxalq müqaviləyə misaldır.

Bağlanma formasına görə, beynəlxalq müqavilənin iki növü fərqləndirilir:

¹ Beynəlxalq hüquq. Azərbaycan dilində / Məsul redaktor və tərcüməçi – R.F.Məmmədov. Bakı, 2002, s.216.

² Талалаев А.Н.Право международных договоров. Общие вопросы. М., 1980, с.11.

- yazılı beynəlxalq müqavilə;
- şifahi beynəlxalq müqavilə.

Sənəd tərtib etmək yolu ilə bağlanan beynəlxalq müqaviləyə **yazılı beynəlxalq müqavilə** deyilir. Sənəd dedikdə saziş, konvensiya, pakt, protokol və s. başa düşülür. Beynəlxalq müqavilələrin bu növü yazılı formada bağlanılır. 1969-cu il və 1986-cı il Vyana konvensiyalarına uyğun olaraq bağlanan istənilən müqavilə yazılı beynəlxalq müqavilə sayılır. Məsələn burasındadır ki, həmin konvensiyalarda yalnız yazılı formada bağlanmış beynəlxalq müqavilələrdən söhbət gedir. Məsələn, Avropa İttifaqına dair Maastrixt Müqaviləsi (1992-ci il) yazılı beynəlxalq müqavilədir.

Şifahi beynəlxalq müqavilə dedikdə hər hansı sənəd tərtib olunmasını nəzərdə tutmayan beynəlxalq müqavilə başa düşülür. Bu növ beynəlxalq müqavilə şifahi formada bağlanır; onlara həm də «centlmen müqavilələri» və ya «centlmen sazişləri» deyilir. Şifahi formada bağlanan «centlmen müqaviləsi»nə misal olaraq, 1960-cı ildə ABŞ və Yaponiya arasında bağlanmış müqaviləni¹ misal göstərmək olar ki, həmin müqaviləyə görə, ABŞ-ın nüvə silahı daşıyan hərbi gəmi və təyyarələri Yaponiya ərazisində yerləşə bilərdi.

Düzdür, beynəlxalq publik hüquq beynəlxalq müqavilənin şifahi formada bağlanmasını qadağan etmir. Lakin, nəzərdən qaçıрмаq olmaz ki, beynəlxalq müqavilənin şifahi formada bağlanması müqavilə praktikası üçün o qədər də xarakterik əlamət deyildir. Bu səbəbdən praktikada şifahi beynəlxalq müqavilə nadir hallarda bağlanır. Odur ki, bu növ beynəlxalq müqavilələrin sayı son dərəcə azdır.

Hansı dövlət qurumu adından bağlanmasına görə, beynəlxalq müqavilə üç növə bölünür:

- dövlətlərarası beynəlxalq müqavilə;
- hökumətlərarası beynəlxalq müqavilə;

¹ URL:<http://www.slovari.yandex.ru> (25.05.2018-ci il).

– idarələrarası beynəlxalq müqavilə.

Dövlətlərarası beynəlxalq müqavilə dedikdə dövlətin öz adından bağlanan beynəlxalq müqavilə başa düşülür. Bu növ beynəlxalq müqaviləni bağlayan subyekt bilavasitə dövlətin özüdür. Məsələn, 1999-cu ildə Rusiya Federasiyası və ABŞ arasında cinayət işlərinə dair qarşılıqlı hüquqi yardım haqqında Müqavilə dövlətlərarası beynəlxalq müqavilədir.¹ Dövlətlərarası beynəlxalq müqaviləni dövlət başçıları imzalayırlar.

Hökumətlərarası beynəlxalq müqavilə dedikdə hökumət adından bağlanan beynəlxalq müqavilə başa düşülür. Bu növ beynəlxalq müqavilənin bağlanmasında tərəf qismində hökumət iştirak edir; müqavilə həm də hökumət başçıları tərəfindən imzalanır. Məsələn, bir sıra beynəlxalq saziş Azərbaycan Respublikasının hökuməti adından bağlanmışdır: Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Koreya Respublikası Hökuməti arasında sürücülük vəsiqələrinin qarşılıqlı tanınması və dəyişdirilməsi haqqında Saziş (2013-cü il) və s.

İdarələrarası beynəlxalq müqavilə dedikdə nazirliklər, dövlət komitələri, idarələr və s. orqanlar adından bağlanan beynəlxalq müqavilə başa düşülür. Bu növ beynəlxalq müqaviləni bağlayan subyekt ya nazirlik, ya dövlət komitəsi, ya da idarə olur; müqavilə elə onların rəhbərləri tərəfindən imzalanır.

Məzmununa görə, beynəlxalq müqavilənin üç növü fərqləndirilir:

- siyasi beynəlxalq müqavilə;
- iqtisadi beynəlxalq müqavilə;
- xüsusi xarakterli beynəlxalq müqavilə.

Siyasi beynəlxalq müqavilə odur ki, onun məzmunu siyasi məsələlərdən ibarətdir. Bu növ beynəlxalq müqavilə siyasi məsələləri həll etmək və tənzimləmək funksiyasını yerinə yetirir. Məsələn, sülh, müttəfiqlik, qarşılıqlı yardım, bitərəflik, hücum

¹ URL:<http://www.docs.pravo.ru> (25.05.2018-ci il).

etməmək və digər məsələlər barədə bağlanan müqavilələr siyasi beynəlxalq müqavilə hesab edilir.¹

Məzmunu iqtisadi məsələlərdən ibarət olan müqaviləyə **iqtisadi beynəlxalq müqavilə** deyilir. Bu növ beynəlxalq müqavilələrin əsas «işi» iqtisadi münasibətləri (ticarət, investisiya, nəqliyyat, gömrük, vergi və s.) tənzimləmək və nizama salmaqdır. Məsələn, ticarət, əmtəə dövriyyəsi, nəqliyyat və daşımaların təşkili, gömrük, vergi, texniki yardım, beynəlxalq hesablasmalar və digər iqtisadi məsələlər barədə bağlanan sazişlər iqtisadi beynəlxalq müqavilə sayılır.

Xüsusi xarakterli beynəlxalq müqavilə dedikdə ayrı-ayrı xüsusi məsələyə dair bağlanan beynəlxalq müqavilə başa düşülür. Bu növ beynəlxalq müqavilə xüsusi məsələləri tənzimləmək funksiyasını yerinə yetirir. Xüsusi məsələlərə gəldikdə isə, qeyd etməliyik ki, onlara rabitə, kənd təsərrüfatı, mədəniyyət, hüquq və digər sahələrdə yaranan münasibətlər aiddir. Odur ki, xüsusi xarakterli beynəlxalq müqavilələr dedikdə aşağıdakılar başa düşülür:

- rabitə sahəsində beynəlxalq müqavilə;
- elm sahəsində beynəlxalq müqavilə;
- hüquq sahəsində beynəlxalq müqavilə;
- mədəniyyət sahəsində beynəlxalq müqavilə;
- ekologiya sahəsində beynəlxalq müqavilə və s.

Nizamasalma obyektinə (predmetə) görə, beynəlxalq müqavilə aşağıdakı növlərə bölünür:

- beynəlxalq siyasi müqavilə;
- beynəlxalq iqtisadi müqavilə;
- beynəlxalq ticarət müqaviləsi;
- beynəlxalq nəqliyyat müqaviləsi və s.

¹ Hüseynov L.H. Beynəlxalq hüquq. Dərslik. Bakı, 2000, s.112-113.

Beynəlxalq siyasi müqavilənin nizamasalma obyektini (predmetini) dövlətlərarası siyasi münasibətlər təşkil edir. **Beynəlxalq iqtisadi müqavilənin** nizamasalma obyektinə (predmetinə) dövlətlərarası iqtisadi münasibətlər daxildir. **Beynəlxalq ticarət müqaviləsinin** nizamasalma obyektini (predmeti) dövlətlərarası ticarət münasibətlərindən ibarətdir. **Beynəlxalq nəqliyyat müqaviləsinin** nizamasalma obyektini (predmeti) qismində dövlətlərarası daşımaların təşkili və həyata keçirilməsi ilə bağlı yaranan münasibətlər çıxış edir və s.

Qoşulma imkanına görə, beynəlxalq müqavilənin iki növü fərqləndirilir:

- açıq beynəlxalq müqavilə;
- qapalı beynəlxalq müqavilə.

Əgər beynəlxalq müqaviləyə ixtiyari dövlət istədiyi vaxt qoşula bilərsə, belə müqavilə **açıq beynəlxalq müqavilə** adlanır. Bu növ beynəlxalq müqavilədə istənilən dövlət iştirak edə bilər; o, bütün dövlətlərin iştirak etmələri üçün açıq saxlanılır. Açıq beynəlxalq müqavilə həm də belə bir əlamətlə xarakterizə olunur ki, hər hansı dövlətin qoşulması üçün müqavilə tərəflərinin razılıq vermələri tələb edilmir. Başqa sözlə, açıq beynəlxalq müqaviləyə bu və ya digər dövlətin qoşulması müqavilə tərəflərinin razılıq vermələrindən asılı deyildir. Məsələn, Uşaq hüquqları haqqında (1989-cu il), Dəniz hüququna dair (1982-ci il) və s. konvensiyalar açıq beynəlxalq müqaviləyə misal ola bilər.

Elə beynəlxalq müqavilələr bağlanmışdır ki, onlarda digər dövlətlər yalnız müqavilə tərəflərinin razılığı ilə iştirak edə bilər. Belə ki, əgər müqavilə tərəfləri (iştirakçıları) razılıq verərsə, həmin müqaviləyə digər dövlətlər də qoşula bilər. Bu kimi müqavilə **yarımaçıq beynəlxalq müqavilə** adlanır.¹ Məsələn, NATO haqqında Müqavilə (1949-cu il) yarımaçıq beynəlxalq müqavilə sayılır.

¹ Лукашук И.И. Международное право. Особенная часть. Учебник. М., 1998, с.63.

Əgər beynəlxalq müqavilədə yalnız onu bağlayan dövlətlər iştirak edərsə, belə müqavilə **qapalı beynəlxalq müqavilə** adlanır. Bu növ beynəlxalq müqavilədə digər dövlətlər iştirak edə bilməz.¹ Məsələn, ikitərəfli beynəlxalq müqavilələr qapalı beynəlxalq müqavilə sayılır. Deməliyə ki, beynəlxalq (dövlətlər-arası) təşkilatların nizamnamələri də (xatırladaq ki, onlar beynəlxalq müqavilə formasındadır), adətən, qapalı beynəlxalq müqavilələrə aid edilir.

Bağlanma müddətinə görə, beynəlxalq müqavilənin iki növü fərqləndirilir:

- müddətli beynəlxalq müqavilə;
- müddətsiz beynəlxalq müqavilə.

Əgər beynəlxalq müqavilə müəyyən dövr üçün bağlanarsa, ona **müddətli beynəlxalq müqavilə** deyilir. Bu növ beynəlxalq müqavilə müəyyən müddətə (məsələn, 5 il, yaxud 10 il müddətinə və s.) qüvvədə olur; müqavilə müddətini müqavilə bağlayan tərəflərin özləri müəyyənləşdirirlər. Müddət başa çatdıqda beynəlxalq müqavilə qüvvədən düşür. Məsələn, «Avropa Kömür və Polad Birliyinin yaradılması haqqında» Müqavilə (Paris, 1951-ci il) 50 il müddətinə bağlanmışdı və 2002-ci ildə qüvvədəolma müddəti başa çatdığına görə həmin müqavilə ləğv edilmişdir.

Müddətsiz beynəlxalq müqavilə dedikdə qeyri-müəyyən müddətə bağlanan beynəlxalq müqavilə başa düşülür. Bu növ beynəlxalq müqavilələrdə onların hansı müddətə qüvvədə olması göstərilmir. Başqa sözlə, müddətsiz beynəlxalq müqavilələrin hüquqi qüvvəsi hər hansı vaxt dövrü ilə məhdudlaşmır.

¹ Bu barədə başqa fikir də söylənilir. Bəzi müəlliflərə görə, qapalı beynəlxalq müqaviləyə iştirakçı - dövlətlərin razılığı ilə digər dövlətlər də qoşula bilər (*bax*: Международное право. Учебник / Отв. ред. Ю.М.Колосов, Э.С.Кривчикова, М., 2000, с.180; Международное право. Учебник / Отв. ред. Г.М.Мелков. М., 2011, с.176; Международное право. Учебник / Отв. ред. А.Н.Вылегжанин. М., 2009, с.329 və s.).

Məsələn, Avropa İttifaqına dair Müqavilə (1992-ci il) müddətsiz beynəlxalq müqaviləyə misaldır.

Beynəlxalq müqavilələrin müddətini uzatmaq mümkündür. Belə ki, müəyyən vaxt dövründə beynəlxalq müqavilələrin qüvvədəolma müddəti başa çatır. Tərəflər rəsmi surətdə razılığa gəlirlər ki, müqavilənin müddəti uzadılsın. Bununla beynəlxalq müqavilənin müddətinin uzadılması məsələsi həll olunur. Müəyyən hallarda beynəlxalq müqavilənin müddəti avtomatik surətdə uzadılır, bu şərtlə ki, tərəflər rəsmi surətdə buna öz etirazını bildirməsinlər.

Məqsəd və vəzifələrin əhatə dairəsinə görə, beynəlxalq müqavilə üç növə bölünür:

- universal beynəlxalq müqavilə;
- regional beynəlxalq müqavilə;
- lokal beynəlxalq müqavilə.

Universal beynəlxalq müqavilə odur ki, o, öz məqsəd və vəzifələri baxımından, bütün dünya dövlətləri və ya onların əksəriyyəti üçün əhəmiyyətliyədir. Bu növ beynəlxalq müqavilə bütövlükdə beynəlxalq birliyin maraq və mənafeələrini əhatə edir. Məsələn, universal beynəlxalq müqaviləyə aşağıdakılar aiddir: «Mülki və siyasi hüquqlar haqqında» Beynəlxalq Pakt (1966-cı il), «Adamların girov götürülməsinə qarşı mübarizə haqqında» Beynəlxalq Konvensiya (1979-cu il), «Nüvə silahını yaymamaq haqqında» Müqavilə (1968-ci il), «Diplomatik əlaqələr haqqında» Vyana Konvensiyası (1961-ci il)¹ və s.

Universal beynəlxalq müqavilə bütün dünya dövlətlərinin qoşulması (iştirak etməsi) üçün açıq saxlanılır, yəni açıq beynəlxalq müqavilə sayılır; ona həm də **ümumi beynəlxalq müqavilə** deyilir.²

¹ URL:<http://www.un.org> (25.05.2018-ci il).

² *Bax:* Ульянова Н.Н. Общие многосторонние договоры в современных международных отношениях. Киев, 1981.

Regional beynəlxalq müqavilə bu və ya digər bölgəyə daxil olan dövlətlərin maraq və mənafeyini təmin edir. Məsələn, Aİ, NATO, MDB və s. təşkilatlara dair müqavilələr regional beynəlxalq müqaviləyə misaldır.

Adətən, iki dövlət üçün əhəmiyyəti olan beynəlxalq müqaviləyə **lokal beynəlxalq müqavilə** deyilir. Bu növ beynəlxalq müqavilə iki dövlətin maraq və mənafeyini təmin edir. Məsələn, ikitərəfli beynəlxalq müqavilə lokal beynəlxalq müqaviləyə aiddir.

Təsir sferasına görə, beynəlxalq müqavilənin iki növü fərqləndirilir:

- qlobal beynəlxalq müqavilə;
- regional beynəlxalq müqavilə.

Qlobal beynəlxalq müqavilə dedikdə dünyada ümumi təsir sferasına malik olan beynəlxalq müqavilələr başa düşülür. Bu növ beynəlxalq müqavilənin təsir sferası dünyada mövcud olan bütün dövlətləri əhatə edir. Məsələn, BMT Nizamnaməsi (o, beynəlxalq müqavilə formasında qəbul edilmişdir) qlobal beynəlxalq müqavilə növünə daxildir.

Regional beynəlxalq müqavilə dedikdə bu və ya digər bölgədə təsir sferasına malik olan beynəlxalq müqavilə başa düşülür. Bu növ beynəlxalq müqavilənin təsir sferasına müəyyən bölgə dövlətləri daxil olur. Məsələn, NATO haqqında Müqavilə, MDB Nizamnaməsi və s. aktlar sözügedən regional beynəlxalq müqavilə anlayışına aiddir.

11.3. Beynəlxalq müqavilənin forma və strukturu

11.3.1. Beynəlxalq müqavilənin forması

Beynəlxalq müqavilə, adətən, hər hansı sənəddə ifadə olunmaq və qeydə alınmaq yolu ilə bağlanır. Bununla yanaşı, beynəlxalq müqavilə bu və ya digər sənəddə ifadə olunmadan və

qeydə alınmadan da bağlana bilər. Beynəlxalq müqavilənin bağlanma üsuluna onun forması deyilir.

Beynəlxalq müqavilənin forması dedikdə onun bağlanma üsulu başa düşülür. Beynəlxalq müqavilənin iki forması mövcuddur. Başqa sözlə, beynəlxalq müqavilələr aşağıda göstərilən **iki formada** bağlanır:

- şifahi forma;
- yazılı forma.

Şifahi formada olan beynəlxalq müqavilə hər hansı sənəddə ifadə olunmayan və qeyd edilməyən beynəlxalq müqaviləyə deyilir; ona həm də, əvvəllərdə göstərdiyimiz kimi, «**centlmen sazişləri**» deyilir.¹ Düzdür, «centlmen sazişləri» tərəflərin hüquq və vəzifələrini aydın (dəqiq) olaraq müəyyənləşdirilmiş şəkildə ifadə etməyə imkan vermir. Lakin bu, heç də belə sazişlərdən beynəlxalq münasibətlərdə, ümumiyyətlə, istifadə edilməməsinə səbəb olmur. Deməliyə ki, çox nadir hallarda olsa da, beynəlxalq müqavilə praktikasında «centlmen sazişləri»nin bağlanmasına təsadüf edilir.

Yazılı formada olan beynəlxalq müqavilə dedikdə müəyyən sənəddə ifadə edilən və qeyd olunan beynəlxalq müqavilə başa düşülür. Belə müqavilə tərəflərin hüquqlarını, eləcə də onların vəzifələrini aydın, dəqiq və dürüst şəkildə ifadə etməyə imkan verir. Yazılı formanın üstünlükləri buna səbəb olmuşdur ki, praktikada beynəlxalq müqavilə, bir qayda olaraq, yazılı formada bağlanır.

Beynəlxalq müqavilənin forması dedikdə elə üsullar başa düşülür ki, bu üsulların köməyi ilə dövlətlər öz iradələrini ifadə edərək, aralarında yaranan münasibətləri tənzimləmək üçün qarşılıqlı razılıq əldə edirlər. Beynəlxalq publik hüquq belə bir məcburi hüquq norması nəzərdə tutmur ki, dövlətlər öz aralarında beynəlxalq müqaviləni yazılı formada bağlamalıdırlar. Beynəlxalq publik hüquq həm də dövlətlərin şifahi formada

¹ Тимченко Л.Д. Международное право. Учебник. Харьков, 2004, с.88.

beynəlxalq müqavilə bağlamalarını qadağan edən hər hansı hüquq norması ehtiva etmir. Odur ki, dövlətlər beynəlxalq müqaviləni həm şifahi, həm də yazılı formada bağlaya bilərlər. Bu, beynəlxalq müqavilə bağlayan dövlətlərin istək və mülahizəsindən asılıdır. Forma beynəlxalq müqavilənin hüquqi qüvvəsinə təsir göstərmir. Buna görə də, şifahi və yazılı formada bağlanan beynəlxalq müqavilənin hüquqi qüvvəsi eyni olub, bərabərdir.

11.3.2. Beynəlxalq müqavilənin strukturu

Beynəlxalq müqavilənin tərkibinə ayrı-ayrı hissələr daxildir. Başqa sözlə, beynəlxalq müqavilə müxtəlif hissələrdən ibarətdir və onlara beynəlxalq müqavilənin tərkib hissələri deyilir. Beynəlxalq müqavilənin ibarət olduğu tərkib hissələr isə onun strukturu adlanır.

Beynəlxalq müqavilənin **strukturu** dedikdə onun tərkibinə görə bölündüyü və ibarət olduğu hissələr başa düşülür. Qeyd etməliyik ki, hər bir konkret beynəlxalq müqavilənin özünəməxsus tənzimləmə predmeti və obyektı vardır. Beynəlxalq müqavilələr bir-birindən həm də məqsədinə görə fərqlənilirlər. Bunlar da, təbii ki, ayrı-ayrı beynəlxalq müqavilələrin strukturunun spesifik olmasını şərtləndirir. Buna baxmayaraq, əksər beynəlxalq müqavilələr, adətən, aşağıdakı tərkib hissələrdən ibarət olur:

- beynəlxalq müqavilənin adı;
- beynəlxalq müqavilənin preambulası;
- beynəlxalq müqavilənin əsas hissəsi;
- beynəlxalq müqavilənin yekun hissəsi;
- tərəflərin imzası;
- əlavə.

Beynəlxalq müqavilənin **adı** onun strukturuna daxil olan tərkib hissələrdən biridir. Nəzərə almalıyıq ki, beynəlxalq müqavilənin adını ifadə etmək üçün müxtəlif terminlərdən istifadə

olunur. Başqa sözlə, beynəlxalq müqavilə bu və ya digər adda (konvensiya, saziş, xartiya, pakt, nizamnamə, protokol, bəyan-namə və s.) ola bilər. Əvvəllərdə qeyd etdiyimiz kimi, beynəlxalq müqavilənin hansı adda olmasının hüquqi əhəmiyyəti və mənası yoxdur. Unutmaq olmaz ki, ad beynəlxalq müqavilənin hüquqi qüvvəsinə təsir göstərmir.

Bəzən, beynəlxalq müqavilənin adı olmur. Belə ki, müəyyən hallarda beynəlxalq müqavilə adsız bağlana bilər.¹ Məsələn, diplomatik notaların mübadiləsi yolu ilə bağlanan beynəlxalq müqavilələrin adı olmur.

Beynəlxalq müqavilənin **preambulası** dedikdə onun giriş hissəsi başa düşülür və o, beynəlxalq müqavilənin tərkib hissəsi sayılır. Burada aşağıdakılar göstərilir:

- beynəlxalq müqavilə bağlayan tərəflərin adı;
- beynəlxalq müqavilənin hansı motiv və məqsəd üçün bağlanması;
- beynəlxalq müqavilə bağlayan tərəflərin rəhbər tutduqları beynəlxalq-hüquqi prinsiplər;
- beynəlxalq müqavilə bağlayan tərəflərin öz qarşılıqlarına qoyduqları vəzifələr.

Preambula başqa bir cəhətinə görə də beynəlxalq müqavilənin tərkib hissəsi sayılır. Nəzərdən qaçıрмаq olmaz ki, beynəlxalq müqavilə təfsir olunan zaman onun preambulasından istifadə olunur. Lakin, bunlara baxmayaraq, beynəlxalq müqavilənin preambula hissəsinə malik olması məcburi deyildir. Odur ki, preambulanın olmaması beynəlxalq müqavilənin hüquqi qüvvəsinə təsir göstərmir.

Beynəlxalq müqavilənin **əsas hissəsi** beynəlxalq müqavilənin obyektini (predmetini) və məzmununu, tərəflərin hüquq və vəzifələrini müəyyən edir; ona həm də beynəlxalq müqavilənin

¹ Международное право. Учебник / Отв. ред. Ю.М.Колосов, Э.С.Кривчикова. М., 2000, с.181; Международное право. Учебник / Отв. ред. А.Н.Вылегжанин. М., 2009, с.330.

mərkəzi¹ və ya qəraraalma hissəsi (dispositio)² deyilir. Beynəlxalq müqavilənin əsas hissəsi müvafiq bölmələrə, fəsilələrə, maddələrə, bəndlərə və s. bölünür.

Beynəlxalq müqavilənin **yekun hissəsində** aşağıdakılar göstərilir (ona həm də beynəlxalq müqavilənin **protokol hissəsi** deyilir):³

- beynəlxalq müqavilənin qüvvəyəminmə qaydası;
- beynəlxalq müqavilədə iştiraketmə, yəni beynəlxalq müqaviləni qəbuletmə proseduru (imzalama, ratifikasiya və qoşulma);
- beynəlxalq müqaviləyə dəyişiklik və əlavələr edilmə qaydası;
- beynəlxalq müqavilənin qüvvədəolma müddəti;
- beynəlxalq müqavilənin qüvvəyəminmə vaxtı;
- beynəlxalq müqaviləyə yenidən baxılma qaydası;
- beynəlxalq müqavilənin ləğvolunma və qüvvədəndüşmə şərtləri və digər məsələlər.

Beynəlxalq müqavilənin yekun hissəsində həm də **onun mətninin hansı dildə tərtib olunması** göstərilir. Başqa sözlə, beynəlxalq müqavilənin yekun hissəsində onun tərtib olunduğu dil də öz əksini tapmalıdır.

Qeyd etməliyik ki, beynəlxalq publik hüquq normaları beynəlxalq müqavilənin tərtib olunduğu dil barədə hər hansı ümumməcburi göstəriş ifadə etmir. Bir qayda olaraq, beynəlxalq müqavilənin mətninin hansı dildə tərtib olunması məsələsini tərəflərin özləri müəyyən edirlər. İkitərəfli beynəlxalq müqavilələrin mətni, adətən, tərəflərin öz dillərində (hər iki tərəfin dilində) tərtib olunur. Bununla yanaşı, tərəflər beynəlxalq müqavilənin mətnini tərtib etmək üçün hər hansı başqa dil də seçə bilirlər. Məsələn, Rusiya və Yaponiya arasında bağlanmış

¹ Федосцева Н.Н. Международное право. Учебное пособие. М., 2015, с.70.

² Международное право. Учебник / Под общ. ред. А.Я.Капустина. М., 2008, с.253.

³ Международное право. Учебник / Отв. ред. Г.М.Мелков. М., 2011, с.178.

Portsmut Sülh Müqaviləsi (1905-ci il)¹ ingilis və fransız dillərində tərtib edilmişdir. Qeyd etməliyik ki, beynəlxalq müqavilə bağlayan tərəflər onun mətnini tərtib etmək üçün istənilən dildən istifadə edə bilər. Tərəflər, bəzən, iki dildən başqa beynəlxalq müqavilənin həm də üçüncü dildə tərtib olunması barədə razılığa gəlirlər.

İkitərəfli beynəlxalq müqavilələr tərəflərin dillərində iki nüsxədə tərtib edilir və həmin nüsxələrin hüquqi qüvvəsi dildən asılı olmayaraq, **autentikdir**, yəni nüsxələrin hər ikisi də eyni (bərabər) hüquqi qüvvəyə malikdir. Başqa sözlə, tərəflərin dillərində tərtib olunmuş beynəlxalq müqavilənin mətnləri hüquqi cəhətdən eyni (autentik) sayılır.

Çoxtərəfli beynəlxalq müqavilələrə gəldikdə isə, qeyd etməliyik ki, bu növ beynəlxalq müqavilələrin mətninin hansı dildə tərtib olunması məsələsini iştirakçı-dövlətlər həll edirlər. Çoxtərəfli beynəlxalq müqavilələrin mətni bir dildə, ya da bütün iştirakçı-dövlətlərin dillərində tərtib oluna bilər. BMT çərçivəsində bağlanan beynəlxalq müqavilələr, bir qayda olaraq, BMT-nin **rəsmi dillərində** (ingilis, çin, ərəb, ispan, rus və fransız) tərtib olunur. Elə çoxtərəfli beynəlxalq müqavilələr də bağlanır ki, onların mətni konkret beynəlxalq konfransın rəsmi dillərində tərtib olunur. Beynəlxalq konfransın rəsmi dilləri isə konfrans iştirakçıları tərəfindən müəyyən edilir. Belə hallarda çox vaxt ingilis və fransız dillərindən istifadə olunur.

Çoxtərəfli beynəlxalq müqavilələr bağlanan zaman müxtəlif dillərdən istifadə olunsa da, onların mətnləri autentikdir. Belə ki, beynəlxalq müqavilənin müxtəlif dillərdə tərtib olunan mətnləri eyni (bərabər) hüquqi qüvvəyə malikdir.²

Dil yazılı formada bağlanan beynəlxalq müqavilələrin vacib tərkib hissəsidir. Tərəflər məhz dilin köməyi və vasitəsi ilə beynəlxalq müqavilənin mətnində öz hüquq və vəzifələrini ifadə etmək imkanı əldə edirlər.

¹ URL:<http://www.ru.m.wikipedia.org> (25.05.2018-ci il).

² Тимченко Л.Д. Международное право. Учебник. Харьков, 2004, с.89.

Tərəflərin imzaları da beynəlxalq müqavilənin vacib tərkib hissəsi sayılır. Tərəflər beynəlxalq müqaviləni imzalamalıdır, çünki imza beynəlxalq müqavilənin məcburi tərkib hissəsi, ləvə elementləri hesab edilir. Təsədüfi deyil ki, tərəflərin imzalarının olmaması onlar tərəfindən beynəlxalq müqavilənin bağlanmamasını ifadə edir. Tərəflərin beynəlxalq müqaviləni imzalamaları o deməkdir ki, onların arasında beynəlxalq müqavilə bağlanmışdır.

Tərəflər beynəlxalq müqaviləni müəyyən olunmuş vaxtda imzalamalıdır. Beynəlxalq müqavilənin imzalanma tarixi isə, onun yekun (protokol) hissəsində göstərilir. Beynəlxalq müqaviləni yalnız səlahiyyətli şəxslər (dövlət başçısı, hökumət başçısı və s.) imzalaya bilər.

«**Əlavə**» beynəlxalq müqavilənin ayrılmaz hissəsidir. «Əlavə» beynəlxalq müqavilənin yalnız o halda ayrılmaz hissəsi sayıla bilər ki, beynəlxalq müqavilənin özündə bu barədə birbaşa göstəriş ifadə edilsin.¹ Əgər belə göstəriş ifadə edilməzsə, «əlavə», təbii ki, beynəlxalq müqavilənin ayrılmaz hissəsi hesab edilə bilməz.² Məsələn, Gəmilərdən çıxardılmanın qarşısının alınmasına dair Beynəlxalq Konvensiyada (1973-cü il) göstərilir ki, I və II əlavələr məcburi olub, konvensiyanın ayrılmaz hissəsidir.³

«Əlavə», qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq müqavilənin əsas hissəsini konkretləşdirir və inkişaf etdirir. O, iki cür olur:

- məcburi əlavə;
- fakultativ əlavə.

Məcburi əlavə beynəlxalq müqavilənin elə bir ayrılmaz hissəsidir ki, o, beynəlxalq müqavilənin özü kimi avtomatik surətdə hüquqi qüvvəyə malik olur. Buna görə də, beynəlxalq mü-

¹ Beynəlxalq hüquq. Azərbaycan dilində / Məsul redaktor və tərcüməçi - R.F.Məmmədov. Bakı, 2002, s. 219.

² Müəlliflərdən Y.D.İlin qəti olaraq söyləyir ki, «əlavə» beynəlxalq müqavilənin ayrılmaz hissəsidir (*bx*: Ильин Ю.Д. Международное публичное право. Лекции. М., 2008, с.59).

³ URL:<http://www.ru.m.wikipedia.org> (25.05.2018-ci il).

qavilənin tərəfləri onu (məcburi əlavəni) mütləq icra etməlidirlər. Məcburi əlavələrə aşağıdakılar aiddir:

- beynəlxalq publik hüququn bütün subyektləri üçün vacib əhəmiyyətə malik olan beynəlxalq norma və standartlar (məsələn, belə norma və standartlar Beynəlxalq Mülki Aviasiya haqqında 1944-cü il Çikaqo Konvensiyasında nəzərdə tutulmuşdur və s.);
- maraqlı dövlətlər arasında dövlət sərhəd xətlərinin müfəssəl şəkildə təsviri (xəritələr, sxemlər, planlar, şəkillər və sərhəd nişanlarının təsviri də daxil olmaqla);
- maraqlı dövlətlər arasında dəniz məkanlarını və kontinental şelfi ayırma xətləri və s.

Ümumiyyətlə, beynəlxalq publik hüquq subyektləri öz maraqları üçün nələri vacib hesab edərlərsə və onlara məcburi xarakter vermək istərlərsə, bunlar beynəlxalq müqavilənin ayrılmaz hissəsi olan məcburi əlavələr kimi tanınır. Belə əlavələr məcburi qaydada icra edilməlidir.

Fakultativ əlavə isə, dövlətlər (beynəlxalq müqavilənin tərəfləri) üçün məcburi deyildir; dövlətlər öz istəyindən asılı olaraq, onu məcburi hesab edə və ya etməyə də bilər. Lakin əlavənin fakultativ olması beynəlxalq müqavilədə birbaşa göstərilməlidir. Məsələn, Gəmilərdən çirkləndirmənin qarşısının alınmasına dair Beynəlxalq Konvensiyada (1973-cü il) göstərilir ki, III, IV, V və VI əlavələr fakultativdir.

Hüquq ədəbiyyatında bəzi müəlliflər qeyd-şərti də beynəlxalq müqavilənin strukturuna aid edirlər.¹ **Qeyd-şərt** dedikdə beynəlxalq müqavilənin imzalanması, ratifikasiyası, qəbul edilməsi (və ya təsdiqlənməsi), yaxud ona qoşulduğu zaman dövlətin birtərəfli qaydada verdiyi elə bəyanat başa düşülür ki, bunun vasitəsi ilə dövlət beynəlxalq müqavilənin hər hansı normasını qəbul etmək istəmir və ya normanın qüvvəsini dəyişmək istəyir. Qeyd-şərt istənilən formada və adda edilə bilər;

¹ *Məsələn, bax:* Международное право. Учебник / Отв. ред. Г.М.Мелков. М., 2011, с.177.

bu şərtlə ki, beynəlxalq müqavilə onu qadağan etməsin. Məlum məsələdir ki, əgər beynəlxalq müqavilə qadağan edərsə, ona qeyd-şərt etmək qeyri-mümkündür. Məsələn, Dəniz hüququna dair BMT Konvensiyasının (1982-ci il) 309-cu maddəsinə deyilir ki, konvensiyaya hər hansı qeyd-şərt etmək olmaz.

11.4. Beynəlxalq müqavilənin bağlanması

11.4.1. Beynəlxalq müqavilənin bağlanmasının mərhələləri

Qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq publik müqavilələr hüququ, həmçinin onun əsas və başlıca mənbəyi olan 1969-cu il və 1986-cı il Vyana konvensiyaları «beynəlxalq müqavilənin bağlanmasına» leqal (normativ) anlayış vermir.

Dövlətlərin beynəlxalq müqavilə bağlamaq praktikası təsdiqləyir ki, «beynəlxalq müqavilə bağlamaq» haqqında danışıqda söhbət, hər şeydən əvvəl, aşağıda göstərilən iki məsələdən gəlir:

- beynəlxalq müqavilə bağlamaq proseduru;
- beynəlxalq müqavilə bağlanmasının mərhələləri.

Deməli, **beynəlxalq müqavilə bağlamaq** dedikdə beynəlxalq müqavilə bağlanmasının prosedur və mərhələləri başa düşülür. **Beynəlxalq müqavilə bağlamaq proseduru** beynəlxalq müqavilə bağlamağın rəsmi qaydasıdır. Belə qayda isə, beynəlxalq müqavilənin hüquqi qüvvəsinə təsir göstərmir.¹

Beynəlxalq müqavilə bağlanmasının mərhələlərinə gəldikdə isə, qeyd etməliyəm ki, beynəlxalq publik hüquq ona da anlayış vermir. Hətta hüquq ədəbiyyatında da beynəlxalq müqavilə bağlanmasının mərhələlərinə aid doktrinal (elmi) anlayışa rast gəlinmir.

Beynəlxalq müqavilə bağlanmasının mərhələləri dedikdə aralarında müəyyən zaman kəsiyi olan elə dövrlər başa düşülür

¹ Международное право. Учебник / Отв. ред. В.И.Кузнецов, Б.Р.Тузмухамедов. М., 2007, с.153.

ki, bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsi olan həmin dövrlərdə dövlətlər və (və ya) beynəlxalq publik hüququn digər subyektləri öz aralarında beynəlxalq müqavilə bağlamağa nail olurlar və həmin müqavilə onlar üçün hüquqi qüvvəyə minir. Nəzərə almalıyıq ki, beynəlxalq müqavilə bağlamaq mürəkkəb və uzun bir proses deməkdir. Bu proses isə ayrı-ayrı ardıcıl mərhələlərdən ibarətdir ki, həmin mərhələlər arasında müəyyən əlaqə və bağlılıq vardır.

Bəs, beynəlxalq müqavilə bağlamaq prosesi neçə mərhələdən ibarətdir? Beynəlxalq publik hüquq bu suala da cavab vermir. O, beynəlxalq müqavilə bağlamağın mərhələlərinin nə adını, nə də sayını müəyyən edir. Bu səbəbdən alimlər arasında həmin məsələ barədə fikir ayrılığı mövcuddur. Beynəlxalq publik hüquq dərsliklərində müəlliflər beynəlxalq müqavilə bağlamağın mərhələlərinin həm adlarını, həm də saylarını müxtəlif cür göstərirlər.¹

Praktikaya əsaslanaraq hesab edirik ki, ümumiyyətlə, beynəlxalq müqavilə bağlamaq prosesi (proseduru), bir qayda olaraq, aşağıda göstərilən **mərhələlərdən** ibarətdir:

- təşəbbüskarlıq mərhələsi;
- səlahiyyətlərin yoxlanılması mərhələsi;
- beynəlxalq müqavilə layihəsinin hazırlanması mərhələsi;
- danışıqların aparılması mərhələsi;
- beynəlxalq müqavilə mətninin autentikliyinə müəyyən edilməsi mərhələsi;
- beynəlxalq müqavilə mətninin qəbul edilməsi mərhələsi;
- beynəlxalq müqavilənin dövlətlər üçün məcburi olmasına razılıq verilməsi mərhələsi.

Məcburi deyildir ki, hər bir beynəlxalq müqavilənin bağlanması proseduru sadaladığımız bütün mərhələləri əhatə etsin.

¹ *Məsələn, bax:* Тункин Г.И. Теория международного права. М., 1970, с.236-245; Международное право. Учебник / Под ред. Г.И.Тункина. М., 1994, с.54-58; Международное право. Учебник / Отв. ред. А.А.Ковалев, С.В.Черниченко. М., 2008, с.250.

Məsələ burasındadır ki, bəzən, beynəlxalq müqavilənin bağlanması proseduru heç də, həmin mərhələlərin hamısından ibarət olmur. Məsələn, notaların mübadiləsi və ya məktublar vasitəsi ilə bağlanan beynəlxalq müqavilələr sadalanan bütün mərhələləri keçmir.

İndi isə, beynəlxalq müqavilə bağlamaq prosesinin ibarət olduğu hər bir mərhələ ilə ayrıca tanış olaq.

11.4.2. Təşəbbüskarlıq mərhələsi

Təşəbbüskarlıq mərhələsi beynəlxalq müqavilə bağlamaq prosesinin birinci mərhələsidir. Qeyd etdiyimiz kimi, beynəlxalq müqavilə bağlamaq uzunmüddətli və mürəkkəb proses deməkdir; bu proses isə, təşəbbüskarlıq mərhələsindən başlanır. Düzdür, bəzi müəlliflər təşəbbüskarlıq mərhələsini beynəlxalq müqavilə bağlamaq prosesinin ayrıca mərhələsi hesab etmirlər.¹ Lakin, nəzərə almalıyıq ki, beynəlxalq müqavilə bağlamaq dedikdə elə zəruri ardıcıl hərəkətlərin həyata keçirilməsi başa düşülür ki, bağlanmış beynəlxalq müqavilə bunun nəticəsində onu bağlayan tərəflər üçün məcburi hüquqi qüvvəyə minir. Beynəlxalq müqavilə bağlamaq üçün təşəbbüs göstərmək isə, həmin hərəkətlərdən biridir. Bu fikirdə olan, yəni təşəbbüskarlıq mərhələsini beynəlxalq müqavilə bağlamağın mərhələlərindən biri kimi tanıyan müəlliflərə rast gəlinir; lakin onlar müqayisə edildikdə azlıq təşkil edir.² Əksər müəlliflər isə təşəbbüskarlıq mərhələsini beynəlxalq müqavilə bağlamaq prosesinin müstəqil mərhələlərindən biri kimi tanıyırlar.

Beynəlxalq müqavilə bağlanması üçün, şübhəsiz, təşəbbüs göstərməlidir. **Təşəbbüs göstərmək** dedikdə beynəlxalq müqavilə bağlamaq üçün müəyyən təklifin irəli sürülməsi başa

¹ Международное право. Учебник / Отв. ред. А.А.Ковалев, С.В.Черниченко. М., 2008, с. 250; Международное право. Учебник / Отв. ред. А.Н.Вылегжанин. М., 2009, с.331.

² *Məsələ, bax:* Международное право. Учебник / Отв. ред. Г.В.Игнатенко, О.И.Тиунов. М., 2010, с.318.

düşülür. Təklifi isə, beynəlxalq publik müqavilə hüququnun subyektləri edə bilərlər (məsələn, dövlət, dövlətlərarası beynəlxalq təşkilat və s.).

Beynəlxalq müqavilə bağlamağın əsas təşəbbüskarı dövlətlərdir. Təşəbbüs göstərən şəxs rolunda, adətən, bir dövlət çıxış edir. Bununla yanaşı, bir neçə dövlət və ya müəyyən qrupa daxil olan dövlətlər də beynəlxalq müqavilə bağlamaq üçün təşəbbüs göstərə bilərlər.

Şübhəsiz, beynəlxalq müqavilələrin bağlanması haqqında təklifləri dövlətin özü deyil, onun müvafiq orqanları verir. Belə orqanlar isə, dövlətin daxili qanunvericiliyi ilə müəyyən edilir. Məsələn, «Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilələrinin bağlanması, icrası və ləğv edilməsi qaydaları haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun (1995-ci il) 4-cü maddəsində deyilir ki, beynəlxalq müqavilələrin bağlanması haqqında təklifləri Azərbaycan Respublikası Prezidentinə Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti və Xarici İşlər Nazirliyi verir.

Beynəlxalq müqavilə bağlamaq haqqında təklif vermək hüququ həm də Azərbaycan Respublikasının nazirliklərinə, dövlət komitə və idarələrinə məxsusdur; onlar təklifləri Xarici İşlər Nazirliyi ilə birlikdə və ya onunla razılaşdırılmaqla müəyyən edilmiş qaydada Nazirlər Kabinetinə verirlər. Nazirlər Kabineti isə, verilmiş təkliflərə baxır və onları müvafiq rəylə birlikdə Prezidentə təqdim edir.

Təşəbbüskarlıq mərhələsinin vacib əhəmiyyəti vardır. Bu mərhələ, hər şeydən əvvəl, beynəlxalq müqavilə mətni üzrə layihənin rahat işlənilməsinə təmin edir. Digər tərəfdən, təşəbbüskarlıq mərhələsi beynəlxalq müqavilə bağlamaq prosesinin özünü asanlaşdırır.

11.4.3. Səlahiyyətlərin yoxlanılması mərhələsi

Səlahiyyətlərin yoxlanılması beynəlxalq müqavilə bağlamaq prosesinin ikinci mərhələsi sayılır. Ümumi qayda belədir ki,

beynəlxalq müqavilə dövlətin və ya beynəlxalq publik hüququn digər subyektinin nümayəndəsi tərəfindən bağlanılır. Nümayəndə təmsilçi olub, beynəlxalq müqavilə bağlanmasına yönələn zəruri hərəkətləri etmək (danışqlar aparmaq, beynəlxalq müqavilənin mətnini qəbul etmək, beynəlxalq müqavilənin özünün əslinə uyğunluğunu müəyyən etmək və s.) hüququna malik olan şəxsdir. Bundan ötrü nümayəndənin (təmsilçinin) konkret səlahiyyəti olmalıdır. Nəzərdən qaçıрмаq olmaz ki, nümayəndə beynəlxalq müqavilə bağlamaq üçün müvafiq orqanlar tərəfindən səlahiyyət almış şəxsdir. Bəs, səlahiyyət dedikdə nə başa düşülür?

«Səlahiyyət» anlayışı 1969-cu il Vyana Konvensiyasının 2-ci maddəsində verilmişdir. Həmin maddəyə görə, **səlahiyyət** dedikdə müvafiq dövlət orqanı tərəfindən beynəlxalq müqavilənin bağlanmasına aid olan istənilən hərəkəti etmək (danışqlar aparmaq, beynəlxalq müqavilənin mətnini qəbul etmək və s.) məqsədilə verilən elə bir sənəd başa düşülür ki, bu sənəd vasitəsilə bir və ya bir neçə şəxs dövlətin təmsilçisi (nümayəndəsi) təyin edilir. Belə nümayəndə danışqlar aparır, beynəlxalq müqavilənin mətnini qəbul edir və digər zəruri hərəkətləri həyata keçirir. Bu kimi sənədin hansı dövlət orqanı tərəfindən verilməsinə gəldikdə isə, qeyd etməliyik ki, bunu beynəlxalq sazişlərdə başqa qayda nəzərdə tutulmadıqda, dövlətin özü müəyyən edir. Məsələn, BMT-nin beynəlxalq müqavilə hüququ haqqında Vyana Konfransının prosedur qaydasına görə, konfransda iştirak edən şəxsə səlahiyyət dövlət başçısı, hökumət başçısı və ya xarici işlər naziri tərəfindən verilir.

Qeyd etməliyik ki, beynəlxalq danışqlar aparmaq və Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilələrini imzalamaq səlahiyyətini Azərbaycan Respublikasının Prezidenti verir. Bu barədə «Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilələrinin bağlanması, icrası və ləğv edilməsi qaydaları haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun (1995-ci il) 6-cı maddəsində müvafiq göstəriş ifadə edilmişdir. Bununla yanaşı, Azərbaycan Respublikasının elə beynəlxalq müqavilələri vardır ki,

onlar barəsində danışıqların aparılmasına, müqavilələrin imzalanmasına dair səlahiyyəti Azərbaycan Respublikasının Prezidenti aşağıda göstərilən şəxslərə verə bilər:

- Azərbaycan Respublikasının Baş naziri;
- Azərbaycan Respublikasının xarici işlər naziri;
- müvafiq mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının rəhbərləri.

Belə hallarda müvafiq səlahiyyət verildikdə danışıqların predmeti müəyyən edilir. Bu zaman həmçinin yerinə yetirilməli olan hərəkətlər göstərilir. Prezident yalnız «Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilələrinin bağlanması, icrası və ləğv edilməsi qaydaları haqqında» Qanunun 8-ci maddəsinin II hissəsində göstərilən beynəlxalq müqavilələr barədə danışıqların aparılması, onların imzalanmasına dair səlahiyyəti adçıəkilən şəxslərə verə bilər.

Beynəlxalq publik hüquq müəyyənləşdirir ki, dövləti təmsil edən bəzi konkret şəxslərə (nümayəndələrə) xüsusi səlahiyyət verilməsi tələb edilmir. Məsələ burasındadır ki, həmin şəxslər beynəlxalq müqavilə bağlamağa aid hərəkətləri xüsusi səlahiyyət olmadan edə bilərlər. 1969-cu il və 1986-cı il Vyana konvensiyalarının 7-ci maddələri xüsusi səlahiyyət olmadan hərəkət etmək hüququna malik olan şəxsləri sadalayır; onlar «**ex officio**» (tutduğu vəzifəyə və yerinə yetirdikləri funksiyaya görə), yəni xüsusi səlahiyyət olmadan beynəlxalq müqavilə bağlanmasına aid hərəkətlər edə bilərlər. Həmin şəxslər bunlardan ibarətdir:

- dövlət başçıları;
- hökumət başçıları;
- xarici işlər nazirləri.

Aşağıdakılar isə, yalnız beynəlxalq müqavilənin mətnini qəbul etmək kimi hərəkəti xüsusi səlahiyyət olmadan həyata keçirə bilərlər:

- diplomatik nümayəndəliyin başçısı;
- beynəlxalq təşkilatda bu və ya digər dövlətin nümayəndəliyinin başçısı;

– beynəlxalq konfransda nümayəndəliyin başçısı.

«Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilələrinin bağlanması, icrası və ləğv edilməsi haqqında» Qanun da müəyyən edir ki, hansı şəxslər xüsusi səlahiyyət olmadan beynəlxalq danışıqlar apara, Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilələrini imzalaya bilərlər. Belə ki, həmin qanunun 7-ci maddəsinə uyğun olaraq, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti xüsusi səlahiyyət olmadan Azərbaycan Respublikasının bütün beynəlxalq müqavilələri barədə hər hansı istisna müəyyən edilmədən danışıqlar aparmaq və onları imzalamaq hüququna malikdir. Azərbaycan Respublikasının Baş nazirinə və Azərbaycan Respublikasının xarici işlər nazirinə gəldikdə isə, bildirməliyik ki, xüsusi səlahiyyət olmadan onların yalnız Azərbaycan Respublikasının bəzi beynəlxalq müqavilələri barədə danışıqlar aparmaq və onları imzalamaq hüququ vardır. Məsələn, Baş nazir sülh müqaviləsi barədə danışıqlar apara və onu imzalaya bilməz. Bununla yanaşı, Baş nazir xüsusi səlahiyyət olmadan yalnız qısamüddətli ticarət, ödəniş-hesablaşma, nəqliyyat-daşıma sahəsində və digər məsələlər barədə beynəlxalq müqavilələrin bağlanmasına dair danışıqlar apara, onları imzalaya bilər.

Adıçəkilən 1995-ci il tarixli qanunun 8-ci maddəsinin II hissəsi Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilələrinin bir sıra növünün adını çəkir; məhz həmin növ beynəlxalq müqavilələr barədə Baş nazirin və xarici işlər nazirinin xüsusi səlahiyyət olmadan nə danışıqlar aparmaq, nə də onları imzalamaq hüququ vardır.

Sözgedən 1995-ci il tarixli qanunun 7-ci maddəsinin III hissəsi həm də digər şəxslərə xüsusi səlahiyyət olmadan beynəlxalq müqavilə bağlanmasına aid hərəkət etmək hüququ verir. Qeyd etməliyik ki, belə şəxslər xüsusi səlahiyyət olmadan yalnız Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilələrinin bağlanması haqqında danışıqlar aparmaq hüququna malikdirlər; lakin xüsusi səlahiyyət olmadan onların beynəlxalq müqavilə

bağlanmasına aid digər hərəkətləri yerinə yetirmək hüququ yoxdur. Bu kimi şəxslərə aşağıdakılar aiddir:

- Azərbaycan Respublikasının xarici dövlətdəki diplomatik nümayəndəliyinin başçısı;
- beynəlxalq konfransda, beynəlxalq təşkilatda və ya onların müvafiq orqanlarının birində Azərbaycan Respublikası nümayəndəliyinin başçısı.

Məlum olduğu kimi, beynəlxalq müqavilə dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatların iştirakı ilə də bağlana bilər. Bu zaman dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatı xüsusi səlahiyyətə malik olan şəxs təmsil edir. Bununla yanaşı, dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatı, onun qaydalarına əsasən, bu və ya digər şəxs də təmsil edə bilər. Belə halda, həmin şəxsə beynəlxalq müqavilə bağlamaq məqsədi ilə xüsusi səlahiyyət verilməsi tələb edilmir (1986-cı il Vyana Konvensiyasının 7-ci maddəsi). Məsələ burasındadır ki, dövlətlərarası təşkilatı onun qaydalarına uyğun təmsil edən şəxs «**ex officio**» danışıqlar aparır, beynəlxalq müqaviləni imzalayır və digər hərəkətləri həyata keçirir.

Beynəlxalq müqavilənin bağlanmasına yönələn zəruri hərəkətləri yerinə yetirmək (danışıqlar aparmaq, beynəlxalq müqavilənin mətnini qəbul etmək və s.) üçün nümayəndənin malik olduğu müvafiq səlahiyyətlər yoxlanılmalıdır. **Səlahiyyətin yoxlanılması** dedikdə nümayəndənin beynəlxalq müqavilənin bağlanmasına aid müəyyən hərəkətləri etmək hüququna malik olmasının müəyyənləşdirilməsi başa düşülür. Əgər səlahiyyətin olmaması müəyyənləşdirilərsə, onda belə hərəkətlərin hüquqi əhəmiyyəti olmur və bu səbəbdən onlar etibarsız sayılır. Lakin beynəlxalq müqavilə praktikasında heç də belə olmur; dövləti təmsil edən şəxs, bəzən, telegram və digər vasitələrin köməyi ilə müvafiq səlahiyyətlə təmin edilir. Təsadüfi deyildir ki, 1969-cu il Vyana Konvensiyası həmin şəxsin danışıqlarda iştirak etməsinə yol verir. Belə ki, danışıqlar aparan tərəflərin müqavilə praktikasına və ya digər hallara görə, şəxs müəyyən hərəkətləri etmək üçün dövlətin təmsilçisi kimi tanınmalıdır. Odur ki, belə halda səlahiyyət tələb edilmir.

Səlahiyyət, adətən, beynəlxalq müqavilə bağlamaq prosesinin bütün mərhələləri üçün verilir. Bununla bərabər, səlahiyyət beynəlxalq müqavilə bağlanması yalnız müəyyən mərhələsi üçün də verilə bilər.

11.4.4. Beynəlxalq müqavilə layihəsinin hazırlanma mərhələsi

Beynəlxalq müqavilə bağlamaq prosesinin üçüncü mərhələsində beynəlxalq müqavilənin layihəsi hazırlanır. Bu zaman danışıqlar aparmaq metodundan istifadə edilir. Belə ki, beynəlxalq müqavilənin layihəsini hazırlamaq danışıqlar yolu ilə həyata keçirilir.

Beynəlxalq müqavilə layihəsini hazırlamaq dedikdə onun mətninin danışıqlar yolu ilə tərtib edilməsi başa düşülür. Danışıqlar isə, aşağıdakı vasitələrlə aparılır:

- bilavasitə;
- diplomatik vasitələrdən (kanallardan) istifadə etməklə;
- beynəlxalq konfranslar çərçivəsində;
- beynəlxalq (dövlətlərarası) təşkilatlar səviyyəsində.

Beynəlxalq müqavilə layihəsini hazırlamaq, yəni beynəlxalq müqavilənin mətnini tərtib etmək üçün danışıqlar müəyyən hallarda bilavasitə aparılır. Buna **bilavasitə danışıqlar** deyilir. Belə danışıqlarda beynəlxalq müqavilə bağlamaqda marağı olan tərəflər iştirak edirlər.

Danışıqlar həm də adi diplomatik kanallar vasitəsi ilə aparıla bilər. Buna **diplomatik danışıqlar** deyilir. Diplomatik danışıqlar yolu ilə, adətən, ikitərəfli beynəlxalq müqavilələrin mətni hazırlanır.

Beynəlxalq konfranslar beynəlxalq müqavilənin mətnini hazırlamaq üçün danışıqlar aparmağın vasitələrindən biridir. Bu vasitədən dövlətlər beynəlxalq konfranslar çərçivəsində çoxtərəfli beynəlxalq müqavilələrin mətnini hazırlamaq üçün istifadə edirlər. Beynəlxalq praktikaya məlumdur ki, bir sıra çoxtərəfli

beynəlxalq müqavilənin mətnini məhz beynəlxalq konfransın özü hazırlamışdır. Məsələn, BMT-nin dəniz hüququ üzrə III konfransı 1974-cü ildən 1982-ci ilə kimi Dəniz hüququna dair BMT Konvensiyasının (1982-ci il) mətnini tərtib etmişdir. BMT-nin dəniz hüququ üzrə I konfransı da bəzi konvensiya layihələrini hazırlamışdır.

Beynəlxalq müqavilə layihəsinin hazırlanması həmçinin **dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatlar** səviyyəsində də həyata keçirilir. Belə təşkilatlarda çoxtərəfli beynəlxalq müqavilələrin mətni hazırlanır. Məsələn, BƏT, BDT, UNESCO, BMAT və s. beynəlxalq təşkilatlarda çoxsaylı konvensiyaların layihəsi tərtib olunmuşdur.

Beynəlxalq müqavilə layihəsinin hazırlanmasında BMT-nin rolunu, xüsusilə, qeyd etmək lazımdır. Bu təşkilat çərçivəsində bir sıra vacib beynəlxalq müqavilənin mətni tərtib edilmişdir. Beynəlxalq müqavilənin mətni ya BMT Baş Assambleyasının komitələrində, ya da onun xüsusi orqanlarında hazırlanır.¹

Beynəlxalq müqavilənin mətnini, adətən, dövlətlərarası təşkilatın, bir qayda olaraq, əsas orqanı hazırlayır; bundan ötrü həm də yardımçı orqanlar yaradıla bilər. Məsələn, BMT çərçivəsində Beynəlxalq Hüquq Komissiyası fəaliyyət göstərir. O, BMT Baş Assambleyasının yardımçı orqanı sayılır; bu orqan bir sıra konvensiya layihəsini hazırlamışdır.

11.4.5. Danışqların aparılması mərhələsi

Beynəlxalq müqavilə layihəsi hazırlandıqdan sonra danışqlar aparılmalıdır. Bu, beynəlxalq müqavilə bağlamaq prosesinin növbəti mərhələsi sayılır. Aparılan danışqların predmeti beynəlxalq müqavilənin layihəsinə baxmaq və onu nəzərdən keçirməkdən ibarətdir.

¹ Ильин Ю.Д. Международное публичное право. Лекции. М., 2008, с.60-61.

Danışıqlarda tərəflərin nümayəndələri iştirak edirlər; onlar öz dövlətlərindən aldıkları təlimat əsasında hərəkət edirlər. **Təlimat** dedikdə səlahiyyətli dövlət orqanları tərəfindən verilən elə bir sənəd başa düşülür ki, bu sənəd danışıqlarda iştirak edən şəxsin (nümayəndənin) mövqeyini əks etdirir. Nümayəndənin mövqeyi isə, təmsil olunan dövlətin danışıqların predmeti haqqında müvafiq mövqeyini ifadə edir.

Danışıqlar zamanı beynəlxalq müqavilənin layihəsi nəzərdən keçirilir. Nəticədə beynəlxalq müqavilə mətninin tərəflərin (dövlətlərin) maraqlarına tam şəkildə uyğunlaşdırılması təmin edilir. Bu zaman beynəlxalq müqavilənin layihəsi (mətni) qəti olaraq hazırlanır. Danışıqlar prosesində qarşılıqlı güzəşt və kompromisə getmək yolu ilə beynəlxalq müqavilənin layihəsi tərəflər üçün məqbul sayılacaq səviyyədə dəyişikliyə məruz qalır. Burada qaldırılan məsələlərin həlli nümayəndələrin peşəkarlığından asılıdır.

11.4.6. Beynəlxalq müqavilə mətninin autentikliyinə müəyyən edilməsi mərhələsi

Beynəlxalq müqavilə bağlamaq prosesində beynəlxalq müqavilə mətninin autentikliyinə müəyyən edilməsi vacib əhəmiyyəti olan mərhələdir. Belə ki, beynəlxalq müqavilənin hüquqi məzmunu bütün dövlətlərin başa düşmələri üçün eyni və aydın olmalıdır. Digər tərəfdən, beynəlxalq müqavilənin mətni elə hazırlanmalıdır ki, onun müxtəlif mənələrdə təfsir edilməsi mümkün olmasın. Bunlardan başqa, beynəlxalq müqavilə mətninin hazırlanması və ona baxılması üçün danışıqlar yolundan istifadə edilir; danışıqlar isə, bu və ya digər dildə (məsələn, ingilis dilində və s.) aparılır. Təbii ki, danışıqların aparıldığı dil danışıq prosesində iştirak edən dövlətlərin milli dillərinə tərcümə olunmalıdır; tərcümələr beynəlxalq müqavilənin əslinə uyğun gəlməlidir. Bu kimi məsələlər məhz beynəlxalq müqavilə mətninin autentikliyinə (bu, yunan sözündən olub, «əsl», «hə-

qiqi» və «doğru» kimi mənalar ifadə edir) yoxlanılması mərhələsində həll edilir.

Beynəlxalq müqavilə mətninin autentikliyinə yoxlanılması dedikdə onun öz əslinə uyğun gəlməsinin (uyğunluğunun) müəyyən edilməsi başa düşülür. Bu proses autentifikasiya adlanır. **Autentifikasiya** dedikdə beynəlxalq müqavilənin qəti (son) mətninin elan edilməsi başa düşülür ki, onu birtərəfli qaydada dəyişmək olmaz.

1969-cu və 1986-cı il Vyana konvensiyalarında deyilir ki, bir neçə prosedurun tətbiq edilməsi nəticəsində beynəlxalq müqavilənin mətni autentik olur. Birinci prosedur beynəlxalq müqavilənin mətnində nəzərdə tutula bilər. İkinci prosedur odur ki, onun barəsində beynəlxalq müqavilə iştirakçıları razılığa gələ bilər. Başqa sözlə, tərəflərin razılaşması ikinci prosedur hesab edilir. Əgər belə prosedurlar müəyyən edilməzsə, onda aşağıdakılar tətbiq olunur:

- «ad referendum» imzalama;
- paraflama.

«**Ad referendum**» imzalama qabaqcadan elə şərti imzalama-dır ki, o, səlahiyyətli nümayəndələrin beynəlxalq müqavilə mətni ilə qəti olaraq razılaşmasını ifadə edir. Lakin beynəlxalq müqavilənin mətni dövləti təmsil edən orqan tərəfindən bəyənilməlidir; amma bəyənmə zamanı beynəlxalq müqaviləni onun obyekt və məqsədindən məhrum edən hərəkətlərdən çəkinilməlidir. Bəyənmədən sonra «ad referendum» imzalama beynəlxalq müqavilənin tam şəkildə də imzalanmasını ifadə edir.

Paraflama (fransızca «paraphe» – müxtəsər, qısaca imza deməkdir)¹ dedikdə səlahiyyəti olan şəxsin (nümayəndənin) öz inisialını² qoyma yolu ilə beynəlxalq müqaviləni qabaqcadan imzalaması başa düşülür. İnisialın qoyulması ilk razılıq əlaməti olaraq, beynəlxalq müqaviləyə müxtəsər imza atmaq deməkdir.

¹ *Bu barədə bax: məsələn, Юридическая энциклопедия / Под ред. М.Ю.Тихомирова. М., 2005, с.619.*

² İnisial – şəxsin adı, soyadı və atasının adının baş hərfləridir.

Səlahiyyətli şəxs öz inisialını beynəlxalq müqavilə mətninin birinci və ya son səhifəsində qoyur; bununla bərabər, müxtəsər imza beynəlxalq müqavilə mətninin hər bir səhifəsində də qoyula bilər.

Paraflama beynəlxalq müqaviləni məcburi hüquqi qüvvə ilə təmin etmir. Başqa sözlə, səlahiyyətli şəxslərin inisialı qoyulmuş beynəlxalq müqavilənin heç də məcburi hüquqi qüvvəsi yoxdur. Paraflama bunu ifadə edir ki, beynəlxalq müqavilənin mətni tam şəkildə hazırlanmışdır və ona artıq hər hansı dəyişiklik etmək olmaz. Paraflamadan sonra beynəlxalq müqaviləyə səlahiyyətli şəxslər yalnız o halda düzəliş edə bilərlər ki, buna müvafiq hökumətlər qarşılıqlı surətdə razılıq versinlər.¹

Paraflama beynəlxalq müqavilənin tam şəkildə imzalanması demək deyildir. Unutmaq olmaz ki, beynəlxalq müqavilənin tam şəkildə imzalanması paraflamadan sonrakı məsələdir. Belə ki, beynəlxalq müqavilə paraflandıqdan sonra tam şəkildə imzalanır. Bəzən, paraflama beynəlxalq müqavilənin tam şəkildə imzalanmasına bərabər tutulur.²

11.4.7. Beynəlxalq müqavilə mətninin qəbul edilməsi mərhələsi

Məlum məsələdir ki, beynəlxalq müqavilə mətninin öz əslinə uyğunluğu (autentikliyi) yoxlanıldıqdan sonra o, qəbul edilə bilər. Bu, beynəlxalq müqavilə bağlanması üçün vacib mərhələlərindən biridir.

Beynəlxalq müqavilənin mətni müxtəlif üsulların köməyi və vasitəsi ilə qəbul edilə bilər. Beynəlxalq publik hüquqa belə **üç əsas üsul** məlumdur ki, onlar aşağıdakılardan ibarətdir: səsvermə, konsensus, imzalama.

¹ Международное право. Учебник / Под общ. ред. А.Я.Капустина. М., 2006, с.248.

² Лукашук И.И. Международное право. Особенная часть. Учебник. М., 1998, с.66.

Səsvermə üsulundan beynəlxalq konfranslar çərçivəsində hazırlanmış beynəlxalq müqavilə mətni qəbul edilən zaman istifadə edilir. Bu üsuldən istifadə 1969-cu il Vyana Konvensiyasının 9-cu maddəsində nəzərdə tutulmuşdur. Həmin üsulun mahiyyəti bundan ibarətdir ki, əgər beynəlxalq konfransda iştirak edən şəxslərin (səsvermədə iştirak edən şəxslərin) 2/3 hissəsi səs verərsə, beynəlxalq müqavilənin mətni qəbul edilmiş sayılır.

Səsvermə üsulu həm də beynəlxalq təşkilatlar səviyyəsində hazırlanmış beynəlxalq müqavilə mətni qəbul edilən hallarda tətbiq edilir.¹ Belə ki, beynəlxalq təşkilatların hazırladığı beynəlxalq müqavilə mətnini qəbul etmək üçün səsvermə keçirilir. Beynəlxalq müqavilə mətni səs çoxluğu ilə (ya sadə səs çoxluğu, ya da səsələrin 2/3 hissəsi ilə) qəbul edilir. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, beynəlxalq təşkilatlarda beynəlxalq müqavilə mətni bu təşkilatların qaydalarına uyğun olaraq qəbul edilir. Beynəlxalq müqavilə mətninin qəbul edilməsi, adətən, beynəlxalq təşkilatların müvafiq orqanlarının qətnaməsi ilə rəsmiləşdirilir ki, o, əlavə kimi həmin qətnaməyə daxil olunur.

Konsensus üsulundan beynəlxalq təşkilatlarda, eləcə də beynəlxalq konfranslarda beynəlxalq müqavilə mətni qəbul edildikdə istifadə edilir. Bu üsuldən istifadə olunan zaman səsvermə keçirilmir. Konsensus üsulunun mahiyyəti bundan ibarətdir ki, iştirakçılar beynəlxalq müqavilənin mətni (daha doğrusu – onun bəndləri, maddələri, hissələri, bölmələri və əlavələri) barədə ümumi razılığa nail olmalıdırlar. Belə ki, beynəlxalq müqavilə mətnində ifadə olunan hər bir norma iştirakçıların mənafe və maraqları, onların mövqeləri təmin edilənədək müzakirə olunur. Nəticədə konsensus – ümumi razılıq əldə edilir. Təbii ki, iştirakçılardan hər hansı biri öz rəsmi etirazını bildirdikdə, ümumi razılıq (konsensus) əldə olunmasından söhbət gedə bilməz. Buna görə də, konsensus üsulunun tətbiqi nisbətən çətin prosesdir.

¹ Международное право. Учебник/ Отв. ред. Г.В.Игнатенко, О.И.Тиунов. М., 2010, с.321.

İmzalama üsulunun tətbiqi müəyyən hüquqi nəticələrə səbəb olur. Hər şeydən əvvəl, qeyd edək ki, bu, beynəlxalq müqaviləni imzalayan tərəfə beynəlxalq müqavilənin məcburi olmasına öz razılığını ifadə etməyə imkan (hüquq) verir. Digər tərəfdən, beynəlxalq müqaviləni imzalamış dövlət onu nə öz obyektindən, nə də məqsədindən məhrum edə bilər.

Bəzən, beynəlxalq müqavilənin mətnində göstərilir ki, beynəlxalq müqavilə imzalandığı andan qüvvəyə minir; belə halda imzalama beynəlxalq müqavilənin məcburi hüquqi qüvvə ilə təmin olunmasını təsdiqləyir. Qalan hallarda isə, imzalama beynəlxalq müqaviləni məcburi hüquqi qüvvə ilə təmin etmir. Belə ki, imzalansa da, beynəlxalq müqavilə hələ hüquqi qüvvəyə minmir. İmzalama yalnız bunu ifadə edir ki, tərəflər beynəlxalq müqavilənin mətni ilə razı olub, onu qəti qəbul etmişlər.

Beynəlxalq müqavilənin imzalanması zamanı tərəflər **alternat¹ qaydasına** əməl etməlidirlər. Alternat qaydası imzaların növbələnməsini nəzərdə tutur.²

11.4.8. Beynəlxalq müqavilənin dövlətlər üçün məcburi olmasına razılıq verilməsi mərhələsi

Beynəlxalq müqavilələr onları bağlayan dövlətlər üçün məcburidir. Lakin təkcə bu, özlüyündə kifayət etmir. Belə ki, dövlətlər beynəlxalq müqavilələrin onlar üçün məcburi olmasına razılığını bildirməli, ifadə etməlidirlər. Yalnız bundan sonra beynəlxalq müqavilələr onları bağlayan dövlətlər üçün məcburi hüquqi qüvvəyə malik ola bilər. Bu, yəni dövlətin beynəlxalq müqavilənin onun üçün məcburi olmasına öz razılığını ifadə etməsi beynəlxalq müqavilə bağlanması sonuncu və yekun mərhələsi sayılır; bununla beynəlxalq müqavilə bağlanması prosesi başa çatır.

¹ *Alternat (lat. alternus – növbə ilə) ifadəsi barədə bax: məsələn, Юридическая энциклопедия / Под ред. М.Ю.Тихомирова. М., 2005, с.38.*

² *Bu qayda barədə ətraflı bax: Международное право. Учебник / Под ред. К.К.Гасанова. М., 2008, с.98.*

Dövlətin beynəlxalq müqavilənin onun üçün məcburi olmasına razılığını ifadə etməsi dedikdə elə bir hərəkət başa düşülür ki, bu hərəkət nəticəsində dövlət öz üzərinə beynəlxalq müqavilə qüvvəyə mindiyi andan onu yerinə yetirmək öhdəliyi götürür. Dövlətin öz razılığını ifadə etməsi hələ beynəlxalq müqavilənin qüvvəyə minməsinə bildirmir. Dövlətin öz razılığını ifadə etməsi sadəcə o deməkdir ki, dövlət gələcəkdə beynəlxalq müqavilə qüvvəyə mindiyi andan onu yerinə yetirəcəkdir.

Dövlətin beynəlxalq müqavilənin onun üçün məcburi olmasına razılığını hansı üsullarla ifadə etməsinə gəldikdə, qeyd etməliyik ki, bu üsullar kifayət qədər müxtəlifdir. Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, razılıq beynəlxalq müqavilə bağlayan tərəflərin müəyyənləşdirdiyi istənilən üsulla ifadə edilə bilər.

Praktikada beynəlxalq müqavilələrin dövlətlər üçün məcburi olmasına razılığın ifadə edilməsinin bir neçə üsulu tətbiq olunur. Beynəlxalq praktikaya məlum olan həmin üsullar 1969-cu il və 1986-cı il Vyana konvensiyalarının 11-ci maddələrində hüquqi cəhətdən təsbit edilmişdir ki, onlara aşağıdakılar aiddir:

- beynəlxalq müqaviləni imzalama;
- beynəlxalq müqaviləni təşkil edən sənədlərin mübadiləsi;
- beynəlxalq müqavilənin ratifikasiyası;
- beynəlxalq müqavilənin qəbul edilməsi;
- beynəlxalq müqavilənin təsdiq edilməsi (bəyənilməsi);
- beynəlxalq müqaviləyə qoşulmaq.

Göründüyü kimi, 1969-cu il və 1986-cı il Vyana konvensiyalarının 11-ci maddələrində beynəlxalq müqavilənin dövlətlər üçün məcburi olmasına razılıq ifadə edilməsi üsullarının siyahısı verilmişdir. Lakin bu, dəqiq və qəti siyahı deyildir. Məsələ burasındadır ki, həmin maddələrə görə, beynəlxalq müqavilələrin məcburi olmasına razılıq tərəflərin şərtləşdiyi hər hansı başqa üsulla da ifadə oluna bilər.

Qeyd etməliyik ki, sadaladığımız üsullar, məsələn, «Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilələrinin bağlanması, icrası və ləğv edilməsi qaydaları haqqında» Qanunda da (1995-ci il) nəzərdə tutulur. Həmin qanunun 3-cü maddəsində deyilir

ki, Azərbaycan Respublikası beynəlxalq müqavilələrin onun üçün məcburiliyinə öz razılığını müqavilənin imzalanması, müqaviləni təşkil edən sənədlərin mübadiləsi, müqavilənin ratifikasiyası, qəbul edilməsi, təsdiq olunması, ona qoşulma və tərəflərin şərtləşdiyi hər hansı başqa üsulla ifadə edə bilər.

Beynəlxalq müqavilənin imzalanması beynəlxalq müqavilənin məcburi olmasına razılıq ifadə etmənin daha geniş yayılmış üsulu sayılır. Beynəlxalq müqavilənin imzalanması iki mənada işlədilir. Birinci mənada beynəlxalq müqavilənin imzalanması dedikdə beynəlxalq müqavilə mətninin qəbul edilməsi başa düşülür. Bu mənada imzalama yalnız onu ifadə edir ki, beynəlxalq müqavilənin mətni qəti olaraq qəbul edilmişdir.

İkinci mənada beynəlxalq müqavilənin imzalanması onu bildirir ki, eyni vaxtda həm beynəlxalq müqavilənin mətni qəbul edilmişdir, həm də beynəlxalq müqavilənin məcburi olmasına razılıq verilmişdir.

Beynəlxalq müqaviləni təşkil edən sənədlərin mübadiləsi kimi üsulla da dövlət beynəlxalq müqavilənin onun üçün məcburi olmasına razılığını ifadə edə bilər. Bu üsula görə, səlahiyyətli şəxslər bir-birinə sənədlər (nota, məktub və s.) göndərirlər ki, həmin sənədlərdə, mahiyyətcə, barəsində beynəlxalq müqavilə bağlanan müvafiq məsələnin razılaşdırılmış müddəaları qabaqcadan ifadə edilir, yəni sənədlər mübadilə olunur. Sənədlərin mübadiləsi isə dövlətlərin beynəlxalq müqavilənin onlar üçün məcburi olmasına razılığını ifadə edir. Beynəlxalq praktikada dövlətlər müəyyən hallarda məhz bu üsuldən istifadə etməyə üstünlük verirlər. Belə ki, bu, yəni sənədlərin mübadiləsi razılıq ifadə etmənin sadə və asan üsuludur. Ona görə ki, sənədlər mübadilə olunduğu həmin andan beynəlxalq müqavilənin tərəflər üçün məcburi olmasına razılıq ifadə edilməsinə nail olunur.

Ratifikasiya elə bir üsuldur ki, bu üsulun köməyi və vasitəsi ilə dövlət beynəlxalq müqavilənin onun üçün məcburi olmasına razılığını ifadə edir. Ratifikasiya dedikdə beynəlxalq müqavilənin konstitusion prosedura uyğun olaraq, ali dövlət orqan-

ları tərəfindən təsdiq edilməsi (bəyənilməsi) başa düşülür. Ali dövlət orqanları dedikdə isə Parlament və ya Dövlət başçısı (Prezident) başa düşülür. Deməli, ratifikasiya, bir qayda olaraq, ya Parlament, ya da Dövlət başçısı (Prezident) tərəfindən həyata keçirilir. Məsələn, Rusiya Federasiyasında beynəlxalq müqavilələr Dövlət Duması, yəni Parlament tərəfindən ratifikasiya olunur. Bizim ölkəmizdə də belədir. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına uyğun olaraq, beynəlxalq müqavilələri Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi (Parlament) ratifikasiya edir. ABŞ-da isə ratifikasiyanı Dövlət başçısı (Prezident) Senatla birlikdə həyata keçirir.

Ratifikasiya bütövlükdə beynəlxalq müqaviləyə aid olur. Başqa sözlə, beynəlxalq müqavilə bütövlükdə ratifikasiya edilir. Odur ki, beynəlxalq müqavilənin ayrı-ayrı hissələrinin ratifikasiya edilməsindən söhbət gedə bilməz. Həm də, qeyd etməliyik ki, ratifikasiya zamanı beynəlxalq müqavilənin mətninə hər hansı dəyişiklik edilməsinə yol verilmir.

Beynəlxalq müqavilənin ratifikasiya edilməsi xüsusi sənədlə rəsmiləşdirilir və həmin sənəd **ratifikasiya fərmanı** adlanır. Ratifikasiya fərmanları mübadilə olunur ki, bu, beynəlxalq müqavilənin məcburi olmasına razılıq ifadə edir. Ratifikasiya fərmanını Dövlət başçısı (Prezident) imzalayır.

Ratifikasiya fərmanı üç hissədən ibarətdir. Birinci hissə **giriş** hissəsi adlanır. Burada göstərilir ki, ratifikasiya olunan beynəlxalq müqaviləyə ali dövlət orqanı baxmışdır. İkinci hissəyə **əsas** hissə deyilir. Bu hissəyə beynəlxalq müqavilə mətninin özü və ya adı daxil olur. Üçüncü hissə isə **yekun** hissə adlanır. Bu hissədə göstərilir ki, beynəlxalq müqavilə ratifikasiya olunur və dövlət tərəfindən ona əməl ediləcəkdir.

1969-cu il və 1986-cı il Vyana konvensiyalarına görə, beynəlxalq müqavilənin məcburi olmasına razılıq aşağıdakı hallarda ratifikasiya vasitəsi ilə ifadə edilir:

- əgər beynəlxalq müqavilə ratifikasiyanı belə razılıq ifadə etmə üsulu kimi nəzərdə tutarsa;

- əgər danışıqlarda iştirak edən dövlətlər ratifikasiyanın zəruriliyi barədə razılıq əldə edərlərsə;
- əgər dövlətin nümayəndəsi beynəlxalq müqaviləni ratifikasiya şərti altında imzalayarsa;
- əgər dövlətin beynəlxalq müqaviləni ratifikasiya etmək şərti ilə imzalamaq niyyəti onun nümayəndəsinin səlahiyyətindən irəli gələrsə;
- əgər belə niyyət danışıqlar aparılması zamanı bəlli olarsa.

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə gəldikdə isə, qeyd etməliyik ki, Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilələrə dair yuxarıda adıçəkilən 1995-ci il tarixli müvafiq qanunu (maddə 8) ratifikasiya edilməli olan konkret beynəlxalq müqavilələri sadalayır:

- dostluq, əməkdaşlıq və qarşılıqlı yardım (həmrəylik) haqqında beynəlxalq müqavilələr;
- dövlətlərarası münasibətlərin prinsiplərini müəyyən edən beynəlxalq müqavilələr;
- sülh müqavilələri;
- ərazilərin bölünməsi, özgəninkiləşdirilməsi və sərhədlərin dəqiqləşdirilməsi istisna olmaqla, ərazi və sərhəd məsələləri barədə Azərbaycan Respublikasının başqa dövlətlərlə müqavilələri;
- müdafiə xarakterli və hərbi əməkdaşlığa dair beynəlxalq müqavilələr;
- hüquqi yardım haqqında beynəlxalq müqavilələr;
- Azərbaycan Respublikasının universal və regional xarakter daşıyan beynəlxalq təşkilatlara daxil olması haqqında beynəlxalq müqavilələr;
- çoxtərəfli və ya uzunmüddətli iqtisadi beynəlxalq müqavilələr;
- kredit alınması məsələlərinə dair beynəlxalq müqavilələr;
- dövlətlərarası ittifaqlarda və başqa dövlətlərarası birliklərdə iştiraka dair beynəlxalq müqavilələr;

- Azərbaycan Respublikası silahlı qüvvələri kontingentinin başqa ölkələrə göndərilməsi, yaxud başqa dövlətlərin silahlı qüvvələri kontingentinin Azərbaycan Respublikası ərazisinə buraxılması haqqında beynəlxalq müqavilələr;
- digər müqavilələr.

Bunlarla yanaşı, ratifikasiya edilməli olan beynəlxalq müqavilələrin Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən müəyyənləşdirilməsi də mümkündür. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti istədiyi hər hansı beynəlxalq müqaviləni ratifikasiya üçün Milli Məclisə təqdim edə bilər. Söhbət, təbii ki, Azərbaycan Respublikası üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən beynəlxalq müqavilələrdən gedir.

Qeyd olunduğu kimi, Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilələrini Milli Məclis ratifikasiya edir. Ratifikasiya olunmaq üçün beynəlxalq müqavilə Milli Məclisə təqdim edilməlidir; həm də təqdim edilən beynəlxalq müqavilələr dövlət dilində olmalıdır. Əgər beynəlxalq müqavilənin rəsmi mətni dövlət dilində deyilsə, o, dövlət dilinə tərcümə edilməlidir; bundan sonra tərcümə edilmiş mətnin beynəlxalq müqavilənin rəsmi mətninə uyğunluğu müəyyən edilməlidir. Bu zaman təsdiqləyici sənəd tərtib edilməli və ratifikasiya üçün təqdim olunmuş beynəlxalq müqaviləyə əlavə edilməlidir.

Qəbuletmə dövlət tərəfindən beynəlxalq müqavilələrin məcburiliyinə razılığın ifadə edilməsi üsullarından biridir. Göstərilən üsuldan o halda istifadə olunur ki, bu, beynəlxalq müqavilənin mətnində nəzərdə tutulsun. Söhbət ratifikasiyası tələb edilməyən beynəlxalq müqavilələrdən gedir. Beynəlxalq müqavilənin qəbul edilməsi proseduru dövlət tərəfindən müstəqil surətdə müəyyən olunur. Odur ki, həmin prosedur ayrı-ayrı dövlətlərdə müxtəlif formada olub, bir-birindən fərqlənir.

Dövlət beynəlxalq müqavilənin qəbul olunması barədə qarşı tərəfə (kontragent dövlətə) yazılı sənəd göndərməlidir. Yazılı sənəd göndərilməsi isə dövlətin beynəlxalq müqavilənin qəbul olunması proseduruna əməl etməsini bildirir.

Beynəlxalq müqavilələrin dövlət üçün məcburiliyinə razılığın ifadə edilməsi üsulları sırasına həm də **təsdiqetmə** aiddir; bu üsula, bəzən, **konfirmasiya** deyilir.¹

Təsdiqetmə dedikdə beynəlxalq müqavilə bağlamaq səlahiyyətinə malik olan orqan tərəfindən beynəlxalq müqavilənin bəyənilməsi başa düşülür. Bu üsul qəbuletmə üsuluna çox yaxındır. Hətta hüquq ədəbiyyatı səhifələrində onlar eyniləşdirilir, bir bərabərdə tanınan üsullar hesab edirlər.² Təsədüfi deyil ki, ratifikasiyası tələb olunmayan beynəlxalq müqavilələr ya təsdiq, ya da qəbul edilir. «Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilələrinin bağlanması, icrası və ləğv edilməsi qaydaları haqqında» Qanun (1995-ci il) məhz ratifikasiyası tələb olunmayan Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilələrinin təsdiq və ya qəbul edilməsi barədə göstəriş ifadə edir. Həmin qanunun 13-cü maddəsində deyilir ki, ratifikasiyası tələb olunmayan beynəlxalq müqavilələri aşağıdakılar təsdiq və ya qəbul edirlər:

- Azərbaycan Respublikası adından bağlanan müqavilələri – Azərbaycan Respublikasının Prezidenti;
- Azərbaycan Respublikasının Hökuməti adından bağlanan müqavilələri – Azərbaycan Respublikasının Prezidenti və ya onun qərarına əsasən, Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti və ya Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi.

Bəyənmə beynəlxalq müqavilələrin dövlət üçün məcburiliyinə razılığın ifadə edilməsinin digər üsuludur. Bu üsuldən aşağıdakı hallarda istifadə olunur:

¹ Международное право. Учебник / Отв. ред. А.А.Ковалев, С.В.Черниченко. М., 2008, с.268. *Konfirmasiya (lat. confirmatio – təsdiqetmə) anlayışı barədə bax: məsələn*, Юридическая энциклопедия / Под ред. М.Ю.Тихомирова. М., 2005, с.440.

² *Məsələn, bax:* Международное право. Учебник / Отв. ред. В.И.Кузнецов, Б.Р.Тузмухамедов. М., 2007, с.160; Международное публичное право. Учебник / Отв. ред. К.А.Бекяшев. М., 2009, с.285; Международное право. Учебник / Под ред. К.К.Гасанова. М., 2008, с.100 və b.

- əgər beynəlxalq müqavilə bağlayan tərəflər həmin üsulun tətbiq olunması barədə razılığa gələlərsə;
- əgər həmin üsulun tətbiq edilməsi beynəlxalq müqavilə bağlayan dövlətlərin normativ aktında nəzərdə tutularsa.

Təsdiqetmə, qəbuletmə üsulu kimi, bəyənmə də, bir qayda olaraq, icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən həyata keçirilir. Söhbət, adətən, adından beynəlxalq müqavilə bağlanan icra hakimiyyəti orqanlarından gedir.

Beynəlxalq müqavilələrin dövlət üçün məcburiliyinə razılığın ifadə edilməsi üsulları sırasında həm də qoşulmanın adını çəkməliyik. Söhbət beynəlxalq müqaviləyə **qoşulma** kimi üsuldən gedir.

Bəzən, hər hansı dövlət beynəlxalq müqavilənin bağlanmasında iştirak etmir. Lakin, buna baxmayaraq, həmin dövlət beynəlxalq müqavilənin iştirakçısı olmaq qərarına gəlir; bundan ötrü o, beynəlxalq müqaviləyə qoşulma üsulundan istifadə edir.

Beynəlxalq müqaviləyə qoşulma imkanı, hər şeydən əvvəl, beynəlxalq müqavilənin özündə nəzərdə tutulmalıdır. Dövlət beynəlxalq müqaviləyə həm də o halda qoşula bilər ki, beynəlxalq müqavilə iştirakçıları buna razılıq versinlər.

Dövlət, adətən, qüvvəyə minmiş beynəlxalq müqaviləyə qoşulur. Bu zaman **depozitariyə** beynəlxalq müqaviləyə qoşulma barədə müvafiq sənəd təqdim olunmalıdır. Sənəd təqdim edildiyi tarixdən beynəlxalq müqavilə ona qoşulan dövlət üçün məcburi olur.

Həm də qüvvəyə minməmiş beynəlxalq müqavilələrə qoşulmaq olar. Beynəlxalq müqavilələr bu kimi hallarda qüvvəyə mindiyi andan onlara qoşulan dövlət üçün məcburi olur.

Beynəlxalq müqaviləyə qoşulma ratifikasiya, təsdiqetmə, qəbuletmə və ya bəyənmə kimi formalarda həyata keçirilir. Bu, ya müvafiq beynəlxalq müqavilə ilə, ya da dövlətin normativ aktı ilə müəyyən edilir.

Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilələrə qoşulması haqqında qərarı aşağıdakılar qəbul edirlər:

- ratifikasiyası tələb olunan beynəlxalq müqavilələr barədə – Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi;
- ratifikasiyası tələb olunmayan beynəlxalq müqavilələrə Azərbaycan Respublikasının adından qoşulduqda – Azərbaycan Respublikasının Prezidenti;
- ratifikasiyası tələb olunmayan beynəlxalq müqavilələrə Azərbaycan Respublikasının Hökuməti adından qoşulduqda – Azərbaycan Respublikasının Prezidenti və ya onun qərarına əsasən, Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti və ya Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi.

11.5. Beynəlxalq müqavilənin qüvvəyə minməsi, tətbiqi, dəyişdirilməsi və təfsir edilməsi

11.5.1. Beynəlxalq müqavilənin qüvvəyə minməsi

Məlum olduğu kimi, istənilən beynəlxalq müqavilə onu bağlayan dövlətlər (tərəflər) üçün **hüquqi nəticə** yaradır. Hüquqi nəticə yaradılması dedikdə beynəlxalq müqavilə bağlayan dövlətlər üçün müvafiq hüquq və vəzifələrin müəyyənləşdirilməsi başa düşülür. Müəyyən hüquqları əldə etmək və vəzifələr daşımaq üçün isə bağlanmış beynəlxalq müqavilə qüvvəyə minməlidir. Yalnız qüvvəyə minmiş beynəlxalq müqavilə onu bağlayan dövlətlər (tərəflər) üçün hüquqi nəticə yaradılmasına səbəb ola bilər.

Beynəlxalq müqavilənin qüvvəyə minməsi dedikdə dövlətlərin (tərəflərin) həmin müqavilədə nəzərdə tutulan hüquqları əldə etməsi və vəzifələr daşması başa düşülür.¹ Bu zaman, yəni beynəlxalq müqavilə qüvvəyə minən zaman onu bağlayan

¹ Bəzi müəlliflər belə bir fikir söyləyirlər ki, beynəlxalq müqavilənin qüvvəyə minməsi onun iştirakçılar (tərəflər) üçün məcburi olmasını ifadə edir (*məsələn, bax: Международное право. Учебник / Отв. ред. В.И.Кузнецов, Б.П.Тузмухамедов. М., 2007, с.166*). Nəzərdən qaçırmaq olmaz, ayrı-ayrı üsullar (ratifikasiya, qoşulma və s.) beynəlxalq müqavilənin dövlət (tərəf) üçün məcburiliyinə onun razılığını ifadə edir.

dövlətlər arasında beynəlxalq müqavilə-hüquq münasibəti yaranır.

1969-cu il və 1986-cı il Vyana konvensiyalarının 24-cü maddələrinin 1-ci bəndi beynəlxalq müqavilənin qüvvəyə minməsi məsələsini tənzimləyir. Həmin bəndə görə, **beynəlxalq müqavilə onun özündə nəzərdə tutulan qaydada və tarixdə qüvvəyə minir**. Belə ki, beynəlxalq müqavilənin özü onun hansı qaydada və nə vaxt qüvvəyə minməsi sualına cavab verir.

Beynəlxalq müqavilənin qüvvəyə minmə tarixi həmçinin danışıqlarda iştirak edən **dövlətlərin razılığı** ilə müəyyən edilir. Beynəlxalq müqavilə bağlayan dövlətlər öz aralarında razılığa gəlirlər ki, beynəlxalq müqavilə hansı qaydada və nə vaxt qüvvəyə minməlidir. Dövlətlərin (tərəflərin) razılığa gəlmələrindən asılı olaraq, beynəlxalq müqavilənin qüvvəyə minmə anı hər hansı hərəkətin yerinə yetirilməsi ilə bağlı müəyyənləşdirilə bilər; həmin hərəkət edildiyi andan beynəlxalq müqavilə qüvvəyə minmiş sayılır. Bu kimi hərəkətlərə aşağıdakılar aiddir:

- beynəlxalq müqavilənin imzalanması;
- beynəlxalq müqavilənin ratifikasiyası;
- beynəlxalq müqavilənin təsdiq olunması;
- beynəlxalq müqavilənin qəbul edilməsi;
- müəyyən sayda ratifikasiya fərmanlarının və ya digər sənədlərin (bu sənədlər beynəlxalq müqavilənin dövlətlər üçün məcburiliyinə onların razılığını ifadə edir) depozitariyə verilməsi.

Beynəlxalq praktikaya uyğun olaraq, göstərilən hərəkətlər (beynəlxalq müqaviləni imzalama, ratifikasiya etmə və s.) yerinə yetirildiyi andan beynəlxalq müqavilə qüvvəyə minir.

Depozitariyə verilmə kimi hərəkət barədə, xüsusilə, danışmaq lazımdır. Bu hərəkətin mahiyyəti bundan ibarətdir ki, əgər depozitaridə beynəlxalq müqavilə ilə müəyyənləşdirilmiş sayda ratifikasiya fərmanı olarsa, həmin vaxtdan beynəlxalq müqavilə

qüvvəyə minir. Məsələn, Dəniz hüququna dair BMT Konvensiyasının (1982-ci il) 308-ci maddəsində deyilir ki, konvensiya depozitariyə 60 ratifikasiya fərmanı və ya qoşulma barədə sənəd verildikdən sonra qüvvəyə minir.

Depozitarinin nə demək olduğuna gəldikdə isə, qeyd etməliyə ki, o, beynəlxalq müqavilənin əsl (autentik) mətninin saxlayıcısıdır. Depozitari öz xarakterinə görə, beynəlxalq funksiyasını yerinə yetirir. Onun funksiyası isə bunlardan ibarətdir (1969-cu il Vyana Konvensiyasının 76–79-cu maddələri):

- beynəlxalq müqavilənin əsl mətnini saxlamaq;
- beynəlxalq müqavilənin təsdiqlənmiş nüsxələrini hazırlamaq;
- beynəlxalq müqavilə iştirakçılarının sayının dəyişməsi barədə dövlətlərə məlumat vermək;
- əvvəllər dövlətlərin etdiyi qeyd-şərtin ləğv olunması barədə dövlətlərə məlumat vermək;
- beynəlxalq müqavilənin BMT Katibliyində qeydə alınması barədə dövlətlərə məlumat vermək;
- beynəlxalq müqavilənin ləğv edilməsi (denonsasiyası) barədə dövlətlərə məlumat vermək və digər məsələlər.

Depozitari öz funksiyasını yalnız çoxtərəfli beynəlxalq müqavilələrə münasibətdə həyata keçirir. Aşağıda göstərilənlər depozitari kimi təyin oluna bilər: hər hansı müəyyən dövlət, bir neçə dövlət, beynəlxalq təşkilat, beynəlxalq təşkilatın əsas və başlıca vəzifəli şəxsi. Məsələn, BMT-nin Katibliyi 1969-cu il və 1986-cı il Vyana konvensiyalarının, eləcə də Dəniz hüququna dair BMT Konvensiyasının (1982-ci il) depozitarisi təyin olunmuşdur.

Beynəlxalq müqavilələr müəyyən hallarda **imzalandığı andan** qüvvəyə minir. Bəzən də, beynəlxalq müqavilələrin qüvvəyə minməsi **ratifikasiya fərmanlarının mübadiləsi gününə** təsadüf edir (ikitərəfli beynəlxalq müqavilələr üçün). Beynəlxalq müqavilənin qüvvəyə minmə anı həm də tərəflərin razılığı ilə hər hansı hadisənin və ya faktın baş verməsi ilə əlaqə-

ləndirilə bilər (məsələn, konkret tarix, ratifikasiyadan sonra hər hansı müddətin keçməsi, başqa beynəlxalq müqavilənin qüvvəyə minməsi və s.). Bəzən, beynəlxalq müqavilədə qeyd olunur ki, o, burada göstərilən müəyyən müddət keçdiyi andan (məsələn, beynəlxalq müqavilə imzalandıqdan 3, 6 və ya 12 ay sonra) qüvvəyə minəcəkdir. Beynəlxalq müqavilənin onun özündə göstəriləndiyi konkret tarixdən qüvvəyə minməsi də mümkündür.

Beynəlxalq müqavilənin qüvvəyəminmə anının müəyyənləşdirilməsinin vacib hüquqi əhəmiyyəti vardır. Belə ki, beynəlxalq müqavilə, o, qüvvəyə minənə qədər əmələ gəlmiş münasibətlərə tətbiq edilmir, yəni **beynəlxalq müqavilənin geriyə qüvvəsi yoxdur**. Bununla yanaşı, tərəflər razılığa gələrək beynəlxalq müqaviləni geriyə qüvvə ilə təmin edə bilərlər; bu zaman beynəlxalq müqavilə qüvvəyə mindiyi ana kimi əmələ gəlmiş münasibətlərə də tətbiq edilir.

11.5.2. Beynəlxalq müqavilənin qüvvədə olması

Beynəlxalq müqavilə, məlum olduğu kimi, dövlətlərarası münasibətlərin müxtəlif sahələrinin tənzimlənməsi məqsədilə bağlanır. Bunun üçün, hər şeydən əvvəl, beynəlxalq müqavilənin qüvvədə olması tələb edilir. Məhz beynəlxalq müqavilələr qüvvədə olduqda müvafiq münasibətlərə tətbiq olunur.

Beynəlxalq müqavilələrin qüvvədə olması dedikdə onun tənzimlədiyi beynəlxalq dövlətlərarası münasibətlərə tətbiqi başa düşülür.

Beynəlxalq müqavilələrin qüvvədə olması **üç məsələ** ilə bağlıdır ki, onlar aşağıdakılardan ibarətdir:

- beynəlxalq müqavilənin zamana görə qüvvəsi;
- beynəlxalq müqavilənin məkana görə qüvvəsi;
- beynəlxalq müqavilənin subyektlərə görə qüvvəsi.

Beynəlxalq müqavilənin zamana görə qüvvəsi dedikdə onun müəyyən zaman kəsiyi ərzində tətbiq edilməsi başa düşülür. Beynəlxalq müqavilənin hansı müddət ərzində tətbiq olun-

ması isə, adətən, onun özündə göstərilir. Hansı müddət ərzində tətbiq edilməsi baxımından, beynəlxalq müqavilələrin **üç növü** fərqləndirilir:

- müddətli beynəlxalq müqavilə;
- qeyri-müəyyən müddətli beynəlxalq müqavilə;
- müddətsiz beynəlxalq müqavilə.

Müddətli beynəlxalq müqavilə odur ki, belə müqavilə müəyyən müddətə qüvvədə olaraq tətbiq edilir. Müddət başa çatdıqda beynəlxalq müqavilənin qüvvəsinə xitam verilir, yəni beynəlxalq müqavilə ləğv edilir. Lakin beynəlxalq müqavilənin müəyyən müddətə bağlanması heç də onun prolonqasiyasına mane olmur. **Prolonqasiya** dedikdə beynəlxalq müqavilənin müddətinin uzadılması başa düşülür.¹ Beynəlxalq müqavilələrdə belə bir şərt nəzərdə tutula bilər ki, beynəlxalq müqavilənin müddəti başa çatdıqda avtomatik surətdə birneçə il uzadılsın.

Məlum məsələdir ki, müddətinin keçməsinə görə beynəlxalq müqavilə öz qüvvəsini itirir. Lakin, xüsusi olaraq, tərəflər öz aralarında beynəlxalq müqavilənin müddətinin uzadılması haqqında razılığa gələ bilərlər. Buna beynəlxalq müqavilənin qüvvədəolma müddətinin bərpa edilməsi deyilir.²

Qeyri-müəyyən müddətli beynəlxalq müqavilələr odur ki, onlar qeyri-müəyyən müddətə bağlanılır və tərəflərin müəyyən hərəkəti yerinə yetirmələrindən (denonsasiyadan)³ və ya müəyyən hadisənin baş verməsindən (məqsədə nail olunmasından) asılı olaraq, öz qüvvəsini itirir. Məsələn, Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqının xarici dövlət borcları və aktivlərinə münasibətdə hüquqi varislik haqqında Müqavilə (Moskva,

¹ Prolonqasiya (lat. prolongatio) anlayışı barədə bax: məsələn, Юридическая энциклопедия / Под ред. М.Ю.Тихомирова. М., 2005, с.714.

² Международное право. Учебник / Отв. ред. А.Н.Вылегжанин. М., 2009, с.341.

³ Denonsasiya (lat. denuntiatio – müqavilənin icrasından imtina) anlayışı barədə bax: məsələn, Юридическая энциклопедия / Под ред. М.Ю.Тихомирова. М., 2005, с.237.

04.12.1991-ci il)¹ buna misaldır. Ona görə ki, bu Müqavilə qeyri-müəyyən müddətə bağlanmışdı; digər tərəfdən, məqsədinə çatdığına görə həmin Müqavilə artıq öz qüvvəsini itirmişdir.

Əgər beynəlxalq müqavilədə onun öz qüvvəsini nə vaxtsa itirməsini təsbit edən hər hansı norma nəzərdə tutulmazsa, buna **müddətsiz beynəlxalq müqavilə** deyilir. Bu növ beynəlxalq müqavilədə onun qüvvədəolma müddəti göstərilmir. Burada həm də müqavilənin ləğv olunması şərtləri müəyyən edilmir. Məsələnin mahiyyətindən aydın olur ki, beynəlxalq müqavilə müddətsiz olaraq qüvvədədir. Məsələn, BMT Nizamnaməsi, 1969-cu il və 1986-cı il Vyana konvensiyaları müddətsiz beynəlxalq müqavilə sayılır.

Bəzən, beynəlxalq müqavilə bağlananda onun qüvvədəolma müddəti müvəqqəti olaraq müəyyənləşdirilmir. Lakin, buna baxmayaraq, tərəflər onu gələcəkdə müəyyənləşdirmək barədə razılığa gəlirlər. Belə müqaviləyə **xüsusi beynəlxalq müqavilə** deyilir.

Beynəlxalq müqavilənin nəinki zamana, həmçinin məkana görə qüvvəsi vardır. **Beynəlxalq müqavilənin məkana görə qüvvəsi** dedikdə onun müəyyən əraziyə aid olması və həmin ərazidə tətbiq edilməsi başa düşülür. 1969-cu il və 1986-cı il Vyana konvensiyaları bu məsələdə ümumi qayda nəzərdə tutur. Həmin qaydaya görə, bağlanmış beynəlxalq müqavilələr iştirakçı-dövlətlərin ərazilərinə münasibətdə məcburi hüquqi qüvvəyə malikdir, bir şərtlə ki, beynəlxalq müqavilədə başqa hal nəzərdə tutulmasın. Bəzi beynəlxalq müqavilələr dövlət ərazilərini nəzərdə tutmur; məsələn, Antarktika haqqında Müqavilənin (Vaşinqton, 01.12.1959-cu il)² qüvvəsi dövlət ərazilərinə deyil, Antarktikanın ərazisinə şamil edilir.

Beynəlxalq müqavilə həm də subyektlərə görə hüquqi qüvvəyə malikdir. **Beynəlxalq müqavilənin subyektlərə görə qüvvəsi** dedikdə onun müqavilə iştirakçılarına tətbiq olunması başa düşülür. Beynəlxalq müqavilələr yalnız müqavilə iştirakçı-

¹ URL:<http://www.russia.bestpavo.ru> (26.05.2018-ci il).

² URL:<http://www.ru.m.wikipedia.org> (26.05.2018-ci il).

ları üçün hüquq və vəzifələr yaradır. Beynəlxalq müqavilələrin subyektlərə görə qüvvəsinin mahiyyəti də məhz bundan ibarətdir.

Üçüncü subyektlərə gəldikdə isə, qeyd etməliyik ki, beynəlxalq müqavilələr onlar üçün hüquq və vəzifələr yaratmır. **Üçüncü subyektlər** dedikdə üçüncü elə dövlət və ya beynəlxalq publik hüququn digər subyektləri (üçüncü tərəf) başa düşülür ki, onlar beynəlxalq müqavilənin bağlanmasıda iştirak etmirlər. Lakin, buna baxmayaraq, əgər üçüncü tərəf (dövlət və ya beynəlxalq publik hüququn digər subyektləri) yazılı surətdə razılıq verərsə (beynəlxalq müqavilə təcavüzkar dövlətin üzərinə onun razılığı olmadan da öhdəlik qoya bilər), beynəlxalq müqavilə onlar üçün vəzifə (öhdəlik) müəyyənləşdirə bilər. 1969-cu il və 1986-cı il Vyana konvensiyalarının 35-ci maddələri buna yol verir. Həmin konvensiyaların 36-cı maddələrinə görə, beynəlxalq müqavilə həm də üçüncü tərəf (dövlət, beynəlxalq təşkilat və s.) üçün hüquqlar nəzərdə tuta bilər və onlar bu hüquqlardan istifadə edə bilərlər; lakin bundan ötrü üçüncü tərəfin yazılı razılıq verməsi tələb edilmir. Məsələn, Qara dəniz boğazının rejimi haqqında müvafiq 1936-cı il Konvensiyası¹ ticarət gəmilərinə dinc (qeyri-müharibə) vaxtlarda sərbəst hərəkət etmək və üzmək hüququ verir (2-ci maddə).

11.5.3. Beynəlxalq müqavilənin müvəqqəti qüvvədə olması

Məlum olduğu kimi, beynəlxalq müqavilə, adətən, qüvvəyə mindikdən sonra tətbiq edilir. Lakin, bəzən, beynəlxalq müqavilə qüvvəyə minənə qədər onun (və ya beynəlxalq müqavilənin ayrı-ayrı normalarının) tətbiq olunmasına zərurət yaranır. Belə halda, qüvvəyə minməsinə baxmayaraq, beynəlxalq

¹ URL:<http://www.ru.m.wikipedia.org> (27.05.2018-ci il).

müqavilə, müvəqqəti olaraq, tətbiq edilir. 1969-cu il və 1986-cı il Vyana konvensiyalarının 25-ci maddələri buna yol verir.

Yalnız aşağıda göstərilən **iki alternativ şərtə** əməl olunarsa, beynəlxalq müqavilə müvəqqəti tətbiq edilə bilər. Birinci şərt bundan ibarətdir ki, beynəlxalq müqavilənin müvəqqəti tətbiq olunmasının mümkünlüyü beynəlxalq müqavilənin özündə nəzərdə tutulmalıdır; ya da beynəlxalq müqavilə bağlamaq üçün danışıqlar aparılan zaman tərəflər beynəlxalq müqavilənin müvəqqəti tətbiqi barədə şərtləşməlidirlər (ikinci alternativ şərt). Təbii ki, belə şərt mövcud olarsa, beynəlxalq müqavilə müvəqqəti tətbiq edilə bilər.

11.5.4. Beynəlxalq müqavilənin təfsiri

Qeyd etməliyik ki, bağlanmış hər bir beynəlxalq müqavilənin öz dəqiq məna və məzmunu vardır. Beynəlxalq müqavilələrin məna və məzmunu onları tətbiq edən orqanlar tərəfindən düzgün başa düşülməlidir. Bundan ötrü, yəni beynəlxalq müqavilənin məna və məzmununu dəqiq müəyyənləşdirmək və aydın başa düşmək üçün o, təfsir olunmalıdır.

Beynəlxalq müqavilənin təfsir olunması dedikdə onun dəqiq hüquqi məna və məzmununun müəyyənləşdirilməsi, aydınlaşdırılması və ya izah edilməsi başa düşülür.

Beynəlxalq müqavilənin təfsir olunması onun praktikada tətbiqi ilə sıx surətdə bağlı olan məsələdir. Belə ki, məna və məzmunu dəqiq müəyyənləşdirilmiş, aydınlaşdırılmış və ya izah edilmiş beynəlxalq müqaviləni hüquqtətbiqetmə orqanları düzgün başa düşür və tətbiq edirlər. Buna görə də, beynəlxalq müqavilənin təfsirinin vacib əhəmiyyəti vardır.

Bildiyimiz kimi, beynəlxalq müqavilə bağlanan anda tərəflər arasında müəyyən predmet barəsində razılıq əldə olunur və onlar öz qarşılıqlı iradələrini ifadə edirlər. Beynəlxalq müqaviləni təfsir etmək də tərəflərin razılığa gəldiklərinin düzgün müəyyənləşdirilməsini, onların müqavilədə ifadə olunan qarşılıqlı iradələrinin aydınlaşdırılmasını bildirir.

Beynəlxalq müqaviləni təfsir etmək, şübhəsiz ki, müəyyən məqsədə xidmət edir. İlk məqsəd odur ki, tərəflər öz müqavilə öhdəliklərini düzgün anlasınlar; təfsirin sonrakı məqsədi isə bundan ibarətdir ki, tərəflər üzərlərinə götürdükləri öhdəlikləri vicdanla yerinə yetirsinlər.

Beynəlxalq müqavilələr müəyyən prinsip əsasında təfsir olunur; onlara **beynəlxalq müqavilələrin təfsirinin prinsipləri** deyilir.¹ **Vicdanlılıq prinsipi** onlardan biri hesab edilir. Bu prinsipə görə, beynəlxalq müqavilələr vicdanla təfsir olunmalıdır. Həmin prinsip 1969-cu il Vyana Konvensiyasının 31-ci maddəsində formulə edilmişdir. Bu maddədə deyilir ki, beynəlxalq müqavilə özünün adı mənasında vicdanla təfsir olunmalı, burada istifadə olunan terminlər müqavilənin obyekt və məqsədləri kontekstində başa düşülməlidir.

Beynəlxalq müqavilələrin təfsiri zamanı həm də **aşağıda göstərilən prinsiplər** rəhbər tutulur:² effektivlik prinsipi, hüququiyğunluq prinsipi, təfsirin vahidliyi prinsipi, subyektlərin hüquqlarına hörmət etmək prinsipi, ədalət prinsipi.

Beynəlxalq müqavilə bir neçə növdə təfsir olunur ki, onlara təfsirin növləri deyilir. Praktikada aşağıdakı **təfsir növləri** daha geniş yayılmışdır: rəsmi təfsir, doktrinal təfsir, məhkəmə təfsiri, autentik təfsir, beynəlxalq təfsir.

Rəsmi təfsir beynəlxalq müqavilə bağlayan iştirakçı-dövlətlər tərəfindən həyata keçirilir; ona **normativ təfsir** də deyilir.

Doktrinal təfsir dünyanın müxtəlif hüquq sistemlərinin alimləri tərəfindən həyata keçirilir; ona **qeyri-rəsmi təfsir** də deyilir. Aydın məsələdir ki, rəsmi (normativ) təfsirdən fərqli olaraq, onun məcburi hüquqi qüvvəsi yoxdur.

Məhkəmə təfsiri ədalət mühakimə orqanları tərəfindən, bir qayda olaraq, mübahisə edən dövlətlərin razılığı ilə həyata ke-

¹ Международное право. Учебник / Отв. ред. Ю.М.Колосов, Э.С.Кривчикова. М., 2000, с.193.

² Международное право. Учебник / Под общ. ред. А.Я.Капустина. М., 2008, с.256.

çirilir. Bu növ təfsir mübahisə edən dövlətlər üçün məcburi hüquqi qüvvəyə malikdir.

Autentik təfsir dedikdə beynəlxalq müqavilənin depozitari-də saxlanılan rəsmi mətninin təhlili əsasında onun dəqiq məna və məzmununun müəyyənləşdirilməsi başa düşülür. Təfsirin bu növü müqavilə iştirakçılarının özləri tərəfindən həyata keçirilir. Autentik təfsirin əsasını tərəflərin sazişi (razılaşması) təşkil edir; buna görə də, bu növ təfsir ən yüksək hüquqi qüvvəyə malikdir. Təfsirin həmin növü xüsusi saziş, protokol, notaların mübadiləsi və digər formalarda həyata keçirilir. Autentik təfsir rəsmi (normativ) təfsirdir.

Beynəlxalq təfsir dedikdə beynəlxalq orqanlar tərəfindən həyata keçirilən təfsir başa düşülür. Beynəlxalq orqan rolunda, adətən, BMT-nin Beynəlxalq Məhkəməsi çıxış edir. Belə ki, beynəlxalq müqavilədə nəzərdə tutula bilər ki, tərəflər (müqavilə iştirakçıları) qarşılıqlı razılıq əsasında beynəlxalq müqavilənin mübahisə doğuran normalarını təfsir etmək üçün BMT-nin Beynəlxalq Məhkəməsinə müraciət etsinlər. Təfsir üçün adicəkilən Beynəlxalq Məhkəmə orqanına müraciət olunması beynəlxalq müqavilənin özündə deyil, tərəflərin öz aralarında bağladıkları xüsusi sazişlə də müəyyənləşdirilə bilər.

Təfsirin həm də **kazual təfsir** kimi ayrıca növü fərqləndirilir. Əgər subyekt beynəlxalq publik hüquq normasını onun tətbiq olunma prosesində təfsir edərsə, buna kazual təfsir deyilir. Kazual təfsirin əsas təyinatı beynəlxalq publik hüquq normasının konkret halda düzgün tətbiqini təmin etməkdən ibarətdir.

Təfsir müxtəlif **üsullar** vasitəsi ilə həyata keçirilir. Həmin üsullara aşağıdakılar aiddir: qrammatik təfsir, məntiqi təfsir, sistemativ təfsir, tarixi təfsir, siyasi təfsir, teleoloji təfsir.

Qrammatik təfsir qrammatika qaydaları və digər müvafiq qanunlar əsasında beynəlxalq müqavilənin, habelə ayrı-ayrı termin və sözlərin mənasının aydınlaşdırılmasını ifadə edir. Bu zaman ayrı-ayrı sözlər və terminlər, habelə müqavilə mətni etimoloji, leksik, sintaktik və stilistik (dil üslubu) baxımından,

təhlil olunur. Qrammatik təfsir, xüsusən, müqavilə mətninin etimoloji və sintaktik təhlilinə əsaslanır.

Məntiqi təfsir zamanı məntiq qanun və qaydalarından istifadə olunur. Belə qanun və qaydalara (məsələn, sillogizm qaydalarına¹ və s.) əsaslanmaqla beynəlxalq müqavilə təhlil edilir.

Sistematik təfsir dedikdə beynəlxalq müqavilənin onunla bağlı olan başqa bir beynəlxalq müqavilə ilə qarşılıqlı əlaqədə təhlil edilməsi başa düşülür. Bu zaman həm də beynəlxalq publik hüquq normasının onunla bağlı olan digər norma ilə qarşılıqlı əlaqəsi öyrənilə bilər.

Tarixi təfsir dedikdə beynəlxalq müqavilənin tarixi şərait nəzərə alınmaqla təhlil olunması başa düşülür. Təfsirin bu növü beynəlxalq müqavilənin bağlandığı tarixi dövrə aid vəziyyətin öyrənilməsinə tələb edir. Bu olmadan beynəlxalq müqavilənin məzmununu (məsələn, beynəlxalq müqavilənin məqsədini) aydınlaşdırmaq mümkün olmur.

Siyasi təfsir dedikdə beynəlxalq müqavilənin mənasının onun bağlandığı zaman mövcud olan ictimai-siyasi şərait nəzərə alınmaqla aydınlaşdırılması başa düşülür. Təfsirin bu növü beynəlxalq müqavilə bağlanan zaman mövcud olan siyasi vəziyyətin qiymətləndirilməsini nəzərdə tutur.

Əgər beynəlxalq müqavilə onun obyekt və məqsədi kontekstində təfsir olunarsa, belə təfsirə **teleoloji təfsir** deyilir.

11.5.5. Beynəlxalq müqavilənin etibarlı olması

Bağlanmış hər bir beynəlxalq müqavilə etibarlı olmalıdır və bunun vacib hüquqi əhəmiyyəti vardır. Belə ki, yalnız etibarlı sayılan beynəlxalq müqavilə özünün nəzərdə tutduğu hüquq və vəzifələri yarada bilər; əgər beynəlxalq müqavilə etibarsız sayılırsa, təbii ki, o, müvafiq hüquq və vəzifələr yarada bilməz. Dövlətlər yalnız etibarlı sayılan beynəlxalq müqavilələri yerinə yetirməyə borcludurlar.

¹ URL:<http://www.dic.academic.ru> (27.05.2018-ci il).

Nə 1969-cu il, nə də 1986-cı il Vyana konvensiyaları etibarlı beynəlxalq müqavilələrə normativ anlayış verir. 1969-cu il Vyana Konvensiyası, sadəcə olaraq, **beynəlxalq müqavilələrin etibarlı olması prezumpsiyası** kimi vacib prinsipdən çıxış edir. Bu prinsipə görə, qüvvədə olan hər bir beynəlxalq müqavilə əksi müəyyən olunana və sübut edilənə kimi etibarlı sayılır. Başqa sözlə, əksi sübut olunana və müəyyənləşdirilənə kimi, qüvvədə olan hər bir beynəlxalq müqavilə etibarlı sayılır; əksi sübut olunarsa, beynəlxalq müqavilə etibarsız hesab edilir. Belə müqavilələr etibarsız beynəlxalq müqavilələr adlanır.

Etibarsız beynəlxalq müqavilələr dedikdə hüquqauyğun olmayan, qüsurlu aktlar başa düşülür. Onların iki növü fərqləndirilir:

- nisbi etibarsız beynəlxalq müqavilələr;
- mütləq etibarsız beynəlxalq müqavilələr.

Həm nisbi, həm də mütləq etibarsız beynəlxalq müqavilələrin əsasları 1969-cu il Vyana Konvensiyasında göstərilmişdir; sözügedən konvensiyanın 46–53-cü maddələri həmin əsasları sadalayır.

Əgər beynəlxalq müqavilənin etibarlı olub-olmaması barədə mübahisə etmək mümkün olarsa, belə müqavilə **nisbi etibarsız beynəlxalq müqavilə** hesab edilir. Yalnız lazımi əsaslar olduqda beynəlxalq müqavilə mübahisələndirilə (mübahisə predmetinə çevrilə), yəni nisbi etibarsız beynəlxalq müqavilə kimi tanına bilər. Həmin əsaslar 1969-cu il Vyana Konvensiyasında göstərilmişdir və aşağıdakılardan ibarətdir:

- dövlətin daxili qanunvericiliyinin beynəlxalq müqavilə bağlamaq səlahiyyətinə aid olan bu və ya digər normasının pozulması;
- beynəlxalq müqavilə bağlanan zaman mövcud olan və onun məcburiliyinə razılıq verilməsi üçün əsas sayıla bilən fakta və ya vəziyyətə aid səhvə yol verilməsi;

- beynəlxalq müqavilə bağlamaq üçün aparılan danışıqlarda iştirakçı-dövlətlərin bir-birinə qarşı aldatma hərəkətlərinə yol verməsi;
- aparılan danışıqlarda iştirak edən dövlət tərəfindən digər iştirakçı-dövlətin nümayəndəsinin birbaşa və ya dolaylı yolla satın alınması.

Mütləq etibarsız beynəlxalq müqavilələr odur ki, onlar tərəflərin iradəsindən asılı olmayaraq, bağlandığı andan **«ab initio»**¹ – puç razılaşma kimi tanınır; buna görə onlara **puç (əhəmiyyətsiz) beynəlxalq müqavilələr** də deyilir. Əgər tərəflər hüquqauyğun hesab etsələr belə, puç beynəlxalq müqavilələr bağlandığı andan tam etibarsız sayılır.

1969-cu il Vyana Konvensiyasında göstərilən aşağıdakı hallarda beynəlxalq müqavilə mütləq etibarsız beynəlxalq müqavilə kimi tanınır:

- dövlət (və ya onun nümayəndəsi) beynəlxalq müqavilənin məcburi olmasına güc tətbiq edilməsi və ya güc tətbiq etməklə hədələmə nəticəsində razılıq vermişsə;
- əgər beynəlxalq müqavilə imperativ «jus cogens» normasına zidd olarsa (söhbət mövcud olan və ya beynəlxalq müqavilə qəbul olunduqdan sonra müəyyən edilən imperativ normadan gedir).

Mütləq etibarsız beynəlxalq müqaviləyə misal olaraq, Sudet vilayətinin Çexoslovakiyadan zorla ayrılması haqqında müvafiq Münhen Sazişini (29 sentyabr 1938-ci il)² göstərmək olar. Xatırladaq ki, həmin saziş Almaniyanın Çexoslovakiyanı ona hücum etməklə hədələməsi nəticəsində bağlanmışdı. Unutmaq olmaz ki, əgər beynəlxalq müqavilə güc tətbiq olunması ilə hədələməklə və ya güc tətbiq etməklə, habelə dövlət nümayəndəsinə qarşı zor (məcburiyyət) tətbiq etməklə bağlansa, o, mütləq etibarsız (puç) beynəlxalq müqavilə sayılır.

¹ *Bax:* Словарь международного права / Бацанов С.Б., Ефимов Г.К., Кузнецов В.И. и др. М., 1986, с.423.

² URL:<http://www.ru.m.wikipedia.org> (27.05.2018-ci il).

Beynəlxalq müqavilənin mütləq etibarsız (puç) olması bununla müəyyən edilir ki, o, beynəlxalq publik hüquqa ziddir – «**prima facie**».¹ Buna görə də, beynəlxalq müqavilənin mütləq etibarsızlığı subyektiv deyil, obyektiv xarakter daşıyır. Belə ki, tərəflərin beynəlxalq müqaviləni hüququayyğun (etibarlı) hesab edib-etməmələrindən asılı olmayaraq, o, mütləq etibarsız sayılır.

Beynəlxalq müqavilənin etibarsız hesab edilməsi **bir sıra hüquqi nəticəyə** səbəb olur. Hər şeydən əvvəl, qeyd edək ki, etibarsız hesab edilən beynəlxalq müqavilələr **hüquqi qüvvəyə malik olmur**. Əgər etibarsız hesab edilən beynəlxalq müqavilələr əsasında müəyyən hərəkətlər edilmişsə, hər bir tərəf qarşı tərəfdən, əgər mümkün olarsa, **restitusiya** tələb edə bilər. Restitusiya dedikdə həmin hərəkətlərin edilməsinə kimi mövcud olan vəziyyətin (status quo ante)² bərpa edilməsi başa düşülür. Beynəlxalq müqavilənin etibarsız hesab edilməsinə kimi həyata keçirilən vicdanlı hərəkətlər isə qanunsuz (hüquqazidd) sayılmır.

Əgər beynəlxalq müqavilə «**jus cogens**» imperativ normaya zidd olmasına görə etibarsız sayılarsa, onda tərəflər etdikləri bu və ya digər hərəkətin doğurduğu nəticələri mümkün dərəcədə aradan qaldırırlar. Söhbət beynəlxalq müqavilənin müddəaları əsasında imperativ «jus cogens» normasına zidd olaraq edilmiş hərəkətdən gedir.

Bəzən, dövlət başqa dövlətlə qəsdən bilərəkdən zərər vurmaq niyyəti ilə beynəlxalq müqavilə bağlayır. Əgər bağlanmış beynəlxalq müqavilə etibarsız hesab edilərsə və həmin müqavilə nəticəsində digər tərəfə zərər vurularsa, təqsirkar dövlət buna görə **beynəlxalq-hüquqi məsuliyyət** daşıyır. O, etibarsız sayılan beynəlxalq müqavilə əsasında etdiyi hərəkətlər nəticəsində qarşı tərəfə vurduğu zərərin əvəzini ödəməlidir.

¹ *Bax*: Словарь международного права / Бацанов С.Б., Ефимов Г.К., Кузнецов В.И. и др. М., 1986, с.430.

² URL:<http://www.dic.academic.ru> (27.05.2018-ci il).

11.5.6. Beynəlxalq müqaviləyə dəyişiklik edilməsi

Beynəlxalq müqavilə bağlandıqdan sonra, bəzən, ona dəyişikliklər edilməsi zərurəti yaranı bilər. Düzdür, ümumi qaydaya görə, bağlanmış beynəlxalq müqavilənin dəyişdirilməsinə yol verilmir. Lakin, müəyyən hallarda elə vəziyyət yaranır ki, həmin vəziyyət beynəlxalq müqavilənin dəyişdirilməsini (ona dəyişiklik olunmasını) tələb edir. Bu kimi hallarda beynəlxalq müqavilənin dəyişdirilməsi mümkündür.

Beynəlxalq müqavilənin dəyişdirilməsi dedikdə ona düzəlişlər edilməsi başa düşülür. Təsadüfi deyil ki, 1969-cu il və 1986-cı il Vyana konvensiyaları «beynəlxalq müqavilənin dəyişdirilməsi» və «beynəlxalq müqaviləyə düzəlişlər edilməsi» kimi iki anlayış arasında hədd qoymur, onları bir-birindən fərqləndirmir. Odur ki, həmin anlayışlar eynimənalı olub, məzmunca, üst-üstə düşür.

Beynəlxalq müqavilənin dəyişdirilməsi və ona düzəlişlər edilməsi qaydaları 1969-cu il və 1986-cı il Vyana konvensiyalarında nəzərdə tutulmuşdur. Həmin qaydalara görə, beynəlxalq müqavilə onun iştirakçılarının qarşılıqlı razılığı əsasında dəyişdirilə bilər; belə halda beynəlxalq müqavilə bağlanan zaman istifadə olunan prosedur tətbiq edilir, bu şərtlə ki, beynəlxalq müqavilənin özündə başqa qayda nəzərdə tutulmasın.

Çoxtərəfli beynəlxalq müqavilənin dəyişdirilməsi müəyyən xüsusiyyətlərə malikdir. 1969-cu il Vyana Konvensiyasının 41-ci maddəsi məhz çoxtərəfli beynəlxalq müqavilənin onun iki və ya daha çox iştirakçısının razılaşması əsasında dəyişdirilməsinin mümkünlüyünü nəzərdə tutur. Bu cür razılaşma qarşılıqlı «*inter se*»¹ sazişi adlanır ki, həmin saziş Vyana Konvensiyasında (1969-cu il) müəyyənləşdirilən qaydada bağlanır. Lakin, belə saziş çoxtərəfli beynəlxalq müqavilənin maraqlarına toxunmamalı, onun məqsəd və obyektinə ziddiyyət təşkil etməməli və separat xarakterə malik olmamalıdır. Əgər çoxtərəfli bey-

¹ *Важ:* Словарь международного права / Бачанов С.Б., Ефимов Г.К., Кузнецов В.И. и др. М., 1986, с.427.

nəlxalq müqavilənin digər iştirakçıları etiraz edərlərsə, bağlanmış bu cür sazişin hüquqi qüvvəsi yoxdur. **Digər iştirakçılar** dedikdə beynəlxalq müqavilənin dəyişdirilməsi haqqında sazişdə («inter se») iştirak etməyən dövlətlər başa düşülür.

Əgər çoxtərəfli beynəlxalq müqavilənin dəyişdirilməsi barədə bağlanmış saziş («inter se») qüvvəyə minərsə, bu, müəyyən hüquqi nəticəyə səbəb olur.

Beynəlxalq müqavilənin dəyişdirilməsindən yalnız o halda söhbət gedə bilər ki, o, ləğv olunmasın. Əgər tərəflər beynəlxalq müqavilənin ləğv olunması barədə razılığa gələrlərsə və həmin məsələ haqqında yeni beynəlxalq müqavilə bağlayarlarsa, belə halda söhbət novasiyadan gedir.

Novasiya¹ dedikdə eyni məsələ barədə yeni beynəlxalq müqavilə bağlanması başa düşülür. Novasiya əvvəlki beynəlxalq müqavilənin ləğvinə səbəb olur.

11.5.7. Beynəlxalq müqavilənin ləğv edilməsi

Bildiyimiz kimi, bağlanmış hər bir beynəlxalq müqavilənin iştirakçı-tərəflər üçün məcburi hüquqi qüvvəsi vardır. Əgər beynəlxalq müqavilə onu bağlayan tərəflər üçün öz hüquqi qüvvəsini itirərsə, o, ləğv olunmuş hesab edilir.

Beynəlxalq müqavilənin ləğv edilməsi dedikdə onun tərəflər üçün malik olduğu məcburi hüquqi qüvvəsini itirməsi başa düşülür; ləğv olunmuş beynəlxalq müqavilə bir daha tərəflər üçün hüquq və vəzifələr yaratmır.

Yalnız müəyyən əsaslar mövcud olarsa, beynəlxalq müqavilə ləğv edilə bilər; beynəlxalq müqavilə tərəflərinin **razılığa gəlmələri** həmin əsaslardan biridir. Belə ki, beynəlxalq müqavilə bağlayan tərəflər beynəlxalq müqavilənin ləğvi barədə razılığa gəlirlər və bununla beynəlxalq müqavilə öz hüquqi qüvvəsini itirir.

¹ *Novasiya – təzələmə (lat. novatio; ing. novation / innovation) anlayışı barədə bax: Юридическая энциклопедия / Под ред. М.Ю.Тихомирова. М., 2005, с.548.*

Müddətin başa çatması beynəlxalq müqavilənin ləğv olunmasının əsaslarından digəridir. Belə ki, beynəlxalq müqavilə müəyyən müddətə bağlanır. Əgər beynəlxalq müqavilənin bağlandığı müddət başa çatarsa, təbii ki, o, hüquqi qüvvəsini itirir.

Beynəlxalq müqavilə həm də **novasiya** kimi əsasa görə ləğv oluna bilər. Novasiya, qeyd etdiyimiz kimi, eyni dövlətlər arasında eyni məsələyə dair yeni beynəlxalq müqavilənin bağlanmasıdır. Bu zaman əvvəlki beynəlxalq müqavilə öz hüquqi qüvvəsini itirir.

Beynəlxalq müqavilənin ləğv olunması əsaslarına həmçinin **müqavilə öhdəliklərinin icra olunması** aiddir. Belə ki, bağlanmış beynəlxalq müqavilə onu bağlayan tərəflərin üzərinə müəyyən öhdəliklər qoyur; əgər müəyyən edilmiş öhdəliklər yerinə yetirilərsə, beynəlxalq müqavilə, məlum məsələdir ki, öz hüquqi qüvvəsini itirir.

Denonsasiya beynəlxalq müqavilənin ləğv olunmasının əsaslarından biridir. Denonsasiya dedikdə dövlətin beynəlxalq müqavilənin özündə nəzərdə tutulan qaydada ondan imtina etməsi başa düşülür.¹

Bağlanmış beynəlxalq müqavilələr icra edilməli, yəni yerinə yetirilməlidir. Bəzən, bağlanmış beynəlxalq müqavilənin yerinə yetirilməsi mümkün olmur; misal üçün, beynəlxalq müqavilənin predmeti ləğv olur (məsələn, ada suda batır və ya çay quruyur və s.). Belə halda beynəlxalq müqavilə ləğv edilir. Deməli, **beynəlxalq müqavilənin yerinə yetirilməməsi** onun ləğv olunmasını şərtləndirən əsaslardan biridir.

Beynəlxalq müqavilə bağlandığı zaman mövcud olan hal (vəziyyət) köklü surətdə dəyişə bilər. Söhbət beynəlxalq müqavilə bağlayan tərəflərin qabaqcadan görə bilmədikləri halın əsaslı surətdə dəyişməsindən gedir («rebus sic stantibus»).2

¹ *Denonsasiya* – (lat.denuntiatio; ing. denunciation; fr.denonciation) anlayışı barədə bax: Юридическая энциклопедия / Под ред. М.Ю.Тихомирова. М., 2005, с.237.

² *Bax*: Словарь международного права / Бацанов С.Б., Ефимов Г.К., Кузнецов В.И. и др. М., 1986, с.431.

bii ki, bu cür məqamlarda beynəlxalq müqavilə ləğv olunur. Deməli, **beynəlxalq müqavilə bağlanan zaman mövcud olan halın köklü surətdə dəyişməsi** beynəlxalq müqavilənin ləğv edilməsini şərtləndirən əsasdır. Məhz bu kimi halı əldə əsas tutaraq, Fransa 1966-cı ildə Şimali Atlantika Müqaviləsi Təşkilatından (NATO-dan) çıxmışdır.¹

Beynəlxalq müqavilə bağlayan tərəflərdən birinin onu ciddi şəkildə pozması həmin müqavilənin ləğv olunmasına əsas verir. Belə ki, tərəflərdən hər hansı biri bağlanmış beynəlxalq müqaviləni əsaslı şəkildə pozur. Bu, qarşı tərəfə beynəlxalq müqaviləni birtərəfli qaydada xitam etmək üçün hüquq verir.

Beynəlxalq müqavilə yalnız hüquqa uyğun üsullarla (əsaslarla) ləğv edilə bilər. Həmin üsullar ya beynəlxalq müqavilənin özündə, ya da beynəlxalq publik hüquq normalarında göstərilir.

Əgər beynəlxalq müqavilə hüquqazidd üsullarla ləğv olunarsa, bu, beynəlxalq publik hüquq pozuntusu (delikt) hesab edilir. Beynəlxalq publik hüquq pozuntusu isə pozuntu törədən dövlətin beynəlxalq-hüquqi məsuliyyətə cəlb olunması üçün əsasdır.

11.5.8. Beynəlxalq müqavilənin hüquqi qüvvəsinin dayandırılması

Müəyyən hallarda beynəlxalq müqavilə hər hansı müddətə (aralıq müddətinə) öz hüquqi qüvvəsini, müvəqqəti olaraq, itirir, yəni onun hüquqi qüvvəsi, müvəqqəti olaraq, kəsilir; buna beynəlxalq müqavilənin hüquqi qüvvəsinin dayandırılması deyilir.

Beynəlxalq müqavilənin hüquqi qüvvəsinin dayandırılması dedikdə onun, müvəqqəti olaraq, müəyyən müddətə öz hüquqi qüvvəsini itirməsi başa düşülür. Müddət başa çatdıqda beynəlxalq müqavilə yenidən qüvvəyə minir. Həm 1969-cu il,

¹ URL:<http://www.ru.m.wikipedia.org> (27.5.2018-ci il).

həm də 1986-cı il Vyana konvensiyaları beynəlxalq müqavilənin öz hüquqi qüvvəsini, müvəqqəti olaraq, itirməsinin, yəni beynəlxalq müqavilənin hüquqi qüvvəsinin dayandırılmasının mümkünlüyünü nəzərdə tutur.

Beynəlxalq müqavilənin hüquqi qüvvəsinin dayandırılması halını onun hüquqi qüvvəsinə xitam verilməsi halından fərqləndirmək lazımdır. Beynəlxalq müqavilənin **hüquqi qüvvəsinə xitam verilməsi** dedikdə onun müəyyən tarixdən öz hüquqi qüvvəsini itirməsi başa düşülür; xitam verilmiş beynəlxalq müqavilə bir daha qüvvədə olmur; bu zaman beynəlxalq müqavilə əsasında yaranan hüquq münasibətlərinin özü də xitam olunur, yəni ləğv edilir. Hüquqi qüvvəsi dayandırılmış beynəlxalq müqavilə isə, özünün müəyyən etdiyi hüquq münasibətlərinin ləğvinə səbəb olmur, həmin münasibətlərin məzmununa təsir göstərmir. Digər tərəfdən, dayandırılma zamanı beynəlxalq müqavilənin hüquqi qüvvəsinə xitam verilmir.

Adətən, ikitərəfli beynəlxalq müqavilələrin hüquqi qüvvəsi dayandırılır. Belə ki, ikitərəfli beynəlxalq müqavilədə onun hüquqi qüvvəsinin dayandırılmasının mümkünlüyü nəzərdə tutula bilər. Tərəflər öz aralarında saziş bağlayaraq ikitərəfli beynəlxalq müqavilənin hüquqi qüvvəsini dayandırır.

Həm də çoxtərəfli beynəlxalq müqavilənin hüquqi qüvvəsi dayandırıla bilər. Belə ki, çoxtərəfli beynəlxalq müqavilənin iki və daha çox iştirakçısı öz aralarında saziş bağlayaraq, onun hüquqi qüvvəsinin dayandırılması barədə razılığa gəlirlər. Lakin digər iştirakçılar həmin müqavilədən irəli gələn hüquqlardan istifadə edirlər. Digər tərəfdən, çoxtərəfli beynəlxalq müqavilənin hüquqi qüvvəsinin dayandırılması həmin müqavilənin obyekt və məqsədinə zidd olmamalıdır.

Bəzən, çoxtərəfli beynəlxalq müqavilənin iştirakçılarından biri onu ciddi şəkildə pozur. Bu, digər iştirakçıya, xüsusilə də, həmin pozuntudan ziyan çəkən tərəfə əsas verir ki, o, beynəlxalq müqavilənin hüquqi qüvvəsini dayandırsın.

Beynəlxalq müqavilənin hüquqi qüvvəsi, bir qayda olaraq, bütövlükdə dayandırılır. Bununla yanaşı, beynəlxalq müqavilə-

nin bu və ya digər hissəsinin hüquqi qüvvəsi qismən dayandırılma bilər.

Qeyd etməliyik ki, beynəlxalq müqavilənin hüquqi qüvvəsi, müvəqqəti olaraq, dayandırılır. Müvəqqəti müddət başa çatdıqda beynəlxalq müqavilə yenidən qüvvəyə minir. Odur ki, beynəlxalq müqavilənin hüquqi qüvvəsinin dayandırılması müddəti ərzində tərəflər həmin müqavilənin yenidən qüvvəyə minməsinə mane olan hərəkətlərdən çəkinməlidirlər.¹

Müharibə beynəlxalq müqavilənin hüquqi qüvvəsinin dayandırılmasına səbəb olan digər əsaslardan biridir. Belə ki, müharibə başlandıqda diplomatik və konsulluq əlaqələri haqqında müvafiq konvensiyaların əsas müddəaları, habelə nəqliyyat, rabitə və hüquqi yardım barədə sazişlərin hüquqi qüvvəsi dayandırılır.

Müharibə qurtardıqda çoxtərəfli beynəlxalq müqavilənin münaqişə iştirakçıları arasında hüquqi qüvvəsi bərpa olunur. İkitərəfli müqavilələrə isə, bir qayda olaraq, yenidən baxılır; çox vaxt onlar yenidən bağlanılır.

11.5.9. Beynəlxalq müqavilənin qeydə alınması və dərc olunması

Beynəlxalq müqavilələr qeydə alınmalı və dərc edilməlidir. BMT Nizamnaməsinin 102-ci maddəsinə uyğun olaraq, beynəlxalq müqavilələrin qeydiyyatını BMT-nin Katibliyi həyata keçirir. Söhbət BMT-yə üzv olan dövlətlərin bağladıkları beynəlxalq müqavilələrin qeydə alınmasından gedir.

BMT-nin Katibliyində qeydə alınmamış beynəlxalq müqavilələrə gəldikdə, deməliyik ki, bu, yəni qeydiyyatdan keçməmək heç də beynəlxalq müqavilələrin hüquqi qüvvəsinə təsir etmir; belə müqavilələr öz hüquqi qüvvəsini itirmir. Başqa sözlə, BMT-nin Katibliyində qeydə alınmamış beynəlxalq müqavi-

¹ Международное право. Учебник / Отв. ред. Ю.М.Колосов, Э.С.Кривчикова. М., 2000, с.199.

lələr də hüquqi qüvvəyə malikdir. Lakin dövlətlər BMT orqanları sistemində belə müqavilələrə istinad edə bilməzlər.

BMT-nin Katibliyi həm də qeydə alınmış beynəlxalq müqavilələrin dərc olunmasını təşkil edir. Belə ki, o, özündə qeydə alınmış bütün beynəlxalq müqavilələri vaxtaşırı nəşr olunan topluda dərc etdirir; həmin toplu «Treaty Series» adlanır.¹

Avropa konvensiyaları «Council of Europe Treaty Series» adlı topluda dərc olunur;² MDB çərçivəsində qəbul olunan çox-tərəfli beynəlxalq müqavilələr də rəsmi nəşrdə dərc edilir; həmin nəşr «Содружество. Информационный вестник Совета глав государств и Совета глав правительств СНГ» adlanır.³

Bağlanmış beynəlxalq müqavilələrin rəsmi dərci təkcə beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində deyil, həm də dövlət səviyyəsində həyata keçirilir. Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilələri məhz dövlət səviyyəsində dərc olunur. Belə ki, rəsmi dövlət nəşri olan «Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu»nda həmin müqavilələrin dərc edilməsi həyata keçirilir.⁴

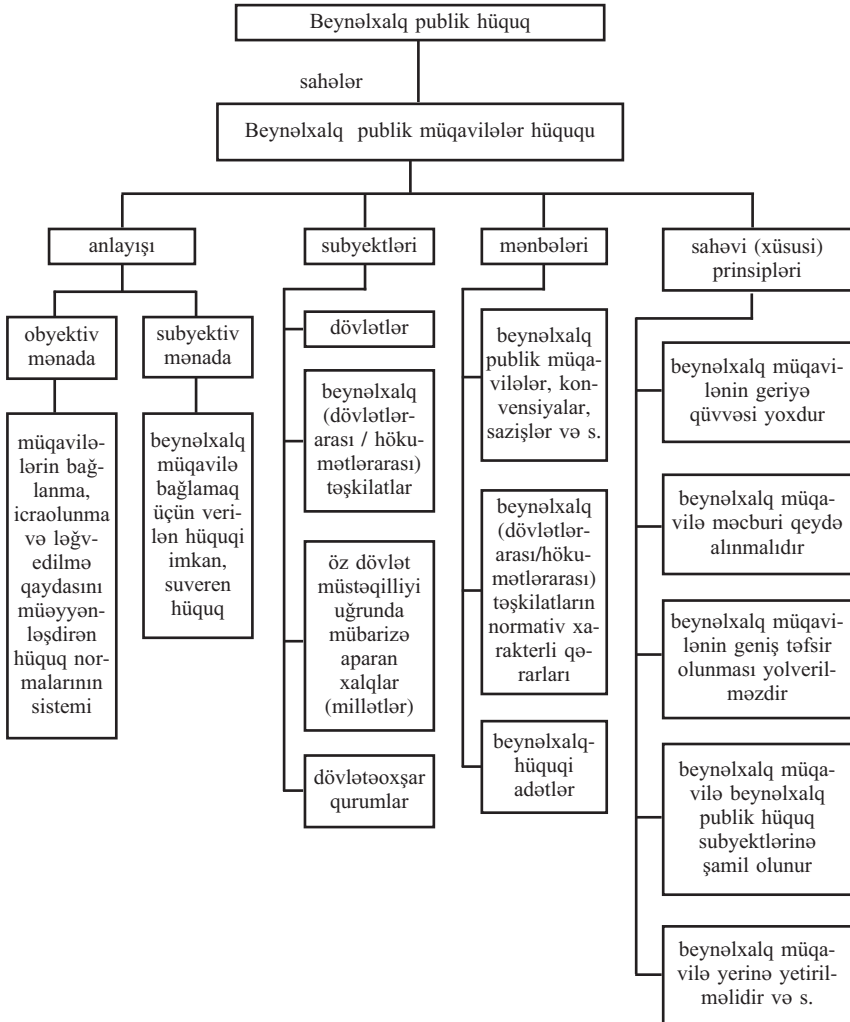
¹ URL:<http://www.treaties.un.org> (27.05.2018-ci il).

² URL:<http://www.coe.int> (27.05.2018-ci il).

³ URL:<http://www.books.google.com> (27.05.2018-ci il).

⁴ URL:<http://www.e-qanun.az> (27.05.2018-ci il).

XI FƏSİL ÜZRƏ ƏYANİ SXEM

XI FƏSİL ÜZRƏ TÖVSIYƏ EDİLƏN ƏLAVƏ ƏDƏBİYYAT

1. Beynəlxalq hüquq. Azərbaycan dilində / Məsul redaktor və tərcüməçi – R.F.Məmmədov. Bakı, 2002 (fəsil VIII).
2. Hüseynov L.H. Beynəlxalq hüquq. Dərslik. Bakı, 2008 (fəsil XII).
3. Бирюков П.Н. Международное право. Учебное пособие. М., 2006 (гл.12).
4. Ильин Ю.Д. Международное публичное право. Лекции. М., 2008 (лекция 4).
5. Лукашук И.И. Современное право международных договоров. Том 1. М., 2004.
6. Международное право. Учебник / Отв. ред. А.А.Ковалев, С.В.Черниченко. М., 2008 (гл.11).
7. Международное право. Учебник / Отв. ред. А.Н.Вылегжанин. М., 2009 (гл.12).
8. Международное право. Учебник / Отв. ред. Б.Р.Тузмухамедов. М., 2015 (гл.5).
9. Международное право. Учебник / Отв.ред. Г.В.Игнатенко, О.И.Тиунов. М., 2010 (гл.11).
- 10.Международное право. Учебник / Отв. ред. Г.С.Стародубцев. М., 2015 (гл. 6).
- 11.Международное право. Учебник / Под общ. ред. А.Я.Капустина. М., 2008 (гл. 14).
- 12.Международное право. Учебник / Под ред. К.К.Гасанова. М., 2008 (гл.5).
- 13.Международное публичное право. Учебник/ Отв.ред. К.А.Бекашев. М., 2009 (гл.8).
- 14.Тимченко Л.Д. Международное право. Учебник. Харьков, 2004 (гл.6).
- 15.Федосьева Н.Н. Международное право. Учебное пособие. М., 2015 (гл.5).

XII FƏSİL.

BEYNƏLXALQ PUBLİK TƏŞKİLATLAR HÜQUQU

12.1. Beynəlxalq publik təşkilatlar hüququnun anlayışı, predmeti, özünəməxsus prinsipləri və mənbələri

12.1.1. Beynəlxalq publik təşkilatlar hüququ anlayışı

Məlum olduğu kimi, beynəlxalq təşkilatlar beynəlxalq publik hüququn subyekt növlərindən biri sayılır. Qeyd etməliyik ki, bütün beynəlxalq təşkilatlar deyil, yalnız dövlətlərarası (hökumətlərarası) beynəlxalq təşkilatlar beynəlxalq publik hüququn subyektini sayılır. Belə ki, beynəlxalq təşkilatlar aşağıda göstərilən **iki növə** bölünür:

- qeyri-hökumət beynəlxalq təşkilatları;
- dövlətlərarası (hökumətlərarası) beynəlxalq təşkilatlar.

Qeyri-hökumət beynəlxalq təşkilatlarının beynəlxalq publik hüquq subyektliyi yoxdur. Odur ki, onlar beynəlxalq publik hüququn subyektini sayılmır.

Dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatlar isə beynəlxalq publik hüquq subyektliyinə malikdir; buna görə də, onlar beynəlxalq publik hüququn subyektini kimi tanınır. Beynəlxalq təşkilatların bu növünə həm də **hökumətlərarası beynəlxalq təşkilatlar** aiddir. Deməli, beynəlxalq-hüquqi baxımdan, «dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatlar» və «hökumətlərarası beynəlxalq təşkilatlar» beynəlxalq publik hüququn eyni məna yükü daşıyan subyektini kimi qəbul edilir.

Dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatların üzvləri dövlətlərdən ibarətdir (məsələn, BMT, BƏT, MDB, BMAT və s.); onlar üzv-dövlətlərin iradəsi ilə yaradılır. Təsadüfi deyil ki, dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatlar siyasi, iqtisadi, mədəni, elmi-texniki və digər sahələrdə həyata keçirilən dövlətlərarası əməkdaşlığın təşkilatı-hüquqi formasıdır. Başqa sözlə, dövlətlərarası

beynəlxalq təşkilatlar üzv-dövlətlərin birləşmə (birlik) forması hesab edilir; buna görə onlar beynəlxalq publik hüququn **subyekti** kimi tanınır. Beynəlxalq publik hüququn subyekti olması səbəbindən dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatlarla bağlı yaranan münasibətlər beynəlxalq publik hüquq normaları ilə tənzimlənir. Məhz həmin normaların məcmusu beynəlxalq publik təşkilatlar hüququ adlanır; bu normalar qeyri-hökumət beynəlxalq təşkilatlarının fəaliyyəti ilə bağlı münasibətləri tənzimləmək funksiyasını yerinə yetirmir.

Beynəlxalq publik təşkilatlar hüququ dedikdə dövlətlərarası/hökumətlərarası beynəlxalq təşkilatların hüquqi statusunu müəyyənləşdirən, eləcə də onların yaradılmasını, funksiyasını, strukturunu, səlahiyyətini, praktiki fəaliyyətini, beynəlxalq münasibətlərdə iştirakını və beynəlxalq publik hüququn digər subyektləri ilə qarşılıqlı əlaqələrini tənzimləyən beynəlxalq publik hüquq normalarının sistemi başa düşülür.

Beynəlxalq təşkilatlar hüququnun vacib əhəmiyyəti vardır. Ona görə ki, dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatlar çoxtərəfli diplomatiya forması olub, dövlətlər arasında effektiv münasibət yaradılmasının mühüm vasitəsi sayılır; hətta onlar dövlətlər arasında əlaqə və ünsiyyət yaratmağın təşkilatçısı kimi xarakterizə olunur.¹ Həm də unutmaz olmaq ki, müasir dünyada dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatların rolu günbəgün artır.

12.1.2. Beynəlxalq publik hüquq sistemində beynəlxalq publik təşkilatlar hüququnun yeri, predmeti və özünəməxsus prinsipləri

Beynəlxalq publik təşkilatlar hüququ **iki mənada** işlədilir:

- subyektiv mənada;
- obyektiv mənada.

¹ Международное публичное право. Учебник / Отв. ред. К.А.Бекяшев. М., 2009, с.353.

Subyektiv mənada beynəlxalq publik təşkilatlar hüququ dedikdə dövlətlərarası təşkilatların malik olduğu müvafiq beynəlxalq publik hüquqlar başa düşülür; bu mənada o, **dövlətlərarası təşkilatların subyektiv hüquqları** adlanır. Məsələn, beynəlxalq müqavilə bağlamaq, beynəlxalq münasibətlərdə iştirak etmək, iştirakçılar arasında mübahisələrə baxmaq, beynəlxalq öhdəliklər pozulduğu hallarda sanksiyalar tətbiq etmək və digər hüquqlar dövlətlərarası təşkilatların əsas subyektiv hüquqları sayılır.¹

Obyektiv mənada beynəlxalq publik təşkilatlar hüququ dedikdə dövlətlərarası təşkilatlarla bağlı yaranan münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarının sistemi başa düşülür. Məhz bu mənada beynəlxalq publik təşkilatlar hüququ beynəlxalq publik hüququn tərkib hissəsi və struktur elementi kimi çıxış edir. Təbii ki, bu zaman ortaya belə bir sual çıxır: beynəlxalq publik təşkilatlar hüququ beynəlxalq publik hüququn tərkibinə hansı statusla daxildir?

Qeyd etmək lazımdır ki, müəlliflər göstərilən suala birmənalı şəkildə cavab vermirlər. Sovet dövrünün alimləri beynəlxalq publik təşkilatlar hüququnun mövcud olması faktının özünə şübhə ilə yanaşırdılar. Bəzi müəlliflərə görə, beynəlxalq publik təşkilatlar hüququ beynəlxalq publik hüququn tərkibinə daxil olmayan müstəqil hüquq sahəsidir. Qərb hüquqşünasları BMT yarandıqdan sonra beynəlxalq publik təşkilatlar hüququnu beynəlxalq publik hüquqdan ayırmağa və BMT hüququna müstəqil hüquq sahəsi kimi yanaşmağa başladılar.²

Elə müəlliflər də vardır ki, onlar beynəlxalq publik təşkilatlar hüququna beynəlxalq publik hüququn tərkibinə daxil olan müstəqil hüquq sahəsi kimi baxırlar. Zənnimizcə, belə müəlliflərin fikri həqiqətə daha yaxındır. Doğrudan da, beynəlxalq publik təşkilatlar hüququ beynəlxalq publik hüququn **xüsusi hissəsinə** aid olan müstəqil sahələrdən biridir. Beynəlxalq

¹ Бирюков П.Н. Международное право. Учебное пособие. М., 2006, с.262.

² Федосцева Н.Н. Международное право. Учебное пособие. М., 2015, с.167.

publik təşkilatlar hüququnun beynəlxalq publik hüquq sisteminə tutduğu yeri məhz bu cür müəyyənləşdirmək lazımdır. Belə fikir söyləmək üçün kifayət qədər tutarlı arqumentlər mövcuddur. Beynəlxalq publik hüququn tərkibində beynəlxalq publik təşkilatlar hüququnun ayrılması heç də təsadüfi xarakter daşmır.

Məlum olduğu kimi, XIX əsrin ikinci yarısında – XX əsrin əvvəllərində beynəlxalq əlaqə və ünsiyyətə olan tələbat daimi fəaliyyət göstərən dövlətlərarası qurumların yaradılmasını zərurətə çevirdi. Məhz o zamanlar, ilk dəfə olaraq, hüquqi hadisə kimi dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatlar yaradılmağa başladı. Belə ki, 1874-cü ildə ÜPI təsis edildi, 1919-cu ildə BƏT yaradıldı, 1919-cu ildən ilk siyasi yönümlü dövlətlərarası beynəlxalq təşkilat olan Millətlər Liqası fəaliyyət göstərməyə başladı və s.

II Dünya Müharibəsindən sonra bir sıra dövlətlərarası beynəlxalq təşkilat təsis olunmuşdur ki, onlar beynəlxalq münasibətlərin müxtəlif sahələrində dövlətlərarası qarşılıqlı əlaqələrin təşkilatı əsaslarını təmin edirlər. Söhbət, ilk növbədə, BMT, NATO, UNESCO, MAQATE və digər dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatlardan gedir.¹

Əlbəttə, təsis olunan dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatların yaranma və fəaliyyətgöstərmə qaydalarının hüquqi cəhətdən tənzimlənməsi tələb edilirdi ki, bu, müvafiq beynəlxalq publik hüquq normaları vasitəsi ilə həyata keçirilməyə başladı. Belə normaların sayı kifayət qədərdir; bu da, öz növbəsində, beynəlxalq publik hüququn tərkibində «beynəlxalq publik təşkilatlar hüququ» kimi müstəqil hüquq sahəsinin ayrılmasına imkan verir. Beynəlxalq publik təşkilatlar hüququ dedikdə də, məhz beynəlxalq publik hüququn elə bir müstəqil hüquq sahəsi başa düşülür ki, bu sahə dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatların

¹ *Beynəlxalq təşkilatların yaranmasının qısa tarixi barədə bax:* Международное право. Учебник / Отв. ред. А.Н.Вылегжанин. М., 2009, с. 359-361; Международное публичное право. Учебник / Отв. ред. К.А.Бекяшев. М., 2009, с.353-356 və s.

yaradılması, strukturu və fəaliyyət göstərməsi məsələlərini tənzimləyən hüquq normalarından ibarətdir; bu normalar öz təbiətinə və xarakterinə görə beynəlxalq publik hüquq normaları olub, dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatın (onun mənzil-qərarğahının – iqamətgahının) yerləşdiyi ölkənin qanunvericiliyinə tabe deyildir.

Beynəlxalq publik təşkilatlar hüququ beynəlxalq publik hüquq sistemində ona görə müstəqil sahə kimi yer tutur ki, onun özünəməxsus **nizamasalma predmeti** vardır; beynəlxalq (dövlətlərarası) təşkilatlarla bağlı yaranan münasibətlər onun nizamasalma predmetini təşkil edir. Beynəlxalq (dövlətlərarası) təşkilatların özünün mövcudluğu isə beynəlxalq publik təşkilatlar hüququnun müstəqil sahə kimi tanınmasını şərtləndirən əsas və başlıca əlamət sayılır.

Beynəlxalq publik təşkilatlar hüququnun nizamasalma predmetini təşkil edən münasibətlərin mümkün (potensial) iştirakçılarına **beynəlxalq publik təşkilatlar hüququnun subyektləri** deyilir. Beynəlxalq publik təşkilatlar hüququnun subyektlərinə isə dövlətlərarası / hökumətlərarası beynəlxalq təşkilatlar, dövlətlər və öz dövlət müstəqilliyi uğrunda mübarizə aparan xalqlar (millətlər) aiddir; dövlətəbənzər qurumlar da, prinsip etibarilə, beynəlxalq publik təşkilatlar hüququnun subyekti sayılır.

Beynəlxalq publik təşkilatlar hüququnun sahəvi (xüsusi) prinsipləri məsələsinə də qısaca toxunmaq. Beynəlxalq publik təşkilatlar hüququ beynəlxalq publik hüququn sahələrindən biri kimi, ilk növbədə, ona görə tanınır ki, onun özünəməxsus və ayrıca nizamasalma predmeti vardır. Beynəlxalq publik təşkilatlar hüququnun müstəqil hüquq sahəsi kimi status əldə etməsini şərtləndirən digər meyar isə onun **özünəməxsus sahəvi (xüsusi) prinsiplərə** malik olmasıdır. Həmin prinsiplər aşağıdakılardan ibarətdir:

- beynəlxalq təşkilatların ayrı-ayrı sahələrdə dövlətlərarası əməkdaşlığı həyata keçirmək üçün yaradılması prinsipi;
- üzvlük prinsipi (bu prinsipə görə, beynəlxalq təşkilatların üzvləri ayrı-ayrı suveren dövlətlərdən ibarətdir);

- beynəlxalq təşkilatların hüquqi cəhətdən müstəqil olması prinsipi (bu prinsipə görə, beynəlxalq təşkilatlar onları yaradan üzv-dövlətlərdən asılı olmayan sərbəst iradəyə malik olub, müstəqil surətdə beynəlxalq hüquq və vəzifələrin daşıyıcısıdır);
- müəyyən məqsədə nail olmaq prinsipi (bu prinsipə görə, beynəlxalq təşkilatlar müəyyən məqsədə çatmaq üçün yaradılır);
- konkret funksiyaları həyata keçirmək prinsipi (bu prinsipə görə, beynəlxalq təşkilatlar konkret funksiyaları həyata keçirmək üçün təsis edilir);
- beynəlxalq təşkilatların dövlətlərin birlik forması olması prinsipi və s.

12.1.3. Beynəlxalq publik təşkilatlar hüququnun mənbələri

Beynəlxalq publik təşkilatlar hüququnun ibarət olduğu hüquq normaları zahirən hansı sənəddə ifadələnirsə, o da, **beynəlxalq publik təşkilatlar hüququnun mənbəyi** sayılır. Söhbət, ilk növbədə, beynəlxalq müqavilələrdən gedir. Unutmamalıyıq ki, **beynəlxalq müqavilə** beynəlxalq publik təşkilatlar hüququnun əsas və başlıca mənbəyi sayılır. Qeyd etməliyik ki, bütün dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatların statusunu və fəaliyyətini tənzimləyən kompleks xarakterli beynəlxalq-hüquqi akt mövcud deyildir. Düzdür, aşağıda göstərilən iki ümumi çoxtərəfli akt beynəlxalq publik təşkilatlar hüququ üçün aktual əhəmiyyətə malikdir:

- Beynəlxalq müqavilələr hüququ haqqında Vyana Konvensiyası (1969-cu il);
- Dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlar arasında və ya beynəlxalq təşkilatlar arasında müqavilələr hüququ haqqında Vyana Konvensiyası (1986-cı il).

Bildiyimiz kimi, 1975-ci ildə Dövlətlərin universal xarakterli beynəlxalq təşkilatlarla münasibətlərdə nümayəndəliyi haqqında Vyana Konvensiyası qəbul edilmişdir. Sözügedən Konvensiya beynəlxalq təşkilatların statusuna dair ayrı-ayrı aspektlərə toxunur ki, bunun da, beynəlxalq publik təşkilatlar hüququ üçün mühüm əhəmiyyəti vardır.

Qeyd etməliyik ki, beynəlxalq publik təşkilatlar hüququ sahəsində vahid kodifikasiya olunmuş (məcəllələşdirilmiş) akt yoxdur.¹ Bu isə onu göstərir ki, beynəlxalq publik təşkilatlar hüququ beynəlxalq publik hüququn kodifikasiya olunmamış sahələrindəndir.

Beynəlxalq publik təşkilatlar hüququnun mənbəyi olan beynəlxalq müqavilələri **üç qrupa** bölmək olar. **Birinci qrupa** dövlətlərarası təşkilatları yaradan, yəni onları təsis edən dövlətlərin öz aralarında bağladıkları beynəlxalq müqavilələr aiddir. Belə ki, hər bir dövlətlərarası beynəlxalq təşkilat suveren dövlətlər tərəfindən təsis edilir. Bundan ötrü təsisçi-dövlətlər **təsis aktı** işləyib hazırlayır və qəbul edirlər ki, həmin akt **beynəlxalq müqavilə formasındadır**. Beynəlxalq müqavilə formasında qəbul edilən təsis aktı, adətən, **nizamnamə** adlanır. Nizamnamədən başqa, təsis aktını ifadə etmək üçün **pakt, konstitusiya, statut, xartiya** və digər adlardan da istifadə oluna bilər. Məsələn, Beynəlxalq Məhkəmənin Statutu (1946-cı il), Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatının Xartiyası (2002-ci il) və s. Lakin, bir qayda olaraq, ümumilikdə nizamnamə adından istifadə edilir. Məsələn, BMT-nin Nizamnaməsi (1945-ci il), ÜST-nin Nizamnaməsi (1946-cı il), AŞ-nin Nizamnaməsi (1949-cu il), MDB-nin Nizamnaməsi (1993-cü il) və s.

Bəzi hallarda təsis aktı kimi **konvensiya** qəbul edilir. Məsələn, ÜƏMT-nin təsis aktı (1967-ci il) konvensiya formasındadır.²

Bununla yanaşı, dövlətlərarası təşkilatların təsis aktı beynəlxalq konfransın qətnaməsi (məsələn, ASEAN, OPEK) və ya

¹ Hüseynov L.H. Beynəlxalq hüquq. Dərslik. Bakı, 2000, s.128.

² Əliyev E.Ə. Beynəlxalq iqtisadi hüquq. Dərslik. Bakı, 2012, s.487.

bəyannamə şəklində (məsələn, Körfəz Ölkələri Əməkdaşlıq Şurası)¹ qəbul edilir.

Beynəlxalq müqavilələrin **ikinci qrupuna**, ümumiyyətlə, dövlətlər və dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatlar arasında bağlanan beynəlxalq müqavilələr aiddir. Söhbət dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatlar və onların iqamətgahının (mənzil-qərargah) yerləşdiyi dövlətin hökuməti arasında bağlanan beynəlxalq müqavilələrdən gedir. Belə müqavilələr beynəlxalq (dövlətlərarası) təşkilatlar və müvafiq hökumətlər arasında mövcud olan münasibətləri tənzimləyir, onların qarşılıqlı hüquq və vəzifələrini müəyyənləşdirir. Məsələn, 26 iyun 1947-ci il tarixdə Birləşmiş Millətlər Təşkilatı və Amerika Birləşmiş Ştatları Hökuməti arasında BMT-nin mərkəzi təsisatlarının olduğu yer haqqında müvafiq saziş bağlanmışdır.²

Beynəlxalq (dövlətlərarası) təşkilatlar və dövlətlər arasında bağlanan beynəlxalq müqavilələr həm də hər hansı beynəlxalq təşkilatın nümayəndəliyinin yaradılması kimi məsələyə aiddir. Məsələn, 15 iyun 1993-cü ildə Rusiya Federasiyası Hökuməti və Birləşmiş Millətlər Təşkilatı arasında müvafiq saziş imzalanmışdır ki, bu saziş Rusiya Federasiyasında BMT nümayəndəliyinin açılması barədədir.³ Beynəlxalq (dövlətlərarası) təşkilatlarla dövlətlər arasında həmçinin müəyyən növ fəaliyyətin həyata keçirilməsi haqqında da beynəlxalq müqavilə bağlana bilər. Praktikada texniki, hərbi və maliyyə yardımı göstərilməsi haqqında müvafiq beynəlxalq müqavilələrin bağlanması hallarına rast gəlinir.

Beynəlxalq müqavilələrin **üçüncü qrupuna**, bir qayda olaraq, beynəlxalq (dövlətlərarası) təşkilatların özləri arasında bağlanan beynəlxalq müqavilələr daxildir. Belə ki, onlar öz aralarında bu və ya digər məsələ barədə beynəlxalq müqavilə bağlaya bilər (məsələn, əməkdaşlıq barədə saziş və s.).

¹ URL:<http://www.enc.fxeuroclub.com> (27.05.2018-ci il).

² URL:<http://www.jurkom74.ru> (27.05.2018-ci il).

³ URL:<http://www.law.edu.ru> (27.05.2018-ci il).

Beynəlxalq müqavilələr arasında dövlətlərarası təşkilatların **təsis aktları** xüsusi yer tutur ki, onlar barədə ayrıca danışmaq lazımdır. Belə ki, təsis aktları aşağıdakı məsələlərin həllini əhatə edir:

- dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatların **beynəlxalq publik hüquq subyektliyi** ilə təmin olunması;
- dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatların **məqsəd və vəzifələrinin** müəyyənləşdirilməsi;
- dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatların **təşkilati strukturu-nun** müəyyən edilməsi;
- dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatların **hüquqi statusunun** müəyyənləşdirilməsi;
- dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatların müvafiq **hüquq və vəzifələrlə** təmin edilməsi – söhbət beynəlxalq publik hüquq subyektliyinin məzmununa dair hüquq və vəzifələrdən gedir;
- dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatlara aid müvafiq orqanların **səlahiyyət və fəaliyyət qaydalarının** müəyyənləşdirilməsi;
- dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatlarda **üzvlük məsələsi-nin** tənzimlənməsi (ilkin üzvlər, təşkilata yeni üzvlərin daxil olması, üzvlərə sanksiyalar tətbiq edilməsi, üzvlük-dən çıxarılma və digər məsələlər);
- dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatlarda **inzibati, büdcə və digər sferaya** aid məsələlər.

Dövlətlərarası (beynəlxalq) təşkilatlardan biri olan BMT-nin təsis aktı, yəni BMT-nin Nizamnaməsi (1945-ci il) hətta **beynəlxalq publik hüququn əsas prinsiplərini təsbit edir**; həmin prinsiplər beynəlxalq publik hüququn bütün sahələri, o cümlədən beynəlxalq publik təşkilatlar hüququ üçün vacib əhəmiyyət kəsb edir.

Beynəlxalq publik təşkilatlar hüququnun mənbələrinə beynəlxalq müqavilədən başqa, həm də **dövlətlərarası təşkilatla-**

rın qərarları aiddir.¹ Söhbət dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatların normativ əhəmiyyətə malik olan və məcburi xarakter daşıyan qərarlarından gedir.

Beynəlxalq publik təşkilatlar hüququnun ibarət olduğu hüquq normalarını **iki qrupa** bölmək olar. **Birinci qrup** hüquq normaları dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatlarda yaranan daxili münasibətləri nizama salır, yəni təşkilatın strukturunu, onun orqanlarının səlahiyyətlərini və fəaliyyət qaydalarını, habelə digər daxili məsələləri tənzimləyir. Belə normaların məcmusuna dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatların **daxili hüququ** deyilir.

İkinci qrup normalar isə beynəlxalq (dövlətlərarası) təşkilatlarla dövlətlər arasında, habelə digər beynəlxalq (dövlətlərarası) təşkilatlarla əlaqədə yaranan qarşılıqlı münasibətləri, yəni xarici münasibətləri tənzimləyir; həmin normaların məcmusu dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatların **xarici hüququ** adlanır.

12.2. Dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatların anlayışı, hüquqi təbiəti və beynəlxalq hüquq subyektiyi

12.2.1. Dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatların anlayışı və hüquqi təbiəti

Dövlətlərarası təşkilatlar beynəlxalq publik təşkilatlar hüququnun əsas və başlıca subyekti sayılır. Məlum məsələdir ki, onlar olmadan beynəlxalq publik təşkilatlar hüququ nə yarana, nə də mövcud ola bilər.

Dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatların hansı mənə kəsb etdiyinə gəldikdə, qeyd etməliyik ki, yalnız hüquqi təbiətini müəyyənləşdirdikdən sonra onlara anlayış vermək olar. Dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatların hüquqi təbiəti isə onları xarakterizə edən əlamətlər vasitəsi ilə müəyyənləşdirilə bilər. Deməli, ilk

¹ Международное право. Учебник / Под ред. К.К.Гасанова. М., 2008, с. 62.

növbədə, dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatların əlamətlərini müəyyən etməliyə.

Dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatların **əlamətləri** dedikdə onları xarakterizə edən elə elementlər başa düşülür ki, həmin elementlər sözügedən təşkilatların hüquqi təbiətini müəyyənləşdirməyə imkan verir.¹

Beynəlxalq (dövlətlərarası) təşkilatların **birinci** əlaməti bundan ibarətdir ki, onlar **müstəsna olaraq dövlətlərarası birlikdir**. Belə ki, beynəlxalq (dövlətlərarası) təşkilatlar, qeyd etdiyimiz kimi, suveren dövlətlər tərəfindən yaradılır. Bu səbəbdən onların üzvləri yalnız dövlətlərdən ibarət ola bilər. Məsələn, BMT, MDB, NATO, AŞ, BƏT və digər təşkilatlarda üzv qismində dövlətlər iştirak edirlər. Lakin, son zamanlar dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatların tərkibinə üzv qismində həm də beynəlxalq (dövlətlərarası) təşkilatlar daxil olurlar. Ayrı-ayrı dövlətlərin şəxslərinə və ya vətəndaşların qeyri-hökumət birliklərinə (gənclər təşkilatı, qadınlar birliyi, həmkarlar ittifaqı və s.) gəldikdə, qeyd etməliyə ki, onlar dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatların üzvü ola bilməzlər.

İkinci, dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatlar belə bir əlamətlə xarakterizə olunur ki, onlar **beynəlxalq müqavilə əsasında yaradılır**. Təsis aktı olan beynəlxalq müqavilə, qeyd etdiyimiz kimi, bir qayda olaraq, nizamnamə adlanır. Lakin beynəlxalq müqavilə digər adlarda da (məsələn, konvensiya, protokol, traktat, saziş və s.) ola bilər.

Beynəlxalq müqavilə formasında qəbul edilən təsis aktının tərəfləri dövlətlər olur. Başqa sözlə, təsis aktı dövlətlər tərəfindən qəbul edilir. Deməli, təsis aktı əsasında beynəlxalq publik hüququn dövlətlərarası beynəlxalq təşkilat kimi törəmə, lakin yeni subyekti yaranır; bu kimi cəhəti ilə təsis aktı adi beynəlxalq müqavilədən fərqlənir.

¹ *Həmin əlamətlər barədə bax:* Международное право. Учебник / Под общ. ред. А.Я.Капустина. М., 2008, с.273.

Üçüncü, dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatlar **daimi və müstəqil təşkilati struktura malik olan birliklərdir.** Belə ki, dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatlar daimi fəaliyyət göstərən qurumlardır. Buna görə də, dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatlar daimi və müstəqil təşkilati struktura malik olmalıdır.

Dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatların təşkilati strukturu dedikdə onların məcmu halında daimi orqanları başa düşülür ki, bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan həmin orqanlar vasitəsi ilə dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatlar öz fəaliyyətini həyata keçirir. Təşkilati struktur elə bir mexanizmdir ki, bu konstruksiyanın köməyi ilə dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatlar qarşıya qoyulan məqsədlərə çatır, vəzifələrini icra edir, səlahiyyətlərini həyata keçirir, hüquqlarını realizə edir və funksiyalarını yerinə yetirirlər. Belə mexanizmin əsası rolunda, təbii ki, dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatların müvafiq orqanları çıxış edir.

Dördüncü, dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatlar belə bir əlamətlə xarakterizə olunur ki, onlar **hüquq müstəqilliyinə** malikdirlər. Belə ki, dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatlar müəyyən məqsədlərə nail olmaq və konkret funksiyaları yerinə yetirmək üçün dövlətlər tərəfindən yaradılır. Qarşıya qoyulan məqsədlərə çatmaq və üzərinə düşən funksiyaları yerinə yetirmək üçün dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatların, təbii ki, fəaliyyət göstərmələri tələb edilir; belə fəaliyyəti onlar təsisçi-dövlətlərdən asılı olmadan həyata keçirirlər. Dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatlar beynəlxalq arenada müstəqil surətdə çıxış edir, beynəlxalq publik hüququn digər subyektləri ilə hüquqi münasibətlərə daxil olur. Digər tərəfdən, onlar müxtəlif dövlətlərin daxili hüquq subyektləri ilə hüquqi münasibətlərə girirlər. Belə halda dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatlar daxili təsərrüfat dövriyyəsinin subyekti kimi tanınır. Bunlar onu göstərir ki, dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatlar hüquqi cəhətdən müstəqildir.

Beşinci, dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatlar müvafiq **beynəlxalq hüquqlara malik olan və vəzifələr daşıyan** qurumlardır. Beynəlxalq hüquqlar və vəzifələr dedikdə beynəlxalq publik hüquq normaları ilə tənzimlənən hüquq və vəzifələr başa

düşülür; dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatları bu kimi hüquq və vəzifələrlə üzv-dövlətlər təmin edir. Bu səbəbdən onların beynəlxalq hüquq və vəzifələri törəmə xarakterə malikdir. Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatlar yalnız üzv-dövlətlərin müəyyənləşdirdikləri beynəlxalq hüquqlara malik ola və beynəlxalq vəzifələr daşıya bilər.

Göstərilənlər dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatları xarakterizə edən **əsas əlamətlər** sayılır. Məhz həmin əlamətlər dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatlara anlayış verilməsi üçün kifayət edir:

dövlətlərarası beynəlxalq təşkilat dedikdə tərkibi (üzvləri) dövlətlərdən ibarət olan, beynəlxalq hüquq və vəzifələrlə təmin edilən elə birlik başa düşülür ki, hüquqi cəhətdən müstəqil sayılan bu birliyin daimi təşkilati strukturu (orqanlar sistemi) vardır.

Əsas əlamətlərlə yanaşı, dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatlar həm də **yardımcı əlamətlərlə** xarakterizə olunur.¹ Söhbət aşağıdakı əlavə əlamətlərdən gedir:

- dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatlar öz **məqsəd və prinsipləri** olan qurumlardır (bu, onların fəaliyyət xarakterini müəyyən etməyə imkan verir);
- dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatlar öz **müstəqil büdcəsi** olan qurumlardır;
- dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatların öz **rəmzi** vardır;
- dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatlar öz **iqamətgahı** (mənzil-qərargahı) olan qurumlardır.

12.2.2. Dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatların strukturu

Dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatların strukturundan söhbət gedərkən onların malik olduğu təşkilati orqanlardan danışmaq

¹ Международное право. Учебник / Под общ. ред. А.Я.Капустина. М., 2008, с.273.

lazımdır; həmin orqanlar vasitəsi ilə dövlətlərarası təşkilatlar öz səlahiyyətlərini həyata keçirir, üzərinə düşən vəzifələri (funksiyaları) yerinə yetirirlər. Qeyd etməliyik ki, dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatların strukturu təsis aktı ilə müəyyən edilir. Dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatların **strukturuna** aşağıdakı təşkilati orqanlar aiddir:

- ali orqan;
- icra orqanı;
- məhkəmə orqanı;
- katiblik orqanı.

Dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatların **ali orqanı** dedikdə onların həyata keçirdikləri fəaliyyətin əsas və başlıca məsələlərinə dair qərarlar qəbul etmək səlahiyyəti olan orqan başa düşülür; **plenum (sessiya)** onların ali orqanı sayılır. Bütün üzv-dövlətlərin nümayəndələrindən ibarət olan plenum (sessiya) müxtəlif adlarla ifadə edilir: Baş Assambleya, Assambleya, Konfrans, Konqress və s.

Plenumda müzakirə olunan məsələ barədə müvafiq sənəd (qətnamə və ya bəyannamə) qəbul edilir. Dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatların plenumu **vaxtaşırı** toplanır. Məsələn, BMT Baş Assambleyasının sessiyası ildə bir dəfə keçirilir. Dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatların ali orqanının qəbul etdiyi qətnamə əvvəlcədən hazırlanır. Bu işi görmək üçün müvafiq **komissiya və komitələr** yaradılır.

Dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatların **icra orqanı** dedikdə cari idarəetməni həyata keçirən orqan başa düşülür. Bu, bir qayda olaraq, daimi orqan kimi fəaliyyət göstərir. Əsas idarəetmə funksiyasını, adətən, bir orqan yerinə yetirir; o, bəzən, **Şura** adlanır. Şura icra fəaliyyəti ilə məşğul olan əsas orqan sayılır. Şuradan başqa, əsas icra orqanını ifadə etmək üçün həm də digər adlardan istifadə oluna bilər: İcraiyyə Komitəsi, İnzibati Şura, Müdirlər Şurası, Direktorluq və s. Qeyd etməliyik ki, bəzi təşkilatlar bir neçə əsas icra orqanına malik ola bilər. Məsələn,

lən, BMT-nin altı əsas orqanı vardır ki, onlar ayrı-ayrı məsələlərlə məşğul olurlar.

Dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatların **məhkəmə orqanı** dedikdə ədalət mühakiməsini həyata keçirən orqan başa düşülür. Lakin, qeyd etməliyik ki, belə orqan bütün dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatlarda yaradılmır. Məhkəmə orqanı ancaq bəzi dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatların strukturuna daxil olur. Məsələn, BMT-nin Beynəlxalq Məhkəməsi, MDB-nin İqtisad Məhkəməsi, AND-nin Ümumi Bazar Məhkəməsi, Avropa İttifaqı Məhkəməsi və s. Sözügedən məhkəmə orqanlarının əsas funksiyası aşağıdakılardan ibarətdir:

- dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatların üzvü olan dövlətlər arasında bu təşkilatların qəbul etdikləri hüquq normalarının pozulmasına dair yaranan mübahisələri həll etmək;
- dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatların müvafiq orqanlarının qəbul etdikləri qərarların təsis aktına uyğun olub-olmaması barədə mübahisələrə baxmaq.

Məhkəmə orqanları, bir qayda olaraq, **seçki yolu** ilə formalaşır. Belə ki, hakimlər öz vəzifələrinə seçilirlər. Bəzi məhkəmə orqanları isə (məsələn, MDB-nin İqtisad Məhkəməsi) təyinetmə yolu ilə formalaşır; söhbət hakimlərin öz vəzifəsinə üzv-dövlətlər tərəfindən təyin olunmasından gedir.

Bütün dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatlarda həm də **Katiblik** fəaliyyət göstərir ki, ona baş katib və ya baş direktor rəhbərlik edir.¹ Bu orqan dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatlara xidmət edir; bu, onun əsas işi sayılır. Katiblik inzibati-texniki funksiya yerinə yetirən və daimi fəaliyyət göstərən orqandır. Katibliyə rəhbərlik edən şəxs dövlətlərarası təşkilatların ali orqanı tərəfindən seçilir. Belə ki, o, öz vəzifə postunu seçki yolu ilə müəyyən müddətə tutur; başqa sözlə, Katibliyin rəhbəri (başçısı) seçkili vəzifədir.

¹ Международное публичное право. Учебник / Отв. ред. К.А.Бекяшев. М., 2009, с.359.

12.2.3. Dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatların beynəlxalq publik hüquq subyektiyi

Dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatlar beynəlxalq publik hüquq subyekt növlərindən biri sayılır. Ona görə ki, dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatlar beynəlxalq publik hüquq subyektiyinə malikdirlər. Beynəlxalq publik hüquq subyektiyi isə **üç elementdən** ibarətdir:

- beynəlxalq publik hüquq qabiliyyəti;
- beynəlxalq fəaliyyət qabiliyyəti;
- beynəlxalq delikt qabiliyyəti.

Dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatların **beynəlxalq publik hüquq qabiliyyəti** dedikdə onların beynəlxalq hüquqlara malik olmaq, habelə beynəlxalq vəzifələr daşımaq qabiliyyəti başa düşülür; beynəlxalq publik hüquq qabiliyyəti onların təsis edildikləri an əmələ gəlir və ləğv olunması ilə xitam edilir.

Dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatların **beynəlxalq fəaliyyət qabiliyyəti** dedikdə onların öz hərəkətləri ilə beynəlxalq hüquqlar əldə etmək və həmin hüquqları həyata keçirmək, özləri üçün beynəlxalq vəzifələr yaratmaq və yaranmış vəzifələri icra etmək qabiliyyəti başa düşülür. Sözügedən təşkilatlar yarandığı andan beynəlxalq fəaliyyət qabiliyyətli olur; ləğv olunduqları, yəni fəaliyyətlərinə son qoyulduğu vaxtdan isə onların beynəlxalq fəaliyyət qabiliyyəti xitam edilir. Beynəlxalq müqavilə bağlamaq qabiliyyəti dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatların beynəlxalq fəaliyyət qabiliyyətinin əsas və başlıca elementi sayılır.

Dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatların **beynəlxalq delikt qabiliyyəti** dedikdə onların öz üzərinə düşən beynəlxalq-hüquqi öhdəlikləri pozmasına görə məsuliyyət daşımaq qabiliyyəti başa düşülür. Onlar müstəqil surətdə öz üzərinə beynəlxalq-hüquqi öhdəliklər götürə bilərlər. Əgər dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatlar həmin öhdəlikləri pozarsa, buna görə onlar məsuliyyət daşıyırlar.

Deyilənləri nəzərə alaraq, qeyd edə bilərik ki, dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatların **beynəlxalq publik hüquq subyektliyi** dedikdə dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatların beynəlxalq hüquqlara malik olmaq və beynəlxalq vəzifələr daşımaq, öz hərəkətləri ilə beynəlxalq hüquqlar əldə etmək və həmin hüquqları həyata keçirmək, özləri üçün beynəlxalq vəzifələr yaratmaq və onları icra etmək, habelə üzərlərinə götürdükləri beynəlxalq-hüquqi öhdəlikləri pozmalarına görə məsuliyyət daşımaq qabiliyyəti başa düşülür; onların malik olduqları beynəlxalq publik hüquq subyektliyinin həm mövcudluğu, həm də həcmi üzv-dövlətlərdən asılı olub, təsis aktlarında öz əksini tapır.

Dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatların beynəlxalq publik hüquq subyektliyi, birinci, **törəmədir**. Belə ki, onları «beynəlxalq publik hüquq subyektliyi» kimi siyasi-hüquqi keyfiyyətlə məhz təsisçi-dövlətlər təmin edirlər.

İkinci, dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatların beynəlxalq publik hüquq subyektliyi **məhdud** olub, universal xarakter daşıyır. Belə ki, onlar geniş deyil, məhdud beynəlxalq hüquqlara malik ola, vəzifələr daşıya bilərlər. Digər tərəfdən, dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatlar öz hərəkətləri ilə məhdud beynəlxalq hüquqlar əldə etmək və özləri üçün məhdud vəzifələr yaratmaq qabiliyyətinə malikdir.

Üçüncü, dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatların beynəlxalq hüquq subyektliyi **məqsədlidir**. Belə ki, onlar təsisçi-dövlətlər tərəfindən müəyyən məqsədlərə nail olmaq üçün yaradılır. Dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatlar yalnız qarşıya qoyulan məqsədlərin realizasiyası üçün lazım olan beynəlxalq hüquqlara malik ola və beynəlxalq vəzifələr daşıya bilərlər; onların digər beynəlxalq hüquqlara malik olmaq və vəzifələr daşımaq qabiliyyəti yoxdur. Buna görə də, dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatlar məqsədli beynəlxalq publik hüquq subyektliyinə malikdir.

Dördüncü, dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatların beynəlxalq publik hüquq subyektliyi **funksional xarakter** daşıyır. Belə ki, onlar təsisçi-dövlətlər tərəfindən müəyyən funksiyaları yerinə yetirmək məqsədi ilə yaradılır. Dövlətlərarası beynəlxalq təş-

kilatlar məhz həmin funksiyaların yerinə yetirilməsi üçün zəruri olan beynəlxalq hüquqlara malik ola və beynəlxalq vəzifələr daşıya bilərlər. Buna görə dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatlar funksional beynəlxalq publik hüquq subyektiyinə malikdirlər.

Beşinci, dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatların beynəlxalq publik hüquq subyektiyi **xüsusi xarakter** daşıyır. Unutmaq olmaz ki, dövlətlər beynəlxalq publik hüquqla qadağan edilməyən istənilən beynəlxalq hüquqa malik ola və beynəlxalq vəzifə daşıya bilər; buna görə də, dövlətlər ümumi (universal) beynəlxalq publik hüquq subyektiyinə malikdir. Dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatlara gəldikdə isə, qeyd etməliyik ki, onlar təsis aktında nəzərdə tutulan ayrı-ayrı beynəlxalq hüquqlara malik ola və müvafiq vəzifələr daşıya bilərlər. Başqa sözlə, dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatların istənilən beynəlxalq hüquqa malik olmaq və vəzifə daşımaq qabiliyyəti yoxdur; odur ki, onlar xüsusi xarakterli beynəlxalq publik hüquq subyektiyinə malikdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatların **beynəlxalq hüquqyaradıcılıq prosesində iştirak etmək qabiliyyəti** vardır. Bu, dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatların beynəlxalq publik hüquq subyektiyinin xarakterik əlamətlərindən (atributlarından) biridir. Bu qabiliyyətdən istifadə etməklə onlar beynəlxalq publik hüquq normaları yarada bilərlər. Yaddan çıxarmamalıyıq ki, yalnız beynəlxalq publik hüquq normaları yaratmaq qabiliyyətinə malik olan beynəlxalq təşkilatlar beynəlxalq publik hüququn subyekti kimi tanına bilər.

Dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatlar həm də **daxili hüquq subyektiyinə** malikdirlər. Belə ki, öz gündəlik həyat və fəaliyyətinə aid məsələləri həll etmək üçün dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatlar müxtəlif ölkələrin ayrı-ayrı daxili hüquq subyektləri ilə hüquq münasibətlərinə daxil ola bilərlər. Bu zaman

dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatlar daxili təsərrüfat subyekti kimi çıxış edir və **hüquqi şəxs statusu** ilə təmin edilir.¹

Dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatların daxili hüquq subyektiyi dedikdə onların hüquqi şəxs kimi mülki hüquqlara malik olmaq və mülki vəzifələr daşımaq, öz hərəkətləri ilə mülki hüquqlar yaratmaq və onları həyata keçirmək, özü üçün mülki vəzifələr yaratmaq və yaradılan vəzifələri icra etmək, habelə mülki-hüquqi öhdəliklərinə görə məsuliyyət daşımaq qabiliyyəti başa düşülür. Bu, yəni daxili hüquq subyektiyi ya təsis aktı ilə, ya dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatın ayrı-ayrı üzv-dövlətlərlə bağladığı sazişlə, ya da həmin dövlətlərin daxili hüququ ilə müəyyən edilir. Hüquqi şəxs statusuna malik olan dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatlar öz daxili hüquq subyektiyindən istifadə edərək, ayrı-ayrı müəssisələrlə müxtəlif məzmunlu **mülki-hüquqi müqavilələr** bağlaya bilər. Söhbət onların alqısatqı, daşıma, icarə (kirayə), podrat və digər mülki-hüquqi müqavilələr bağlamasından gedir.² Belə müqavilələr əsasında öz üzərinə götürdüyü mülki-hüquqi öhdəliklərə görə dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatlar hüquqi şəxs kimi mülki-hüquqi məsuliyyət daşıyır. Mülki-hüquqi müqavilələri onlar həm üzv, həm də üzv olmayan dövlətlərin ərazisində bağlaya bilərlər.³

Dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatlar hüquqi şəxs kimi məhkəmə və arbitrajda mülki iş qaldıra bilərlər; onların hüququ vardır ki, məhkəmə prosesində tərəf (iddiaçı və ya cavabdeh) qismində çıxış etsin.

¹ *Hüquqi şəxs barədə bax: məsələn*, Abdullayev F.S. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsinin hüquqi mövqeləri. Bakı, 2013, § 5.7; Allahverdiyev S.S. Azərbaycan Respublikasının mülki hüquq kursu. I cild. Ümumi hissə (III nəşr). Bakı, 2018, s.409-593.

² Allahverdiyev S.S. Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq xüsusi (mülki) hüquq kursu. Dərslik. Bakı, 2007, s.285-287.

³ Международное право. Учебник / Отв.ред. Г.М.Мелков. М., 2011, с.286.

12.3. Dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatların növləri və funksiyaları

12.3.1. Dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatların növləri

Hal-hazırda dünyada dörd mindən artıq beynəlxalq təşkilat fəaliyyət göstərir; onların üç yüzdən çoxu dövlətlərarası beynəlxalq təşkilat sayılır.¹ Bu təşkilatlar bir-birindən malik olduqları səlahiyyətlərin həcminə və xarakterinə görə fərqlənilir. Digər tərəfdən, dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatların üzvləri müxtəlifdir. Bu kimi meyarlara görə dünyada mövcud olan dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatları ayrı-ayrı növlərə bölmək olar.

Üzvlərinin sayına görə, dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatlar iki növə bölünür:

- tərkibi məhdud olmayan dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatlar;
- tərkibi məhdud olan dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatlar.

Tərkibi məhdud olmayan dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatlar odur ki, onların üzvləri əksər dövlətlərdən ibarətdir. Bu növ təşkilatlar dünyada mövcud olan bütün dövlətlərin iştirak etmələri üçün təsis olunur. Bu səbəbdən onlara həm də ümumdünya dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatlar deyilir. Məsələn, BMT, Üİİ, ÜTT və s. təsisatlar bu növ dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatlara misal ola bilər.

Tərkibi məhdud olan dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatlar odur ki, onların üzvləri müəyyən coğrafi rayonun dövlətlərindən ibarətdir; onlar bu və ya digər bölgəyə aid olan dövlətlərin iştirakı üçün təsis edilir. Məhz bu səbəbdən belə təşkilatların üzvlərinin sayı məhduddur. Məsələn, ADT, MDB və s. qurumlar bu növ dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatlara misal ola bilər.

Məqsəd və vəzifələrin əhatə dairəsinə görə, dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatların iki növü fərqləndirilir:

¹ URL:<http://www.works.doklad.ru> (28.05.2018-ci il).

- universal dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatlar;
- regional dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatlar.

Universal dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatlar odur ki, onların məqsəd və vəzifələrinin əhatə dairəsi ya bütün dövlətlər, ya da dövlətlərin əksəriyyəti, bütövlükdə isə, beynəlxalq birlik üçün əhəmiyyətlidir. Məsələn, BMT, ÜST, UNESCO və s. təşkilatlar universal dövlətlərarası beynəlxalq təşkilat hesab edilir.

Regional dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatlar dedikdə məqsəd və vəzifələri yalnız müəyyən regional dövlətləri əhatə edən təşkilatlar başa düşülür. Məsələn, MDB, AŞ, Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatı, Ərəb Dövlətləri Liqası və s. qurumlar regional dövlətlərarası beynəlxalq təşkilat hesab edilir.

Malik olduqları səlahiyyətlərin həcm və xarakterinə görə, dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatlar iki növə bölünür.¹

- ümumi səlahiyyətli dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatlar;
- xüsusi səlahiyyətli dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatlar.

Ümumi səlahiyyətli dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatlar odur ki, onlar üzv-dövlətlər arasında bütün sahələrdə (siyasi, iqtisadi, sosial, mədəni və digər sferalarda) əməkdaşlığı həyata keçirmək səlahiyyətinə malikdirlər. Bu növ təşkilatların səlahiyyəti dövlətlərarası əməkdaşlığın hər hansı sahəsi ilə məhdudlaşmır. Məsələn, BMT ümumi səlahiyyətə malik olan dövlətlərarası beynəlxalq təşkilat sayılır. Regional təşkilatlar da həmçinin ümumi səlahiyyətə malik ola bilər² (məsələn, ATƏT, ADT və s.).

Əgər beynəlxalq (dövlətlərarası) təşkilat hər hansı bir sahədə əməkdaşlığın həyata keçirilməsi üçün təsis edilərsə, buna **xüsusi səlahiyyətli dövlətlərarası beynəlxalq təşkilat** deyilir.

¹ Мамедов Р.Ф. Право международных организаций // В учебнике: Международное право. Особенная часть. Учебник/Отв.ред. Р.М.Валеев, Г.И.Курдюков. М., 2010, с.291.

² Международное право. Учебник / Отв. ред. Г.М. Мелков. М., 2011, с.277.

Bu növ təşkilatların malik olduqları səlahiyyət dövlətlərarası əməkdaşlığın bu və ya digər sahəsi ilə məhdudlaşır. Belə ki, onlar dövlətlərarası əməkdaşlığın hər hansı bir sahəsində fəaliyyət göstərirlər. Məsələn, BMAT, BDT, BVF, BYİB, ÜPI və s. təşkilatlar xüsusi səlahiyyətli dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatlara misal ola bilər. Onlar da, öz növbəsində, aşağıdakı təsisatlara bölünür: siyasi, iqtisadi, hərbi, elmi, mədəni və s. dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatlar.¹

Tərkibinə daxil olma imkanına görə, dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatların iki növü fərqləndirilir:²

- açıq dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatlar;
- qapalı dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatlar.

Açıq dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatlar odur ki, istənilən dövlət öz istəyi ilə onların üzvü ola bilər; dövlətin üzv olması üçün digər üzv-dövlətlərin razılıq vermələri tələb edilmir. Məsələn, BMT-nin ixtisaslaşmış təsisatları, MDB və s. qurumlar.

Əgər dövlət yalnız bütün üzv-dövlətlərin, xüsusən də, təsisçi-dövlətlərin razılığı ilə təşkilata üzv ola bilərsə, belə təşkilatlara **qapalı dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatlar** deyilir. Belə razılıq olmazsa, həmin dövlət təşkilatın üzvlüyünə qəbul oluna bilməz (məsələn, NATO, ÜTT, Aİ və s.).

Fövqəlmilli təşkilat dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatların xüsusi xarakterli növüdür; üzv-dövlətlər bəzi suveren səlahiyyətlərin həyata keçirilməsini ona həvalə edirlər; belə təşkilatın qəbul etdiyi qərarlar üzv-dövlətlərin fiziki və hüquqi şəxslərinə bilavasitə şamil olunur. Səs çoxluğu ilə qəbul olunmuş qərarlar məcburi surətdə icra mexanizmi ilə təmin edilir.³ Dövlətdən

¹ Məsələn, *beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar, onların hüquq subyektliliyi, funksiya və səlahiyyətləri barədə bax*: Халафов Х.А. Международные экономические организации в системе международно-правового регулирования. Баку, Ширваннешр, 2005, 168 с.

² Hüseynov L.H. *Beynəlxalq hüquq*. Dərslik. Bakı, 2008, s.85.

³ Лукашук И.И. *Международное право. Особенная часть*. Учебник. М., 1998, с.95.

üstün olan fəvqəlmillə təşkilatlar, adətən, integrasiyanı həyata keçirmək məqsədi ilə yaradılır (məsələn, Aİ və s).

12.3.2. Dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatların funksiyaları

Dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatlar, qeyd etdiyimiz kimi, müəyyən məqsədlərə nail olmaq üçün təsis edilir. Onlar dövlətlər tərəfindən həm də ondan ötrü yaradılır ki, müəyyən funksiyaları yerinə yetirsinlər. Nəzərdən qaçıрмаq olmaz ki, dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatların həyata keçirdikləri funksiyalar onların mahiyyətini əks etdirir. Başqa sözlə, funksiyalarından müəyyən etmək mümkün olur ki, dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatların mahiyyəti nədən ibarətdir.

Dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatların funksiyaları dedikdə onların həyata keçirdikləri fəaliyyətin əsas istiqamətləri başa düşülür.

Hüquq ədəbiyyatı səhifələrində göstərilir ki, dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatlar bir sıra əsas **funksiya** yerinə yetirir:¹

- tənzimləyici funksiya;
- nəzarət funksiyası;
- operativ funksiya və s.

Dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatların **tənzimləyici funksiyasının** mahiyyəti bundan ibarətdir ki, onlar öz səlahiyyətləri çərçivəsində müəyyən qərarlar qəbul edir; həmin qərarlar vəsi-təsi ilə dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatların məqsədləri, fəaliyyət prinsipləri, habelə üzv-dövlətlərin davranış qaydaları müəyyənləşdirilir. Təsadüfi deyil ki, tənzimləmək müəyyənləşdirmək deməkdir. Əgər dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatlar öz qərarları ilə məqsədlərini, fəaliyyət prinsiplərini və üzv-dövlətlərin davranış qaydalarını müəyyənləşdirərsə, bu, onların tənzimləyici funksiyaya yerinə yetirməsini ifadə edir.

¹ Лукашук И.И. Международное право. Особенная часть. Учебник. М., 1998, с.98; Федосцева Н.Н. Международное право. Учебное пособие. М., 2015, с.170.

Üzv-dövlətlərin davranışı həm beynəlxalq publik hüquq normalarına, həm də beynəlxalq dövlətlərarası təşkilatların qərarlarına uyğun olmalıdır. Bundan ötrü lazımı nəzarət həyata keçirilməlidir. Bu, yəni nəzarət etmək dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatların yerinə yetirdiyi funksiyalardan biridir. Söhbət dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatların ikinci funksiyasından – **nəzarət funksiyasından** gedir. Məhz bu funksiya sayəsində üzv-dövlətlərin davranışının beynəlxalq publik hüquq normalarına, eləcə də dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatların qərarlarına uyğun gəlməsinə nəzarət həyata keçirilir. Nəzarəti həyata keçirmək üçün, bəzən, dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatların tərkibində xüsusi nəzarət orqanları yaradılır.

Dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatların yerinə yetirdiyi üçüncü funksiyaya, yəni **operativ funksiyaya** gəldikdə, qeyd etməliyik ki, bu funksiyanın mahiyyəti dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatların özünəməxsus vasitələri hesabına və onların köməyi ilə qarşıya qoyulan məqsədlərə nail olunmasından, habelə üzərlərinə düşən vəzifələrin yerinə yetirilməsindən ibarətdir. Operativ funksiya, hər şeydən əvvəl, üzv-dövlətlər vasitəsi ilə həyata keçirilir. Həm də, nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, müəyyən hallarda həmin funksiyanı yerinə yetirmək üçün dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatın özünün bilavasitə fəaliyyət göstərməsi lazım gəlir.

Operativ funksiyanın həyata keçirilməsinin ən bariz nümunəsi BMT-nin apardığı operativ əməliyyatlardır. Belə ki, dünyanın ayrı-ayrı nöqtələrində beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin qorunması üçün BMT operativ əməliyyatlar həyata keçirə bilər.

Məlum olduğu kimi, dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatlar iqtisadi, elmi-texniki, maliyyə və digər formada **yardım göstərmək** fəaliyyəti ilə də məşğul olurlar. BMT və onun ixtisaslaşdırılmış təsisatları tərəfindən inkişaf etməkdə olan ölkələrə texniki yardım göstərilməsi buna misaldır. Dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatlar həmçinin **konsultativ xidmət göstərmək** fəaliyyətini də həyata keçirir. Bu cür fəaliyyət növlərinin həya-

ta keçirilməsi onu ifadə edir ki, dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatlar operativ funksiya yerinə yetirir.

12.3.3. Dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatlarda üzvlük

Qeyd etdiyimiz kimi, dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatlar dövlətlərin əməkdaşlıq formasıdır. Onların üzvü yalnız dövlətlər ola bilər; üzv olduqlarına görə bu dövlətlərə üzv-dövlətlər deyilir.

Dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatın **üzvləri** dedikdə həmin təşkilatı təsis edən və sonradan onun tərkibinə daxil olan suveren dövlətlər başa düşülür.¹ Üzv-dövlətlər dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatın işində bərabər əsasla iştirak edir və onun fəaliyyətinə görə məsuliyyət daşıyırlar.

Qərb hüquq doktrinası dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatların üzvlərini iki **kateqoriyaya** bölür:

- tamhüquqlu üzvlər;
- tamhüquqlu olmayan üzvlər.

Dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatın **tamhüquqlu üzvləri** odur ki, təşkilatın nümayəndəli orqanında onların səs vermək və icra orqanına seçilmək hüququ vardır. Qeyd etməliyik ki, yalnız dövlətlər beynəlxalq dövlətlərarası təşkilatın tamhüquqlu üzvü ola bilər.²

Tamhüquqlu üzvlər, öz növbəsində, iki kateqoriyaya bölünür:³

- ilkin üzvlər;
- qoşulan üzvlər.

Dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatın **ilkin üzvləri** dedikdə təşkilatı təsis edən və onu beynəlxalq publik hüquq subyektliyi

¹ Международное право. Учебник / Отв. ред. Г.С.Стародубцев. М., 2015, с. 191.

² Международное право. Учебник / Отв. ред. Ю.М.Колосов, Э.С.Кривчикова. М., 2000, с. 223.

³ Hüseynov L.H. Beynəlxalq hüquq. Dərslik. Bakı, 2008, s.86.

ilə təmin edən dövlətlər başa düşülür. Söhbət təsis konfransında iştirak edən, təsis konfransına dəvət olunan və təsis aktını imzalayan dövlətlərdən gedir. Dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatın ilkin üzvləri təşkilatın ali vəzifəli şəxsinə, sadəcə olaraq, məlumat verməlidirlər ki, onlar təsis aktından irəli gələn öhdəlikləri qəbul edirlər və təşkilatın prinsipləri ilə razıdirlər.

Dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatın **qoşulan üzvləri** dedikdə təşkilat fəaliyyətə başladıqdan sonra müəyyənləşdirilmiş qaydalara uyğun olaraq, onun tərkibinə daxil olan dövlətlər başa düşülür; onlar dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatın təsis olunması işində iştirak etməyən dövlətlərdir. Məsələn, Azərbaycan Respublikası BMT-yə qoşulmuş üzv sayılır; ona görə ki, Azərbaycan Respublikası 1945-ci ildə fəaliyyətə başlamış BMT-nin tərkibinə 1992-ci ildə daxil olmuşdur. Azərbaycan Respublikası həmçinin 1949-cu ildə fəaliyyətə başlamış AŞ təşkilatının da qoşulmuş üzvüdür; məlum olduğu kimi, Azərbaycan Respublikası 2001-ci ildə AŞ-yə daxil olmuşdur.¹

Qoşulmuş dövlətlər beynəlxalq (dövlətlərarası) təşkilat fəaliyyətə başladıqdan sonra onun tərkibinə üzv kimi qəbul edilən dövlətlərdir. Qəbul olunma isə müəyyən meyarlar əsasında həyata keçirilir ki, həmin meyarlar təşkilatın təsis aktı ilə müəyyən edilir. **Ümumi meyarlar** bundan ibarətdir ki, təşkilata daxil olan namizəd-dövlət təşkilatın məqsəd və prinsiplərini tanımalı, təsis aktından irəli gələn öhdəlikləri qəbul etməli və həmin öhdəlikləri yerinə yetirmək qabiliyyətinə malik olmalıdır.

Bəzi təsis aktlarında təşkilata üzv olmaq üçün **xüsusi meyarlar** müəyyən edilir. Məsələn, İslam Konfransı Təşkilatına yalnız müsəlman dövlətləri qoşula, onun tərkibinə daxil ola bilərlər.²

Dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatın **tamhüquqlu olmayan üzvləri** dedikdə məhdud hüquqlara malik olan üzvlər başa düşülür; bu kateqoriya üzvlərə **assosiativ üzvlər** də deyilir.

¹ URL:<http://www.coe.ru> (28.05.2018-ci il).

² *Ümumi və xüsusi meyarlar barədə bax*: Международное право. Учебник / Отв. ред. А.Н.Вылегжанин. М., 2009, с.370.

Assosiativ üzvlər tamhüquqlu üzvlərdən iki əsas əlamətə görə fərqlənir. Birinci əlamət bundan ibarətdir ki, təşkilatın nümayəndəli orqanlarında assosiativ üzvlərin səsvermədə iştirak etmək hüququ yoxdur. Digər tərəfdən, onlar təşkilatın icra orqanlarına seçilə bilməzlər. Bu isə, assosiativ və tamhüquqlu üzvləri bir-birindən fərqləndirməyə imkan verən ikinci əlamət sayılır.¹

Assosiativ üzvlər institutunun yaranması təsadüfi xarakter daşıyır. Belə ki, II Dünya Müharibəsindən sonra müstəmləkə ölkələri dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatların üzvləri üçün müəyyən olunmuş tələblərə cavab vermirdi. Həmin ölkələr həm də belə təşkilatların fəaliyyət göstərmələrində maraqlı deyildilər. Məhz belə şəraitdə assosiativ üzvlər institutu yarandı.²

Düzdür, bu gün beynəlxalq aləmdə müstəmləkə ölkələrinin mövcud olmasına rast gəlmirik. Lakin, buna baxmayaraq, hazırda assosiativ üzvlər institutundan istifadə olunur. Belə ki, indiki dövrdə bu və ya digər səbəbdən dövlətlərarası beynəlxalq təşkilata tamhüquqlu üzv olmaq imkanının həyata keçirilməsi qeyri-mümkündür. Buna görə də, bu kimi hallarda assosiativ üzvlər institutundan istifadə edilir. Məsələn, sosializm quruluşu dövründə Şərqi Avropa dövlətləri vaxtilə Avropa Şurasının assosiativ üzvləri olmuşdur. Digər tərəfdən, unutmamalıyıq ki, bir sıra dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatın təsis aktları assosiativ üzvlər institutunu nəzərdə tutur; təsis aktları həm də assosiativ üzvlərin statusunu müəyyən edir.

Assosiativ üzv qismində dövlətlərarası beynəlxalq təşkilata həm digər beynəlxalq (dövlətlərarası) təşkilat, həm ayrı-ayrı

¹ *Həmin əlamətlər barədə bax:* Лукашук И.И. Международное право. Особенная часть. Учебник. М., 1998, с.100.

² Bildiyimiz kimi, BMT-nin Baş Assambleyası 14 dekabr 1960-cı il tarixdə Müstəmləkə ölkələrinə və xalqlara müstəqillik verilməsi haqqında Bəyannamə qəbul etmişdir (URL:<http://www.un.org>). Bəzi hüquqşünas alimlər göstərir ki, assosiativ üzvlər institutu həmin bəyannamə ilə bir araya sığmadığına görə ləğv edilməlidir (*bu barədə bax:* Мамедов Р.Ф. Членство в международных организациях // В учебнике: Международное право. Особенная часть. Учебник / Отв.ред. Р.М.Валеев, Г.И.Курдюков. М., 2010, с.306-307.

muxtar və ya asılı ərazilər (özünü idarə edə bilməyən ərazilər) daxil ola bilər. Suveren dövlətlərin də təşkilatın assosiativ üzvü olması mümkündür; bundan ötrü təşkilat və dövlət arasında müqavilə bağlanır.

Şübhəsiz, assosiativ üzvlər institutunun müəyyən əhəmiyyəti vardır. Hər şeydən əvvəl, qeyd edək ki, bu institut hər hansı səbəbə görə müəyyən dövlətin beynəlxalq (dövlətlərarası) təşkilata qoşulması mümkün olmadığı hallarda, onun assosiativ üzv qismində təşkilatın həyata keçirdiyi ayrı-ayrı fəaliyyət sahələrində iştirak etməsinə imkan verir. Digər tərəfdən, bəzən, assosiativ üzvlük tam üzvlüyün ilkin mərhələsi kimi çıxış edir. Məsələn, Şərqi Avropa ölkələri əvvəlcə Avropa Şurasının assosiativ üzvləri olmuşdur; sonralar isə həmin ölkələr Avropa Şurasına tamhüquqlu üzv kimi qəbul edilmişdir.

Praktikada həmçinin **müşahidəçi institutundan** da istifadə olunur; bu institut de-fakto mövcud olub, bəzi dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatların orqanlarında (məsələn, MDB orqanlarında) geniş inkişaf etmişdir. Sözügedən institut imkan verir ki, beynəlxalq (dövlətlərarası) təşkilatın üzvü olmayan dövlətlər onun işində müşahidəçi qismində iştirak etsin; üzv-dövlətlər də müşahidəçi statusu ilə təmin oluna bilər. Söhbət beynəlxalq (dövlətlərarası) təşkilatın üzvü olan o dövlətlərdən gedir ki, onlar təşkilatın orqanlarının tərkibinə daxil olmasın.¹ Məsələn, BMT-yə daxil olana kimi İsveçrə onun Baş Assambleyasının bir sıra sessiyasında müşahidəçi qismində iştirak etmişdir. BMT üzvlərinin əksəriyyəti təşkilatın Təhlükəsizlik Şurasının iclaslarında özlərinin göndərdikləri müşahidəçilər vasitəsi ilə iştirak edirlər.

Bir qayda olaraq, qeyri-hökumət təşkilatları dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatların işində iştirak etmirlər. Bu, məlum məsələdir. Lakin, bəzi elə dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatlar vardır ki, onlarda qeyri-hökumət təşkilatlarının **məşvərətçi statusla** iştirakına yol verilir; məşvərətçi status müşahidəçi statusuna yaxındır. Məsələn, qeyri-hökumət təşkilatları BMT-nin İq-

¹ Международное право. Учебник / Отв. ред. Г.М.Мелков. М., 2011, с.284.

tisadi və Sosial Şurasının (EKOSOS) işində məhz məşvərətçi statusla iştirak edirlər. Qeyri-hökumət təşkilatlarının nə demək olduğuna gəldikdə, qeyd etməliyik ki, onlar müxtəlif ölkələrin şəxsləri (fiziki və hüquqi şəxsləri) tərəfindən yaradılır və olduğu yerin (fəaliyyət göstərdiyi ölkənin) milli qanunvericiliyinə uyğun olaraq, hüquqi şəxs kimi qeydiyyatla alınır.

Dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatlarda üzvlük heç də daimi xarakter daşımır. Belə ki, müəyyən hallarda dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatlarda üzvlüyə xitam verilir. Bu, yəni **üzvlüyə xitamvermə** iki üsulla həyata keçirilir.¹ Dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatdan **çıxma** birinci üsuldur. Belə ki, hər bir üzv-dövlətin təşkilatdan çıxmaq hüququ vardır; təşkilatdan çıxmaq hüququ dövlətin malik olduğu suverenlik kimi keyfiyyətdən irəli gəlir; bu hüquq hətta bir sıra dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatın nizamnaməsində nəzərdə tutulmuşdur. Həmin hüququ həyata keçirmək üçün üzv-dövlət təşkilatdan çıxmaq haqqında yazılı ərizə verməlidir; digər tərəfdən, üzv-dövlət maliyyə öhdəliklərini yerinə yetirməlidir. Müəyyən edilmiş müddət başa çatdıqda ərizə qüvvəyə minir və üzv-dövlət təşkilatın tərkibindən çıxır.

Üzv-dövlət təşkilatdan çıxmasının motivini göstərə bilər. Bu, onun hüququdur, lakin vəzifəsi deyil. Belə ki, üzv-dövlət təşkilatdan çıxmasının səbəbini açıqlamaya da bilər; bu, üzv-dövlətin təşkilatdan çıxmasına heç də mane ola bilməz.

Dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatdan **xaricetmə** üzvlüyə xitam verilməsinin ikinci üsuludur. Bu üsulun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, üzv-dövlət təşkilatın təsis aktının müddəalarını kobud surətdə pozduğu, öz nizamnamə öhdəliklərini müntəzəm olaraq yerinə yetirmədiyi və ya təşkilatın məqsədlərinə zidd hərəkət etdiyi hallarda təşkilatdan xaric edilir. Təşkilatdan xaricetmə pozuntu törədən üzv-dövlətə qarşı tətbiq olunan **intizam sanksiyasıdır**; belə sanksiya dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatın ali orqanının qərarı ilə tətbiq edilir. BMT-də bu cür

¹ Hüseynov L.H. Beynəlxalq hüquq. Dərslik. Bakı, 2008, s.86

sanksiyanın tətbiqi haqqında qərarı Təhlükəsizlik Şurasının tövsiyəsi ilə Baş Assambleya qəbul edir.

Dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatdan xaricətmə hallarına praktikada təsadüf olunur. Məsələn, Misir 1979-cu ildə Neft İxrac Edən Ərəb Ölkələri Təşkilatından çıxarılmışdır;¹ 1979-cu ildə Cənubi Afrika Respublikası Ümumdünya Poçt İttifaqından xaric edilmişdir.²

Təşkilatdan xaricətmə kimi intizam sanksiyası əksər dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatların təsis aktlarında nəzərdə tutulmuşdur. Məsələn, BMT Nizamnaməsinin 6-cı maddəsi məhz bu məsələyə həsr edilmişdir.

Göstərilənlərlə yanaşı, digər hallarda da dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatda üzvlüyə xitam verilə bilər. Məsələn, təşkilat ləğv edildiyi, üzv-dövlətin mövcudluğuna son qoyulduğu və digər hallarda üzvlüyə xitam verilir.³

Müəyyən hallarda dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatlarda üzvlük xitam edilmir, sadəcə olaraq, dayandırılır. Qeyd etməliyik ki, üzvlüyə xitam verilməsi halını üzvlüyün dayandırılması halından fərqləndirmək lazımdır; bunlar, bir-birinə yaxın olsalar da, eynimənəli sinonim anlayışlar sayılmır.

Dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatda **üzvlüyün dayandırılması** dedikdə öz nizamnamə öhdəliklərinin pozulmasına görə təşkilatın orqanlarında üzv-dövlətin səsvermə və ya nümayəndəlik hüququndan müəyyən müddətə məhrum edilməsi başa düşülür. Məsələn, aparteid siyasəti aparmasına görə Cənubi Afrika Respublikasının 1970-ci ildən başlayaraq, BMT-nin Baş Assambleyasında təmsil olunma (nümayəndəlik) hüququ dayandırılmışdır.

Üzvlüyün dayandırılması öz nizamnamə öhdəliklərini pozan dövlətə qarşı tətbiq edilən intizam sanksiyasıdır. Məsələn, üzvlük haqqını tam ödəmədiklərinə görə Haiti və Dominikan Res-

¹ URL:<http://www.how-much.net> (28.05.2018-ci il).

² URL:<http://www.referat.ru> (28.05.2018-ci il).

³ Лукашук И.И. Международное право. Особенная часть. Учебник. М., 1998, с.101.

publikası 1968-ci ildə intizam sanksiyası kimi BMT-nin Baş Assambleyasında səsvermə hüququndan məhrum edilmişdi.

Bəzən, üzvlüyün dayandırılması üzv-dövlətə qarşı intizam sanksiyası kimi tətbiq olunmur. Belə ki, dövlət beynəlxalq (dövlətlərarası) təşkilatda üzvlüyünü öz iradə və istəyi ilə dayandırır.

12.4. Dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatların qərarları və onların normayaratma fəaliyyəti

12.4.1. Dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən qərar qəbul edilməsi

Qeyd etdik ki, dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatların yerinə yetirdiyi tənzimləyici funksiya onların müvafiq qərarlar qəbul etməsində ifadə olunur; həmin qərarlar vasitəsilə bu və ya digər məsələ həll olunur.

Dövlətlərarası beynəlxalq təşkilat özü qərar qəbul etmir. Bu işi, yəni qərar qəbul edilməsini onun adından öz səlahiyyətli orqanları həyata keçirir; qəbul edilmiş qərarlar belə səlahiyyətli orqanlarda üzv-dövlətlərin iradələrinin ifadə olunmasını əks etdirir.

Dövlətlərarası beynəlxalq təşkilat tərəfindən qərar qəbul edilməsi mürəkkəb prosedurdur; bu prosesin özü bir neçə mərhələdən ibarətdir. **Birinci mərhələ təşəbbüskarlıq mərhələsi** adlanır; bu mərhələdə qərar qəbul olunmasına təşəbbüs göstərilir. Təşəbbüskar rolunda həm üzv-dövlətlər, həm dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatın orqanları, həm də onların vəzifəli şəxsləri çıxış edə bilirlər. Bununla qərar qəbul etmə prosesi başlayır.

Gündəliyə daxilətmə qərar qəbul olunması prosesinin **ikinci mərhələsi** adlanır. Belə ki, dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatın qərarları bu və ya digər məsələ barəsində qəbul edilir; həmin məsələ isə qərar qəbul edən orqanın gündəliyinə daxil olunmalıdır. Məhz bu prosedurdan sonra qərar qəbul etmə prosesinin üçüncü mərhələsi başlayır.

Plenar orqanda müzakirə olunmaq qərar qəbuletmə prosesinin **üçüncü mərhələsi** hesab edilir ki, plenar orqan bütün üzv-dövlətlərin nümayəndələrindən ibarətdir. Buna kimi məsələ qərar qəbul edən orqanın özündə bilavasitə müzakirə olunur. Bu məqsədlə, bəzən, xüsusi komissiya və ya komitə yaradılır. Çox vaxt məsələ baxılmaq üçün yardımçı orqanlara verilir ki, bu orqanlar gələcəkdə qəbul ediləcək qərarların, məhiyyətə, layihəsini hazırlayır. Sonda məsələ plenar orqanda müzakirə edilir.

Səsvermə qərar qəbuletmə prosesinin **dördüncü mərhələsidir**; bu mərhələdə qərar layihəsi səsə qoyulur. Dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatların əksər orqanlarında **«bir nümayəndə – bir səs»** prinsipi tətbiq olunur. Elə maliyyə təşkilatları da vardır ki, onlarda səslərin sayı üzvlük haqqı ilə müəyyən edilir. Qərarlar ya yekdilliklə, ya da səs çoxluğu ilə qəbul olunur.

Qərar dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatın qəbul etdiyi aktların bir növüdür. Öz hüquqi təbiətinə görə, dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatın aktları onun birtərəfli qaydada qəbul etdiyi rəsmi sənəddir. Həmin aktlar öz hüquqi təbiətindən asılı olaraq, iki yerə bölünür:

- məcburi aktlar;
- tövsiyə xarakterli aktlar.

Məcburi aktlar elmi ədəbiyyat səhifələrində qərar adlanır. **Tövsiyə xarakterli aktlar** isə qətnamə, bəyannamə, tövsiyə və s. anlayışlarla əhatə olunur.

12.4.2. Dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatların normayaratma fəaliyyəti

Dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatlara xas olan beynəlxalq publik hüquq subyektivliyinin atributlarından biri bundan ibarətdir ki, onlar normayaratma fəaliyyəti ilə məşğul olurlar. Məhz belə fəaliyyətin həyata keçirilməsində onların beynəlxalq publik hüquq subyektivliyi ifadə olunur, təzahür edir.

Dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatların **normayaratma fəaliyyəti** ilə məşğul olmaları dedikdə onların beynəlxalq publik hüquq yaradıcılığı prosesində iştirak etmələri başa düşülür. Belə fəaliyyət aşağıda göstərilən üç istiqamətdə həyata keçirilir:¹

- bilavasitə beynəlxalq publik hüquq normaları yaratmaq;
- beynəlxalq publik hüquq normaları yaradılmasında üzv-dövlətlərə kömək etmək;
- beynəlxalq publik hüquq normaları yaradılmasına təsir göstərmək.

Bilavasitə beynəlxalq publik hüquq normaları yaratmaq istiqamətinin mahiyyəti bundan ibarətdir ki, birinci, dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatlar beynəlxalq müqavilə bağlamaq qabiliyyətinə malikdirlər və bu qabiliyyətdən istifadə edərək onlar həm dövlətlərlə, həm digər dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatlarla, həm də beynəlxalq publik hüququn digər subyektləri ilə beynəlxalq müqavilə bağlayırlar.² Beynəlxalq müqavilə isə, məlum olduğu kimi, beynəlxalq publik hüquq normalarının mövcudolma və ifadələnmə formalarından, yəni beynəlxalq publik hüququn mənbə növlərindən biridir.

Digər tərəfdən, dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatlar məcburi hüquqi qüvvəsi olan qərarlar qəbul edirlər ki, həmin qərarlar beynəlxalq publik hüquq normaları yaradılmasının üsullarından biri sayılır.³ Nəzərdən qaçıрмаq olmaz ki, dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatların qərarları beynəlxalq publik hüququn mənbələrindən biridir.

Dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatların tövsiyə xarakterli qərarlarına gəldikdə, qeyd etməliyik ki, belə qərarların məcburi hüquqi qüvvəsi yoxdur. Buna görə də, onlar beynəlxalq publik hüquq normaları yaradılmasının üsulu sayılmır. Başqa sözlə,

¹ Международное право. Учебник / Под общ. ред. А.Я.Капустина. М., 2008, с.290.

² Тимченко Л.Д. Международное право. Учебник. Харьков, 2004, с.185.

³ Международное публичное право. Учебник / Отв. ред. К.А.Бекяшев. М., 2009, с.41.

dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatların tövsiyə xarakterli qərarları beynəlxalq publik hüququn mənbəyi kimi tanınmır.

Beynəlxalq publik hüquq normaları yaradılmasında üzv-dövlətlərə kömək etmək istiqamətinin mahiyyəti dövlətlərin hüquqyaradıcılıq prosesində dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatların yardımçı rol oynamasından ibarətdir. Məsələn, dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatlar beynəlxalq müqavilə bağlamaq üçün diplomatik konfrans çağırılmasına kömək edir, beynəlxalq müqavilənin layihəsini hazırlayır, ona ekspert rəyinin verilməsini təşkil edir və s. Bu kimi hallarda onlar dövlətlərin normayaradıcılıq prosesində yardımçı funksiya yerinə yetirir.

Beynəlxalq publik hüquq normaları yaradılmasına təsir göstərmək istiqamətinin mahiyyəti bundan ibarətdir ki, dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatlar tövsiyə xarakterli qərarlar (qətnamələr) qəbul edir. Məcburi hüquqi qüvvəsi olmayan belə qərarlar bilavasitə beynəlxalq publik hüquq normaları yaratmır. Lakin onlar beynəlxalq publik hüquq yaradıcılığı prosesinə ciddi təsir göstərir. Təkcə bunu demək kifayətdir ki, bir sıra beynəlxalq-hüquqi norma və prinsiplər məhz dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatın qətnamələrində formulə edilmişdir. Yaddan çıxarmamalıyıq ki, beynəlxalq publik hüququn əsas prinsiplərinin təsbitində BMT Baş Assambleyasının qətnamələri böyük rol oynamışdır.

Dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatların hüquqyaradıcılıq fəaliyyəti məhdud xarakter daşıyır. Belə ki, onlar yalnız müəyyən limit həddində hüquq yaradıcılığı qabiliyyətinə malikdir. Nəzərdən qaçıрмаq olmaz ki, dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatların hüquq yaradıcılığının həm həcmi, həm də növü onların təsis müqaviləsi ilə müəyyən edilir.¹ Buna görə də, dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatların hüquq yaradıcılığının həcmi və növü bir-birindən fərqlənir, çünki onların hər biri, ayrıca olaraq, təşkilatların təsis müqaviləsi əsasında müəyyənləşdirilir.

¹ Мамедов Р.Ф. Правосубъектность международных организаций // В учебнике: Международное право. Особенная часть. Учебник / Отв.ред. Р.М.Валеев, Г.И.Курдюков. М., 2010, с.203.

12.5. Dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatların ayrı-ayrı növləri

12.5.1. Birləşmiş Millətlər Təşkilatı

12.5.1.1. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının formalaşması

Birləşmiş Millətlər Təşkilatı (BMT) ən vacib universal dövlətlərarası beynəlxalq təşkilat sayılır. Ona görə ki, bu təşkilat aşağıdakı məqsədlər üçün təsis edilmişdir:

- beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyi qorumaq;
- dövlətlər arasında dostluq münasibətlərini inkişaf etdirmək;
- iqtisadi, sosial, mədəni və humanitar xarakterli beynəlxalq problemlərin həlli sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığı həyata keçirmək;
- ayrı-seçkiliyə yol vermədən hər kəsin insan hüquqlarına və əsas azadlıqlara hörmət olunmasını təmin etmək.

BMT, məlum olduğu kimi, II Dünya Müharibəsi başa çatdıqdan sonra 1945-ci ildə təsis edilmişdir; onun yaradılmasının təşəbbüskarı SSRİ, ABŞ və Böyük Britaniya olmuşdur. BMT-nin təsis edilməsində SSRİ dövlətinin həlledici rol oynamasını, xüsusilə, qeyd etməliyik.

BMT-nin fəaliyyətinin hüquqi əsası onun Nizamnaməsi hesab edilir. BMT Nizamnaməsi isə 26 iyun 1945-ci ildə San-Fransiskoda keçirilən konfransda qəbul olunmuş, 24 oktyabr 1945-ci il tarixdə qüvvəyə minmişdir. Həmin gün, yəni BMT Nizamnaməsinin qüvvəyə mindiyi gün hər il «**Birləşmiş Millətlər Günü**» kimi qeyd olunur, həm də BMT-nin təsis olduğu gün sayılır. Hal-hazırda BMT-nin fəaliyyətində dünyanın əksər dövlətləri (192 dövlət) iştirak edir; Azərbaycan Respublikası da 1992-ci ildən BMT-nin üzvüdür.

12.5.1.2. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Nizamnaməsi

BMT-nin təsis aktı onun Nizamnaməsi hesab edilir ki, həmin akt universal beynəlxalq müqavilə formasında qəbul olunmuşdur.¹ BMT-nin Nizamnaməsi preambula və 19 fəsildən ibarətdir; I – XIX fəsil 111 maddəni əhatə edir. Preambulada, eləcə də 1-ci maddədə BMT-nin məqsəd və prinsipləri göstərilir. BMT aşağıdakı **məqsədləri** güdür (Nizamnamənin 1-ci maddəsi):

- beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyi qoruyub saxlamaq;
- millətlər arasında xalqların hüquq bərabərliyi və öz müqəddəratını təyin etməsi prinsipinə hörmət əsasında dostluq münasibətlərini inkişaf etdirmək, habelə ümumi sülhün möhkəmləndirilməsi üçün digər müvafiq tədbirlər görmək;
- iqtisadi, sosial, mədəni və ya humanitar xarakterli beynəlxalq problemlərin həll edilməsində beynəlxalq əməkdaşlığı həyata keçirmək;
- irqinə, cinsinə, dilinə və ya dini mənsubiyyətinə fərq qoyulmadan bütün insanların əsas hüquq və azadlıqlarına hörmətin dəstəklənməsində və həvəsləndirilməsində beynəlxalq əməkdaşlığa nail olmaq;
- bu ümumi məqsədlərə çatmaq üçün millətlərin hərəkətlərini uzlaşdırmaq üçün mərkəz rolunu oynamaq.

Yuxarıda göstərilən məqsədlərə nail olmaq üçün BMT və onun üzvləri aşağıdakı **prinsiplərə** uyğun hərəkət edirlər (Nizamnamənin 2-ci maddəsi):

- BMT-nin bütün üzvlərinin suveren bərabərliyi prinsipi;
- öz üzərinə götürülən öhdəlikləri vicdanla yerinə yetirmək vəzifəsi;
- beynəlxalq mübahisələri dinc vasitələrlə həll etmək prinsipi;

¹ Федосцева Н.Н. Международное право. Учебное пособие. М., 2015, с. 174.

- beynəlxalq münasibətlərdə güclə hədələməkdən və ya güc tətbiq etməkdən çəkinmək prinsipi;
- BMT-yə onun Nizamnaməsinə uyğun etdiyi hərəkətlərdə üzv-dövlətlər tərəfindən hərtərəfli yardım göstərilməsi prinsipi;
- BMT ona üzv olmayan dövlətlərin BMT Nizamnaməsinə uyğun hərəkət etmələrini təmin edir;
- istənilən dövlətin daxili yurisdiksiyasına aid edilən məsələlərə BMT-nin qarışmaması prinsipi.

BMT Nizamnaməsinin II fəslə BMT-də **üzvlük** məsələsini tənzim edir. Təsadüfi deyildir ki, həmin fəsil «**Təşkilat üzvlük**» adlanır. Bu fəslə görə, BMT üzvləri suveren dövlətlərdir. Üzvlüyün rəsmiləşdirilməsi proseduruna görə, BMT üzvləri iki cür olur: ilkin üzvlər, qoşulan üzvlər.

Nizamnamənin 3-cü maddəsinə əsasən, **ilkin üzvlər** o dövlətlərdir ki, onlar San-Fransiskoda BMT-nin yaradılması üzrə təsis konfransında iştirak etmiş və ya bundan əvvəl Birləşmiş Millətlərin 1 yanvar 1942-ci il tarixli Bəyannaməsini imzalamışlar və hazırda BMT-nin Nizamnaməsini imzalayaraq onu ratifikasiya edirlər.

Qoşulan üzvlər BMT-yə daxil olan yeni üzv-dövlətlərdir. Yeni üzv-dövlətlərin BMT-yə daxil olmaları məsələsi isə BMT Nizamnaməsinin 4-cü maddəsi ilə tənzimlənir. Həmin maddəyə görə, BMT-nin Nizamnaməsində göstərilən öhdəlikləri qəbul edən, həmin öhdəlikləri yerinə yetirmək qabiliyyətinə malik olan istənilən sülhsevər dövlət BMT-yə üzv ola bilər.

Prosedur qaydalara uyğun olaraq, BMT-yə üzv olmaq niyyətində olan hər bir dövlət BMT-nin Baş Katibinə ərizə ilə müraciət etməlidir. Həmin dövlət BMT üzvlüyünə Təhlükəsizlik Şurasının təqdimatı əsasında Baş Assambleyanın qərarı ilə qəbul edilir. Qəbul haqqında qərar BMT Baş Assambleyasının sessiyasında qəbul olunur. Əgər Baş Assambleya üzvlərinin üçdə ikisi səs verərlərsə, qərar qəbul edilmiş sayılır; bununla ərizə verən dövlət BMT-nin üzvlüyünə qəbul edilir. BMT-nin üz-

vü olan dövlətin BMT yanında daimi nümayəndəliyi fəaliyyət göstərir.

Üzv-dövlətin BMT-dən çıxarılmasına gəldikdə, qeyd etməli-yik ki, bu, mümkün olan məsələdir. BMT Nizamnaməsinin 6-cı maddəsi məhz həmin məsələnin tənzimlənməsinə həsr olunmuşdur. Burada deyilir ki, BMT üzvü əgər BMT-nin Nizamnaməsində təsbit olunmuş prinsipləri sistemətik olaraq pozarsa, Təhlükəsizlik Şurasının təqdimatı əsasında Baş Assambleya tərəfindən BMT-dən çıxarılır. Bu, Baş Assambleyanın müvafiq qərarı ilə rəsmiləşdirilir.

BMT Nizamnaməsinin III fəslə «**Orqanlar**» adlanır. Özündə cəmi 2 maddəni (7 və 8-ci maddələri) birləşdirən həmin fəsil BMT-nin strukturunu təşkil edən əsas orqanları müəyyənləşdirir. Nizamnamənin 7-ci maddəsi BMT-nin əsas orqanlarını sadalayır ki, onlar aşağıdakılardan ibarətdir: Baş Assambleya, Təhlükəsizlik Şurası, İqtisadi və Sosial Şura, Qəyyumluq Şurası,¹ Beynəlxalq Məhkəmə və Katiblik.

BMT qarşısında duran əsas məqsədlərə nail olunması göstərilən orqanlar vasitəsi ilə təmin edilir. Digər tərəfdən, həmin orqanlar imkan verir ki, BMT özünün başlıca funksiyalarını yerinə yetirsin; bu səbəbdən onlar BMT-nin **əsas orqanları** sayılır.

Zəruri olan hallarda **yardımçı orqanlar** təsis edilə bilər. Yardımçı orqanlar BMT-nin öz məqsədlərinə nail olmasına və funksiyalarını həyata keçirməsinə kömək edir. Belə orqanlar BMT-nin Nizamnaməsinə uyğun olaraq yaradılır.

12.5.1.3. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Assambleyası

BMT Nizamnaməsinin IV fəslə «**Baş Assambleya**» adlanır. Baş Assambleya kimi əsas orqanla bağlı məsələlər məhz həmin fəsilə tənzimlənilir; onun 9-cu maddəsi Baş Assambleyanın tərkibini müəyyənləşdirir. Belə ki, Baş Assambleya tərkibcə BMT-nin bütün üzvlərindən ibarətdir, nümayəndəli orqandır və

¹ Hal-hazırda bu orqan ləğv edildiyinə görə mövcud deyildir.

buna görə o, **tam tərkibli orqan** sayılır;¹ hər bir üzvün Baş Assambleyada beş nəfərdən artıq nümayəndəsi ola bilməz; nümayəndələr bir səsə malikdir.

Baş Assambleyanın **funksiya və səlahiyyətlərinə** gəldikdə, qeyd etməliyə ki, BMT Nizamnaməsinin 10-cu maddəsi həmin məsələyə həsr edilmişdir. Burada deyilir ki, Baş Assambleya BMT-nin Nizamnaməsi çərçivəsində istənilən məsələni müzakirə etmək səlahiyyətinə malikdir; hətta o, BMT-nin Nizamnaməsi ilə nəzərdə tutulmuş orqanlardan hər hansı birinin səlahiyyət və funksiyalarına aid olan istənilən məsələni müzakirə edə bilər. Baş Assambleya, xüsusilə, aşağıda göstərilən **işləri** yerinə yetirir:²

- beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin qorunub saxlanması sahəsində əməkdaşlığın ümumi prinsiplərinə baxır;
- iqtisadi, sosial, mədəni və humanitar sahələrdə beynəlxalq əməkdaşlığı əlaqələndirir;
- Təhlükəsizlik Şurasının tövsiyəsi ilə BMT-nin Baş Katibini vəzifəyə təyin edir;
- Təhlükəsizlik Şurasının qeyri-daimi üzvlərini seçir;
- İqtisadi və Sosial Şuranın üzvlərini seçir;
- Təhlükəsizlik Şurası ilə birlikdə Beynəlxalq Məhkəmənin üzvlərini seçir;
- BMT-in Nizamnaməsində nəzərdə tutulan digər səlahiyyətləri həyata keçirir.

Baş Assambleya həmçinin tərksilah və silahların tənzimlənməsi məsələlərini müəyyənləşdirən prinsipləri də nəzərdən keçirə bilər.

Baş Assambleya həm də **büdcə səlahiyyətinə** malikdir. Belə ki, o, BMT-nin büdcəsini nəzərdən keçirir və təsdiq edir.

¹ Международное право. Учебник / Под общ. ред. А.Я.Капустина. М., 2008, с.292.

² Мамедов Р.Ф. ООН: устав, цели, принципы, членство // В учебнике: Международное право. Особенная часть. Учебник / Отв. ред. Р.М.Валеев, Г.И.Курдюков. М., 2010, с. 310.

Baş Assambleya **sessiya qaydasında** işləyir. Başqa sözlə, sessiya onun fəaliyyətinin əsas təşkilati forması sayılır; sessiyalar iki cür olur: növbəti sessiya, növbədənəknar sessiya.

Baş Assambleyanın **növbəti sessiyası** dedikdə müntəzəm surətdə hər il keçirilən illik sessiya başa düşülür. Bu növ sessiya hər il sentyabr ayının üçüncü çərşənbə axşamı açılır və üç ayadək davam edir.¹

Baş Assambleyanın **növbədənəknar sessiyası** dedikdə təxirəsalınmaz tədbirlərin görülməsini tələb edən vəziyyət yaranıqda keçirilən xüsusi sessiya başa düşülür; ona həm də **fövqəladə sessiya** deyilir.²

Xüsusi sessiyaların keçirilməsi BMT Nizamnaməsinin 20-ci maddəsində nəzərdə tutulmuşdur. Həmin maddəyə görə, Baş Assambleya vəziyyət tələb etdikdə xüsusi sessiyalara yığışır. Xüsusi sessiyalar BMT-nin Baş Katibi tərəfindən Təhlükəsizlik Şurasının və ya BMT üzvlərinin əksər hissəsinin tələbi ilə çağırıla bilər.

Baş Assambleya baxıb müzakirə etdiyi hər bir məsələ barədə müvafiq qərar qəbul edir ki, bu, səsvermə yolu ilə həyata keçirilir. Vacib və mühüm məsələlər üzrə qərarlar Baş Assambleyanın sessiyasında iştirak edən üzv-dövlətlərin üçdə iki səs çoxluğu ilə qəbul edilir. Digər qərarlar isə sadə səs çoxluğu ilə qəbul olunur. Baş Assambleyanın hər bir üzvü bir səsə malikdir (BMT Nizamnaməsinin 18-ci maddəsi).

Baş Assambleyanın sessiyası, əsasən, **plenar iclas** formasında keçirilir. Bununla yanaşı, Baş Assambleyanın sessiyası həm də **komitə və komissiyaların iclası** kimi toplana bilər.

BMT-nin Baş Assambleyası özünün bir neçə əsas komitəsini yaratmışdır ki, həmin komitələrə aşağıdakılar aiddir:³

- Tərkisiləh da daxil olmaqla Siyasi Məsələlər və Təhlükəsizlik Məsələləri Komitəsi (Birinci Komitə);

¹ URL:<http://www.un.org> (29.05.2018-ci il).

² Бирюков П.Н. Международное право. Учебное пособие. М., 2006, с.273.

³ Международное право. Учебник / Отв. ред. Г.В.Игнатенко, О.И.Тиунов. М., 2010, с.386.

- Xüsusi Siyasi Komitə;
- İqtisadi və Maliyyə Məsələləri Komitəsi (İkinci Komitə);
- Sosial və Humanitar Məsələlər və Mədəniyyət Məsələləri Komitəsi (Üçüncü Komitə);
- Qəyyumluq və Öz-özünü İdarə Edə Bilməyən Ərazi Məsələləri Komitəsi (Dördüncü Komitə);
- İnzibati və Büdcə Məsələləri Komitəsi (Beşinci Komitə);
- Hüquqi Məsələlər Komitəsi (Altıncı Komitə).

Baş Assambleyanın əsas komitələri öz səlahiyyətləri çərçivəsində müxtəlif məsələlərlə məşğul olur. Əgər zəruri olarsa, Baş Assambleya öz funksiyalarını yerinə yetirmək üçün yardımçı orqanlar yarada bilər. BMT Nizamnaməsinin 22-ci maddəsi ona belə hüquq vermişdir.

12.5.1.4. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Təhlükəsizlik Şurası

Təhlükəsizlik Şurasının tərkibi, onun funksiya və səlahiyyətləri, habelə digər məsələlər BMT Nizamnaməsinin V fəslə ilə tənzimlənir ki, həmin fəsil özündə 23 – 32-ci maddələri birləşdirir. O, Baş Assambleya ilə yanaşı, BMT sistemində mərkəzi yer tutur. **Təhlükəsizlik Şurası**, unutmamaq olmaz ki, beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin qorunub saxlanmasında əsas rol oynayır. Təsadüfi deyildir ki, beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin təmin olunmasına görə başlıca məsuliyyəti bu orqan daşıyır.¹ Çevik və səmərəli hərəkətləri təmin etmək üçün BMT üzvləri Təhlükəsizlik Şurasının üzərinə belə məsuliyyət qoymuşdur; həmin məsuliyyətdən irəli gələn vəzifələri yerinə yetirərkən Təhlükəsizlik Şurası BMT üzvləri adından çıxış edir (BMT Nizamnaməsinin 24-cü maddəsi). BMT-nin əsas orqanları sistemində Təhlükəsizlik Şurasının xüsusi yer tutmasının səbəbi də, məhz bununla bağlıdır.

¹ Тимченко Л.Д. Международное право. Учебник. Харьков, 2004, с.199.

Təhlükəsizlik Şurasının **tərkibinə** dair məsələyə gəldikdə, qeyd etməliyik ki, bu, BMT Nizamnaməsinin 23-cü maddəsi ilə tənzimlənir. Həmin maddəyə görə, Təhlükəsizlik Şurasının tərkibi Baş Assambleyadan fərqli olaraq (qeyd etdiyimiz kimi, Baş Assambleyanın tərkibi BMT-nin bütün üzvlərindən ibarətdir), məhdud xarakterə malikdir. Belə ki, Təhlükəsizlik Şurası BMT-nin 15 üzvündən ibarətdir; həmin üzvlər iki yerə bölünür: daimi üzvlər, qeyri-daimi üzvlər.

Təhlükəsizlik Şurasının **daimi üzvləri** BMT üzvü olan aşağıdakı beş dövlətdən ibarətdir: SSRİ, ABŞ, Böyük Britaniya, Fransa və Çin. Hal-hazırda Təhlükəsizlik Şurasında keçmiş SSRİ-nin yerini varislik prinsipinə görə Rusiya Federasiyası tutur. Yerdə qalan on üzv isə Təhlükəsizlik Şurasının **qeyri-daimi üzvləri** hesab edilir. Belə ki, digər on üzv Baş Assambleya tərəfindən Təhlükəsizlik Şurasının qeyri-daimi üzvü kimi seçilir; onların səlahiyyət müddəti iki ildir; bununla bərabər, hər il beş dövlət yenidən seçilməlidir.

Qeyd etməliyik ki, Təhlükəsizlik Şurasının **funksiya və səlahiyyətləri** onun beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin təmin edilməsində oynadığı rolla müəyyən olunur, şərtlənir. Axı, beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin qorunub saxlanmasına görə başlıca məsuliyyət Təhlükəsizlik Şurasının üzərinə düşür. Əgər beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin qorunub saxlanması üçün təhlükə yarada biləcək hər hansı bir mübahisə ortaya çıxarsa, Təhlükəsizlik Şurası tələb edə bilər ki, tərəflər mübahisəni dinc vasitələrlə (danışqlar, barışdırma, vasitəçilik, məhkəmə-arbitraj və s.) həll etsinlər (BMT Nizamnaməsinin 33-cü maddəsi).

Bəzən, yaranmış mübahisənin və ya vəziyyətin davam etməsi beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin qorunub saxlanması üçün təhlükə yarada bilər. Bu zaman belə təhlükənin mövcudluğunu müəyyən etmək məqsədi ilə Təhlükəsizlik Şurası məsələni tədqiq edə və araşdırma bilər.

Qeyd etməliyik ki, sülh üçün təhlükə yarana, sülh pozula və ya təcavüz aktları həyata keçirilə bilər. Bu zaman Təhlükəsiz-

lik Şurası BMT Nizamnaməsinin 41-ci və 42-ci maddələrinə uyğun olaraq, müvafiq tədbirlərin görülməsi haqqında qərar qəbul edir. Söhbət **silahlı qüvvələrdən istifadə ilə bağlı olmayan tədbirlərin görülməsi barədə qəbul edilən qərardan** gedir. Bu kimi tədbirlərə aşağıdakılar aiddir (BMT Nizamnaməsinin 41-ci maddəsi):

- iqtisadi münasibətlərin tamamilə və ya qismən kəsilməsi;
- dəmiryol, dəniz, hava, poçt, teleqraf, radio və digər rabitə əlaqələrinin tamamilə və ya qismən dayandırılması;
- diplomatik münasibətlərin kəsilməsi.

Əgər görülən belə tədbirlər kifayət etməzsə, onda Təhlükəsizlik Şurası hava, dəniz və ya quru qüvvələri vasitəsilə beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin qorunub saxlanması və ya bərpası üçün zəruri tədbirlər görə bilər (BMT Nizamnaməsinin 42-ci maddəsi).

Təhlükəsizlik Şurası BMT silahlı qüvvələrini **formalaşdırmaq** və həmin qüvvələrdən **istifadə etmək hüququna** malikdir; belə hüquqa malikolma beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin qorunub saxlanması məqsədinə xidmət edir. Hər şeydən əvvəl, qeyd edək ki, BMT üzvü olan dövlətlər, əgər Təhlükəsizlik Şurası tələb edərsə, öz milli silahlı qüvvələrini müəyyən edilmiş müddət ərzində onun sərəncamına verirlər. Bu zaman müvafiq üzv-dövlətlər və Təhlükəsizlik Şurası arasında xüsusi saziş bağlanır; sazişdə qoşun növü və sayı, onların dislokasiyası göstərilir. Üzv-dövlətlərin üzərinə həm də digər növ yardımlar etmək vəzifəsi qoyula bilər (məsələn, öz ərazilərindən keçməyə icazə vermək vəzifəsi və s.).

Təhlükəsizlik Şurası beynəlxalq sülhün qorunub saxlanması və təmin edilməsinə yönələn əməliyyatlar apara bilər. Söhbət **sülhməramlı aksiyalardan** gedir ki, belə aksiyalar Təhlükəsizlik Şurasının fəaliyyətində vacib yer tutur.

Şübhəsiz, BMT üzvü olan hər hansı dövlətin üzərinə silahlı hücum (basqın) edilə bilər ki, bundan heç bir üzv-dövlət sığortalanmamışdır. Bu zaman Təhlükəsizlik Şurası beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin qorunub saxlanması üçün zəruri olan tədbir-

lەر görür. Belə tədbirlər görülənə qədər isə hücumə məruz qalan dövlət **özünümüdafiə hüququnu** həyata keçirir. Söhbət dövlətin fərdi və ya kollektiv özünümüdafiə hüququndan istifadə etməsindən gedir. Bu, onun ayrılmaz hüququ sayılır (BMT Nizamnaməsinin 51-ci maddəsi).

Təhlükəsizlik Şurası fasiləsiz işləyən, yəni daimi fəaliyyət göstərən orqan sayılır. Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, Təhlükəsizlik Şurasının hər bir üzvü bu orqanda özünün bir daimi nümayəndəsi ilə təmsil olunmuşdur; həm də qeyd etməliyik ki, Təhlükəsizlik Şurasının hər bir üzvü bir səsə malikdir (BMT Nizamnaməsinin 27-ci maddəsi).

Təhlükəsizlik Şurası öz fəaliyyətini iclaslar keçirilməsi yolu ilə reallaşdırır. **İclas** onun öz fəaliyyətini həyata keçirməyin əsas forması sayılır.

Təhlükəsizlik Şurasının iclaslarında **müxtəlif məsələlər** müzakirə olunaraq, hər bir məsələ barədə müvafiq qərar qəbul edilir. Əgər Təhlükəsizlik Şurasının iclasında prosedur məsələlər müzakirə olunarsa, belə məsələlər üzrə qərarlar doqquz üzvün lehinə səs verməsi ilə qəbul edilir. Digər (qeyri-prosedur) məsələlərə gəldikdə isə, qeyd etməliyik ki, belə məsələlər üzrə qərar BMT-nin Nizamnaməsində nəzərdə tutulan xüsusi qayda əsasında çıxarılır (BMT Nizamnaməsinin 27-ci maddəsinin 3-cü bəndi). Həmin qaydaya görə, qeyri-prosedur məsələlər üzrə qərarlar daimi üzvlərin uyğun gələn səsləri də daxil olmaqla doqquz üzvün lehinə səs verməsi ilə qəbul edilir; qərar qəbul olunan zaman mübahisə tərəfi olan dövlət səsvermədə iştirak etməməlidir. Əgər Təhlükəsizlik Şurasının daimi üzvlərindən heç olmazsa biri əleyhinə səs verərsə, qərar qəbul edilməmiş sayılır. Təhlükəsizlik Şurasının daimi üzvünün malik olduğu belə müstəsna hüquqa **veto hüququ** deyilir.¹

Təhlükəsizlik Şurası onun daimi üzvlərinin veto hüququna malik olmasına görə, tez-tez hallarda, haqlı olaraq, tənqiddə məruz qalır. Məsələ burasındadır ki, Təhlükəsizlik Şurasının daimi

¹ Международное право. Учебник / Отв. ред. Г.В.Игнатенко, О.И.Тиунов. М., 2010, с.390.

üzvlərinin veto hüququna malik olması vacib məsələlər barədə müvafiq qərar qəbul olunması prosesini çətinləşdirir. Belə ki, Təhlükəsizlik Şurasının daimi üzvləri veto hüququndan istifadə etməklə onlar üçün sərfəli olmayan vacib və mühüm qərarın qəbul edilməsinə mane ola bilər. Odur ki, fikrimizcə, Təhlükəsizlik Şurasında islahatlar aparılmalıdır.¹

12.5.1.5. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İqtisadi və Sosial Şurası

İqtisadi və Sosial Şura (EKOSOS) kimi əsas orqanla bağlı məsələlər BMT Nizamnaməsinin X fəslı ilə tənzimlənilir. Təsədüfi deyil ki, həmin fəsil «**İqtisadi və Sosial Şura**» adlanır. Bu fəslə EKOSOS-un tərkibini, onun funksiya və səlahiyyətlərini, habelə digər məsələləri tənzimləyən maddələr (61–72-ci maddələr) daxildir.

EKOSOS beynəlxalq **iqtisadi və sosial əməkdaşlığı** həyata keçirən orqandır. Onun fəaliyyəti nəticəsində aşağıdakılar təmin olunur:

- həyat səviyyəsinin artırılması, əhalinin tam məşğulluğu, iqtisadi-sosial tərəqqi və inkişaf;
- iqtisadi, sosial və səhiyyə sahələrində beynəlxalq problemlərin həlli;
- mədəniyyət və təhsil sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq;
- əsas insan hüquqlarına və azadlıqlara hörmət edilməsi, riayət olunması.

EKOSOS **əlaqələndirmə** kimi vacib funksiya yerinə yetirir. Həmin funksiyaya görə, EKOSOS BMT-nin sosial-iqtisadi fəaliyyətini onun ixtisaslaşmış təsisatları ilə əlaqələndirir. Bundan ötrü EKOSOS həmin təsisatlarla xüsusi sazişlər bağlayaraq, onlarla BMT arasında əlaqə yaradır.

¹ *Daha ətraflı:* Мамедов Р.Ф. ООН: устав, цели, принципы, членство // В учебнике: Международное право. Особенная часть. Учебник / Отв. ред. Р.М.Валеев, Г.И.Курдюков. М., 2010, с.312-313.

EKOSOS beynəlxalq iqtisadi və sosial problemləri müzakirə edən **mərkəzi forum** funksiyasını yerinə yetirir.¹ Belə forumda həmin problemlərin həlli üçün vacib tövsiyələr işlənib hazırlanır ki, onların həm dövlətlər, həm də bütövlükdə BMT sistemi üçün vacib əhəmiyyəti vardır.

EKOSOS iqtisadi, sosial, mədəni, təhsil, səhiyyə və digər sahələrdə beynəlxalq məsələlərə aid tədqiqatlar apara, məruzələr hazırlaya bilər. Onun hüququ vardır ki, beynəlxalq konfrans çağırınsın, beynəlxalq əməkdaşlığın müxtəlif sahələrinə aid məsələlər barədə konvensiyalar layihəsini hazırlasın və onları Baş Assambleyaya təqdim etsin.

EKOSOS-un **tərkibinə** gəldikdə, qeyd etməliyik ki, bu orqan, tərkibcə, 54 BMT üzvündən ibarətdir; üzvlər Baş Assambleya tərəfindən üç il müddətinə seçilir. Hər il EKOSOS-un üzvlərinin üçdə bir hissəsi (18 üzv) təzələnilir, yəni yenidən seçilir; yeni seçilmiş üzvlər fəaliyyət müddəti başa çatmış 18 üzvü əvəz edir. Üzvlər EKOSOS-da öz nümayəndələri vasitəsi ilə təmsil olunurlar; hər bir üzvün bir nümayəndəsi olur.

EKOSOS baxıb müzakirə etdiyi hər bir məsələ barədə müvafiq **qərar** qəbul edir. Qərarlar iştirak edən və səs verən üzvlərin sadə səs çoxluğu ilə qəbul olunur. EKOSOS-un hər bir üzvü bir səsə malikdir.

12.5.1.6. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Qəyyumluq Şurası

BMT-nin əsas orqanlarına aid edilmiş Qəyyumluq Şurası BMT Nizamnaməsinə uyğun olaraq (XIII fəsil), beynəlxalq qəyyumluq sisteminə daxil olan ərazilərə münasibətdə BMT-nin funksiyasını yerinə yetirmişdir. Bu orqan həmin ərazilərin siyasi, iqtisadi və sosial tərəqqisinə, onların özünüidarəetməsinə və müstəqilliyinə doğru inkişafına müvafiq köməklik göstərilməsi məqsədinə xidmət etmişdir. Belə ki, Qəyyumluq Şura-

¹ Международное право. Учебник / Отв. ред. А.А.Ковалев, С.В.Черниченко. М., 2008, с.669.

sının fəaliyyəti dövründə qəyyumluq altında olan 11 ərazinin hamısı (məsələn, Somali, Kamerun, Tanzaniya və s.) müstəqillik əldə etmişdir; nəticədə o, öz üzərinə düşən vəzifəni (funksiyanı) tam yerinə yetirmişdir.¹ Odur ki, Qəyyumluq Şurası artıq ləğv olunmuş (1994-cü il) və fəaliyyət göstərmir.² Bunu nəzərə alaraq, 2005-ci ilin sentyabr ayında BMT Baş Assambleyasının 60-cı sessiyasında qərara alındı ki, BMT Nizamnaməsinin Qəyyumluq Şurasına həsr olunan XIII fəslə və bu orqana XII fəsildəki istinadlar BMT Nizamnaməsinin mətnindən çıxarılsın.³

12.5.1.7. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Beynəlxalq Məhkəməsi

BMT Nizamnaməsinin 92-ci maddəsində deyilir ki, Beynəlxalq Məhkəmə BMT-nin əsas məhkəmə orqanıdır; bu məhkəmə orqanı Niderlandın Haaqa şəhərində yerləşir.

Beynəlxalq Məhkəmə dünyada geniş səviyyədə tanınmış ən nüfuzlu beynəlxalq ədalət mühakimə orqanıdır. Təsadüfi deyildir ki, o, hüquq ədəbiyyatı səhifələrində «**Ümumdünya Məhkəməsi**» adlanır. Belə ki, həm coğrafi, həm də beynəlxalq mübahisələrin predmeti baxımından Beynəlxalq Məhkəmənin yurisdiksiyası qlobal olub, universal xarakter daşıyır. Unutmaq olmaz ki, o, universal səlahiyyətə malik olan yeganə beynəlxalq ədalət mühakimə orqanıdır. Bu cəhəti ilə Beynəlxalq Məhkəmə digər beynəlxalq məhkəmə orqanlarından fərqlənir.

Beynəlxalq Məhkəmə, ilk növbədə, **BMT-nin Nizamnaməsi** əsasında fəaliyyət göstərir. Təsadüfi deyil ki, BMT Nizamnaməsinin ayrıca bir fəslə (XIV fəsil) Beynəlxalq Məhkəməyə həsr edilmişdir; bu fəsil isə, özündə 5 maddəni (92–96-cı maddələri) birləşdirir.

¹ Hüseynov L.H. Beynəlxalq hüquq. Dərslik. Bakı, 2000, s.141.

² URL:<http://www.ru.m.wikipedia.org> (29.05.2018-ci il).

³ Международное право. Учебник / Отв. ред. Г.В.Игнатенко, О.И.Тиунов. М., 2010, с.391.

Beynəlxalq Məhkəmə həmçinin müvafiq **Statuta** uyğun olaraq fəaliyyət göstərir ki, həmin sənəd BMT-nin Nizamnaməsinə əlavə və onun ayrılmaz tərkib hissəsi sayılır. Statut Beynəlxalq Məhkəmənin fəaliyyətinin hüquqi əsası olub, BMT Nizamnaməsinin «Beynəlxalq Məhkəmə» adlı XIV fəslinin normalarını inkişaf etdirir və konkretləşdirir. Beynəlxalq Məhkəmə Statutu BMT-nin Nizamnaməsi ilə eyni vaxtda, yəni 24 oktyabr 1945-ci ildə qüvvəyə minmişdir.

BMT-nin bütün üzvləri «ipso fakto» Beynəlxalq Məhkəmə Statutunun iştirakçıları sayılır. Bununla yanaşı, BMT üzvü olmayan istənilən dövlət də Beynəlxalq Məhkəmə Statutunun iştirakçısı ola bilər. Buna BMT Nizamnaməsinin 93-cü maddəsinin 2-ci bəndi yol verir. Həmin bəndə uyğun olaraq, BMT üzvü olmayan dövlət Təhlükəsizlik Şurasının tövsiyəsi əsasında Baş Assambleyanın müəyyən etdiyi şərtlərlə Beynəlxalq Məhkəmənin Statutunun iştirakçısı ola bilər.

Beynəlxalq Məhkəmənin fəaliyyətini tənzimləyən digər sənəd də mövcuddur ki, həmin sənəd **Reqlament** (Beynəlxalq Məhkəmənin Reqlamenti) adlanır. Reqlament Beynəlxalq Məhkəmənin öz funksiyasını yerinə yetirmək qaydalarını, habelə məhkəmə icraatı prosedurunu müəyyənləşdirir; onu Beynəlxalq Məhkəmənin özü işləyib hazırlayır və qəbul edir. Lakin, sözügedən Reqlament BMT-nin Nizamnaməsinə, habelə Beynəlxalq Məhkəmənin Statutuna uyğun hazırlanmalıdır.

Beynəlxalq Məhkəmənin **tərkibinə** gəldikdə, qeyd etməliyik ki, o, 15 hakimdən ibarətdir. Hakimlər Baş Assambleya və Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən mütləq səs çoxluğu ilə 9 il müddətinə seçilir; onlar ikinci dəfə yenidən seçilmək hüququna malikdirlər.

Hakimlər, hər şeydən əvvəl, yüksək mənəvi keyfiyyətlərə malik olmalıdırlar. Onlar həmçinin öz ölkələrində məhkəmə orqanlarında yüksək vəzifə tutmaq üçün müəyyən edilən tələblərə cavab verməli və ya beynəlxalq publik hüquq sahəsində tanınmış və nüfuzlu hüquqşünas olmalıdırlar. Hakimlər bundan

başqa, iki dildən birini (ingilis və ya fransız dilini) bilməlidirlər (onlar Beynəlxalq Məhkəmənin rəsmi icraat dilləri sayılır).

Beynəlxalq Məhkəmənin **səlahiyyətinə** gəldikdə, qeyd etməliyə ki, o, əsasən və başlıca olaraq, dövlətlərarası mübahisələrə baxıb həll edir. Bundan ötrü mübahisə edən tərəflərin mübahisənin Beynəlxalq Məhkəmədə baxılmasına razılıq vermələri tələb olunur. Bu isə, Beynəlxalq Məhkəmənin səlahiyyətini məhdudlaşdırır və onun yurisdiksiyasının məcburi deyil, fakultativ olmasını şərtləndirir. Bununla yanaşı, Beynəlxalq Məhkəmənin yurisdiksiyası bütün hüquqi məsələlər üzrə məcburi ola bilər (məcburi yurisdiksiya). Məsələn, beynəlxalq müqavilənin təfsiri, beynəlxalq-hüquqi öhdəliklərin pozulmasına görə zərərin əvəzinin ödənilməsinin məbləği və xarakteri və s. işlər belə məsələlərə aiddir. Həmin məsələlər barədə mübahisə yarandıqda, tərəflərdən birinin ərizəsinə əsasən, Beynəlxalq Məhkəmə məcburi işə baxmaq səlahiyyətinə malik olur.

Beynəlxalq Məhkəmənin səlahiyyəti həm də ona görə məhduddur ki, bir az əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, o, yalnız dövlətlər arasında yaranan mübahisələrə (işlərə) baxır. Şəxslər (fiziki və hüquqi şəxslər) arasında yaranan mübahisələrə isə Beynəlxalq Məhkəmə baxıb həll etmək səlahiyyətinə malik deyildir. Beynəlxalq Məhkəmənin həm də cinayət işlərinə baxmaq səlahiyyəti yoxdur.¹

Beynəlxalq Məhkəmənin səlahiyyətinə həm də **hüquqi məsələlər üzrə konsultativ rəy vermək** daxildir. Belə ki, o, Baş Assambleyanın və ya Təhlükəsizlik Şurasının xahişi əsasında istənilən hüquqi məsələ barədə konsultativ rəy verə bilər. BMT-nin digər orqanları və ixtisaslaşmış təsisatları da özlərinin fəaliyyəti çərçivəsində ortaya çıxan hüquqi məsələlər üzrə Beynəlxalq Məhkəmədən konsultativ rəy ala bilər (BMT Nizamnaməsinin 96-cı maddəsi).

Beynəlxalq Məhkəmənin qəbul etdiyi **qərarlar** yalnız mübahisə edən tərəflər və konkret iş üçün məcburidir; bu səbəb-

¹ Международное право. Учебник / Отв. ред. В.И.Кузнецов, Б.Р.Тузмухамедов. М., 2007, с.423.

dən onlar presedent xarakteri daşımır. Beynəlxalq Məhkəmənin qərarları **qətidir**. Odur ki, qəbul olunmuş qərarlardan şikayət etmək olmaz. Lakin, əgər yeni hallar ortaya çıxarsa, işə yeni-dən baxıla bilər.¹

12.5.1.8. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Katibliyi

BMT Nizamnaməsinin 7-ci maddəsi BMT-nin əsas orqanları sırasında **Katibliyin** də adını çəkir. Bu işə, təsadüfi xarakter daşımır. Belə ki, BMT-nin inzibati-texniki orqanı olan Katiblik BMT-nin fəaliyyət göstərməsinə xidmət edir, zəruri materialları hazırlayır; onun sayəsində həm də BMT orqanlarının qərarları realizə edilir, BMT siyasətinin və proqramlarının həyata keçirilməsi təmin olunur. BMT orqanlarının normal fəaliyyət göstərməsi Katibliyin əsas vəzifəsi (funksiyası) hesab edilir və buna görə o, məsuliyyət daşıyır. Katiblik BMT materiallarını dərc edir və yayır, BMT üzvü olan dövlətlərin bağladığı beynəlxalq müqavilələri qeydiyyatla alır və onların nəşrini həyata keçirir. Bunlardan başqa, Katiblik arxiv işləri ilə də məşğul olur və arxivlərin etibarlı saxlanması təmin edir.

Katibliyin fəaliyyətinin **hüquqi əsası** BMT-nin Nizamnaməsi hesab edilir. BMT Nizamnaməsinin XV fəslə məhz Katibliyə həsr olunmuşdur; həmin fəslə bir neçə maddə (97–101-ci maddələr) daxildir. Onun 97-ci maddəsində deyilir ki, Katiblik Baş Katibdən və BMT üçün tələb edilən heyətdən (ştatdan) ibarətdir.

Baş Katib (BMT-nin Baş Katibi) Katibliyə rəhbərlik və başçılıq edir. O, BMT-nin baş inzibati vəzifəli şəxsi sayılır. Buna görə Baş Katib BMT-nin əsas orqanlarının iclaslarında iştirak edir.

Baş Katib Təhlükəsizlik Şurasının tövsiyəsi əsasında Baş Assambleya tərəfindən beş il müddətinə təyin olunur; bu zaman daimi üzvlərin yekdilliyi prinsipi tətbiq edilir.²

¹ Бирюков П.Н. Международное право. Учебное пособие. М., 2006, с.279.

² Международное право. Учебник / Отв. ред. Г.М.Мелков. М., 2011, с.302.

Baş Katib, əsasən, **icra-sərəncam səlahiyyətinə** malikdir; onun malik olduğu səlahiyyətlər BMT orqanlarının (Təhlükəsizlik Şurasının, Baş Assambleyanın və digər orqanların) qərarlarının realizasiyası, habelə həmin orqanların fəaliyyətinə xidmət göstərməsi ilə bağlıdır. Katiblik bir neçə bölmədən ibarətdir ki, həmin bölmələrə ümumi rəhbərliyi Baş Katib həyata keçirir. Baş Katib Baş Assambleyanın, Təhlükəsizlik Şurasının, İqtisadi və Sosial Şuranın bütün iclaslarında, eləcə də BMT-nin təşəbbüsü ilə çağırılan müxtəlif beynəlxalq konfranslarda iştirak edir.

Əgər Baş Katib hesab etsə ki, beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin qorunub saxlanmasına təhlükə törədə bilən məsələ ortaya çıxmışdır, o, dərhal bu barədə Təhlükəsizlik Şurasına **məlumat** verməlidir. Baş Katib yalnız BMT qarşısında məsuliyyət daşıyır. O, BMT-nin işi barədə Baş Assambleyaya illik məruzə təqdim edir.

Baş Katibin səlahiyyətinə həm də **Katibliyin heyətinin** təyin edilməsi məsələsi aiddir. Təyinat zamanı Baş Assambleyanın müəyyən etdiyi qaydalara əməl olunmalıdır. Katibliyin heyəti (əməkdaşları) BMT qarşısında məsuliyyət daşıyan beynəlxalq vəzifəli şəxslər hesab olunurlar; onların ümumi sayı 170 ölkədən olmaqla 8600-ə yaxındır.¹

12.5.2. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının ixtisaslaşmış təsisatları

12.5.2.1. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının ixtisaslaşmış təsisatlarının statusu və xarakterik əlamətləri

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının ixtisaslaşmış təsisatlarının yaradılması BMT Nizamnaməsinin 57-ci maddəsinin 1-ci bəndində nəzərdə tutulmuşdur. Belə təsisatlar ayrı-ayrı xüsusi sahələrdə fəaliyyət göstərirlər (məsələn, sosial, iqtisadi, maliyyə, nəqliyyat, elm və təhsil, səhiyyə və s.). İxtisaslaşmış təşkilatla-

¹ URL:<http://www.uchebnik-besplatno.com> (30.05.2018-ci il).

rın adlarından müəyyənləşdirmək mümkün olur ki, onlar hansı xüsusi sahələrdə fəaliyyət göstərirlər. Məsələn, Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı ixtisaslaşmış təsisatlardan biridir; onun adından bəlli olur ki, həmin təsisat səhiyyə sahəsində fəaliyyət göstərir, öz funksiyasını yerinə yetirir. Beynəlxalq Mülki Aviasiya Təşkilatı da BMT-nin ixtisaslaşmış təsisatı sayılır; bu təsisatın adından məlum olur ki, o, avia-nəqliyyat sahəsində fəaliyyət göstərir və s.

İxtisaslaşmış təsisatların hüquqi statusuna gəldikdə, qeyd etməliyəm ki, onlar, müasir terminologiya dili ilə desək, **beynəlxalq (hökumətlərarası) təşkilat** hesab edilirlər. Belə təşkilatlar isə beynəlxalq publik hüquq subyektiyinə malik olub, beynəlxalq publik hüququn subyektini kimi tanınırlar. Əgər ayrı-ayrı xüsusi sahələrdə əməkdaşlığı həyata keçirmək üçün beynəlxalq (hökumətlərarası) təşkilat təsis edilərsə və həmin təşkilatla BMT arasında əlaqə yaradılsa, o, BMT-nin ixtisaslaşmış təsisatı kimi status əldə edir. BMT ilə əlaqə BMT Nizamnaməsinin 63-cü maddəsində nəzərdə tutulmuş şərtlər əsasında yaradılmalıdır. Əsas şərt bundan ibarətdir ki, sosial, iqtisadi, mədəni və digər sahələrdə yaradılmış beynəlxalq (hökumətlərarası) təşkilatlarla EKOSOS müvafiq saziş bağlayır. Bağlanmış saziş Baş Assambleya tərəfindən təsdiq edilməlidir. Saziş bağlanması buna səbəb olur ki, təsis olunmuş beynəlxalq (hökumətlərarası) təşkilatlarla BMT arasında əlaqə yaradılır.

EKOSOS ixtisaslaşmış təsisatlarla məsləhətləşmələr aparır və onlara yerinə yetirilmək üçün müvafiq tövsiyələr verir. Bu yolla EKOSOS ixtisaslaşmış təsisatların fəaliyyətini əlaqələndirir; hər il onlar öz fəaliyyəti barədə EKOSOS-a məruzə (hesabat) təqdim edirlər. Bunlar onu göstərir ki, ixtisaslaşmış təsisatlar EKOSOS-un rəhbərliyi altında işləyir; ancaq onlardan biri – MAQATE (Atom Enerjisi üzrə Beynəlxalq Agentlik) BMT Baş Assambleyasının rəhbərliyi altında fəaliyyət göstərir.

İxtisaslaşmış təsisatların **tərkibi** dövlətlərdən ibarətdir; məhz buna görə onlar beynəlxalq (dövlətlərarası / hökumətlərarası) təşkilatlar kimi tanınırlar. Sözügedən təşkilatlar məhdud

fəaliyyət sferasına malik olmaqla, xüsusi sahələrdə (məsələn, iqtisadi, sosial, mədəni, təhsil, səhiyyə və s.) beynəlxalq əməkdaşlığı həyata keçirmək məqsədi ilə yaradılmışdır.¹ Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, BMT Nizamnaməsinin 57-ci maddəsinin 1-ci bəndində göstəriləni kimi, ixtisaslaşmış təsisatlar beynəlxalq (dövlətlərarası) sazişlər əsasında yaradılır.

İxtisaslaşmış təsisatların tərkibinə BMT üzvü olan dövlətlər daxildir; bununla yanaşı, digər dövlətlər də onların üzvü ola bilərlər. Deməli, ixtisaslaşmış təsisatlar **universal xarakterli beynəlxalq təşkilatlardır.**² Universal xarakterli olmalarına baxmayaraq, ixtisaslaşmış təsisatlar ayrı-ayrı müxtəlif fəaliyyət sahələrində xüsusi səlahiyyətə malikdir; onlar malik olduqları səlahiyyəti müstəqil surətdə həyata keçirirlər.

Deyilənlər ixtisaslaşmış təsisatlara anlayış vermək üçün kifayət edir; bu anlayışda onları xarakterizə edən əlamətlər öz əksini tapmışdır:

BMT-nin ixtisaslaşmış təsisatları dedikdə dövlətlərarası saziş əsasında yaradılan və Birləşmiş Millətlər Təşkilatı ilə hüquqi əlaqəsi olan universal, lakin xüsusi səlahiyyətli elə beynəlxalq təşkilatlar başa düşülür ki, onlar iqtisadi, sosial, mədəni, təhsil, səhiyyə və bu kimi digər xüsusi sahələrdə beynəlxalq əməkdaşlığı həyata keçirmək üçün təsis olunur; belə təsisatların üzərinə fəaliyyət göstərdikləri sahələrdə geniş beynəlxalq məsuliyyət qoyulmuşdur (BMT Nizamnaməsinin 57-ci maddəsi).

Fəaliyyət göstərdikləri sahələrdən asılı olaraq, ixtisaslaşmış təsisatlar müxtəlif növlərə bölünür. **İxtisaslaşmış sosial təsisatlar** sosial sahədə fəaliyyət göstərir (məsələn, BƏT). Əgər ixtisaslaşmış təsisatlar öz fəaliyyətini iqtisadi sahədə həyata keçirərsə, onlara **ixtisaslaşmış iqtisadi təsisatlar** deyilir (məsələn,

¹ Международное право. Учебник / Отв. ред. Б.П.Тузмухамедов. М., 2015, с. 349.

² Мамедов Р.Ф. Специализированные учреждения ООН // В учебнике: Международное право. Особенная часть. Учебник/Отв. ред. Р.М.Валеев, Г.И.Курдюков. М., 2010, с.322.

UNIDO). **İxtisaslaşmış nəqliyyat və rabitə təsisatları** odur ki, onlar nəqliyyat və rabitə sahəsində beynəlxalq dövlətlərarası əməkdaşlığı həyata keçirmək məqsədinə xidmət edir (məsələn, BDT, BMAT, ÜPI və s.). Əqli mülkiyyət sahəsində fəaliyyət göstərən təşkilatlara **ixtisaslaşmış əqli mülkiyyət təsisatları** deyilir (məsələn, ÜÖMT). Maliyyə-kredit münasibətləri sahəsində dövlətlərarası əməkdaşlığı həyata keçirən təşkilatlar **ixtisaslaşmış maliyyə-kredit təsisatları** adlanır (məsələn, BYİB, BVF və s.). **Kənd təsərrüfatı sahəsində ixtisaslaşmış təsisatlar** da mövcuddur (məsələn, ÖKTT). **İxtisaslaşmış səhiyyə təsisatları** səhiyyə sahəsində fəaliyyət göstərir (məsələn, ÜST)¹ və s.

Beləliklə, ixtisaslaşmış təsisatların aşağıdakı **növləri** fərqləndirilir:

- ixtisaslaşmış sosial təsisatlar;
- ixtisaslaşmış iqtisadi təsisatlar;
- ixtisaslaşmış nəqliyyat və rabitə təsisatları;
- ixtisaslaşmış əqli mülkiyyət təsisatları;
- ixtisaslaşmış maliyyə-kredit təsisatları;
- kənd təsərrüfatı sahəsində ixtisaslaşmış təsisatlar və s.

İndi isə, ixtisaslaşmış təsisatların əsas növləri ilə tanış olaq.

12.5.2.2. Beynəlxalq Əmək Təşkilatı

Beynəlxalq Əmək Təşkilatı (BƏT) 1919-cu ildə dövlətlərarası beynəlxalq təşkilat kimi təsis olunmuşdur; onun həyata keçirdiyi fəaliyyətin hüquqi əsasını müvafiq nizamnamə təşkil edir. BƏT-in Nizamnaməsi 1919-cu ildə qəbul olunmuş və 1946-cı ildə ona yenidən baxılmışdır. BƏT məhz həmin ildən BMT-nin ixtisaslaşmış təsisatı kimi status əldə etmişdir; hal-ha-

¹ *Ətraflı bax: məsələn, Rəcəbli H.M. BMT-nin ixtisaslaşmış qurumları. Bakı, 2003, 256 s.*

zırda 1953-cü il redaksiyasında Nizamnamə qüvvədədir. BÖT Cenevrə şəhərində (İsveçrə) yerləşir; üzvləri 174 dövlətdən ibarətdir. Azərbaycan Respublikası 1992-ci ildən BÖT-in üzvüdür.¹

Dövlətlərlə bərabər, BÖT-də həmkarlar ittifaqları (onlar zəhmətkeşləri təmsil edirlər) və sahibkarlar da təmsil olunmuşdur.

BÖT-in **məqsədləri** bunlardan ibarətdir:

- sosial ədalətin bərqərar olmasına yardım etmək;
- əmək şəraitini yaxşılaşdırmaq və zəhmətkeşlərin həyat səviyyəsini yüksəltmək;
- qadın və yeniyetmələrin əmək hüquqlarını müdafiə etmək;
- əmək münasibətləri sahəsində insan hüquqlarının müdafiəsinə dair beynəlxalq siyasəti formalaşdırmaq;
- əmək hüququna (əməkhaqqı, işi vaxtı, əməyin mühafizəsi və digər məsələlərə) dair beynəlxalq konvensiya və tövsiyələr hazırlamaq.

BÖT öz fəaliyyətini üç əsas **orqan** vasitəsilə həyata keçirir. **Beynəlxalq Əmək Konfransı** həmin orqanlardan biridir; o, BÖT-in **ali orqanı** sayılır. Təsadüfi deyildir ki, Beynəlxalq Əmək Konfransı həm də **Baş Konfrans** adlanır. Baş Konfrans ildə bir dəfə çağrılır və büdcəni qəbul edir. O, əmək və həyat şəraitinə dair beynəlxalq standartlar müəyyənləşdirir ki, belə standartların vacib əhəmiyyəti vardır. Baş Konfrans üzv-dövlətlərdən olan ayrı-ayrı nümayəndələrdən ibarətdir (hökumətləri iki, sahibkar və zəhmətkeşləri isə bir nümayəndə təmsil edir). Deməli, Baş Konfransda üçtərəfli nümayəndəlik (hökumət, sahibkarlar və zəhmətkeşlər) mövcuddur.

İnzibati Şura BÖT-in digər əsas orqanı sayılır. Bu orqan BÖT-in siyasətini hazırlayır və onun proqramlarını işləyir; Baş Konfransın gündəliyini hazırlamaq da onun səlahiyyətinə aid

¹ URL:<http://www.anl.az> (30.05.2018-ci il).

olan məsələdir. İnzibati Şura seçkili orqandır. Belə ki, o, seçki yolu ilə formalaşır; seçki isə Baş Konfrans tərəfindən həyata keçirilir. Başqa sözlə, İnzibati Şuranı Baş Konfrans seçir. Bu cəhəti ilə o, Baş Konfransdan fərqlənir.

İnzibati Şura nəinki komitə və komissiyaların, həmçinin **Beynəlxalq Əmək Bürosunun** işinə rəhbərlik edir. Beynəlxalq Əmək Bürosu isə BƏT-in əsas orqanlarından biri olub, onun **Katibliyi** hesab olunur. BƏT-in Katibliyinə baş direktor rəhbərlik edir. BƏT-in Katibliyi təşkilatın konvensiyalarının yerinə yetirilməsinə nəzarət edir, nəşriyyat-poliqrafiya fəaliyyəti ilə məşğul olur. O, həmçinin Baş Konfrans və İnzibati Şura tərəfindən tapşırılmış işləri görür.

12.5.2.3. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı

Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı (ÜST) səhiyyə sahəsində fəaliyyət göstərir. Təşkilat 1946-cı ildə təsis edilmişdir ki, o, müvafiq nizamnamə əsasında fəaliyyət göstərir. ÜST-nin Nizamnaməsi isə 1946-cı ildə qəbul olunmuş və 7 aprel 1948-ci il tarixdən qüvvəyə minmişdir. Həmin vaxtdan başlayaraq, hər il 7 aprel günü «**Ümumdünya Sağlamlıq Günü**» kimi qeyd olunur.

ÜST-nin üzvləri 194 dövlətdən ibarətdir; Azərbaycan Respublikası da 1992-ci ildən onun üzvləri sırasına daxildir.¹

ÜST-nin **məqsədi** aşağıdakılardan ibarətdir:

- milli səhiyyə qurumlarının möhkəmləndirilməsi;
- səhiyyə sahəsində mütəxəssis hazırlanması işinə yardım edilməsi;
- təhlükəli xəstəliklərə qarşı mübarizə aparılması;
- ana və uşaqların sağlamlığının qorunması;
- ətraf mühitin vəziyyətinin yaxşılaşdırılması.

Təşkilat bir neçə **əsas istiqamətdə** fəaliyyət göstərir: infeksiya xəstəliklərlə mübarizə aparmaq, beynəlxalq sanitariya və

¹ URL:<http://www.aze.AZ> (30.05.2018-ci il).

karantin qaydaları işləyib hazırlamaq, inkişaf etməkdə olan ölkələrə tibbi-texniki yardım etmək, səhiyyə sisteminin öz funksiyasını normal yerinə yetirməsinə kömək göstərmək, sosial xarakterli məsələləri həll etmək.

Təşkilat bir neçə **orqandan** ibarətdir ki, o, həmin orqanlar vasitəsi ilə öz fəaliyyətini həyata keçirir. Söhbət, ilk növbədə, **Ümumdünya Səhiyyə Assambleyasından** gedir. Assambleya Təşkilatın apardığı siyasət və fəaliyyətin əsas istiqamətlərini müəyyənləyir, onun büdcəsini təsdiqləyir, səhiyyə məsələlərinə dair konvensiya və qaydalar qəbul edir. Bunlar isə, imkan verir ki, Assambleya Təşkilatın **ali orqanı** kimi statusa malik olsun. Bu orqanda bütün üzv-dövlətlərin nümayəndələri təmsil edilmişdir. Assambleya ildə bir dəfə iclas keçirir.

İcraiyyə Komitəsi təşkilatın digər orqanı sayılır və o, adından göründüyü kimi, icra funksiyasını həyata keçirir, yəni **icra orqanı** hesab edilir. İcraiyyə Komitəsi ümumi iş proqramını hazırlayaraq təsdiq olunmaq üçün Assambleyaya təqdim edir, maliyyə məsələlərinə baxır; o, həmçinin Assambleyanın gündəliyini hazırlayır.

İcraiyyə Komitəsi 30 dövləti təmsil edən üzvlərdən ibarətdir ki, həmin üzvlər Assambleya tərəfindən 3 il müddətinə seçilir; onlar ildə iki dəfədən az olmayaraq toplanır və iclas keçirirlər.

Təşkilatın tərkibində **Katiblik** kimi orqan da fəaliyyət göstərir; Katiblik **inzibati orqan** sayılır. Bu orqan baş direktordan, habelə inzibati və texniki heyətdən ibarətdir. Baş direktor Katibliyə başçılıq və rəhbərlik edən şəxsdir. O, Assambleya tərəfindən təyin olunur.

Təşkilatın Katibliyi İsveçrənin Cenevrə şəhərində yerləşir.

12.5.2.4. Təhsil, Elm və Mədəniyyət üzrə Təşkilat

London şəhərində 1945-ci ildə keçirilən konfransda təsis olunmuş Təhsil, Elm və Mədəniyyət üzrə Təşkilat (UNESKO) özünün müvafiq Nizamnaməsi əsasında fəaliyyət göstərir. Nizamnamə 1946-cı il noyabrın 4-də qüvvəyə minmişdir; 1946-cı

ilin dekabr ayından isə UNESCO BMT-nin ixtisaslaşmış təsisatı kimi tanınır.

UNESCO-nun tərkibi 192 üzv-dövlətdən ibarətdir; Azərbaycan Respublikası da 1992-ci ildən onun iştirakçısı və üzvü olan dövlətlər sırasına daxildir.¹

UNESCO təhsil, elm və mədəniyyət kimi sahələrdə **beynəlxalq əməkdaşlığı** həyata keçirən təsisatdır. Həmin sahələrdə beynəlxalq əməkdaşlığı genişləndirmək, xalq təhsilini və maarifi inkişaf etdirmək, elm və mədəniyyəti yaymaq onun əsas vəzifələri sayılır. Bu məqsədlə təşkilat bir sıra dövlətlə müvafiq sazişlər bağlamışdır. Məsələn, Azərbaycan Respublikası Hökuməti və BMT-nin Təhsil, Elm və Mədəniyyət üzrə Təşkilatı arasında təhsil, elm, mədəniyyət və kommunikasiya sahələrində əməkdaşlıq üzrə çərçivə Sazişi (2013-cü il) imzalanmışdır.²

UNESCO-nun **struktur**u üç orqandan ibarətdir ki, **Baş Konfrans** həmin orqanlardan biridir. Baş Konfrans UNESCO-nun **ali orqanı** sayılır. Bu orqanda öz nümayəndələri vasitəsi ilə UNESCO-nun bütün üzvləri iştirak edir. Baş Konfrans təşkilatın siyasətini və ümumi fəaliyyət istiqamətlərini müəyyənləşdirir, onun proqramlarını və büdcəsini təsdiqləyir, təşkilata yeni üzvlər qəbul edir; Nizamnaməyə dəyişiklik etmək, beynəlxalq konvensiyaların layihələrini qəbul etmək və təşkilatın bağladığı beynəlxalq sazişləri təsdiqləmək də onun səlahiyyətinə daxil olan məsələlər sayılır. Bunlar onu göstərir ki, ali orqan kimi Baş Konfrans geniş **səlahiyyətlərə** malikdir.

Baş Konfrans **sessiya** formasında işləyir, fəaliyyət göstərir. Sessiya isə, iki ildə bir dəfə çağrılır. Baş Konfransın işini təşkil etmək üçün **Baş Komitə** yaradılmışdır. Baş Komitə Baş Konfransın daimi fəaliyyət göstərən orqanı sayılır və ona prezident başçılıq edir.

¹ URL:<http://www.unesco.ru> (30.05.2018-ci il).

² Bax: AR QT, 2013, № 8, maddə 910.

İcraiyyə Şurası UNESCO-nun digər orqanı sayılır. Bu orqan Baş Konfransın sessiyaları arasındakı dövrdə UNESCO-nun fəaliyyətinə rəhbərlik edir. Bu səbəbdən o, UNESCO-nun əsas rəhbərlik orqanı sayılır. İcraiyyə Şurası Baş Konfransın gündəliyini hazırlayır, proqram və büdcənin layihələrinə baxır, təşkilata yeni üzvlər tövsiyə edir və səlahiyyətinə aid olan digər məsələləri həll edir. İcraiyyə Şurası 58 üzvdən ibarətdir; onlar Baş Konfrans tərəfindən dörd il müddətinə seçilir.

UNESCO-nun strukturuna həm də **Katiblik** kimi orqan daxildir; bu orqan UNESCO-nun proqramlarını yerinə yetirir, təşkilatın fəaliyyəti barədə vaxtaşırı məruzələr (hesabatlar) hazırlayır, büdcənin layihəsini tərtib edir; o, **inzibati-texniki funksiya** yerinə yetirən orqandır.

Katiblik baş direktordan və qulluqçulardan ibarətdir. Baş direktor Katibliyə başçılıq edən şəxsdir. O, Baş Konfrans tərəfindən altı il müddətinə təyin olunur. Baş direktor postuna namizəd olan şəxsi isə, Baş Konfransa İcraiyyə Şurası təqdim edir. Katibliyin olduğu yer Fransanın Paris şəhəridir.

UNESCO-nun üzvü olan dövlətlərdə **milli komissiyalar** yaradılır. Onlar UNESCO-nun proqramlarının işlənib hazırlanmasında və həyata keçirilməsində iştirak edirlər.

12.5.2.5. Ümumdünya Əqli Mülkiyyət Təşkilatı

Ümumdünya Əqli Mülkiyyət Təşkilatı (ÜƏMT) müvafiq konvensiya əsasında təsis olunmuşdur. Həmin konvensiya isə, 1967-ci ildə Stokholm şəhərində əqli mülkiyyət üzrə keçirilən konfransda imzalanmış və 1970-ci ildə qüvvəyə minmişdir. 1974-cü ildə ÜƏMT qurumu BMT-nin ixtisaslaşmış təsisatı kimi status əldə etmişdir. Təşkilatın olduğu yer İsveçrənin Cenevrə şəhəridir.

Təşkilatın tərkibinə 184 üzv-dövlət daxildir; Azərbaycan Respublikası da 1996-cı ildən ÜƏMT-nin iştirakçısıdır.¹

¹ URL:<http://www.1news.az> (30.05.2018-ci il).

Təşkilat aşağıdakı **məqsədlərə** xidmət edir:

- dünyada əqli mülkiyyətin qorunmasına yardım göstərmək;
- əqli mülkiyyət sahəsində bağlanan beynəlxalq sazişlərin həyata keçirilməsinə kömək etmək;
- əqli mülkiyyətin qorunması sahəsində fəaliyyət göstərən müxtəlif ittifaqların inzibati idarəçiliyini təmin etmək;
- əqli mülkiyyət sisteminin təkmilləşdirilməsinə kömək etmək.

ÜƏMT-nin **strukturu** dörd orqandan ibarətdir: Baş Assambleya, Konfrans, Əlaqələndirmə Komitəsi, Beynəlxalq Büro.

Baş Assambleya təşkilatın **ali orqanı** sayılır; bu orqan təşkilatın üzvü olan dövlətlərdən ibarətdir. Baş Assambleya təşkilatın siyasətini və ümumi fəaliyyət istiqamətlərini müəyyənləşdirir, büdcəni təsdiqləyir, ÜƏMT-nin baş direktorunu vəzifəyə təyin edir. ÜƏMT-nin baş direktoru əsas inzibati vəzifəli şəxs sayılır.

Ali orqan funksiyasını həm də **Konfrans** yerinə yetirir. Konfrans ÜƏMT-nin üzvü olan bütün dövlətlərin nümayəndələrindən ibarətdir. Bu orqan əqli mülkiyyətin ümumi maraq doğuran məsələlərini müzakirə edir; müzakirəyə çıxarılan məsələlər barədə tövsiyələr qəbul olunur. ÜƏMT-nin yaradılması haqqında konvensiyaya dəyişiklik edilməsi Konfransın səlahiyyətinə aid olan məsələdir. Konfrans iki ildə bir dəfə çağırılır.

Əlaqələndirmə Komitəsi ümumi məsələləri həll edir; bu orqan Paris və Bern ittifaqlarının fəaliyyətini əlaqələndirir. **Paris İttifaqı** sənaye mülkiyyətinin, **Bern İttifaqı** isə ədəbiyyat və incəsənət əsərlərinin qorunması sahəsində yaradılmışdır.

Beynəlxalq Büro ÜƏMT-nin **icra orqanı** olub, təşkilatın katibliyi sayılır. O, təşkilatın bütün orqanlarına texniki xidmət göstərilməsini təmin edir. Beynəlxalq Büroya baş direktor rəhbərlik edir və o, Baş Assambleya tərəfindən altı ildən az olmayan müddətə seçilir.

ÜƏMT-nin olduğu yer (mənzil-qərargah) İsveçrənin Cenevrə şəhəridir.

12.5.2.6. Sənaye İnkişafı üzrə Təşkilat

Sənaye İnkişafı üzrə Təşkilat (UNİDO) 1967-ci ildə BMT Baş Assambleyasının qətnaməsinə əsasən yaradılmışdır; 1 yanvar 1986-cı il tarixdən isə, o, BMT-nin ixtisaslaşmış təsisatı kimi tanınmışdır. Sözügedən təsisatın tərkibinə hal-hazırda 172 üzv-dövlət daxildir; Azərbaycan Respublikası 1993-cü ildən bu təşkilata üzvdür.¹ UNİDO müvafiq Nizamnamə əsasında fəaliyyət göstərir ki, onun fəaliyyətinin hüquqi əsasını təşkil edən həmin sənəd 1979-cu ildə qəbul olunmuşdur. Yeni beynəlxalq iqtisadi qayda yaratmaqdan ötrü inkişaf etməkdə olan ölkələrdə sənayenin inkişafına kömək etmək və onu sürətləndirmək UNİDO-nun **əsas məqsədi** sayılır; UNİDO həm qlobal, regional, həm milli, həm də sektor səviyyəsində sənaye inkişafına və əməkdaşlığa yardım edir.

UNİDO-nun **strukturu** aşağıdakı orqanlardan ibarətdir:

- Baş Konfrans;
- Sənaye İnkişaf Şurası;
- Proqram və Büdcə Məsələləri Komitəsi;
- Katiblik.

Baş Konfrans təşkilatın **ali orqanı** sayılır. Bu orqan təşkilatın əsas fəaliyyət prinsiplərini və siyasətini müəyyənləşdirir; təşkilatın büdcəsini təsdiqləmək də onun səlahiyyətinə aid olan məsələdir.

Baş Konfrans UNİDO-nun bütün üzvlərindən ibarətdir; həmin üzvləri sözügedən konfransda onların nümayəndələri təmsil edirlər.

Baş Konfrans **sessiya** qaydasında fəaliyyət göstərir, işləyir. Sessiya iki cür olur: növbəti sessiya, xüsusi sessiya. **Növbəti sessiya** iki ildə bir dəfə çağrılır; **xüsusi sessiya** isə, vəziyyət tələb edən ayrı-ayrı hallarda toplanır.

Sənaye İnkişaf Şurası 53 üzvdən ibarət olan orqandır. Bu orqanın üzvləri Baş Konfrans tərəfindən seçilir. Adıçəkilən Şura məruzələr hazırlayır və Baş Konfransa təqdim edir.

¹ URL:<http://www.unido.org> (30.05.2018-ci il).

Proqram və Büdcə Məsələləri Komitəsi 27 üzvdən ibarət olan orqandır; üzvlər isə Baş Konfrans tərəfindən seçilir.

Katiblik icra orqanı olub, **texniki-inzibati funksiya** yerinə yetirir; ona baş direktor rəhbərlik edir. Baş direktor isə, Baş Konfrans tərəfindən Sənaye İnkişaf Şurasının tövsiyəsi əsasında dörd il müddətinə təyin olunur.

12.5.3. BMT-nin digər ixtisaslaşmış təşkilatları

12.5.3.1. Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı

Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatının (ƏKTT–FAO) yaradılması haqqında qərar 1943-cü ildə ABŞ-da çağırılmış beynəlxalq konfransda qəbul edilmişdir. Bundan iki il sonra həmin qərar yerinə yetirildi və Kvebekdə (Kanada) keçirilən konfransda ƏKTT yaradıldı. Belə ki, 1945-ci ildə təşkilatın Konstitusiyası imzalandı. Konstitusiyada təşkilatın məqsədləri təsbit olunmuşdur.

ƏKTT-nin üzvü olan dövlətlərin sayı 192-yə çatmışdır; Azərbaycan Respublikası da 1995-ci ildən həmin təşkilatın iştirakçısıdır.¹

Təşkilatın **məqsədləri** aşağıdakılardan ibarətdir:

- qidalanmanı yaxşılaşdırmaq və həyat səviyyəsini yüksəltmək;
- kənd təsərrüfatında məhsuldarlığı yüksəltmək;
- ərzaq bölgü sistemini yaxşılaşdırmaq;
- kənd əhalisinin həyat şəraitini yaxşılaşdırmaq;
- ərzaq və kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının səmərəliliyini artırmaq.

ƏKTT-nin strukturu üç **əsas orqandan** ibarətdir: Konfrans, Şura, Katiblik. **Konfrans** təşkilatın **ali orqanıdır**. Bu orqan təşkilatın siyasətini müəyyənləşdirir və büdcəni təsdiq edir; o, sessiya qaydasında fəaliyyət göstərir. Növbəti sessiya iki ildə

¹ URL:<http://www.agro.gov.az> (30.05.2018-ci il).

bir dəfə çağrılır; müəyyən hallarda xüsusi (növbədənəknər) sessiya çağrıla bilər. Konfrans bütün üzv-dövlətlərin nümayəndələrindən ibarətdir (bir üzv-dövlətdən bir nümayəndə).

Şura təşkilatın **icra orqanı** sayılır. **Katiblik** isə **texniki-inzibati funksiya** yerinə yetirir. Təşkilatın olduğu yer (mənzil-qərargah) İtaliyanın Roma şəhəridir.

12.5.3.2. Beynəlxalq Dəniz Təşkilatı

Beynəlxalq Dəniz Təşkilatı (BDT – İMO) 1948-ci ildə yaradılsa da, o, 1959-cu ildən fəaliyyətə başlamışdır (1959-cu ilin yanvar ayında təşkilatın ilk sessiyası keçirilmişdir). Belə ki, 1948-ci ildə təşkilatın yaradılması haqqında müvafiq Konvensiya qəbul edildi və imzalandı; 1958-ci ildə isə həmin Konvensiya qüvvəyə mindi; 1959-cu ildən BDT (İMO) BMT-nin ixtisaslaşmış təsisatı kimi status əldə etmişdir. Hal-hazırda onun üzvlərinin sayı 166 dövlətdən ibarətdir; Azərbaycan Respublikası 1995-ci ildən sözügedən təşkilatın üzvüdür.¹

Əvvəllər təşkilat İMKO (İMCO, yəni ingiliscə İnter-Governmental Maritime Consultative Organization) adlanırdı.² Sonralar təşkilatın adı dəyişdirildi; 1982-ci ildən o, İMO – Beynəlxalq Dəniz Təşkilatı adlanır. BDT-nin olduğu yer (mənzil-qərargah) Böyük Britaniyanın London şəhəridir.

BDT ticarət gəmiçiliyi və dəniz nəqliyyat daşımaları sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın həyata keçirilməsinə yardım edilməsi, habelə dənizdə təhlükəsizliyin təmin olunması məqsədilə yaradılmışdır. Onun fəaliyyəti buna yönəlmişdir ki, beynəlxalq ticarət gəmiçiliyinin inkişafına mane olan diskriminasiya hərəkətləri ləğv edilsin, dənizdə təhlükəsizliyi təmin edən normalar (standartlar) qəbul olunsun, habelə dəniz çirkləndirilməsinin qarşısı alınsın.

¹ URL:<http://www.abc.az> (30.05.2018-ci il).

² İMKO – Hökumətlərarası Konsultativ Dəniz Təşkilatı.

BDT-nun **strukturu** bir neçə orqandan təşkil olunmuşdur. **Assambleya** onun **ali orqanı** sayılır. Öz fəaliyyətini sessiya formasında həyata keçirən bu orqan bütün üzv-dövlətlərin nümayəndələrindən ibarətdir. Növbəti sessiya iki ildə bir dəfə çağrılır; zəruri olan hallarda növbədənəknar sessiya çağrıla bilər.

Şura BDT-nin **icra orqanı** sayılır; 40 üzvdən (üzvlər 32 dövləti təmsil edir) ibarət olan bu orqan Assambleya tərəfindən iki il müddətinə seçilir. Sessiyalar arasındakı dövrdə Assambleyanın funksiyasını Şura icra edir.

BDT çərçivəsində bir neçə **komitə** fəaliyyət göstərir ki, onlar da təşkilatın strukturuna daxil olan orqanlar sayılır. Məsələn, Dəniz Təhlükəsizlik Komitəsi, Hüquq Komitəsi, Texniki Əməkdaşlıq Komitəsi, Dənizdə Ətraf Mühiti Müdafiə Komitəsi və s.

12.5.3.3. Beynəlxalq Mülki Aviasiya Təşkilatı

Beynəlxalq Mülki Aviasiya Təşkilatı (BMAT – İCAO) müvafiq Konvensiya əsasında yaradılmışdır. Söhbət Beynəlxalq Mülki Aviasiya Təşkilatı haqqında Konvensiyadan gedir ki, təsis aktı olan həmin Konvensiya 1944-cü ildə Çikaqo şəhərində keçirilən konfransda qəbul edilmiş və 1947-ci ildən qüvvəyə minmişdir. Bunu nəzərə alaraq, bəzi müəlliflər göstərir ki, BMAT 1947-ci ildə yaradılmışdır;¹ sözügedən Konvensiya 1971-ci il redaksiyasında qüvvədədir.

BMAT-da üzv qismində iştirak edən dövlətlərin sayı 190-a çatmışdır; Azərbaycan Respublikası da 1992-ci ildən BMAT-ın üzvüdür.²

BMAT-ın **məqsədləri** aşağıdakılardan ibarətdir:

¹ Международное право. Учебник / Отв. ред. В.И.Кузнецов, Б.Р.Тузмухамедов. М., 2007, с.522.

² URL:<http://www.caa.gov.az> (30.05.2018-ci il).

- beynəlxalq mülki aviasiyaanın, hava trasslarının, aeroportların və aeronaviqasiya vasitələrinin problemlərini öyrənmək;
- dünyada beynəlxalq mülki aviasiyaanı inkişaf etdirmək;
- beynəlxalq aviaxətlərdə uçuşların təhlükəsizliyini təmin etmək;
- hava gəmilərinin istismarı üçün beynəlxalq standartlar müəyyənləşdirmək;
- beynəlxalq aviaxətlərdə uçuşların təhlükəsizliyinin təmin olunmasına aid norma və standartlar işləyib hazırlamaq.

BMAT-ın üç əsas **orqanı** vardır ki, **Assambleya** onlardan biridir. Assambleya təşkilatın **ali orqanı** sayılır. Bu orqan təşkilatın işinə və fəaliyyətinə aid olan bütün məsələləri həll etmək, onun siyasətini müəyyənləşdirmək, hesabatlara baxmaq, büdcəni qəbul etmək və s. səlahiyyətlərə malikdir. Assambleya bütün üzv-dövlətlərin nümayəndələrindən ibarətdir; hər bir üzv-dövlət bir səsə malikdir. **İclas** Assambleyanın iş və fəaliyyət formasıdır. Növbəti iclas üç ildə bir dəfə keçirilir. Zəruri olan xüsusi hallarda növbədənəknar iclas da keçirilə bilər.

Şura BMAT-ın digər əsas orqanı sayılır. Bu orqan **icra funksiyasını** yerinə yetirir. Belə ki, o, Assambleyanın iclasları arasındakı dövrdə təşkilatın fəaliyyətinə rəhbərlik edir.

Katiblik BMAT-ın üçüncü əsas orqanıdır; o, təşkilatın işini təmin edir.

BMAT-ın olduğu yer Kanadanın Monreal şəhəridir.

12.5.3.4. Beynəlxalq Valyuta Fondu

Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF) 1944-cü ildə təsis edilmiş və 1947-ci ildə fəaliyyətə başlamışdır. Fond BMT-nin ixtisaslaşmış təsisatı kimi statusa malikdir.

Fondun strukturuna üç əsas orqan daxildir. **Müdirələr Şurası** fondun ali orqanı sayılır. **İcraiyyə Şurası** kimi orqan BVF-in işlərini aparır. **Direktorlar Şurası** və ya **Direktorluq** sözüge-

dən fondun cari fəaliyyətinə rəhbərlik edir; bu orqana sərəncamverici direktor başçılıq edir ki, o, İcraiyyə Şurası tərəfindən təyin edilir. Sərəncamverici direktor İcraiyyə Şurasının iclaslarına sədrlik edir. Fond ABŞ-ın Vaşinqton şəhərində yerləşir.¹

12.5.3.5. Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankı

Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankı (BYİB) həm də **Ümumdünya Bankı** adı ilə tanınır. Bank Bretton-Vudsda (ABŞ) BMT-nin keçirdiyi beynəlxalq maliyyə-valyuta konfransında (1944-cü il) qəbul edilən qərara uyğun olaraq, Beynəlxalq Valyuta Fondu ilə eyni vaxtda yaradılmışdır; 1947-ci ildən BMT-nin ixtisaslaşmış təsisatı kimi fəaliyyət göstərir.

Yalnız Beynəlxalq Valyuta Fondunun üzvləri sözügedən Bankın üzvü ola bilər. Beynəlxalq Valyuta Fondunun üzvləri isə 184 dövlətdən ibarətdir. Deməli, Bankın tərkibinə 184 üzv-dövlət daxildir.² Azərbaycan Respublikası həm Fondun, həm də Bankın üzvüdür.

Bankın təşkilatı strukturuna iki əsas orqan daxildir. **Müdir-lər Şurası** Bankın ali orqanı sayılır. **Direktorlar Şurası** və ya **Direktorluq** Bankın icra orqanı funksiyasını yerinə yetirir.

Bankın olduğu yer Vaşinqton şəhəridir (ABŞ).³

12.5.3.6. Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyası

Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyası (BMK) 1956-cı ildə təsis edilmişdir; o, 1957-ci ildən BMT-nin ixtisaslaşmış təsisatı kimi fəaliyyət göstərir.⁴

¹ *Beynəlxalq Valyuta Fondu barədə ətraflı bax: məsələn*, Əliyev E.Ə. Beynəlxalq iqtisadi hüquq. Dərslik. Bakı, 2012, s.417-430.

² URL:<http://www.ereport.ru> (30.05.2018-ci il).

³ *Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankı barədə daha ətraflı*: Əliyev E.Ə. Beynəlxalq iqtisadi hüquq. Dərslik. Bakı, 2012, s. 430-437.

⁴ *Daha ətraflı bax*: Müasir beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə istifadə edilən terminlər / Müəllif-tərtibçilər: Əfəndiyev O.F., Əliyev E.Ə. Bakı, 2005, s.48.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə sahibkarlığın maliyyələşdirilməsinə yardım etmək, həmin ölkələrdə xüsusi sektor (qeyri-dövlət) investisiyasının inkişafını dəstəkləmək və özəl sektora sərmayə qoyuluşunu təmin etmək BMK-nın **əsas məqsədi** sayılır.

Korporasiyanın üzvü olan dövlətlərin sayı 182-dir; Azərbaycan Respublikası da onun üzvüdür.

12.5.4. Qoşulmama Hərəkatı

Qoşulmama Hərəkatı müasir beynəlxalq münasibətlərin tənzimlənməsində iştirak edən mühüm platformadır. **Qoşulmama Hərəkatı** heç bir bloka daxil olmadıqlarını və tərəfsizliklərini bəyan edən 120 üzv və 17 müşahidəçi dövləti, eləcə də 10 müşahidəçi beynəlxalq təşkilatı birləşdirən forum kimi BMT-dən sonra dünya dövlətlərinin ən böyük toplantısı hesab olunur.

Sözgedən platformaya dair 1955-ci ildə İndoneziyada baş tutan Bandunq konfransında müvafiq prinsiplər işlənib hazırlanmış və bununla bağlı Birinci Sammitin hazırlıq mərhələsi 1961-ci il 5-12 iyun tarixində Misirin Qahirə şəhərində keçirilmişdir. Təsisat 1961-ci ildə Belqrad şəhərində 25 ölkə başçısının təşəbbüsü ilə “Soyuq müharibə”ni sakitləşdirmək, gərginliyi azaltmaq məqsədilə yaradılmışdır. Onun hüquqi bazasını **“Bandunq prinsipləri”** təşkil edir.

Qoşulmama Hərəkatı istilahı, ilk dəfə olaraq, 1976-cı ildə Hərəkatın 5-ci konfransında qüvvəyə minmişdir. O, sayca, BMT təşkilatı üzvlərinin təxminən üçdə ikisini, dünya əhalisinin 55 faizini təşkil edir. Baxmayaraq ki, Qoşulmama Hərəkatı BMT Baş Assambleyasından sonra dünya dövlətlərinin təmsil olunduğu ən böyük siyasi təsisatdır, lakin onun daimi katibliyi yoxdur. Sədrlik iyerarxiya prinsipi üzrə deyil, sıra prinsipi əsasında bütün üzv-dövlətləri ehtiva etməklə səs çoxluğu ilə təyin olunur.

Qoşulmama hərəkatının təməlində sülh, multilateralizm, insan hüquqlarına hörmət və qlobal həmrəyliyin möhkəmləndirilməsi,

eləcə də dayanıqlı inkişafa töhfə vermək kimi **məqsədlər** durur. Başqa sözlə, bu siyasi təsisat “Bandunq prinsipləri”nə müvafiq olaraq, bəşəri dəyərlərin təbliğinə xidmət etməklə, bütün ölkələrin suverenliyi, müstəqilliyi, daxili işlərə qarışmamaq və ərazi bütövlüyünə sadiqliyini nümayiş etdirir.

Azərbaycan Respublikası 2011-ci ildə Qoşulmama Hərəkatına üzv qəbul olunmuşdur. Təsadüfi deyil ki, bu gün Azərbaycan dünyanın ən böyük beynəlxalq təsisatlarından biri olan Qoşulmama Hərəkatına sədrlik edir (2019-2023-cü illər). Qoşulmama Hərəkatında olduğu qısa müddət ərzində ölkəmiz beynəlxalq hüquq norması və prinsiplərini qətiyyətlə müdafiə etməklə, habelə əməkdaşlıq coğrafiyasının genişləndirilməsində böyük nüfuz və etimad qazanmışdır.¹

Qeyd etməliyik ki, bu təsisatın mühüm toplantılarında müzakirə olunan məsələlər BMT Baş Assambleyasının gündəliyinin formalaşmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

12.6. Regional dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatlar

12.6.1. Regional dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatların növləri

Məlum olduğu kimi, beynəlxalq publik hüquq elmi məqsəd və vəzifələrin əhatə dairəsi kimi meyara görə, dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatları iki yerə bölür.

Söhbət universal və regional dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatlardan gedir.

Regional dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatlar dedikdə üzvləri, adətən, müəyyən coğrafi bölgə dövlətlərindən ibarət

¹ Ətraflı bax: “Qoşulmama Hərəkatına üzv ölkələrin dövlət və hökumət başçılarının XVIII Zirvə Görüşünün 2019-cu ildə Bakı şəhərində keçirilməsi üzrə Təşkilat Komitəsinin yaradılması və Azərbaycan Respublikasının 2019-2020-ci illərdə Hərəkata sədrliyi ilə bağlı tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 11.02.2019-cu il tarixli 949 nömrəli Sərəncamı // AR QT. Bakı, 2019, № 2, maddə 279.

olan qurumlar başa düşülür. Belə qurumların tərkibinə bu və ya digər coğrafi regionda yerləşən dövlətlər daxil olduğuna görə, onlar regional təşkilatlar adlanır.

BMT-nin Nizamnaməsi regional dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatların yaradılmasını nəzərdə tutur. Bu sənədin «Regional sazişlər» adlı 8-ci fəslindən bəlli olur ki, təhlükəsizlik sahəsində regional beynəlxalq təşkilatların təsis edilməsinə yol verilir. Lakin belə təşkilatların yaradılması təkcə təhlükəsizlik kimi sahə ilə məhdudlaşmır. Belə ki, regional beynəlxalq (dövlətlərarası) təşkilatlar həm də digər sahələrdə (iqtisadi, sosial, mədəni və s.) əməkdaşlığı həyata keçirmək üçün təsis edilə bilər.

Regional beynəlxalq (dövlətlərarası) təşkilatlar, ilk növbədə, təhlükəsizlik sahəsində yaradılır. Onların **əsas vəzifəsi** beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyi regional səviyyədə qoruyub saxlamaqdan ibarətdir. Belə təşkilatlar regional səviyyədə beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyi qoruyub saxlamaq üçün BMT Təhlükəsizlik Şurasının rəhbərliyi altında məcburiyyət tədbirlərindən istifadə edə bilərlər. Lakin bundan ötrü onlar BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasından lazımi səlahiyyət almalıdırlar. Onlar istifadə etdikləri məcburiyyət tədbirləri barədə BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasına həmişə tam şəkildə və ətraflı məlumat verməlidirlər (BMT Nizamnaməsinin 54-cü maddəsi).

Dünyada hal-hazırda müxtəlif regional beynəlxalq (dövlətlərarası) təşkilatlar mövcuddur. Onlar arasında aşağıda göstərilən təşkilatların fəaliyyəti daha çox diqqətçəkəndir: Ərəb Dövlətləri Liqası, Afrika İttifaqı, Amerika Dövlətləri Təşkilatı, Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı, Avropa Şurası, Müstəqil Dövlətlər Birliyi və s.

12.6.2. Ərəb Dövlətləri Liqası

Regional beynəlxalq dövlətlərarası təşkilatlar sırasına daxil olan Ərəb Dövlətləri Liqası 1945-ci il martın 22-də yaradılmışdır. Bundan ötrü o zamanlar Qahirə şəhərində (Misir) Ərəb dövlətlərinin müvafiq konfransı çağırıldı. Konfransda həmin təş-

kilatın nizamnaməsi imzalandı ki, o, **Ərəb Dövlətləri Liqasının Paktı** adlanır və həmin il mayın 10-da qüvvəyə minmişdir.¹

Pakt sözügedən təşkilatın həyata keçirdiyi fəaliyyətin hüquqi əsası və bazası sayılır. Sonra 1950-ci ildə birgə müdafiə və iqtisadi əməkdaşlıq haqqında müvafiq müqavilə imzalandı ki, o da, həmçinin təşkilatın hüquqi əsası və bazası hesab edilir.

Təşkilatın **tərkibinə** gəldikdə, qeyd etməliyik ki, o, tərkibcə, 20 Ərəb dövlətindən (Misir, Əlcəzair, İraq, İordaniya, Suriya, Livan, Liviya, Tunis, Yəmən, Kuveyt, Qətər, Bəhreyn və s.) və Fələstin Azadlıq Təşkilatından ibarətdir; təşkilatın tərkibinə həm də Somali daxildir ki, o, məlum olduğu kimi, Ərəb dövləti sayılmır. Təşkilat müstəqil olan bütün Ərəb dövlətlərinin ona daxil olması və qoşulması üçün açıqdır. Odur ki, istənilən müstəqil Ərəb dövləti üzv qismində təşkilata daxil ola bilər.

Təşkilatın qarşısında duran **məqsədlər** Pakta uyğun olaraq, aşağıdakılardan ibarətdir:

- üzv-dövlətlər arasında daha sıx münasibətləri təmin etmək;
- üzv-dövlətlərin siyasi hərəkətlərini əlaqələndirmək;
- iqtisadi, maliyyə, ticarət, mədəni, sosial və digər sahələrdə üzv-dövlətlərin əməkdaşlığını təşkil etmək;
- üzv-dövlətlərin müstəqilliyini və suverenliyini təmin etmək;
- Ərəb dövlətlərinə və onların maraqlarına toxunan istənilən məsələyə baxmaq.

Üzv-dövlətlər arasında mübahisələr yarana bilər. Yaranmış mübahisələr müvafiq tənzimetmə tədbirləri vasitəsi ilə həll edilir. Belə tədbirlər Ərəb Dövlətləri Liqasının Paktında nəzərdə tutulmuşdur. Paktda həm də təcavüzkarlıqla mübarizə aparılmasına və onun aradan qaldırılmasına yönələn tədbirlər müəyyən edilmişdir.

¹ URL:<http://www.bibliotekar.ru> (30.05.2018-ci il).

Təşkilat öz fəaliyyətini müvafiq orqanlar vasitəsi ilə həyata keçirir. Söhbət, ilk növbədə, **ali rəhbərlik orqanından** gedir. Təşkilatın ali rəhbərlik orqanı **Şura** hesab edilir. Şura sessiya qaydasında işləyir və fəaliyyət göstərir. Şuranın sessiyası ildə iki dəfə çağırılır (mart və sentyabr aylarında). Sessiyalar üzv-dövlətlərin xarici işlər nazirləri səviyyəsində keçirilir. Şuranın özünün tərkibi isə, üzv-dövlətlərin nümayəndələrindən ibarətdir. Şura yanında bir neçə komitə fəaliyyət göstərir: məsələn, Siyasi Komitə, İqtisadi Komitə və s.

Baş Katiblik təşkilatın icra orqanı sayılır. Bu orqan təşkilatın cari işini təmin edir, sessiyalar arasındakı dövrlərdə təşkilatın fəaliyyətinə rəhbərliyi həyata keçirir. Həmin orqana **baş katib** rəhbərlik edir. Baş katib isə Şura tərəfindən beş il müddətə seçilir.

Ərəb Dövlətləri Liqası üzv-dövlətlərin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün səyləri birləşdirmək, Yaxın Şərq probleminin ədalətli həllinə nail olmaq, Fələstin xalqının ayrılmaz hüququnu həyata keçirmək və s. bu kimi vacib istiqamətlərdə fəaliyyət göstərir. Nəzərdən qaçıрмаq olmaz ki, Şuranın yalnız yekdilliklə qəbul olunan qərarları bütün üzv-dövlətlər üçün məcburidir. Şuranın qərarları həm də səs çoxluğu ilə qəbul edilə bilər; belə qərarlar isə, yalnız onlarla razı olan üzv-dövlətlər üçün məcburi hüquqi qüvvəyə malikdir.

Təşkilatın olduğu yer (mənzil-qərargah) Misirin Qahirə şəhəridir.

12.6.3. Afrika İttifaqı

Əddis-Əbəbə şəhərində 1963-cü ilin may ayında müstəqil Afrika ölkələrinin dövlət və hökumət başçıları arasında konfrans keçirildi. Məhz bu konfransda **Afrika Birliyi Təşkilatı** yaradıldı. Onun tərkibinə Afrikanın 50-dən çox dövləti daxil idi. Xartiya (nizamnamə) formasında təsis aktı qəbul edildi.

XXI əsrin əvvəllərində Afrika Birliyi Təşkilatı «**Afrika İttifaqı**» kimi qurumla əvəz olundu. Belə ki, həmin təşkilatın ba-

zasında 2001-ci il mayın 26-da Afrika İttifaqı yaradıldı;¹ onun tərkibinə 54 Afrika dövləti daxildir. Təşkilatın olduğu yer (mənzil-qərargah) Əddis-Əbəbə şəhəridir (Həbəşistan).

Afrika İttifaqı öz orqanları vasitəsi ilə fəaliyyət göstərir. **Assambleya** onun ali rəhbərlik orqanı sayılır. Bu orqan isə, üzv-ölkələrin dövlət və hökumət başçılarından ibarətdir. Assambleyaya sədr başçılıq edir; o, Afrika İttifaqının sədri hesab edilir. Sədr öz vəzifəsinə bir il müddətə seçilir.

Afrika İttifaqının strukturuna həm də **Afrika İttifaqı Komissiyası** daxildir; o, təşkilatın icra orqanıdır. Bu orqana Afrika İttifaqı Komissiyasının sədri rəhbərlik edir; o, bir il müddətə seçilir.

Afrika İttifaqı beynəlxalq fəaliyyət sahəsində həmrəyliyi möhkəmləndirmək və əməkdaşlığı hərtərəfli inkişaf etdirmək məqsədinə xidmət edir. Təşkilat öz üzərinə demokratiyanı möhkəmləndirmək və inkişaf etdirmək kimi öhdəlik götürmüşdür.

12.6.4. Amerika Dövlətləri Təşkilatı

Amerika Dövlətləri Təşkilatı 1948-ci ildə təsis edilmişdir və müvafiq Nizamnamə əsasında öz funksiyalarını yerinə yetirir; onun Nizamnaməsi 1948-ci il aprelın 30-da qəbul edilmiş, 13 dekabr 1951-ci il tarixdə isə qüvvəyə minmişdir. Hal-hazırda təşkilat 1970-ci il redaksiyasında Nizamnamə əsasında fəaliyyət göstərir.

Amerika Dövlətləri Təşkilatının **Nizamnaməsi** onun təsis sənədlərindən biridir. Təşkilatın **təsis sənədləri** sırasına həm də aşağıdakılar aiddir:

- Qarşılıqlı yardım haqqında Müqavilə (Pakt Rio, 1947-ci il);

¹ *Bu barədə daha ətraflı:* Мамедов Р.Ф. Региональные международные организации // В книге: Международное право. Особенная часть. Учебник/ Отв. ред. Р.М.Валеев, Г.И.Курдюков. М., 2010, с.352.

- Mübahisələrin dinc vasitələrlə həlli haqqında Müqavilə (Boqotinsk Paktı, 1948-ci il).

Sözügedən Təşkilatın tərkibinə Amerikanın 35 dövləti daxildir; 1962-ci ildə Kuba təşkilatın tərkibindən xaric edilmişdir.

Təşkilatın **məqsədləri** onun Nizamnaməsinin 4-cü maddəsində göstərilmişdir ki, onlar aşağıdakılardan ibarətdir:

- Amerika qitəsində sülh və təhlükəsizliyi qoruyub saxlamaq;
- üzv-dövlətlər arasında yaranan mübahisələri həll etmək;
- təcavüzkarlığa qarşı birgə hərəkət etmək;
- siyasi, iqtisadi, sosial, elmi-texniki və mədəni sahələrdə əməkdaşlığı inkişaf etdirmək.

Göstərilən məqsədlərə nail olmaq üçün təşkilat beynəlxalq publik hüququn əsas prinsiplərinə uyğun fəaliyyət göstərir. Söhbət dövlətlərin suveren bərabərliyi, daxili işlərə qarışmamaq, əsas insan hüquq və azadlıqlarına hörmət etmək, beynəlxalq mübahisələri dinc yolla həll etmək və digər prinsiplərdən gedir.

Baş Assambleya təşkilatın **ali orqanı** sayılır. Bu orqanda bütün üzv-dövlətlərin nümayəndələri təmsil olunmuşdur. Baş Assambleya sözügedən Təşkilatın və onun orqanlarının fəaliyyətinə aid məsələləri müzakirə edir, büdcəni təsdiqləyir.

Baş Assambleya **sessiya** qaydasında işləyir. Növbəti sessiya ildə bir dəfə çağrılır.

Təşkilatın icra orqanı **Şuradır**. Söhbət bir neçə şuradan gedir: İqtisadi və Sosial Şura, Daimi Şura, Təhsil, Elm və Mədəniyyət Şurası. **İcra funksiyasını** yerinə yetirən həmin şuralar bilavasitə Baş Assambleyaya tabedir.

Təşkilatın olduğu yer Vaşinqton şəhəridir.

12.6.5. Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı

Regional dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatlardan biri olan Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı, qısaca ola-

raq, – «ATƏT» adlanır. ATƏT qurumu Avropanın ən vacib təşkilatlarından biri sayılır; onun tərkibinə 57 dövlət daxildir. Azərbaycan Respublikası da ATƏT-in üzvüdür.

ATƏT keçən yüzilliyin 70-ci illərinin ortalarından başlayaraq, keçirilən konfrans – Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Müşavirəsi (ATƏM) əsasında yaranmışdır. Mahiyyətə, beynəlxalq konfrans olan ATƏM müntəzəm görüşlər formasında çoxtərəfli dövlətlərarası danışıqlar və məsləhətləşmələr aparmaq mexanizmi idi.

ATƏM bir neçə dəfə keçirilmişdir. İlk Müşavirə 1975-ci ilin avqust ayında Helsinkidə keçirilmişdir; ona **Helsinki Müşavirəsi** deyilir. Müşavirədə Avropa ölkələrinin, SSRİ-nin, habelə ABŞ və Kanadanın dövlət və hökumət başçıları iştirak edirdilər ki, onlar **Helsinki Yekun Aktı** kimi tanınan sənədi imzaladılar.

1994-cü ildə **Budapeşt Müşavirəsi** (ATƏM-in Budapeşt görüşü) keçirildi. Müşavirə iştirakçıları qərara aldılar ki, ATƏM daimi fəaliyyətdə olan dövlətlərarası təşkilata – Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatına çevrilsin; 1995-ci ildən «ATƏM» adı «ATƏT» ilə əvəz edilmişdir. Bununla ATƏT-in təsis edilməsi prosesinin başlanğıcı qoyuldu; lakin hal-hazırda bu proses tam başa çatmamışdır. Buna görə də, o, formalaşmaqda olan regional beynəlxalq təşkilat kimi tanınır. Təsədüfi deyil ki, ATƏT-in strukturu bu gün formalaşma mərhələsindədir.

ATƏT yaradılan zaman xüsusi təsis sənədi (nizamnamə) qəbul edilməmişdir. Buna görə də, sözün əsl hüquqi mənasında, ATƏT-in təsis sənədi (nizamnaməsi) de-yure mövcud deyildir. Lakin, müəlliflər qeyd edirlər ki, ATƏM çərçivəsində qəbul edilmiş bir sıra sənəd ATƏT-in **təsis sənədi funksiyasını** yerinə yetirir.¹ Həmin sənədlər aşağıdakılardan ibarətdir:

- Helsinki Yekun Aktı (1975-ci ildə Helsinki Müşavirəsində qəbul edilmişdir);

¹ Тимченко Л.Д. Международное право. Учебник. Харьков, 2004, с.221.

- Yeni Avropa üçün Xartiya və ona əlavə edilmiş sənəd (1990-cı ildə Paris Müşavirəsində qəbul edilmişdir);
- ATƏM-in strukturu və əsas fəaliyyət istiqamətləri haqqında qərarlar Paketi (1992-ci ildə Helsinkidə qəbul edilmişdir);
- Budapeşt Müşavirəsinin Qərarı (1994-cü ildə qəbul edilmişdir).

ATƏT öz qarşısına bir sıra **məqsəd** qoymuşdur ki, onlar aşağıdakılardan ibarətdir:

- möhkəm və uzunmüddətli sülhün təmin olunması üçün lazımı şərait yaratmaq;
- təhlükəsizlik və tərksilah sahəsində əməkdaşlıq;
- münaqişəli vəziyyətləri aradan qaldırmaq sahəsində əməkdaşlıq;
- iqtisadi və mədəni sahələrdə əməkdaşlıq;
- insan hüquq və azadlıqlarının qorunması sahəsində əməkdaşlıq;
- Avropanın qaynar nöqtələrində münaqişələrin tənzimlənməsinə yardım etmək.

ATƏT öz fəaliyyətini müvafiq **orqanlar** vasitəsi ilə həyata keçirir. Söhbət, ilk növbədə, ATƏT-in **ali orqanından** gedir. Ali orqan funksiyasını isə üzv-ölkələrin **Dövlət və Hökumət Başçıları**nın **Müşavirəsi** yerinə yetirir. Müşavirə dedikdə ATƏT üzvü olan ölkələrin dövlət və hökumət başçılarının vaxtaşırı keçirilən görüşü başa düşülür; belə görüş müntəzəm surətdə iki ildə bir dəfə keçirilir.

ATƏT-in ali orqanı, hər şeydən əvvəl, müvafiq prioritetləri müəyyən edir. Bu orqan həmçinin yüksək siyasi səviyyədə ATƏT-in əsas fəaliyyət istiqamətlərinə aydınlıq gətirir.

Üzv-ölkələrin dövlət və hökumət başçıları tərəfindən 1990-cı ildən başlayaraq müvafiq görüşlər keçirilmişdir: məsələn, Paris Müşavirəsi (1990-cı il), Helsinki Müşavirəsi (1992-ci il), Budapeşt Müşavirəsi (1994-cü il), Lissabon Müşavirəsi (1996-cı il), İstanbul Müşavirəsi (1999-cu il), Astana Müşavirəsi

(2010-cu il) və s. İstanbul Müşavirəsi haqqında, xüsusilə, danışmaq lazımdır. Bu müşavirə **Avropa Təhlükəsizlik Xartiyası** kimi sənədin imzalanması ilə başa çatdı və onun vacib əhəmiyyəti vardır.

ATƏT-in strukturuna həm də **Nazirlər Şurası** kimi vacib orqan daxildir. Mərkəzi rəhbərlik və direktiv orqanı olan Nazirlər Şurası üzv-dövlətlərin xarici işlər nazirlərindən ibarətdir; o, ildə bir dəfədən az olmayaraq toplanır. Nazirlər Şurasının iclaslarında ATƏT-ə aid olan məsələlərə baxılır və müvafiq qərarlar qəbul olunur. Nazirlər Şurası ATƏT çərçivəsində müntəzəm surətdə siyasi məsləhətləşmə aparır, üzv-ölkələrin dövlət və hökumət başçılarının görüşlərini təşkil edir.

Ali Şura ATƏT-in orqanlarından biridir. İdarəçilik və əlaqələndirmə funksiyalarını yerinə yetirən bu orqan operativ qərarlar qəbul etmək səlahiyyətinə malikdir. Ali Şura hər il iki dəfədən gec olmayaraq Praqa şəhərində görüş formasında toplanır. O, həmçinin ildə bir dəfə **İqtisadi Forum** qismində iclas keçirir. Siyasi və ümumi büdcə xarakterli prinsipləri formulə etmək Ali Şuranın əsas işi sayılır; onun vəzifəsi həm də ATƏT-in gələcək işinə aid məsələləri həll etməkdən ibarətdir. Bu orqan tərkibcə siyasi departament direktorlarından ibarətdir.

ATƏT-in fəaliyyətinin həyata keçirilməsində **Daimi Şura** kimi orqan da vacib rol oynayır. Bu orqan siyasi məsləhətləşmə aparmaq və cari qərarlar qəbul etmək üçün yaradılmışdır. Daimi Şura həmçinin ATƏT-in missiyalarının həyata keçirilməsinə yardım edir. Bu orqanın tərkibi üzv-dövlətlərin daimi nümayəndələrindən ibarətdir.

Daimi Şura həftədə bir dəfə iclas keçirir; fəvqəladə hallarda növbədənkenar iclas keçirilə bilər. Bu orqanın olduğu yer Avstriyanın Vyana şəhəridir.

Daimi Şura operativ fəaliyyət həyata keçirir ki, belə fəaliyyətə bilavasitə sədr rəhbərlik edir. Sədr rolunda isə Nazirlər Şurasının axıncı iclasını qəbul edən ölkənin xarici işlər naziri çıxış edir. Sədrin səlahiyyət müddəti bir ildir.

ATƏT-ə inzibati xidmət göstərilir ki, bu işi **Katiblik** təmin edir. Katiblik ATƏT-in arxiv işlərini görür və üzv-dövlətlərə onların müraciəti əsasında tələb olunan sənədləri verir. ATƏT-in Katibliyinə baş katib rəhbərlik edir. Baş katib Ali Şuranın və Daimi Şura sədrinin tövsiyəsi ilə 3 il müddətinə seçilir.

ATƏT silahların yayılması üzərində nəzarət etmək, münafişlərin qarşısını almaq üçün diplomatik səyləri gücləndirmək, insan hüquqlarını müdafiə etmək, seçkilərin monitorinqini aparmaq, demokratik institutları inkişaf etdirmək, iqtisadi və ekoloji təhlükəsizliyi təmin etmək və təhlükəsizlik tədbirləri görmək sahəsində mühüm işlər yerinə yetirir. Təhlükəsizlik və əməkdaşlıq təşkilatı kimi tanınan ATƏT-in olduğu yer (mənzil-qərgah) Avstriyanın Vyana şəhəridir.¹

12.6.6. Avropa Şurası

Avropa Şurası (AŞ) regional dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatlar sırasına daxildir. O, ən vacib Avropa təşkilatlarından biri sayılır. Avropa Şurası dövlətlərarası siyasi təşkilatdır.

Avropa Şurası 1949-cu ildə on Qərbi Avropa dövləti tərəfindən yaradılmışdır; hal-hazırda onun üzvü olan dövlətlərin sayı 47-yə çatmışdır. Avropa Şurasının tərkibinə, təbii ki, Avropa ölkələri (Almaniya, Fransa, Albaniya, Türkiyə, Danimarka, İspaniya, Belçika, Bolqariya, Baltıqyanı ölkələr, yəni Litva, Latviya və Estoniya, habelə İtaliya, Avstriya, Polşa, Norveç, İsveçrə və digər dövlətlər) daxildir. Həm də MDB ölkələri (Rusiya Federasiyası, Ukrayna, Moldova, Gürcüstan və s.) Avropa Şurasının üzvüdür; Azərbaycan Respublikası da Avropa Şurasının iştirakçısıdır.

Bəzi dövlətlər Avropa Şurasında müşahidəçi statusu ilə iştirak edir. Söhbət ABŞ, Kanada, Meksika və Yaponiya kimi

¹ *ATƏT barədə daha ətraflı bax:* Avropa hüququ. Dərslük /E.Ə.Əliyevin ümumi redaktəsi ilə. Bakı, 2016, III bölmə, s.715-738.

dövlətlərdən gedir. Dövlətəbənzər qurum olan Vatikan da müşahidəçi statusu ilə Avropa Şurasının iştirakçısıdır.

Avropa Şurası öz **Nizamnaməsi** əsasında fəaliyyət göstərir. Təsis aktı olan bu Nizamnamə 5 may 1949-cu il tarixdə Londonda imzalanmış və həmin il avqustun 3-də qüvvəyə minmişdir.

Avropa Şurasının Nizamnaməsində onun məqsədləri göstərilmişdir. Nizamnaməyə uyğun olaraq, Avropa Şurasının **məqsədləri** bunlardan ibarətdir:

- üzv-dövlətlər arasında onların ümumi sərvəti olan ideal və prinsipləri müdafiə etmək və həyata keçirmək naminə birliyə nail olmaq;
- üzv-dövlətlərin iqtisadi və sosial tərəqqisinə yardım etmək.

Göstərilən məqsədlərə nail olmaq üçün üzv-dövlətlər bir-biri ilə əməkdaşlıq etməlidirlər; bu işə, beynəlxalq müqavilə bağlanmasını nəzərdə tutur. Avropa Şurası çərçivəsində işlənib hazırlanan və qəbul olunan beynəlxalq müqavilələrin (konvensiya, saziş və protokolların) sayı 200-ə çatmışdır. Avropa Şurası çərçivəsində 170-ə yaxın beynəlxalq konvensiya qəbul edilmişdir ki, insan hüquqlarına, təhsil, səhiyyə, mədəniyyət və s. məsələlərə həsr olunan həmin konvensiyalar Avropa Şurasının, praktiki olaraq, bütün sahələrinə aiddir. Avropa Şurası tərəfindən işlənib hazırlanan beynəlxalq konvensiyalar içərisində **İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasının** adını, xüsusilə, çəkmək lazımdır ki, həmin akt 4 noyabr 1950-ci il tarixdə Romada imzalanmışdır.

Avropa Şurasının fəaliyyəti Avropa cəmiyyətində həyatın, demək olar ki, bütün aspektlərini əhatə edir. Avropa Şurasının fəaliyyət sahələrinə aşağıdakılar daxildir:

- insan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi;
- gənclərin problemləri;
- səhiyyə, təhsil və mədəniyyət məsələləri;
- hüquqi əməkdaşlıq;

- tarixi abidələrin qorunması;
- ətraf mühitin mühafizəsi;
- kütləvi informasiya vasitələrinin işi;
- yerli və regional strukturların işi və s.

Avropa Şurası **hüququn aliliyi** kimi vacib prinsipi tanıyır. O, həmçinin üzv-dövlətlərin yurisdiksiyasında olan bütün şəxslərin müvafiq insan hüquqlarından və əsas azadlıqlardan istifadə etməsini təmin edir.

Avropa Şurası öz fəaliyyətini bir neçə orqan vasitəsi ilə həyata keçirir. **Nazirlər Komitəsi** həmin orqanlardan biridir. Rəhbərlik orqanı sayılan Nazirlər Komitəsi icra funksiyasını həyata keçirir. Başqa sözlə, Nazirlər Komitəsi **ali icra orqanı** sayılır; o, tərkibcə, bütün üzv-dövlətlərin xarici işlər nazirlərindən və ya Strasburqda akkreditə olunmuş nümayəndələrdən ibarətdir.

Nazirlər Komitəsinin ildə bir dəfə **sessiyası** keçirilir. Strasburqda akkreditə olunmuş nümayəndələr, adətən, həftədə bir dəfə toplanır.

Nazirlər Komitəsinin səlahiyyətinə müxtəlif məsələlər daxildir: siyasi dialoqu həyata keçirmək, Avropa Şurasının digər orqanları ilə qarşılıqlı əlaqə yaratmaq və fəaliyyət göstərmək, yeni üzvlər qəbul etmək, üzv-dövlətlərin öz üzərlərinə götürdükləri öhdəlikləri yerinə yetirmələri işini müşahidə etmək, beynəlxalq müqavilə bağlamaq, üzv-dövlətlərə tövsiyələr vermək, büdcəni qəbul etmək və digər məsələlər.

Parlament Assambleyası Avropa Şurasının digər rəhbərlik orqanı sayılır; o, **məsləhətçi orqandır**. Bu səbəbdən həmin orqanın qanunvericilik səlahiyyəti (funksiyası) yoxdur. Digər tərəfdən, Parlament Assambleyası **nümayəndəli orqan** hesab edilir. Belə ki, onun tərkibi bütün üzv-dövlətlərin parlamentlərinin nümayəndələrindən ibarətdir; hər bir dövlət ən azı iki nümayəndə ilə təmsil olunur. Avropa Şurasının Parlament Assambleyasında (AŞPA) Azərbaycan Respublikasının 6, Ukraynanın 12, Türkiyənin 12, Rusiya Federasiyasının 18 və s. ölkələrin

nümayəndəsi vardır.¹ Nümayəndələrin tərkibinə milli parlamentlərdə təmsil olunan bütün siyasi partiyaların nümayəndələri daxil olmalıdır; nümayəndələrin sayı 281-dir. AŞPA ildə dörd dəfə plenar iclas keçirir. İclaslara AŞPA-nın sədri rəhbərlik edir. AŞPA-nın sədri isə ildə bir dəfə seçilir.

AŞPA baxdığı bu və ya digər məsələ barəsində Nazirlər Komitəsinə tövsiyələr verir. Verilən tövsiyələrdə onun baxılan məsələyə dair iradəsi ifadə olunur. AŞPA həm də ona Nazirlər Komitəsi tərəfindən təqdim olunan sənədlərin (məsələn, beynəlxalq müqavilə və s.) layihəsinə rəy (opinions) verir. Belə rəyin verilməsi yeni üzvlərin namizədləri üçün də tələb olunur.

AŞPA Avropa Şurasının baş katibini seçir. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin hakimlərini seçmək də onun səlahiyyətinə aid olan məsələdir.

Yerli və Regional Hakimiyyətlər Konqresi Avropa Şurasının rəhbərlik orqanları sırasına daxildir; bəzən, ona Sahəvi Nazirlər Müşavirəsi deyilir. Yerli və regional hakimiyyəti təmsil edən bu orqan məşvərətçi orqan sayılır. Konqres regionların və yerli özünüidarə orqanlarının nümayəndələrindən ibarətdir; hər bir ölkədən olan nümayəndələrin sayı bərabərdir.

Avropa Şurasının Katibliyi inzibati-texniki orqandır. Belə ki, o, inzibati-texniki funksiyaları yerinə yetirir. Katibliyə baş katib rəhbərlik edir. Baş katib tutduğu vəzifəyə beş il müddətinə seçilir.

Avropa Şurasının mənzil-qərargahı Fransanın Strasburq şəhərində yerləşir.²

12.6.7. Müstəqil Dövlətlər Birliyi

Hər şeydən əvvəl, qeyd etməliyik ki, Müstəqil Dövlətlər Birliyinə (MDB) hüquqi status baxımından, münasibət birmə-

¹ URL:<http://www.ru.m.wikipedia.org> (29.05.2018-ci il).

² *Avropa Şurası barədə daha ətraflı bax:* Avropa hüququ. Dərslik /E.Ə.Əliyevin ümumi redaktəsi ilə. Bakı, 2016, II bölmə, s. 691-714.

nalı deyil. Məsələn, Ukrayna doktrinası MDB-nin statusunu «xüsusi növ beynəlxalq təsisat» – paratəşkilat kimi qiymətləndirir. Amma BMT-də MDB regional beynəlxalq təşkilat kimi təmsil olunmuşdur. Nəzərə almaq lazımdır ki, beynəlxalq publik hüquqa dair yazılan dərsliklərdə də MDB-nin regional dövlətlərarası beynəlxalq təşkilat olması göstərilir.¹ Fikrimizcə, MDB-nin statusuna görə, onun regional beynəlxalq (dövlətlərarası) təşkilat kimi tanınması məsələyə düzgün yanaşmadır. Belə ki, MDB beynəlxalq (dövlətlərarası) təşkilatları xarakterizə edən bütün əlamətlərə cavab verir. İlk növbədə, qeyd edək ki, MDB-nin üzvləri ayrı-ayrı dövlətlərdən ibarətdir. Digər tərəfdən, MDB təsis aktı əsasında yaradılmışdır ki, bu, beynəlxalq (dövlətlərarası) təşkilatlara xas olan əlamətlərdən biridir. Bunlardan başqa, MDB kifayət qədər inkişaf etmiş təşkilati-institusional bazaya və struktura (orqanlar sisteminə) malikdir.

Təsis aktı dedikdə **MDB-nin yaradılması haqqında Saziş** başa düşülür ki, həmin Saziş 1991-ci il dekabrın 8-də Minsk şəhərində (Belovej Puşa –Viskuli iqamətgahında) Belarus, Rusiya Federasiyası və Ukrayna dövlətləri tərəfindən imzalanmışdır. O, tarixdə **Minsk Sazişi** kimi tanınır.

Təsis aktları sırasına həmçinin aşağıdakılar aiddir:

- Minsk Sazişinə əlavə olaraq imzalanan Protokol;
- Alma-Ata Bəyannaməsi;
- MDB-nin Nizamnaməsi.

Minsk Sazişinə əlavə olaraq imzalanan Protokol 1991-ci il dekabrın 21-də Alma-Ata şəhərində qəbul edilmişdir; ona **Alma-Ata Protokolu** deyilir. Alma-Ata Protokolu 11 dövlət (Baltikyanı dövlətlərdən və Gürcüstandan başqa, keçmiş SSRİ respublikalarının hamısı) tərəfindən imzalanmışdır. Həmin Protokol Minsk Sazişinin tərkib hissəsidir.

¹ *Məsələn, bax:* Мамедов Р.Ф.Региональные международные организации // В книге: Международное право. Особенная часть. Учебник. / Отв.ред. Р.М.Валеев, Г.И.Курдюков. М., 2010, с.337; Тимченко Л.Д. Международное право. Учебник. Харьков, 2004, с.230 və b.

Alma-Ata Bəyannaməsi Minsk Sazişində ilkin olaraq iştirak etməyən dövlətlərin MDB-yə qoşulması barədədir. Həmin Bəyannamə 1991-ci il dekabrın 21-də Alma-Ata şəhərində imzalanmışdır.

MDB-nin Nizamnaməsi 22 yanvar 1993-cü il tarixdə Minsk şəhərində qəbul edilmişdir. O, qəbul olunduqdan bir il sonra qüvvəyə minmişdir (məsələn, Rusiya Federasiyası, Özbəkistan, Belarus, Qazaxıstan və digər dövlətlər üçün). Nizamnamənin 2-ci maddəsində MDB-nin **məqsədləri** göstərilmişdir:

- siyasi, iqtisadi, ekoloji, humanitar, mədəni və digər sahələrdə əməkdaşlığı həyata keçirmək;
- ümumi iqtisadi məkan çərçivəsində üzv-dövlətləri sosial-iqtisadi cəhətdən hərtərəfli və balanslaşdırılmış şəkildə inkişaf etdirmək;
- ümumi iqtisadi məkan yaratmaq;
- əsas insan hüquq və azadlıqlarını beynəlxalq publik hüququn hamılıqla qəbul olunmuş norma və prinsiplərinə, ATƏM-in sənədlərinə uyğun təmin etmək;
- beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin təmin edilməsində, silahlıların və hərbi xərclərin ixtisar olunmasında üzv-dövlətlər arasında əməkdaşlığı həyata keçirmək;
- nüvə və digər kütləvi qırğın silah növlərinin ləğv edilməsində üzv-dövlətlər arasında əməkdaşlığı həyata keçirmək;
- ümumi və tam tərksilah olunmaqda üzv-dövlətlər arasında əməkdaşlığı həyata keçirmək;
- qarşılıqlı hüquqi yardım və hüquq münasibətlərinin digər sahələrində əməkdaşlıq etmək;
- üzv-dövlətlər arasında yaranan mübahisə və münaqişələri dinc yolla həll etmək.

Gürcüstanın Xarici İşlər Nazirliyi 2008-ci il avqustun 18-də məlum hadisələrə görə MDB-nin İcraiyyə Komitəsinə nota verdi. Verilən bu nota ilə Gürcüstan dövləti MDB-nin tərkibindən çıxdığını bildirdi.

2005-ci ilin avqust ayında Türkmənistan Respublikası MDB-nin həqiqi üzvlüyündən çıxmışdır; hal-hazırda o, MDB-də assosiativ üzv statusu ilə müşahidəçi qismində iştirak edir. Həm də, qeyd etməliyik ki, Moldova, Ukrayna və Türkmənistan indiyə kimi MDB-nin Nizamnaməsini ratifikasiya etməmişdir. Azərbaycan Respublikasına gəldikdə isə, qeyd etməliyik ki, o, MDB-nin Nizamnaməsini imzalayaraq ratifikasiya etmişdir və onun həqiqi üzvüdür.

MDB-nin Nizamnaməsində müəyyən öhdəliklər nəzərdə tutulmuşdur. Həmin öhdəlikləri öz üzərinə götürən və qəbul edən istənilən dövlət MDB-nin üzvü ola bilər; lakin bütün üzv-dövlətlər buna razılıq verməlidir.

Bəzən, dövlətlər MDB-nin həyata keçirdiyi fəaliyyətin yalnız bəzi sahələrində iştirak etmək niyyətində olurlar. Bundan ötrü həmin dövlətlərin MDB-yə **assosiativ üzv** olması tələb edilir. Assosiativ üzvlər MDB-nin Dövlət Başçıları Şurasının iclaslarında müşahidəçi qismində iştirak edirlər.

İştirakçı-dövlətlərin MDB-də üzvlüyü müəyyən hallarda dayandırılı və ya xitam edilə bilər. Bu, o halda mümkündür ki, üzv-dövlət MDB orqanlarının qərarlarını sistematik olaraq pozsun (bu, üzv-dövlət tərəfindən öz üzərinə götürdüyü öhdəliyin pozulmasına bərabər tutulur).

Nizamnamə MDB-nin **əsas orqanlarını** sadalayır. Söhbət, ilk növbədə, **Dövlət Başçıları Şurası** kimi orqandan gedir; bu, MDB-nin **ali orqanı** sayılır. Həmin orqan iclas formasında işləyir, fəaliyyət göstərir. İclaslar iki cür olur: növbəti iclas, növbədənəknar iclas. **Növbəti iclas** ildə iki dəfə keçirilir. Təxirə-salınmaz bu və ya digər məsələni həll etmək lazım gəldikdə isə, **növbədənəknar iclas** çağırılır. Şura öz iclaslarında MDB-nin fəaliyyəti ilə bağlı ən vacib məsələlərə baxır və konsensus (ümumi razılıq) əsasında qərarlar qəbul edir.

MDB-nin əsas orqanları sırasına **Hökumət Başçıları Şurası** da daxildir. Bu orqanın əsas işi MDB üzvlərinin icra hakimiyyəti orqanları arasında iqtisadi, sosial və ümumi maraq doğuran digər sahələrdə əməkdaşlığın həyata keçirilməsini əlaqələndir-

məkdən ibarətdir. Həmin orqan da iclas formasında fəaliyyət göstərir və ildə dörd dəfə **növbəti iclas** keçirilir. Lazım gəldikdə və zəruri olduqda **növbədənənar iclas** çağırılı bilər. İclaslarda çıxarılan qərarlar konsensus yolu ilə qəbul edilir. Şuranın növbədənənar iclası hər hansı bir üzv-dövlətin hökumətinin təşəbbüsü ilə çağırılır.

Müəyyən hallarda Dövlət Başçıları Şurası ilə Hökumət Başçıları Şurası birgə iclas keçirir; MDB-nin Nizamnaməsi buna yol verir.

Xarici İşlər Nazirləri Şurası MDB-nin strukturuna daxil olan orqanlardan biri hesab edilir. Bu orqanın əsas funksiyası üzv-dövlətlərin həyata keçirdikləri xarici siyasi fəaliyyəti əlaqələndirməkdən ibarətdir; o, həm də üzv-dövlətlərin beynəlxalq təşkilatlarda fəaliyyətini əlaqələndirir. Dünya siyasətində qarşılıqlı maraq doğuran məsələlərə dair məsləhətləşmə aparılması da onun səlahiyyətinə aiddir. Sözügedən orqan həm Dövlət Başçıları Şurasının, həm də Hökumət Başçıları Şurasının qərarları əsasında fəaliyyət göstərir.

MDB-nin strukturuna həm də **Müdafiə Nazirləri Şurası** kimi orqan daxildir. Bu orqanın əsas vəzifələri aşağıdakılardan ibarətdir:

- üzv-dövlətlər arasında hərbi sahədə əməkdaşlığı əlaqələndirmək;
- hərbi siyasət, eləcə də hərbi quruculuq məsələlərinə dair konseptual yanaşmalara baxmaq;
- hərbi münaqişələrin qarşısının alınmasına və aradan qaldırılmasına yönələn təkliflər işləyib hazırlamaq;
- müdafiə və hərbi quruculuq məsələlərinə aid müqavilə və digər sənədlərin layihələrinə baxmaq, zəruri olduqda onların Dövlət Başçıları Şurasına baxılmaq üçün verilməsini təklif etmək;
- MDB-də sülhün qorunub saxlanması üçün kollektiv hərbi qüvvələrə rəhbərlik etmək;

- hərbi quruculuq sahəsində hüquqi aktları yaxınlaşdırmaq üçün təkliflər vermək;
- Müdafiə Nazirləri Şurasının müvafiq orqanlarının fəaliyyəti üzərində nəzarət etmək.

İqtisad Məhkəməsi MDB-nin orqanları sisteminə daxil olan qurumlardan biri sayılır. Bu orqanın əsas funksiyası iqtisadi öhdəliklərin yerinə yetirilməsi zamanı ortaya çıxan mübahisələrə baxmaqdan ibarətdir. İqtisad Məhkəməsi digər mübahisələrə də baxa bilər. Digər mübahisələr dedikdə üzv-dövlətlərin öz aralarında bağladıkları sazişlərə uyğun olaraq, İqtisad Məhkəməsinin səlahiyyətinə aid edilən mübahisələr başa düşülür. İqtisad Məhkəməsi həm də MDB-nin iqtisadi məsələlər üzrə müqavilələrini və digər aktlarının müddəalarını təfsir etmək səlahiyyətinə malikdir.

Məşvərətçi-Əlaqələndirici Komitə kimi orqan da MDB-nin strukturuna daxildir; o, MDB-nin icra orqanı olub, daimi fəaliyyət göstərir. Sözügedən komitə Dövlət Başçıları Şurasının (eləcə də Hökumət Başçıları Şurasının) qərarlarını icra etmək üçün MDB çərçivəsində əməkdaşlığa dair təkliflər verir, sənədlərin layihələrini hazırlamaq üçün nümayəndə və ekspertlərin yığıncağını təşkil edir, adıçəkilən şuraların iclaslar keçirməsini təmin edir, digər orqanların işləməsinə kömək edir.

MDB çərçivəsində **Parlamentlərarası Assambleya** kimi orqan da fəaliyyət göstərir ki, o da, MDB-nin strukturuna daxildir və dövlətlərarası orqan hesab edilir. Bu orqan üzv-dövlətlərin parlamentlərinin bağladıkları müvafiq saziş əsasında 27 mart 1992-ci il tarixdə yaradılmışdır. Parlamentlərarası Assambleyanın tərkibi üzv-dövlətlərin parlament nümayəndələrindən ibarətdir. Nümayəndələr üzv-dövlətlərin parlamentləri tərəfindən seçilir və ya təyin olunur.

Parlamentlərarası Assambleya **sessiya** qaydasında fəaliyyət göstərir. Sessiya ildə iki dəfədən çox olmayaraq çağrılır. Çağrılan sessiyalara növbə ilə parlament nümayəndələrinin rəhbərləri sədrlik edir. Parlament nümayəndələrinin rəhbərləri **Assambleya Şurası** kimi orqanın tərkibinə daxildir.

Assambleya parlamentlərarası məsləhətləşmə aparır, MDB çərçivəsində əməkdaşlıq məsələlərini müzakirə edir, milli parlamentlərin fəaliyyəti sahəsində birgə təkliflər hazırlayır. Bu orqan üzv-dövlətlərin daxili (milli) qanunvericiliyinin bir-birinə yaxınlaşmasında vacib rol oynayır. Belə ki, Parlamentlərarası Assambleya model qanunvericilik aktları hazırlayır və həmin aktlar əsasında üzv-dövlətlər öz aktlarını qəbul edirlər. Məsələn, Parlamentlərarası Assambleya MDB ölkələri üçün Model Cinayət Məcəlləsi, Model Mülki Məcəllə və s. aktlar qəbul etmişdir.

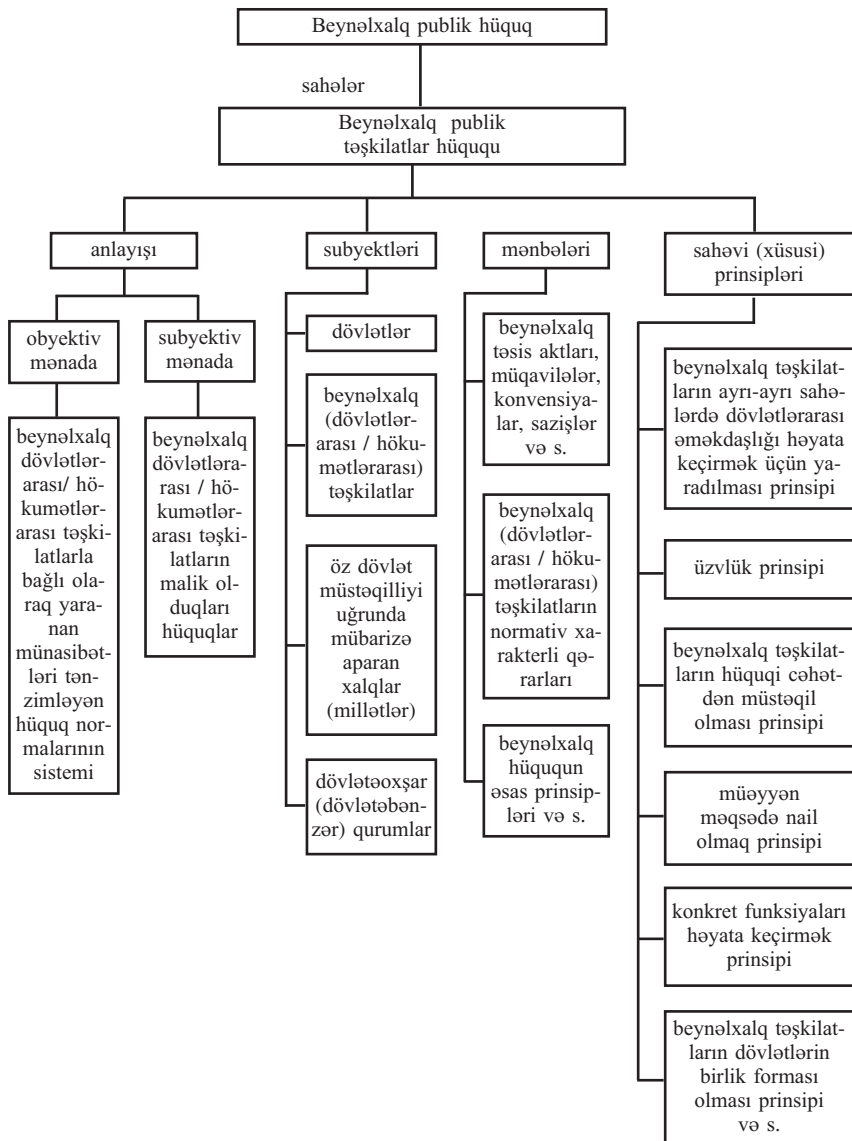
İcraiyyə Komitəsi MDB-nin strukturuna aid olan orqanlardan biridir; o, **inzibati-icra orqanı** sayılır. Bu orqanın əsas funksiyası MDB-nin digər orqanlarının işinə kömək etməkdən ibarətdir.

MDB orqanlarının yerləşdiyi məkana gəldikdə, qeyd etməliyə ki, onların olduğu yer müxtəlifdir. Daimi fəaliyyətdə olan MDB orqanlarının çoxu (məsələn, Məşvərətçi-Əlaqələndirici Komitə, İqtisad Məhkəməsi, İcraiyyə Komitəsi və s.) Minsk şəhərində yerləşir. MDB-nin bəzi orqanlarının olduğu yer Moskva şəhəridir. Parlamentlərarası Assambleya Sankt-Peterburq şəhərində yerləşir. Bəzi orqanların olduğu yer digər üzv-dövlətlərdir.

MDB orqanları iki növə bölünür: nizamnamə orqanları, qeyri-nizamnamə orqanları. **Nizamnamə orqanları** MDB-nin Nizamnaməsində nəzərdə tutulan orqanlardır (məsələn, Dövlət Başçıları Şurası, Hökumət Başçıları Şurası, Xarici İşlər Nazirləri Şurası, Müdafiə Nazirləri Şurası və s.).

Qeyri-nizamnamə orqanları MDB-nin digər orqanları olub, saziş və ya Dövlət Başçıları Şurasının (yaxud Hökumət Başçıları Şurasının) qərarı əsasında yaradılır (məsələn, İcraiyyə Komitəsi, Daxili İşlər Nazirləri Şurası və s.).

XII FƏSİL ÜZRƏ ƏYANİ SXEM

XII FƏSİL ÜZRƏ TÖVSIYƏ EDİLƏN ƏLAVƏ ƏDƏBİYYAT

1. Beynəlxalq hüquq. Azərbaycan dilində / Məsul redaktor və tərcüməçi – R.F.Məmmədov. Bakı, 2002 (fəsil 10).
2. Əliyeva F.E. Avropa sosial hüququ. Bakı, 2015, 48 s.
3. Hüseynov L.H. Beynəlxalq hüquq. Dərslik. Bakı, 2008 (fəsil XIII).
4. Rəcəbli H.M. BMT-nin ixtisaslaşmış qurumları. Bakı, 2008, 256 s.
5. Бирюков П.Н. Международное право. Учебное пособие. М., 2006 (гл.IV).
6. Лукашук И.И. Международное право. Особенная часть. Учебник. М., 1998 (гл. 4).
7. Международное право. Особенная часть. Учебник / Отв. ред. Р.М.Валеев, Г.И.Курдюков. М., 2010 (гл. VIII).
8. Международное право. Учебник / Отв. ред. А.А.Ковалев, С.В.Черниченко. М., 2008 (гл.21).
9. Международное право. Учебник / Отв. ред. А.Н.Вылегжанин. М., 2009 (гл.13).
- 10.Международное право. Учебник / Отв. ред. Б.Р.Тузмухамедов. М., 2015 (гл. 15).
- 11.Международное право. Учебник / Отв.ред. Г.В.Игнатенко, О.И.Тиунов. М., 2010 (гл.13).
- 12.Международное право. Учебник / Отв.ред. Г.М.Мелков. М., 2011 (гл.9).
- 13.Международное право. Учебник / Отв.ред. Г.С.Стародубцев. М., 2015 (гл.9).
- 14.Международное право. Учебник / Под общ. ред. А.Я.Капустина. М., 2008 (гл. 15).
- 15.Международное публичное право. Учебник/ Отв.ред. К.А.Бекашев. М., 2009 (гл. 11).
- 16.Тимченко Л.Д. Международное право. Учебник. Харьков, 2004 (гл.9).
- 17.Федосьева Н.Н. Международное право. Учебное пособие. М., 2015 (гл.11).

XIII FƏSİL.

XARİCİ PUBLİK ƏLAQƏLƏR HÜQUQU

13.1. Xarici publik əlaqələr hüququnun anlayışı və beynəlxalq publik hüquq sistemində yeri

13.1.1. Xarici publik əlaqələr hüququ anlayışı

Beynəlxalq publik hüququn nizamasalma predmetinə daxil olan dövlətlərarası münasibətlər müxtəlif sahələrdə (iqtisadi, ekologiya, insan hüquqları, kosmosdan istifadə və s.) əmələ gəlir; belə münasibətlər həmçinin xarici əlaqələr sahəsində yaranır. Xarici əlaqələr sahəsində yaranan dövlətlərarası münasibətlər də beynəlxalq publik hüquq normaları ilə tənzimlənir ki, həmin normaların sistemi xarici publik əlaqələr hüququnu formalaşdırır.

Xarici əlaqələrin nə demək olduğuna gəldikdə isə, qeyd etməliyəm ki, xarici əlaqələr dövlətlər tərəfindən diplomatik və konsulluq fəaliyyəti həyata keçirilən zaman yaranır. Əgər dövlət diplomatik fəaliyyət həyata keçirərsə, belə halda **diplomatik münasibətlər** əmələ gəlir; dövlət tərəfindən konsulluq fəaliyyəti həyata keçirildikdə isə **konsulluq münasibətləri** yaranır.

Göstərilənlər belə bir fikir söyləməyə imkan verir ki, xarici əlaqələrin iki növü mövcuddur: 1) diplomatik əlaqələr, 2) konsulluq əlaqələri. Məhz həmin əlaqələrin həyata keçirilməsi ilə bağlı yaranan münasibətləri tənzimləyən beynəlxalq publik hüquq normalarının məcmusu xarici publik əlaqələr hüququ adlanır.¹

¹ *Xarici əlaqələr hüququ, onun anlayışı, mənbələri, xarici əlaqə orqanları və s. barədə ətraflı bax: məsələn, Гулиев А.Д. Право внешних сношений. Учебник. Киев, 2012, 520 с.; Qasıмова Н.А. Xarici əlaqələr hüququ. Dərslik. Bakı, 2008, 480 s. və b.*

Xarici publik əlaqələr hüququ dedikdə dövlətlər arasında yaranan diplomatik və konsulluq münasibətlərini tənzimləyən beynəlxalq publik hüquq normalarının məcmusu başa düşülür; həmin normalar vasitəsilə xarici əlaqələr qaydaya salınır və nişanlanır.

Xarici əlaqələr isə iki əsas əlamətlə xarakterizə olunur. Birinci, xarici əlaqələr dövlətlərarası **rəsmi əlaqələrdir**. Dövlətlərarası rəsmi əlaqələrin əsas forması diplomatik münasibətlərdir. Lakin xarici əlaqələrin həyata keçirilməsi prosesində konsulluq münasibətləri də vacib rol oynayır. Başqa sözlə, konsulluq münasibətləri xarici əlaqələrin digər forması hesab edilir. Deməli, həm diplomatik münasibətlər, həm də konsulluq münasibətləri dövlətlər arasında yaranan rəsmi əlaqələrdir.

İkinci, xarici əlaqələr, xüsusi olaraq yaradılmış aparat tərəfindən həyata keçirilir. Söhbət **dövlətin xarici əlaqə orqanlarından** gedir. Dövlətin xarici əlaqə orqanları odur ki, onlar xaricdə həmin dövləti təmsil edir; məhz bu orqanlar vasitəsi ilə dövlətin başqa dövlətlərlə rəsmi əlaqələri həyata keçirilir. Məsələn, diplomatik nümayəndəliklər, konsulluq idarələri və s. dövlətin xarici əlaqə orqanlarına aiddir.

«Xarici əlaqələr» anlayışını «xarici siyasət» anlayışından fərqləndirmək lazımdır. Hər şeydən əvvəl, qeyd edək ki, «xarici siyasət» daha geniş anlayışdır. Belə ki, hər bir dövlət öz qarşısına qoyduğu məqsədə çatmaq və üzərinə düşən vəzifələri yerinə yetirmək üçün həm daxili, həm də xarici funksiyaları həyata keçirir. Daxili və xarici funksiyalarını realizə etmək üçün isə, dövlət bir tərəfdən daxili, digər tərəfdən xarici siyasət yürüdür. Bizi burada dövlətin xarici siyasəti maraqlandırır. Ona görə ki, söhbət beynəlxalq publik hüququn tərkib hissələrindən biri olan xarici publik əlaqələr hüququndan gedir. Nəzərdən qaçıрмаq olmaz ki, dövlətin xarici siyasəti xarici publik əlaqələr hüququ ilə bilavasitə bağlı olan məsələdir. Həm də, unutmamalıyıq ki, istənilən dövlətin effektiv və məqsədyönlü fəaliyyət göstərməsi üçün onun yürütdüyü xarici siyasət böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Beynəlxalq münasibətlərdə müəyyənləşdirdiyi ümumi kursu və öz xarici funksiyasını realizə etmək üçün dövlət müxtəlif vasitələrdən istifadə edir; məhz həmin vasitələrin məcmusu dövlətin xarici siyasəti adlanır.

Dövlətin xarici siyasəti dedikdə onun hakimiyyət orqanlarının həyata keçirdikləri elə bir fəaliyyət başa düşülür ki, bu fəaliyyət nəticəsində dövlət öz xarici funksiyasını yerinə yetirir, beynəlxalq münasibətlər sahəsində müəyyənləşdirdiyi ümumi kursu realizə edir. Müxtəlif formalar mövcuddur ki, dövlət onların köməyi ilə öz xarici siyasətini həyata keçirir. Xarici əlaqələr (diplomatiya və konsulluq fəaliyyəti) belə formalardan biri hesab edilir. Deməli, xarici əlaqələr dövlətin öz xarici siyasətini həyata keçirmə formasıdır.

13.1.2. Beynəlxalq publik hüquq sistemində xarici publik əlaqələr hüququnun yeri və onun sahəvi prinsipləri

Xarici publik əlaqələr hüququ, qeyd etdiyimiz kimi, müvafiq beynəlxalq publik hüquq normalarından ibarətdir. Bu baxımdan, xarici publik əlaqələr hüququ beynəlxalq publik hüququn **xüsusi hissəsinin** tərkibində müstəqil sahə kimi çıxış edir. Bəs, xarici publik əlaqələr hüququ beynəlxalq publik hüququn tərkibinə hansı statusla daxil olur?

Beynəlxalq hüquq dərsləklərində, düzgün olaraq, qeyd edilir ki, xarici publik əlaqələr hüququ beynəlxalq publik hüququn müstəqil sahələrindən biridir.¹ Belə bir fikrin söylənilməsi üçün tutarlı dəlil və arqumentlər mövcuddur. Hər şeydən əvvəl, qeyd etməliyik ki, sözügedən hüquq sahəsinin özünəməxsus **nizamasalma predmeti** vardır. Belə ki, rəsmi əlaqələr dövlətlərarası beynəlxalq münasibətlərin növlərindən biridir.

¹ *Məsələn, bax:* Тимченко Л.Д. Международное право. Учебник. Харьков, 2004, с.137; Международное право. Учебник / Отв. ред. Г.В.Игнатенко, О.И.Тиунов. М., 2010, с. 345; Международное право. Учебник / Отв. ред. Г.М.Мелков. М., 2011, с. 250 və b.

Məlum olduğu kimi, beynəlxalq publik hüququn bu və ya digər sahəsinin ayrılması isə müvafiq növ dövlətlərarası beynəlxalq münasibətlərin mövcudluğu ilə müəyyənləşdirilir və şərtlənir. Xarici publik əlaqələr hüququnun nizamasalma predmetini məhz **rəsmi münasibətlər** təşkil edir. Rəsmi münasibətlərin yaranması və mövcud olması imkan verir ki, xarici publik əlaqələr hüququ beynəlxalq publik hüququn müstəqil sahələrindən biri kimi tanınsın.

Xarici publik əlaqələr hüququnun nizamasalma predmetini təşkil edən rəsmi münasibətlər (əlaqələr) geniş anlayışdır və özündə bir neçə növ münasibəti birləşdirir. Rəsmi münasibətlərə (əlaqələrə), ilk növbədə, **diplomatik münasibətlər** daxildir. Qeyd etdiyimiz kimi, diplomatik münasibətlər dövlətlər tərəfindən həyata keçirilən diplomatik fəaliyyət nəticəsində yaranır.

Rəsmi münasibətlərə həm də **konsulluq münasibətləri** daxildir. Konsulluq münasibətləri isə, məlum olduğu kimi, dövlətlərin konsulluq fəaliyyətini həyata keçirmələri ilə bağlı olaraq əmələ gəlir.

Diplomatik və konsulluq münasibətlərini tənzimləyən beynəlxalq publik hüquq normaları xarici publik əlaqələr hüququnun əsasını təşkil edir. Bu səbəbdən xarici publik əlaqələr hüququnu, əənənəvi olaraq, «diplomatiya və konsul hüququ» adlandırırlar;¹ bəzi müəlliflər sözügedən hüquq sahəsini ifadə etmək üçün «diplomatiya hüququ» kimi termin işlədirlər;² «xarici əlaqələrdə rəsmi nümayəndəlik hüququ» kimi anlayışdan istifadə edən alimlərə də təsadüf olunur.³

Birmənalı şəkildə vurğulayırıq ki, beynəlxalq publik hüququn sözügedən sahəsini ifadə etmək üçün «xarici publik əlaqə-

¹ Федосцева Н.Н. Международное право. Учебное пособие. М., 2015, с. 116-126.

² Международное право. Учебник /Отв. ред. А.Н.Вылегжанин. М., 2009, с.530.

³ *Məsələ, bax:* Международное право. Учебник / Отв.ред. А.А.Ковалев, С.В.Черниченко. М., 2008, с.582.

lər hüququ» termini işlətmək daha münasib, uğurlu və əhatəlidir. Belə ki, xarici publik əlaqələr hüququnun ibarət olduğu hüquq normalarının bir hissəsi **dövlətlərin beynəlxalq (dövlətlərarası) təşkilatlarda nümayəndəlik münasibətlərini** tənzimləyir ki, onlar rəsmi münasibətlərin növlərindən biri sayılır; hüquq normalarının digər hissəsi isə **xüsusi missiyaların fəaliyyəti ilə bağlı münasibətləri** tənzimləyir ki, belə münasibətlər də rəsmi münasibətlərin növü sayılır. Həmin münasibətlər konkret vəzifəni yerinə yetirmək üçün müəyyən bir dövlətin digər dövlətə nümayəndə göndərməsi ilə bağlı olaraq yaranır.

Xarici əlaqələr-hüquq normalarının bir qismi **ticarət nümayəndəlik münasibətlərini** tənzimləyir ki, onlar rəsmi münasibətlərin növü hesab edilir; həmin münasibətlər ticarət nümayəndəliyinin (dövlətin xarici ticarət işi ilə məşğul olan xarici orqanının) fəaliyyəti ilə bağlı yaranır.

Xarici publik əlaqələr hüququnun elə normaları da vardır ki, onlar **beynəlxalq hökumətlərarası konfransların fəaliyyəti ilə bağlı münasibətləri** tənzimləyir; həmin münasibətlər də rəsmi münasibətlərin növlərinə aiddir.

Beləliklə, beynəlxalq publik hüququn müstəqil sahələrindən biri olan xarici publik əlaqələr hüququnun nizamasalma predmetinin komponentlərini təşkil edən **rəsmi münasibətlər** aşağıdakı növ münasibətlərdən ibarətdir:

- diplomatik münasibətlər;
- konsulluq münasibətləri;
- dövlətlərin beynəlxalq təşkilatlarda nümayəndəlik münasibətləri;
- xüsusi missiya münasibətləri;
- ticarət nümayəndəlik münasibətləri;
- beynəlxalq hökumətlərarası konfransların fəaliyyəti ilə bağlı olan münasibətlər.

Xarici publik əlaqələr hüququ ona görə beynəlxalq publik hüququn müstəqil sahəsi kimi fərqləndirilir ki, o, yəni xarici

publik əlaqələr hüququ **özünəməxsus xüsusi (sahəvi) prinsiplərə** malikdir. Söhbət aşağıdakı prinsiplərdən gedir:

- **diplomatik immunitet və imtiyazlardan istifadə etmək prinsipi** (bu prinsipə görə, diplomatik nümayəndəlik, konsulluq idarələri diplomatik immunitet və imtiyazlarla təmin olunur);
- **inzibati, mülki və cinayət yurisdiksiyalarının aid olunmaması prinsipi** (bu prinsipə görə, diplomatik nümayəndəlik, konsulluq idarələri, diplomatik personal və konsulluğun vəzifəli şəxsləri inzibati, mülki və cinayət məsuliyyətinə cəlb olunmurlar);
- **qarışmamaq prinsipi** (bu prinsipə görə, xarici diplomatik nümayəndəliklərin və konsulluq idarələrinin həyata keçirdikləri qanuni fəaliyyətə xarici dövlətin müdaxilə etməsinə yol verilmir);
- xarici diplomatik nümayəndəliklərin, konsulluq idarələrinin, diplomatik heyətin və konsulluğun vəzifəli şəxslərinin **müdafiə olunması prinsipi** (müdafiə onların olduqları yer üzrə müvafiq dövlət tərəfindən həyata keçirilir);
- **məsuliyyət prinsipi** (bu prinsipə görə, dövlət öz diplomatik nümayəndəliklərinin, konsulluq idarələrinin, diplomatik heyətin və konsulluğun vəzifəli şəxslərinin onların olduqları ölkənin ərazisində həyata keçirdikləri fəaliyyətə görə məsuliyyət daşıyır).

Özünün sahəvi (xüsusi) prinsiplərindən başqa, xarici publik əlaqələr hüququ üçün həm də beynəlxalq publik hüququn əsas prinsipləri önəmlidir. Lakin beynəlxalq publik hüququn əsas prinsiplərinin hamısı xarici publik əlaqələr hüququ üçün eyni dərəcədə əhəmiyyət kəsb etmir. Belə ki, beynəlxalq publik hüququn bir neçə əsas prinsipi xarici publik əlaqələr hüququ üçün, xüsusilə, əhəmiyyətlidir. Söhbət beynəlxalq publik hüququn aşağıdakı prinsiplərindən gedir:

- dövlətlərin suveren bərabərliyi prinsipi;
- dövlətlərin daxili işlərinə qarışmamaq prinsipi;
- güc tətbiq etməmək və ya güclə hədələməmək prinsipi;

- dövlətlərin əməkdaşlıq etməsi prinsipi;
- beynəlxalq mübahisələri dinc yolla həll etmək prinsipi;
- beynəlxalq öhdəlikləri vicdanla yerinə yetirmək prinsipi.

13.2. Xarici publik əlaqələr hüququnun subyektləri, mənbələri və strukturu

13.2.1. Xarici publik əlaqələr hüququnun subyektləri

Qeyd etdiyimiz kimi, beynəlxalq publik hüququn sahələrindən biri olan xarici publik əlaqələr hüququnun nizamasalma predmetini rəsmi münasibətlər təşkil edir. Lakin müvafiq subyektlər olmadan belə münasibətlər nə yarana, nə də mövcud ola bilər. Nəzərə almalıyıq ki, rəsmi münasibətlər məhz müəyyən subyektlər arasında əmələ gəlir. Söhbət xarici publik əlaqələr hüququnun subyektlərindən gedir.

Xarici publik əlaqələr hüququnun **subyektləri** dedikdə rəsmi münasibətlərin mümkün (potensial) iştirakçıları başa düşülür; hansı qurum rəsmi münasibətlərdə iştirak edə bilərsə, o, xarici publik əlaqələr hüququnun subyekti hesab edilir. Beynəlxalq publik hüququn istənilən subyekti rəsmi münasibətlərin iştirakçısı ola bilər. Axı, rəsmi münasibətlər beynəlxalq publik hüququn subyektləri arasında əmələ gəlir. Başqa sözlə, rəsmi münasibətlər dövlətlər, dövlətəoxşar qurumlar, beynəlxalq (dövlətlərarası) təşkilatlar və öz dövlətçiliyi uğrunda mübarizə aparan xalqlar (millətlər) arasında yarana bilər. Məsələn, Fələstin xalqı öz dövlət müstəqilliyi uğrunda mübarizə aparan xalqlar sırasına aiddir; onun adından Fələstin Azadlıq Təşkilatı çıxış edir ki, bu təşkilatla bir sıra dövlət arasında diplomatik (rəsmi) münasibətlər mövcuddur. Dövlətəoxşar qurum olan Vatikanla bəzi dövlətlər arasında da müvafiq diplomatik (rəsmi) münasibətlər müəyyən edilmişdir və s.

Beləliklə, xarici publik əlaqələr hüququnun subyektləri qismində aşağıdakılar çıxış edir:

- dövlətlər;

- öz dövlət müstəqilliyi uğrunda mübarizə aparan xalqlar (millətlər);
- dövlətooxşar qurumlar;
- beynəlxalq (dövlətlərarası) təşkilatlar.

13.2.2. Xarici publik əlaqələr hüququnun mənbələri

Xarici publik əlaqələr hüququnun iki əsas mənbə növü vardır: beynəlxalq-hüquqi adətlər, beynəlxalq müqavilələr. Mənbə növlərindən biri sayılan **beynəlxalq-hüquqi adətlər** neçə-neçə yüzilliklər ərzində xarici publik əlaqələr hüququnun əsas və başlıca mənbəyi olmuşdur. Kifayət qədər uzun müddət xarici publik əlaqələr hüququnun tərkib hissəsi olan diplomatiya və konsulluq hüququ beynəlxalq adət-hüquq normalarına əsaslanmışdır. Belə ki, əvvəllər diplomatiya və konsulluq hüququ beynəlxalq adət-hüquq normalarının sistemi kimi mövcud olmuşdur. Başqa sözlə, XX əsrin ortalarına kimi beynəlxalq adət-hüquq normaları diplomatiya və konsulluq hüququnda üstünlük təşkil edərək, əsas yer tutmuşdur. Təsadüfi deyil ki, göstərilən vaxta kimi diplomatiya və konsulluq hüququ, əsasən, məhz beynəlxalq adət-hüquq normalarından ibarət olmuşdur. XX əsrin ortalarından başlayaraq, həmin normalar öz üstün mövqeyini tədricən müqavilə-hüquq normalarına vermişdir. Hal-hazırda diplomatiya və konsulluq hüququ beynəlxalq müqavilə-hüquq normalarının sisteminə çevrilmişdir. Bu gün diplomatiya və konsulluq hüququ həmin normaların məcmusu kimi mövcuddur.

Müasir dövrdə **beynəlxalq müqavilə** diplomatiya və konsulluq hüququnun, ümumiyyətlə, xarici publik əlaqələr hüququnun əsas və başlıca mənbəyi sayılır. Lakin, buna baxmayaraq, beynəlxalq adət-hüquq normaları qismən də olsa, hələlik mövcud olmaqda davam edir. Nəzərdən qaçıрмаq olmaz ki, həmin normalar, əvvəlki vaxtlarda olduğu kimi, öz əhəmiyyətini saxlayır (məsələn, diplomatik protokol sahəsində) və hüquqi tənzimləmənin həyata keçirilməsində vacib rol oynayır.

Keçən yüzilliyin ortalarında (daha doğrusu, XX əsrin 60 – 70-ci illərində) diplomatiya və konsulluq hüququ sahəsində bir sıra beynəlxalq müqavilə bağlandı ki, bunun nəticəsində xarici publik əlaqələr hüququnun kodifikasiya olunması (sistemləşdirilməsi) işinə başlanıldı. Düzdür, həmin vaxtdan xeyli əvvəl, yəni 1815-ci il martın 7-də Vyana da keçirilən konqresdə diplomatiya hüququ sahəsində ilk çoxtərəfli beynəlxalq müqavilə bağlanmışdı. **Diplomatik nümayəndələrin dərəcələri haqqında Vyana Protokolu** (Vyana Reqlamenti) adlanan həmin müqavilənin bağlanmasında Avropanın 8 dövləti iştirak edirdi. 1818-ci ildə **Aahen Protokolu**¹ imzalandı ki, həmin sənəd Vyana Protokoluna dəyişikliklər edərək onu tamamlayırdı. Aahen Protokolu diplomatik nümayəndələrin yeni dərəcəsini – nazir-rezident kimi dərəcə müəyyənləşdirən sənəd idi. 1928-ci ildə **Diplomatik məmurlar haqqında Havana Konvensiyası**² qəbul edildi ki, bu konvensiya diplomatiya hüququnun inkişafına vacib təsir göstərdi. Latin Amerikasının 20 dövləti tərəfindən imzalanan Havana Konvensiyası adət hüququnun bir sıra normasını regional səviyyədə, qismən də olsa, kodifikasiya edir. Havana Konvensiyası onu imzalayan dövlətlər arasında tətbiq edilərək öz hüquqi qüvvəsini bu gün də saxlayır. O, xarici publik əlaqələr hüququnun mənbəyi olan regional sazişdir. Tarixən diplomatiya hüququnun regional səviyyədə, ilk dəfə kodifikasiya (qismən kodifikasiya) olunması işi məhz həmin sazişlə (Havana Konvensiyası) ilə bağlıdır.

Beynəlxalq publik hüququn xarici publik əlaqələr hüququ kimi sahəsi bir neçə beynəlxalq müqavilə vasitəsilə kodifikasiya olunmuşdur. Bu səbəbdən xarici publik əlaqələr hüququ beynəlxalq publik hüququn kodifikasiya olunmuş sahələrindən biri sayılır. Söhbət universal xarakterli bir neçə beynəlxalq-hüquqi sənəddən gedir ki, həmin sənədlər xarici publik əlaqələr hüququnun əsas mənbəyi hesab edilir. Bunlar arasında

¹ URL:<http://www.lektsii.com> (30.05.2018-ci il).

² URL:<http://www.ru.m.wikipedia.org> (29.05.2018-ci il).

Diplomatik münasibətlər haqqında Vyana Konvensiyası¹ başlıca yer tutur ki, o, 1961-ci ildə qəbul edilmişdir (bundan sonra – 1961-ci il Vyana Konvensiyası). Göstərilən konvensiya diplomatiya hüququ sahəsində vacib universal beynəlxalq müqavilə sayılır. Bu müqavilə vasitəsilə mühüm əhəmiyyət kəsb edən bir sıra məsələ (dövlətlər arasında diplomatik münasibətlərin müəyyənləşdirilməsi, diplomatik nümayəndəliklərin əsas funksiyaları, nümayəndəliklərə başçılıq edən şəxslərin təyin edilmə qaydası, diplomatik nümayəndəliklərin say tərkibi, diplomatik nümayəndəliklərin immunitet və imtiyazları, habelə digər məsələlər) tənzimlənir. Sözügedən konvensiya diplomatiya sahəsində mövcud olan beynəlxalq adət-hüquq normalarının çoxunu beynəlxalq müqavilə-hüquq normalarına çevirdi.

1963-cü ildə ikinci universal beynəlxalq müqavilə qəbul edildi ki, həmin sənəd **Konsulluq münasibətləri haqqında Vyana Konvensiyası** adlanır (bundan sonra – 1963-cü il Vyana Konvensiyası). Bu konvensiya dövlətlər arasında konsulluq münasibətlərinin müəyyənləşdirilməsi, konsulluq idarələrinin funksiyaları, konsulluq idarələrinin immunitet və imtiyazlarını, habelə digər məsələləri tənzimləyir.

Xarici publik əlaqələr hüququnun əsas mənbələri sırasına **Xüsusi missiyalar haqqında 1969-cu il Konvensiyası** da daxildir. Həmin konvensiya xüsusi missiyaların həyata keçirilməsi ilə bağlı məsələləri tənzimləyir. Xüsusi missiya isə, müəyyən bir dövlətin konkret hər hansı vəzifəni yerinə yetirmək üçün digər dövlətə nümayəndə göndərməsidir. Xüsusi missiyaların fəaliyyətini tənzimləyən sözügedən 1969-cu il Konvensiyası universal xarakterə malik olub, diplomatik münasibətlər sahəsində vacib beynəlxalq-hüquqi sənəd hesab edilir.

Xarici publik əlaqələr hüququ sahəsində həm də **Dövlətlərin universal xarakterli beynəlxalq təşkilatlarla münasibətlərdə nümayəndəliyi haqqında 1975-ci il Vyana Konvensiyası** vacib rol oynayır (bundan sonra – 1975-ci il Vyana Konvensiyası). Bildiyimiz kimi, dövlətlər və beynəlxalq (dövlətlər-

¹ URL:[http://www.un.org/ru/\(30.05.2018-ci il\)](http://www.un.org/ru/(30.05.2018-ci il)).

arası) təşkilatlar arasında münasibətlər mövcuddur; 1975-ci il Vyana Konvensiyası da məhz həmin münasibətlərdə dövlətlərin nümayəndəliyi kimi məsələni tənzimləyir. Bu səbəbdən sözügedən konvensiya universal xarakterli beynəlxalq müqavilə olub, xarici publik əlaqələr hüququnun əsas mənbələri sırasına daxildir.¹

Azərbaycan Respublikası 1961-ci il və 1963-cü il Vyana konvensiyalarının iştirakçısıdır (1992-ci il).² Eyni zamanda, Azərbaycan dövlətinin xarici əlaqələrinin həyata keçirilməsində daxili (milli) hüquq normaları vacib rol oynayır. Həmin normalar, ilk növbədə, Azərbaycan Respublikasının qanunlarında (məsələn, Konstitusiyada, Diplomatik xidmət haqqında Qanunda, Konsul Nizamnaməsində, Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilələrinin bağlanması, icrası və ləğv edilməsi qaydaları haqqında Qanunda və digər aktlarda) öz əksini tapmışdır. Dövlətin xarici əlaqələrinin həyata keçirilməsini tənzimləyən hüquq normaları həm də xüsusi normativ hüquqi aktlarda nəzərdə tutulmuşdur. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi haqqında Əsasnamədə, Azərbaycan Respublikasının Səfirliyi haqqında Əsasnamədə, Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq təşkilat yanında Daimi Nümayəndəliyi haqqında Əsasnamədə, Azərbaycan Respublikasının Konsulluğu haqqında Əsasnamədə və s. sənədlərdə belə normalara rast gəlmək mümkündür.

13.2.3. Xarici publik əlaqələr hüququnun yarım sahə və institutları

Məlum olduğu kimi, hər bir hüquq sahəsi, öz növbəsində, ayrı-ayrı yarım sahələrə bölünür. Bu sözlər həm milli (dövlətdaxili), həm də beynəlxalq publik hüquq sahələrinə aiddir.

¹ *Xarici publik əlaqələr hüququ sahəsində əsas beynəlxalq konvensiyalar barədə bax: məsələn, Hüseynov L.H.* Beynəlxalq hüquq. Dərslük. Bakı, 2008, s.98.

² URL:<http://www.lawtheses.com> (30.05.2018-ci il).

Beynəlxalq publik hüququn xüsusi hissəsində müstəqil sahələrdən olan xarici publik əlaqələr hüququ özündə iki yarım-sahəni birləşdirir. Həmin yarım-sahələrdən biri **diplomatiya hüququ** adlanır. Diplomatiya hüququ dedikdə diplomatik münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarının sistemi başa düşülür ki, həmin münasibətlər dövlətlər və beynəlxalq publik hüququn digər subyektləri arasında yaranır.

Konsulluq hüququ xarici publik əlaqələr hüququnun digər yarım-sahəsi hesab edilir. Konsulluq hüququ dedikdə xarici publik əlaqələr hüququnun elə bir yarım-sahəsi başa düşülür ki, bu yarım-sahə konsulluq münasibətlərini tənzimləyən hüquq normalarından ibarətdir. Konsulluq münasibətləri isə konsulluq idarələrinin fəaliyyəti nəticəsində əmələ gəlir. Məhz belə fəaliyyəti tənzimləyən hüquq normalarının məcmusu konsulluq hüququ adlanır.¹

Konsulluq münasibətlərinin yaranma tarixi qədim zamanlara təsadüf edir. Bu münasibətlərin inkişafına beynəlxalq ticarət və dəniz gəmiçiliyi böyük təsir göstərmişdir. Konsullar uzun müddət xarici dövlətlərin ərazisində öz ölkəsinin tacirlərinə və ayrı-ayrı şəxslərinə kömək edən peşə sahibi kimi tanınmışdır.

Qədim Yunanıstanda əcnəbilərin mənafə və maraqları **proksen** institutu vasitəsi ilə müdafiə edilirdi. Məhz həmin institut müasir konsulluq institutunun proobrazı hesab edilir. Sözügedən institutun tədricən inkişafı konsulluq hüququnun ilkin normalarının yaranmasına səbəb oldu.

Qədim Romada konsulluğa yaxın funksiyaları Roma **patronatları** yerinə yetirirdilər. Sonralar isə, həmin funksiyanı **pretorlar** (praetor peregrinus) həyata keçirməyə başladılar.²

¹ Bəzi müəlliflər xarici əlaqələr hüququnun dövlətdaxili xarici əlaqələr orqanları hüququ, diplomatik hüquq, diplomatik protokol hüququ və konsulluq hüququ kimi yarım-sahələrdən ibarət olması barədə fikir söyləyirlər (*məsələn, bax*: Международное публичное право. Учебник / Отв. ред. К.А.Бекяшев. М., 2005, с. 264).

² URL:<http://www.orenburg.mid.ru> (30.05.2018-ci il).

Hələ neçə-neçə yüz illər bundan öncə diplomatiya münasibətləri də tədricən inkişaf edirdi. Danışqlar aparmaq və beynəlxalq müqavilə bağlamaq üçün dövlətlər bir-birinə öz nümayəndələrini – səfirlərini göndərirdilər. Bunun nəticəsində səfirlik institutu yarandı. Həmin institutun əsas funksiyası rəsmi məsələləri həll etmək üçün dövlətlərin bir-birinə vaxtaşırı səfir göndərmələri ilə bağlı olaraq, yaranan dövlətlərarası münasibətləri tənzimləməkdən ibarət idi. Səfirlərin toxunulmazlığı hələ qədim zamanlarda sözügedən institutun vacib tərkib hissəsi sayılırdı. Qədim Hindistan sənədi olan Manu qanunlarında səfirlərin toxunulmazlığına aid müvafiq norma nəzərdə tutulmuşdu.¹

Əvvəllər səfirlər – diplomatik nümayəndələr ayrı-ayrı konkret tapşırıqları (birdəfəlik tapşırıqları) yerinə yetirmək üçün xaricə göndərilirdilər; onlar müvafiq tapşırığı icra etdikdən sonra öz vətəninə qayıdırdılar. Lakin, zaman keçdikcə səfirlər tədricən müəyyən bir dövlətin başqa dövlət ərazisində daimi diplomatik nümayəndəsinə çevrildilər. Həm səfirlərin, həm də xarici dövlətlərin ərazilərində olan diplomatik nümayəndəliklərin digər əməkdaşlarına dair hüquqi rejimin müəyyənləşdirilməsi zərurətə çevrildi. Belə məsələlər, təbii ki, ancaq müvafiq hüquq normaları vasitəsi ilə mümkün ola bilərdi. Nəticədə səfirlərin və diplomatik nümayəndəliklərin digər əməkdaşlarının status, funksiya və imtiyazlarını tənzimləyən konkret hüquq normaları müəyyən olundu. Bununla diplomatiya hüququ formalaşmağa başladı.²

Xarici publik əlaqələr hüququnun yarım sahələri, öz növbəsində, ayrı-ayrı hüquq **institullarından** ibarətdir. Məsələn, diplomatiya hüququnun tərkibində bir neçə hüquq institutunu fərqləndirmək olar: diplomatik nümayəndəlik institutu, dövlətlərin beynəlxalq təşkilatlarda nümayəndəliyi institutu, diplomatik

¹ URL:<http://www.bib.social> / gosudarctva-prava-istoriya / zakonyi-manu (30.05.2018-ci il).

² Тимченко Л.Д. Международное право. Учебник. Харьков, 2004, с.137-138.

protokol institutu və s. Konsulluq hüququnun tərkibində isə konsulluq idarəsi, konsul immunitet və imtiyazları və s. institutları ayırmaq olar.

13.3. Xarici əlaqələr sahəsində dövlət orqanları

13.3.1. Xarici əlaqələr sahəsində dövlət orqanlarının anlayışı və növləri

Dövlətlər və beynəlxalq publik hüququn digər subyektləri arasında yaranan rəsmi xarici əlaqələri dövlət öz səlahiyyətli orqanları vasitəsi ilə həyata keçirir. Söhbət xarici əlaqələr sahəsində mövcud olan dövlət orqanlarından gedir; onlara həm də dövlətin xarici əlaqə orqanları deyilir. Məsələn, xarici işlər nazirlikləri, diplomatik nümayəndəliklər, konsulluq idarələri və s. belə orqanlara misal ola bilər.

Xarici əlaqələr sahəsində dövlət orqanları odur ki, onlar öz dövlətinin başqa dövlətlərlə və beynəlxalq publik hüququn digər subyektləri ilə rəsmi xarici münasibətlərini həyata keçirir. Həmin orqanlar öz dövlətinin ərazisində yerləşir və fəaliyyət göstərirlər (məsələn, xarici işlər nazirlikləri, hökumət, parlament və s.). Dövlətin xarici əlaqə orqanlarının olduğu və fəaliyyət göstərdiyi yer həm də xarici ölkə ərazisi ola bilər (məsələn, diplomatik nümayəndəliklər, konsulluq idarələri və s.).

Dövlətin xarici əlaqə orqanları rəsmi münasibətlərdə öz dövlətini təmsil edir. Rəsmi münasibətlər ya dövlətlərin öz aralarında, ya da beynəlxalq publik hüququn digər subyektləri arasında yaranır.

Dövlətin xarici əlaqə orqanları xaricdə öz dövlətinin rəsmi nümayəndəsi (təmsilçisi) qismində çıxış edir. Həmin orqanların öz səlahiyyətləri çərçivəsində etdiyi hərəkətlər onların təmsil etdiyi (nümayəndəsi olduğu) dövlətin özünün hərəkəti hesab edilir. Odur ki, öz xarici əlaqə orqanlarının hərəkətlərinə görə məhz dövlətin özü beynəlxalq-hüquqi məsuliyyət daşıyır.

Xarici əlaqələr sahəsində dövlət orqanları öz dövlətinin milli maraqlarının və qanunla qorunan mənafelərinin müdafiə

olunmasını, habelə onun xarici siyasi məqsədlərinin yerinə yetirilməsini təmin edir; onlar həmçinin dövlətin xaricdə olan fiziki və hüquqi şəxslərinin hüquqlarını, eləcə də qanuni mənafelərini qoruyur.

Beynəlxalq publik hüquq dövlətin xarici əlaqə orqanlarının adlarını, konkret tərkibini və sayını nə müəyyən edir, nə də tənzimləyir. Bu məsələlər, ayrıca olaraq, hər bir dövlətin milli (daxili) qanunvericiliyi ilə nizama salınır. Bununla bərabər, yaranmış beynəlxalq praktikaya uyğun olaraq, dövlətlərin xarici əlaqə orqanlarının tərkibi, strukturu, funksiya və səlahiyyətlərində, habelə fəaliyyətlərində çoxlu oxşarlıq və ümumilik mövcuddur.¹

Xarici əlaqə orqanları hər bir dövlət tərəfindən müstəqil surətdə, onun daxili (milli) hüququ əsasında yaradılır; daxili hüquq həm də onları xarici əlaqələri həyata keçirməkdən ötrü lazımi səlahiyyətlə təmin edir. Xarici əlaqə orqanlarının həyata keçirdikləri fəaliyyətin tənzimlənməsinə gəldikdə, qeyd etməliyik ki, onların fəaliyyəti həm öz dövlətinin, həm də olduqları dövlətin (qəbuledən-dövlətin) daxili hüququ ilə nizama salınır.

Dövlətin xarici əlaqə orqanları öz fəaliyyətini bir-birindən ayrılıqda həyata keçirmirlər; əksinə, onlar sistem halında fəaliyyət göstərirlər. Söhbət **xarici əlaqələr sahəsində dövlət orqanlarının sistemindən** gedir. Hər bir dövlətdə xarici əlaqə orqanlarının müstəqil sistemi mövcuddur. Həmin sistem isə, ilk növbədə, beynəlxalq həyat şəraiti ilə müəyyən edilir.² Xarici əlaqə orqanlarının sistemi müəyyən edilərkən həm də dövlətin forması, onun tarixi və milli adət-ənənələri vacib rol oynayır. Lakin, buna baxmayaraq, hüquq dərsləklərində xarici əlaqə orqanları hər bir dövlətdə iki növə bölünür ki, belə bölgüyə bey-

¹ Международное право. Учебник / Отв.ред. Г.М.Мелков. М., 2011, с. 253.

² Международное право. Учебник / Отв. ред. В.И.Кузнецов, Б.Р.Тузмухамедов. М., 2007, с.464.

nəlxalq münasibətlərin obyektiv inkişaf qanunauyğunluqları səbəb olmuşdur:¹

- dövlətdaxili xarici əlaqə orqanları;
- qeyri-dövlətdaxili (dövlətdən kənarda olan) xarici əlaqə orqanları.

13.3.2. Dövlətdaxili xarici əlaqə orqanları

Dövlətdaxili xarici əlaqə orqanları odur ki, onlar öz dövlətinin ərazisində yerləşir və fəaliyyət göstərirlər; həmin orqanlar rəsmi münasibətlərdə öz dövlətini təmsil edir. Rəsmi münasibətlər dövlətlə xarici dövlətlər və beynəlxalq publik hüququn digər subyektləri arasında əmələ gəlir.

Dövlətdaxili xarici əlaqə orqanları, öz növbəsində, iki yarımnövə bölünür:

- ümumi orqanlar;
- xüsusi orqanlar.

Dövlətdaxili ümumi xarici əlaqə orqanları dedikdə xarici əlaqələrin həyata keçirilməsində ümumi səlahiyyətlərə malik olan dövlət orqanları başa düşülür. Bu orqanlar dövlətin xarici əlaqələr sahəsinə aid olan istənilən məsələni həll edə bilirlər. Həmin orqanlar sırasına aşağıdakılar aiddir:

- dövlət başçısı (prezident, monarx);
- hökumət;
- parlament;
- xarici işlər idarəsi.

Dövlət başçısı başçılıq etdiyi dövləti beynəlxalq arenada yüksək səviyyədə təmsil edir. O, beynəlxalq aləmdə dövlətin ali nümayəndəsi hesab olunur. Beynəlxalq publik hüquqda mövcud olan normaya görə, dövlət başçısı «ex officio» (tutduğu vəzifəyə görə), yəni xüsusi səlahiyyət olmadan dövlətin universal nümayəndəliyini həyata keçirir. Bu norma hətta

¹ Международное право. Учебник / Отв. ред. Г.В.Игнатенко, О.И.Тиунов. М., 2010, с. 347.

BMT-nin Beynəlxalq Məhkəməsi tərəfindən təsdiqlənmişdir: dövlət başçısı öz dövlətinin adından beynəlxalq münasibətlərdə hərəkət etmək qabiliyyətinə malikdir.

Hökumət dövlətin xarici siyasətinə ümumi rəhbərliyi həyata keçirir. Bu orqan dövlət başçısı (prezident) tərəfindən müəyyən edilən xarici siyasət kursunu realizə edir. Parlamentli respublikalarda xarici əlaqələrin həyata keçirilməsində əsas və başlıca rolü hökumət oynayır.

Parlament ali qanunvericilik orqanıdır. Bu orqan dövlətin xarici siyasətinin əsaslarını müəyyənləşdirir. Bununla yanaşı, parlament beynəlxalq arenada dövlətin təmsilçisi (nümayəndəsi) rolunda çıxış etmir. Bəzi ölkələrdə (məsələn, ABŞ-da) parlament xarici əlaqə orqanı kimi tanınmır.

Xarici işlər idarəsi dedikdə, adətən, Xarici İşlər Nazirliyi başa düşülür. Bu, dövlətin xarici siyasətinin həyata keçirilməsi sahəsində icra orqanıdır. Xarici İşlər Nazirliyi xarici əlaqələr sahəsində bir sıra vacib, xüsusən də, aşağıdakı işləri həyata keçirir:

- diplomatik nümayəndəliklərə, konsulluq idarələrinə, beynəlxalq təşkilatlardakı daimi nümayəndəliklərə göstərişlər verir, direktivlər göndərir;
- beynəlxalq konfrans nümayəndələrinə göstərişlər verir, direktivlər göndərir;
- xarici diplomatik nümayəndəliklərlə əlaqə saxlayır və onlarla danışıqlar aparır;
- xarici nümayəndələrlə danışıqlar aparır;
- beynəlxalq sazişlərin layihələrini hazırlayır və s.

Azərbaycan Respublikasına gəldikdə, qeyd etməliyik ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 8-ci maddəsinin I hissəsinə görə, Azərbaycan dövlətinin başçısı Azərbaycan Respublikasının Prezidentidir. O, nəinki ölkənin daxilində, həmçinin xarici münasibətlərdə Azərbaycan dövlətini təmsil edir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti xarici əlaqələr sahəsin-

də aşağıdakı səlahiyyətləri həyata keçirir (Konstitusiya, maddə 109):

- Azərbaycan Respublikasının xarici ölkələrdə və beynəlxalq təşkilatlarda diplomatik nümayəndəliklərini təsis edir;
- Azərbaycan Respublikasının xarici ölkələrdə və beynəlxalq təşkilatlarda diplomatik nümayəndələrini təyin edir və geri çağırır;
- xarici dövlətlərin diplomatik nümayəndələrinin etimadnamə və övdətnamələrini qəbul edir və s.

Dövlətdaxili ümumi xarici əlaqə orqanları dövlətin əsas qanunu olan Konstitusiya əsasında yaradılır. Konstitusiya həm də həmin orqanların xarici əlaqələr sahəsində səlahiyyətlərini müəyyənləşdirir. Buna görə həmin orqanlara **konstitution xarici əlaqə orqanları** da deyilir.¹

Dövlətdaxili xüsusi xarici əlaqə orqanları xüsusi səlahiyyətə malik olan orqanlardır. Onlar öz səlahiyyəti çərçivəsində xarici subyektlərlə müəyyən sahələrdə (iqtisadi, mədəni, elmi-texniki, hərbi və s.) xarici əlaqələri həyata keçirirlər. Xarici əlaqələrin həyata keçirilməsində xüsusi səlahiyyətə malik olduqlarına görə, həmin orqanlar **xüsusi səlahiyyətli orqanlar** da adlanır. Xüsusi səlahiyyətli orqanlar bu və ya digər konkret sahədə xarici əlaqələrin həyata keçirilməsində ixtisaslaşmışdır; bu səbəbdən onlara həm də **ixtisaslaşmış xarici əlaqə orqanları** deyilir.

Xüsusi səlahiyyətli (ixtisaslaşmış) xarici əlaqə orqanları beynəlxalq konvensiya əsasında yaradılır və mövcud olur; onlara həm də **konvension xarici əlaqə orqanları** deyilir. Belə orqanların yaradılması üçün dövlətin müvafiq beynəlxalq konvensiyanın iştirakçısı olması tələb edilir. Beynəlxalq konvensiya həmin orqanların xarici əlaqələr sahəsində səlahiyyətini də müəyyənləşdirir.

¹ Федощева Н.Н. Международное право. Учебное пособие. М., 2010, с.118.

Bütün nazirlik və mərkəzi idarələr dövlətdaxili xüsusi xarici əlaqə orqanları hesab edilir (Xarici İşlər Nazirliyi istisna olmaqla, çünki bu nazirlik ümumi səlahiyyətli orqandır). Konkret sahədə xarici əlaqələri həyata keçirmək üçün nazirlik və mərkəzi idarələrdə müvafiq struktur şöbələr (bölmələr) yaradılır ki, həmin qurumlar müəyyən xarici funksiyaları yerinə yetirirlər. Məsələn, Daxili İşlər Nazirliyində cinayətkarlıqla effektiv mübarizə aparmaq üçün yaradılan müvafiq qurum (transmilli cinayətkarlıqla mübarizə qurumu) başqa dövlətlərin analoji nazirlikləri ilə əlaqə yaradır. Rabitə, ədliyyə, səhiyyə, mədəniyyət və digər sahələr üzrə nazirliklərdə də xarici əlaqələr şöbəsi yaradıla bilər. Buna görə nazirliklər xüsusi səlahiyyətə malik olan dövlətdaxili xarici əlaqə orqanları hesab edirlər; onlar xüsusi səlahiyyət çərçivəsində müəyyən xarici funksiyaları yerinə yetirirlər. Belə orqanlar hansısa məhdud sahədə dövlətin xarici əlaqə məsələləri ilə məşğul olurlar.

13.3.3. Qeyri-dövlətdaxili xarici əlaqə orqanları

Biz, tez-tez hallarda kütləvi informasiya vasitələrində diplomatik nümayəndəlik, konsulluq idarələri və digər orqanların adlarına rast gəlirik. Bax, bunlar ölkənin qeyri-dövlətdaxili xarici əlaqə orqanları hesab edilir.

Qeyri-dövlətdaxili xarici əlaqə orqanları dedikdə dövlətin öz ərazisindən kənarda (xaricdə) olan və fəaliyyət göstərən orqanları başa düşülür. Onlar, öz növbəsində, iki yarımnövbə bölünür:

- daimi xarici orqanlar;
- müvəqqəti xarici orqanlar.

Daimi qeyri-dövlətdaxili xarici əlaqə orqanlarına aşağıdakılar aiddir:

- diplomatik nümayəndəliklər;
- konsulluq idarələri;
- ticarət nümayəndəlikləri;

- dövlətin beynəlxalq təşkilatlarda daimi nümayəndəlikləri.

Müvəqqəti qeyri-dövlətdaxili xarici əlaqə orqanları qismində isə aşağıdakılar fərqləndirilir:

- xüsusi missiyalar;
- beynəlxalq konfranslarda nümayəndəliklər.

Dövlətin xarici əlaqə orqanları böyük əhəmiyyəti olan anlayışdır. Nəzərdən qaçıрмаq olmaz ki, dövlətin xarici əlaqələri məhz onların köməyi və vasitəsi ilə həyata keçirilir. Sözügedən hüquq sahəsi, yəni xarici publik əlaqələr hüququ da həmin orqanların hüquqi statusunu və funksiyalarını müəyyənləşdirən hüquq normalarının məcmusundan ibarətdir.

13.4. Diplomatiya hüququ

13.4.1. Diplomatik nümayəndəliyin anlayışı və onun növləri

Dövlət xarici dövlətlə diplomatik əlaqələrini öz səlahiyyətli orqanı vasitəsi ilə həyata keçirir. Bu orqan xarici dövlətin ərazisində, yəni mənsub olduğu dövlətin ərazisindən kənarda yerləşir; həmin orqan diplomatik nümayəndəlik adlanır.

Diplomatik nümayəndəlik dedikdə hər hansı dövlətin xarici dövlət ərazisində olan elə bir orqanı başa düşülür ki, onun vasitəsi və köməyi ilə həmin dövlət xarici dövlətlə diplomatik əlaqələrini həyata keçirir.

Diplomatik nümayəndəliyin olduğu və öz funksiyasını həyata keçirdiyi yer xarici dövlətin ərazisidir. Başqa sözlə, diplomatik nümayəndəlik xarici dövlət ərazisində fəaliyyət göstərir. Bu səbəbdən o, dövlətin ərazisindən kənarda fəaliyyət göstərən xarici əlaqə orqanı sayılır.

Diplomatik nümayəndəlik daimi əsasla işləyən və fəaliyyət göstərən orqandır. Odur ki, o, müvəqqəti deyil, daimi orqan sayılır.

Beynəlxalq publik hüquq diplomatik nümayəndəliyin iki növünü (sınıfını) müəyyən edir. Formalaşmış beynəlxalq praktika-ya da məlum olan həmin növlər aşağıdakılardan ibarətdir:¹

- səfirlik (birinci sinif);
- missiya (ikinci sinif).

Səfirlik dedikdə diplomatik nümayəndəliyin ən yüksək səviyyəli növü başa düşülür. O, birinci dərəcəli diplomatik nümayəndəlik hesab edilir. Səfirliyə fəvqəladə və səlahiyyətli səfir başçılıq edir.

Missiya dedikdə diplomatik nümayəndəliyin daha aşağı səviyyəli növü başa düşülür. O, ikinci dərəcəli diplomatik nümayəndəlikdir. Missiyaya fəvqəladə və səlahiyyətli elçi və ya müvəqqəti işlər müvəkkili başçılıq edir (1961-ci il Vyana Konvensiyasının 5-ci maddəsinin 2-ci bəndi).

Vatikanın nümayəndəliyi – Apostol-nunsiatura səfirliyə bərabər tutulur və ona nunci başçılıq edir; Vatikanın xarici dövlətlərə göndərdiyi elçi isə internunci adlanır.²

XX əsrin ikinci yarısında dövlətlərin suveren bərabərliyi prinsipinin qəbul olunması, təsdiqlənməsi və tanınması ilə bağlı olaraq, diplomatik münasibətlərin missiya səviyyəsində müəyyən edilməsinə müasir dövrdə çox nadir hallarda rast gəlinir. Hal-hazırda dövlətlər öz aralarında diplomatik əlaqələri, əsasən və başlıca olaraq, səfirlik səviyyəsində həyata keçirirlər. Səfirlik bu gün diplomatik nümayəndəliyin əsas növü hesab olunur. Müasir diplomatiyada bu növdən (birinci sinifdən) müqayisə edilməz dərəcədə, çox hallarda istifadə olunur. I Dünya Müharibəsinə kimi yalnız böyük dövlətlər öz aralarında diplomatik münasibətləri səfirlik səviyyəsində müəyyənləşdirirdilər.

Diplomatik nümayəndəliyin hansı növündən (sinfindən) istifadə edilməsinə gəldikdə, qeyd etməliyik ki, bu məsələ diplomatik münasibətlər yaratmaqda maraqlı olan dövlətlərin özləri

¹ *Bax, məsələn:* Hüseynov L.H. Beynəlxalq hüquq. Dərslik. Bakı, 2008, s.100.

² Юридическая энциклопедия / Под ред. М.Ю.Тихомирова. М., 2005, с.372.

tərəfindən həll olunur. Belə ki, maraqlı dövlətlər öz aralarında diplomatik münasibətlər yaratmaq məqsədi ilə, müvafiq saziş bağlayırlar; bağlanmış sazişdə diplomatik münasibətlərin hansı səviyyədə (səfirlik və ya missiya səviyyəsində) müəyyənləşdirilməsi göstərilir. Deməli, öz aralarında diplomatik münasibətlər yaratmaq niyyətində olan dövlətlər razılığa gəlirlər ki, diplomatik nümayəndəliyin hansı növü (sinfi) seçilsin və tətbiq olunsun.

Hər bir dövlətin başqa dövlətlərə səfir (diplomatik nümayəndə) göndərmək hüququ vardır; belə hüquqa **aktiv səfirlik hüququ** deyilir. Aktiv səfirlik hüququ konkret dövlətin başqa dövlətlərdə diplomatik nümayəndə (səfir) təyin etmək imkanındır.

Hər bir dövlətin həm də xarici dövlətlərin diplomatik nümayəndələrini (səfirləri) qəbul etmək hüququ vardır ki, onlar diplomatik səlahiyyətlərlə təmin olunmuşdur; belə hüquq isə **passiv səfirlik hüququ** adlanır. Passiv səfirlik hüququ hər hansı dövlətin xarici dövlətlərin diplomatik nümayəndələrini (səfirləri) qəbul etmək imkanındır.

Diplomatik nümayəndələrin təyin olunma və qəbuledilmə proseduruna **akkreditasiya və ya akkreditləşmə** deyilir. Xarici dövlətlərə özünün diplomatik nümayəndələrini göndərən dövlətə **akkreditədən-dövlət** deyilir; o, həm də **təyinedən-dövlət** adlanır. Xarici ölkələrin diplomatik nümayəndələrinin gəldikləri dövlətə isə **qəbuledən-dövlət** deyilir. Diplomatik nümayəndəlik də akkreditədən-dövlətin qəbuledən-dövlət ərazisində yaratdığı və təsis etdiyi orqandır ki, həmin orqan vasitəsilə akkreditədən və qəbuledən dövlətlər arasındakı rəsmi münasibətlər həyata keçirilir.

13.4.2. Diplomatik nümayəndəliyin yaradılması və onun fəaliyyətinə xitam verilməsi

Öz aralarında diplomatik münasibətlər yaratmaq niyyətində olan dövlətlər, ilk növbədə, belə münasibətlərin müəyyən edil-

məsi barədə qarşılıqlı razılığa gəlməlidirlər. Onların qarşılıqlı razılığı, adətən, birgə kommyunike və notaların mübadiləsi kimi sənədlərdə ifadə edilir. Sonra isə diplomatik nümayəndəliyin təsis olunması və onun növü (səviyyəsi – sinfi) barədə razılıq əldə edilir. Çox vaxt diplomatik münasibətlərin müəyyən edilməsi və diplomatik nümayəndəliyin təsis olunması barədə dövlətlərin razılığa gəlmələri zaman baxımından üst-üstə düşür. Bundan sonra diplomatik nümayəndələrin təyin olunma proseduru başlayır.

Hər şeydən əvvəl, diplomatik nümayəndəliyin başçısının təyin olunma proseduruna toxunaq. Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, diplomatik nümayəndəliyin başçısı akkreditədən-dövləti qəbuledən-dövlətdə bütün məsələlər üzrə təmsil edən yeganə rəsmi şəxsdir. O, akkreditədən-dövlətin qəbuledən-dövlətdə digər nümayəndələrə münasibətdə ali vəzifəli şəxsi sayılır.

Diplomatik nümayəndəliyin başçısının vəzifəyə təyin olunması və öz vəzifəsinin rəsmi icrasına başlaması prosesi bir neçə mərhələdən ibarətdir ki, həmin qaydalar bütün dövlətlər tərəfindən tanınır.

Birinci mərhələdə akkreditədən-dövlət bu və ya digər şəxsin diplomatik nümayəndəliyin başçısı təyin olunmasına qəbuledən-dövlətin razılıq verməsini xahiş edir; belə razılıq aqreman¹ adlanır. Düzdür, diplomatik nümayəndəliyin başçısının təyin edilməsi akkreditədən-dövlətin müstəsna səlahiyyətlərinə aid olan məsələdir. Lakin qəbuledən-dövlət aqreman verməlidir. **Aqreman** dedikdə qəbuledən-dövlətin akkreditədən-dövlət tərəfindən konkret şəxsin diplomatik nümayəndəliyin başçısı təyin edilməsinə verdiyi razılıq başa düşülür.

Aqreman (razılıq) vermək qəbuledən-dövlətin vəzifəsi deyil, hüququdur. Odur ki, qəbuledən-dövlət aqreman (razılıq) verməkdən imtina edə bilər. İmtinanın səbəbləri müxtəlif ola bilər; qəbuledən-dövlət bunu, yəni imtinanın səbəblərini (motivlərini) izah etməyə və göstərməyə borclu deyildir.

¹ *Aqreman (fr.agreement – bəyənmək, razılıq) ifadəsi barədə bax: məsələn, Юридическая энциклопедия / Под ред. М.Ю.Тихомирова. М., 2005, с.18.*

Aqreman (razılıq) alınması üçün akkreditədən-dövlət diplomatik nümayəndəliyin başçısı kimi təyin etmək istədiyi şəxs haqqında qəbuledən-dövlətə qısa məlumat göndərməlidir: həmin şəxsin soyadı, adı və atasının adı, doğulduğu il, dərəcəsi, təhsili və iş yeri, həyat yoldaşının adı, soyadı, təhsili, uşaqların adı, soyadı və doğulduğu il. Aqreman (razılıq) alındıqdan sonra təqdim olunan şəxs «**persona grata**»¹ sayılır.

İkinci mərhələdə dövlətdaxili xüsusi akt qəbul edilir ki, həmin akt konkret şəxsin diplomatik nümayəndəliyin başçısı təyin olunmasını rəsmiləşdirir. Həmin akt vasitəsilə şəxs rəsmi olaraq vəzifəyə – diplomatik nümayəndəliyin başçısı postuna təyin edilir. Akt rəsmi hökumət qəzetlərində dərc edilir. Diplomatik nümayəndəliyin başçısı vəzifəsinə təyin edilən şəxs akkreditədən-dövlətin vətəndaşı olmalıdır.

Şəxs rəsmi olaraq, diplomatik nümayəndəliyin başçısı təyin olunduqdan sonra etimadnamə alır. **Etimadnamə** dedikdə diplomatik nümayəndəliyin başçısı təyin olunan şəxsin rəsmi statusunu təsdiq edən sənəd başa düşülür. Həmin sənəd akkreditədən-dövlətin başçısı tərəfindən imzalanır və diplomatik nümayəndənin göndərildiyi qəbuledən-dövlətin başçısına ünvanlanır.

Təyinetmənin **üçüncü mərhələsində** diplomatik nümayəndəliyin başçısı təyin olunmuş şəxs etimadnaməni qəbuledən-dövlətin müvafiq vəzifəli şəxsinə təqdim edir. Bundan ötrü o, qəbuledən-dövlətə gəlməlidir; sonra diplomatik nümayəndəliyin başçısı etimadnaməni qəbuledən-dövlətin başçısına təqdim edir. Məhz bu andan hesab olunur ki, o, rəsmi olaraq, öz vəzifələrini həyata keçirə bilər. Bəzi dövlətlərdə (qəbuledən-dövlətlərdə) mövcud olan praktikaya görə, diplomatik nümayəndəliyin başçısı təyin edilmiş şəxsin rəsmi olaraq, öz vəzifəsinin icrasına başlaması üçün o, qəbuledən-dövlətə gəlməsi barədə məlumat verməli və həmin dövlətin Xarici İşlər Nazirliyinə (nazirə və ya nazir müavininə) etimadnamənin təsdiqlənmiş su-

¹ *Persona grata* (lat. – arzuolunan şəxs) barədə bax: məsələn, Юридическая энциклопедия / Под ред. М.Ю.Тихомирова. М., 2005, с.634.

rətini təqdim etməlidir. Etimadnamənin təqdim olunması ilə diplomatik nümayəndənin təyin olunma və qəbuledilmə proseduru – akkreditasiya başa çatır. Bundan sonra diplomatik nümayəndəliyin başçısı öz vəzifəsinin icrasına başlayır.

Bəzən, diplomatik nümayəndəliyin başçısı öz vəzifəsini icra edə bilmir. Belə hallarda müvəqqəti işlər müvəkkili diplomatik nümayəndəliyin başçısının vəzifəsini müvəqqəti icra edən şəxs təyin edilir; həmin şəxsin soyadı barədə müvafiq məlumat qəbuledən-dövlətin Xarici İşlər Nazirliyinə və ya diplomatik nümayəndəliyin başçısına bildirilməlidir.

Akkreditədən-dövlət bu və ya digər şəxsi, adətən, bir dövlətdə diplomatik nümayəndəliyin başçısı təyin edir. Bununla yanaşı, eyni şəxs bir neçə dövlətdə diplomatik nümayəndəliyin başçısı vəzifəsinə təyin edilə bilər; ancaq həmin dövlətlər buna etiraz etməməlidir. Eyni bir şəxsin iki və daha artıq dövlətdə diplomatik nümayəndəliyin başçısı vəzifəsinə təyin edilməsinə xarici əlaqələr hüququnda **kumulyasiya (əvəzləmə)** deyilir. Kumulyasiyanın (əvəzləmənin) başqa forması da mövcuddur. Bu formaya görə, əgər qəbuledən-dövlət etiraz etməzsə, eyni şəxs iki və daha çox dövləti qəbuledən-dövlətdə diplomatik nümayəndəliyin başçısı qismində təmsil edir.

Diplomatik heyətin digər üzvlərinə gəldikdə, qeyd etməliyik ki, onlar üçün aqreman (razılıq) alınması tələb olunmur. Belə ki, 1961-ci il Vyana Konvensiyasının 7-ci maddəsinə görə, diplomatik heyətin qalan üzvlərini akkreditədən-dövlətin Xarici İşlər Nazirliyi sərbəst şəkildə, qəbuledən-dövlətin qabaqcadan razılığını almadan təyin edir; həmin şəxslər qəbuledən-dövlətə gəldikləri və onun Xarici İşlər Nazirliyinə bu barədə müvafiq məlumat verdikləri andan öz vəzifələrinin icrasına başlamış hesab olunurlar. Sözügedən Konvensiyanın 7-ci maddəsində deyilir ki, hərbi, dəniz və ya aviasiya attaşələrinin təyin olunması zamanı qəbuledən-dövlət bəyənmək məqsədi ilə onların soyadının əvvəlcədən bildirilməsini akkreditədən-dövlətə təklif edə bilər. Belə bəyənmə «aqreman» tipli razılıq verilməsini ifadə edir.

Diplomatik nümayəndəliyin başçısının fəaliyyətinə **müəyyən hallarda xitam** verilir. Həmin hallar aşağıdakılardan ibarətdir:

- diplomatik nümayəndəliyin başçısının **geri çağırılması** (geri çağırılma təqaüdə çıxmaq, xəstəlik, yeni vəzifəyə təyin olunmaq, istefaya getmək və digər hallarla bağlı ola bilər);
- diplomatik nümayəndəliyin başçısının qəbuledən-dövlət tərəfindən **«persona non grata»¹ elan olunması** (bundan ötrü ciddi əsaslar olmalıdır; o, adətən, öz statusu ilə bir araya sığmayan fəaliyyətlə məşğul olduqda arzuolunmaz şəxs elan edilir; diplomatik heyətin istənilən üzvü arzuolunmaz şəxs elan oluna bilər);
- diplomatik nümayəndəliyin başçısının akkreditədən-dövlət tərəfindən **xüsusi şəxs (dismiss) elan edilməsi** (o, adətən, öz funksiyasını yerinə yetirməkdən imtina etdiyi və ya siyasi sığınacaq verilməsi üçün qəbuledən-dövlətə müraciət etdiyi hallarda xüsusi şəxs elan olunur);
- diplomatik nümayəndəliyin başçısının **vəfat etməsi**.

Müəyyən hallarda **bütövlükdə diplomatik nümayəndəliyin fəaliyyətinə** xitam verilir. Həmin hallar bunlardan ibarətdir:

- beynəlxalq publik hüququn subyekti kimi akkreditədən və ya qəbuledən-dövlətin **mövcudluğuna son qoyulması**;
- akkreditədən-dövlətlə qəbuledən-dövlət arasında **diplomatik münasibətlərin kəsilməsi**;
- akkreditədən-dövlətlə qəbuledən-dövlətin qarşılıqlı razılığı əsasında **diplomatik nümayəndəliyin bağlanması**;
- dövlət ərazisində **sosial inqilabın baş verməsi**;
- akkreditədən (və ya qəbuledən)-dövlətə başçılıq edən şəxslərin **qeyri-konstitusion yolla dəyişdirilməsi** və s.

¹ Persona non grata – arzuolunmaz şəxs deməkdir (*bax*: Бацанов С.Б., Ефимов Г.К., Кузнецов В.И. и др. Словарь международного права. М., 1986, с.430).

13.4.3. Diplomantik nümayəndəliyin funksiyaları

Diplomatik nümayəndəlik bir neçə funksiya yerinə yetirir ki, həmin funksiyalar 1961-ci il Vyana Konvensiyasının 3-cü maddəsinin 1-ci bəndində sadalanır. **Nümayəndəlik funksiyası** diplomatik nümayəndəliklərin fəaliyyətində başlıca yer tutur; o, əsas funksiya sayılır.¹ Həmin funksiya görə, diplomatik nümayəndəlik akkreditədən-dövləti qəbuledən-dövlətdə təmsil edir. Qəbuledən-dövlətdə diplomatik nümayəndəliyin başçısı öz dövlətinin təmsilçisi kimi çıxış edir və onun bütün hərəkətləri akkreditədən-dövlətin hərəkətləri kimi hesab olunur. Nümayəndəlik funksiyası diplomatik nümayəndəliyin bütün hərəkətlərində özünü göstərir və büruzə verir.

Müdafiə funksiyası diplomatik nümayəndəliyin yerinə yetirdiyi funksiyalardan digəridir. Bu funksiya görə, diplomatik nümayəndəlik akkreditədən-dövlətin və onun vətəndaşlarının maraqlarını qəbuledən-dövlətdə qoruyur. 1961-ci il Vyana Konvensiyası müəyyən edir ki, təmsil etdiyi dövlətin mənafe və hüquqlarını qoruyan zaman diplomatik nümayəndəlik beynəlxalq publik hüququn yol verdiyi hədlərdə hərəkət etməlidir; xüsusən də, o, qəbuledən-dövlətin daxili səlahiyyətlərinə aid olan işlərə qarışmamalı, yerli qanunvericiliyə hörmətlə yanaşmalıdır.

Diplomatik nümayəndəlik təkcə təmsil etdiyi dövlətin vətəndaşlarının (fiziki şəxslərinin) maraqlarını müdafiə etmir. O, həmçinin təmsil etdiyi dövlətin hüquqi şəxslərinin də maraqlarını qorumağa borcludur. Diplomantik nümayəndəlik göz tutur ki, təmsil etdiyi dövlətin fiziki və hüququ şəxsləri iki tərəfli beynəlxalq müqavilələrdən (belə müqavilələr akkreditədən-dövlətlə qəbuledən-dövlət arasında bağlanır), habelə yerli qanunvericilikdən irəli gələn bütün hüquqlardan istifadə etsinlər. Qəbuledən-dövlət tərəfindən akkreditədən-dövlətə münasibətdə diskriminasiya xarakterli hərəkətlərə yol verilməmə-

¹ Международное право. Учебник / Под ред. А.И.Микульшина. М., 2005, с.224.

lidir ki, bu, diplomatik nümayəndəliyin üzərinə düşən vəzifələrdən biridir. Əgər akkreditədən-dövlətin mənafe və hüquqları pozularsa, diplomatik nümayəndəlik müvafiq tədbirlər görür (məsələn, protest edir, təqdimat verir və digər hərəkətləri yerinə yetirir).

Diplomatik nümayəndəlik həm də **danışqlar aparmaq funksiyasına** malikdir. Həmin funksiyaya görə, diplomatik nümayəndəlik qəbuledən-dövlətin hökuməti ilə danışqlar aparır. Aparılan danışqların predmeti isə müxtəlif məsələlər ola bilər: məsələn, beynəlxalq müqavilə bağlamaq, ikitərəfli münasibətləri daha da inkişaf etdirmək və s.

Diplomatik nümayəndəlik **informasiya funksiyasını** da həyata keçirir. Bu funksiyaya görə, diplomatik nümayəndəlik bütün qanuni vasitələrdən istifadə etməklə qəbuledən-dövlətdə baş verən hadisələri aydınlaşdırmalı və bu barədə akkreditədən-dövlətin hökumətinə müvafiq məlumat verməlidir; o, istənilən informasiyanı toplaya bilər. Lakin diplomatik nümayəndəlik bu zaman qanuni vasitələrdən istifadə etməlidir. Əgər toplanılan və əldə edilən informasiya açıq mənbəyə malik olarsa, bu o deməkdir ki, diplomatik nümayəndəlik qanuni vasitədən istifadə etmişdir. Praktikada **qanuni vasitə** dedikdə məhz açıq informasiya mənbəyindən istifadə edilməsi başa düşülür.

Təşviqetmə funksiyası diplomatik nümayəndəliyin yerinə yetirdiyi funksiyalar sırasına daxildir. Bu funksiyaya görə, diplomatik nümayəndəlik akkreditədən-dövlətlə qəbuledən-dövlət arasında dostluq əlaqələrinin, habelə iqtisadiyyat, mədəniyyət, elm və digər sahələrdə qarşılıqlı münasibətlərin inkişafına təkan verir. O, hər şeydən əvvəl, göstərilən sahələrdə iki dövlət arasında qarşılıqlı əlaqələrin genişlənməsinə kömək edir, təsir göstərir (məsələn, dövlətlər arasında alim və tələbə mübadiləsinə yardım edir, sərgilərin təşkil olunmasında iştirak edir və s.). Diplomatik nümayəndəlik sadaladığımız sahələrdə qəbuledən-dövlət haqqında müvafiq informasiyalar toplayır, habelə həmin sahələrdə akkreditədən-dövlətin nailiyyətlərini təbliğ edir və s.

1961-ci il Vyana Konvensiyası diplomatik nümayəndəlik tərəfindən **konsul funksiyasının** yerinə yetirilməsinin mümkün-lüyünü də nəzərdə tutur. Konvensiyanın 3-cü maddəsinin 2-ci bəndində deyilir ki, konvensiyanın hər hansı müddəası diplomatik nümayəndəliyin konsul funksiyasını yerinə yetirməsinə mane olan tərzdə izah edilə bilməz. Konsul funksiyasının diplomatik nümayəndəlik tərəfindən yerinə yetirilməsi 1963-cü il Vyana Konvensiyasında da nəzərdə tutulmuşdur. Sözügedən konvensiyanın 5-ci maddəsi konsulluq idarəsinin yerinə yetirdiyi funksiyaların geniş siyahısını verir ki, həmin funksiyaları həm də diplomatik nümayəndəlik özünün müvafiq konsulluq şöbəsi vasitəsi ilə həyata keçirə bilər.¹

Diplomatik nümayəndəliklərin fəaliyyətini tənzimləyən hüquq normalarının sisteminə **beynəlxalq diplomatiya hüququ deyilir**; həmin normalar beynəlxalq-hüquqi xarakterli normalardır, yəni beynəlxalq publik hüquq normalarıdır. Beynəlxalq diplomatiya hüququ isə beynəlxalq publik hüququn müstəqil sahələrindən biri olan xarici publik əlaqələr hüququnun yarım-sahəsi sayılır. Bu yarım-sahənin əsas və başlıca mənbəyi 1961-ci il Vyana Konvensiyasıdır.

Bununla yanaşı, hər bir dövlətin xarici dövlətlərdə fəaliyyət göstərən diplomatik nümayəndəliklərinin (səfirliklərin) funksiyaları, vəzifələri, hüquqları və digər məsələlər həmin dövlətin daxili (milli) aktları ilə tənzimlənir. Həmin aktlar beynəlxalq diplomatiya hüququnun mənbəyi sayılmaz, çünki onlar beynəlxalq publik hüquq normaları müəyyənləşdirmir. Bu kimi aktlarda nəzərdə tutulan hüquq normaları **daxili diplomatiya hüququna** aiddir.

Azərbaycan Respublikasına gəldikdə, qeyd etməliyik ki, bizim respublikamızın diplomatik xidmət orqanlarının (səfirliklərin) xarici ölkələrdəki fəaliyyəti «Diplomatik xidmət haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə tənzimlənir. Ölkəmiz-

¹ *Diplomatik nümayəndəliklərin funksiyaları və onların həyata keçirilmə vasitələri barədə ətraflı bax: məsələn, Гулиев А.Д.Право внешних сношений. Учебник. Киев, 2012, с.191-197.*

də həm də «Azərbaycan Respublikasının səfirliyi haqqında» Əsasnamə qəbul edilmişdir; sözügedən Əsasnamə Azərbaycan Respublikasının səfirliklərinin fəaliyyətini nizama salır. Səfirlik qəbuledən-dövlətdə Azərbaycan Respublikasını təmsil edən diplomatik xidmət orqanıdır.

13.5. Diplomatik nümayəndəliyin strukturu, tərkibi və heyəti

13.5.1. Diplomatik nümayəndəliyin strukturu

Diplomatik nümayəndəliyin əsas növü (səviyyəsi) səfirlik hesab edilir. Buna görə də, səfirliyin strukturu haqqında danışmaq vacib məsələdir.

Səfirliyin strukturu dedikdə onun hansı şöbələrdən təşkil olunması başa düşülür ki, həmin şöbələr bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərir. Əlbəttə, bütün səfirliklərin strukturu eyni deyildir; əksinə, ayrı-ayrı dövlətlərin səfirliklərinin strukturu müxtəlif olub, bir-birindən fərqlənir. Ona görə ki, səfirliyin strukturu milli qayda-qanunlarla, qəbuledən-dövlətlə münasibətlərin xüsusiyyətləri və adət-ənənələri ilə müəyyən olunur. Bununla yanaşı, dövlətlərin səfirlikləri, adətən, ümumi şəkildə aşağıda göstərilən şöbələrdən ibarətdir:

- siyasi şöbə;
- iqtisadi şöbə;
- mədəni əlaqələr şöbəsi;
- konsulluq şöbəsi;
- hərbi attaşelik;
- dəftərxana.

Səfirliyin struktur şöbələrində işləyən və fəaliyyət göstərən şəxslərə **səfirliyin (diplomatik nümayəndəliyin) əməkdaşları** deyilir. Səfirliyin əməkdaşlarının məcmusu isə onun, yəni **diplomatik nümayəndəliyin ştatı** hesab olunur.

13.5.2. Diplomatiik nümayəndəliyin heyəti

Diplomatiik nümayəndəliyin **heyəti (ştatı)** aşağıdakılardan ibarətdir:

- diplomatiik nümayəndəliyin başçısı;
- diplomatiik heyət;
- inzibati-texniki heyət;
- xidməti heyət.

Diplomatiik nümayəndəliyin başçısı dedikdə akkreditəedən-dövlət tərəfindən diplomatiik nümayəndəliyə rəhbərlik etmək üçün təyin olunan şəxs başa düşülür. 1961-ci il Vyana Konvensiyasının 14-cü maddəsinə uyğun olaraq, diplomatiik nümayəndəliyin başçıları **üç diplomatiik dərəcəyə** bölünür (diplomatiik dərəcə diplomatiik nümayəndəliyin başçılarına aid və xas olan anlayışdır). Başqa sözlə, diplomatiik nümayəndəliyin başçıları üç dərəcədə ola bilər:

- səfirlər və nunsii (**birinci dərəcə**);
- elçilər və internunsii (**ikinci dərəcə**);
- işlər müvəkkili (**üçüncü dərəcə**).

Xatırladaq ki, Vatikanın xarici ölkələrdəki diplomatiik nümayəndəliyi **nunsiatura** adlanır. Nunsiaturanın başçısına **nunsi** deyilir. Nunsiatura səfirliyə bərabər tutulan diplomatiik nümayəndəlikdir. **İternunsi** dedikdə isə Vatikanın xarici dövlətlərə göndərdiyi elçi başa düşülür.

Diplomatiik heyət üzvlərdən ibarətdir. Diplomatiik heyətin **üzvləri** dedikdə diplomatiik rütbəsi olan şəxslər başa düşülür (1961-ci il Vyana Konvensiyasının 1-ci maddəsinin «d» bəndi). Diplomatiik rütbələr diplomatiik xidmət əməkdaşlarına onların tutduqları vəzifə və ixtisaslar nəzərə alınmaqla verilir; diplomatiik rütbələr ömürlükdür. «Diplomatiik xidmət haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 8-ci maddəsinə görə, **diplomatiik rütbələr** bunlardan ibarətdir: fəvqəladə və səlahiyyətli səfir, birinci dərəcəli fəvqəladə və səlahiyyətli elçi, birinci dərəcəli müşavir, ikinci dərəcəli müşavir, birinci dərəcəli bi-

rinci katib, ikinci dərəcəli birinci katib, birinci dərəcəli ikinci katib, ikinci dərəcəli ikinci katib, üçüncü katib, attaşə.

Qeyd etməliyik ki, hər bir dövlətdə, ayrıca olaraq diplomatik rütbələr sistemi mövcuddur. Ona görə ki, diplomatik rütbələr hər bir dövlətin daxili qanunvericiliyi ilə müəyyən edilir. Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, diplomatik rütbələr dövlətin daxili qanunvericiliyi ilə tənzimlənən məsələdir. Bu cəhəti ilə diplomatik rütbə diplomatik dərəcədən fərqlənir. Diplomatik dərəcə beynəlxalq hüquqla tənzimlənir.

İnzibati-texniki heyət üzvləri diplomatik nümayəndəliyə inzibati-texniki xidmət göstərən şəxslərdir. Məsələn, maliyyə işçiləri, tərcüməçilər, rabitə və mühafizə işçiləri, iş icraçıları, dəftərxana müdirləri və s. inzibati-texniki heyətə daxildir.

Xidməti heyət üzvləri diplomatik nümayəndəliyin xidmət üzrə vəzifələrini yerinə yetirən şəxslərə deyilir. Məsələn, həkimlər, sürücülər, aşbazlar, kuryerlər və s. şəxslər xidməti heyətə daxildirlər. Bəzi dövlətlərin diplomatik nümayəndəliklərində süpürgəçi (dalandar), bağban, xadimə və digər qismdə qəbulədən-dövlətin vətəndaşları («ev işçiləri») işləyə bilərlər; onlar xidmət heyətinin üzvləri hesab edilmirlər.

Diplomatik, inzibati-texniki və xidməti heyət üzvləri **diplomantik nümayəndəliyin üzvləri** adlanır. Diplomatik nümayəndəliyin üzvləri və onun başçısı (diplomantik nümayəndəliyin başçısı) **diplomantik nümayəndəliyin əməkdaşlarıdır**.

13.5.3. Diplomatik korpus

Beynəlxalq publik hüquqda «diplomatik korpus» anlayışı iki mənada işlədilir: məhdud mənada, geniş mənada. **Məhdud mənada diplomatik korpus** dedikdə qəbulədən-dövlətdə fəaliyyət göstərən bütün diplomatik nümayəndəliklərin başçıları'nın məcmusu başa düşülür. **Geniş mənada diplomatik korpus** dedikdə isə qəbulədən-dövlətdə fəaliyyət göstərən bütün diplomatik nümayəndəliklərin əməkdaşlarının məcmusu başa düşülür ki, həmin əməkdaşlar diplomatik rütbəyə və diplomatik

pasporta, habelə diplomatik kartočkaya malik olmalıdırlar (diplomatik kartočka diplomatın statusunu təsdiq edir və qəbul-edən-dövlət tərəfindən verilir). Bəzi müəlliflər bu anlayışa hət-ta diplomatik nümayəndəliyin əməkdaşlarının ailə üzvlərini də daxil edirlər.¹

Ümumiyyətlə, **diplomatik korpus** dedikdə qəbuledən-dövlətdə yerləşən bütün diplomatik nümayəndəliklər başa düşülür.

Həm məhdud, həm də geniş mənada diplomatik korpus siyasi funksiya yerinə yetirən təşkilat hesab edilmir və hüquqi şəxs statusuna malik olan qurum sayılmır. O, qəbuledən-dövlətdə **təşrifat funksiyasını** həyata keçirir. Bu funksiyanın mahiyyəti isə diplomatik korpusun yalnız müəyyən protokol-mərasim tədbirlərində iştirak etməsindən ibarətdir. Məsələn, diplomatik korpus qəbuledən-dövlətin milli bayramı münasibəti ilə təşkil olunmuş təntənəli mərasim, inauqurasiya (seçilmiş dövlət başçısının öz vəzifəsinə başlaması) və digər tədbirlərdə iştirak edir. Diplomatik korpus qəbuledən-dövlətin tarixi yerlərində, sənaye obyektlərində, elmi mərkəzlərində və s. yerlərdə olur.

Diplomatik korpusa **duayen** (dekan və ya starşina) başçılıq edir. Duayen funksiyasını qəbuledən-dövlətdəki diplomatik nümayəndəliklərin başçılarından biri yerinə yetirir. O, iki şərtə cavab verməlidir: birinci, həmin şəxs ən yüksək dərəcəyə malik olmalıdır; ikinci, duayen qəbuledən-dövlətdə müddət baxımından ən çox xidmət edən şəxs olmalıdır, yəni xidmətin müddətinə görə birinci olmalıdır. Bir sıra katolik dövlətdə mövcud ənənəyə görə, papa nunsisi duayen funksiyasını yerinə yetirir (söhbət Vatikanın nümayəndəliyi olan dövlətlərdən gedir).

Duayen qəbuledən-dövlətdə keçirilən təntənəli mərasim və protokol tədbirləri zamanı, habelə digər hallarda diplomatik korpus adından çıxış edir. Məsələn, o, qəbuledən-dövlətin əsas milli bayramı münasibəti ilə dövlət başçısını təbrik edir; qəbul-edən-dövlətdə insan tələfatı ilə bağlı baş verən hər hansı bəd-bəxt hadisə və ya iri qəza münasibəti ilə başsağlığı verir; qə-

¹ Тимченко Л.Д. Международное право. Учебник. Харьков, 2004, с.147.

buledən-dövlət başçısına həmin dövlətdəki diplomatik nümayəndəliklərin normal işinin müntəzəm surətdə pozulması haqqında məlumat verir və pozuntu hallarının dayandırılmasını tələb edir, digər diplomatik nümayəndəliklərin başçılarına yerli diplomatik adətlər haqqında məsləhət verir və s.

Diplomatik korpus təkcə təşrifat-mərasim funksiyasını deyil, həm də nümayəndəlik (təmsilçilik) funksiyasını həyata keçirir.

13.5.4. Diplomatik immunitet və imtiyazlar

Beynəlxalq publik hüququn müstəqil sahələrindən biri olan xarici publik əlaqələr hüququ müəyyən yarım sahələrə bölünür ki, diplomatiya hüququ həmin yarım sahələrdən biridir. Diplomatik münasibətləri tənzimləyən beynəlxalq publik hüquq normalarından ibarət olan diplomatiya hüququ, öz növbəsində, bir neçə instituta bölünür. Diplomatik immunitet və imtiyazlar institutu onlardan biridir.

Diplomatik immunitet və imtiyazlar institutu dedikdə diplomatik nümayəndəlikləri, habelə diplomatik nümayəndəliklərin əməkdaşlarını xüsusi hüquq, üstünlük və güzəştlərlə təmin edən hüquq normalarının məcmusu başa düşülür. Bu institutun yaranma tarixi qədim dövrlərə təsadüf edir; o zamanlar həmin institut, əsasən, adət-hüquq normalarından ibarət idi. Hal-hazırda sözügedən institutun ibarət olduğu hüquq normaları içərisində konvension, yəni beynəlxalq müqavilə-hüquq normaları üstünlük təşkil edir; belə normalar 1961-ci il Vyana Konvensiyasında nəzərdə tutulmuşdur.

Sözügedən institutun təyinatına gəldikdə isə, qeyd etməliyik ki, diplomatik nümayəndəlik, eləcə də onun heyəti öz funksiyasını effektiv və lazımınca yerinə yetirməli, normal fəaliyyət göstərməlidir. Diplomatik immunitet və imtiyazlar institutu da məhz belə məqsədə xidmət edir. Belə ki, həmin institut vasitəsilə diplomatik nümayəndəlik və onun heyətinin normal fəaliyyəti

yət göstərməsi, habelə öz funksiyalarını effektiv yerinə yetirməsi təmin olunur.

Sözgedən instituta daxil olan hüquq normaları diplomatik immunitet və imtiyazları tənzimləyir. «Diplomatik immunitet» və «diplomantik imtiyaz» kimi iki anlayış mənacə bir-birinə yaxın olsa da, onları fərqləndirmək lazımdır.

Diplomatik immunitet və imtiyazlar dedikdə beynəlxalq publik hüquqla diplomatik nümayəndəliklərə və onların əməkdaşlarına verilən elə xüsusi hüquq, üstünlük və güzəştlər başa düşülür ki, bunlar həm diplomatik nümayəndəliklərin, həm də onların əməkdaşlarının normal fəaliyyət göstərmələrini təmin edir. Düzdür, diplomatik immunitet və üstünlükləri müfəssəl şəkildə tənzimləyən 1961-ci il Vyana Konvensiyası onlar arasında fərq qoymur. «Diplomatik xidmət haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu da məsələyə bu cür yanaşır. Həmin qanuna görə, «diplomantik immunitetlər» və «diplomantik imtiyazlar» kimi anlayışlar arasında heç bir fərq yoxdur. Lakin hüquq ədəbiyyatı səhifələrində həmin anlayışlar bir-birindən fərqləndirilir.¹

Diplomatik immunitet (lat. «immunitas» – asılı olmamaq») dedikdə diplomatik nümayəndəliklərə və onların əməkdaşlarına verilən elə xüsusi hüquq başa düşülür ki, bu hüquq onlara qəbulədən-dövlətin yurisdiksiyasına tabe olmamaq imkanı verir. Əgər diplomatik nümayəndəlik və onun əməkdaşları qəbulədən-dövlətin yurisdiksiyasına tabe olmazsa, bu, diplomatik immunitətdən istifadə olunmasını ifadə edir. Qəbulədən-dövlətin yurisdiksiyası isə üç cür olur: inzibati yurisdiksiya, mülki yurisdiksiya, cinayət yurisdiksiyası. Deməli, diplomatik immunitet diplomatik nümayəndəliklərin və onların əməkdaşlarının qəbulədən-dövlətin inzibati, mülki və cinayət yurisdiksiyalarına tabe olmamaq hüququdur.

Diplomatik imtiyazlar (lex privus) dedikdə diplomatik nümayəndəliklərin əməkdaşlarına verilən elə üstünlük və güzəşt-

¹ *Daha ətraflı:* Qasımov N.A.Xarici əlaqələr hüququ. Dərslik. Bakı, 2008, s.141-143.

lər başa düşülür ki, qəbuledən-dövlətdə adi əcnəbi şəxslər həmin imtiyazlarla təmin olunmurlar.¹

Diplomatik immunitet və imtiyazlardan həm diplomatik nümayəndəlik, həm də diplomatik nümayəndəliyin heyəti (əməkdaşları) istifadə edirlər. Buna uyğun olaraq, diplomatik immunitet və imtiyazlar iki kateqoriyaya bölünür:

- diplomatik nümayəndəliyin immunitet və imtiyazları;
- diplomatik nümayəndəliyin əməkdaşlarının immunitet və imtiyazları.

Diplomatik nümayəndəliyin immunitet və imtiyazları. 1961-ci il Vyana Konvensiyasının 22-ci maddəsinə uyğun olaraq, diplomatik nümayəndəliyin yerləşdiyi binalar toxunulmazdır. Bu, yəni **diplomatik nümayəndəliyin binalarının toxunulmazlığı** onun istifadə etdiyi əsas immunitetdir. Belə immunitetin mahiyyəti bundan ibarətdir ki, qəbuledən-dövlətin hakimiyyət orqanları diplomatik nümayəndəliyin başçısının razılığı olmadan onun binalarına daxil ola bilməzlər. Bu, mütləq xarakterli qaydadır ki, ondan hər hansı istisnaya yol verilmir. Hətta diplomatik nümayəndəlikdə yanğın hadisəsi baş verdikdə və ya diplomatik nümayəndəliyi terrorçular tutduqda həmin qaydaya əməl olunmalıdır. Yalnız diplomatik nümayəndəliyin başçısı razılıq verərsə qəbuledən-dövlətin hakimiyyət orqanları onun binasına daxil ola bilər. Praktikada fəvqəladə hadisələr zamanı belə razılıq verilməsi hallarına tez-tez rast gəlinir.

Bununla bərabər, nümayəndəliyin binalarının toxunulmazlığı qəbuledən-dövlətin hakimiyyət orqanları tərəfindən təqib olunan heç kəsə əsas vermir ki, o, həmin binalardan sığınacaq kimi istifadə etsin. Yalnız Latin Amerikasının dövlətlərinin praktikasında diplomatik nümayəndəliyin binasından sığınacaq üçün istifadə olunur ki, bu, hamılıqla qəbul edilmişdir.

Diplomatik nümayəndəliyin binalarının toxunulmazlığı həm də bunda ifadə olunur ki, qəbuledən-dövlət həmin binaları hər

¹ Международное право. Учебник / Под ред. К.К.Гасанова. М., 2008, с.146.

cür hücum, basqın, zorla soxulma və zərərvurma kimi hallardan, habelə başqalarının təhqiredici hərəkətlərindən müdafiə etməlidir. 1961-ci il Vyana Konvensiyasının 22-ci maddəsinin 2-ci hissəsi belə halların qarşısını almağı qəbuledən-dövlətin üzərinə xüsusi vəzifə kimi qoyur.

Diplomatik nümayəndəliyin binası dedikdə onun yerləşdiyi tikili başa düşülür ki, diplomatik nümayəndəlik həmin tikilidən öz məqsədləri üçün istifadə edir. Diplomatik nümayəndəliyin başçısının rezidensiyası (iqamətgahı) da həmin anlayışa daxildir. Göstərilən anlayışa həm də diplomatik nümayəndəliyin binalarının yerləşdiyi torpaq sahələri¹ (diplomatik nümayəndəliyin torpaq sahələri) aiddir.² Bu torpaq sahələri qəbuledən-dövlətin ərazisinin bir hissəsi sayılır. Bu səbəbdən immunitet hüququna malik olmayan hər hansı şəxs burada (ümumiyyətlə, diplomatik nümayəndəliyin binalarında) hüquq pozuntusu törədsə, o, qəbuledən-dövlətin yurisdiksiyasına tabe olur.³

Qeyd etməliyik ki, immunitet təkcə diplomatik nümayəndəliyin binasına aid deyildir. Belə ki, diplomatik nümayəndəliyin avadanlıq və nəqliyyat vasitələrinə (gəmi, təyyarə, avtomobil və s.), habelə həmin binalardakı digər əmlaka da münasibətdə immunitətdən istifadə edilir. Bu kimi əmlak növləri nə axtarışa, nə rekvizisiyaya (həczə), nə müsadirəyə, nə də hər hansı icra hərəkətinə məruz qala bilər; onların üzərinə həbs də qoyula bilməz (1961-ci il Vyana Konvensiyasının 22-ci maddəsinin 3-cü hissəsi).

Diplomatik nümayəndəliyin binası həm də **fiskal (vergi) immunitetindən** istifadə edir. Belə ki, diplomatik nümayəndəliyin binaları bütün növ dövlət, rayon və bələdiyyə vergilərindən,

¹ *Məsələn*, «Azərbaycan Respublikası hökuməti və Çin Xalq Respublikası hökuməti arasında Azərbaycan Respublikasının Çindəki səfirliyinin binasının inşası üçün torpaq sahəsindən istifadə haqqında» Saziş (Pekin, 01.03.2013-cü il) imzalanmışdır // AR QT, Bakı, 2013, № 4.

² Бирюков П.Н. Международное право. Учебное пособие. М., 2006, с. 386.

³ Международное право. Учебник/ Под ред. А.И.Мик�льшина. М., 2005, с.228.

eləcə də rüsumlarından azaddırlar. Söhbət diplomatik nümayəndəliyin həm özünün, həm də onun kirayəyə götürdüyü binalardan gedir. (adıçəkilən Konvensiyanın 23-cü maddəsi). Lakin istismar xərcləri (su, işıq və s. məsrəflər) ödənilir.

Adıçəkilən Konvensiyanın 36-cı maddəsi diplomatik nümayəndəliyi **gömrük immuniteti** ilə təmin edir.¹ Belə ki, diplomatik nümayəndəliyin rəsmi istifadəsi üçün nəzərdə tutulan predmetlər gömrük rüsumundan azaddır.

Göstərilən Konvensiyanın 24-cü maddəsində deyilir ki, diplomatik nümayəndəliyin həm arxivi, həm də sənədləri **toxunulmazdır**. Arxiv və sənədlər harada yerləşməsindən asılı olmayaraq, hər zaman toxunulmazlıqla təmin edilir. Bu qayda hətta diplomatik əlaqələr kəsildiyi halda da qüvvədə olur.

Həmin Konvensiyanın 27-ci maddəsi diplomatik nümayəndəliyi **sərbəst əlaqə saxlamaq hüququ** ilə təmin edir. Belə ki, o, öz dövlətinin (akkreditədən- dövlətin) hökumət orqanları və digər diplomatik nümayəndəliklər, habelə akkreditədən-dövlətin konsulluq idarələri ilə sərbəst şəkildə əlaqədə ola bilər; əlaqələr rəsmi məqsədlər üçün olmalıdır. Qəbuledən-dövlət belə əlaqələrə icazə verməli və onların qorunmasını təmin etməlidir. Rəsmi əlaqələri həyata keçirmək üçün diplomatik nümayəndəlik hər cür əlverişli və münasib vasitələrdən, o cümlədən kodlaşdırılmış və ya şifrələnmiş məktublardan istifadə edə bilər. Belə məktublar, yəni diplomatik nümayəndəliyin rəsmi yazışması toxunulmazdır. **Rəsmi yazışma** dedikdə nümayəndəliyə və onun fəaliyyətinə aid olan bütün yazışmalar başa düşülür. Diplomatik poçtu açmaq və gecikdirmək olmaz (sözügedən Konvensiyanın 27-ci maddəsinin 3-cü hissəsi).

Rəsmi əlaqə saxlamaq üçün həm də **diplomatik kuryerlərdən** istifadə olunur. Diplomatik kuryerlər öz vəzifəsini yerinə yetirərkən immunitətdən istifadə edirlər; onlar bu zaman şəxsi toxunulmazlıq hüququna malik olurlar. Buna görə də, diplomatik kuryerlər nə həbs edilə, nə də tutulub saxlanıla bilərlər.

¹ Международное право. Учебник / Отв. ред. В.И.Кузнецов, Б.Р.Тузмухамедов. М., 2007, с.479.

Bəzən, «**ad hoc**» diplomatik kuryerdən istifadə olunur. «Ad hoc» diplomatik kuryer daimi deyil, yalnız birdəfəlik hal üçün təyin olunur. Təyin olunmanı ya akkreditədən-dövlət, ya da diplomatik nümayəndəliyin özü həyata keçirir. Bu tip kuryerin əsas vəzifəsi diplomatik poçtu təyinatı üzrə çatdırmaqdan ibarətdir. O, diplomatik poçtu təyinatı üzrə çatdırdığı ana kimi müvafiq immunitədən istifadə edir; poçt təyinatı üzrə çatdırıldığı andan isə, o, immunitet hüququnu itirir.

Diplomatik nümayəndəlik həm də akkreditədən-dövlətin **bayraq və emblemindən istifadə etmək hüququna** malikdir. Belə ki, diplomatik nümayəndəlik yerləşdiyi binaların üzərində və nəqliyyat vasitələrində öz dövlətinin bayraq və emblemindən sərbəst şəkildə istifadə edə bilər.

Diplomatik nümayəndəliyin əməkdaşlarının immunitet və imtiyazları. İmmunitet və imtiyazlardan həm də diplomatik nümayəndəliyin əməkdaşları istifadə edirlər. Diplomatik nümayəndəliyin əməkdaşları dedikdə isə, qeyd etdiyimiz kimi, diplomatik nümayəndəliyin başçısı və diplomatik nümayəndəliyin heyət üzvləri başa düşülür.

Diplomatik nümayəndəliyin heyət üzvlərinin immunitet ilə təmin olunması onların (yəni heyət üzvlərinin) diplomatik nümayəndəlik əməkdaşlarının hansı kateqoriyasına aid edilməsindən asılıdır. Əgər diplomatik nümayəndəliyin əməkdaşları diplomatik heyət üzvləri olarlarsa, onlar tam immunitədən istifadə edirlər. Diplomatik heyət üzvləri isə, xatırladaq ki, diplomatik rütbəsi olan şəxslərdir; onlara **diplomat** deyilir. 1961-ci il Vyan Konvensiyasında həm də «diplomatik agent» kimi termin işlədilir. **Diplomatik agent** dedikdə diplomatik nümayəndəliyin başçısı və ya diplomatik heyət üzvləri başa düşülür.¹ Sözügedən Konvensiyanın 29–36-cı maddələri diplomatik agentin immunitet və imtiyazlarını tənzimləyir. Diplomatik agentin istifadə etdiyi immunitet və imtiyazlara **şəxsi immunitet və imtiyazlar** deyilir.²

¹ Международное право. Учебник / Отв.ред. Г.М.Мелков. М., 2011, с.264.

² Hüseynov L.H. Beynəlxalq hüquq. Dərslik. Bakı, 2000, s.162.

Birinci, diplomatik agent (diplomat) **şəxsiyyət toxunulmazlığı hüququna** malikdir. 1961-ci il Vyana Konvensiyasının 29-cu maddəsində deyilir ki, diplomatik agentin şəxsiyyəti toxunulmazdır. O, heç bir formada həbs edilə və ya tutulub saxlanıla bilməz. Qəbuledən-dövlət diplomatik agentin toxunulmazlığını təmin etməlidir.

İkinci, diplomatik agentin **yaşadığı mənzil və onun mülkiyyəti toxunulmazdır**. Sözügedən Vyana Konvensiyasının 30-cu maddəsinə görə, diplomatik agentin şəxsi iqamətgahı da diplomatik nümayəndəliyin binaları kimi toxunulmaz olub, müvafiq qaydada qorunur. Həmin maddədə həm də göstərilir ki, diplomatik agentin mülkiyyəti də eyni dərəcədə toxunulmazdır.

Üçüncü, diplomatik agent **yurisdiksiya immunitetindən** istifadə edir. O, ilk növbədə, cinayət yurisdiksiyası immuniteti ilə təmin olunmuşdur, yəni qəbuledən-dövlətin qanunvericiliyi əsasında cinayət məsuliyyətinə cəlb oluna bilməz. Diplomatik agent həm də mülki yurisdiksiya immunitetinə malikdir, yəni o, qəbuledən-dövlətin qanunvericiliyi əsasında mülki məsuliyyətə cəlb edilmir. Lakin bu növ immunitet məhdud xarakterə malikdir. Belə ki, diplomatik agentə qarşı xüsusi şəxs (qeyri-rəsmi şəxs) kimi aşağıdakı iddialar qaldırıla bilər: məsələn, diplomatın özünün xüsusi mülkiyyətində olan daşınmaz əmlak barədə əşya iddiası, vərəsəliyə aid iddia, diplomatın öz rəsmi funksiyasından kənar həyata keçirdiyi kommərsiya və ya peşə fəaliyyəti ilə bağlı iddia və s. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, 1961-ci il Vyana Konvensiyası, prinsip etibarı ilə, diplomatik agentin qəbuledən-dövlətdə şəxsi mənfəət məqsədi ilə peşə və kommərsiya fəaliyyəti ilə məşğul olmasını qadağan edir (42-ci maddə).

Diplomatik agent həm də **inzibati yurisdiksiya immunitetindən** istifadə edir. Belə ki, o, qəbuledən-dövlətin qanunvericiliyi əsasında inzibati məsuliyyətə cəlb oluna bilməz.

Yurisdiksiya immuniteti o demək deyil ki, diplomatik agent, ümumiyyətlə, cinayət, inzibati və mülki məsuliyyətə cəlb oluna bilməz. Yurisdiksiya immuniteti yalnız bunu ifadə edir ki,

diplomatik agent qəbuledən-dövlətin qanunvericiliyi əsasında məsuliyyətə cəlb oluna bilməz. Diplomatik agent cinayət, inzibati və mülki pozuntular törətdiyi hallarda öz dövlətinin (akkreditədən-dövlətin) qanunvericiliyinə uyğun olaraq, müvafiq məsuliyyətə cəlb edilir. Başqa sözlə, bu kimi hallarda o, öz dövlətinin yurisdiksiyasına tabe olur (sözügedən Konvensiyanın 31-ci maddəsinin 4-cü hissəsi).

Diplomatik agent **şahid qismində məhkəmə və ya istintaq orqanlarında ifadə verməyə** borclu deyildir. Əgər ifadə verməyə razılıq verərsə, bundan ötrü onun üzərinə məhkəmə və ya istintaq orqanlarına gəlmək vəzifəsi düşmür.

Dördüncü, diplomatik agent **fiskal imtiyazından** istifadə edir. Belə ki, o, əksər vergi və rüsumlardan azad olunur. Lakin, elə növ vergi və rüsumlar mövcuddur ki, diplomatik agent onları ödəməlidir; həmin növ ödənişlər 1961-ci il Vyana Konvensiyasının 34-cü maddəsində göstərilmişdir.

Beşinci, 1961-ci il Vyana Konvensiyasının 36-cı maddəsi diplomatik agentin **gömrük imtiyazı** ilə təmin edir. Belə ki, diplomatik agent özünün və ya onunla birgə yaşayan ailə üzvlərinin şəxsi, habelə onun təsərrüfatı üçün nəzərdə tutulan predmetlərə görə gömrük rüsumu ödəməkdən azaddır. Diplomatik agentin şəxsi baqajı yoxlanılır. Əgər ciddi əsas olarsa (qəbulədən-dövlətə gətirilməsi və ya qəbuledən-dövlətdən aparılması qadağan olunan predmetlər daşınarsa), diplomatik agentin şəxsi baqajı yoxlanılır. Bu kimi hallarda yoxlama diplomatik agentin və ya onun səlahiyyətli nümayəndəsinin iştirakı ilə aparılır.

Sadaladığımız immunitet və imtiyazlar sözügedən 1961-ci il Vyana Konvensiyasının 29–36-cı maddələrində göstərilmişdir. Onlardan həm də diplomatik agentlə birgə yaşayan ailə üzvləri istifadə edirlər, bu şərtlə ki, həmin şəxslər qəbuledən-dövlətin vətəndaşları olmasınlar.

Diplomatik nümayəndəliyin digər kateqoriya əməkdaşlarına gəldikdə, qeyd etməliyik ki, diplomatik nümayəndəlik əməkdaşlarının **inzibati-texniki heyət üzvlərinin** immunitet və imtiyazları 1961-ci il Vyana Konvensiyasının 37-ci maddəsinin 2-ci

hissəsi ilə tənzimlənir. Həmin hissəyə görə, diplomatik nümayəndəliyin inzibati-texniki heyət üzvləri və onların ailə üzvləri Vyana Konvensiyasının (1961-ci il) 29–36-cı maddələrində göstərilən immunitet və imtiyazlardan istifadə edə bilirlər, bu şərtlə ki, onlar qəbuledən-dövlətin vətəndaşları olmasın və ya həmin dövlətdə daimi yaşamasınlar. Həmin şəxslər yalnız öz xidməti vəzifələrini icra etdiyi zaman mülki və inzibati yurisdiksiya immunitetindən istifadə edirlər. Əgər onlar öz xidməti vəzifələrinin icrası ilə bağlı olmayan mülki və inzibati-hüquq pozuntuları törədərlərsə, onda mülki və inzibati yurisdiksiya immunitetindən istifadə etmirlər.

Diplomatik nümayəndəliyin **xidməti heyət üzvlərinə** gəldikdə, qeyd etməliyik ki, həmin kateqoriya şəxslər öz vəzifələrini icra edərkən pozuntu hərəkətlərinə yol verərlərsə, yurisdiksiya immunitetindən istifadə edirlər, bu şərtlə ki, qəbuledən-dövlətin vətəndaşları olmasınlar və ya həmin dövlətdə daimi yaşamasınlar. Onlar həmçinin xidmət yerində aldıkları əmək-haqqına görə vergi və rüsumlardan azad olunurlar (1961-ci il Vyana Konvensiyasının 37-ci maddəsinin 3-cü hissəsi).

13.6. Beynəlxalq təşkilatlar yanında dövlətlərin nümayəndəliyi və xüsusi missiyalar

13.6.1. Beynəlxalq təşkilatlar yanında dövlətlərin nümayəndəliyi

Xarici publik əlaqələr hüququnun yarım sahəsi olan diplomatiya hüququnun institutlarından biri beynəlxalq təşkilatlar yanında dövlətlərin nümayəndəlik hüquq institutu adlanır;¹ o, nisbətən, yeni institutdur. Belə ki, həmin institutun yaranması beynəlxalq (dövlətlərarası) təşkilatların təsis edildiyi vaxta, yəni keçən yüzilliyin ortalarına təsadüf edir. O zamanlardan etiba-

¹ Международное публичное право. Учебник / Отв. ред. К.А.Бекяшев. М., 2009, с.330.

rən beynəlxalq (dövlətlərarası) təşkilatlar beynəlxalq məsələlərin həllində mühüm rol oynamağa başladı. Dövlətlər həmin təşkilatlarda öz nümayəndəlikləri vasitəsi ilə təmsil olunurdu. Belə nümayəndəliklər isə dövlətin xarici əlaqə orqanlarından biridir; məhz onların fəaliyyəti sayəsində sözügedən institut tədricən formalaşdı.

Beynəlxalq təşkilatlarda dövlətlərin nümayəndəlik institutu dedikdə dövlətlərlə beynəlxalq (dövlətlərarası) təşkilatlar arasında yaranan diplomatik münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarının sistemi başa düşülür. Nəzərə almalıyıq ki, diplomatik münasibətlər təkcə dövlətlər arasında yaranmır. Diplomatik münasibətlər həmçinin dövlətlərlə beynəlxalq (dövlətlərarası) təşkilatlar arasında əmələ gəlir ki, sözügedən institutun əsas təyinatı həmin münasibətləri tənzim etməkdən ibarətdir. Bu institutun əsas mənbəyini beynəlxalq müqavilələr təşkil edir. Söhbət, ilk növbədə, **Dövlətlərin universal xarakterli beynəlxalq təşkilatlarla münasibətlərdə nümayəndəliyi haqqında 1975-ci il Vyana Konvensiyasından** gedir (bundan sonra – 1975-ci il Vyana Konvensiyası). Konvensiya hələlik qüvvəyə minməmişdir; keçmiş SSRİ dövləti, Belarus və Ukrayna göstərilən Konvensiyanı 1978-ci ildə ratifikasiya etmişdir.¹

1975-ci il Vyana Konvensiyası universal xarakterli beynəlxalq təşkilatlar yanında dövlətlərin nümayəndəliklərinin hüquqi statusunu müəyyənləşdirir. Onlar diplomatik nümayəndəliklərlə, demək olar ki, eyni hüquqi statusa malikdirlər. Lakin, beynəlxalq təşkilatlarda dövlətlərin nümayəndəliyinin hüquqi statusu bəzi xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur ki, həmin xüsusiyyətlər beynəlxalq təşkilatın təsis aktından irəli gəlir. Bu xüsusiyyətlər, hər şeydən əvvəl, beynəlxalq təşkilatlar yanında dövlətlərin nümayəndəliyinin təsis olunması və onların heyətinin təyin edilməsi qaydasına aiddir. Nümayəndəlik qəbuledən-dövlətin iştirakı olmadan təsis edilir. Onun başçısı (nümayəndəliyin başçısı) üçün göndərən-dövlətin aqreman (razılıq) alması

¹ Международное право. Учебник / Отв. ред. В.И.Кузнецов, Б.Р.Тузмухамедов. М., 2007, с.484.

tələb olunmur. Göndərən-dövlət həmçinin öz istəyi ilə nümayəndəliyin bütün heyətini təyin edir. Bu kimi hallarda nə akkreditə olunmaqdan, nə də akkreditədən-dövlətdən söhbət etmək olar. Ona görə ki, nümayəndəliyin başçısı və onun heyəti beynəlxalq təşkilatın mənzil-qərargahının yerləşdiyi dövlətə akkreditə edilmir.¹ Onlar, sadəcə olaraq, göndərən-dövlət tərəfindən təyin edilirlər və beynəlxalq təşkilat çərçivəsində akkreditə olunurlar.

1975-ci il Vyana Konvensiyası beynəlxalq təşkilatlar yanında dövlətlərin nümayəndəliyinin yerinə yetirdiyi **funksiyaları** tənzimləyir. Konvensiyanın 6-cı maddəsinə görə, nümayəndəlik aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir:

- **nümayəndəlik funksiyası** (bu funksiyaya görə, nümayəndəlik göndərən-dövləti beynəlxalq təşkilatda təmsil edir);
- **iştirak etmək funksiyası** (bu funksiyaya görə, nümayəndəlik beynəlxalq təşkilatın fəaliyyətində və işində iştirak edir);
- **müdafiə etmək funksiyası** (bu funksiyaya görə, nümayəndəlik göndərən-dövlətin mənafeələrini beynəlxalq təşkilatda qoruyur və müdafiə edir);
- **informasiya funksiyası** (bu funksiyaya görə, nümayəndəlik beynəlxalq təşkilatda həyata keçirdiyi fəaliyyət barədə göndərən-dövlətə məlumat verir);
- **yardım etmək funksiyası** (bu funksiyaya görə, nümayəndəlik beynəlxalq təşkilatın məqsəd və prinsiplərinin həyata keçirilməsinə onunla əməkdaşlıq etmək yolu ilə kömək edir).

Nümayəndəlik funksiyasına **təmsilçilik funksiyası** da deyilir. Bu funksiyanı həyata keçirməkdən ötrü nümayəndəlik beynəlxalq təşkilatla danışıqlar aparır, onunla əlaqə saxlayır və digər hərəkətləri yerinə yetirir.²

¹ Hüseynov L.H. Beynəlxalq hüquq. Dərslik. Bakı, 2000, s.164.

² Bəzi müəlliflər əlaqə saxlamağı ayrıca funksiya kimi göstərirlər (*məsələn, бax*: Бирюков П.Н. Международное право. Учебник. М., 2006, с.394).

Nümayəndəliyin **əməkdaşlarına** gəldikdə, qeyd etməliyə ki, onlara aiddir:

- nümayəndəliyin başçısı;
- nümayəndəliyin heyəti.

Nümayəndəliyin başçısı onun işinə rəhbərlik edən şəxsdir. O, öz vəzifəsinin icrasına başlamaq üçün beynəlxalq təşkilatın əsas vəzifəli şəxsinə etimadnamə təqdim edir.

Nümayəndəliyin heyəti isə aşağıdakılardan ibarətdir: diplomatik heyət, inzibati-texniki heyət, xidmətçi heyət. Onların heyət üzvləri göndərən-dövlət tərəfindən təyin edilir.

Nümayəndəlik öz funksiyalarını normal yerinə yetirməli, effektiv fəaliyyət göstərməlidir. Bundan ötrü nümayəndəlik və onun əməkdaşları diplomatik immunitet və imtiyazlarla təmin olunmuşdur. İlk növbədə, qeyd edək ki, nümayəndəliyin başçısı və diplomatik heyət üzvləri cinayət yurisdiksiya immunitetindən istifadə edirlər; onlar, bəzi hallar istisna olmaqla, mülki və inzibati yurisdiksiya immunitətinə malikdirlər. Nümayəndəliyin göstərilən kateqoriya əməkdaşları diplomatik nümayəndəliyin əməkdaşları kimi eyni imtiyazlardan istifadə edirlər.¹ Unutmaq olmaz ki, nümayəndəliyin və onun heyətinin immunitet və imtiyazları, 1975-ci il Vyana Konvensiyasına görə, diplomatik nümayəndəlik və onun əməkdaşlarının immunitet və imtiyazları ilə həcmcə bərabərdir.

1975-ci il Vyana Konvensiyası həm də dövlətlərin beynəlxalq orqan və konfranslara **nümayəndə heyəti göndərməsi** ilə bağlı münasibətləri tənzimləyir. Konvensiyanın III hissəsi məhz bu məsələyə həsr edilmişdir; onun 45-ci maddəsinə görə, nümayəndə heyətinə daxildir: nümayəndə heyətinin başçısı, diplomatik heyət, inzibati-texniki heyət, xidməti heyət. Onlar diplomatik immunitet və imtiyazlara malikdirlər.

Dövlətlər həmçinin beynəlxalq orqana və ya beynəlxalq konfransa **müşahidəçi nümayəndə heyəti** göndərə bilər. Müşahidəçi nümayəndə heyətinin göndərilməsi ilə bağlı münasi-

¹ Международное право. Учебник / Отв. ред. Г.В.Игнатенко, О.И.Тиунов. М., 2010, с.365.

bətlər 1975-ci il Vyana Konvensiyasının IV hissəsi ilə tənzimlənir.

13.6.2. Xüsusi missiyalar

Bəzən, dövlət danışıqlarda, mərasim-təşrifat tədbirlərində iştirak etmək və digər xüsusi məqsədlər üçün xarici dövlətə diplomatik missiya göndərir. Buna beynəlxalq publik hüquqda **xüsusi missiya** deyilir.

Xüsusi missiya dövlətin xarici əlaqə orqanlarından biri sayılır; o, daimi deyil, müvəqqəti xarici orqandır.¹ Həm də, deməli-yik ki, xüsusi missiya «ad hoc» orqandır, yəni bir dəfə üçün nəzərdə tutulan (birdəfəlik) orqandır. Həmin orqanın fəaliyyəti ilə bağlı münasibətlər müvafiq hüquq normaları ilə tənzimlənir ki, onların məcmusu xüsusi missiya hüququ adlanır.

Xüsusi missiya hüququ dedikdə xüsusi missiya kimi müvəqqəti xarici əlaqə orqanının fəaliyyəti ilə bağlı münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarının sistemi başa düşülür. Bu baxımdan, xüsusi missiya hüququ xarici əlaqələr hüququnun diplomatiya hüququ kimi yarım sahəsinin **institutu** hesab edilir. Həmin institutun əsas mənbəyi **Xüsusi missiyalar haqqında 1969-cu il Vyana Konvensiyası** hesab edilir. Konvensiya xüsusi missiyaların hüquqi statusunu müəyyənləşdirir. O, əsasən, adət-hüquq normalarını və yaranmış dövlətlərarası beynəlxalq praktikanı əks etdirir. Xüsusi missiyaların fəaliyyətini nizama salan göstərilən Konvensiya 1985-ci ildə qüvvəyə minmişdir.

Xüsusi missiya dedikdə müəyyən bir dövlət tərəfindən başqa dövlətə göndərilən rəsmi nümayəndə heyəti başa düşülür ki, həmin heyət konkret vəzifələr yerinə yetirir, hər iki dövlət üçün ümumi maraq doğuran məsələlərə baxılmasında iştirak edir. Məsələn, danışıqlar aparır, vacib əhəmiyyəti olan hər hansı sənədi xarici dövlət rəsmilərinə təqdim edir, yubiley təntənələrində və dəfn mərasimlərində iştirak edir və s. Deməli,

¹ Международное право. Учебник / Отв.ред. Г.М.Мелков. М., 2011, с.254.

xüsusi missiya, mahiyyətcə, nəinki orqan, həmçinin nümayəndə (rəsmi nümayəndə heyəti) deməkdir.¹ Belə ki, xüsusi missiya göndərən-dövlətin rəsmi nümayəndələrindən (üzvlərdən) ibarətdir. Göndərən-dövlət nümayəndələr sırasından hər hansı şəxsi xüsusi missiyanın başçısı təyin edir. Xüsusi missiya, bəzən, yalnız bir nümayəndədən ibarət olur. Xüsusi missiyanın tərkibinə diplomatik, inzibati-texniki və xidmətçi heyət daxil edilə bilər.

Xüsusi missiyanın tərkibinə daxil olan nümayəndələr (üzvlər), adətən, göndərən-dövlətin vətəndaşlarından təyin edilir. Bununla yanaşı, əgər qəbulədən-dövlət razılıq verərsə, onun vətəndaşları da xüsusi missiyanın tərkibinə daxil oluna bilər. Lakin istənilən vaxt onların xüsusi missiyanın tərkibindən çıxarılması mümkündür.

Dövlət tərəfindən xüsusi missiya xarici dövlətə qarşılıqlı razılıq əsasında göndərilir. Razılıq isə qabaqcadan diplomatik və ya digər kanallar vasitəsi ilə əldə edilməlidir.

Xüsusi missiyanın **funksiyasına** gəldikdə, qeyd etməliyik ki, bu məsələ də hər iki dövlətin (yəni xüsusi missiyanı göndərən və onu qəbul edən dövlətin) qarşılıqlı razılığı ilə həll edilir. Həm də, deməliyik ki, nə xüsusi missiyanın göndərilməsi, nə də qəbul edilməsi dövlətlər arasında diplomatik və ya konsulluq münasibətlərinin olmasından asılı deyildir. Bu səbəbdən aralarında belə münasibətlər olmayan dövlətlər bir-birinə xüsusi missiya göndərə və qəbul edə bilərlər.

Xüsusi missiya öz üzərinə düşən vəzifəni yerinə yetirmək üçün, təbii ki, müəyyən **səlahiyyətə** malik olmalıdır. Xüsusi missiyanın səlahiyyəti isə dövlət başçısı, hökumət başçısı və ya xarici işlər naziri tərəfindən müəyyən edilir. Zəruri səlahiyyətlərin göstərilən hansı şəxs tərəfindən müəyyənləşdirilməsi xüsusi missiya qarşısında qoyulan vəzifələrdən asılıdır.

Müasir dövrdə beynəlxalq münasibətlər praktikasında xüsusi missiyaların müxtəlif **formalarından** geniş səviyyədə istifadə

¹ Международное право. Учебник / Отв. ред. А.Н.Вылегжанин. М., 2009, с.543.

olunur. Son zamanlar dövlət başçısının müvafiq məktubunun (müraciətnamənin) xarici dövlət başçısına özünün şəxsi nümayəndəsi vasitəsilə çatdırılması praktikası geniş tətbiq edilir ki, bu, xüsusi missiyanın formalarından biri sayılır. Bəzi dövlətlərdə (məsələn, Rusiya Federasiyasında və s.) xüsusi səfirlər institutu mövcuddur; xüsusi səfirlər ayrı-ayrı xüsusi tapşırıqlar yerinə yetirən şəxslərdir.

Qeyd etdik ki, xüsusi missiya dövlətin xarici əlaqə orqanıdır. Dövlətin xarici əlaqə orqanlarından biri olan diplomatik nümayəndəlikdən onu **fərqləndirmək** lazımdır.

Birinci, xüsusi missiya müvəqqəti («ad hoc», yəni bir dəfə üçün yaradılan) orqandır. Diplomatik nümayəndəlik isə daimi xarici əlaqə orqanıdır.

İkinci, xüsusi missiyanın tərkibi, bəzən, yalnız bir nümayəndədən ibarət ola bilər. Diplomatik nümayəndəliyin heyəti (ştatı) isə çoxsaylı əməkdaşlardan ibarətdir.

Üçüncü, xüsusi missiyanın üzvlərinin (nümayəndələrin) diplomatik rütbəyə malik olmaları məcburi deyildir; onlar diplomatik rütbəyə malik olmaya da bilərlər. Diplomatik heyət üzvlərinin isə mütləq diplomatik rütbəsi olmalıdır.

Dördüncü, xüsusi missiyanın təyinatı məqsədlidir. Belə ki, o, qarşıya qoyulan konkret məqsədə çatmaq üçün fəaliyyət göstərir. Diplomatik nümayəndəlik isə konkret məqsədli deyil, geniş təyinatlı orqandır.

Xüsusi missiyanın heyət üzvləri müəyyən immunitet və imtiyazlar ilə təmin olunmuşdur. Bunlar elə diplomatik nümayəndəliyin heyət üzvlərinin malik olduqları immunitet və imtiyazların eynidir. Lakin xüsusi missiya üzvlərinin immunitet və imtiyazları bəzi xüsusiyyətlərə malikdir.

13.7. Konsulluq hüququ

13.7.1. Konsulluq hüququnun anlayışı

Dövlətin öz sərhədlərindən kənarda fəaliyyət göstərən xarici əlaqə orqanlarından biri konsulluq və ya konsul idarələridir.

Konsulluq kimi orqanın fəaliyyəti isə müvafiq hüquq normaları ilə tənzimlənir ki, həmin normaların sistemi konsulluq hüququ adlanır.

Konsulluq hüququ dedikdə dövlətlər arasında yaranan konsulluq münasibətlərini tənzimləyən hüquq normalarının məcmusu başa düşülür. Bu baxımdan, yəni hüquq normalarının məcmusu mənasında konsulluq hüququ xarici əlaqələr hüququnun **yarımsahəsi** hesab edilir. Bəzi müəlliflər onu beynəlxalq publik hüququn sahəsi kimi tanıyırlar ki, bu fikirlə razılaşmaq çətinidir.¹ Belə ki, beynəlxalq publik hüququn sahələrindən biri olan xarici publik əlaqələr hüququ, qeyd etdiyimiz kimi, dövlətin xarici əlaqə orqanlarının fəaliyyətini tənzimləyən hüquq normalarından ibarətdir. Məlum olduğu kimi, dövlətin öz sərhədlərindən kənarda iki cür xarici əlaqə orqanı mövcuddur ki, bunlardan biri diplomatik nümayəndəlik (səfirlik), digəri isə konsulluqdur. Diplomatik nümayəndəliyin fəaliyyətini tənzimləyən hüquq normalarının sistemi diplomatiya hüququ adlanır ki, o, xarici əlaqələr hüququnun yarımsahəsi sayılır. Konsulluğun fəaliyyətini tənzimləyən hüquq normalarının sisteminə isə konsulluq hüququ deyilir ki, o, xarici əlaqələr hüququnun digər yarımsahəsi sayılır. Yaddan çıxarmaq olmaz ki, xarici əlaqələr hüququnun nizamasalma predmetini diplomatik və konsulluq münasibətləri təşkil edir. Diplomatik münasibətləri tənzimləmək üçün xarici publik əlaqələr hüququnun tərkibində diplomatiya hüququ kimi yarımsahə ayrılır. Konsulluq münasibətlərini nizama salmaqdan ötrü isə xarici publik əlaqələr hüququ konsulluq hüququ kimi yarımsahənin köməyindən istifadə edir. Buna görə də, diplomatiya və konsulluq hüququnu beynəlxalq publik hüququn müstəqil sahələri kimi tanıyan müəlliflərin fikirləri obyektiv gerçəkliklə uzlaşmır.

¹ *Məsələn, bax:* Международное право. Учебник / Отв. ред. Ю.М.Колосов, Э.С.Кривчикова. М., 2000, с. 343; Международное право. Учебник / Под ред. А.И.Микульшина. М., 2005, с.233; Международное право. Учебник /Отв. ред. А.Н.Вылегжанин. М., 2009, с.556.

13.7.2. Konsulluq hüququnun nizamasalma predmeti və mənbələri

Konsulluq hüququnun **nizamasalma predmetini** konsulluq münasibətləri təşkil edir. Tarixən həmin münasibətlər, hər şeydən əvvəl, beynəlxalq ticarət və dəniz ticarət gəmiçiliyi ilə bağlı olan münasibətlər kimi inkişaf etmişdir. Bu gün konsulluq münasibətləri çoxtərəfli xarakter daşıyır. Hal-hazırda həmin münasibətlər nəinki dövlətlər arasında iqtisadi, ticarət, elmi-texniki və turizm, həmçinin bəzi hallarda siyasi əlaqələrin inkişafına kömək edir.¹

Konsulluq münasibətləri dedikdə beynəlxalq xarakterli elə əlaqələr başa düşülür ki, bu əlaqələr müəyyən bir dövlətin şəxslərinin (fiziki və hüquqi şəxslərinin) başqa dövlət ərazisində hüquq və mənafeələrini müdafiə etmək məqsədinə xidmət edir. Belə münasibətlər, adətən, dövlətlər arasında diplomatik münasibətlərin yaranması və müəyyən edilməsi ilə əmələ gəlir. Bir qayda olaraq, diplomatik münasibətlərin yaranması həm də konsulluq münasibətlərinin müəyyən edilməsinə razılıq deməkdir. Bununla yanaşı, bir-biri ilə diplomatik əlaqələr (münasibətlər) saxlamayan dövlətlər öz aralarında konsulluq münasibətlərini müəyyənləşdirə bilərlər, yəni dövlət digər dövlətin ərazisində öz konsulluğunu açə bilər. Digər tərəfdən, diplomatik münasibətlərin kəsilməsi heç də, avtomatik olaraq, dövlətlər arasında konsulluq münasibətlərinin pozulmasına səbəb olmur.²

Deyilənlər onu göstərir ki, konsulluq münasibətləri müstəqil əhəmiyyətə malikdir. Əgər dövlətlər arasında diplomatik münasibətlər olmazsa, onda konsulluq münasibətləri maraqlı dövlətlərin öz aralarında bağladıkları xüsusi saziş əsasında əmələ gəlir; bu cür münasibətlərin yaranması üçün qəbulədən-dövlə-

¹ Международное право. Учебник / Отв.ред. А.А.Ковалев, С.В.Черниченко. М., 2008, с.600.

² Международное право. Учебник. Особенная часть /Отв.ред. Р.М.Валеев, Г.И.Курдюков. М., 2010, с.269.

tin müvafiq konsulluğun açılmasına dair razılıq verməsi tələb edilir. Belə razılıq əsasında konsulluq açılır və bununla dövlətlər arasında konsulluq münasibətləri yaranır.

Konsulluq münasibətlərini diplomatik münasibətlərdən fərqləndirmək lazımdır. Diplomatik münasibətlər təmsilçilik və siyasi xarakterə malik olub, dövlətlərin qarşılıqlı əlaqə və fəaliyyət formasıdır. Konsulluq münasibətləri isə müəyyən bir dövlətin şəxslərinin digər dövlət ərazisində hüquq və mənafelərinin müdafiə edilməsi məqsədini güdür.¹

Konsulluq hüququnun **mənbəyinə** gəldikdə, qeyd etməliyə ki, onun iki əsas mənbə növü vardır. Həmin növlərdən biri **beynəlxalq-hüquqi adətlər**, digəri isə **beynəlxalq müqavilələrdir**. Qədim zamanlarda və orta əsr dövrlərində konsulluq münasibətləri beynəlxalq-hüquqi adətlər vasitəsi ilə tənzimlənmişdir. Bu gün də onlar öz aktuallığını itirməyərək, konsulluq hüququnun əsas mənbə növü olmaqda davam edir. Belə ki, dövlətlər arasında konsulluq münasibətləri əgər beynəlxalq müqavilələr vasitəsi ilə tənzimlənməzsə, onda bundan ötrü beynəlxalq-hüquqi adətlərdən istifadə olunur.

Hal-hazırda beynəlxalq müqavilələr konsulluq hüququnun əsas və başlıca mənbə növü sayılır. Söhbət **konsulluq məsələlərinə dair beynəlxalq müqavilələrdən** gedir; onlar həm iki-tərəfli və çoxtərəfli ola bilər. Əsas çoxtərəfli beynəlxalq müqavilələr – **konsul konvensiyaları**² aşağıdakılardan ibarətdir:

- Konsul funksiyaları haqqında Karakas Konvensiyası (1911-ci il);
- Konsul məmurları haqqında Havana Konvensiyası (1928-ci il);
- Konsul funksiyaları haqqında Avropa Konvensiyası (11 oktyabr 1967-ci ildə Paris şəhərində Avropa Şurası ölkələri arasında bağlanmışdır);

¹ Лукашук И.И. Международное право. Особенная часть. Учебник. М., 1998, с.56.

² URL:<http://www.dic.academic.ru> (30.05.2018-ci il).

- Konsulluq münasibətləri haqqında Vyana Konvensiyası (1963-cü il) və s.

Karakas, Havana və Avropa konvensiyaları regional xarakterli beynəlxalq müqavilələrdir. 1963-cü il Vyana Konvensiyası isə universal beynəlxalq müqavilədir. Konvensiya 18 mart 1967-ci ildə qüvvəyə minmişdir. SSRİ onu 16 fevral 1989-cu ildə ratifikasiya etmişdi. Konvensiyada dövlətlərin çoxu, o cümlədən Azərbaycan Respublikası da iştirak edir.

Konsulluq hüququnun mənbəyi rolunda həm də ikitərəfli beynəlxalq müqavilələr – konsul konvensiyaları çıxış edir. Belə ki, dövlətlər öz aralarında ikitərəfli konsul konvensiyaları bağlayırlar; belə konvensiyalar iki dövlət arasında konsulluq münasibətlərini tənzimləyir; bu gün onların sayı kifayət qədər çoxdur. Vaxtilə SSRİ ayrı-ayrı dövlətlərlə 70-ə yaxın ikitərəfli konsul konvensiyası bağlamışdı. Azərbaycan Respublikası Türkiyə, Rusiya Federasiyası, Özbəkistan və digər dövlətlərlə ikitərəfli konsul konvensiyası imzalamışdır.

Konsulluq hüququnun mənbələrinə həmçinin, xüsusi olaraq, konsulluq məsələlərinə həsr edilməyən bəzi beynəlxalq müqavilə normaları aiddir. Söhbət, ilk növbədə, Diplomatik münasibətlər haqqında 1961-ci il Vyana Konvensiyasının normalarından gedir. Bu konvensiyanın 3-cü maddəsi diplomatik nümayəndəliklər tərəfindən konsulluq funksiyalarının yerinə yetirilməsinin mümkünlüyünü nəzərdə tutur. Konsulluq hüququnun mənbələrinə həm də hüquqi yardım, ikili vətəndaşlığın tənzimlənməsi, vergi, ticarət, dəniz gəmiçiliyi və digər məsələlərə dair bağlanmış beynəlxalq müqavilələr (sazişlər) daxildir.

Qeyd etməliyik ki, bu və ya digər dövlətin konsulluq idarəsinin fəaliyyətinin tənzimlənməsi **daxili (milli) qanunvericiliklə** həyata keçirilir. Daxili qanunvericiliyin isə konsulluq hüququnun mənbəyi olmasına gəldikdə, qeyd etməliyik ki, konsulluq hüququ dövlətlər arasında konsulluq münasibətlərini tənzimləyən beynəlxalq publik hüquq normalarının məcmusundan

ibarətdir.¹ Bu və ya digər dövlətin daxili qanunvericiliyi isə beynəlxalq publik hüquq normaları müəyyənləşdirmir. Buna görə də, bu və ya digər dövlətin konsulluq idarəsinin fəaliyyətinin tənzimlənməsində nə qədər vacib rol oynasa da, daxili qanunvericilik beynəlxalq konsulluq hüququnun mənbəyi ola bilməz. Daxili qanunvericilik yalnız konkret dövlətin milli konsulluq hüququnun mənbəyi kimi tanına bilər. Burada isə söhbət beynəlxalq publik hüququn müstəqil sahələrindən biri olan xarici publik əlaqələr hüququnun yarım sahəsi sayılan beynəlxalq konsulluq hüququnun (beynəlxalq-hüquqi normalar sisteminin) mənbəyindən gedir.² Milli qanunvericiliyin beynəlxalq konsulluq hüququnun mənbəyi qismində çıxış etməsi qeyri-mümkündür. Yaddan çıxarmamalıyıq ki, daxili (milli) qanunvericilik beynəlxalq publik hüququnun mənbəyi sayılmır. Odur ki, daxili qanunvericiliyin beynəlxalq konsulluq hüququnun mənbələri sırasına aid edilməsi fikri həqiqətə uyğun gəlmir.

Hər bir dövlətin milli (daxili) qanunvericiliyi öz konsulluq orqanlarının (idarələrinin) statusunu, funksiyalarını və strukturunu müəyyənləşdirir. Daxili qanunvericilik həm də xarici konsulluq orqanlarının həyata keçirdikləri fəaliyyətin bəzi aspektlərini tənzimləyir.

Azərbaycan Respublikasına gəldikdə, qeyd etməliyik ki, onun konsulluqlarının fəaliyyəti «**Azərbaycan Respublikasının Konsul Nizamnaməsi**» (1994-cü il) adlı normativ hüquqi aktla tənzimlənir. Bununla yanaşı, hal-hazırda «**Azərbaycan Respublikasının konsulluğu haqqında Əsasnamə**» də qüvvədədir; sözügedən Əsasnamə Azərbaycan Respublikası konsulluğunun əsas vəzifələrini, funksiyalarını, hüquqlarını və onların fəaliyyətinin təşkili qaydalarını müəyyən edir.

Azərbaycan Respublikasında həm də «**Azərbaycan Respublikasının ştatdankənar (fəxri) konsulluğu haqqında Əsasna-**

¹ Международное право. Учебник / Отв. ред. В.И.Кузнецов, Б.Р.Тузмухамедов. М., 2007, с.487.

² Лукашук И.И. Международное право. Особенная часть. Учебник. М., 1998, с.55.

mə» qəbul edilmişdir. Bu sənəd ştatdankənar (fəxri) konsulluq fəaliyyətinin təşkili, onun təyin edilməsi və digər məsələləri tənzimləyir.

13.7.3. Konsulluğun funksiyaları

Konsulluqar tərəfindən müəyyən funksiyalar yerinə yetirilir; həmin funksiyalar 1963-cü il Vyana Konvensiyası ilə tənzimlənilir (5-ci maddə). Konsulluq üç əsas funksiyayı həyata keçirir. **Qorumaq funksiyası** onlardan biridir. Bu funksiyaya görə, konsulluqlar qəbuledən-dövlətdə öz dövlətinin, onun vətəndaşlarının və hüquqi şəxslərinin hüquqlarını, eləcə də mənafeələrini müdafiə edir.

Konsulluq həm də **yardım etmək funksiyasını** həyata keçirir ki, bu, onun digər əsas funksiyası sayılır. Bu funksiyaya görə, konsulluqlar öz dövlətinin başqa dövlətlərlə dostluq münasibətlərinin inkişafına, iqtisadi, elmi-texniki, mədəni, ticarət, idman, turizm və digər əlaqələrin genişlənməsinə köməklik göstərirlər.

Göstərilən iki əsas funksiyayı yerinə yetirmək üçün konsulluqlar:

- öz vətəndaşlarına pasport və yol sənədi verir;
- öz dövlətinə səfər edən xarici vətəndaşlara viza verir;
- öz vətəndaşlarına kömək edir;
- öz dövlətinin vətəndaşları üçün notariat əməliyyatları aparır;
- öz dövlətinin vətəndaşları üçün vətəndaşlıq vəziyyəti aktlarını həyata keçirir;
- öz dövlətinin vətəndaşları vəfat etdiyi halda onların mənafeyini qoruyur;
- öz dövlətinin tam mülki fəaliyyət qabiliyyətli sayılmayan vətəndaşlarının və yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərinin mənafeyini qoruyur;
- öz dövlətinin vətəndaşlarını qəbuledən-dövlətin məhkəmə və digər orqanlarında təmsil edir.

Konsulluqların yerinə yetirdiyi üçüncü funksiya **informasiya funksiyasıdır**. Bu funksiya görə, konsulluqlar qəbuledən-dövlətin ticarət, iqtisadi, mədəni və elmi həyat şəraitini və hadisələri aydınlaşdırmalı, onlar haqqında öz dövlətinin hökumətinə və maraqlı şəxslərə məlumat verməlidir.

Konsulluqların yerinə yetirdiyi **inzibati funksiyalar** haqqında da danışmaq lazımdır. Belə ki, onlar vətəndaşlar, hüquqi şəxslər, dəniz və bəzi hallarda isə hərbi gəmilərə münasibətdə inzibati funksiya həyata keçirirlər. Konsulluq tərəfindən məhkəmə və qeyri-məhkəmə sənədlərinin verilməsi, məhkəmə tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi və öz dövlətinin məhkəmələri üçün ifadələrin alınması üzrə tapşırıqların icra edilməsi də inzibati funksiya aiddir.

Konsulluq həm də **diplomatik aktlar həyata keçirmək funksiyasına** malikdir. 1963-cü il Vyana Konvensiyasının 17-ci maddəsinə görə, əgər göndərən-dövlətin qəbuledən-dövlətdə diplomatik nümayəndəliyi olmazsa, göndərən-dövlətin konsulluğu (daha doğrusu – konsul vəzifəli şəxsi) diplomatik aktlar həyata keçirə bilər.

13.7.4. Konsulluqların açılması

Yuxarıda sadaladığımız funksiyalar konsulluqlar tərəfindən həyata keçirilir. 1963-cü il Vyana Konvensiyasının 3-cü maddəsində deyilir ki, konsulluğun funksiyaları diplomatik nümayəndəliklər tərəfindən də yerinə yetirilə bilər. Bundan ötrü diplomatik nümayəndəliklərdə, xüsusi olaraq, müvafiq **konsul şöbələri** yaradılır ki, həmin şöbələr konsulluğun funksiyalarını həyata keçirir.

Konsulluq dedikdə dövlətin öz sərhədlərindən kənarda fəaliyyət göstərən elə xarici əlaqə orqanı başa düşülür ki, bu orqan qəbuledən-dövlətin razılığı ilə təsis edilir. Konsulluğun təsis edilməsinə **konsulluğun açılması** deyilir.

Konsulluğu dövlətin diplomatik nümayəndəlik kimi xarici əlaqə orqanından ayırmaq lazımdır. Diplomatik nümayəndəlikdən fərqli olaraq, konsulluq qəbuledən-dövlətin müəyyən əra-

zisində öz funksiyasını yerinə yetirir, fəaliyyət göstərir. Həmin əraziyə (rayona) **konsulluq dairəsi** deyilir. Buna görə də, qəbuledən-dövlətin ərazisində bir və daha çox konsulluq açıla bilər. Odur ki, konsulluqların sayının bir neçə olması mümkündür. Konsulluq dairəsi göndərən-dövlət tərəfindən müəyyənləşdirilir və qəbuledən-dövlət ilə razılaşdırılır (1963-cü il Vyana Konvensiyasının 4-cü maddəsi).

Diplomatik nümayəndəliyə gəldikdə isə, qeyd etməliyik ki, o, öz funksiyasını bütövlükdə qəbuledən-dövlət miqyasında (yəni qəbuledən-dövlətin bütün ərazisində) həyata keçirir. Başqa sözlə, diplomatik nümayəndəliyin fəaliyyəti qəbuledən-dövlətin müəyyən ərazisi ilə məhdudlaşmır. Odur ki, təyinedən-dövlətin qəbuledən-dövlətdə yalnız bir diplomatik nümayəndəliyi ola bilər.¹

Konsulluq açılmamışdan əvvəl göndərən-dövlətlə qəbuledən-dövlət arasında diplomatik münasibətlər yaradılmalıdır. İki dövlət arasında belə münasibətlərin yaradılmasına isə razılıq verilməlidir. 1963-cü il Vyana Konvensiyasının 2-ci maddəsinə görə, iki dövlət arasında diplomatik münasibətlərin yaradılmasına verilən razılıq elə konsulluq münasibətlərinin qurulmasına razılıq verilməsi deməkdir. Diplomatik münasibətlərin kəsilməsi «ipso facto» (fakta görə) konsulluq münasibətlərinin kəsilməsinə gətirib çıxarmır. Deməli, konsulluq münasibətləri diplomatik münasibətlərdən asılı olmayaraq, ayrıca mövcud ola bilər.

Konsulluq münasibətləri qurulduqdan sonra konsulluğun açılmasına imkan yaranır. Bunun üçün qəbuledən-dövlətin (konsulluğun fəaliyyət göstərəcəyi dövlətin) razılığı tələb olunur; razılıq ilə həm də konsulluq dairəsi müəyyən edilir. Konsulluq dairəsi qəbuledən-dövlətin elə bir ərazisidir (rayonudur) ki, bu ərazidə (rayonda) konsulluq öz funksiyasını yerinə yetirir.

Razılıqla konsulluğun dərəcəsi də müəyyənləşdirilir. Söhbət konsulluğun növlərinin müəyyənləşdirilməsindən gedir. Kon-

¹ Международное право. Учебник / Отв. ред. Г.В.Игнатенко, О.И.Тиунов. М., 2010, с. 356.

sulluq aşağıdakı **dörd növdə** açıla bilər: baş konsulluq, konsul-luq, vitse-konsulluq, konsulluq agentliyi.

Konsulluğun növlərindən asılı olaraq, ona başçılıq edən şəxslər (konsulluğun başçıları) aşağıdakı **dörd dərəcəyə** bölünür (1963-cü il Vyana Konvensiyasının 9-cu maddəsi): baş konsullar, konsullar, vitse-konsullar, konsul agentləri.

Baş konsul baş konsulluğa, konsul konsulluğa, vitse-konsul vitse-konsulluğa, konsul agentləri isə konsulluq agentliyinə başçılıq edir. 1963-cü il Vyana Konvensiyasına uyğun olaraq, «konsulluq» anlayışı istənilən baş konsulluğu, konsulluğu, vitse-konsulluğu və ya konsulluq agentliyini ehtiva edir.

Konsulluq açıldıqdan sonra, təbii ki, onun başçısı təyin edilməlidir. Konsulluğun başçısı göndərən-dövlət tərəfindən təyin olunur. Konsulluğun başçısının təyin edilməsi, məlum məsələdir ki, müvafiq sənədlə təsdiq edilir; həmin sənədə konsul patentini deyilir; bu sənəd həm də konsulluğun başçısının səlahiyyətlərini təsdiqləyir.

Konsul patentini dedikdə göndərən-dövlət tərəfindən yazılı formada verilən elə bir rəsmi sənəd başa düşülür ki, həmin sənəd konkret şəxsin konsulluğun başçısı təyin olunmasını və onun səlahiyyətini təsdiqləyir. Bu sənəddə şəxsin adı və soyadı, dərəcəsi və konsulluq dairəsi, eləcə də konsulluğun olduğu yer göstərilir. Konsul patentini göndərən-dövlətin başçısı, hökumət başçısı və ya xarici işlər naziri tərəfindən verilir. Azərbaycan Respublikasında konsul patentinin verilməsi işini Xarici İşlər Nazirliyi həyata keçirir.

Konsul patentində göndərən-dövlətin yüksək səviyyəli vəzifəli şəxslərinin imzaları olmalıdır. Belə ki, konsul patentini bəzi ölkələrdə (məsələn, ABŞ, Fransa, Böyük Britaniya və s.) dövlət başçısı və ya xarici işlər naziri tərəfindən imzalanır. Konsul patentini, bir qayda olaraq, diplomatik kanalla qəbuledən-dövlətə göndərilir.

Konsul patentinin alınması heç də konsulluq başçısının rəsmi fəaliyyətə və vəzifələrinin icrasına başlamasına səbəb olmur; bundan ötrü həm də ekzekvatura alınması tələb edilir.

Məhz ekzekvatura aldıqdan sonra konsulluğun başçısı öz vəzifələrinin icrasına və rəsmi fəaliyyətə başlayır.

Ekzekvatura dedikdə qəbuledən-dövlət tərəfindən verilən elə bir icazə (razılıq) başa düşülür ki, bu icazə (razılıq) əsasında konsulluğun başçısı öz rəsmi funksiyalarının yerinə yetirilməsinə buraxılır. Ekzekvatura vermək qəbuledən-dövlətin vəzifəsi deyil, hüququdur. Buna görə də, o, konsulluğun başçısına ekzekvatura verməyə də bilər, yəni bundan imtina edə bilər. Qəbuledən-dövlət imtinanın səbəblərini göstərməyə borclu deyildir.

Diplomatik nümayəndəliyin konsulluq şöbəsinin müdürinə gəldikdə, qeyd etməliyik ki, onun nə konsul patent, nə də ekzekvatura alması tələb olunur. O, öz vəzifəsinə diplomatik heyət üçün nəzərdə tutulan qaydada təyin edilir. Müdir öz şöbəsinin əməkdaşları ilə birlikdə diplomatik nümayəndəliyin heyət üzvlərinin tərkibinə daxildir.¹

13.7.5. Konsulluğun ştatı

Konsulluq təsisatı ştatı olan orqandır. Konsulluğun ştatında olan şəxslərə konsulluğun işçiləri deyilir. **Konsulluğun ştatı** məhz onun işçilərindən ibarətdir.

Konsulluğun işçiləri dedikdə konsulluğun vəzifəli şəxsləri (birinci kateqoriya), konsulluq əməkdaşları (ikinci kateqoriya) və xidmətçi heyət üzvləri (üçüncü kateqoriya) başa düşülür. **Konsulluğun vəzifəli şəxsləri** konsulluğun funksiyalarını yerinə yetirmək tapşırığı almış şəxslərdir; onlar konsulluğun işçilərinin birinci kateqoriyası sayılır. Həmin şəxslər, prinsipcə, göndərən-dövlətin vətəndaşları olmalıdır. Bununla yanaşı, konsulluğun vəzifəli şəxsləri qəbuledən-dövlətin vətəndaşları sırasından da seçilə bilərlər. Lakin bunun üçün qəbuledən-dövlətin razılıq verməsi tələb olunur.

¹ Международное право. Учебник / Отв.ред. А.А.Ковалев, С.В.Черниченко. М., 2008, с.604.

Konsulluğun vəzifəli şəxsləri arasında konsulluğun başçısı vacib rol oynayır. **Konsulluğun başçısı** konsulluğa rəhbərlik etmək tapşırığı almış şəxsdir.

Konsulluğun işçilərinin ikinci kateqoriyası konsulluğun əməkdaşları adlanır. **Konsulluğun əməkdaşları** işə inzibati və texniki vəzifələr yerinə yetirir.

Konsulluğun işçilərinin üçüncü kateqoriyası xidmətçi heyət işçiləri adlanır. **Xidmətçi heyət işçiləri** konsulluğun xidməti işlərini yerinə yetirən şəxslərdir.

Beləliklə, konsulluğun ştatı (heyəti) aşağıdakılardan ibarətdir:

- konsulluğun vəzifəli şəxsləri;
- inzibati-texniki heyət;
- xidmətçi heyət.

13.7.6. Konsulluğun immunitet və imtiyazları

Konsulluqlar öz funksiyalarını normal və effektiv şəkildə yerinə yetirməlidir. Bundan ötrü onlar immunitet və imtiyazlarla təmin olunur. 1963-cü il Vyana Konvensiyasının preambulasında deyilir ki, konsulluqlara imtiyaz və immunitetlər onların öz funksiyalarını effektiv həyata keçirməsini təmin etmək üçün verilir.

Konsulluqların imtiyaz və immunitetləri 1963-cü il Vyana Konvensiyası ilə tənzimlənir. Konsulluqların imtiyaz və immunitetləri haqqında normalar ikitərəfli konsul konvensiyalarında da nəzərdə tutulur.

1963-cü il Vyana Konvensiyasının II fəslə konsulluqların imtiyaz və immunitetlərinin nizama salınmasına həsr edilmişdir. Həmin Konvensiyanın 31-ci maddəsinə görə, **konsulluğun binaları toxunulmazdır**. Belə ki, qəbuledən-dövlətin hakimiyyət orqanları konsulluğun binalarına icazəsiz daxil ola bilməzlər. Əgər icazə olarsa, onlar konsulluğun binalarının yalnız konsulluq məqsədləri üçün istifadə edilən hissəsinə daxil ola bilərlər. İcazəni konsulluğun başçısı, onun tərəfindən təyin olun-

muş şəxs və ya göndərən-dövlətin diplomatik nümayəndəliyinin başçısı verir. Qəbulədən-dövlətin hakimiyyət orqanları yangın və digər təbii fəlakət halları zamanı konsulluğun binalarına daxil ola bilər, bu şərtlə ki, həmin hallar təxirəsalınmaz müdafiə tədbirlərinin görülməsini tələb etsin.

Konsulluğun binası və onun avadanlığı, konsulluğun əmlakı, habelə nəqliyyat vasitələri **rekvizisiya immunitetindən** istifadə edir. Belə ki, onlar dövlət müdafiəsi və ya ictimai ehtiyaclar üçün rekvizisiya (həcz) edilə, yəni məcburi surətdə alınə bil-məzlər.

Konsulluğun **arxiv sənədləri** də toxunulmazdır. 1963-cü il Vyana Konvensiyasının 33-cü maddəsində deyilir ki, konsulluğun arxivləri və onun sənədləri yerindən asılı olmayaraq, hər zaman toxunulmazdır.

Konsulluğun rəsmi yazışmaları da toxunulmazdır. Sözügedən 1963-cü il Vyana Konvensiyasının 35-ci maddəsinin 2-ci hissəsində buna aid müvafiq norma nəzərdə tutulmuşdur. **Rəsmi yazışmalar** dedikdə konsulluğa və onun yerinə yetirdiyi funksiyalara aid yazışmalar (məktublar) başa düşülür.

Konsulluq həm də aşağıdakı **hüquqlara** malikdir:

- öz dövlət bayrağından istifadə etmək hüququ (1963-cü il Vyana Konvensiyasının 29-cu maddəsi);
- rəsmi məqsədlər üçün göndərən-dövlətin hökuməti, diplomatik nümayəndəliyi və digər konsulluqlarla sərbəst şəkildə əlaqə saxlamaq hüququ (1963-cü il Vyana Konvensiyasının 35-ci maddəsi);
- vergi, yığım və rüsumlardan azadolma hüququ (1963-cü il Vyana Konvensiyasının 32-ci maddəsi).

İmtiyaz və üstünlüklərdən həm də konsulluğun ştatda olan konsul vəzifəli şəxsləri, habelə konsulluğun digər işçiləri istifadə edirlər. 1963-cü il Vyana Konvensiyasının II fəslinin II bölməsi məhz bu məsələyə həsr olunmuşdur. Həmin bölmənin 41-ci maddəsi konsul vəzifəli şəxsləri **şəxsi toxunulmazlıq hüququ** ilə təmin edir. Belə ki, onlar nə həbs edilə, nə də tutulub saxlanıla bilərlər. Lakin, konsul vəzifəli şəxslər hər hansı

ağır cinayət törədərlərsə, səlahiyyətli məhkəmə orqanının qərarı ilə onlar həbs oluna və tutulub saxlanıla bilərlər. Bu isə onu göstərir ki, konsul vəzifəli şəxslər cinayət yurisdiksiyası immunitetindən istifadə etmirlər.¹

Qeyd etməliyik ki, konsul vəzifəli şəxslər, eləcə də konsul-luğun əməkdaşları konsul funksiyalarını yerinə yetirən zaman etdikləri hərəkətlərə münasibətdə qəbuledən-dövlətin məhkəmə və inzibati orqanlarının yurisdiksiyasından azaddırlar (1963-cü il Vyana Konvensiyasının 43-cü maddəsi). Bu qayda nəqliyyat vasitələri ilə üçüncü tərəfə zərər vurulan hallarda verilən mülki iddialara aid deyildir.

1963-cü il Vyana Konvensiyası konsulluq işçilərinin üzərinə şahid ifadəsi vermək öhdəliyi qoyur (44-cü maddə). Belə ki, onlar məhkəmə və inzibati işlərin baxılması zamanı şahid qisminə çağrıla bilərlər.

Qeyd etməliyik ki, konsulluğun vəzifəli şəxsləri qəbuledən-dövlətin ərazisində şəxsi gəlir əldə etmək məqsədi ilə heç bir peşəkar və ya kommersiya fəaliyyəti ilə məşğul olmamalıdır-lar; əgər olarsa, onlar müvafiq imtiyaz və immunitetlərdən istifa-də etmək hüququnu itirirlər.

1963-cü il Vyana Konvensiyasında nəzərdə tutulan imtiyaz və immunitetlər **konsul imtiyaz və immunitetləri** adlanır. 1961-ci il Vyana Konvensiyasının müəyyənləşdirdiyi imtiyaz və immunitetlərə isə **diplomatik imtiyaz və immunitetlər** deyilir.

Konsul imtiyaz və immunitetləri **iki növə** bölünür:

- konsulluğun imtiyaz və immunitetləri;
- konsulluğun vəzifəli şəxslərinin və digər işçilərinin imtiyaz və immunitetləri.

Konsulluq, əsasən, diplomatik nümayəndəlik kimi, eyni imtiyaz və immunitetlərdən istifadə edir. Konsulluğun vəzifəli şəxsləri və digər işçilərinin imtiyaz və immunitetləri isə diplo-

¹ Международное право. Учебник / Под общ. ред. А.Я.Капустина. М., 2008, с.467.

matik agentlərin (diplomatik nümayəndəliyin heyət üzvlərinin) imtiyaz və immunitetləri ilə müqayisədə məhduddur. Lakin, bəzən, dövlətlər öz aralarında bağladıkları ikitərəfli konsul konvensiyaları vasitəsi ilə konsul imtiyaz və immunitetlərini həcmcə diplomatik imtiyaz və immunitetlərlə bərabərləşdirə bilirlər. Bu, dövlətlər arasında mövcud olan qarşılıqlı münasibətlərdən asılıdır. Məlum məsələdir ki, aralarında dostluq və hərtərəfli münasibətlər olan dövlətlər konsul imtiyaz və immunitetlərini diplomatik imtiyaz və immunitetlər kimi, eyni (bərabər) həcmdə müəyyənləşdirirlər.¹

İmtiyaz və immunitətdən həm də fəxri konsullar istifadə edirlər. **Fəxri konsul** dedikdə dövlət qulluğunda olmayan elə ştatdankənar vəzifəli şəxs başa düşülür ki, o da, təmsil etdiyi dövlətin tapşırığı və qəbuledən-dövlətin razılığı ilə konsul funksiyalarını yerinə yetirir. 1963-cü il Vyana Konvensiyası konsul vəzifəli şəxsləri iki kateqoriyaya bölür (1-ci maddə):

- konsul vəzifəli şəxslər;
- fəxri konsul vəzifəli şəxslər.

Konsul vəzifəli şəxslər dedikdə konsulluğun ştatında olan şəxslər başa düşülür. **Fəxri konsul vəzifəli şəxslər** isə ştatdankənar şəxslərdir; onlar konsul funksiyalarını ictimai əsaslarla yerinə yetirirlər.

Hər bir dövlət öz istək və mülahizəsi əsasında fəxri konsul vəzifəli şəxsləri təyin edə bilər; o, bu məsələdə sərbəst və azaddır. Dövlət beynəlxalq praktikada məlum olan **fəxri konsul vəzifəli şəxslər institutunu** qəbul edə və ya etməyə də bilər. Deməli, o, məcburi deyil, fakultativ xarakterli institutdur. 1963-cü il Vyana Konvensiyası həmin institutu məhz belə xarakterizə edir (68-ci maddə).

Sözgedən institutdan Latın Amerikası, Skandinaviya və digər Avropa ölkələrində geniş səviyyədə istifadə olunur; xüsusilə də ABŞ-ın və Böyük Britaniyanın fəxri konsullarının sayı kifayət qədər çoxdur.

¹ Тимченко Л.Д. Международное право. Учебник. Харьков, 2004, с.169.

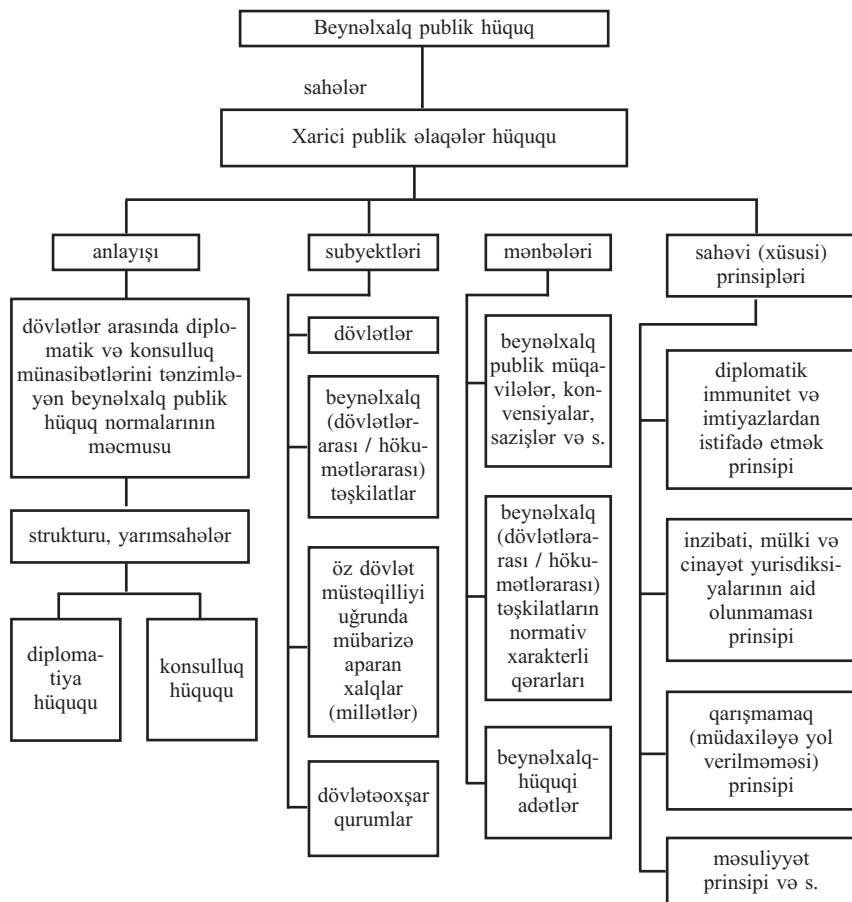
Azərbaycan Respublikasına gəldikdə, qeyd etməliyik ki, bizim dövlətimiz beynəlxalq praktikaya məlum olan fəxri konsul institutunu qəbul etmiş və onu tanıyır. Hətta fəxri konsulla bağlı olan məsələləri tənzimləməkdən ötrü Azərbaycan Respublikasında, xüsusi olaraq, müvafiq əsasnamə qəbul edilmişdir.

Fəxri konsulun imtiyaz və immunitetlərlə təmin olunması məsələsi ilə əlaqədar qeyd etməliyik ki, bu məsələ 1963-cü il Vyana Konvensiyasının III fəsinə daxil olan 58–67-ci maddələrlə tənzimlənir. Həmin fəsil fəxri konsulun başçılıq etdiyi konsulluğun aşağıda göstərilən imtiyaz və immunitetlərini **tənzimləyir**:

- konsulluq binaları müdafiə olunur (59-cu maddə);
- konsulluq binaları vergidən azad edilir (60-cı maddə);
- konsulluğun arxiv və sənədləri toxunulmazdır (61-ci maddə);
- konsulluq rəsmi istifadə üçün nəzərdə tutulmuş əmlaka görə gömrük rüsumları ödəməkdən azaddır (62-ci maddə);
- fəxri konsul öz konsul funksiyalarını yerinə yetirən zaman qəbuledən-dövlətin cinayət yurisdiksiyasından azaddır (63-cü maddə);
- fəxri konsullar müdafiə edilir (64-cü maddə);
- fəxri konsul vergi yığımını və rüsumlardan azaddır (66-cı maddə);
- fəxri konsul əmək, dövlət və hərbi mükəlləfiyyətdən azaddır (67-ci maddə).

Beynəlxalq praktika göstərir ki, çox məsələlərdə ştatda olan və ştatdankənar (fəxri) konsulların funksiyaları üst-üstə düşür. Nəzərə almalıyıq ki, fəxri konsul da müdafiə, yardım etmək və informasiya vermək kimi funksiyalar yerinə yetirir.

XIII FƏSİL ÜZRƏ ƏYANİ SXEM

XIII FƏSİL ÜZRƏ TÖVSIYƏ EDİLƏN ƏLAVƏ ƏDƏBİYYAT

1. Qasımova H.A.Xarici əlaqələr hüququ. Dərslik. Bakı, 2008, 480 s.
2. Hüseynov L.H. Beynəlxalq hüquq. Dərslik. Bakı, 2008 (fəsil XIV).
3. Бирюков П.Н. Международное право. Учебное пособие. М., 2006 (гл.19).
4. Гулиев А.Д. Право внешних сношений. Учебник. Киев, 2012, 520 с.
5. Ильин Ю.Д. Международное публичное право. Лекции. М., 2008 (лекция 14).
6. Лукашук И.И. Международное право. Особенная часть. Учебник. М., 1998 (гл. IV).
7. Международное право. Учебник. Особенная часть / Отв. ред. Р.М.Валеев, Г.И.Курдюков. М., 2010 (гл.VII).
8. Международное право. Учебник / Отв. ред. А.А.Ковалев, С.В.Черниченко. М., 2008 (гл. 19).
9. Международное право. Учебник / Отв. ред. А.Н.Вылегжанин. М., 2009 (гл.17, 18).
- 10.Международное право. Учебник / Отв. ред. Б.Р.Тузмухамедов. М., 2015 (гл. 14).
- 11.Международное право. Учебник / Отв.ред. Г.В.Игнатенко, О.И.Тиунов. М., 2010 (гл.12).
- 12.Международное право. Учебник / Отв.ред. Г.М.Мелков. М., 2011 (гл.8).
- 13.Международное право. Учебник / Под общ. ред. А.Я.Капустина. М., 2008 (гл. 22).
- 14.Международное право. Учебник / Под ред. А.И.Микульшина. М., 2005 (раздел 5, гл.1, 2).
- 15.Международное публичное право. Учебник/ Отв.ред. К.А.Бекяшев. М., 2009 (гл. X).
- 16.Тимченко Л.Д. Международное право. Учебник. Харьков, 2004 (гл. 8).

XIV FƏSİL.
**BEYNƏLXALQ PUBLİK İNSAN
HAQLARI HÜQUQU**

14.1. Beynəlxalq publik insan haqları hüququ beynəlxalq publik hüququn müstəqil sahəsi kimi

14.1.1. Beynəlxalq publik insan haqları hüququnun anlayışı və nizamasalma predmeti

Dövlətlərarası beynəlxalq əməkdaşlıq təkcə iqtisadi, ekoloji, cinayətkarlıqla mübarizə, xarici əlaqələr və digər sahələrdə həyata keçirilmir. Dövlətlər həm də insan haqlarının qorunması və müdafiəsi sahəsində bir-biri ilə əməkdaşlıq edirlər. İnsan haqlarının qorunması və müdafiəsi sahəsində dövlətlər arasında həyata keçirilən əməkdaşlıq, təbii ki, müvafiq beynəlxalq publik hüquq normaları vasitəsi ilə tənzimlənir. Məhz belə normaların sistemi beynəlxalq publik insan haqları hüququ adlanır.

Beynəlxalq publik insan haqları hüququ dedikdə insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının beynəlxalq səviyyədə qorunması və müdafiəsi sahəsində yaranan dövlətlərarası münasibətləri tənzimləyən beynəlxalq publik hüquq normalarının məcmusu başa düşülür. Bu münasibətlər, yəni insan haqlarının beynəlxalq səviyyədə qorunması və müdafiəsi ilə əlaqədar əmələ gələn ictimai münasibətlər onun nizamasalma predmeti sayılır. Məhz belə münasibətlərin yaranması və mövcud olması sayəsində beynəlxalq publik insan haqları hüququ beynəlxalq publik hüququn **xüsusi hissəsində** müstəqil sahələrdən biri kimi tanınır. Axı, müstəqil hüquq sahəsi statusunda tanınması üçün beynəlxalq publik hüququn hər bir sahəsinin, o cümlədən beynəlxalq publik insan haqları hüququnun özünəməxsus nizamasalma predmeti olmalıdır. Beynəlxalq publik insan haqları hüququnun **nizamasalma predmeti** isə insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının qorunması və müdafiəsi sahəsində yaranan dövlətlərarası münasibətlərdən ibarətdir.

Qeyd etməliyik ki, dövlətlərarası münasibətlərin hansı sfera və ya istiqamətdə (iqtisadi, ekologiya, xarici əlaqələr və s.) yaranmasından asılı olaraq, beynəlxalq publik hüququn ayrı-ayrı müstəqil sahələri ayrılır. Dövlətlərarası münasibətlərin həyata keçirildiyi istiqamətlərdən biri də insan haqlarının qorunması və müdafiəsidir. Təbii ki, bu istiqamətə uyğun olaraq, beynəlxalq publik insan haqları hüququ kimi müstəqil hüquq sahəsi formalaşmışdır. Lakin həmin hüquq sahəsi elmi dövriyyədə müxtəlif terminlərlə əhatə olunur. Məsələn, müəlliflərdən Q.V.İqnatenko sözügedən hüquq sahəsini «beynəlxalq humanitar hüquq» termini ilə ifadə edir;¹ bu termini O.İ.Tiunov da işlədir.² Onlar bu cür terminin tətbiq olunmasını belə əsaslandırırlar ki, BMT-nin Nizamnaməsində və ATƏT-in müvafiq sənədlərində «humanitar» ifadəsi işlədilir.

Hüquq ədəbiyyatı səhifələrində digər teminlər də işlədilir: «insan hüquqlarının beynəlxalq müdafiəsi», «beynəlxalq hüquqda şəxsiyyət», «beynəlxalq hüquqda insan hüquqları» və s.; alimlərdən E.Q.Moiseyev «beynəlxalq insan hüquqları hüququ» kimi termindən istifadə olunmasına üstünlük verir.³ Lakin, İ.İ.Lukaşuka görə, «beynəlxalq insan hüquqları hüququ» kimi termində iki dəfə «hüquq» kəlməsi işlədilir ki, bu da tautoloji və düşüncə tərzi baxımından, o qədər də aydın səslənmir, uğurlu və əlverişli termin sayılmır. Buna yol verməmək üçün, zənnimizcə, «beynəlxalq insan haqları hüququ» kimi terminindən (ingiliscə – «international law of human rights») istifadə olunması məqsədəuyğun və münasibdir.⁴ Burada işlədilən «insan haqları» ingiliscə tərcümədə «insan hüquqları» ilə eynimə-

¹ Международное право. Учебник / Отв. ред. Г.В.Игнатенко, О.И.Тиунов. М., 2010, с.458.

² Тиунов О.И. Международное гуманитарное право. Учебник. М., 1999, с.148.

³ Международное публичное право. Учебник / Отв. ред. К.А.Бекяшев. М., 2009, с. 303.

⁴ Лукашук И.И. Международное право. Особенная часть. Учебник. М., 1998, с.33.

nalı (sinonim) anlayış olub, ona bərabər tutulur.¹ Belə ki, «haqlar» və «hüquqlar» insanın malik olduğu eyni potensial hüquqi imkanlardır.

Hər şeydən əvvəl, «insan haqları» anlayışının mahiyyətinə aydınlıq gətirək. «İnsan haqları» müasir dövrdə elmi dövriyyədə², kütləvi informasiya vasitələrində³, rəsmi sənədlərdə⁴ və praktikada işlənən termindir. Belə ki, Avropa İttifaqının təməl dəyərlərindən biri kimi «insan haqları» ifadəsi işlədilir; Avropa Təhlükəsizliyi Xartiyasında da bu ifadənin işlədilməsinə rast gəlinir; Demokratiya və İnsan haqları üzrə Avropa Təşəbbüsü – EIDHR qurumu yaradılmışdır, Avropa İnsan Haqları Məhkəməsi mövcuddur⁵; bəzi ölkələrdə İnsan Haqları Nazirliyi fəaliyyət göstərir⁶ və s.

İnsan fəlsəfi anlayışdır. Materialist fəlsəfə insana bioloji sosial varlıq kimi baxır. O, ictimai münasibətlərin iştirakçısıdır, həm də hüququn subyektidir. «İnsan» anlayışının məna yükü isə fəlsəfi planda bütün fiziki şəxsləri (vətəndaşları, şəxsiyyət kateqoriyasını, vətəndaşlığı olmayan şəxsləri, əcnəbiləri və s. fərdləri) əhatə edir. Başqa sözlə, bütün fiziki şəxslər insan kateqoriyasına aiddir. Ona görə də, özündə həm insanlara, həm də vətəndaşlara xas olan hüquqi imkanları (hüquq və azadlıqları) ehtiva edən ümumiləşdirilmiş «insan haqları» termininin işlədilməsinə üstünlük veririk. Bu anlayışla insan və vətəndaş

¹ Abbasov A.Q. İngiliscə-Azərbaycanca hüquq terminləri lüğəti. Bakı, 2007, s.203.

² *Məsələn, bax:* Akillioğlu T. İnsan haklarının korunması alanında uluslararası temel belgeler. Ankara, Bilgi Yayınevi, 1995, 145 s.; Taşkəsən M. İnsan hakları. Ankara, 2006, 235 s.; Саидов А.Х. Международное право прав человека. М., Академический правовой университет, 2002, 197 с. və b.

³ URL:<http://www.xalqqazeti.com> (20.09.2014-cü il).

⁴ Məsələn, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 26.05.2016-cı il tarixli Sərəncamı ilə İnsan Hüquqları üzrə Elmi Tədqiqat İnstitutu **Hüquq və İnsan Haqları İnstitutu** adlandırılmışdır (URL:<http://www.azerbaijan-news.az> (27.05.2016-cı il)).

⁵ URL:<http://www.advokat-engelmaun.de> (30.05.2018-ci il).

⁶ URL:<http://www.xalqqazeti.com> (12.08.2014-cü il).

hüquqları və azadlıqları¹ əhatə olunur. Deməli, insan haqları dedikdə həm insan hüquq və azadlıqları, həm də vətəndaş hüquq və azadlıqlarının məcmusu başa düşülür.

Qeyd etməliyik ki, insan haqları iki mənada işlədilir: məhdud mənada, geniş mənada. **Məhdud mənada insan haqları** dedikdə vətəndaşlığından və hansı dövlətə mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, hər bir fiziki şəxsin malik olduğu insan hüquq və azadlıqları (təbii hüquqlar) başa düşülür. Məsələn, azadlıq hüququ, yaşamaq hüququ, mülkiyyət hüququ və s. hüquqi imkanlar məhdud mənada insan haqlarına aid olunur.

Geniş mənada insan haqları dedikdə həm insan hüquq və azadlıqları (təbii hüquqlar), həm də vətəndaş hüquq və azadlıqları (süni hüquqlar) blokundan ibarət olan hüquqi imkanlar sistemi başa düşülür. Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, ayrı-ayrı dövlətlərin konstitusiyalarında, o cümlədən Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında fiziki şəxslərin malik olduqları hüquqlar iki növə bölünür: insan hüquq və azadlıqları (təbii hüquqlar), vətəndaş hüquq və azadlıqları (süni hüquqlar).

İnsan hüquq və azadlıqları hər bir fiziki şəxsin, öz vətəndaşlığından asılı olmayaraq, malik olduğu hüquqi imkanlardır. Doğulan kimi hər kəs insan hüquq və azadlıqlarına malik olur; bu baxımdan, insan hüquq və azadlıqları **təbii hüquqlardır**.

Vətəndaş hüquq və azadlıqlarına gəldikdə isə, qeyd etməliyik ki, belə hüquqi imkanları fiziki şəxslərə onların vətəndaşlığından asılı olaraq, mənsub olduğu dövlət verir, necə deyirlər, «bəxş edir». Bu baxımdan, vətəndaş hüquq və azadlıqları **süni hüquqlardır**. Məsələn, seçki hüququ, dövlətin idarə olunmasında iştirak etmək hüququ, siyasi partiyalarda birləşmək hü-

¹ «İnsan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları» anlayışı Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik massivində də işlədilir. Bu barədə bax: məsələn, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, 2009, maddə 71; Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. Bakı, 2013, maddə 2; Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətalər Məcəlləsi. Bakı, 2013, maddə 5; Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosesual Məcəlləsi. Bakı, 2013, maddə 1; Polis haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 2013, maddə 5 və s.

ququ, sərbəst toplaşmaq azadlığı və s. hüquqi imkanlar vətəndaş hüquq və azadlıqları (süni hüquqlar) kateqoriyasına aiddir.

Göründüyü kimi, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının məcmusu bütövlükdə **insan haqlarının sistemini** yaradır. Bu sistem iki blok hüquqi imkanlardan ibarətdir: birinci blok insan hüquq və azadlıqlarını, ikinci blok isə vətəndaş hüquq və azadlıqlarını ehtiva edir.

Fiziki şəxslər, necə deyərlər, doğulduğu andan «avtomatik surətdə» insan hüquqlarına malik olurlar. Bu baxımdan, onlar **təbii və anadangəlmə hüquqlar sayılır**. İnsan hüquqları arasında elə hüquqlar (məsələn, azadlıq hüququ, yaşamaq hüququ) vardır ki, onları nə başqa şəxslərə vermək, nə də özgəninkiləşdirmək olar. Bu nöqteyi-nəzərdən, insan hüquqları **özgəninkiləşdirilməz hüquqlardır**.

İnsan haqlarının hüquqi cəhətdən qorunmasına və müdafiəsi-nə dünyada mövcud olan bütün hüquq sistemləri prioritet əhəmiyyət verir.¹ Bu, aydın məsələdir. Hüquq sistemlərindən biri olan beynəlxalq publik hüquq bir sıra vacib məsələni özünün nizamasalma predmetinə daxil edir ki, insan haqlarının qorunması və müdafiəsi həmin məsələlərdən biridir; onun vasitəsi ilə insan haqlarının (hüquq və azadlıqların) **beynəlxalq səviyyədə qorunması və müdafiəsi** həyata keçirilir. Başqa sözlə, sözügedən hüquq sistemi beynəlxalq səviyyədə insan haqlarını qoruyur və müdafiə edir. Bunun üçün, yəni beynəlxalq səviyyədə insan haqlarını qorumaq və müdafiə etməkdən ötrü beynəlxalq publik hüququn tərkibində ayrıca müstəqil hüquq sahəsi – beynəlxalq publik insan haqları hüququ formalaşmışdır.

¹ *İnsan hüquqları barədə daha ətraflı*: Əliyev Ə.İ. İnsan hüquqları. Dərslik. Bakı, 2019, 352 s.; Международное право. Учебник / Отв. ред. В.И.Кузнецов, Б.Р.Тузмухамедов. М., 2007, с.319; Международное право. Учебник / Отв. ред. Г.В.Игнатенко, О.И.Тиунов. М., 2010, с.458; Международное публичное право. Учебник / Отв. ред. К.А.Бекашев. М., 2009, с. 303; Международное право. Учебник / Отв. ред. Г.М.Мелков. М., 2011, с. 198 və b.

Dövlətlərdən biri öz vətəndaşlarına seçki hüququ, siyasi partiyalarda birləşmək hüququ və s. vətəndaş hüquqları (süni hüquqlar) verir, digəri isə öz vətəndaşlarını belə hüquqlarla təmin etmir və ya məhdudlaşdırır.

Beynəlxalq publik hüquqda insan haqları geniş mənada başa düşülür və anlaşılr. Başqa sözlə, dünyada mövcud olan beynəlxalq publik hüquq sistemi, daha doğrusu, onun müstəqil sahələrindən biri kimi tanınan beynəlxalq publik insan haqları hüququ «insan haqları» anlayışını geniş mənada işlədir. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, xüsusi xarakterli və ayrıca hüquq sistemi olan Avropa hüququ da «insan hüquqları» anlayışını geniş mənada işlədir.¹

İnsan hüquqları məzmunca müxtəlifdir. Belə ki, məzmun kimi əlamətə görə, insan hüquqlarının üç növü fərqləndirilir:

- 1) **şəxsi hüquqlar** (məsələn, nigah hüququ, azadlıq hüququ, yaşamaq hüququ və s.);
- 2) **ictimai-siyasi hüquqlar** (məsələn, seçki hüququ, cəmiyyətin siyasi həyatında iştirak etmək hüququ, siyasi partiyalarda birləşmək hüququ, sərbəst toplaşmaq azadlığı, dövlətin idarə olunmasında iştirak etmək hüququ və s.);
- 3) **sosial-iqtisadi və mədəni hüquqlar** (məsələn, mülkiyyət hüququ, əmək hüququ, azad sahibkarlıq hüququ, mənzil hüququ, mədəniyyət hüququ, əqli mülkiyyət hüququ, yarıradıcılıq azadlığı və s.).

Beynəlxalq publik insan haqları hüququ insan və vətəndaş hüquq və azadlıqları sahəsində beynəlxalq standartlar müəyyənləşdirir. O, həm də insan haqlarını təmin etməyin beynəlxalq mexanizmlərini formalaşdırır. Bunlardan əlavə, beynəlxalq publik insan haqları hüququnun nizamasalma predmetinə beynəlxalq təşkilatların insan hüquqlarının müdafiəsinə yönələn fəaliyyəti də daxildir.

¹ Avropa hüququ. Dərslik / E.Ə. Əliyevin ümumi redaktəsi ilə. Bakı, 2016, s. 581.

14.1.2. Beynəlxalq publik insan haqları hüququnun subyektləri

Beynəlxalq publik insan haqları hüququnun ibarət olduğu hüquq normaları ilə tənzimlənən ictimai münasibətlərin mümkün (potensial) iştirakçılarına beynəlxalq publik insan haqları hüququnun **subyektləri** deyilir. Başqa sözlə, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının beynəlxalq səviyyədə qorunması və müdafiəsi sahəsində yaranan ictimai münasibətlərin mümkün (potensial) iştirakçıları beynəlxalq publik insan haqları hüququnun subyektləri adlanır. Real (faktiki) iştirakçılar isə insan haqlarının qorunması və müdafiəsi sahəsində yaranan münasibətlərin subyektləridir.

Beynəlxalq publik insan haqları hüququnun əsas subyekti **dövlətlərdir**. Belə ki, beynəlxalq publik insan haqları-hüquq normaları ilə insan hüquqlarının qorunması və müdafiəsi sahəsində dövlətlərarası münasibətlər tənzimlənir. Təbii ki, bu münasibətlərin mümkün (potensial) iştirakçısı, yəni beynəlxalq publik insan haqları hüququnun subyekti dövlətlərdir. Digər tərəfdən, unutmaz olmaq ki, beynəlxalq publik insan haqları hüququnun əsas funksiyası insan haqlarının qorunması və müdafiəsi sahəsində həyata keçirilən dövlətlərarası əməkdaşlığı tənzimləməkdən və nizama salmaqdan ibarətdir; bu istiqamətdə həyata keçirilən əməkdaşlıq münasibətlərinin əsas iştirakçıları isə, əlbəttə, dövlətlərdir.

Beynəlxalq (dövlətlərarası) təşkilatlar da beynəlxalq publik insan haqları hüququnun subyektləri sırasına daxildir. Söhbət, ilk növbədə, **BMT** kimi universal beynəlxalq dövlətlərarası təşkilatdan gedir. Həmin təşkilatın məqsədi iqtisadi, sosial, mədəni və humanitar xarakterli beynəlxalq problemlərin həlli üçün beynəlxalq əməkdaşlığı həyata keçirməkdən ibarətdir ki, bu bərdə BMT Nizamnaməsinin 1-ci maddəsinin 3-cü bəndində müvafiq göstəriş vardır. Deməli, BMT həm də **humanitar xarakterli beynəlxalq problemin** həlli üçün beynəlxalq əməkdaşlığı həyata keçirmək məqsədinə xidmət edir. Söhbət huma-

nitar əməkdaşlıq sahəsindən gedir; humanitar əməkdaşlıq sahəsi isə, hər şeydən əvvəl, insan haqlarının qorunmasını nəzərdə tutur. Bundan başqa, BMT Nizamnaməsinin 1-ci maddəsinin 3-cü bəndində söhbət həm də insan hüquqlarına və əsas azadlıqlara hörmət etməkdən gedir.

BMT-nin fəaliyyəti buna yönəlmişdir ki, iqtisadi, sosial, mədəni və humanitar xarakterli beynəlxalq problemlərin həllində, eləcə də insanların irqinə, cinsinə, dilinə və dininə fərq qoymadan, onların hüquqlarına və əsas azadlıqlara hörmətin inkişaf etdirilməsində dövlətlərarası əməkdaşlığa ümumi rəhbərliyi həyata keçirsin. Onun əsas orqanlarından biri olan Baş Assambleya həm də insan hüquqlarının və əsas azadlıqların həyata keçirilməsinə dəstək verən tövsiyələr qəbul edir; BMT-nin orqanlarından biri olan EKOSOS yanında İnsan Hüquqları Şurası fəaliyyət göstərir; BMT-də İnsan hüquqları üzrə Mərkəz mövcuddur ki, ona insan hüquqları üzrə BMT-nin Ali komissarı rəhbərlik edir; BMT-nin bəzi ixtisaslaşmış təsisatlarının (məsələn, ÜST, UNESCO, BƏT və s.) insan hüquqları ilə birbaşa əlaqəsi vardır.

Regional beynəlxalq (dövlətlərarası) təşkilatlardan biri olan **Avropa Şurası** (AŞ) beynəlxalq publik insan haqları hüququnun əsas subyektlərindən biri sayılır. 1949-cu ildə yaradılan və hal-hazırda öz tərkibində 47 dövləti (o cümlədən Azərbaycan Respublikasını) birləşdirən AŞ beynəlxalq humanitar təşkilat kimi tanınır. İnsan haqlarının qorunması bu təşkilatın fəaliyyətində mühüm yer tutur; insan hüquqları sahəsində həyata keçirdiyi fəaliyyət onun işinin vacib tərkib hissəsi hesab edilir. AŞ təşkilatının fəaliyyəti ilə Avropa cəmiyyətinin, praktiki olaraq, bütün aspektləri əhatə olunur ki, insan hüquqları bunlardan biri hesab edilir.¹

Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı (ATƏT) beynəlxalq (dövlətlərarası) təşkilatlardan biri olub, beynəlxalq publik insan haqları hüququnun subyekti sayılır. Dialoq və da-

¹ Международное право. Учебник / Отв. ред. Г.М.Мелков. М., 2011, с. 290.

nışıqlar üçün çoxtərəfli forum kimi 1972-ci ildə fəaliyyətə başlayan və hal-hazırda öz tərkibində 57 dövləti birləşdirən ATƏT bir neçə istiqamətdə fəaliyyət göstərir ki, bu istiqamətlərdən biri insan hüquqlarının qorunmasıdır.¹ Bu təşkilatın tərkibində Demokratiya və İnsan Hüquqları Bürosu kimi funksional orqan fəaliyyət göstərir ki, bu orqan Xarici İşlər Nazirləri Şurasının 1992-ci ildə Praqa şəhərində keçirilən iclasında yaradılmışdır. 1991-ci ildə ATƏT-in insan hüquqlarına həsr olunan Moskva konfransı keçirildi ki, həmin konfransda insan hüquqlarına əməl olunmasını müşahidə etmə üzrə yeni institut – «ekspertlər missiyası göndərmə» institutu yaradıldı; onun əsas işi insan hüquqlarına aid olan problemlərin və ya konkret məsələlərin həllinə kömək etməkdən ibarətdir.

Bəzi müəlliflər **fiziki şəxsləri** (fərdləri) də beynəlxalq publik insan haqları hüququnun subyekti – beynəlxalq publik hüquq normaları ilə tənzimlənən münasibətlərin iştirakçısı hesab edirlər.² Söylənən bu fikirlə çətin ki, razılaşmaq mümkün olsun. Məsələ burasındadır ki, biz, fiziki şəxsləri (ayrı-ayrı fərdləri) beynəlxalq publik hüququn subyekti kimi tanımırıq. Beynəlxalq publik insan haqları hüququ isə beynəlxalq publik hüququn müstəqil sahələrindən biridir. Madam ki, tərəfimizdən fiziki şəxslər (fərdlər) beynəlxalq publik hüququn subyekti sayılırlar, onda, təbii ki, onlar beynəlxalq publik insan haqları hüququnun da subyekti hesab olunurlar.

Təkrar edərək bir daha göstəririk ki, beynəlxalq publik hüquq dövlətlərarası (hakimiyyətlərarası) hüquqdur. Onun subyekti rolunda yalnız hakimiyyət daşıyıcısı olan dövlətlər və onların birlikləri (yəni dövlətlərin birlik forması olan beynəlxalq təşkilatlar) çıxış edə bilər. Fiziki şəxslərin (fərdlərin) isə nə hakimiyyət səlahiyyəti vardır, nə də onlar hakimiyyət funksiyasına malikdirlər. Bu səbəbdən də nə fiziki şəxslərin qrupları,

¹ Международное право. Учебник / Отв. ред. В.И.Кузнецов, Б.Р.Тузмухамедов. М., 2007, с.918-920.

² Международное право. Учебник / Отв. ред. Г.В.Игнатенко, О.И.Тиунов. М., 2010, с.461.

nə də onların kollektivləri beynəlxalq publik hüququn, o cümlədən beynəlxalq publik insan haqları hüququnun subyekti kimi tanınır.

Bildiyimiz kimi, **öz dövlət müstəqilliyi uğrunda mübarizə aparan xalqlar (millətlər)**, habelə **dövlətəoxşar qurumlar** beynəlxalq publik hüququn subyektləri sayılırlar. Deməli, onlar, eyni zamanda, beynəlxalq publik hüququn müstəqil sahələrindən biri olan beynəlxalq publik insan haqları hüququnun da subyekti kimi tanınır.

14.1.3. Beynəlxalq publik insan haqları hüququnun sahəvi (xüsusi) prinsipləri

Beynəlxalq publik hüququn hər bir sahəsinə özünəməxsus prinsiplər xasdır. Özünəməxsus prinsiplərə malik olmaq beynəlxalq publik hüququn tərkibində bu və ya digər sahənin müstəqil hüquq sahəsi kimi tanınmasını, «status» əldə etməsini şərtləndirən əsas cəhətlərdən biridir. Başqa sözlə, bir neçə əsas meyar sayəsində müəyyən hüquqi qurum beynəlxalq publik hüquq sistemində müstəqil hüquq sahəsi kimi formalaşır; özünəməxsus prinsiplərə malik olmaq isə belə meyarlardan biri sayılır. Söhbət beynəlxalq publik hüququn ayrı-ayrı sahələrinə xas olan prinsiplərdən gedir ki, onlara sahəvi və ya xüsusi prinsiplər deyilir. Bu sözləri həm də beynəlxalq publik hüququn müstəqil sahələrindən biri olan beynəlxalq publik insan haqları hüququ haqqında da söyləmək olar. Belə ki, beynəlxalq publik insan haqları hüququ özünəməxsus prinsiplərə malikdir; onlar beynəlxalq publik insan haqları hüququnun sahəvi (xüsusi) prinsipləri adlanır.

Beynəlxalq publik insan haqları hüququnun **sahəvi (xüsusi) prinsipləri** dedikdə insan hüquqlarının qorunması sahəsində dövlətlərarası beynəlxalq münasibətləri tənzimləmənin elə əsas ideyaları başa düşülür ki, bu ideyalar normativ xarakterə malik olub, beynəlxalq publik insan haqları hüququnun məzmununu müəyyənləşdirir. Həmin prinsiplər elə əsas meyarlardan biri hesab olunur ki, onların sayəsində beynəlxalq publik insan haq-

ları hüququ beynəlxalq publik hüququn müstəqil sahələrindən biri kimi qəbul edilir. Nəzərə almalıyıq ki, beynəlxalq publik insan haqları hüququnun müstəqil sahə kimi formalaşmasında sahəvi (xüsusi) prinsiplərin rolu və əhəmiyyəti böyükdür. Lakin, bir çox hüquq dərslərlərində beynəlxalq publik insan haqları hüququnun sahəvi (xüsusi) prinsipləri kimi vacib və aktual mövzu işıqlandırılmır;¹ bəzi dərslərlərdə isə həmin mövzuya əhatəli, geniş və lazımı səviyyədə toxunulmur.²

Beynəlxalq publik insan haqları hüququ belə bir sahəvi (xüsusi) prinsipdən çıxış edir ki, **insan hüquqları beynəlxalq səviyyədə qorunmalıdır**. Bu prinsip beynəlxalq publik insan haqları hüquq sahəsi üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir. Həmin prinsipə görə, bütün dövlətlər insan hüquqları sahəsində müəyyən edilmiş beynəlxalq-hüquqi standartların pozulmasına yol verməməlidir. Başqa sözlə, dövlətlərin vəzifəsidir ki, insan hüquqları sahəsində beynəlxalq-hüquqi standartlara ciddi əməl etsinlər, onları hər cür pozuntulardan qorusunlar. İnsan hüquqları sahəsində beynəlxalq-hüquqi standartlar isə XX əsrin ikinci yarısında işlənib hazırlanmış və formulə edilmişdir. Belə standartları müəyyənləşdirən ilk universal sənəd İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamə (1948-ci il) hesab olunur.

İnsan hüquqları beynəlxalq səviyyədə müdafiə olunur ki, bu, beynəlxalq publik insan haqları hüququnun sahəvi (xüsusi) prinsiplərindən biri kimi tanınır. Həmin prinsipə görə, əgər insan hüquqları pozularsa, onlar müdafiə olunmalıdır. Belə ki, insan hüquqları pozula bilər. Bu zaman insan hüquqlarının müdafiə edilməsinin beynəlxalq-hüquqi mexanizmləri, necə deyərlər, «işə düşür» ki, həmin mexanizmlər vasitəsi ilə pozulmuş insan hüquqları bərpa edilir və pozuntu nəticəsində vurulmuş zərərin əvəzi ödənilir, yəni kompensasiya olunur. İnsan hüquqlarının müdafiə olunmasının beynəlxalq-hüquqi mexanizmləri isə bir

¹ *Məsələn, bax:* Международное право. Учебник / Под общ. ред. А.Я.Капустина. М., 2008, с. 302.

² Международное публичное право. Учебник / Отв. ред. К.А.Бекяшев. М., 2009, с. 303.

sıra beynəlxalq sənəddə, məsələn, insan hüquqlarına dair beynəlxalq paktlarda və digər sənədlərdə nəzərdə tutulmuşdur. Əsas müdafiə mexanizmi məhkəmədir (məsələn, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi və s.).

İnsan hüquqlarına həm də əməl olunmalıdır ki, bu, beynəlxalq insan haqları hüququnun sahəvi (xüsusi) prinsiplərindən biridir. Həmin prinsipə görə, hər bir dövlətin vəzifəsidir ki, özündə insan hüquqları sahəsində müəyyənləşdirilmiş beynəlxalq standartları bəyan etsin və onlara təminat versin. İnsan hüquqlarına əməl olunması prinsipi, demək olar ki, əksər dövlətlər tərəfindən yerinə yetirilir, realizə olunur. Azərbaycan Respublikasında da insan hüquqları sahəsində müəyyənləşdirilmiş beynəlxalq-hüquqi standartlar, ilk növbədə, elan olunur və bununla bərabər, həm də təmin edilir.

Sözgedən prinsipə görə, insan hüquqlarının təmin olunmasına yönələn müvafiq hərəkətlər edilməlidir. Bütün dövlətlər həmin hərəkətlərə cəlb edilməli və qoşulmalıdır ki, bu, insan hüquqlarına əməl olunması prinsipinin təzahür formalarından biridir.

Beynəlxalq publik insan haqları hüququ həm də **insan hüquqlarının pozulmasına görə məsuliyyət prinsipindən** çıxış edir ki, bu, onun sahəvi (xüsusi) prinsiplərindən digəridir. Bu prinsipə əsasən, insan hüquqlarının pozulmasına görə dövlətlər məsuliyyət daşıyırlar. Lakin məsuliyyətin subyekti təkcə dövlətlər olmur; həm də müvafiq dövlət orqanları məsuliyyətə cəlb edilir.

Diskriminasiya etməmək prinsipi də beynəlxalq publik insan haqları hüququnun sahəvi (xüsusi) prinsipləri sırasına aiddir. Bu prinsipə görə, insan hüquqlarına ayrı-seçkilik qoyulmadan irqindən, cinsindən, dilindən, dinindən və digər əsaslardan asılı olmayaraq, bütün insanlar malikdirlər. Başqa sözlə, insan hüquqları hər hansı diskriminasiya halına yol verilmədən hamıya və hər kəsə şamil edilir. İnsan hüquqları məsələsində diskriminasiyanın bütün forma və növləri qadağan olunur; insan hüquqlarına əməl edilməsi və onun təmin olunması dövlətlərin vəzifəsidir.

Beynəlxalq publik insan haqları hüququ həm də **universal** kimi sahəvi (xüsusi) prinsip müəyyənləşdirir. Bu prinsipə görə, dövlətlər insan hüquqları sahəsində mövcud olan ümumtənzimlənmiş beynəlxalq publik hüquq normalarına bütün əhaliyə münasibətdə əməl etməlidir və həmin normalar onlar üçün məcburidir. Dövlətlər belə normalara nəinki öz vətəndaşlarına, həmçinin əcnəbilərə, habelə vətəndaşlığı olmayan şəxslərə münasibətdə də riayət etməlidirlər; bu kimi normalara əməl edən zaman onlar milli, dini və siyasi xüsusiyyətlərə əhəmiyyət verməməlidirlər.

Beynəlxalq publik hüquqda əhalinin nə demək olduğuna gəldikdə isə, qeyd etməliyik ki, dövlətin ərazisində yaşayan və onun yurisdiksiyasına tabe olan bütün fiziki şəxslərin məcmusuna **əhali** deyilir. Əhali anlayışına həm dövlətin öz vətəndaşları, həm əcnəbilər, həm də vətəndaşlığı olmayan şəxslər daxildir.

İnsan hüquqları yalnız qanun əsasında məhdudlaşdırıla bilər. Bu, beynəlxalq publik insan haqları hüququnun sahəvi (xüsusi) prinsiplərindən biridir. Həmin prinsipə görə, yalnız qanun əsasında müəyyən edilən və nəzərdə tutulan hallarda insan hüquqlarının məhdudlaşdırılması mümkün ola bilər; başqa hər hansı vasitələrlə insan hüquqlarının məhdudlaşdırılmasına yol verilmir.

Dövlətin öz vətəndaşlarını müdafiə etmək prinsipi beynəlxalq publik insan haqları hüququnun sahəvi (xüsusi) prinsiplərindən biridir. Bu prinsipə görə, hər bir dövlət öz vətəndaşlarını ölkə daxilində və ya kənarda yaşamasından asılı olmayaraq, müdafiə etməlidir. Dövlət nəinki öz vətəndaşlarını, həmçinin onların malik olduqları əmlakı (mülkiyyəti) hansı məkanda (ölkə daxilində və ya xaricdə) yerləşməsinə baxmayaraq, müdafiə etmək qayğısına qalmalıdır.

Beləliklə, beynəlxalq publik insan haqları hüququnun sahəvi (xüsusi) prinsipləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- insan hüquqlarının qorunması prinsipi;
- insan hüquqlarının müdafiə edilməsi prinsipi;

- insan hüquqlarına əməl olunması prinsipi;
- insan hüquqlarının pozulmasına görə məsuliyyət prinsipi;
- insan hüquqlarının diskriminasiya edilməməsi prinsipi;
- universallıq prinsipi;
- insan hüquqlarının yalnız qanun əsasında məhdudlaşdırılması prinsipi;
- dövlətin öz vətəndaşlarını müdafiə etməsi prinsipi.

Beynəlxalq publik insan haqları hüququnun digər sahəvi (xüsusi) prinsipləri haqqında da danışmaq olar. Təsadüfi deyil ki, hüquq dərslərlərində müxtəlif, ayrı-ayrı sahəvi prinsiplərin də adı çəkilir.¹ Bu məsələdə müəlliflərin mövqeləri, heç də, üst-üstə düşmür.

Beynəlxalq publik insan haqları hüququ üçün həm də beynəlxalq publik hüququn ayrı-ayrı əsas prinsipləri əhəmiyyət kəsb edir. Söhbət, ilk növbədə, aşağıdakı prinsiplərdən gedir:

- əsas insan hüquq və azadlıqlarına hörmət etmək prinsipi;
- xalqların hüquq bərabərliyi və öz müqəddəratını təyinetmə prinsipi;
- dövlətlərin əməkdaşlıq etməsi prinsipi;
- dövlətlərin suveren bərabərliyi prinsipi;
- dövlətlərin daxili işlərinə qarışmamaq prinsipi;
- beynəlxalq öhdəlikləri vicdanla yerinə yetirmək prinsipi və s.

14.1.4. Beynəlxalq publik insan haqları hüququnun mənbələri

Beynəlxalq publik hüququn müstəqil sahəsi kimi beynəlxalq publik insan haqları hüququ ayrı-ayrı müxtəlif çoxsaylı hüquq normalarından ibarətdir. Həmin normalar müəyyən formalarda

¹ *Məsələn, bax:* Международное право. Учебник / Отв. ред. А.Н.Вылегжанин. М., 2009, с. 292; Международное право. Учебник / Отв. ред. Г.М.Мелков. М., 2011, с. 198; Международное публичное право. Учебник / Отв. ред. К.А.Бекяшев. М., 2009 с. 304-305 və s.

mövcud olur və ifadə edilir. Bu normaların mövcudolma və ifadələnmə formalarına **beynəlxalq publik insan haqları hüququnun mənbələri** deyilir.

Beynəlxalq publik insan haqları hüququnun üç mənbə növü fərqləndirilir:

- universal mənbələr;
- regional mənbələr;
- ikitərəfli müqavilə mənbələri.

Beynəlxalq publik insan haqları hüququnun **universal mənbələri** odur ki, bu növ mənbələr insan hüquqları sahəsində universal beynəlxalq standartlar müəyyənləşdirir. Universal mənbələr sayəsində insan hüquqları dünya səviyyəsində qorunur; digər tərəfdən, onlarda insan hüquqlarının təmin edilməsinin beynəlxalq mexanizmləri nəzərdə tutulmuşdur. İnsan hüquqlarına dair beynəlxalq standartlar anlayışı ilə bağlı qeyd etməliyik ki, insan hüquq və azadlıqları sahəsində dövlətlərin hamılığı qəbul edilmiş və ümumtəmin edilmiş davranış normaları **insan hüquqlarının beynəlxalq standartları** adlanır. Həmin normalara dövlətlərin yurisdiksiyasında olan bütün şəxslərə münasibətdə həm milli qanunvericilikdə, həm də praktikada əməl olunmalıdır.¹ Universal mənbələrə həm də **universal beynəlxalq təşkilatlar** çərçivəsində insan hüquqlarına dair qəbul olunan aktlar daxildir. Məsələn, BMT-nin Baş Assambleyası tərəfindən qəbul edilmiş Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt (1966-cı il), İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Pakt (1966-cı il) universal mənbələrə aiddir.

Beynəlxalq publik insan haqları hüququnun **regional mənbələri** odur ki, bu növ mənbələr insan hüquq və azadlıqları sahəsində regional standartlar müəyyən edir; onlara **insan hüquqlarının beynəlxalq regional standartları** deyilir. Ayrı-ayrı regionlarda dövlətlər tərəfindən işlənilən hazırlanan belə standartlar insan hüquqlarına dair universal standartları tamamlayır

¹ Международное право. Учебник / Отв. ред. А.Н.Вылегжанин. М., 2009, с.292.

və regionların tarixi, mədəni və milli xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasına imkan verir. Məsələn, **beynəlxalq regional təşkilatlar** (AŞ, ATƏT, MDB və s.) çərçivəsində insan hüquqları məsələsinə aid qəbul edilən aktlar regional mənbələrə daxildir.

Beynəlxalq publik insan haqları hüququnun **ikitərəfli müqavilə mənbələri** dedikdə iki dövlət arasında insan hüquqlarına dair bağlanan ikitərəfli beynəlxalq müqavilələr başa düşülür. Beynəlxalq hüquq praktikasında belə müqavilələrin bağlanmasına rast gəlinir.

Beynəlxalq publik insan haqları hüququnun universal mənbələrinə, əsasən, universal beynəlxalq təşkilat olan BMT çərçivəsində qəbul edilən aktlar aiddir. Söhbət, ilk növbədə, **İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamədən** (bundan sonra – Ümumi Bəyannamə) gedir. Əvvəllərdə qeyd etdiyimiz kimi, göstərilən Bəyannamə (1948-ci il) insan hüquqları sahəsində beynəlxalq-hüquqi standartlar müəyyənləşdirən ilk universal sənəddir. Sözügedən Ümumi Bəyannamə preambula hissəsindən və 30 maddədən ibarətdir; o, BMT Baş Assambleyasının qətnaməsi formasında qəbul edildiyi üçün tövsiyə xarakterli sənəd sayılır. Lakin, buna baxmayaraq, Ümumi Bəyannamə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, həmin Bəyannamə «standart» kimi qəbul edilən aktdır; bütün dövlətlər və xalqlar «standart»a nail olmağa çalışırlar. Təsadüfi deyil ki, ayrı-ayrı dövlətlərdə insan hüquqlarına aid qanunların, konstitusiya müddələrinin və müxtəlif sənədlərin hazırlanmasından ötrü adıçəkilən Ümumi Bəyannamədən geniş səviyyədə istifadə edilir. Nəzərdən qaçıрмаq olmaz ki, Ümumi Bəyannamə model rolunu oynayır.¹ Digər tərəfdən, Ümumi Bəyannamə tövsiyə xarakterli sənəd olsa da, hüququn əsas mənbələrindən biri kimi tanınır. Belə ki, o, necə deyirlər, «nüfuza» malik olub, hamılıqla qəbul edilmiş sənəd hesab olunur. Bununla bərabər, Ümumi Bəyannamənin normaları getdikcə daha geniş səviyyədə tətbiq edilir; nəticədə onun normaları **adət-hüquq normaları** kimi ta-

¹ Международное право. Учебник / Под общ. ред. А.Я.Капустина. М., 2008, с.309.

nınaraq məcburi hüquqi qüvvəyə malikdir. Odur ki, Ümumi Bəyannamə beynəlxalq publik insan haqları hüququnun mənbəyi hesab edilir.

Ümumi Bəyannamədə insan hüquqları təsbit olunmuşdur ki, onları üç növə (qrupa) bölmək olar: 1) mülki hüquqlar; 2) siyasi hüquqlar; 3) iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar.

Göstərilən Ümumi Bəyannamənin qəbul olunması ilə beynəlxalq publik hüququn müstəqil sahəsi kimi beynəlxalq publik insan haqları hüququnun formalaşma prosesi başlamışdır. Bu gün də öz əhəmiyyətini və aktuallığını saxlayan həmin sənəd insan hüquqları sahəsində birinci kompleks sənəd hesab edilir.

Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, Ümumi Bəyannamənin qəbul olunduğu tarix – 10 dekabr BMT-nin qərarı ilə «**İnsan hüquqları günü**» kimi elan edilmiş və bu tarix hər il qeyd edilir.

Beynəlxalq publik insan haqları hüququnun universal mənbələri sırasına həm də **beynəlxalq paktlar** aiddir. Söhbət insan hüquqlarına dair beynəlxalq-hüquqi aktlardan gedir. Həmin aktlara, ilk növbədə, **İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Pakt** daxildir ki, bu sənəd 16 dekabr 1966-cı il tarixdə BMT-nin Baş Assambleyası tərəfindən qəbul edilmiş və 3 yanvar 1976-cı il tarixdən qüvvəyə minmişdir. Adından da görünür ki, Pakt həm iqtisadi, həm sosial, həm də mədəni hüquqları təsbit və bəyan edir.

İnsan hüquqlarına dair beynəlxalq aktlar sırasına həm də **Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Pakt** aid olunur ki, həmin sənəd də 16 dekabr 1966-cı il tarixdə BMT-nin Baş Assambleyası tərəfindən qəbul edilmiş və 23 mart 1976-cı il tarixdə qüvvəyə minmişdir. Adından da məlum olduğu kimi, Pakt da həm mülki, həm də siyasi hüquqlar təsbit edilir. Paktın iki fakultativ protokol əlavə olunmuşdur ki, onlar Paktın tərkib hissəsi hesab edilir. **Birinci Fakultativ Protokol** sözügedən Paktın qəbul olunduğu zaman, yəni 16 dekabr 1966-cı il tarixdə imzalanmış və onunla eyni vaxtda (23 mart 1976-cı il) qüvvəyə minmişdir. Protokol İnsan Hüquqları Komitəsinə şəxsi müraciət etmək məsələsinin tənzimlənməsinə həsr olunmuşdur.

İkinci Fakultativ Protokol isə ölüm cəzasının ləğv olunmasına yönəlmişdir; o, 15 dekabr 1989-cu ildə BMT-nin Baş Assambleyası tərəfindən qəbul edilmişdir. Göstərdiyimiz hər iki fakultativ protokol müstəqil normativ əhəmiyyətə malik olan sənədlər kimi tanınır.

İnsan hüquqlarına dair adıçəkilən hər iki beynəlxalq pakt onların iştirakçısı olan bütün dövlətlər üçün məcburidir. Həmin sənədlər imzalanmaq üçün açıqdır; istənilən dövlət öz iradəsindən asılı olaraq, onların iştirakçısı ola bilər.

İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamə və insan hüquqlarına dair yuxarıda sözügedən beynəlxalq paktlar onlara əlavə edilən sənədlərlə birlikdə «**İnsan hüquqları haqqında Bill**» adını almışdır. Beləliklə, İnsan hüquqları haqqında Bill sisteminə aşağıdakı beynəlxalq-hüquqi aktlar (sənədlər) daxildir:

- İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamə (1948-ci il);
- İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Pakt (1966-cı il);
- Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Pakt (1966-cı il);
- Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Pakta əlavə olunan Birinci Fakultativ Protokol (1966-cı il);
- Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Pakta əlavə olunan İkinci Fakultativ Protokol (1989-cu il).

Universal mənbələrə həm də **BMT-nin Nizamnaməsi** (1945-ci il) aiddir. Düzdür, BMT-nin Nizamnaməsi insan hüquq və azadlıqlarının konkret siyahısını vermir. Lakin, buna baxmayaraq, BMT-nin Nizamnaməsində göstərilir ki, insan şəxsiyyəti ləyaqətli və dəyərlidir; kişi və qadınlar hüquqca bərabərdirlər; millətlər (xalqlar) hüquq bərabərliyinə malikdirlər; irqindən, cinsindən, dilindən və dinindən asılı olmayaraq, bütün insanların (hamının və hər kəsin) hüquqlarına və əsas azadlıqlara hörmət edilməlidir; insan hüquqları sahəsində dövlətlər arasında əməkdaşlıq inkişaf etdirilməlidir. Bu kimi göstərişlərin beynəlxalq publik insan haqları hüququ üçün mühüm əhəmiy-

yəti vardır. Odur ki, BMT-nin Nizamnaməsini beynəlxalq publik insan haqları hüququnun universal mənbələrinə aid etmək mümkündür.

Dövlətlər arasında insan hüquqları sahəsində həm də **regional əməkdaşlıq** həyata keçirilir ki, belə əməkdaşlığı tənzimləyən beynəlxalq publik hüquq normaları regional mənbələrdə ifadə edilir və mövcud olur. Regional mənbələrə, qeyd etdiyimiz kimi, elə aktlar daxildir ki, onlar insan hüquqları məsələsinə həsr olunaraq, beynəlxalq regional təşkilatlar çərçivəsində qəbul edilir. Söhbət, ilk növbədə, AŞ kimi beynəlxalq regional təşkilatdan gedir; 4 noyabr 1950-ci il tarixdə onun üzvləri tərəfindən **İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Konvensiya** qəbul edilmişdir. Bu Konvensiya və ona əlavə edilən 15 Protokol insan hüquqları sahəsində vacib regional beynəlxalq müqavilə hesab edilir; o, qısaca olaraq, «**1950-ci il Avropa Konvensiyası**» adlanır və beynəlxalq publik insan haqları hüququnun regional mənbələri sırasına daxildir. Sözügedən akt regional xarakterli ilk elə beynəlxalq müqavilədir ki, o, Avropa dövlətləri tərəfindən əsas hüquq və azadlıqların təmin edilməsinə yönəlmişdir. Əsas hüquq və azadlıqlar isə İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamədə formulə edilmişdir. 1950-ci il Avropa Konvensiyası və ona əlavə olunan protokollarda, hər şeydən əvvəl, mülki və siyasi hüquqlar təsbit edilir. Bu hüquqlarla yanaşı, onlar insan hüquqlarının effektiv müdafiə mexanizmini yaratmışdır. Unutmaq olmaz ki, 1950-ci il Avropa Konvensiyası əsasında təsis edilən Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi daimi ədalət mühakimə orqanı olub, ona göndərilən petisiyalara baxır. 1950-ci il Avropa Konvensiyasına uyğun olaraq, müvafiq nəzarət mexanizmi yaradılmışdır ki, həmin mexanizm, mahiyyətcə, fəvqəlmilli hakimiyyətə malikdir.¹

AŞ çərçivəsində həm də **Avropa Sosial Xartiyası** (1961-ci il) qəbul edilmişdir; o, beynəlxalq publik insan haqları hüququnun regional mənbələrinə aid olunur. Xartiya sosial hüquqların

¹ Международное право. Учебник / Отв. ред. В.И.Кузнецов, Б.П.Тузмухамедов. М., 2007, с.344.

tənzimlənməsinə həsr edilmişdir ki, belə hüquqlar insan hüquqlarının növlərindən (qruplarından) biridir; 1996-cı ildə Xartiyaya yenidən baxılmış və bunun nəticəsində o, yeni redaksiyada qəbul olunmuşdur.

Beynəlxalq regional təşkilatlardan biri olan ADT çərçivəsində 1969-cu ildə **İnsan hüquqlarına dair Amerika Konvensiyası** qəbul edilmişdir ki, o, beynəlxalq publik insan haqları hüququnun regional mənbələrinə aiddir. Həmin konvensiyada, ilk növbədə, əsas insan hüquq və azadlıqları təsbit edilir. Bununla yanaşı, adıçəkilən Amerika Konvensiyasına müvafiq olaraq, əsas insan hüquq və azadlıqlarının müdafiə olunması üçün lazımi mexanizm (Amerikaarası Komissiya və Amerikaarası İnsan Hüquqları Məhkəməsi) yaradılmışdır. Bu mexanizm əsasında ayrı-ayrı şəxslərin şikayətlərinə baxılır ki, həmin şikayətlər sözügedən Amerika Konvensiyasında təsbit olunmuş hüquqların pozulması barədədir.

Afrika dövlətləri tərəfindən 1981-ci ildə **İnsan və xalqların hüquqları haqqında Afrika Xartiyası** qəbul edilmişdir. Regional xarakterli bu sənəd də beynəlxalq publik insan haqları hüququnun regional mənbələri sırasına aiddir. Bu sənəddə, ilk növbədə, insan hüquqları (sosial-iqtisadi, mədəni, mülki və siyasi hüquqlar) təsbit olunur. Burada həmçinin xalqların malik olduqları hüquqlar (xalqların hüquqları) da ifadə edilir (məsələn, öz müqəddəratını təyinetmə hüququ, inkişaf etmək hüququ, təbii sərvətlərə və resurslara olan hüquq və s.). İnsan hüquqları sahəsində Avropa nailiyyətləri Afrika Xartiyasında öz əksini tapmışdır; lakin Afrika qitəsinin spesifikliyi (tarixi, milli və siyasi xüsusiyyətləri) nəzərə alınmışdır. Sözügedən sənəd Afrika İttifaqı (əvvəlki adı – Afrika Birliyi Təşkilatı) kimi beynəlxalq regional təşkilat çərçivəsində qəbul edilmişdir.

1998-ci ildə Afrika dövlət və hökumət başçıları tərəfindən müvafiq Protokol qəbul olunmuşdur ki, həmin sənəd Afrika Xartiyasının tərkib hissəsi sayılır və 2004-cü ildə qüvvəyə minmişdir. Protokol əsasında Afrika İnsan Hüquqları Məhkəməsi yaradılmışdır. Əgər Afrika Xartiyasında təsbit olunan

mülki, siyasi, sosial və mədəni hüquqlar pozularsa, onda ayrı-ayrı şəxslər və qeyri-hökumət təşkilatlarının nümayəndələri petisiya ilə məhkəməyə müraciət edə bilirlər.

MDB çevrəsinə də 1995-ci ildə **İnsan hüquq və əsas azadlıqları haqqında Konvensiya** qəbul edilmişdir ki, bu sənəd beynəlxalq publik insan haqları hüququnun regional mənbələrindən biri sayılır. MDB Konvensiyasında insan hüquqları və əsas azadlıqlar təsbit edilir.¹

14.2. İnsan hüquqları sahəsində əsas beynəlxalq-hüquqi aktlar

14.2.1. İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamə

İnsan hüquqları haqqında Bill sisteminə daxil olan beynəlxalq-hüquqi aktlardan biri İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamə (bundan sonra – əvvəllərdə qeyd etdiyimiz kimi, «Ümumi Bəyannamə») adlanır. Qeyd etdiyimiz kimi, Ümumi Bəyannamə insan hüquqları sahəsində ilk universal sənəd hesab edilir; o, insan hüquq və azadlıqları sahəsində beynəlxalq-hüquqi standartlar müəyyənləşdirir. BMT-nin Nizamnaməsində insan hüquqlarından və əsas azadlıqlardan danışılır. Qısa olmaqdan ötrü həm «insan hüquqları», həm də «insan azadlıqları», sadəcə olaraq, «insan haqları hüquqları» kimi ümumiləşdirilmiş terminlə ifadə edilir. Belə ki, «hüquq» və «azadlıq» məzmunca üst-üstə düşən eynimənalı anlayışlardır. Hüquq dedikdə şəxslərin qanunla təmin edilən mümkün davranış ölçüsü başa düşülür; azadlıq da həmçinin şəxslərin qanunla təmin olunan mümkün davranış ölçüsüdür.² Odur ki, bu anlayışlar arasında elə də prinsipial fərq və sərhədlər mövcud deyildir. Biz də, «insan hüquqları və azadlıqları» anlayışının əvəzinə «insan haqları hüquqları» ifadəsinin işlədilməsinə üstünlük veririk.

¹ *Digər mənbələr barədə ətraflı bax:* Əliyev Ə.İ. İnsan hüquqları. Dərslik. Bakı, 2013, s.342-383; Hüseynov L.H. Beynəlxalq hüquq. Dərslik. Bakı, 2008, s.110-112 və b.

² Международное право. Учебник / Отв. ред. А.А.Ковалев, С.В.Черниченко. М., 2008, с.276.

«İnsan hüquqları» termini beynəlxalq-siyasi leksikonda müstəqillik uğrunda Amerika müharibəsindən və Böyük Fransa İnqilabından sonra işlədilməyə başlanmışdır; o zamanlar dövlət-daxili sənədlərdə «insan və vətəndaş hüquqları» termininə təsadüf olunurdu. BMT-nin Nizamnaməsi isə, təkrar edərək bir daha göstərir ki, yalnız «insan hüquqları» termini işlədir; həmin sənəddə «vətəndaş hüquqları» termininin işlədilməsinə rast gəlmirik. Belə hal həm də Ümumi Bəyannamədə müşahidə olunur; onun adından da göründüyü kimi, burada «vətəndaş hüquqları» kimi termin işlədilmir.

Ümumi Bəyannamə mürəkkəb diplomatik mübarizə şəraitində işlənilib hazırlandı. Ayrı-ayrı maddələrin uzunmüddətli müzakirəsindən sonra sənəd, nəhayət ki, 10 dekabr 1948-ci ildə BMT Baş Assambleyasının III sessiyasında 48 üzv-dövlətin səsverməsi və 8 dövlətin (keçmiş SSRİ, Səudiyyə Ərəbistanı, Cənubi Afrika Respublikası və s.) bitərəf qalması ilə qəbul olundu. Keçən yüzilliyin ortalarında qəbul edilməsinə baxmayaraq, o, bu gün də, öz əhəmiyyətini saxlayır. Belə ki, Ümumi Bəyannamə müasir dövrdə beynəlxalq dövlətlərarası münasibətlərin inkişafı üçün böyük əhəmiyyətə malik olan sənəddir.

Birinci, Ümumi Bəyannamə insan hüquqları sahəsində beynəlxalq-hüquqi standartlar müəyyənləşdirir. İkinci, o, müasir mənada beynəlxalq publik insan haqları hüququ kimi vacib müstəqil hüquq sahəsinin formalaşma prosesinin başlanğıcını qoymuşdur. Üçüncü, Ümumi Bəyannamə beynəlxalq publik insan haqları hüququnun mənbəyi sayılır. Düzdür, əvvəllərdə qeyd etdiyimiz kimi, Ümumi Bəyannamə məcburi qüvvəyə malik olan beynəlxalq publik hüquq normaları müəyyənləşdirmir; o, BMT Baş Assambleyasının qətnaməsi formasında qəbul edildiyi üçün tövsiyə xarakterli sənəddir. Lakin, buna baxmayaraq, hal-hazırda Ümumi Bəyannamənin normaları əksər dövlətlər tərəfindən məcburi hüquqi qüvvəsi olan adət-hüquq normaları kimi tanınır. Adət-hüquq normaları isə beynəlxalq publik hüququn, o cümlədən onun bir sahəsi olan beynəlxalq publik insan haqları hüququnun mənbəyi sayılır. Dördüncü, dün-

yada əksər dövlətlərin konstitusiyaları Ümumi Bəyannamənin əsas müddəalarını qəbul edərək, onları öz tərkibinə daxil edir; həmin dövlətlərin əsas qanunu bilavasitə sözügedən Ümumi Bəyannaməyə istinad edir. Beşinci, Ümumi Bəyannamə baza sənədi hesab olunur. Belə ki, həmin sənəd bir sıra yeni beynəlxalq müqavilənin bağlanması üçün zəmin rolunu oynamışdır. Bu müqavilələr isə göstərilən Ümumi Bəyannamənin müddəalarını dəqiqləşdirir, konkretləşdirir və inkişaf etdirir.¹

Ümumi Bəyannamə, obrazlı şəkildə desək, böyük «nüfuza» malik olan sənəd hesab edilir; burada təsbit olunan normalar, adət-hüquq normaları kimi, geniş səviyyədə tətbiq edilir. Bu sənədin qəbul olunması ilə insan hüquqlarının beynəlxalq müdafiəsinin əsası qoyulmuşdur.²

Ümumi Bəyannamədə mülki, siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni hüquqların (azadlıqların) kompleksi formulə edilir. Onları dörd növə (qrupa) bölmək olar:³ mülki hüquqlar, siyasi hüquqlar, sosial-iqtisadi hüquqlar, mədəni hüquqlar.

Mülki hüquqlar şəxsi xarakterə malik olub, onların daşıyıcısı olan subyektin özündən ayrılmazdır. Bu səbəbdən onlara həm də **şəxsi hüquqlar** deyilir. Mülki hüquqlar sırasına sözügedən Ümumi Bəyannamə aşağıdakıları aid edir: yaşamaq hüququ, azadlıq hüququ, şəxsi toxunulmazlıq hüququ, öz hüquq subyektliyini tanımaq hüququ, qanun qarşısında bərabərlik hüququ, şəxsi və ailə həyatına müdaxilə olunmamasını tələb etmək hüququ, mənzil toxunulmazlığı hüququ, sərbəst hərəkət etmək hüququ, özünə yaşayış yeri seçmək hüququ, ölkəni tərk etmək hüququ, ölkəyə qayıtmaq hüququ, nigaha daxil olmaq və ailə qurmaq hüququ, fikir azadlığı, vicdan və din azadlığı, inam azadlığı və onu sərbəst ifadə etmək hüququ və s.

¹ Bəzi müəlliflər Ümumi Bəyannaməni beynəlxalq publik hüququn mənbəyi hesab etmirlər (*məsələn, bax: Международное право. Учебник / Отв. ред. Г.М.Мелков. М., 2011, с.201*).

² Бирюков П.Н. Международное право. Учебное пособие. М., 2006, с.429.

³ *Ayrı-ayrı insan hüquqlarının ümumi səciyyəsi və onların təsnifatı barədə ətraflı bax: Əliyev Ə.İ. İnsan hüquqları. Dərslik. Bakı, 2013, s.142-182.*

Siyasi hüquqlar cəmiyyətin siyasi həyatı və dövlət hakimiyyəti ilə bağlı olan hüquqlardır. Onlara adıçəkilən Ümumi Bəyannamə aşağıda göstərilənləri aid edir: yığıncaq və assosiasiya azadlığı, öz ölkəsinin idarə olunmasında iştirak etmək hüququ, öz ölkəsində dövlət orqanlarında qulluq etmək hüququ, dövlət qulluğuna qəbul olunmaqda bərabərlik hüququ və s.

Sosial-iqtisadi hüquqların məzmunu sosial və iqtisadi məsələlərlə bağlıdır. Ümumi Bəyannamə bu növ hüquqların tərkibinə aid edir: sosial təminat hüququ, əmək hüququ, sərbəst olaraq iş yeri seçmək hüququ, istirahət hüququ, işsizlikdən müdafiə olunmaq hüququ, sağlam və təhlükəsiz əmək şəraitində işləmək hüququ, əməkhaqqı almaq hüququ, həmkarlar idtifaqlarına daxil olmaq hüququ və s.

Mədəni hüquqlar sırasına sözügedən Ümumi Bəyannamə aid edir: təhsil hüququ, cəmiyyətin mədəni həyatında iştirak etmək hüququ, əqli mülkiyyət hüququ və s.

Ümumi Bəyannamədə iki vacib prinsip formulə edilmişdir. Birinci prinsip Ümumi Bəyannamənin 1-ci maddəsində təsbit olunmuşdur. Burada deyilir ki, ləyaqət və hüquq baxımından, bütün insanlar azad və bərabər doğulur. Məhz bu göstərişdə ləyaqət və hüquqların azadlığı və bərabərliyi kimi prinsip formulə edilmişdir. İkinci prinsip isə Ümumi Bəyannamənin 2-ci maddəsində ifadə olunmuşdur. Burada deyilir ki, irq, dərinin rəngi, cins, din, dil, siyasi əqidə, milli mənsubiyyət, sosial mənsə, əmlak vəziyyəti və digər əlamətlərə fərq qoyulmadan hər kəs hüquqlara malik ola bilər. Bu göstərişdə heç bir əlamətə fərq qoyulmadan hüquqlara malik olmaq prinsipi ifadə edilmişdir.

Ümumi Bəyannamə əsas insan hüquqlarının siyahısını və məzmununu müəyyənləşdirən sənəddir.¹ Beynəlxalq münasibətlər tarixində bu sənəd, ilk dəfə olaraq, əsas mülki, siyasi,

¹ Лукашук И.И. Международное право. Особенная часть. Учебник. М., 1998, с.35.

sosial, iqtisadi və mədəni insan hüquqlarını (azadlıqlarını) təsbit edir.¹

14.2.2. İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Pakt

İnsan hüquqları haqqında Billə daxil olan beynəlxalq-hüquqi sənədlərdən biri **İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Pakt** adlanır (bundan sonra – «Pakt»). Bu, insan hüquqları sahəsində beynəlxalq standartları özündə əks etdirən sənəddir.

Qeyd etdiyimiz kimi, Pakt 16 dekabr 1966-cı il tarixdə BMT-nin Baş Assambleyası tərəfindən qəbul olunmuş və 3 yanvar 1976-cı il tarixdən qüvvəyə minmişdir; Pakt imzalanmaq üçün açıq elan edilmişdir. Azərbaycan Respublikası da onu imzalayan və ratifikasiya edən dövlətlər sırasına daxildir.

Pakt preambula hissəsi və 31 maddədən ibarətdir. Bu maddələrdə iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar təsbit olunmuşdur. İştirakçı-dövlətlər aşağıda göstərilən həmin hüquqların tədricən tam həyata keçirilməsini öhdəlik kimi öz üzərinə götürürlər:

- əmək hüququ (6-cı maddə);
- təhlükəsiz və sağlam əmək şəraitində işləmək hüququ (7-ci maddə);
- sosial sığorta da daxil olmaqla sosial təminat hüququ (9-cu maddə);
- qənaətbəxş həyat səviyyəsinə nail olmaq hüququ (11-ci maddə);
- təhsil hüququ (13-cü maddə) və s.

Bunlardan başqa, sözügedən Pakt digər hüquqları da təsbit edir. Onlara aşağıdakılar aiddir:

- həmkarlar ittifaqları yaratmaq və onlara daxil olmaq hüququ;
- tətil hüququ;

¹ Международное право. Особенная часть. Учебник / Отв. ред. Р.М.Валеев, Г.И.Курдюков. М., 2010, с.21.

- ailəni qorumaq hüququ;
- sağlamlığın qorunması hüququ;
- mədəni həyatda iştirak etmək hüququ;
- elmi tərəqqinin nəticələrindən istifadə etmək hüququ;
- əqli mülkiyyətlə bağlı yaranan maraqları müdafiə hüququ.

Paktda təsbit olunan hüquqlar üç növə (qrupa) bölünür: iqtisadi hüquqlar, sosial hüquqlar, mədəni hüquqlar. Paktın əsas funksiyası da məhz həmin hüquqların beynəlxalq-hüquqi tənzimləməsini həyata keçirməkdən ibarətdir.

Qeyd etməliyik ki, bəzi müəlliflərə görə, Paktı beynəlxalq publik hüququn mənbəyi hesab etmək olmaz. Onlar öz fikrini bununla əsaslandırırlar ki, Pakt BMT Baş Assambleyasının qətnaməsi formasında qəbul olunmuşdur; belə qətnamələr tövsiyə xarakterli olub, məcburi hüquqi qüvvəyə malik deyildir.

Söylənilən bu fikirlə çətin ki, razılaşmaq mümkün olsun. Məsələ burasındadır ki, BMT Baş Assambleyasının qətnaməsi formasında qəbul olunmasına və tövsiyə xarakterli sənəd hesab edilməsinə baxmayaraq, Pakt onu imzalayan iştirakçı-dövlətlər üçün normativ aktdır.¹ Dünyanın, praktiki olaraq, bütün dövlətləri onun müddəalarının məcburi hüquqi qüvvəyə malik olmasını tanıyırlar. Burada elan edilən sosial, iqtisadi və mədəni hüquqların məcburi xarakterə malik olması hətta BMT sənədlərində qeyd edilir. Digər tərəfdən, Pakt insan hüquqlarına dair beynəlxalq standartları müəyyənləşdirən sənədlərdən biridir.² İnsan hüquqlarının beynəlxalq standartları isə bütün dövlətlər üçün məcburidir. Məhz bu kimi səbəblərdən müəlliflərin böyük əksəriyyəti Paktı beynəlxalq publik insan haqları hüququnun mənbəyi hesab edirlər.³

¹ Международное право. Учебник / Отв. ред. Г.В.Игнатенко, О.И.Тиунов. М., 2010, с.461.

² Ильин Ю.Д. Международное публичное право. Лекции. М., 2008, с.128.

³ *Məsələ, bax:* Международное право. Учебник / Отв. ред. А.Н.Вылегжанин. М., 2009, с. 292-295; Международное право. Учебник / Отв. ред. Г.М.Мелков. М., 2011, с.201.

14.2.3. Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Pakt

Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Pakt da (bundan sonra – «Pakt») İnsan hüquqları haqqında Bill sırasına daxildir. O, insan hüquqlarına dair beynəlxalq-hüquqi aktlardan biridir. Pakt həm də insan hüquqları sahəsində beynəlxalq standartlar müəyyənləşdirən sənəd kimi tanınır.

Pakt, əvvəllərdə qeyd etdiyimiz kimi, 16 dekabr 1966-cı il tarixdə BMT-nin Baş Assambleyası tərəfindən qəbul edilmişdir; onun qüvvəyə minməsi isə 1976-cı il martın 23-nə təsadüf edir. Azərbaycan Respublikası da Paktın iştirakçısı olan dövlətlər sırasındadır, sözügedən Paktı həm imzalamış, həm də ratifikasiya etmişdir.

Pakt preambula və 53 maddədən ibarətdir. Bu maddələrin üçdə iki hissəsi bilavasitə insan hüquqlarına həsr olunmuşdur. Həmin maddələr, mahiyyətcə, Ümumi Bəyannamədə elan olunan insan hüquq və azadlıqlarını təsbit edir. Paktın III hissəsi (6 və 27-ci maddələr) həm mülki, həm də siyasi hüquqların konkret siyahısını verir. Bu siyahıya aşağıdakı hüquqlar daxildir:

- yaşamaq hüququ (6-cı maddə);
- işgəncələrin qadağan olunması hüququ (7-ci maddə);
- köləliyin qadağan olunması hüququ (8-ci maddə);
- azadlıq və şəxsi toxunulmazlıq hüququ (9-cu maddə);
- ölkəni tərk etmək və geri qayıtmaq hüququ (12-ci maddə);
- bütün şəxslərin məhkəmə və tribunal qarşısında bərabərliyi hüququ (14-cü maddə);
- fikir, vicdan və din azadlığı hüququ (18-ci maddə) və s.

Bunlar Paktda təsbit olunan **mülki (şəxsi) hüquqlardır**. Paktda digər mülki hüquqlar da nəzərdə tutulmuşdur ki, onların sırasına aiddir: hüquq subyektliliyini tanımaq hüququ, hərəkət etmək və yaşayış yeri seçmək azadlığı, məhkəmə qarşısında bərabərlik hüququ, təqsirsizlik prezumpsiyası, ittiham irəli sürü-

lərbən prosessual təminat hüququ, şəxsi həyata müdaxilənin qadağan olunması hüququ, dinc yığışmaq (toplaşmaq) hüququ, nigaha daxil olmaq və ailəni müdafiə etmək hüququ, qanun qarşısında bərabərlik hüququ və diskriminasiyanın qadağan olunması, azlıqların mədəni təsisatlardan istifadə etmək, öz dinlərinə etiqat etmək və ayinlərini icra etmək, ana dilindən istifadə etmək hüququ və s.

Paktda həm də **siyasi hüquqlar** təsbit olunmuşdur ki, onların sırasına aiddir: dövlət işlərində həm bilavasitə, həm də seçilmiş nümayəndələr vasitəsi ilə iştirak etmək hüququ, səsvermə hüququ, dövlət orqanlarına seçilmək hüququ, öz ölkəsində dövlət orqanlarında qulluğa daxil olmaqda bərabərlik hüququ, birləşmək hüququ (istənilən birlik, o cümlədən siyasi partiya, həmkarlar ittifaqı və digər ictimai birlik yaratmaq və mövcud birliyə daxil olmaq hüququ).

Pakt belə bir vacib prinsipdən çıxış edir ki, istənilən vəziyyətdə bir sıra müəyyən əsas (fundamental) hüquq və azadlıqlara əməl olunmalıdır. Bu, müasir beynəlxalq publik hüququn prinsipi kimi tanınır; həmin prinsipə hətta hərbi münaqişələr dövründə də riayət olunmalıdır. Başqa sözlə, müasir beynəlxalq publik hüququn mövcud prinsipinə görə, əsas hüquq və azadlıqlara nəinki dinc dövrlərdə, həmçinin hərbi münaqişələr zamanı da əməl edilməlidir.

Paktı imzalayan və ona qoşulan hər bir iştirakçı-dövlət öz yurisdiksiyası altında olan və ərazisində yaşayan bütün şəxsləri hər hansı fərq qoymadan əsas hüquq və azadlıqlarla təmin etməlidir. Onlar cinsi, mülki, etnik, dini, dil, sosial mənsə, siyasi əqidə, əmlak vəziyyəti, vəzifə və digər əlamətlərdən asılı olmayaraq, belə hüquq və azadlıqlarla təmin olunmalıdırlar (Paktın 2-ci maddəsinin 1-ci bəndi). Bu, iştirakçı-dövlətlərin öz üzərlərinə götürdükləri öhdəlikdir. Lakin, əgər dövlətdə rəsmən fəvqəladə vəziyyət elan edilərsə və bu, insanların həyatı üçün təhlükə yaradarsa, onda dövlət öz üzərinə götürdüyü öhdəlikdən kənara çıxaraq əsas hüquq və azadlıqları məhdudlaşdırı bilər. Bu kimi hallarda aşağıda göstərilən bəzi hüquq və

azadlıqların məhdudlaşdırılmasına yol verilmir: yaşamaq hüququ (6-cı maddə), öz müqavilə öhdəliyini yerinə yetirmək iqtidarında olmamağa əsasən azadlıqdan məhrum edilmə (11-ci maddə), öz hüquq subyektivliyinin tanınması hüququ (16-cı maddə), fikir, vicdan və din azadlığı hüququ (18-ci maddə) və s.

Paktın 1-ci maddəsində xalqların öz müqəddəratını təyin etmə hüququ təsbit olunmuşdur. Bu hüquqdan isə aşağıdakılar irəli gəlir: xalqların sərbəst olaraq, öz siyasi statusunu müəyyənləşdirmək hüququ; xalqların sərbəst olaraq, öz iqtisadi, sosial və mədəni inkişafını təmin etmək hüququ; xalqların öz təbii ehtiyatları və sərvətləri üzərində azad sərəncam vermək hüququ.

Paktın həm də milli, dil, din və etnik azlıqlara mənsub olan şəxslərin hüquqları təsbit edilmişdir. Onun 27-ci maddəsində nəzərdə tutulan həmin hüquqa görə, milli, etnik, dil və dini azlıqlara aid edilən şəxslər öz mədəniyyətlərindən bəhrələnmək, öz dininə etiqad bəsləmək və onun ayinlərini icra etmək, eləcə də öz dogma dilindən istifadə etmək hüququndan məhrum edilə bilməz.

Paktın **İnsan Hüquqları Komitəsinin** təsis edilməsi nəzərdə tutulur. İnsan Hüquqları Komitəsinin yaradılmasının məqsədi bundan ibarətdir ki, iştirakçı-dövlətlərin öz üzərlərinə götürdüyü öhdəliklərin yerinə yetirilməsinə nəzarət olunsun. Paktın 28–45-ci maddələri həmin Komitənin formalaşma qaydalarını, səlahiyyətlərini və iş prinsiplərini müəyyənləşdirir. Komitə 18 üzvdən ibarətdir ki, onlar gizli səsvermə yolu ilə 4 il müddətinə seçilirlər. Komitənin tərkibinə daxil olan üzvlər müstəqil ekspertlərdir. Sözügedən Komitə, hər şeydən əvvəl, dövlətlərin insan hüquqlarına əməl olunmasına dair verdiyi hesabatları (məruzələrə) baxır. Belə ki, Paktın iştirakçısı olan dövlətlərin üzərinə BMT-nin Baş Katibinə belə hesabatlar təqdim etmək vəzifəsi düşür. Qəbul olunmuş hesabatlar BMT-nin Baş Katibi tərəfindən baxılmaq üçün həmin Komitəyə göndərilir. Komitə həm də dövlətlərarası və fərdi şikayətlərə baxır. Belə şikayətlərə (o cümlədən dövlətlərin təqdim etdikləri hesabatlara) ba-

xaraq, Komitə müvafiq tövsiyə qəbul edir. Tövsiyə məcburi hüquqi qüvvəyə malik olmasa da, əsasən, dövlətlər tərəfindən yerinə yetirilir.

Paktda təsbit olunan hüquq və azadlıqların çoxu «jus cogens» xarakterli hüquqi imkanlardır. Buna görə də, onlara bütün dövlətlər tərəfindən, Paktın iştirakçısı olmasından asılı olmayaraq, əməl edilməlidir. Hal-hazırda BMT-nin əksər üzv-dövlətləri Paktın iştirakçısıdır. Digər tərəfdən, Pakt iştirakçı-dövlətlər üçün məcburi olan normativ akt sayılır. Odur ki, Paktı beynəlxalq publik insan haqları hüququn mənbəyi hesab edən müəlliflərin mövqeyi inandırıcı olub, həqiqətə uyğundur.¹

14.2.4. Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Pakta əlavə olunan Birinci Fakultativ Protokol

Əvvəllərdə qeyd etdiyimiz kimi, Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Pakta iki fakultativ protokol əlavə olunmuşdur. Müstəqil normativ əhəmiyyətə malik olan və Paktın tərkib hissələri sayılan həmin protokollar İnsan hüquqları haqqında Billə daxildir.

Sözügedən Birinci Fakultativ Protokol (bundan sonra – «Protokol») 6 dekabr 1966-cı ildə, yəni Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Paktla eyni vaxtda qəbul olunmuş, həm də Paktla eyni tarixdə qüvvəyə minmişdir (23 mart 1976-cı il). Dünya birliyinin əksər dövlətləri sözügedən Protokolun iştirakçısıdır. Protokol həm də Azərbaycan Respublikası tərəfindən imzalanmış və ratifikasiya olunmuşdur.

Qeyd etdiyimiz kimi, Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Pakt əsasında İnsan Hüquqları Komitəsi (bundan sonra – «Komitə») yaradılmışdır (1976-cı il). Komitənin yaradılması Paktın 28-ci maddəsində nəzərdə tutulmuşdur. Protokol da məhz adıçəkilən Komitəyə şəxsi müraciətlərin edilməsi qaydalarının tənzimlənməsinə həsr olunmuşdur. **Şəxsi müraciətlər** dedikdə

¹ *Məsələn bax:* Hüseynov L. H. Beynəlxalq hüquq. Dərslik. Bakı, 2000, s.176.

iştirakçı-dövlətlərin yurisdiksiyasında olan ayrı-ayrı şəxslərin verdikləri şikayətlər – fərdi şikayətlər başa düşülür. **Fərdi şikayətlər** isə Paktın iştirakçısı olan dövlətlərin öz üzərinə götürdükləri öhdəliklərin yerinə yetirilməməsi barədə verilir. Belə ki, əgər Pakt-iştirakçısı olan hər hansı dövlət öz üzərinə götürdüyü öhdəliyi yerinə yetirməzsə, onun yurisdiksiyasında olan ayrı-ayrı şəxslər Komitəyə fərdi şikayət ərizəsi ilə müraciət edə bilər. Başqa sözlə, Protokol-iştirakçısı olan dövlətin ərazisində yaşayan istənilən şəxs Paktda müəyyən edilən hüquqlardan hər hansının həmin dövlət tərəfindən pozulmasını təsdiqləyərsə, o, bundan Komitəyə şikayət verə bilər. Protokol da məhz Komitəyə belə şikayətləri qəbul etmək və onlara baxmaq hüququ verir. Xüsusi xarakterli sənəd olan Protokol ayrı-ayrı şəxslərin fərdi şikayətlərinə baxmaq haqqında qaydalar müəyyən edir; bu sənəd çərçivəsində fərdi şikayətlərə də baxmaq proseduru nəzərdə tutulur. Belə şikayətlərə baxmaq isə Komitənin yerinə yetirdiyi əsas funksiyalardan biridir.

Protokol həm də ayrı-ayrı şəxslərin verdikləri fərdi şikayətlərin Komitə tərəfindən qəbul olunma **şərtlərini (meyarlarını)** müəyyənləşdirir. Birinci şərt bundan ibarətdir ki, barəsində şikayət verilmiş dövlət Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Paktın (1966-cı il) iştirakçısı olmalıdır. İkinci, şikayət edən şəxs həmin dövlətin yurisdiksiyasında olmalıdır. Üçüncü, iştirakçı-dövlət Protokolu ratifikasiya etməli və ya ona qoşulmalıdır. Dördüncü, şikayət edən fərd (şikayətçi) Paktda təsbit olunan hüquqları pozulmuş konkret şəxs olmalıdır; bu səbəbdən anonim şikayətlərə baxılmaz. Beşinci, şikayət edən şəxs hüquqi müdafiənin mümkün olan bütün daxili vasitələrindən istifadə etməli və müsbət nəticəyə nail olmamalıdır; yalnız bundan sonra o, fərdi şikayətlə Komitəyə müraciət edə bilər. Hüquqi müdafiənin daxili vasitələri dedikdə dövlətin milli orqanları (milli məhkəmə və inzibati orqanlar) başa düşülür. İnsan hüquqlarının müdafiəsini, ilk növbədə, bu orqanlar təmin etməlidirlər. Əgər milli orqanlar insan hüquqlarının müdafiəsini təmin etməzsə, onda hüququ pozulmuş şəxs Komitəyə müraciət edir. Lakin,

bununla yanaşı, şəxs (fərdi şikayətçi) bilavasitə Komitəyə də müraciət edə bilər. Bu, iki halda mümkündür: birinci, dövlətin məhkəmə orqanları müstəqil olmazsa və ya tərəfkeşlik edərsə, yəni qərəzli olarsa; ikinci, ölkədə fəaliyyət göstərən dövlət orqanları şəxslərin hüquqi müdafiəsini effektiv təmin etməzsə.

Fərdi şikayətlə Komitəyə, adətən, hüququ pozulmuş şəxsin bilavasitə özü müraciət edir; əgər bu, mümkün olmazsa, onun rəsmi nümayəndəsi və ya yaxın qohumu müraciət edə bilər.

Komitə bütün şərtlərə əməl olunduğu halda elan edir ki, bu və ya digər şəxsin verdiyi fərdi şikayət qəbul olunmuşdur. Bu barədə Protokol-iştirakçısı olan müvafiq dövlətə məlumat verilir və məsələ onun nəzərinə çatdırılır. Həmin dövlət altı ay müddət ərzində Komitəyə məsələnin mahiyyətinə dair yazılı izahat və ya aydınlıq gətirən bəyanat təqdim etməlidir. Bundan sonra dövlətin təqdim etdiyi izahata şikayətçi öz münasibətini bildirir.

Komitə qəbul olunmuş şikayətə baxaraq, onun barəsində **tövsiyə** formasında aidiyyəti qərar çıxarır. Müvafiq dövlət çıxarılmış qərarı yerinə yetirməyə də bilər. Məsələ burasındadır ki, sözügedən beynəlxalq sənəd fakultativ protokol adlanır. Sənədin adından da göründüyü kimi, o, məcburi xarakterə malik olmayan beynəlxalq aktdır. Digər tərəfdən, Komitə tövsiyə formasında qərar qəbul etmək səlahiyyətinə malikdir. Tövsiyə formasında qəbul olunan qərarın isə mütləq hüquqi qüvvəsi yoxdur. Bu səbəbdən Komitənin qəbul etdiyi qərarlar hüquqi cəhətdən məcburi deyildir.

Öz fəaliyyəti dövründə Komitə yüzlərlə fərdi şikayətə baxaraq, onlar barəsində müvafiq tövsiyə qəbul etmiş və həmin tövsiyələrin çoxu dövlətlər tərəfindən icra olunmuşdur. Lakin Komitənin tövsiyə formasında qəbul etdiyi qərarların praktika-da yerinə yetirilməməsi hallarına da rast gəlmək mümkündür.¹

Komitənin fəaliyyəti insan hüquqlarını müdafiə etməyin beynəlxalq mexanizmlərində mühüm rol oynayır. Komitə, hər

¹ Hüseynov L.H. Beynəlxalq hüquq. Dərslik. Bakı, 2000, s. 190.

şeydən əvvəl, bu və ya digər dövlət tərəfindən insan hüquqlarının pozulması hallarını müəyyənləşdirir. Onun fəaliyyəti sayəsində aşağıdakılar təmin olunur: məsələn, Pakta müvafiq maddəsini pozan dövlət pozuntu nəticəsində müəyyən şəxsə vurulmuş zərərin əvəzini ödəyir, hüquqazidd əməli dayandırır və aradan qaldırır, hüququn pozulmasınadək mövcud olan vəziyyəti bərpa edir (məsələn, şikayətçi şəxsə əmlakın qaytarılmasını təmin edir, qeyri-qanuni həbsdə saxlanan şəxsi azad edir), insan hüquqlarının pozulması hallarının gələcəkdə təkrarlanmamasına təminat verir və digər tədbirlər görülür. Komitənin qərarlarını icra etməklə dövlət öz daxili qanunvericiliyini Pakta uyğunlaşdırır ki, bununla o, gələcəkdə insan hüquqlarının pozulmaması üçün zəmin yaradır; onun fəaliyyəti nəticəsində pozulmuş hüquqlar bərpa olunur, dövlətin daxili qanunvericilik normaları ilə onların həyata keçirilmə praktikası arasında mövcud olan kolliziyalar üzə çıxır, müəyyən edilir. Daxili qanunvericilik və beynəlxalq publik hüquq arasında mövcud olan uyğunsuzluq və ya ziddiyyət də Komitənin fəaliyyəti sayəsində aşkar olunur.

14.2.5. Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Pakta əlavə olunan İkinci Fakultativ Protokol

Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Pakta əlavə olunan İkinci Fakultativ Protokol (bundan sonra – «Protokol») ölüm cəzasının ləğv olunmasına yönəlmişdir. Buna görə də, həmin sənəd çox vaxt ölüm hökmünün ləğvinə dair fakultativ protokol adlanır. Bu sənədin məqsədi ölüm cəzasını ləğv etməkdən ibarətdir.

Protokol 15 dekabr 1989-cu il tarixdə BMT Baş Assambleyasının qətnaməsi formasında qəbul olunmuşdur. O, qeyd etdiyimiz kimi, İnsan hüquqları haqqında Billin ayrılmaz hissəsidir.¹

¹ Международное право. Учебник / Отв. ред. В.И.Кузнецов, Б.Р.Тузмухамедов. М., 2007, с.337.

Protokolun qəbul edilməsi təsadüfi xarakter daşımır. Belə ki, əvvəllər bir sıra məsələnin hüquqi həlli dövlətlərin daxili səlahiyyətlərinə aid edilirdi. Dövlətlərarası beynəlxalq münasibətlərin inkişafı həmin məsələlərin beynəlxalq publik hüquqla tənzimlənməsini zərurətə çevirdi; ölüm cəzası məsələsi onlardan biri hesab olunur.

Qeyd etməliyik ki, Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Pakt yaşamaq hüququnu təsbit etsə də, ölüm cəzasını qadağan etmir. Bununla yanaşı, onun 6-cı maddəsinə görə, ölüm cəzası ləğv edilməyən ölkələrdə ölüm hökmü yalnız ən ağır cinayətlər törətmiş şəxslər barəsində qanunauyğun olaraq çıxarıla bilər. Lakin Pakt 18 yaşı tamam olmamış şəxslər barəsində ölüm hökmü çıxarılmasını qadağan edir; Pakt həm də qadağan edir ki, hamilə qadın barəsində çıxarılmış ölüm hökmü icra olunmasın.

Məlum olduğu kimi, AŞ tərəfindən ölüm cəzasının ləğvi haqqında 6 nömrəli Protokol (1983-cü il) qəbul edilmişdir; bu Protokol 1950-ci il Avropa Konvensiyasına əlavə olunmuşdur. Həmin 6 nömrəli Protokol ölüm cəzası məsələsində BMT üzvü olan bir çox dövlətə mühüm dərəcədə təsir göstərdi. Bu da, öz növbəsində, BMT-nin Baş Assambleyası tərəfindən ölüm cəzasının ləğvi haqqında müvafiq İkinci Fakultativ Protokolun (1989-cu il) qəbul olunmasına gətirib çıxardı.

Protokol imzalanmaq və ratifikasiya olunmaq üçün açıqdır; onda dünya birliyinin xeyli sayda dövləti iştirak edir. Azərbaycan Respublikası da bu Protokolun iştirakçısı olub, onu ratifikasiya etmişdir. Elə dövlətlər vardır ki, onlar hal-hazırda ölüm cəzasının ləğv edilməsinə hazır deyillər (məsələn, Rusiya Federasiyası və digərləri); bu səbəbdən həmin dövlətlər Protokol-da iştirak etmir.

Protokola görə, şəxslərin yaşamaq hüququnun həyata keçirilməsi ölüm cəzasının ləğvi ilə qırılmaz surətdə bağlıdır. Odur ki, Protokolun 1-ci maddəsi iştirakçı-dövlətlərin üzərinə ölüm cəzasını ləğv etmək vəzifəsi qoyur. İştirakçı-dövlətlər həm də öz üzərinə ölüm hökmlərini icra etməmək öhdəliyi götürürlər.

Protokol ölüm cəzasının tətbiqi barədə hər hansı qeyd-şerti ölkələrə qadağan edir; lakin müharibə zamanı ağır cinayətlər törətmiş şəxslərə ölüm cəzasının tətbiqi barədə qeyd-şert etmək istisna olunur.

Protokol iştirakçı-dövlətlər üçün belə bir vəzifə müəyyənləşdirir ki, onlar ölüm cəzasının ləğv edilməsi üçün zəruri olan bütün tədbirləri görməlidirlər.

14.2.6. İnsan hüquqları sahəsində digər beynəlxalq-hüquqi aktlar

İnsan hüquqlarının qorunması və müdafiəsi sahəsində digər beynəlxalq-hüquqi aktlar da qəbul edilmişdir. Belə ki, insan hüquqlarının ayrı-ayrı növlərinə həsr olunan xeyli sayda konvensiya imzalanmışdır. Əhalinin elə kateqoriyaları vardır ki, onların hüquqlarının müdafiəsinə və qorunmasına daha çox ehtiyac duyulur. Söhbət **qadın və uşaqlar** kimi insan kateqoriyasından gedir; onlar nisbətən az müdafiə olunan şəxslər sırasına aiddir. Buna görə də, qadın və uşaq hüquqlarının müdafiəsinə xüsusi diqqət yetirilir.¹

Beynəlxalq publik insan haqları hüququ, ilk növbədə, qadınların hüquqlarını müdafiə etmək və qorumaq üçün müvafiq tədbirlər görür. Söhbət, hər şeydən əvvəl, qadınların hüquqlarına dair müvafiq beynəlxalq konvensiyaların qəbul olunmasından gedir.

1952-ci ildə **Qadınların siyasi hüquqları haqqında Konvensiya** imzalanmışdır. Konvensiya qadın və kişilərin siyasi hüquqlarını bərabərləşdirmək məqsədi ilə qəbul edilmişdir. Bu beynəlxalq-hüquqi akt beynəlxalq publik insan haqları hüququnun mənbəyi sayılır.

Qadın hüquqları sahəsində beynəlxalq-hüquqi aktlar sırasında olan sənədlərdən biri **Ərli qadınların vətəndaşlığı haqqında Konvensiya** sayılır. 1957-ci ildə qəbul edilən bu konvensi-

¹ Лукашук И.И. Международное право. Особенная часть. Учебник. М., 1998, с.35; Əliyev Ə.İ. İnsan hüquqları. Dərslik. Bakı, 2013, s. 183-216 və b.

ya qadınlara hüquq verir ki, onlar ərə getdikləri zaman öz vətəndaşlığını özləri müəyyənləsdirsinslər. Konvensiya qəbul olunana kimi isə qadınlar, adətən, öz ərlərinin vətəndaşlığını qəbul edirdilər.

Nigaha daxil olmağa razılıq verilməsi, nigah yaşı və nighın qeydiyyatı alınması haqqında Konvensiya (1962-ci il) qadın hüquqlarının müdafiəsinə həsr olunan beynəlxalq-hüquqi aktlardan biridir. Bu konvensiya qadınlara hüquq verir ki, onlar nigahla bağlı olan bütün məsələləri özləri həll etsinslər. Lakin bu zaman milli qanunvericilik nəzərə alınmalıdır.

Qadın hüquqlarının müdafiəsini təmin edən beynəlxalq-hüquqi aktlardan digəri **Qadınlara münasibətdə diskriminasiyanın bütün formalarının ləğvi haqqında Konvensiya** (1979-cu il) hesab olunur; o, 1981-ci ildə qüvvəyə minmişdir. Konvensiyaya görə, bütün sahələrdə (təhsil, məşğulluq, nigah-ailə münasibətləri, siyasi və ictimai, iqtisadi və sosial həyat və digər sferalarda) qadınlara ayrı-seçkilik qoyulmamalıdır; vətəndaşlığın əldə olunması, dəyişdirilməsi və ya saxlanması məsələsində də ayrı-seçkiliyə yol verilmir. Konvensiya qadın ticarətinin bütün növlərini, habelə fahişəlik məqsədi ilə qadınların cinsi istismarını qadağan edir. İştirakçı-dövlətlər qadınlara münasibətdə ayrı-seçkilik qoyulmasının aradan qaldırılması üçün bütün zəruri tədbirləri görməlidirlər.

Sözügedən konvensiya əsasında **Qadınlara münasibətdə diskriminasiyanın ləğv olunması Komitəsi** təsis edilmişdir və o, konvension nəzarət orqanıdır. Konvensiyaya əlavə edilən Fakultativ Protokola (1999-cu il) uyğun olaraq, ayrı-ayrı şəxslər həmin Komitəyə şikayət göndərə bilirlər.

Konvensiya qadınların diskriminasiyasını qadağan edir, onları kişilərlə bərabər olan hüquqlarla təmin edir. Konvensiya dövlətlərin üzərinə qadın hüquqlarının müdafiəsi və onların mənafeələrinin təmin edilməsi üçün bütün zəruri tədbirləri görmək kimi öhdəlik qoyur.

Qəbul olunan beynəlxalq-hüquqi aktlar həm də uşaq hüquqlarının qorunmasına və müdafiəsinə həsr edilmişdir. Söhbət, ilk növbədə, BMT Baş Assambleyasının qətnaməsi ilə elan edil-

miş **Uşaq hüquqları Bəyannaməsindən** (1959-cu il) və **Uşaq hüquqları haqqında BMT Konvensiyasından** (1989-cu il) gədir. Konvensiyada dünyanın 200-ə yaxın dövləti iştirak edir; Azərbaycan Respublikası da konvensiyanın iştirakçısıdır.

Göstərilən beynəlxalq sənədlərdə uşaqlara aid bir sıra vacib prinsip və müddəalar təsbit olunmuşdur. Belə dəyərlər sırasına aşağıdakılar daxildir: yaşamaq və sağlam inkişaf etmək hüququ; ad və vətəndaşlıq əldə etmək hüququ; uşağa toxunan bütün məsələlərə dair öz baxışlarını sərbəst şəkildə ifadə etmək hüququ; fikir, vicdan və din azadlığı hüququ; dinc toplaşmaq və birləşmək azadlığı; uşağın şəxsi və ailə həyatına qarışmamaq hüququ; mənzil toxunulmazlığı hüququ; yazışmaların gizli saxlanılması hüququ və s.

Konvensiyaya görə, uşaq dedikdə 18 yaşı tamam olmayan insan varlığı başa düşülür;¹ göstərilən konvensiya öz hüquqi qüvvəsini məhz uşaq-insan varlığı kateqoriyasının müdafiəsinə şamil edir. İştirakçı-dövlətlərin qanunvericiliyi yetkinlik yaşına çatmağın digər müddətlərini də müəyyən edə bilər ki, konvensiya belə şəxslərə şamil olunmur. Konvensiya iştirakçı-dövlətlərin üzərinə belə bir vəzifə qoyur ki, onlar konvensiyada təsbit edilən uşaq hüquqlarının həyata keçirilməsi üçün zəruri tədbirlər (qanunvericilik, inzibati və s.) görsünlər. Konvensiya əsasında (maddə 43) **Uşaq Hüquqları Komitəsi** kimi konvension nəzarət orqanı yaradılmışdır.

Sözügedən konvensiyaya əlavə kimi iki fakultativ protokol qəbul edilmişdir. Birinci fakultativ protokol 2000-ci ildə qəbul olunmuşdur və həmin sənəd belə adlanır: **Uşaqların hərbi münəqişələrə cəlb olunmaması haqqında Fakultativ Protokol**. İkinci protokol da 2000-ci ildə qəbul edilmişdir və belə adlanır: **Uşaq alveri, uşaq fahişəliyi və uşaq pornoqrafiyası haqqında Fakultativ Protokol**.

Qadınlar və uşaqlardan başqa, həm də **əlillərin** beynəlxalq hüquqi müdafiəsinə xüsusi diqqət yetirilir. Əlillər, qeyd etməli-

¹ Международное право. Особенная часть. Учебник / Отв. ред. Р.М.Балеев, Г.И.Курдюков. М., 2010, с.26.

yik ki, beynəlxalq-hüquqi müdafiəyə, xüsusilə, ehtiyacı olan şəxslər sırasına aiddir; onların hüquqlarının müdafiəsi sahəsində BMT-nin Baş Assambleyası özünün 61-ci sessiyasında 13 dekabr 2006-cı il tarixdə xüsusi beynəlxalq sənəd qəbul etmişdir. Həmin sənəd **Əlillərin hüquqları haqqında Konvensiya** adlanır. 2008-ci il may ayının 12-də qüvvəyə minən konvensiyada dünyanın bir çox dövləti iştirak edir. Konvensiya imzalanmaq üçün açıqdır; Azərbaycan Respublikası da konvensiyanın iştirakçısıdır. Belə ki, bizim ölkə onu həm imzalamış, həm də ratifikasiya etmişdir.

Konvensiya, ilk növbədə, əlilləri **ümumi mülki hüquqlarla** təmin edir (məsələn, yaşamaq hüququ, qanun qarşısında bərabərlik hüququ, azadlıq hüququ, şəxsiyyətin toxunulmazlığı hüququ və s.). Konvensiya həm də **əlillərin spesifik xüsusiyyətləri ilə bağlı olan hüquqlar** müəyyənləşdirir. Belə ki, əlillər spesifik xüsusiyyətlərə malik olan şəxslərdir. Bu xüsusiyyətlərə görə onlara müəyyən hüquqlar xasdır. Konvensiyada belə hüquqlar sadalanır: məsələn, müstəqil həyat tərzinə malik olmaq hüququ, yerli birliklərə cəlb olunmaq hüququ, həyatın bütün aspektlərinə daxil olmaq və cəlb edilmək hüququ, kifayət dərəcədə qidalanmaq hüququ, fasiləsiz olaraq həyat şəraitini yaxşılaşdırmaq hüququ, mədəni həyatda iştirak etmək hüququ, idmanla məşğul olmaq hüququ, asudə vaxtını keçirmək hüququ, istirahət hüququ, sağlamlığı mümkün dərəcədə maksimum səviyyədə qorumaq hüququ, öz fiziki, əqli, sosial və peşə qabiliyyətini saxlamaq hüququ, maksimum dərəcədə müstəqilliyə nail olmaq hüququ, əlillər və onların ailələri üçün zəruri həyat səviyyəsinə çatmaq hüququ, kifayət səviyyədə mənzil hüququ, kifayət qədər geyinmək hüququ və s.

Konvensiya əlillərin hüquqi vəziyyətini müəyyənləşdirir, onların malik olduqları hüquqların həyata keçirilməsinə təminat verir; onun 2-ci maddəsi əlillik kimi əlamətə görə ayrı-seçkiliyi qadağan edir. Burada həm də iştirakçı-dövlətlərin üzərinə müəyyən vəzifələr (öhdəliklər) qoyulur ki, həmin vəzifələrin

yerinə yetirilməsi əlillərin hüquqlarının təmin edilməsinə yönəlmişdir.

Konvensiyada nəzərdə tutulur ki, **Beynəlxalq Əlil Hüquqları Komitəsi** yaradılsın (ona həm də Ekspert Komitəsi deyilir); bu Komitənin əsas vəzifəsi Konvensiya-iştirakçısı olan dövlətlərin öz öhdəliklərini yerinə yetirməsinə nəzarət etməkdən ibarətdir.

Bu konvensiyaya da Fakultativ Protokol əlavə olunmuşdur, həmin protokol konvensiyanın tərkib hissəsi sayılır və 2007-ci ildə qəbul edilmişdir. Sözügedən protokol Ekspert Komitəsini fərdi şikayətləri qəbul etmək və onlara baxmaq səlahiyyəti ilə təmin edir. Belə ki, protokola iştirakçı-dövlətlərin yurisdiksiyasında olan şəxslərin (əlillərin) konvensiyada nəzərdə tutulan hüquqları həmin dövlətlər tərəfindən pozula bilər. Belə hallarda həmin Komitə əlillərin şikayətlərini qəbul edir və onlara baxır; o, 12 ekspertdən ibarətdir; ekspertlər yüksək şəxsi keyfiyyətlərə malik olmalıdırlar və 4 il müddətinə seçilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıda adlarını çəkdiyimiz beynəlxalq-hüquqi sənədlər beynəlxalq publik insan haqları hüququnun mənbəyi hesab olunur; onlar sözügedən hüquq sahəsinin müqavilə mənbələrinə aid edilir.¹

İnsan hüquqları sahəsində elə beynəlxalq-hüquqi aktlar qəbul edilmişdir ki, onlar **insanlıq əleyhinə ictimai təhlükəli əməllərlə, hərbi cinayətlərlə mübarizəyə və onların qarşısının alınmasına** yönəlmişdir. Belə aktlara aiddir: Kəlləlik haqqında Konvensiya (1926-cı il), Genosid² cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında Konvensiya (1948-ci il), Kəlləliyin, qul ticarətinin və kəlləliyə oxşar institut və adətlərin

¹ Международное право. Учебник / Отв.ред. Г.М.Мелков. М., 2011, с.201.

² Qədim yunan dilində «genos» - nəsil, kök, soy mənasını verən sözlə, latın dilində «öldürmək» mənasını verən «caedere» sözlərinin birləşməsi nəticəsində yaranan və beynəlxalq publik hüquqda istifadə edilən «genosid» termini Azərbaycan dilində «soyqırım» mənasını verir. *Genosidin beynəlxalq cinayət sayılması barədə ətraflı bax:* Юридическая энциклопедия / Под ред. М.Ю.Тихомирова. М., 2005, с. 181-182.

ləğv edilməsi haqqında Əlavə Konvensiya (1956-cı il), İrqi ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında Beynəlxalq Konvensiya (1965-ci il), Hərbi və insanlıq əleyhinə cinayətlərə iddia müddətinin tətbiq edilməməsi haqqında Konvensiya (1968-ci il), İrqi ayrı-seçkilik cinayətinin aradan qaldırılması və cəzalandırılması haqqında Beynəlxalq Konvensiya (1973-cü il), İşgəncə və qəddar, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar və ya cəza əleyhinə Konvensiya (1984-cü il) və s.

Bəzi universal müqavilələr **qaçqınların və apatridlərin**, habelə **işçi miqrantların** hüquqlarının müdafiəsinə yönəlmişdir. 1951-ci ildə **Qaçqınların statusu haqqında Konvensiya** qəbul olunmuşdur ki, o, qaçqınların hüquqi vəziyyəti barədə əsas beynəlxalq akt sayılır. Azərbaycan Respublikası sözügedən Konvensiyanın iştirakçısıdır. 1966-cı ildə Konvensiyaya qaçqınların statusuna aid müvafiq Protokol əlavə olunmuşdur.

1954-cü ildə isə **Apatridlərin statusu haqqında Konvensiya** qəbul olunmuşdur. Bu beynəlxalq-hüquqi sənəd vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi vəziyyətini müəyyənləşdirir.

İşçi-miqrantların hüquqlarının beynəlxalq müdafiəsinə də lazımi diqqət yetirilir. Bu sahədə 1990-cı ildə ayrıca beynəlxalq-hüquqi akt qəbul olunmuşdur. Həmin akt belə adlanır: **Bütün əməkçi miqrantların və onların ailə üzvlərinin hüquqlarının müdafiəsi haqqında Konvensiya**. Konvensiya əsasında müvafiq komitə yaradılmışdır ki, həmin komitə bütün əməkçi miqrantların və onların ailə üzvlərinin hüquqlarının beynəlxalq səviyyədə müdafiə olunması işi ilə məşğuldur. Komitə konvension nəzarət orqanı hesab edilir. Sözügedən konvensiya İnsan hüquqları haqqında Billin ayrılmaz hissəsidir.¹ Azərbaycan Respublikası bu konvensiyaya qoşularaq, onu 1998-ci ildə ratifikasiya etmişdir.

BƏT konvensiyaları haqqında da danışmaq lazımdır. Qeyd etməliyik ki, bu təşkilat 1919-cu ildən 2007-ci ilə kimi 190-a yaxın müvafiq konvensiya və 190-dan çox tövsiyə xarakterli sə-

¹ Международное право. Учебник / Отв. ред. В.И.Кузнецов, Б.Р.Тузмухамедов. М., 2007, с.338.

nəd qəbul etmişdir ki, onlar insanın əmək fəaliyyətinin (o cümlədən sosial təminatın) müxtəlif sahələrinə və istiqamətlərinə aiddir.¹ Bunların sırasında **Müstəqil ölkələrdə yerli və tayfa xalqlarına dair 169 nömrəli Konvensiya** (1989-cu il), xüsusilə, əhəmiyyətliyə. Konvensiya aşağıdakılara şamil edilir: a) müstəqil ölkələrdə yaşayan yerli xalqlara; b) müstəqil ölkələrdə tayfa həyat tərzini keçirən xalqlara.

Beynəlxalq publik hüquqda «yerli xalqlar»ın hamılıqla qəbul olunmuş anlayışı verilmir. Milli və etnik azlıqlardan fərqlənən yerli xalqlar öz ənənəvi təsərrüfat spesifikasiyalarını saxlayır ki, bu cəhət müəyyən ərazi ilə sıx surətdə bağlıdır.²

Lakin konvensiya xalqların öz müqəddəratını təyinetmə hüququnu birbaşa nəzərdə tutmur. Konvensiyadan fərqli olaraq, Yerli xalqların hüquqları haqqında BMT Bəyannaməsində (2007-ci il) yerli xalqların öz müqəddəratını təyinetmə hüququ haqqında müvafiq müddəalar əksini tapmışdır.³

Göstərilən beynəlxalq müqavilələrdən başqa, beynəlxalq publik insan haqları hüququnun mənbəyi qismində həm də çıxış edə bilər: 1) beynəlxalq dövlətlərarası təşkilatların qərarları; 2) beynəlxalq-hüquqi adətlər. Əgər onlar insan hüquqlarının qorunmasına və müdafiəsinə həsr olunarsa, beynəlxalq publik insan haqları hüququnun mənbə növü kimi tanınır.

14.3. İnsan hüquqlarının regional səviyyədə tənzimlənməsi və müdafiəsi

14.3.1. Avropa regionunda insan hüquqlarının tənzimlənməsi

İnsan hüquqları sahəsində beynəlxalq dövlətlərarası əməkdaşlıq müxtəlif səviyyələrdə həyata keçirilir. Başqa sözlə, in-

¹ Международное право. Учебник / Отв. ред. Г.М.Мелков. М., 2011, с. 201.

² URL:<http://www.un.org/ru/dokuments> (31.05.2018-ci il).

³ Международное право. Учебник / Отв.ред. А.А.Ковалев, С.В.Черниченко. М., 2008, с.329.

san hüquqları sahəsində dövlətlərarası əməkdaşlıq yalnız universal səviyyədə deyil, həm də regional səviyyədə həyata keçirilir; ona insan hüquqları sahəsində dövlətlərarası **regional əməkdaşlıq** deyilir. Regional əməkdaşlıq müxtəlif formalarda həyata keçirilir ki, belə formalar dövlətlərarası regional əməkdaşlığı tamamlayır. Hətta bəzi regional əməkdaşlıq formaları daha effektiv olub, insan hüquqlarının lazımcına tənzimlənməsini təmin edir.

İnsan hüquqları, hər şeydən əvvəl, Avropada regional səviyyədə tənzimlənilir. Əgər insan hüquqları hər hansı regionda, o cümlədən Avropada qoruna və müdafiə olunarsa, deməli, insan hüquqları tənzimlənilir. Bu kimi hallarda tənzimlənmə insan hüquqlarının qorunması və müdafiə olunması formasında həyata keçirilir. Regional tənzimlənmə insan hüquqları sahəsində yaradılmış regional beynəlxalq (dövlətlərarası) təşkilatların fəaliyyəti ilə bağlıdır. Belə ki, həmin təşkilatlar çərçivəsində müvafiq beynəlxalq-hüquqi aktlar qəbul olunur. Məhz belə aktlar vasitəsilə insan hüquqları regional səviyyədə tənzimlənilir.

BMT-nin Nizamnaməsi (1945-ci il) qəbul edildikdən sonra (xatırladaq ki, BMT Nizamnaməsinin VIII fəslə «Regional sazişlər» adlanır) insan hüquqlarını müdafiə etmək üçün regional beynəlxalq təşkilatların yaradılmasına başlandı. Hal-hazırda Asiya istisna olmaqla, bütün qitələrdə belə təşkilatlar fəaliyyət göstərir.

Avropada insan hüquqlarının müdafiə olunması sahəsində fəaliyyət göstərən əsas beynəlxalq (dövlətlərarası) təşkilat **Avropa Şurasıdır**.¹ 1949-cu ildə 10 Qərbi Avropa dövləti tərəfindən yaradılan AŞ bu gün öz tərkibində Avropanın əksər dövlətlərini birləşdirir. Onun həyata keçirdiyi fəaliyyət həm də insan hüquqlarının qorunmasına və müdafiə olunmasına yönəlmişdir. İnsan hüquqları sahəsində AŞ təşkilatının həyata keçirdiyi fəaliyyət, ilk növbədə, **1950-ci il Avropa Konvensiyası**

¹ *Ətraflı bax: məsələn*, Əliyev Ə.İ. İnsan hüquqları. Dərslik. Bakı, 2013, § 8.1; Avropa hüququ. Dərslik / E.Ə.Əliyevin ümumi redaktəsi ilə. Bakı, 2016, II bölmə, s. 691–700.

da nəzərdə tutulan insan hüquqlarını və əsas azadlıqları təmin etmək məqsədi güdür. Azərbaycan Respublikası konvensiya – iştirakçısı olan dövlətlər sırasına daxildir. Belə ki, bizim ölkə sözügedən konvensiyaya qoşularaq, onu ratifikasiya etmişdir.

Konvensiya insan hüquqlarının qorunması sahəsində böyük əhəmiyyətə malik olan əsas və vacib regional beynəlxalq-hüquqi sənəddir. Onun əhəmiyyəti, hər şeydən əvvəl, bundan ibarətdir ki, konvensiyada insan hüquqları və əsas azadlıqlar təsbit olunur. Konvensiya elə bir beynəlxalq müqavilədir ki, bu müqavilənin iştirakçısı olan dövlətlər öz yurisdiksiyasında olan bütün şəxslərin insan hüquqlarına və əsas azadlıqlara malik olmalarına təminat verir. Konvensiya ilə təmin edilən hüquq və azadlıqların siyahısı kifayət dərəcədə genişdir.

Konvensiyanın digər əhəmiyyəti bundan ibarətdir ki, o, **insan hüquqlarını müdafiə etməyin Avropa mexanizmini** yaratmışdır. Bu, regional xarakterli beynəlxalq-hüquqi müdafiə mexanizmidir. İnsan hüquqlarını müdafiə etməyin xüsusi mexanizmini yaradan sözügedən konvensiya AŞ təşkilatının fəaliyyəti üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, insan hüquqlarını müdafiəetmə mexanizminə əvvəllər üç orqan daxil idi: Avropa İnsan Hüquqları Komissiyası, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi, Avropa Şurasının Nazirlər Komitəsi. Onlar konvensiya-iştirakçısı olan dövlətlərin öz üzərlərinə götürdükləri öhdəliklərin yerinə yetirilməsinin təmin olunmasına görə məsuliyyət daşıyırdılar. Avropa İnsan Hüquqları Komissiyası və Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi yuxarıda adıçəkilən konvensiya əsasında yaradılmışdı; onlar konvension nəzarət orqanları sayılırdılar. Bu orqanlar ayrı-ayrı şəxslərin və dövlətlərin şikayətlərinə baxmaq səlahiyyətinə malik idilər.

1998-ci ildə sözügedən konvensiyaya əlavə olaraq **11 nömrəli Protokol** qəbul edildi; 1 noyabr 1998-ci ildə qüvvəyə minən həmin protokol insan hüquqlarının müdafiə mexanizmində köklü dəyişiklik edilməsini nəzərdə tuturdu. Belə ki, göstərilən protokola görə, Avropa İnsan Hüquqları Komissiyası ləğv

olundu və onun funksiyası vahid orqan olan İnsan Hüquqlarına dair Avropa Məhkəməsinə keçdi. Sözügedən Avropa Məhkəməsi bu gün daimi fəaliyyət göstərən orqan olub, istənilən şəxsin, qeyri-hökumət təşkilatının və ya şəxslər qrupunun onun ünvanına göndərdiyi petisiyalara (şikayətlərə) baxır. Əgər onların 1950-ci il Avropa Konvensiyasında və ya bu konvensiyaya əlavə edilən hər hansı protokolda nəzərdə tutulan hüquqları pozularsa, şikayətçi tərəfindən Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinə petisiya (şikayət) göndərilə bilər. Belə şikayətlər **fərdi şikayətlər** adlanır. Təkrar edərək bir daha göstəririk ki, fərdi şikayətləri aşağıdakılar verə bilərlər: fiziki şəxslər, qeyri-hökumət təşkilatları, şəxslər qrupu. Lakin, şikayətçilər hesab etməlidirlər ki, onların 1950-ci il Avropa Konvensiyasında və bu konvensiyaya əlavə olunan protokollarda nəzərdə tutulan hüquqları pozulmuşdur. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, əgər AŞ-nin üzvü olan dövlət konvensiyanı pozarsa, başqa üzv-dövlət bundan Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinə şikayət verə bilər.

Şikayət, bir qayda olaraq, hüququ pozulan şəxsin bilavasitə özü tərəfindən verilir; bununla yanaşı, şikayət ərizəçinin nümayəndəsi tərəfindən də verilə bilər.

Yalnız bir neçə şərtə əməl olunduqda Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinə şikayət vermək mümkündür. Birinci şərt bundan ibarətdir ki, verilən **şikayətin predmeti** qismində 1950-ci il Avropa Konvensiyasında və ona əlavə edilən protokollarda nəzərdə tutulan hüquqlar çıxış etməlidir. Belə ki, həmin sənədlər nəzərdə tutduğu və təsbit etdiyi müvafiq hüquqların həyata keçirilməsinə təminat verir. Məhz sözügedən konvensiya və ona əlavə edilən protokollarla təmin olunan hüquqlar pozulduqda, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinə şikayət verilə bilər. Lakin, elə mühüm hüquqlar vardır ki, onlar göstərilən konvensiyanın mətnində deyil, əlavə protokollarda nəzərdə tutulmuşdur (məsələn, şəxsin öz əmlakından maneəsiz istifadə etmək hüququ, təhsil hüququ, dövlətin ərazisində sərbəst hərəkət etmək hüququ, yaşayış yeri seçmək azadlığı və digər vacib hüquqlar). Düzdür, protokollar, əsasən, müstəqil hüquqi sənədlər hesab edilir. Lakin, buna baxmayaraq, adıçəkilən kon-

vensiya və ona əlavə edilən hər bir protokol tam və bütöv normativ kompleksdir.

Beləliklə, İnsan Hüquqlarına dair Avropa Məhkəməsi 1950-ci il Avropa Konvensiyasında və ona əlavə edilən protokollarda nəzərdə tutulmuş hüquqların pozulmasına aid olan konkret işlərə baxır. AŞ çərçivəsində qəbul olunmuş digər hər hansı sənəddə (məsələn, Avropa Sosial Xartiyasında) təsbit olunan hüquqların pozulması Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinə müraciət etmək üçün əsas vermir.

İkinci şərt bundan ibarətdir ki, şikayətçi qismində yalnız **zərərçəkən şəxs** çıxış edə bilər. Belə ki, konvensiya-iştirakçısı olan dövlət öz ərazisində yaşayan fiziki şəxslərin 1950-ci il Avropa Konvensiyasında və ona əlavə edilən hər hansı protokolda nəzərdə tutulan hüquqlarını poza bilər və bunun nəticəsində, təbii ki, həmin şəxsə zərər vurulur; şikayət də yalnız zərərçəkən şəxs tərəfindən edilməlidir. Fərdi şikayət institutunun mahiyyəti də məhz bundan ibarətdir.

Üçüncü şərtdə görə, yalnız bu və ya digər dövlət tərəfindən sözügedən konvensiya **ratifikasiya olunduqdan sonra** yaranan məsələlər barədə şikayət etmək olar. Unutmaq olmaz ki, 1950-ci il Avropa Konvensiyasının ratifikasiya olunması və ayrı-ayrı şəxslərin fərdi şikayət vermək hüququnun tanınması AŞ təşkilatına üzv olmağın məcburi şərtidir (34-cü maddə). Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi konvensiya ratifikasiya olunmamışdan əvvəl ortaya çıxan məsələlərə dair verilən şikayəti qəbul etmir və onlara baxmır.

Dördüncü şərtdə görə, şikayət hüquqların pozulması haqqında məsələ səlahiyyətli dövlət orqanı tərəfindən milli səviyyədə qəti olaraq baxıldıqdan sonra **altı aydan gec olmayaraq** verilməlidir. Əgər həmin vaxtdan altı ay keçərsə, verilən şikayətlər qəbul edilmir və onlara baxılmır.

Hüququ pozulmuş şəxs mümkün olan bütün dövlətdaxili (milli) müdafiə, ilk növbədə, məhkəmə müdafiə vasitələrindən istifadə etməlidir. Əgər məsələ dövlətdaxili səviyyədə həll olunmazsa, hüququ pozulmuş şəxs Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinə fərdi şikayətlə müraciət edə bilər.

Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi, hər şeydən əvvəl, **dövlətlərarası mübahisələrə** baxır. Belə ki, üzv-dövlətlərdən biri 1950-ci il Avropa Konvensiyasını poza bilər və belə halda dövlətlərarası mübahisə yaranır. Bu zaman başqa üzv-dövlətin hüququ vardır ki, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinə müraciət etsin.

1950-ci il Avropa Konvensiyasının pozulmasına dair mübahisə həm də fiziki şəxslərlə (fərdlərlə) dövlətlər arasında yaranabilir. **Fiziki şəxslər (fərdlər) və dövlətlər arasında mübahisə** yaranan hallarda isə istənilən fiziki şəxs və qeyri-hökumət təşkilatı Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinə müraciət edə bilər.

Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin¹ səlahiyyətinə gəldikdə, qeyd etməliyik ki, onun yurisdiksiyası konvensiya-iştirakçısı olan bütün dövlətlərə şamil olunur və 1950-ci il Avropa Konvensiyasının həm tətbiqinə, həm də şərhinə dair bütün məsələləri əhatə edir. O, qeyd etdiyimiz kimi, həm dövlətlərarası mübahisələrə, həm də ayrı-ayrı şəxslərin verdikləri fərdi şikayətlərə baxır; bundan başqa, sözügedən məhkəmə orqanı Avropa Şurası Nazirlər Komitəsinin müraciəti əsasında **konsultativ rəylər** verə bilər. Konsultativ rəylər göstərilən konvensiya və ona əlavə edilən protokolların müddələrinin şərhinə dair hüquqi məsələlərə aiddir.

Öz fəaliyyətinə 1959-cu ildə başlayan Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi indiyə kimi mindən çox işə baxmışdır; onun baxdığı işlərin əksəriyyəti fərdi şikayətlərdir. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinə Azərbaycan Respublikası vətəndaşları tərəfindən şikayət edilməsi hallarına da rast gəlinir.²

Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi daimi fəaliyyət göstərən və işləyən orqandır; məhkəmənin tərkibi hakimlərdən ibarətdir və onların sayı konvensiya-iştirakçısı olan dövlətlərin sa-

¹ Ətraflı bax: Əliyev Ə.İ. İnsan hüquqları. Dərslik. Bakı, 2013, § 8.2.

² Ətraflı bax: Qarayeva M.C. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinə müraciətin prosessual mexanizmləri. Azərbaycan Respublikasına qarşı verilən şikayətlərin məqbulluğu barədə qərarların icmalı. Bakı, 2015, 505 s.

yına bərabərdir (47 hakim). Onun olduğu yer Fransanın Strasburq şəhərindəki İnsan Hüquqları Sarayıdır. AŞ təşkilatı da həmin şəhərdə yerləşir və fəaliyyət göstərir.

1950-ci il Avropa Konvensiyası həmişə ona müvafiq protokollar əlavə edilməklə tamamlanmış və dəyişdirilmişdir. Söhbət 15 protokoldan gedir ki, onlar 1952–2013-cü illərdə qəbul edilmişdir. Həmin sənədlər **əlavə protokollar** adlanır. Azərbaycan Respublikası bu protokolların iştirakçısıdır. 1, 4, 6, 7, 12 və 13-cü əlavə protokollar konvensiyada təsbit edilən hüquqların siyahısını genişləndirir; 2, 3, 5, 8, 9 və 10-cu protokollar isə konvension nəzarət orqanlarının prosedur qaydalarında və onların hüquqi vəziyyətində dəyişiklik edir.

11 nömrəli Protokol (1998-ci il) sözügedən konvensiyaya daha vacib dəyişiklik edir. Qeyd etdiyimiz kimi, bu protokol Avropa İnsan Hüquqları Komissiyasının ləğv olunmasına, İnsan Hüquqlarına dair Avropa Məhkəməsi kimi vahid orqanın yaradılmasına yönəlmişdir. Bununla islahat həyata keçirildi ki, nəticədə əvvəlki nəzarət mexanizmində mühüm dəyişiklik olundu; 11 nömrəli Protokolun qüvvəyə minməsi ilə (1 noyabr 1998-ci il) 2, 3, 5, 8, 9 və 10-cu protokollar qüvvədən düşmüşdür.

15 nömrəli Protokol (2013-cü il) 1950-ci il Avropa Konvensiyasına həm əlavələr, həm də dəyişikliklər edir. Əlavə və dəyişikliklər müxtəlif məsələlərə aiddir (məsələn, məhkəmənin 4 ay keçənədək işə baxması, hakimliyə namizədlərin yaş həddinin 65-dən az olması və s.).¹

14 nömrəli Protokol (2004-cü il) nəzarət mexanizmində islahat həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. **1 nömrəli Protokol** (1952-ci il) sözügedən 1950-ci il Avropa Konvensiyasında təsbit olunan hüquqların siyahısını aşağıdakı hüquqlarla tamamlayır: mülkiyyət hüququ, təhsil hüququ, azad seçki hüququ. **4 nömrəli Protokol** (1963-cü il) aşağıdakıları müəyyən edir: müqavilə öhdəliklərini icra etməməyə görə azadlıqdan məhrum

¹ *Ətraflı bax: məsələn*, Əliyev Ə.İ., Əliyev E.Ə., Məhərrəmov M.Y., Əliyev S.F., Məhərrəmov B.A. Avropa insan hüquqları hüququ. Dərs vəsaiti. Bakı, 2015, s. 121-124.

olunmanı qadağan edir; hərəkət etmək azadlığı; vətəndaşların sürgünə göndərilməsini qadağan edir; əcnəbilərin kollektiv surətdə sürgünə göndərilməsi qadağan olunur. **7 nömrəli Protokol** (1987-ci il) nəzərdə tutur: ədalətli məhkəmə prosesi hüququ, cinayət işləri üzrə çıxarılmış məhkəmə hökmlərindən şikayət vermək hüququ, məhkəmə səhfə yol verdikdə kompensasiya almaq hüququ, iki dəfə mühakimə olunmamaq və cəzalandırılmamaq hüququ, ər və arvadın bərabərlik hüququ. **12 nömrəli Protokol** (2000-ci il) hüquqlardan istifadə zamanı diskriminasiyaya yol verilməməsini nəzərdə tutur.

6 nömrəli Protokol (1983-cü il) haqqında, xüsusilə, danışmaq lazımdır. Həmin protokol ölüm hökmünün ləğv edilməsi haqqındadır. Onun 1-ci maddəsində deyilir: «ölüm cəzası ləğv olunur. Heç kəs ölüm cəzasına məhkum edilə və ya edam olunma bilməz». Azərbaycan Respublikasında həmin protokol həm imzalanmış, həm də ratifikasiya edilmişdir ki, bu səbəbdən ölüm cəzası ləğv olunmuşdur.

Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsində ona verilmiş işlərə baxmaq üçün **komitələr** (komitələrin tərkibi 3 hakimdən ibarətdir), **palatalar** (7 hakimdən ibarətdir) və **Böyük Palata** (17 hakimdən ibarətdir) fəaliyyət göstərir. Hakimlər 6 il müddətinə seçilirlər; onların yenidən seçilməsinə icazə verilir; 70 yaşa çatdıqda hakimlərin səlahiyyət müddəti başa çatır.

Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi **dörd seksiyaya** bölünmüşdür. Komitə və palata hər bir seksiyada yaradılır.

Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi baxdığı bu və ya digər məsələ (iş) barəsində müvafiq qərar çıxarır. Çıxarılan qərarlar müvafiq dövlət tərəfindən məcburi surətdə icra edilməlidir. Qərarların icra olunmasına Avropa Şurasının Nazirlər Komitəsi nəzarət edir. AŞ-nin Nizamnaməsinə görə, qərarların icra olunmaması dövlətlərin üzvlüyünün dayandırılmasına gətirib çıxara bilər. Nəhayət, qərarları icra etməyən dövlətlər Avropa Şurası Nazirlər Komitəsinin qərarı ilə AŞ-nin tərkibindən çıxarılır.

Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi konvensiya-iştirakçısı olan dövlətlərin milli məhkəmələrinə münasibətdə yuxarı ins-

tansiya hesab edilmir.¹ Buna görə onun milli məhkəmələrin və ya dövlət hakimiyyət orqanlarının qəbul etdiyi qərarları ləğv etmək hüququ yoxdur; o, hüquqi nəticəsi olan tədbirlər görülməsi barədə sərəncamlar vermək hüququna da malik deyil. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi yalnız konkret şikayətlərə (işlərə) baxaraq, müəyyən edir ki, həqiqətənmi 1950-ci il Avropa Konvensiyasının normaları pozulmuşdur. O, şikayəti (iddianı) təmin edərək həm maddi (əmlak) ziyanın, həm də mənəvi (qeyri-əmlak) zərərin əvəzinin ödənilməsi (kompensasiya olunması) barədə qərar çıxara bilər. Zərərçəkən tərəfə həmçinin çəkilmiş xərc və məsrəflərin əvəzi ödənilir. Onun çıxardığı qərarlar presedent əhəmiyyətinə malik olub, Avropa hüquq doktrinasının formalaşmasına və inkişafına mühüm təsir göstərir.

Ən «qocaman» regional beynəlxalq humanitar təşkilatlardan biri olan AŞ çərçivəsində həm də 18 oktyabr 1961-ci il tarixdə Turin şəhərində **Avropa Sosial Xartiyası** imzalanmışdır. 1965-ci il fevralın 26-da qüvvəyə minən xartiya avropalıların – AŞ üzvü olan dövlətlərin yurisdiksiyasında olan şəxslərin malik olduqları sosial və iqtisadi hüquqların tənzimlənməsinə həsr olunmuşdur. Burada 19 növ hüquq təsbit olunur: əmək hüququ (1-ci maddə), təhlükəsiz və sağlam əmək şəraiti hüququ (2-ci maddə), əməkhaqqı almaq hüququ (4-cü maddə), kollektiv və digər müqavilələr bağlamaq hüququ (6-cı maddə), uşaq və gənclərin müdafiə hüququ (7-ci maddə), işləyən qadınların müdafiə hüququ (8-ci maddə), sosial təminat hüququ (12-ci maddə), sosial və tibbi yardım hüququ (13-cü maddə), ailənin müdafiə hüququ (16-cı maddə) və s.

5 may 1988-ci il tarixdə **Əlavə Protokol** qəbul edildi ki, o, sözügedən xartiyayı tamamlayır. Həmin Əlavə Protokol müvafiq hüquqların siyahısını xeyli genişləndirərək, onların sayını 19-dan 25-ə çatdırır. Söhbət bu kimi hüquqlardan gedir: cinsindən asılı olmayaraq, məşğulluq məsələlərində bərabər imkanla-

¹ *Bu məhkəmə orqanı barədə daha ətraflı: Международное право. Учебник / Под общ. ред. А.Я.Капустина. М., 2008, гл.27.*

ra malik olmaq və müraciət etmək hüququ (1-ci maddə), informasiya və konsultasiya hüququ (2-ci maddə), əmək şəraitinin və istehsal mühitinin müəyyənləşdirilməsində və yaxşılaşdırılmasında iştirak etmək hüququ (3-cü maddə), yaşlı şəxslərin sosial müdafiə hüququ (4-cü maddə).

9 noyabr 1995-ci il tarixdə ikinci **Əlavə Protokol** qəbul edildi ki, o, 1998-ci il noyabrın 1-dən qüvvəyə minmişdir. Protokol kollektiv müraciət (şikayət) etmək məsələsini nəzərdə tutur.

1996-cı ildə yenidən baxılma nəticəsində sözügedən xartiya yeni redaksiyada qəbul olundu və 1 iyul 1999-cu ildə qüvvəyə mindi. Hal-hazırda **1996-cı il Xartiyası** (yeni redaksiyada Xartiya) qüvvədədir. 1996-cı il Xartiyasına 1961-ci il Xartiyasında və 1988-ci il Əlavə Protokolunda nəzərdə tutulan hüquqlar, 1961-ci il Xartiyasının yaratdığı nəzarət proseduru və kollektiv şikayət (müraciətetmə) haqqında normalar (24 – 31-ci maddələr) daxildir.

Qeyd etməliyik ki, AŞ çərçivəsində 150-dən çox konvensiya qəbul edilmişdir ki, onlar insan hüquqlarını müdafiə etməyin müxtəlif aspektlərinə aiddir. Həmin konvensiyalar sırasına daxildir: Avropa Mədəniyyət Konvensiyası (1954-cü il), Avropa yerli idarəetmə Xartiyası (1985-ci il), İşgəncələrin və qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftarın və ya cəzanın qarşısının alınması haqqında Avropa Konvensiyası (1987-ci il), Regional dillər və azlıqların dilləri haqqında Avropa Xartiyası (1992-ci il), Milli azlıqların müdafiəsi haqqında Çərçivə Konvensiyası (1995-ci il), Uşaq hüquqlarının həyata keçirilməsi haqqında Avropa Konvensiyası (1996-cı il), Bioloji və tibbi nailiyyətlərdən istifadə ilə bağlı insan hüquqlarının və insan varlığının ləyaqətinin müdafiəsi haqqında Konvensiya və s.

İnsan hüquqlarını müdafiə etmək üçün Avropada yaradılan regional beynəlxalq təşkilatlardan biri **Avropada Təhlükəsizlik**

və Əməkdaşlıq Təşkilatı¹ (ATƏT) hesab olunur. İnsan hüquqlarının qorunması sahəsində dövlətlərin əməkdaşlığı həm də bu regional təşkilat çərçivəsində həyata keçirilir. Unutmaq olmaz ki, insan hüquqlarının qorunması və müdafiəsi ATƏT-in fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindən biridir.² Bu təşkilat çərçivəsində qəbul edilən regional xarakterli sənədlər insan hüquqlarının qorunmasına aid normalar nəzərdə tutur ki, onlar beynəlxalq publik insan haqları hüququnun regional mənbələri sırasına daxildir.³ Xüsusilə də, bunu deməliyik ki, ATƏT çərçivəsində insan hüquqlarını müdafiə etmək üçün Helsinki Yekun Aktının qəbul edilməsi (1975-ci il) vacib əhəmiyyətə malikdir. Həmin aktın tərkib hissəsi olan Prinsiplər Bəyannaməsi insan hüquqlarına və əsas azadlıqlara hörmət edilməsini beynəlxalq publik hüququn əsas prinsiplərindən biri kimi formulə edir. Helsinki Yekun Aktı dörd bölmədən ibarətdir ki, həmin bölmədən biri humanitar sahədə əməkdaşlıq məsələlərinə həsr edilmişdir.

AŞ, ATƏT və digər Avropa regional beynəlxalq təşkilatlarının fəaliyyəti nəticəsində **«insan hüquqlarını müdafiə etməyin Avropa standartları»** kimi anlayış formalaşmışdır; ona həm də «insan hüquqlarını müdafiə etməyin Avropa sistemi» deyilir.⁴ Söhbət, mahiyyətcə, insan hüquqlarını Avropa regional beynəlxalq-hüquqi müdafiə mexanizmindən gedir. Avropa regional müdafiə mexanizminin məqsədi fiziki şəxsləri (fərdləri) beynəlxalq qərantıya ilə təmin etməkdən ibarətdir ki, belə qərantıya zərərin əvəzini almaq hüququna əlavədir.

¹ *Ətraflı bax: məsələn*, Əliyev Ə.İ. İnsan hüquqları. Dərslik. Bakı, 2013, § 8.1; Avropa hüququ. Dərslik / E.Ə.Əliyevin ümumi redaktəsi ilə. Bakı, 2016, III bölmə, s.715-723.

² Международное право. Учебник / Отв. ред. В.И.Кузнецов, Б.Р.Тузмухамедов. М., 2007, с.918.

³ Международное право. Учебник / Отв. ред. А.Н.Вылегжанин. М., 2009, с.301.

⁴ Международное право. Особенная часть. Учебник/Отв.ред. Р.М.Валеев, Г.И.Курдюков. М., 2010, с.42.

14.3.2. Amerika regionunda insan hüquqlarının tənzimlənməsi

İnsan hüquqları həm də Amerika regionunda qorunur və müdafiə olunur. Belə ki, Amerika Dövlətləri Təşkilatı (ADT) çərçivəsində insan hüquqlarını müdafiə etməyin regional sistemi yaradılmışdır. Həmin təşkilat çərçivəsində **İnsan hüquqları haqqında Amerika Konvensiyası** qəbul edilmişdir. San-Xose şəhərində keçirilən Amerikaarası konfransda qəbul edildiyinə görə konvensiya həm də «**San-Xose Paktı**» adlanır. Konvensiyanın qəbul edilməsi 1969-cu il noyabrın 22-nə təsadüf edir; 18 iyul 1978-ci il tarixdən isə konvensiya qüvvəyə minmişdir.¹ Konvensiyanı imzalamaq, ratifikasiya etmək və ya ona qoşulmaq hüququna yalnız ADT-nin üzvü olan dövlətlər malikdir. Buna görə də, konvensiya «qapalı tipli» beynəlxalq müqavilə hesab edilir. Lakin o, regional xarakterli çoxtərəfli sənəddir. Konvensiyada ADT-nin üzvü olan bütün dövlətlər iştirak edir. Konvensiya iştirakçı-dövlətlər üçün məcburidir; o, məcburi hüquqi qüvvəsi olan sənəddir.

Konvensiya yalnız mülki və siyasi hüquqlar təsbit edir. Bu hüquqlar onun 3–25-ci maddələrində nəzərdə tutulmuşdur (ad hüququ, uşaq hüququ, vətəndaşlıq hüququ, milli mənsəbiyyət hüququ, qanun qarşısında bərabərlik hüququ, sığınacaq hüququ və s.).

Konvensiyanın 26-cı maddəsi yalnız bircə vəzifə müəyyən edir. Bu vəzifəyə görə, iqtisadi, sosial və mədəni hüquqların həyata keçirilməsi üçün zəruri tədbirlər görülməlidir.

Konvensiya müvafiq **nəzarət mexanizminin** yaradılmasını nəzərdə tutur. Nəzarət mexanizminin mahiyyəti bundan ibarətdir ki, konvensiya-iştirakçısı olan dövlətlər öz üzərlərinə müəyyən öhdəliklər götürmüşdür. Onların həmin öhdəlikləri yerinə yetirmələrinə nəzarəti konvensiya əsasında yaradılmış iki orqan həyata keçirir: Amerikaarası İnsan Hüquqları Komissiyası,

¹ *İnsan hüquqlarının müdafiəsinə dair Amerikaarası sistem barədə ətraflı bax: məsələn, Əliyev Ə.İ. İnsan hüquqları. Dərslik. Bakı, 2013, § 8.6.*

Amerikaarası İnsan Hüquqları Məhkəməsi. Konvensiyanın 33-cü maddəsinə uyğun olaraq, onlar nəzarət etmək səlahiyyətinə malikdirlər.

Adıçəkilən komissiya və məhkəmə orqanı ayrı-ayrı şəxslərin verdikləri şikayətlərə baxır. Şikayətlər konvensiyada təsbit olunan hüquqların pozulması barədədir. İştirakçı-dövlətlərdən hər hansı biri konvensiyada nəzərdə tutulan öhdəliyi poza bilər. Belə halda başqa dövlət konvensiyanın iştirakçı-dövlət tərəfindən pozulmasına dair şikayətlə komissiyaya müraciət edə bilər (Konvensiyanın 44-cü maddəsi). Mütəxəssislərin çoxu belə hesab edirlər ki, göstərilən orqanların praktikada gördükləri işlərin effekti az olub, kifayət dərəcədə deyildir.

İnsan hüquqlarının müdafiə sistemini təşkil edən sənədlər arasında İnsan hüquqları haqqında Amerika Konvensiyası mühüm yer tutur. Konvensiyaya əlavə olaraq iki protokol qəbul edilmişdir. Birinci Protokol iqtisadi, sosial və mədəni hüquqları tənzimləyir. İkinci Protokol isə ölüm cəzasının ləğv olunması haqqındadır; lakin o, indiyə kimi qüvvəyə minməmişdir.

İnsan hüquqlarının Amerika müdafiə sisteminin fəaliyyətinin əsasını həm də aşağıda göstərilən iki sənəd təşkil edir. Bunlardan biri **Amerika Dövlətləri Təşkilatının Nizamnaməsidir**. Burada insan hüquq və azadlıqlarına aid müddəalar nəzərdə tutulur, insan hüquqları sahəsində əsas prinsiplər formulə edilir; Nizamnamə 1948-ci ildə qəbul edilmişdir.

İkinci sənəd **İnsan hüquq və vəzifələri haqqında Amerika Bəyannaməsi** adlanır ki, həmin sənəd də 1948-ci ildə qəbul olunmuşdur. Bəyannamə əsas siyasi, mülki, iqtisadi, sosial və mədəni hüquqları təsbit edən ilk beynəlxalq sənəddir. Burada insan hüquq və azadlıqlarının kifayət qədər geniş siyahısı verilir, həmçinin insan vəzifələri (məsələn, təhsil almaq, qanuna tabe olmaq, cəmiyyətə və millətə xidmət etmək, vergi ödəmək, işləmək, xarici dövlətdə siyasi fəaliyyətdən çəkinmək və digər mükəlləfiyyətlər) müəyyən olunur ki, onların sayı 10-dur.

14.3.3. Afrika regionunda insan hüquqlarının tənzimlənməsi

İnsan hüquqlarının müdafiəsi həm də Afrika regionunda həyata keçirilir. Düzdür, bəzən, belə fikir söylənilir ki, insan hüquqlarına hörmət etmək, eləcə də ölkə həyatında hüququn pri-matlığı (aliliyi, üstünlüyü) demokratiyanın yalnız Avropa anla-yışına xas olan prinsipləridir. Yaddan çıxarmaq olmaz ki, siyasi plyuralizm, çoxpartiyalılıq, demokratik seçkilər və iqtisadi islahatlar kimi anlayışların həyata keçirilməsinə Afrika ictimai-si-yasi həyatının böyük ehtiyacı vardır. Bu kimi mütərəqqi anla-yışların realizə olunması Afrika regionuna daxil olan ölkələrin gələcəkdə yeganə inkişaf perspektivi və yolu hesab edilməlidir. Lakin, buna baxmayaraq, Afrika regionunda da insan hüquqları-nın tənzimlənməsinə, qorunmasına və müdafiəsinə mühüm əhəmiyyət verilir. Belə ki, **insan hüquqlarını müdafiə etmə-yin Afrika sistemi**¹ formalaşmışdır. Məhz bu sistem vasitəsilə Afrika regionunda insan hüquqlarının qorunması təmin olunur. Həmin sistemin formalaşmasında Afrika Birliyi Təşkilatı mü-hüm rol oynamışdır. Bu regional beynəlxalq təşkilat 2001-ci il-də yenidən təşkil olundu; o, indi **Afrika İttifaqı** adlanır.

Afrika Birliyi Təşkilatı çərçivəsində 27 iyun 1981-ci il tarix-də insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində vacib sənəd qəbul olundu ki, o, «**Afrika İnsan Hüquqları Xartiyası**» adlanır. Bu sənəd Afrika Birliyi Təşkilatına üzv olan ölkələrin hökumət və dövlət başçılarının Nayrobi şəhərində (Nigeriya) keçirilən 19-cu sessiyasında imzalanmış və 21 oktyabr 1986-cı ildən qüvvə-yə minmişdir.

Sözgedən xartiya qapalı tipli beynəlxalq müqavilədir. Belə ki, yalnız Afrika İttifaqının üzvü olan dövlət xartiyanın iştirak-çısı ola bilər. Bu gün Afrika İttifaqının üzvü olan 51 dövlət xartiyanın iştirakçısıdır. Həbəşistan və Eritreya xartiyanı imza-

¹ Ətraflı bax: Əliyev Ə.İ. İnsan hüquqları. Dərslik. Bakı, 2013, § 8.7.

lasalar da, indiyə kimi onu ratifikasiya etməmişlər;¹ Mərakeş Afrika dövləti olsa da, Afrika İttifaqının üzvü deyildir və bu səbəbdən həmin dövlətin xartiyanın iştirakçısı olması qeyri-mümkündür.

Afrika Xartiyası, ilk növbədə, insan hüquqlarına həsr olunan sənəddir. Burada həm sosial-iqtisadi, həm mədəni, həm mülki, həm də siyasi hüquqlar təsbit olunmuşdur (1–18-ci maddələr). Xartiyada həm də xalqların hüquqları nəzərdə tutulur (19–24-cü maddələr). Onların sırasına aiddir: öz müqəddəratını təyin etmə hüququ, inkişaf etmək hüququ, təbii sərvətlərə və resurslara olan hüquq və s.

Xartiya insan hüquqlarının qorunması ilə bağlı olaraq, dövlətlərin üzərinə müəyyən vəzifələr qoyur (25 – 26-cı maddələr). Xartiyanın 27–29-cu maddələri isə insan vəzifələrini müəyyənləşdirir. Afrika Xartiyası əsasında həm də **Afrika İnsan Hüquqları Komissiyası** təsis edilmişdir. Bu komissiyanın əsas və başlıca səlahiyyəti bundan ibarətdir ki, o, həm insan hüquqlarının, həm də xalqların hüquqlarının müdafiəsini təmin etməlidir. Xartiyanı təfsir etmək, insan hüquqlarının (xalqların hüquqlarının) inkişafına yardım göstərmək, beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq etmək və s. işlər də onun malik olduğu səlahiyyətlər sırasına daxildir. Komissiya 11 üzvdən ibarətdir. 1998-ci ildə Afrika Xartiyasına əlavə olaraq dövlət və hökumət başçıları tərəfindən müvafiq **Protokol** qəbul olundu. Həmin protokol əsasında **Afrika İnsan Hüquqları Məhkəməsi** yaradıldı. 2004-cü ildən qüvvəyə minən protokol Afrika İnsan Hüquqları Məhkəməsini petisiyalara (şikayətlərə) baxmaq səlahiyyəti ilə təmin edir. Şikayət etmək hüququna həm ayrı-ayrı şəxslər, həm də qeyri-hökumət təşkilatları malikdirlər. Əgər Afrika Xartiyasında təsbit edilən mülki, iqtisadi, sosial, mədəni və siyasi hüquqlar pozularsa, onlar adıçəkilən məhkəməyə şikayət göndərə bilərlər. Bundan başqa, məhkəmə maraqlı üzvdövlətlər tərəfindən adıçəkilən komissiyaya göndərilən şikayət-

¹ Международное право. Особенная часть. Учебник / Отв. ред. Р.М.Валеев, Г.И.Курдюков. М., 2010, с.51.

lərə baxır. Məhkəmə üzv-dövlətlərin göndərdiyi sorğu əsasında konsultativ rəy vermək səlahiyyətinə də malikdir; verilən konsultativ rəylər xartianın təfsir olunması barədədir.

14.3.4. MDB çərçivəsində insan hüquqlarının regional müdafiəsi

İnsan hüquqlarının regional səviyyədə müdafiəsi həm də **Müstəqil Dövlətlər Birliyi** (MDB) çərçivəsində həyata keçirilir. 26 may 1995-ci ildə **İnsanın hüquqları və əsas azadlıqları haqqında MDB Konvensiyası** qəbul edilmişdir ki, həmin konvensiya vasitəsilə MDB məkanında insan hüquqları qorunur və müdafiə edilir.¹ Konvensiyada insan hüquqlarına dair beynəlxalq sənədlərdə nəzərdə tutulan bütün hüquqlar (mülki, siyasi və sosial-iqtisadi hüquqlar), demək olar ki, təsbit edilərək təkrarlanır. Konvensiya MDB iştirakçısı olan üzv-dövlətlər tərəfindən qəbul olunmuşdur. Azərbaycan Respublikası da konvensiya-iştirakçısı olan dövlətlər sırasına daxildir; o, konvensiyanı həm imzalamış, həm də ratifikasiya etmişdir.

İnsan Hüquqları Komissiyası həm də MDB çərçivəsində təsis olunmuşdur. Konsultativ orqan olan bu komissiya MDB Nizamnaməsinin 33-cü maddəsi əsasında yaradılmışdır. Həmin orqan müvafiq əsasnamə (MDB İnsan Hüquqları Komissiyası haqqında Əsasnamə) üzrə fəaliyyət göstərir; 1993-cü ildə qəbul edilən Əsasnamə MDB Konvensiyasının ayrılmaz hissəsi sayılır. Komissiya sözügedən MDB Konvensiyasının yerinə yetirilməsi üzərində nəzarət (müşahidə) həyata keçirən xüsusi orqandır. Bu orqan vasitəsilə üzv-dövlətlərin MDB çərçivəsində insan hüquqlarına dair öz üzərlərinə götürdükləri öhdəliklərin yerinə yetirilməsi təmin olunur.

1994-cü ildə MDB çərçivəsində həm də milli azlıqların hüquqlarının müdafiəsinə həsr olunan müvafiq konvensiya qəbul

¹ *Ətraflı bax:* Əliyev Ə.İ. İnsan hüquqları. Dərslik. Bakı, 2013, § 8.5.

edilmişdir. Konvensiya milli azlıqlara mənsub olan şəxslərin hüquqlarının təmin olunması barədədir.

14.3.5. İslamda insan hüquqlarının müdafiəsi

Müsəlman dövlətləri arasında əməkdaşlıq həm də insan hüquqları sahəsində həyata keçirilir. Müsəlman dövlətlərinin əməkdaşlığı nəticəsində insan hüquqları sahəsində bir sıra akt qəbul edilmişdir ki, onlar spesifik xüsusiyyətlərə malikdir. Həmin aktlar, hər şeydən əvvəl, deməli ki, insan hüquqlarına «İslam» yanaşmasını əks etdirən sənədlər olub, dini xarakterə malikdir.

1980-ci ildə Məhəmməd Peyğəmbərə (s.ə.s.) həsr olunmuş beynəlxalq konfransda (London) insan hüquqlarına aid müvafiq sənəd qəbul edildi. Həmin sənəd belə adlanır: «**İnsan hüquqlarına dair Ümumi İslam Bəyannaməsi**». Bəyannamə preambula hissəsindən və 23 maddədən ibarətdir. Preambulada sənədin dini xarakterə malik olması göstərilir. Burada qeyd edilir ki, insan hüquqları İlahi mənşəli olub, Allah-Taalanın sanksiyaları ilə təmin olunur. İlahi xarakterə malik olmasına görə insan hüquqlarını hakimiyyət (assosiasiyalar və digər institutlar) nə məhdudlaşdır, nə ləğv edə, nə də poza bilər. Bəyannamənin maddələrində mülki, siyasi, iqtisadi və sosial hüquqlar təsbit olunur. Bəyannamə tövsiyə xarakterli sənəd olub, məcburi hüquqi qüvvəyə malik deyildir.

İslam ölkələrinin beynəlxalq təşkilatı kimi 1969-cu ildə yaradılmış İslam Konfransı Təşkilatı çərçivəsində **İslamda insan hüquqlarına dair Dəkkə Bəyannaməsi** də vacib sənədlərdən biri hesab edilir. Bəyannamə 1983-cü ildə xarici işlər nazirlərinin XIV konfransında qəbul olunmuşdur. Bu sənəd insan hüquqlarına teoloji nöqteyi-nəzərdən yanaşır.

Həmçinin xarici işlər nazirlərinin XIX konfransında 1990-cı ildə **İslamda insan hüquqları haqqında Qahirə Bəyannaməsi** qəbul edilmişdir. O, İslam Konfransı Təşkilatı tərəfindən qəbul olunan sənəddir (hal-hazırda bu təşkilat öz tərkibində 57 İslam

dövlətini birləşdirir). Preambuladan və 25 maddədən ibarət olan Qahirə Bəyannaməsi həm mülki, həm siyasi, həm də iqtisadi-sosial hüquqlar təsbit edir. Bəyannamədə Qərb ölkələri üçün ənənəvi olan hüquqlardan başqa, digər hüquqlar da öz əksini tapmışdır (məsələn, uşağın valideynləri, dövlət və cəmiyyət tərəfindən qayğı göstərilməsini tələb etmək hüququ və s.). Bəyannamədə həm də müvafiq vəzifələr müəyyən edilir (məsələn, təhsil almaq vəzifəsi və s.). Bəyannamə müstəmləkəçiliyi, adamları girov götürməyi və s. əməlləri qadağan edir.

14.3.6. İnsan hüquqlarını müdafiə etməyin Asiya sistemi

Qeyd etmək lazımdır ki, BMT Nizamnaməsi qəbul edildikdən sonra insan hüquq və azadlıqlarını müdafiə etmək üçün müvafiq regional təşkilatlar yaradılmağa başladı. Regional təşkilatlar regional sazişlər əsasında təsis edilirdi ki, belə sazişlərin bağlanmasına BMT Nizamnaməsi yol verir.

Yaddan çıxarmamalıyıq ki, BMT Nizamnaməsinin VIII fəslə «Regional sazişlər» adlanır. Məhz bu fəslə uyğun olaraq, Avropa regionunda AŞ, Amerika regionunda ADT və Afrika regionunda Afrika Birliyi Təşkilatı (Afrika İttifaqı) yaradıldı ki, insan hüquqlarını müdafiə etmək mümkün olsun. Nəticədə insan hüquqlarını müdafiə etmək üçün üç regional sistem formalaşdı: Avropa sistemi, Amerika sistemi, Afrika sistemi. Asiya qitəsində isə müvafiq təsisatlar, yəni aidiyyəti regional qurumlar (təşkilatlar) yaradılmadı. Nəzərdən qaçıрмаq olmaz ki, BMT bir neçə coğrafi region müəyyən etmişdir. Asiya-Sakit Okean regionu yeganə bölgədir ki, onun özünün insan hüquqlarını müdafiə etmək sistemi mövcud deyildir. Lakin, buna baxmayaraq, sözügedən bölgədə insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində, az da olsa, müəyyən sənədlər qəbul edilmişdir.¹ Söhbət, ilk növbədə, **İnsan və xalqların hüquqları haqqında Asiya-Sakit**

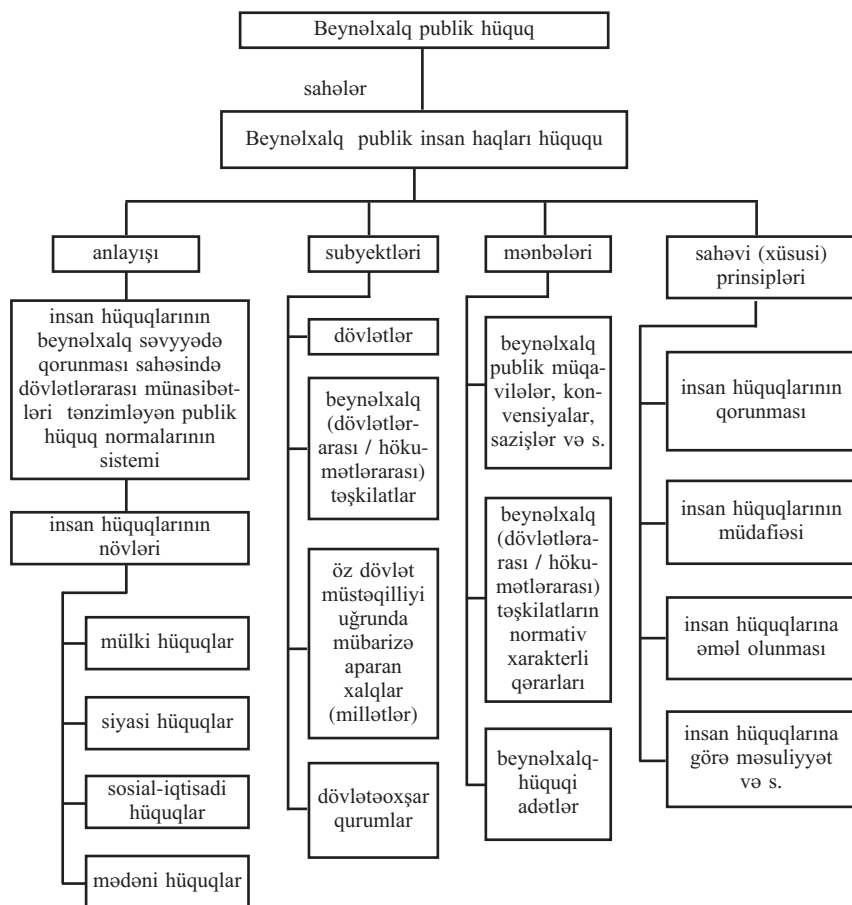
¹ *Ətraflı bax: məsələn, Əliyev Ə.İ. İnsan hüquqları. Dərslik. Bakı, 2013, § 8.8.*

Okean Bəyannaməsindən gedir; bəyannamə 1988-ci ildə qəbul edilmişdir.

Sözügedən bəyannamədə, hər şeydən əvvəl, **insan hüquqları** təsbit edilir. Burada öz kollektiv və dövlətində dinc və təhlükəsiz yaşamaq hüququ, maddi, mənəvi və fiziki cəhətdən mövcud olma hüququ, zorakılıq və qorxudan azad olmaq hüququ və s. hüquqlar müəyyənləşdirilir.

Adıçəkilən bəyannamədə həm də **xalqların hüquqları** təsbit olunur. Məsələn, ləyaqətli mühitdə yaşamaq hüququ, inkişaf etmək hüququ və digərləri.

XIV FƏSİL ÜZRƏ ƏYANİ SXEM

XIV FƏSİL ÜZRƏ TÖVSIYƏ EDİLƏN ƏLAVƏ ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev Ə.İ. İnsan hüquqları. Dərslik. Bakı, 2019, 352 s.
2. Əliyev Ə.İ., Əliyev E.Ə. və b. Avropa insan hüquqları hüququ. Dərs vəsaiti. Bakı, 2015, 128 s.
3. Hüseynov L.H. Beynəlxalq hüquq. Dərslik. Bakı, 2008 (XV fəsil).
4. Mustafayeva A.İ. Bioetika, hüquq və insan hüquqları. Bakı, 2013, 340 s.
5. Mustafazadə A.İ., Aslanov Z.N. Tibb hüququ. Dərs vəsaiti. Bakı, 2017, 204 s.
6. Лукашук И.И. Международное право. Особенная часть. Учебник. М., 1998 (гл. III).
7. Международное право. Учебник / Отв. ред. А.Н.Вылегжанин. М., 2009 (гл. 11).
8. Международное право. Учебник / Отв. ред. Б.Р.Тузмухамедов. М., 2015 (гл.9).
9. Международное право. Учебник / Отв. ред. Г.В.Игнатенко, О.И.Тиунов. М., 2010 (гл. 15).
- 10.Международное публичное право. Учебник / Отв. ред. К.А.Бекяшев. М., 2009 (гл. IX).
- 11.Международное право. Учебник / Под общ. ред. А.Я.Капустина. М., 2008 (гл. 16).

XV FƏSİL.
BEYNƏLXALQ PUBLİK HUMANİTAR HÜQUQ

15.1. Beynəlxalq publik humanitar hüquq beynəlxalq publik hüququn sahəsi kimi

15.1.1. Beynəlxalq publik humanitar hüquq anlayışı

Müasir beynəlxalq publik hüquq dövlətlər arasında dinc münasibətlərin, necə deyirlər, «dostluq əlaqələrinin» inkişaf etməsinə üstünlük və prioritet əhəmiyyət verir. Bu, hamılıqla qəbul olunmuş xüsusiyyətdir. Aydın bir həqiqətdir ki, beynəlxalq publik hüquq silahlı münaqişələrin əleyhinə olan hüquq sistemidir. Təsadüfi deyil ki, o, dövlətlərarası münasibətlərdə güc tətbiq etməmək və ya güclə hədələməmək kimi prinsiplərdən çıxış edir. Bu, beynəlxalq publik hüququn müəyyənləşdirdiyi əsas prinsiplərdən biridir. Lakin, beynəlxalq publik hüquq istisna hallarda güc tətbiq olunmasına yol verir ki, bu, hüquqa uyğun hərəkətdir. Məsələn, fərdi və kollektiv özünümüdafiəyə zərurət yaranarsa, dövlətlər BMT Nizamnaməsinin 51-ci maddəsi əsasında güc tətbiq edə bilər ki, bu, beynəlxalq publik hüquqa zidd deyildir. Dövlətlər tərəfindən həm də o halda güc tətbiq edilə bilər ki, sülh pozulsun, sülh üçün təhlükə yaransın və ya təcavüz aktları həyata keçirilsin (BMT Nizamnaməsinin VII fəslə). BMT Nizamnaməsində bu kimi maddələrin nəzərdə tutulması belə bir fikir söyləməyə əsas yaradır ki, müasir beynəlxalq publik hüquq istisna hallarda dövlətlər arasında beynəlxalq silahlı münaqişələrə yol verir; belə münaqişələr müxtəlif səbəblərə görə yarana bilər. Əlbəttə, dövlətlər arasında əmələ gələn beynəlxalq silahlı münaqişələr tənzimlənməlidir. Həmin münaqişələrin tənzimlənməsi isə müvafiq beynəlxalq publik hüquq normaları vasitəsi ilə həyata keçirilir. Məhz belə normaların sistemi beynəlxalq publik humanitar hüquq adlanır.

Beynəlxalq publik hüquq dövlətlərin bir-birilə təcavüzkar müharibə aparmalarını qadağan edir. Lakin, bu cür qadağanet-

mə heç də özlüyündə buna gətirib çıxarmır ki, silahlı münaqişələrin yaranmasına səbəb olan hallara ictimai həyatda son qoyulur və onlar aradan qaldırılır. Nəzərə almaq lazımdır ki, təcavüzkar müharibələrin aparılmasının beynəlxalq publik hüquq tərəfindən qadağan olunmasına baxmayaraq, dövlətlər öz aralarında yaranmış mübahisələri həll etmək üçün, bəzən, silahlı-hərbi gücdən istifadə edilməsinə üstünlük verirlər. Bu zaman, təbii ki, dövlətlər arasında beynəlxalq silahlı (hərbi) münaqişələr yaranır. Həmin münaqişələr beynəlxalq publik hüquqla tənzimlənir. Beynəlxalq publik hüquqla tənzimlənmə isə silahlı münaqişələri mümkün dərəcədə maksimum səviyyədə humanistləşdirmək məqsədi güdür. Beynəlxalq publik hüquq beynəlxalq silahlı münaqişələri ona görə tənzimləyir ki, amansız müharibə aparma tendensiyası məhdudlaşdırılsın, silahlı münaqişədə iştirak edən şəxslərə, yaralılara, əsirlərə (hərbi əsirlərə) və xüsusən də, dinc (mülki) əhaliyə münasibətdə humanitar standartlara əməl olunması təmin edilsin.

Beynəlxalq publik humanitar hüquq dedikdə dövlətlər arasında bu və ya digər səbəbə görə yaranan beynəlxalq silahlı münaqişələri tənzimləyən beynəlxalq publik hüquq normalarının sistemi başa düşülür. Beynəlxalq publik humanitar hüquq belə bir suala cavab verir ki, beynəlxalq silahlı münaqişələr dövründə bu münaqişələrdə iştirak edən dövlətlər necə və hansı qaydada davranmalıdır. Təsadüfi deyil ki, beynəlxalq publik humanitar hüquq beynəlxalq silahlı münaqişələr zamanı dövlətlərin davranışını (tərəflərin hüquq və vəzifələrini) tənzimləyən hüquq normalarının məcmusundan ibarətdir.

Beynəlxalq publik humanitar hüquq beynəlxalq publik hüququn **xüsusi hissəsinin** tərkibində müstəqil sahələrdən biri sayılır. Belə ki, onun özünəməxsus **nizamasalma predmeti** vardır. Məlum məsələdir ki, beynəlxalq (dövlətlərarası) münaqişələr zamanı müəyyən növ ictimai münasibətlər əmələ gəlir. Məhz həmin münasibətlər, yəni **beynəlxalq (dövlətlərarası) silahlı münaqişələr gedişində yaranan ictimai münasibətlər**

beynəlxalq publik humanitar hüququn nizamasalma predmetini təşkil edir.

Beynəlxalq silahlı münaqişənin nə demək olduğuna gəldikdə, qeyd etməliyik ki, dövlətlər arasında aparılan silahlı mübarizə **beynəlxalq silahlı münaqişə** adlanır.¹ Beynəlxalq silahlı münaqişəyə misal olaraq, I və II Dünya müharibələrini, Böyük Britaniya və Argentina (1982-ci il), İran və İraq arasındakı müharibəni (XX əsrin 80-ci illəri) və s. göstərmək olar.

Beynəlxalq publik hüquq sistemində beynəlxalq publik humanitar hüququn tutduğu yerə və onun məzmununun nədən ibarət olması məsələsinə dair münasibət birmənalı deyildir. Bu məsələlərə yanaşmada alimlərin fikirləri müxtəlif olub üst-üstə düşmür. Bəzi müəlliflər beynəlxalq publik humanitar hüququ daha geniş kontekstdə qəbul edərək onun məzmununa iki məsələni aid edirlər:² dinc zamanlarda insan hüquqlarının müdafiəsi və təmin olunması, silahlı münaqişələr dövründə insan hüquqlarının müdafiəsi və təmin olunması.

Digər alimlər belə hesab edirlər ki, beynəlxalq publik humanitar hüquq beynəlxalq publik hüququnun müstəqil sahələrindən biri olan beynəlxalq insan haqları hüququnun tərkib hissəsidir.³ Belə fikir söyləməklə həmin alimlər beynəlxalq publik humanitar hüququ beynəlxalq publik hüququn müstəqil sahəsi kimi tanıyırlar.

Elə müəlliflər də vardır ki, onlar beynəlxalq publik insan haqları hüququnu və beynəlxalq publik humanitar hüququ bey-

¹ Международное право. Учебник / Отв. ред. Г.М.Мелков. М., 2011, с. 597.

² Международное право. Учебник / Отв. ред. Г.В.Игнатенко, О.И.Тиунов. М., 2010, с.460; Бирюков П.Н. Международное право. Учебное пособие. М., 2006, с.427.

³ *Məsələ, bax:* Международное право. Учебник / Отв. ред. Ю.М.Колосов, Э.С.Кривчикова. М., 2005, с.449-480, 532-559; Международное публичное право. Учебник / Отв. ред. К.А.Бекашев. М., 2004, с. 270-311, 800-818 və b.

nəlxalq publik hüququn ayrı-ayrı sahələri hesab edirlər.¹ Qeyd etməliyik ki, bu cür fikir söyləyən müəlliflər çoxluq təşkil edir; diplomatların əksəriyyəti də, məhz belə yanaşma nümayiş etdirir. Bunu da deməliyik ki, xarici ədəbiyyat səhifələrində, habelə dövlətlərin xarici siyasi praktikasında həmin yanaşma üstünlük təşkil edir.

Beynəlxalq publik hüququn beynəlxalq publik insan haqları hüququ və beynəlxalq publik humanitar hüquq kimi iki müstəqil sahəsinin mövcud olması barədə mübahisə bu gün də davam edir. Bizim mövqeyimiz bundan ibarətdir ki, beynəlxalq publik humanitar hüquq və beynəlxalq publik insan haqları hüququ beynəlxalq publik hüququn ayrıca müstəqil sahələridir. Belə ki, həmin hüquq sahələrinin hər birinin fərqli özünəməxsus nizamasalma predmeti vardır. Beynəlxalq publik insan haqları hüququnun nizamasalma predmetini dinc zamanlarda insan hüquq və azadlıqlarının qorunması ilə bağlı yaranan ictimai münasibətlər təşkil edir. Beynəlxalq publik humanitar hüququn nizamasalma predmeti isə silahlı münaqişələr dövründə insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi ilə əlaqədar əmələ gələn ictimai münasibətlərdən ibarətdir. Lakin, beynəlxalq publik hüququn ayrı-ayrı müstəqil sahələri olmasına baxmayaraq, onlar arasında sıx qarşılıqlı əlaqə mövcuddur. Beynəlxalq publik insan haqları hüququ və beynəlxalq publik humanitar hüquq müxtəlif zamanlarda eyni hüquqları, yəni insan hüquqlarını tənzimləyir. Belə ki, beynəlxalq publik insan haqları hüququ insan hüquqlarını dinc vaxtlarda müdafiə edir. Beynəlxalq publik humanitar hüquq isə insan hüquqlarını silahlı münaqişələr dövründə müdafiə edir. Onlar eyni məqsədə – həm silahlı münaqişələr dövründə, həm də dinc zamanlarda insan hüquqlarının pozuntulardan müdafiə olunması məqsədinə xidmət edir. Buna görə də, həmin hüquq sahələri bir-birini qar-

¹ *Məsələn, bax:* Hüseynov L.H. Beynəlxalq hüquq. Dərslik. Bakı, 2000, s. 198; İbayev V.Ə. Beynəlxalq humanitar hüquq. Dərslik. Bakı, 2001, s.88; Лукашук И.И. Международное право. Особенная часть. Учебник. М., 1998, с.271 və s.

şılıqlı surətdə tamamlayır. Hətta alimlər beynəlxalq publik insan haqları hüququ ilə beynəlxalq publik humanitar hüququn konvergensiyasından (birləşməsindən, eyniləşməsindən) danışirlar; konvergensiya barədə nöqteyi-nəzər öz ifadəsini həm də beynəlxalq münasibətlər praktikasında tapır. Unutmaq olmaz ki, BMT-nin bəzi sənədlərində bu iki hüquq sahəsinin konvergensiyası, xüsusilə, vurğulanır. Bu barədə BMT-nin İnsan Hüquqları Şurası da danışır.

Beynəlxalq publik hüququn sözügedən sahəsini ifadə etmək üçün dərsliklərdə həm də «silahlı münaqişələr hüququ» kimi terminə istifadə olunur.¹ Əksər müəlliflər «beynəlxalq humanitar hüquq» termininin işlədilməsinə üstünlük verirlər.² Bəzi alimlər, eyni zamanda, həm «beynəlxalq humanitar hüquq», həm də «silahlı münaqişələr hüququ» anlayışı işlədir.³

Beynəlxalq publik hüququn sözügedən sahəsini ifadə etmək üçün ayrı-ayrı müəlliflər digər terminlərdən də istifadə edirlər: müharibə hüququ, müharibə qanun və adətlər hüququ, silahlı münaqişələr dövründə tətbiq edilən hüquq və s.

Biz «beynəlxalq publik humanitar hüquq» terminindən istifadə olunmasına üstünlük veririk. Hesab edirik ki, belə terminin işlədilməsi ağlabatan olub, həqiqətə daha yaxındır. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, «beynəlxalq humanitar hüquq» termini beynəlxalq publik hüquq leksikonuna tanınmış və görkəmli alim, isveçrəli hüquqşünas Jan Pikte tərəfindən ilk dəfə daxil edilmişdir.⁴

¹ *Məsələn, bax:* Международное право. Учебник / Отв. ред. А.А.Ковалев, С.В.Черниченко. М., 2008, с. 778; Международное право. Учебник / Отв. ред. Г.М.Мелков. М., 2011, с. 594.

² *Məsələn, bax:* Hüseynov L.H. Beynəlxalq hüquq. Dərslik. Bakı, 2008, XVI fəsil; İbayev V.Ə. Beynəlxalq humanitar hüquq. Dərslik. Bakı, 2001, 496 s.; Международное право. Учебник / Под общ. ред. А.Я.Капустина. М., 2008, с.323.

³ Международное право. Учебник / Отв. ред. В.И.Кузнецов, Б.Р.Тузмухамедов. М., 2007, с.825.

⁴ Hüseynov L.H. Beynəlxalq hüquq. Dərslik. Bakı, 2008, s.123.

15.1.2. Beynəlxalq publik humanitar hüququn mənbələri

Beynəlxalq publik humanitar hüququn əsas mənbəyi **beynəlxalq-hüquqi aktlardır**; həmin aktlar silahlı münaqişələr dövründə dövlətlər arasında yaranan münasibətləri tənzimləyir. Başqa sözlə, silahlı münaqişələr zamanı beynəlxalq münasibətləri tənzimləyən beynəlxalq-hüquqi aktlar beynəlxalq publik humanitar hüququn əsas mənbəyi kimi tanınır. Söhbət, ilk növbədə, **beynəlxalq müqavilələrdən** gedir. Belə ki, ayrı-ayrı vaxtlarda silahlı münaqişələrin beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsinə həsr olunan çoxsaylı beynəlxalq müqavilələr bağlanmışdır; onlar silahlı münaqişələrlə bağlı münasibətlərin müxtəlif məsələlərini tənzimləyir.

Beynəlxalq publik humanitar hüququn mənbəyi olan beynəlxalq müqavilələrin bir qismi birbaşa hərbi (döyüş) əməliyyatların aparılma qaydalarını tənzimləyərək, müharibə edən tərəflərin hüquq və vəzifələrini müəyyənləşdirir. Belə müqavilələrin məcmusu onların bağlandığı yerlə əlaqədar olaraq, hüquq ədəbiyyatında **Haaqa hüququ** adlanır. Məlum olduğu kimi, 1899-cu və 1907-ci illərdə Haaqa şəhərində beynəlxalq sülh konfransları keçirildi. Bu konfransların keçirilməsi nəticəsində bir sıra beynəlxalq müqavilə bağlandı: Asanlıqla istiqamətini dəyişən və ya yastılanan güllələrin istifadə olunmaması haqqında Haaqa Bəyannaməsi (1899-cu il), Quruda aparılan müharibənin qanun və adətləri haqqında IV Haaqa Konvensiyası (1907-ci il), Hərbi əməliyyatlar zamanı düşmən dəniz ticarət donanması gəmilərinin statusu haqqında VI Haaqa Konvensiyası (1907-ci il), Ticarət donanması gəmilərinin hərbi gəmilərə dəyişdirilməsi haqqında VII Haaqa Konvensiyası (1907-ci il), Toxunmaqla avtomatik surətdə partlayan sualtı minaların yerləşdirilməsi haqqında VIII Haaqa Konvensiyası (1907-ci il), Müharibə zamanı hərbi dəniz qüvvələri ilə bombardman haqqında IX Haaqa Konvensiyası (1907-ci il), Dəniz müharibələrində tutma hüququndan istifadənin bəzi məhdudlaşdırmaları haqqında XI Haaqa Konvensiyası (1907-ci il) və s. Haaqa hü-

ququna həm də daha sonralar qəbul olunmuş konvensiyalar daxildir: Silahlı münaqişə zamanı mədəni sərvətlərin qorunması haqqında Konvensiya (1954-cü il), Bakterioloji (bioloji) və zərərli (toksinli) silahların işlənilib hazırlanması, istehsal olunması və ehtiyat yığılmasının qadağan edilməsi və onların məhv olunması haqqında Konvensiya (1972-ci il), Ətraf mühiti dəyişikliyə uğradan vasitələrdən hərbi və ya istənilən digər düşmən məqsədlərlə istifadənin qadağan edilməsi haqqında Konvensiya (1976-cı il), Kimyəvi silahların işlənilib hazırlanması, istehsal edilməsi, ehtiyatının yığılması və tətbiq edilməsinin qadağan olunması və onların məhv edilməsi haqqında Konvensiya (1993-cü il) və s.¹

Haaqa hüququ öz başlanğıcını **Sankt-Peterburq hüququndan** götürmüşdür. Belə ki, müharibə aparmağın metod və vasitələrinin beynəlxalq müqavilə ilə tənzimlənməsi Partlayıcı və yandırıcı güllələrin istifadəsinin ləğv edilməsi haqqında Sankt-Peterburq Bəyannaməsinin (1868-ci il) qəbul olunmasından başlayır.² Sözügedən bəyannamə beynəlxalq publik humanitar hüququn vacib mənbələri sırasına daxil edilir.

Beynəlxalq publik humanitar hüququnun mənbəyi olan beynəlxalq müqavilələrin digər hissəsi isə sıradan çıxmış hərbiçilərin və hərbi əməliyyatlarda iştirak etməyən şəxslərin mənafelərin qorunmasına həsr olunmuşdur. Bu müqavilələrin məcmusu **Cenevrə hüququ** adlanır. Cenevrə hüququnun ibarət olduğu beynəlxalq müqavilələr, əsasən, silahlı münaqişə qurbanlarının müdafiəsinə yönələrək belə şəxslərlə humanist rəftar olunmasını və onların hüquqlarına hörmət edilməsini təmin edir. Həmin müqavilələr sisteminin Cenevrə hüququ adlanması onların qəbul olunduğu yerlə bağlıdır. Belə ki, onlar İsveçrənin Cenevrə şəhərində imzalanmışdır.

¹ *Daha ətraflı*: İbayev V.Ə. Beynəlxalq humanitar hüquq. Dərslik. Bakı, 2001, s. 77-80.

² *Bu barədə bax*: Международное право. Учебник / Под общ. ред. А.Я.Капустина. М., 2008, с.328.

Cenevrə hüququ öz başlanğıcını 1864-cü ildə Cenevrədə keçirilən diplomatik konfransdan götürmüşdür. Belə ki, 12 dövlətin iştirak etdiyi diplomatik konfrans İsveçrə hökuməti tərəfindən müharibə qurbanlarına köməklik göstərilməsi barədə müvafiq sənəd qəbul etmək üçün çağırılmışdı. 1864-cü il avqustun 22-də konfrans iştirakçıları **Quruda aparılan müharibələr zamanı yaralı və xəstələrin vəziyyətinin yaxşılaşdırılması haqqında Konvensiya** imzaladılar; qısa müddət ərzində ona 50-dən çox dövlət qoşuldu. Müharibə aparan tərəflər arasındakı münasibətlərə mühüm təsir göstərən bu müqavilə ilk Cenevrə konvensiyası, beynəlxalq publik humanitar hüquqa aid olan ilk beynəlxalq müqavilə sayılır.¹

Cenevrə hüququnun əsasını dörd Cenevrə konvensiyası təşkil edir ki, həmin konvensiyalar 12 avqust 1949-cu ildə qəbul edilmişdir. Onları **müharibə qurbanlarının müdafiəsi haqqında konvensiyalar** adlandırırlar²: Quruda döyüşən silahlı qüvvələrdəki yaralı və xəstələrin vəziyyətinin yaxşılaşdırılması haqqında Cenevrə Konvensiyası (**I Cenevrə Konvensiyası, 1949-cu il**), Dənizdəki silahlı qüvvələrin yaralı, xəstə və gəmi qəzasına uğramış üzvlərinin vəziyyətinin yaxşılaşdırılması haqqında Cenevrə Konvensiyası (**II Cenevrə Konvensiyası, 1949-cu il**), Hərbi əsirlərlə rəftara dair Cenevrə Konvensiyası (**III Cenevrə Konvensiyası, 1949-cu il**), Müharibə zamanı mülki əhalinin müdafiəsinə dair Cenevrə Konvensiyası (**IV Cenevrə Konvensiyası, 1949-cu il**).

Cenevrə konvensiyaları, ilk növbədə, müharibə aparmaq qaydalarını beynəlxalq xarakter daşımayan silahlı münaqişələrə şamil edir. Digər tərəfdən, onlar partizanları kombatanların (hərbçilərin) malik olduqları hüquqi statusla təmin edir. Bunlardan başqa, Cenevrə konvensiyaları müəyyən edir ki, əgər hərbi zərurət olmazsa, ayrı-ayrı şəxslərə, dövlətə və ictimai təşkilat-

¹ Международное право. Особенная часть. Учебник / Отв. ред. Р.М. Валеев, Г.И. Курдюков. М., 2010, с.147.

² Международное публичное право. Учебник / Отв. ред. К.А.Бекяшев. М., 2009, с. 848.

lara məxsus olan əmlakın məhv edilməsinə yol verilmir. Cenevrə konvensiyaları vasitəsi ilə silahlı münaqişə rayonunda mülki şəxslərin hüquqi rejiminin müəyyənləşdirilməsi istiqamətində vacib addımlar atıldı.

Cenevrə konvensiyaları hərbi əməliyyatların nəticələrini tənzimləyir. Hərbi əməliyyatların bilavasitə aparılmasını isə onlar nizama salmır. Mövcud olan boşluğu doldurmaq və aradan qaldırmaq üçün 1977-ci ildə Cenevrə konvensiyalarına əlavə olaraq, iki protokol qəbul olundu: **I Əlavə Protokol** beynəlxalq silahlı münaqişə qurbanlarının müdafiəsinə aiddir; **II Əlavə Protokol** isə qeyri-beynəlxalq xarakterli silahlı münaqişələrə həsr olunmuşdur.¹ Cenevrə konvensiyalarına əlavə olaraq, həm də üçüncü protokol qəbul edilmişdir; 2005-ci ildə imzalanan **III Əlavə Protokol** əlavə fərqləndirici emblemin – Qırmızı Kristalın qəbul edilməsinə aiddir. Bu, Qırmızı Xaç və Qırmızı Aypara emblemlərinə əlavə olaraq qəbul edilən emblemdir.

Digər Cenevrə sənədi haqqında da danışmağı vacib sayırıq. Söhbət **Boğucu, zəhərli və digər belə qazların və bakterioloji vasitələrin müharibədə tətbiqinin qadağan olunması haqqında Cenevrə Protokolundan** (17 iyun 1925-ci il) gedir. Protokol beynəlxalq publik humanitar hüququn mənbəyi olan beynəlxalq sazişlərə aiddir ki, belə sazişlər müharibə aparmağın vasitə və metodlarını müəyyənləşdirir.

Beləliklə, beynəlxalq publik humanitar hüququn mənbəyi olan beynəlxalq müqavilələr özlərinin bağlılıqları yerə görə iki qrupa bölünür: Haaqa hüququ, Cenevrə hüququ. Beynəlxalq publik humanitar hüquq üçün həm Haaqa hüququ, həm də Cenevrə hüququ əhəmiyyətlidir; xüsusən də, Cenevrə hüququnun əhəmiyyəti daha böyükdür. Bununla yanaşı, beynəlxalq publik humanitar hüququn mənbələri sırasına həm də **Nyu-York hüququ** daxildir.² Nyu-York hüququ dedikdə BMT səviy-

¹ *Sözügedən Cenevrə konvensiyaları və əlavə protokollar barədə ətraflı bax: 1949-cu il 12 avqust tarixli Cenevrə konvensiyaları və onlara əlavə protokollar. Bakı, 1999, 392 s.*

² *Международное право. Учебник / Под ред. К.К.Гасанова. М., 2008, с. 340.*

yəsində qəbul olunan sənədlərin elə məcmusu başa düşülür ki, həmin sənədlər silahlı münaqişələr dövründə insan hüquqlarının müdafiəsinə aiddir. Bu sənədlərin məcmusunun Nyu-York hüququ adlanması bununla bağlıdır ki, BMT-nin mənzil-qərargahı ABŞ-ın Nyu-York şəhərində yerləşir.

Təkcə beynəlxalq müqavilələr beynəlxalq publik humanitar hüququn əsas mənbəyi sayılmır. Beynəlxalq publik humanitar hüququn əsas mənbələri sırasına həm də **beynəlxalq-hüquqi adətlər** daxildir. Başqa sözlə, beynəlxalq-hüquqi adətlər beynəlxalq publik humanitar hüququn əsas mənbələrindən biri kimi qalmaqda davam edir; onların beynəlxalq publik humanitar hüquqda mühüm rol oynamasına şübhə yoxdur. Beynəlxalq-hüquqi adətlər beynəlxalq müqavilələrlə hüquqi tənzimləmədə mövcud olan boşluqları doldurur və tamamlayır. Sözügedən sahədə beynəlxalq müqavilələrin iştirakçısı olmayan dövlətlər məhz beynəlxalq-hüquqi adətlərdən istifadə edirlər; onlar belə dövlətlərə münasibətdə qüvvədə olur. Məsələn, müəyyən davranış qaydaları beynəlxalq adət-hüquq norması kimi tanınır: tibb və din nümayəndələrinə hörmət göstərilməsi; tibb və din nümayəndələrinin müdafiə olunması; elan olunmamış müharibənin qadağan edilməsi; qəflətən hücum əməliyyatına yol verilməməsi və s. Vaxtilə «**Martens qeyd-şerti**» kimi tanınan qayda beynəlxalq adət-hüquq normasına çevrildi. Görkəmli rus alimi, hüquqşünas və diplomat F.F.Martens XIX əsrin 70-ci illərində müharibə qanun və adətləri haqqında müvafiq konvensiya layihəsinin müəllifi idi. O, Haaqa Sülh Konfransında (1899-cu il) belə bir təkliflə çıxış etdi ki, əgər vuruşan şəxslər (qüvvələr) və mülki əhali dövlətlər tərəfindən müdafiə olunmazlarsa, onlar beynəlxalq publik hüquq normaları vasitəsi ilə qorunurlar. Bu qayda onu 1899-cu ildə təklif etmiş professor F.F.Martensin фамиliyası ilə bağlı olaraq, «Martens qeyd-şerti» adlanır. «Martens qeyd-şerti» öz əksini IV Haaqa Konvensiyasında, habelə I Əlavə Protokolda tapmışdır; onun məqsədi döyüşən qüvvələri və mülki əhalini müdafiə etməkdən ibarətdir. Həm də bunu deməliyik ki, tanınmış alim F.F.Martens vaxtilə

beynəlxalq publik hüququn sözügedən sahəsini, yəni beynəlxalq publik humanitar hüququ ifadə etmək üçün «müharibə hüququ» kimi terminin işlədilməsini təklif etmişdir.

Beynəlxalq publik humanitar hüquq üçün həm də **digər bir sıra sənədin** əhəmiyyəti vardır. Söhbət beynəlxalq publik humanitar-hüquq normalarının ciddi şəkildə pozulmasına görə ayrı-ayrı şəxslərin cinayət məsuliyyətinə aid olan sənədlərdən gedir. Onlara aiddir: Nürnberq Beynəlxalq Hərbi Tribunalının və Tokio Beynəlxalq Hərbi Tribunalının nizamnamələri, Yuqoslaviya Beynəlxalq Cinayət Tribunalının və Ruanda Beynəlxalq Cinayət Tribunalının statutları, Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Statutu və s.

15.1.3. Beynəlxalq publik humanitar hüququn sahəvi (xüsusi) prinsipləri

Beynəlxalq publik humanitar hüquq beynəlxalq publik hüququn həm də bu səbəbdən müstəqil sahəsi hesab edilir ki, onun özünəməxsus sahəvi (xüsusi) prinsipləri vardır. Həmin prinsiplər beynəlxalq publik hüquq sistemində beynəlxalq publik humanitar hüququn müstəqil sahələrdən biri kimi tanınmasını şərtləndirən əsas meyarlardan biridir. Məhz həmin meyar sayəsində beynəlxalq publik humanitar hüquq beynəlxalq publik hüququn tərkibində, necə deyərlər, müstəqil «status» əldə edir.

Beynəlxalq publik humanitar hüququnun sahəvi (xüsusi) prinsipləri dedikdə elə əsas ideyalar və rəhbər başlanğıclar başa düşülür ki, onlar, mahiyyət etibarı ilə, beynəlxalq publik humanitar hüququn məzmununu müəyyənləşdirir; həmin prinsiplər normativ xarakterə malikdir. Belə ki, onlar beynəlxalq adət və beynəlxalq müqavilə-hüquq normalarında ifadə edilir, formulə olunur. Yaddan çıxarmaq olmaz ki, beynəlxalq-hüquqi adətlər və beynəlxalq müqavilələr beynəlxalq publik humanitar hüququn sahəvi (xüsusi) prinsiplərinin mənbəyi sayılır.

Qeyd etməliyik ki, beynəlxalq publik humanitar hüququn sahəvi (xüsusi) prinsipləri barədə müəlliflərin fikirləri heç də üst-üstə düşmür. Beynəlxalq publik hüquq doktrinasında bu məsələ barədə alimlərin mövqeləri müxtəlif olub, bir-birindən fərqlənir; xüsusən də, beynəlxalq publik humanitar hüququn sahəvi (xüsusi) prinsiplərinin sayı mübahisə doğuran məsələdir.¹

Silahlı münaqişə zamanı humanistcəsinə rəftar prinsipi beynəlxalq publik humanitar hüququn sahəvi (xüsusi) prinsiplərindən biridir; ona həm də humanistcəsinə rəftar prinsipi deyilir. Həmin prinsip normativ əhəmiyyətə malik olub, məcburi xarakter daşıyır. Ona görə ki, bu prinsip beynəlxalq publik humanitar hüququn mənbəyi olan beynəlxalq-hüquqi sənədlərdə ifadə edilmişdir. Belə ki, Cenevrə konvensiyalarına əlavə olaraq, 1977-ci ildə qəbul edilmiş protokollar silahlı münaqişə zamanı humanistcəsinə rəftar prinsipini formülə edir. I Əlavə Protokolun 75-ci maddəsində (həmçinin II Əlavə Protokolun 4-cü maddəsində) deyilir ki, silahlı münaqişə zamanı mülki şəxslərlə və sıradan çıxmış hərbi qulluqçularla humanist rəftar olunmalıdır. Sözügedən prinsip öz normativ ifadəsini beynəlxalq müqavilələrin, demək olar ki, çoxunda tapmışdır. Həmin prinsipin mahiyyəti bundan ibarətdir ki, silahlı münaqişələr zamanı və hərbi əməliyyatlar prosesində humanist rəftar qaydalarına əməl olunmalı, müharibə qurbanlarına insani münasibət bəslənilməli, şəxslərin ləyaqətini alçaldan hərəkətlərə yol verilməməli, insana və onun həyatına, şərəfinə və fiziki-psixoloji toxunulmazlığına hörmət edilməlidir.

Beynəlxalq publik humanitar hüquq həm də belə bir prinsipdən çıxış edir ki, **müharibə qurbanları müdafiə olunmalıdır**. Söhbət müharibə qurbanlarının müdafiəsi prinsipindən gedir ki, o, beynəlxalq publik humanitar hüququn sahəvi (xüsusi) prinsiplərindən biridir. Həmin prinsipə görə, müharibə qurban-

¹ *Daha ətraflı*: İbayev V.Ə. Beynəlxalq humanitar hüquq. Dərslik. Bakı, 2001, s. 62-70.

larına münasibətdə beynəlxalq-hüquqi müdafiə həyata keçiril-məlidir.

Adıçəkilən prinsip müharibə qurbanlarının müdafiəsinə dair Cenevrə konvensiyalarında (I, II, III və IV Cenevrə konvensi-yalarında) ifadə edilmişdir. 12 avqust 1949-cu ildə qəbul olu-nan həmin sənədlər, qeyd etdiyimiz kimi, müharibə qurbanları-nın müdafiəsi haqqında konvensiyalar adı ilə tanınır.

Sözügedən prinsip müharibə aparan və döyüşən tərəflərin müharibə qurbanlarının hüquqi müdafiəsinin təmin edilməsinə yönəlmişdir. Müharibə qurbanları dedikdə isə, yaralılar, xəstə-lər, gəmi qəzasına uğramış şəxslər, hərbi əsirlər və digər şəxs-lər başa düşülür; həm də mülki əhali və mülki şəxslər beynəl-xalq-hüquqi müdafiə olunmalıdır.¹ Təsadüfi deyildir ki, müha-ribə qurbanlarının müdafiəsi haqqında Cenevrə konvensiyala-rından biri (IV Cenevrə Konvensiyası, 1949-cu il) müharibə za-manı mülki əhalinin müdafiəsinə həsr olunmuşdur.

Mülki obyektlərin və mədəni mülkiyyətin qorunması prinsipi də beynəlxalq publik humanitar hüququn sahəvi (xüsusi) prinsiplərindən biri hesab edilir. Bu prinsipə görə, əgər hər-bi zərurət mövcud deyilsə, mülki obyektlər mühafizə edilir, on-ların dağıdılmasına və məhv edilməsinə yol verilmir. Müharibə aparan və döyüşən tərəflərin borcudur ki, mülki obyektləri, xüsusən də, mədəni mülkiyyəti qoruyub saxlasınlar. Hətta mül-ki əhalinin təhlükəsizliyini və onların normal həyat şəraitini tə-min etmək halı yaransa belə, mülki obyektlərə hücum etmək qadağandır. Sözügedən prinsip Cenevrə konvensiyalarında, ha-belə Silahlı münaqişə zamanı mədəni mülkiyyətin qorunması haqqında Haaqa Konvensiyasında (14 may 1954-cü il) formulə edilmişdir. Müharibə və silahlı toqquşma zamanı, əgər hərbi zərurət yoxdursa, ayrı-ayrı şəxslərin, dövlətin və ictimai təşki-latların əmlakı qorunub saxlanmalı, məhv edilməməlidir. Mülki

¹ Bəzi müəlliflər mülki əhalinin və mülki şəxslərin beynəlxalq-huquqi müda-fiəsini beynəlxalq publik humanitar hüququn ayrıca sahəvi prinsipi hesab edir-lər (*təsələtən, bax*: Международное право. Учебник / Под общ. ред. А.Я.Капустина. М., 2008, с. 330).

obyektlər qeyri-hərbi obyektlər olduğuna görə onlara zərər vurulmamalıdır.

Silahlı münaqişə zamanı ekologiyanın qorunması prinsipi də beynəlxalq publik humanitar hüququn sahəvi (xüsusi) prinsipləri sırasına daxildir. Bu prinsipə görə, hərbi əməliyyatlar aparılarkən ətraf mühit qorunmalı, ətraf mühiti korlayan və ona zərər vuran hərəkətlərə yol verilməməlidir; həm də ətraf mühitə zərər vurulmasının qarşısının alınması, məhdudlaşdırılması və aradan qaldırılması üçün müvafiq zəruri tədbirlər görülməlidir. Unutmaq olmaz ki, silahlı toqquşmalar (münaqişələr) zamanı, adətən, ətraf mühitə zərər vurulur.

Beynəlxalq publik humanitar hüquq həm də **bitərəf (neytral) dövlətlərin mənafeyinin müdafiə olunması** kimi sahəvi (xüsusi) prinsipdən çıxış edir. Bu prinsipə görə, silahlı münaqişə zamanı döyüşən (müharibə aparan) tərəflər neytral dövlətlərin hüquqi statusunu gözləməli, ona əməl olunmasını təmin etməlidir. Bitərəf (neytral) dövlətlər müharibədə iştirak etmirlər; onlar həm də müharibə aparan dövlətlərə bilavasitə yardım göstərmirlər.

Göstərilənlərdən başqa, aşağıdakılar da beynəlxalq publik humanitar hüququn **sahəvi (xüsusi) prinsipləri** sırasına aid olunur:¹ beynəlxalq publik humanitar- hüquq normalarının pozulmasına görə dövlətlərin və silahlı münaqişə iştirakçılarının məsuliyyət daşması prinsipi; silahlı münaqişə zamanı və müharibə dövründə cinayətkar əməllər verməyin qadağan olunması prinsipi; müharibə qanun və adətlərinə əməl olunması prinsipi; silahlı münaqişə iştirakçılarının müharibə zamanı yalnız beynəlxalq publik hüquqa zidd olmayan metod və vasitələrdən istifadə etməsi prinsipi; mütənasiblik prinsipi – bu prinsipə görə, hərbi zərurətlə bağlı olmayan zərərvurma (mülki obyektlərə ziyan yetirilməsi və mülki əhali arasında itkiyə səbəb olan zərər-

¹ *Bu prinsiplər barədə bax:* Международное право. Учебник / Отв. ред. Г.М.Мелков. М., 2011, с. 598-599; Международное право. Учебник / Отв. ред. А.Н.Вылегжанин. М., 2009, с.621-622; Международное право. Учебник / Под общ. ред. А.Я.Капустина. М., 2008, с.330 və b.

vurma) qadağan edilir və s. Beynəlxalq publik humanitar hüquq üçün həm də beynəlxalq publik hüququn əsas prinsipləri əhəmiyyətlidir. Beynəlxalq publik humanitar hüquq həmin prinsiplərə (məsələn, dövlətlərin suveren bərabərliyi, əsas insan hüquq və azadlıqlarına hörmət etmək və s.) əsaslanır.

15.1.4. Beynəlxalq publik humanitar hüququn subyektləri

Beynəlxalq publik humanitar hüququn **subyektləri** dedikdə beynəlxalq publik humanitar-hüquq normaları ilə tənzimlənən ictimai münasibətlərin mümkün (potensial) iştirakçıları başa düşülür. Söhbət beynəlxalq silahlı münaqişə zamanı dövlətlər arasında yaranan ictimai münasibətlərdən gedir; məhz həmin münasibətlər beynəlxalq publik humanitar hüququn nizamasalma predmetini təşkil edir. Odur ki, **müharibə zamanı hərbi əməliyyatlar aparan dövlətlər** beynəlxalq publik humanitar hüququn əsas subyekti sayılır. Unutmaq olmaz ki, silahlı münaqişə iştirakçıları, adətən, dövlətlər olur. Belə ki, müəyyən dövlət təcavüzkarlıq aktı həyata keçirərək digər dövlətə hücum edir. Bu zaman hücumə məruz qalan dövlət təcavüzkar dövlətdən müdafiə olunmaq üçün özünün milli ordusunun silahlı qüvvələrindən istifadə edir. Axı, hücumə məruz qalan dövlətin özünümüdafiə hüququ vardır. Silahlı aksiya həm də BMT-nin qərarı əsasında həyata keçirilə bilər.

Dövlət beynəlxalq publik humanitar hüququn yeganə subyekti sayılmır. Beynəlxalq publik humanitar hüququnun subyekti qismində həm də beynəlxalq publik hüququn digər subyektləri çıxış edə bilər. Axı, beynəlxalq publik humanitar hüquq silahlı münaqişə zamanı beynəlxalq publik hüquq subyektləri arasında yaranan ictimai münasibətləri tənzimləyir.¹ Bu münasibətlərin mümkün (potensial) iştirakçısı həm **dövlətəoxşar qurumlar**, həm də **öz dövlət müstəqilliyi uğrunda müba-**

¹ Международное публичное право. Учебник / Отв ред. К.А.Бекяшев. М., 2009, с. 846.

rizə aparan xalqlar (millətlər) ola bilər. Odur ki, belə qurumlar və xalqlar (millətlər) beynəlxalq publik humanitar hüququn müstəqil subyekti sayılır. Nəzərdən qaçırmamaq olmaz ki, öz dövlət müstəqilliyi və milli-sosial azadlığı uğrunda mübarizə aparan xalqlar (millətlər), adətən, silahlı münaqişə iştirakçısı olur. Bu baxımdan, məsələn, Fələstin xalqı beynəlxalq publik humanitar hüququn subyektidir.

Göstərilənlərdən başqa, **beynəlxalq təşkilatlar** da beynəlxalq publik humanitar hüququn subyekti sayılır. Söhbət beynəlxalq dövlətlərarası təşkilatlardan gedir. Bu növ təşkilatlar müəyyən hallarda silahlı münaqişə iştirakçısı olurlar. Məsələn, BMT, NATO və digərləri beynəlxalq publik humanitar hüququn subyekti sayılırlar.

Beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatlarına gəldikdə, qeyd etməliyik ki, bu növ beynəlxalq təşkilatların beynəlxalq publik hüquq subyektliyi yoxdur. Bu səbəbdən onlar beynəlxalq publik hüququn subyekti kimi tanınmırlar. Söhbət, ilk növbədə, Beynəlxalq Qırmızı Xaç Təşkilatından gedir ki, o, beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatıdır. Düzdür, Beynəlxalq Qırmızı Xaç Təşkilatı silahlı münaqişə dövründə yaralıları və xəstələri müdafiə və onlara yardım etmək məqsədi ilə humanitar işlər görür (bu zaman silahlı münaqişədə iştirak edən maraqlı tərəflərin razılığı alınmalıdır). Lakin bu, heç də əsas vermir ki, Beynəlxalq Qırmızı Xaç Təşkilatı beynəlxalq publik humanitar hüququn subyekti kimi tanınsın.¹ Təkrar edərək bir daha göstəririk ki, sözügedən qurum qeyri-hökumət təşkilatıdır. Amma bu təşkilatın fəaliyyəti beynəlxalq publik humanitar hüquq üçün mühüm və vacibdir.

Fiziki şəxslər də beynəlxalq publik hüquq subyektliyi kimi siyasi-hüquqi keyfiyyətə malik deyil. Buna görə də, onlar beynəlxalq publik hüququn subyekti hesab edilmirlər. Silahlı mü-

¹ Bəzi müəlliflər bu təşkilatı beynəlxalq publik humanitar hüququn subyekti hesab edirlər. *Məsələn, bax:* Международное право. Учебник / Под ред. К.К.Гасанова. М., 2008, с. 338.

naqişələrdə iştirak etməsinə baxmayaraq, fiziki şəxslər həm də beynəlxalq publik humanitar hüququn subyekti sayılırlar.

15.2. Silahlı münaqişələrin beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsi

15.2.1. Beynəlxalq publik hüquqda silahlı münaqişə anlayışı və onun növləri

Məlum olduğu kimi, müharibə böyük dağıntılara, çoxsaylı insan tələfatına, dövlətçiliyin iqtisadi-siyasi əsaslarının pozulmasına, qurbanlar verilməsinə, maddi xarakterli zərər vurulmasına, fiziki şəxslərə mənəvi ziyan yetirilməsinə, insanpərvərliyə və ədalətə olan inamın itməsinə, habelə ağlagəlməz digər mənfi nəticələrə səbəb olur. Odur ki, beynəlxalq publik hüquq müharibəni qadağan edir. Hətta BMT Nizamnaməsində müharibəni qadağan edən normativ göstəriş mövcuddur. Bu sənədin 2-ci maddəsinin 3-cü və 4-cü bəndlərində müəyyən edilir ki, beynəlxalq (dövlətlərarası) mübahisələr dinc vasitələrlə həll olunmalı, beynəlxalq münasibətlərdə güc tətbiqindən çəkinilməlidir. Lakin, müharibəni qadağan edən hüquqi göstərişlərin (normaların) müəyyən edilməsi heç də təminat vermir ki, silahlı münaqişələr olmasın. Tarixən silahlı münaqişələr həmişə baş vermişdir və bu gün də belə münaqişələrə rast gəlinir. Ona görə də, silahlı münaqişələr hüquqi cəhətdən tənzimlənməlidir. Söhbət silahlı münaqişələrin beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsindən gedir ki, bu iş beynəlxalq publik humanitar hüquq tərəfindən həyata keçirilir. Beynəlxalq-hüquqi tənzimlənmənin məqsədi isə, bundan ibarətdir ki, silahlı münaqişələr mümkün dərəcədə maksimum səviyyədə humanistləşdirilsin, silahlı münaqişələrlə bağlı yaranan humanitar məsələlər həll edilsin, silahlı münaqişə qurbanlarının müdafiəsi həyata keçirilsin, hərbi əməliyyatlar aparılmasına görə məsuliyyət müəyyənləşdirilsin və s.

Bəs, silahlı münaqişələr dedikdə nə başa düşülür? Əgər hərbi güc tətbiq olunmaqla mübarizə aparılsa, bu, **silahlı münaqişə** hesab edilir. Deməli, silahlı münaqişə hərbi gücdən istifadə olunmaqla aparılan mübarizədir.

1949-cu il Cenevrə konvensiyalarının 2-ci və 3-cü maddələrinin, habelə bu konvensiyalara I və II əlavə protokolların (1977-ci il) 1-ci maddəsinin məzmunundan məlum olur ki, silahlı münaqişələr həm beynəlxalq, həm də qeyri-beynəlxalq xarakterdə ola bilər. Buna əsaslanaraq beynəlxalq publik humanitar hüquq silahlı münaqişələrin **iki növünü** fərqləndirir. Bu növlərdən biri beynəlxalq silahlı münaqişələr adlanır. **Beynəlxalq silahlı münaqişələr** dedikdə dövlətlər arasında aparılan silahlı mübarizə (hərbi toqquşma) başa düşülür. I və II Dünya müharibələri, Böyük Britaniya və Argentina arasındakı müharibə (1982-ci il), İran və İraq arasındakı müharibə (1980-ci illər), 1967-ci ildə başlayan və bu günə kimi davam edən İsrail və Fələstin müharibəsi, ABŞ və İraq arasındakı müharibə (2003-cü il) və s. beynəlxalq silahlı münaqişələrə misal ola bilər.

Xalqların öz müqəddəratını təyinetmə hüququnu həyata keçirmələri üçün müstəmləkəçiliyə və xarici işğala qarşı mübarizəsi də beynəlxalq silahlı münaqişə hesab edilir.

Silahlı münaqişələrin ikinci növü beynəlxalq xarakter daşımır. Bu qeyri-beynəlxalq xarakterli silahlı münaqişələr adlanır. **Qeyri-beynəlxalq xarakterli silahlı münaqişələr** dedikdə hər hansı dövlətin ərazisində həmin dövlətin silahlı qüvvələri (hökumət qoşunları) və antihökumət hərbi birləşmələri arasında baş verən hərbi toqquşmalar başa düşülür. Silahlı münaqişələrin bu növünə misal kimi göstərmək olar: Rusiyada vətəndaş müharibəsi (1918–1920-ci illər), İspaniyada vətəndaş müharibəsi (1936-cı il), hərbi qiyamlar və s.

Qeyri-beynəlxalq xarakterli silahlı münaqişələr bir sıra əlamətlə xarakterizə olunur:¹ a) münaqişə zamanı silahdan istifadə

¹ Федосцева Н.Н. Международное право. Учебное пособие. М., 2010, с. 148.

olunması; b) münaqişədə hökumət qoşunlarının iştirak etməsi; c) münaqişədə antihökumət qoşunlarının iştirakı; d) münaqişənin davamlı və fasiləsiz xarakterdə olması; e) münaqişədə polis bölməsinin iştirakı və s.

Bəzən, müəyyən dövlət daxilində baş verən hərbi münaqişəyə üçüncü tərəf (ölkə) qarışır. Dövlətdaxili münaqişələrdə BMT silahlı qüvvələri də iştirak edə bilər. Elə hallar da olur ki, sülhün təmin edilməsi və qorunub saxlanması üçün dövlətdaxili münaqişələrə BMT qüvvələri cəlb olunur. Beynəlxalq münaqişələr praktikasına görə, belə münaqişələr beynəlxalq silahlı münaqişələrə aid edilir.¹

Beynəlxalq publik hüquq həm beynəlxalq, həm də daxili (qeyri-beynəlxalq) xarakterli silahlı münaqişələr zamanı müharibə aparən tərəflərin davranışını tənzimləyir. Tərəflər, hər şeydən əvvəl, hərbi əməliyyatların aparılmasına dair beynəlxalq publik hüquq normalarına əməl etməli, onları yerinə yetirməlidir. Silahlı münaqişənin hər iki növü baş verən zaman humanitar məsələlər ortaya çıxır ki, həmin məsələləri həll etmək beynəlxalq publik humanitar hüququn məqsədlərindən biri sayılır.

15.2.2. Müharibənin başlanması və onun hüquqi nəticələri

Beynəlxalq publik hüquqla, daha doğrusu, onun müstəqil sahələrindən biri olan beynəlxalq publik humanitar hüquqla beynəlxalq silahlı münaqişələr nizamlanır. Beynəlxalq silahlı münaqişələrin növlərindən biri müharibə hesab olunur. Deməli, müharibə kimi məsələ beynəlxalq publik humanitar hüquqla tənzimlənir.

Müharibə dedikdə dövlətlər arasında elə qarşılıqlı münasibətlər başa düşülür ki, həmin münasibətlərə görə, onlar hərbi

¹ Международное право. Особенная часть. Учебник / Отв. ред. Р.М. Валеев, Г.И. Курдюков. М., 2010, с.151.

əməliyyatlar aparır və dinc zamanlar mövcud olan bütün əlaqələri (hüquq münasibətlərini) kəsirlər. Müharibə vaxtı ticarət, iqtisadi, mədəni, diplomatik, konsul və digər münasibətlər pozulur. Müharibə həm də dövlətlər arasında bağlanmış bütün beynəlxalq müqavilələrin ləğv edilməsinə səbəb olur. Lakin müharibə hərbi əməliyyatlara dair bağlanmış müqavilələrin ləğv edilməsinə gətirib çıxarmır. Söhbət, ilk növbədə, Hərbi əməliyyatların başlanması haqqında III Haaqa Konvensiyasından (1907-ci il) gedir. Bu konvensiyanın 1-ci maddəsi müharibənin elan edilməsi kimi məsələnin tənzimlənməsinə həsr olunmuşdur. Burada deyilir ki, hərbi əməliyyatlar əvvəlcədən və birmənalı şəkildə xəbərdarlıq edilmədən başlanmamalıdır ki, xəbərdarlıq motivli müharibə elan etmək və ya müharibə elan etmək şərti ilə ultimatum vermək formasında edilməlidir. Həmin norma bu gün də qüvvədə olub, öz əhəmiyyətini itirməmişdir. Əvvəllər, yəni III Haaqa Konvensiyası qəbul ediləndək müharibə elan etmək qaydası beynəlxalq adət-hüquq norması sayılırdı. Həmin Konvensiyanın qəbul edilməsi ilə müharibə elan etmək qaydası beynəlxalq müqavilə-hüquq norması kimi tanınmağa başladı.¹ Bu normaya görə, müharibə rəsmi surətdə elan edilməklə başlayır. Dövlətin müharibəni rəsmən elan etməklə başlaması isə, onun üzərinə düşən vəzifə hesab olunur. Bu vəzifənin mahiyyəti bundan ibarətdir ki, müharibə qabaqcadan elan edilməlidir.

Əgər müharibəyə başlamaq rəsmən elan edilərsə, bu, hərbi əməliyyatlar aparılmasından asılı olmayaraq, faktiki müharibə vəziyyətinin yaranmasına səbəb olur. Başqa sözlə, rəsmən müharibə elan olunan hallarda yaranmış durum müharibə vəziyyəti kimi tanınır. Həm müharibə elan ediləndə, həm də yaranmış durum müharibə vəziyyəti kimi tanınanda Cenevrə konvensiyaları (1949-cu il) tətbiq olunur.

Rəsmən müharibə elan etmək hər bir ölkənin yüksək səviyyədə dövlət hakimiyyət orqanının səlahiyyətinə aid olan məsə-

¹ *Bu barədə bax:* Ильин Ю.Д. Международное публичное право. Лекции. М., 2008, с. 96.

lədir. Məsələn, ABŞ-da müharibəni konqres elan edə bilər (ABŞ Konstitusiyasının 1-ci maddəsi, 8-ci bölmə); Fransada Parlament müharibə elan etmək səlahiyyətinə malikdir (Fransa Konstitusiyasının 35-ci maddəsi). Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan Konstitusiyasına görə, Prezident Milli Məclisin razılığı ilə müharibə elan edir (Konstitusiyanın 109-cu maddəsinin 30-cu bəndi). Müharibə elan etmək məsələsi hər bir ölkənin əsas qanunu – Konstitusiya ilə müəyyən olunur və tənzimlənir.

Müharibənin başlanması bunu ifadə edir ki, müharibə aparan dövlətlər arasında dinc dövrdə mövcud olan bütün münasibətlərə son qoyulur. Müharibə aparan dövlətlər arasında, hər şeydən əvvəl, diplomatik və konsulluq münasibətləri pozulur, kəsilir. Diplomatik nümayəndəliyin və konsulluğun heyəti düşmən dövlətin ərazisini tərk etməlidir. Ölkəni tez bir zamanda tərk etmək üçün qəbul-ədən dövlət heyət üzvlərinə köməklik göstərməlidir ki, bu, Diplomatik münasibətlər haqqında Vyana Konvensiyasına görə (1961-ci il), onun vəzifəsi sayılır; onlar, zəruri olarsa, hətta nəqliyyat vasitələri ilə təmin edilə bilərlər.

Müharibə aparan dövlətlərdən birinin mənafeyini digər dövlətdə üçüncü dövlət, adətən, bitərəf dövlət təmsil edir. Axı, üçüncü dövlət (bitərəf dövlət) müharibə aparan hər iki dövlətlə diplomatik əlaqələr saxlayır. Müharibə aparan dövlətlər arasında, bir qayda olaraq, bitərəf dövlət vasitəsi ilə əlaqə saxlanılır. Xatırlatmaq istərdik ki, II Dünya Müharibəsi zamanı SSRİ və Almaniya arasında İsveç dövləti vasitəsilə əlaqə saxlanılmışdır.

Müharibə aparan dövlətlər arasında diplomatik və konsul münasibətlərinin kəsilməsi müharibənin başlanmasının doğruduğu birinci beynəlxalq-hüquqi nəticədir. Bundan əlavə, müharibənin başlanması aşağıdakı digər beynəlxalq-hüquqi nəticələrə səbəb olur: 1) dinc dövrlər üçün nəzərdə tutulmuş siyasi, iqtisadi və digər müqavilələrin pozulması; 2) nəqliyyat, rabitə və digər vacib məsələlər barədə bağlanmış çoxtərəfli beynəlxalq müqavilələrin qüvvəsinin dayandırılması; 3) iqtisadi, ticarət, maliyyə və digər əlaqələrin kəsilməsi; 4) müharibə aparan

düşmən dövlətə məxsus əmlakın müsadirə edilməsi; 5) müharibə başlayan zaman dövlətin ərazisində olan ticarət gəmilərinin məxsusiyyətiindən (fiziki şəxs, hüquqi şəxs və ya dövlət) asılı olmayaraq, müharibənin sonuna kimi tutulub saxlanması və ya rekvizisiyası; 6) düşmən dövlətin vətəndaşlarına xüsusi rejimin tətbiq edilməsi (məsələn, onların sərbəst hərəkət etməsi məhdudlaşdırılır, vətəndaşlar xüsusi ayrılmış yerlərə köçürülür və s.); 7) silahlı münaqişələr dövründə qüvvədə olan beynəlxalq publik humanitar-hüquq normalarının tətbiq edilməsi; 8) müharibə aparan dövlətlərin bitərəf (neytral) və müharibədə iştirak etməyən digər dövlətlərin mənafeyini nəzərə alması.

Gəmi nəqliyyat vasitəsi haqqında, xüsusilə, danışmaq lazımdır. Əgər müharibə başlayan zaman müharibə aparan dövlətlərdən birinə məxsus gəmilər digər dövlətin liman və sularında olarsa, onlara müəyyən müddət verilir ki, düşmən dövlətin ərazisini tərk etsin. Belə müddət «indult» adlanır. Həmin müddət başa çatdıqdan sonra gəmilər müsadirə olunur. Diplomatik nümayəndəliyin və konsulluğun əmlakına gəldikdə, qeyd etməliyə ki, belə əmlak müsadirə olunmur.

Silahlı münaqişələri (hərbi əməliyyatları) beynəlxalq-hüquqi tənzimləmənin əsas anlayışlarından biri müharibə teatrı, yəni müharibə meydanı hesab edilir; ona həm də hərbi əməliyyatlar meydanı deyilir. **Müharibə meydanı** elə bir ərazidir ki, həmin ərazi hüddudlarında müharibə aparan dövlətlər bir-birinə qarşı, praktiki olaraq, hərbi əməliyyatlar aparır və ya apara bilər. Müharibə meydanı anlayışına aşağıdakılar daxildir: 1) dövlətin quru, dəniz və hava ərazisi; 2) açıq dənizlər; 3) açıq dənizlər üzərində hava məkanı; 4) Dünya okeanı suları (söhbət ərazi dənizlərindən kənarda olan sulardan gedir); 5) Dünya okeanı suları üzərində hava məkanı; 6) kosmik məkan.

Elə ərazilər və məkanlar da vardır ki, onlar müharibə meydanı anlayışına daxil edilmir. Söhbət aşağıdakı ərazi və məkanlardan gedir: bitərəf dövlətlərin əraziləri; neytral ərazilər (məsələn, Antarktida, Şbisbergen arxipelaqı, Aland adaları və s.); beynəlxalq kanallar (məsələn, 1888-ci ildə tikilmiş Süveyş ka-

nalı, 1977-ci ildə inşa edilmiş Panama kanalı və s.); bəzi beynəlxalq boğazlar (məsələn, Magellan boğazı). «Ay və digər səma cismləri də daxil olmaqla, kosmik fəzanın tədqiqi və istifadəsi üzrə dövlətlərin fəaliyyət prinsipləri haqqında» Müqaviləyə¹ (1967-ci il) görə, Ay və digər səma cismləri hərbi əməliyyat meydanına çevrilə bilməz. Xüsusi zonalar yaratmaq məqsədi ilə müharibə aparən tərəflərin dövlət ərazilərinin müəyyən bir hissəsi hərbi əməliyyat meydanından çıxarıla bilər (məsələn, sanitariya zonalar). Yaddan çıxarmaq olmaz ki, belə zonaların yaradılması beynəlxalq publik humanitar-hüquq normalarında nəzərdə tutulur.

Nüvəsiz zonalarda hərbi əməliyyatların aparılması qadağan edilmir. Başqa sözlə, belə zonalarda əməliyyatlar aparmaq olar. Belə ki, bu cür zonalar silahlı münaqişələr sahəsindən çıxarılmamışdır. Lakin belə zonalar nüvə müharibəsi meydanına çevrilə bilməz.

Müddətsiz müharibə anlayışı yoxdur. Elə bir vaxt dövrü gəlib çatır ki, müharibə qurtarır. Müharibənin qurtarması (baş çatması) isə **hüquqi nəticələrə** səbəb olur. Müharibənin qurtarması hərbi əməliyyatların dayandırılması (kəsilməsi) deməkdir. Hərbi əməliyyatlar bu və ya digər formada dayandırılır. Ən geniş yayılmış formalar bunlardır: 1) barışıq; 2) təslimolma.

Barışıq dedikdə silahlı münaqişə iştirakçılarının qarşılıqlı razılığı əsasında hərbi əməliyyatların müvəqqəti dayandırılması başa düşülür. Barışığın iki növü fərqləndirilir: 1) yerli barışıq; 2) ümumi barışıq.

Yerli barışıq hərbi əməliyyat meydanının məhdud sahəsində ayrı-ayrı hissələr və bölmələr arasında hərbi əməliyyatın dayandırılması məqsədinə xidmət edir. Hərbi əməliyyat bu məqsəd üçün dayandırılır ki, ölənlər dəfn olunsun, xəstələr və yaralıları müəyyən edilsin, mühasirəyə alınmış ərazilər

¹ Bu müqavilə BMT Baş Assambleyasının 2222 (XXI) nömrəli 19.12.1966-cü il tarixli qətnaməsi ilə qəbul edilmişdir. Azərbaycan Respublikası 19.04.2013-cü il tarixli 603-IVQ nömrəli qanunla sözügedən müqaviləyə qoşulmuşdur (AR QT, 2013, № 5, maddə 453).

dən mülki əhali (xüsusən də, qadınlar və uşaqlar) köçürülsün, parlamentyorların (elçilərin) göndərilməsi təmin edilsin, ümumi milli və ya dini bayram qeyd edilsin və s.

Ümumi barışıq elə bir aktdır ki, bu aktın həyata keçirilməsi zamanı, necə deyirlər, müharibə meydanının bütün cəbhələrində hərbi əməliyyatlar dayandırılır. Barışığın bu növü bununla nəticələnir ki, müharibə edən dövlətlər arasında, adətən, müharibə başa çatır, silahlı münaqişəyə son qoyulur. Bu cəhəti ilə ümumi barışıq yerli barışıqdan fərqlənir. Belə ki, yerli barışıq müvəqqəti xarakter daşıyaraq qısamüddətli olur (məsələn, bir saatlıq barışıq, bir günlük barışıq, həftəlik barışıq və s.). Odur ki, barışığın bu növü müharibənin başa çatmasına və dövlətlər arasında silahlı münaqişəyə son qoyulmasına səbəb olmur. Yerli barışıq konkret məhdud məqsədləri həyata keçirmək və ya yerli əhəmiyyətli məsələləri həll etməkdən ötürüdür. Həmin məqsədlər həyata keçirildikdən və ya yerli əhəmiyyətli məsələlər həll olunduqdan (barışıq müddəti başa çatdıqdan) sonra hərbi əməliyyatlar davam edə (təzələnə) bilər.

Yerli barışıq haqqında qərarı yerli hərbi komandanlıq qəbul edir. **Yerli hərbi komandanlıq** ya öz səlahiyyətləri çərçivəsində, ya da ali komandanlığın əmri ilə belə qərar çıxara bilər. Ümumi barışıq isə müharibə aparən dövlətlər arasında bağlanan **beynəlxalq müqavilə** ilə rəsmiləşdirilir: məsələn, Koreyada hərbi barışıq haqqında Saziş (1953-cü il), Vyetnamda hərbi əməliyyatların dayandırılması haqqında Saziş (1954-cü il), Əlcəzairdə atəşkəs haqqında Saziş (1962-ci il), İran və İraq arasında atəşin kəsilməsi haqqında Saziş (1988-ci il) və s.

Ümumi barışıq hərbi əməliyyatların dayandırılmasına və atəşin kəsilməsinə səbəb olan aktdır. Bu baxımdan, ümumi barışıq hərbi əhəmiyyətə malikdir. Digər tərəfdən, ümumi barışıq siyasi xarakter daşıyan akt hesab edilir. Belə ki, ümumi barışıq tərəflər arasında müharibəyə son qoyulmasına və sülhün əldə edilməsinə səbəb olur. Onun müddətinə gəldikdə isə, qeyd etməliyik ki, ümumi barışıq hər hansı müddətlə məhdudlaşmır və sülh müqaviləsi bağlanana (sülh yolu ilə tənzim etmə həyata

keçirilənə) kimi davam edir. Bu akt, mahiyyətcə, ümumi atəşkəsə nail olmaqla, bütün cəbhə boyu hərbi əməliyyatlara son qoyulmasını nəzərdə tutur. Ümumi barışıqın (ümumi atəşkesin) hərbi qulluqçular tərəfindən pozulması hərbi cinayət sayılmaqla məsuliyyətə səbəb olur.

Təslimolma hərbi əməliyyatların dayandırılmasının geniş yayılmış formalarından biridir. Qalib gələn tərəfin (dövlətin) müəyyənləşdirdiyi şərtlərlə müharibədə məğlub olan digər tərəfin (dövlətin) silahlı qüvvələrinin müqavimət göstərməsinin dayandırılmasına təslimolma deyilir. Təslimolma qalib gələn tərəflə məğlub olan tərəf arasında həyata keçirilən aktdır; onlara həm də təslimolan və təslimedən tərəflər deyilir. Təslimolma zamanı məğlub olan tərəf qalib gələn tərəflə həтта, formal baxımdan, bərabər olmaq imkanını itirir. Bu cəhəti ilə təslimolma barışıq aktından fərqlənir. Təslimolma nəticəsində bütün silahlar və hərbi əmlak, bir qayda olaraq, qalib gələn tərəfə keçir. Təslim olan tərəfin qoşunu hərbi əsir hesab olunur.

Təslimolmanın bir neçə növü fərqləndirilir ki, həmin növlər aşağıdakılardan ibarətdir:

- qeyd-şərtsiz təslimolma;
- ümumi təslimolma;
- adi təslimolma;
- fəxri təslimolma.

Qeyd-şərtsiz təslimolma dedikdə elə bir akt başa düşülür ki, bu aktın həyata keçirilməsi nəticəsində qabaqcadan hər hansı şərt olmadan bütün cəbhə boyu hərbi əməliyyatlar dayandırılır, atəş tam kəsilir, məğlub olan tərəfin bütün silahlı qüvvələri tərkisilah olunur. Məğlub olan tərəf özünün dövlət suverenliyindən məhrum olur ki, bu, siyasi məsuliyyətin ən yüksək formasıdır. Məğlub olan tərəfin ərazisində dövlət hakimiyyətini qalib gələn tərəfin adından xüsusi təyin edilmiş şəxslər həyata keçirir. Məsələn, 8 may 1945-ci il tarixdə Berlin şəhərində Almanıyanın hərbi qüvvələrinin təslim olması barədə müvafiq akt imzalanmışdır. 2 sentyabr 1945-ci il tarixdə isə Yaponıyanın təslim olması haqqında akt qəbul edilmişdir ki, həmin aktları

qeyd-şərtsiz təslim olmaya misal kimi göstərmək olar. Qalib gələn tərəf təcavüzkarla tətbiq edilən konkret sanksiyaları, gələcək siyasi tənzimətnə məsələlərini, siyasi və maddi məsuliyyətin forma və növlərini müəyyənləşdirir. Qalib gələn dövlət tərəfindən həm də əsas hərbi cinayətkarların cinayət məsuliyyətinə cəlb olunma məsələləri həll edilir.

Ümumi təslimolma cəbhə boyu bütün hərbi əməliyyatların qabaqcadan müəyyənləşdirilmiş və razılaşdırılmış şərtlə dayanandırılmasıdır ki, bu şərtə görə, təslim olan tərəf müharibədə özünün məğlub olmasını tanıyır. Ümumi təslimolma zamanı məğlub olan dövlətin bütün silahlı qüvvələri tərkisilah edilir; onun torpaqları (ərazisi) qalib gələn dövlət tərəfindən zəbt (ilhəq) oluna bilər. Təslim olan dövlətin üzərinə həmçinin siyasi və maddi məsuliyyət qoyulur. Məsələn, İraqın 1991-ci il fevralın 27-də təslim olması buna misaldır.

Adi təslimolma ayrı-ayrı müəyyən sahələrdə (məsələn, qalada, müəyyən bir rayonda və s.) hərbi əməliyyatların dayandırılması, silahlı qüvvələrin tərkisilah edilməsi və əsir götürülməsidir. Adi təslimolma müharibənin bütövlükdə başa çatmasını ifadə etmir. Məsələn, Rus-Yapon müharibəsi zamanı (1904–1905-ci illər) Port-Arturun təslim olması bu növ təslimolmaya misal çəkilə bilər.

Fəxri təslimolma zamanı imkan verilir ki, məğlub olan tərəf özünün bayrağı, silah-texnikası və hərbi sursatı ilə mövqelərini və ya mühasirədə olan ərazini (qalanı, zonanı) tərk etsin və öz silahlı qüvvələri ilə birləşsin. Məsələn, 1983-cü ildə Beyrut şəhərində fələstinlilərin təslim olması və İsrail qoşunu tərəfindən mühasirəyə alınmış həmin şəhəri onların tərk etməsi fəxri təslimolmaya misal göstərilə bilər.

Nə barışıq, nə də təslimolma müharibə vəziyyətinə avtomatik olaraq son qoyur. Müharibə aparan dövlətlər arasında müharibə vəziyyətinə, bir qayda olaraq, **sülh müqaviləsi bağlanması** yolu ilə son qoyulur. Yaddan çıxarmamalıyıq ki, müharibə edən dövlətlərin sülh müqaviləsi bağlamaları müharibə vəziyyətini aradan qaldırmağın əsas beynəlxalq-hüquqi vasitəsidir.

Sülh müqavilələri ilə siyasi, iqtisadi, ərəzi və digər problemlərin tənzimlənməsinə aid bir sıra məsələ həll olunur: hərbi əsirlərin dəyişdirilməsi, hərbi cinayətkarların cinayət məsuliyyətinə cəlb olunması, diplomatik və konsul münasibətlərinin bərpa edilməsi və s. Məsələn, I və II Dünya müharibələri qurtardıqdan sonra sülh müqavilələri bağlanılmaqla müharibə vəziyyətinə son qoyulmuşdur.

Sülh müqaviləsi bağlamaq müharibə vəziyyətinə son qoymağın əsas, lakin yeganə forması deyildir. Belə ki, müharibə vəziyyətinə son qoymaq üçün beynəlxalq praktikada digər formalardan da istifadə olunur. **Birtərəfli bəyannamə** həmin formalardan biridir. Sözügedən formanın mahiyyəti birtərəfli akt qəbul edilməsindən ibarətdir ki, bu bəyannamənin qəbul edilməsi ilə müharibə vəziyyətinə son qoyulur. Məsələn, SSRİ Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti 25 yanvar 1955-ci il tarixdə müvafiq fərman qəbul etmişdir ki, həmin fərmanla SSRİ və Almaniya arasında müharibə vəziyyətinə son qoyulmuşdur.

Bəzən, müharibə vəziyyətinə **ikitərəfli bəyannamə** imzalamqla son qoyulur. İkitərəfli bəyannamə imzalamaq müharibə vəziyyətinin aradan qaldırılmasının formalarından biridir ki, beynəlxalq praktikaya belə forma məlumdur. Məsələn, 10 oktyabr 1956-cı il tarixdə SSRİ və Yaponiya arasında müharibə vəziyyətinə son qoyulmasına dair müvafiq ikitərəfli bəyannamə imzalanmışdır.

Müharibənin qurtarması müəyyən hüquqi nəticələrə səbəb olur. Hüquqi nəticələr, ilk növbədə, **müharibə edən dövlətlər** üçün yaranır ki, həmin nəticələr aşağıdakılardan ibarətdir: 1) diplomatik, konsul və ticarət münasibətlərinin bərpa olunması; 2) normal dinc əlaqələrin müəyyənləşdirilməsi; 3) müharibə qanun və adətlərinin tətbiqinin ləğv edilməsi; 4) əvvəllər bağlanmış beynəlxalq müqavilələrin hüquqi qüvvəsinin təzələnməsi; 5) yeni beynəlxalq müqavilələrin bağlanması; 6) hərbi əsirlərin qaytarılması; 7) qalib gələn dövlətin qoşunlarının məğlub olan dövlətin ərazisindən çıxarılması; 8) fiziki və hüquqi şəxslər üçün müəyyən olunmuş məhdudiyyətlərin aradan qaldırıl-

ması; 9) müharibənin səbəb olduğu bütün hüquqi maneələrin aradan qaldırılması və s.

Müharibənin başa çatması ilə bağlı hüquqi nəticələr həm də müharibədə iştirak etməyən, yəni **müharibə aparmayan dövlətlər** üçün yaranır. Məsələn, «hərbi əməliyyatlar aparmaq zonası» rejiminə əməl olunması halının aradan qaldırılması, beynəlxalq təhlükəsizliyin bərpa olunması və s.

Müharibənin başa çatması həm də **neytral dövlətlər** üçün hüquqi nəticələrə səbəb olur. Belə ki, müharibədə bitərəf olmaq kimi vəziyyətə son qoyulur.

15.2.3. Müharibə iştirakçıları

Beynəlxalq publik humanitar hüququn yerinə yetirdiyi funksiyalardan biri müharibə iştirakçılarının hüquqi vəziyyətini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Hərbi əməliyyatlarda və silahlı münaqişədə iştirak edən şəxslərə **müharibə iştirakçıları** deyilir. Müharibə iştirakçıları elə silahlı münaqişə iştirakçılarının özləridir; onlar həm də hərbi əməliyyat iştirakçıları adlanırlar.

Bütün **silahlı münaqişə iştirakçıları** iki qrupa bölünür:¹ 1) kombatant; 2) qeyri-kombatant. Həm kombatantlar, həm də qeyri-kombatantlar döyüşən və müharibə aparan tərəflərin silahlı qüvvələrinə aiddir. Unutmaq olmaz ki, beynəlxalq xarakterli silahlı münaqişələrdə döyüşən tərəflər özlərinin silahlı qüvvələri ilə təmsil olunurlar.

Kombatantlar qeyri-kombatantlardan **hərbi (döyüş) əməliyyatlarda iştirak etmək** kimi əlamətə görə bir-birindən fərqlənir. Döyüşən tərəflərin silahlı qüvvələrinin tərkibinə daxil edilən və hərbi (döyüş) əməliyyatlarda bilavasitə iştirak etmək hüququna malik olan şəxslərə **kombatantlar** (fransızca «combattant») deyilir. Hərbi (döyüş) əməliyyatlarda bilavasitə iştirak etdiklərinə görə kombatantlar həm də **«döyüşən şəxslər» («dö-**

¹ İbayev V.Ə. Beynəlxalq humanitar hüquq. Dərslik. Bakı, 2001, s. 122.

yüşənlər») adlanır. Yalnız kombatanlar hərbi güc tətbiq etmək və silahdan istifadə etmək hüququna malikdirlər; onların fəaliyyəti və hərəkəti dövləti xarakter daşıyır. 1949-cu il Cenevrə konvensiyalarına I Əlavə Protokolda (1977-ci il) «silahlı qüvvələr»ə verilən anlayışı nəzərə alsaq və digər beynəlxalq-hüquqi sənədləri təhlil etsək, müəyyən edə bilərik ki, aşağıdakılar kombatant sayılır:¹ 1) dövlətin silahlı qüvvələrinin (quru, dəniz və hava hərbi qüvvələrinin) şəxsi heyəti; 2) yığma qoşun (nizami qoşuna kömək etmək üçün könüllü surətdə yaradılan qoşun) döyüşçüləri; 3) könüllü dəstələrin şəxsi heyəti; 4) partizanlar; 5) könüllülər (bitərəf və müharibədə iştirak etməyən digər dövlətlərin vətəndaşları – onlar döyüşən dövlətlərin silahlı qüvvələrinə könüllü surətdə daxil olan şəxslərdir) və s.

Kombatanlar silahdan istifadə və hərbi güc tətbiq etməklə döyüş əməliyyatlarında iştirak etmək hüququna malikdirlər. Onların hüququ vardır ki, döyüş-hərbi əməliyyatları aparsın, düşmən qüvvələrini darmadağın edərək onları məğlubiyyətə uğratsın, rəqibə zərər vursun, düşmən tərəfin şəxsi heyətini fiziki cəhətdən məhv etsin və s; kombatanlar həm də düşmən tərəfin hərbi obyektlərini və döyüş texnikasını məhv edə bilər. Bu zaman onlar cinayət məsuliyyətinə cəlb olunmaq riski daşıyırlar. Kombatanlar müharibənin qanun və adətlərinə əməl etməlidirlər; onlar, xüsusən də, müharibə qurbanlarının müdafiəsi haqqında normaları lazımınca yerinə yetirməlidirlər. Bunlar kombatanların hüquqi statusunu müəyyənləşdirən hüquq və vəzifələrdir.

1949-cu il Cenevrə konvensiyalarına uyğun olaraq, **partizanlar** kombatant kimi tanınırlar. Ona görə ki, müasir beynəlxalq publik hüquqa görə, partizan müharibəsi təcavüzkar, müstəmləkə asılılığına və xarici işğala qarşı mübarizə aparılmasının hüquqauyğun forması hesab edilir. Partizanlara başçı rəhbərlik edir ki, o, öz tabeliyində olan şəxslərin hərəkətlərinə (fəaliyyətinə) görə cavabdehdir.

¹ *Kombatanlara aid olan şəxslər barədə bax:* Hüseynov L.H. Beynəlxalq hüquq. Dərslik. Bakı, 2000, s.206-207.

Ticarət gəmilərinin və mülki aviasiya təyyarələrinin də heyəti kombatant hesab edilə bilər. Lakin bunun üçün heyət döyüşənlərə və müharibə aparana bilavasitə yardım etməlidir.

Milli azadlıq hərəkatının döyüşçüləri (iştirakçıları) də kombatant hesab olunurlar. Belə ki, onlar öz ərazilərində işğalçı hərbi (silahlı) qüvvələrə qarşı aparılan döyüşlərdə iştirak edirlər.¹ Məsələn, İsrail hərbiçilərinə qarşı mübarizə aparən Fələstin döyüşçüləri kombatant kimi tanınırlar.

Kombatantlar sırasında aşağıda göstərilən şəxslər ya xüsusi hüquqlara, ya da ayrıca statusa malikdirlər: 1) kəşfiyyatçı; 2) lazutçık; 3) parlamentyor. **Kəşfiyyatçı (hərbi kəşfiyyatçı)** dedikdə döyüşən (müharibə aparən) dövlətlərin silahlı qüvvələrinin tərkibinə daxil olan, öz dövlətinin hərbi formasını geyinən və məlumat toplamaq məqsədilə mümkün olan istənilən yolla düşmən ordusunun yerləşdiyi əraziyə soxulan şəxs başa düşülür. O, əgər məlumat toplayan zaman düşmən tərəfindən tutularsa və ələ keçirilərsə, hərbi əsir sayılır.

Lazutçık dedikdə özünün əsl (həqiqi) adını gizlədən, uydurma adla fəaliyyət göstərərək düşmən tərəfin silahlı qüvvələri barədə gizli yolla məlumat toplayan şəxs başa düşülür; ona həm də **casus (hərbi casus)** deyilir. Məlumat toplayan zaman əgər casus düşmən tərəfindən tutularsa, o, hərbi əsir hesab olunmur. Belə ki, casus barəsində və ona münasibətdə hərbi əsir rejimi tətbiq edilmir. Bu cəhəti ilə casus kəşfiyyatçıdan (hərbi kəşfiyyatçıdan) fərqlənir. Digər fərqləndirici cəhət bundan ibarətdir ki, kəşfiyyatçı hərbi forma geyinən şəxsdir; hərbi forma onu göstərir və nümayiş etdirir ki, kəşfiyyatçı öz dövlətinin silahlı qüvvələrinin tərkibinə daxildir. Casusdan fərqli olaraq, kəşfiyyatçı açıq fəaliyyət göstərir.² Əgər casus düşmən tərəfindən tutularsa, o, müharibə dövrünün qanunları əsasında

¹ Ильин Ю.Д. Международное публичное право. Лекции. М., 2008, с.98.

² Федосцева Н.Н.Международное право. Учебное пособие. М., 2010, с.152.

cinayət məsuliyyətinə cəlb edilir və məhkəmə hökmü ilə cəzalandırılır.

Parlamentyor (elçi) dedikdə müharibə zamanı düşmən tərəflə danışığa girmək və onunla söhbət aparmaq üçün göndərilən nümayəndə başa düşülür; onlara komandanlıq səlahiyyəti verir ki, düşmən tərəfin hərbi komandanlığı ilə danışıqlar aparsın. Parlamentyorların statusu IV Haaqa Konvensiyası (1907-ci il) ilə müəyyən edilir; onlar düşmən tərəflə atəşin kəsilməsi, yaralı və ölümlərin, uşaq və qadınların mühasirəyə alınmış ərazidən çıxarılması, hərbi əsirlərin dəyişdirilməsi, müqavimətin dayandırılması, təslimolma və digər məsələlər barədə danışıqlar aparmaq səlahiyyətinə malikdirlər.

Parlamentyor ağ bayraq gəzdirən şəxsdir. Ağ bayraq əsasında bu və ya digər şəxsin parlamentyor olması müəyyən edilir. Düşmən tərəf parlamentyorları qəbul etməlidir; onun bundan imtina etmək hüququ yoxdur. Düşmən tərəf həm də parlamentyorların təhlükəsizliyini təmin etməlidir. Axı, parlamentyorlar toxunulmazdır. Lakin, əgər o, öz toxunulmazlıq hüququndan sui-istifadə edərək xəyanət edərsə (və ya xəyanətə cəhd edərsə), toxunulmazlığını itirir.

Toxunulmazlıq hüququna həm də parlamentyoru müşayiət edən şəxslər malikdirlər. Belə şəxslərə aid olunur: 1) təbilçi; 2) şeypurçu; 3) trubaçalan (kərənayçı); 4) tərcüməçi.

Kombatantların üzərinə müəyyən **vəzifələr** düşür ki, həmin vəzifələr bunlardan ibarətdir: 1) beynəlxalq publik humanitar hüququn prinsip və normalarına əməl etmək; 2) özlərini mülki əhalidən fərqləndirmək; 3) mülki əhaliyə və mülki obyektlərə hücum (basqın) olmasına yol verməmək; 4) müharibə aparmağın qanuni (hüquqauyğun) metod və vasitələrini tətbiq etmək; 5) beynəlxalq publik humanitar-hüquq normalarının pozulmasına görə məsuliyyət daşımaq və s.

Qeyri-kombatantlar dedikdə silahlı qüvvələrə aid edilən, lakin hərbi-döyüş əməliyyatları aparılmasında bilavasitə iştirak hüququ olmayan şəxslər başa düşülür; onlar hərbi-döyüş əməliyyatlarının uğurla aparılmasına hərtərəfli kömək edən şəxslər

dir. Lakin qeyri-kombatantların nə hərbi-döyüş əməliyyatlarında bilavasitə iştirak etmək, nə də düşməni məhv etmək hüququ vardır; bu səbəbdən onlar həm də «**döyüşməyənlər**» («döyüşməyən şəxslər») adlanırlar. Qeyri-kombatantlar hərbi-döyüş əməliyyatlarında iştirak etməməlidirlər. Onlara aşağıdakı şəxslər aid olunur: 1) həkimlər; 2) tərcüməçilər; 3) müxbirlər; 4) hüquqşünaslar; 5) intendantlar (orduda və ya qoşun hissələrində təsərrüfat işlərinə baxan adamlar); 6) dini şəxslər; 7) reportyorlar (gündəlik yerli xəbərlər toplayan qəzet işçiləri) və s. Bu şəxslərin fəaliyyəti silahlı qüvvələrin şəxsi heyətinin fiziki və mənəvi vəziyyətinin təmin edilməsinə yönəlmişdir. Düzdür, onlar öz şəxsi silahlarına malik ola bilərlər. Lakin qeyri-kombatantlar silahdan yalnız özünümüdafiə və onlara etibar edilmiş əmlakı qorumaq məqsədi ilə istifadə edə bilərlər. Hərbi-döyüş əməliyyatlarında iştirak etdikləri hallarda qeyri-kombatantlar beynəlxalq publik humanitar-hüquq normalarının pozulmasına görə məsuliyyət daşıyırlar və onlara kombatantların rejimi tətbiq olunmur.¹ Qeyri-kombatantlar düşmən tərəfin hərbi-silahlı hücum və basqın obyektinə ola bilməz.

Silahlı münaqişə iştirakçıları sırasına həm də **muzdlular** aiddir. Muzdlular dedikdə silahlı münaqişədə və döyüş əməliyyatlarında iştirak etmək üçün könüllü surətdə hərbi birləşmələrə daxil olan şəxslər başa düşülür. «Muzdlu» anlayışının məzmununa 1949-cu il Cenevrə konvensiyalarına I Əlavə Protokolu (1977-ci il) 47-ci maddəsində aydınlıq gətirilir. O, silahlı münaqişə iştirakçısı olan tərəflərin (dövlətlərin) vətəndaşı deyildir. Lakin, buna baxmayaraq, muzdlu şəxs fayda, qazanc və mənfəət üçün silahlı münaqişədə iştirak edir. O, tərəflərdən hər hansı birinin silahlı qüvvələrinin tərkibinə daxil olmur və buna görə də, kombatant statusuna malik deyildir; onun həm də hərbi əsir statusu yoxdur. Əgər muzdlu şəxs döyüşən tərəfin əlinə keçərsə, muzdlu onu tutan dövlətin qanunlarına uyğun

¹ Müəlliflərdən Y.D. İlin bunun əksi olan fikir söyləyir (*bax*: Ильин Ю.Д.Международное публичное право. Лекции. М., 2008, с.97).

olaraq, cinayət məsuliyyətinə cəlb edilir və cinayət-hüquqi sanksiyalarla cəzalandırılır.

«Müharibə iştirakçıları» anlayışını «beynəlxalq publik humanitar hüququn subyektləri» anlayışında fərqləndirmək lazımdır. Beynəlxalq publik humanitar hüququn subyektləri dedikdə beynəlxalq publik humanitar hüquqla tənzimlənən münasibətlərin mümkün (potensial) iştirakçıları (dövlətlər, dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatlar və s. subyektlər) başa düşülür. Müharibə iştirakçıları barədə isə, biz, yuxarıda söhbət açdıq.

15.2.4. Müharibə aparılmasının vasitə və metodları

Beynəlxalq publik humanitar hüquqla müxtəlif məsələlər müəyyənləşdirilir və tənzimlənir. Həmin məsələlərdən biri hərbi döyüş əməliyyatlarının aparılması qaydalarıdır. **Hərbi-döyüş əməliyyatlarının aparılması qaydaları** dedikdə elə normalar başa düşülür ki, onlar müharibə aparılmasının vasitə və metodlarından istifadə olunmasında məhdudiyyətlər müəyyənləşdirir. Həmin normaların məcmusuna **müharibə hüququ** (jus in bellum) deyilir; müharibə hüququ beynəlxalq publik humanitar hüququn bir hissəsi sayılır. Beynəlxalq publik humanitar hüququn sözügedən bu hissəsi həm də **Haaqa hüququ** adlanır, çünki onu təşkil edən hüquq normaları 1899-cu il və 1907-ci il Haaqa konvensiyalarında nəzərdə tutulmuş, müəyyən olunmuşdur. Hərbi-döyüş əməliyyatları aparmağın qaydalarının özünə gəldikdə, qeyd etməliyik ki, əvvəllər belə qaydalar «müharibə qanun və adətləri» adlanırdı.¹

Hərbi-döyüş əməliyyatları aparılmasının qaydaları belə bir prinsipdən çıxış edir ki, döyüşən tərəflər müharibə aparmağın vasitə və metodlarını seçməkdə qeyri-məhdud imkanlara (hüquqlara) malik deyillər. Bu prinsip **müharibə aparılmasının**

¹ Лукашук И.И. Международное право. Особенная часть. Учебник. М., 1998, с. 284.

vasitə və metodlarını məhdudlaşdırmaq prinsipi adlanır.¹ Həmin prinsip I Əlavə Protokolun (1977-ci il) 35-ci maddəsində formulə edilmişdir. Burada deyilir ki, münaqişədə olan tərəflərin müharibənin vasitə və metodlarını seçməkdə hüququ qeyri-məhdud deyil. Həmin maddə, mahiyyətcə, Sankt-Peterburq Bəyannaməsində (1868-ci il) və IV Haaqa Konvensiyasında (1907-ci il) deyilənləri təkrarlayır.

«Müharibə aparılması vasitələri» və «müharibə aparılması metodları» kimi iki anlayışı beynəlxalq publik humanitar hüquq bir-birindən fərqləndirir. Məlum məsələdir ki, müharibə həm müəyyən vasitələrlə, həm də metodlarla aparılır.

Müharibə aparılması vasitələri dedikdə elə silah və hərbi texnika başa düşülür ki, onlardan döyüşən tərəflərin silahlı qüvvələri düşmənin canlı qüvvəsini, maddi vasitələrini və hərbi əmlakını məhv etmək, ona zərbə vurmaq və düşməni məğlub etmək üçün istifadə edirlər. Təbii ki, müharibə vasitələri (silah və hərbi texnika) müəyyən qayda və üsullarla tətbiq olunur və onlardan istifadə edilir; məhz həmin qayda və üsullar müharibə aparmağın metodları adlanır. Deməli, **müharibə aparılması metodları** dedikdə müharibə aparılması vasitələrindən istifadə və onların tətbiq olunma üsulları (qaydaları) başa düşülür. Beynəlxalq publik humanitar hüquq müharibə vasitə və metodlarını iki yerə bölmə: 1) qadağan olunmuş müharibə vasitə və metodları; 2) qadağan olunmamış müharibə vasitə və metodları. **Qadağan olunmuş müharibə vasitə və metodları** odur ki, hüquqazidd olduqlarına görə onların tətbiqinə beynəlxalq publik humanitar hüquq yol vermir; onlara həm də tətbiqinə yol verilməyən vasitə və metodlar deyilir.

Qadağan olunmuş vasitələrə aşağıdakılar aiddir: insan bədənində asanlıqla istiqamətini dəyişən və ya yastılanan güllələr; yeganə təyinatı boğucu və ya zərərli qazlar yaymaqdan ibarət olan mərmilər; çəkisi 400 qramdan az və partlayıcı xüsusiyyətə malik olan və ya yanar tərkiblə təchiz olunmuş mə-

¹ Международное право. Учебник / Под ред. К.К.Гасанова. М., 2008, с. 345.

milər; zəhərlər, zəhərlənmiş silahlar, boğucu, zəhərli və bu kimi digər qazlar; bakterioloji və ya kimyəvi silahlar; nüvə silahı və s.

Beynəlxalq publik humanitar hüquqa uyğun olaraq, **qadağan olunmuş metodlara** aşağıdakı hərəkətlər aid olunur: 1) düşmən tərəfin şəxslərini xaincəsinə öldürmək və ya yaralamaq; 2) girov götürmək; 3) heç kimi sağ qoymamaq haqqında əmr vermək və ya bununla hədələmək, yaxud bu yönümdə hərbi əməliyyatlar aparmaq; 4) parlamentiyləri və onları müşayiət edən şəxsləri öldürmək; 5) şəhər və ya digər yerlərin talan edilməsi, yerli əhaliyə münasibətdə terrora əl atılması, əhali arasında aclıqdan istifadə edilməsi; 6) düşmənin silahı yerə qoymuş və ya əsir kimi təslim olmuş şəxslərini öldürmək və ya yaralamaq; 7) hərbi zərurət hallarından başqa düşmən tərəfin mülkiyyətini məhv etmək və ya ələ keçirmək və s.¹

Nüvə silahının tətbiq olunması barədə ayrıca danışmaq lazımdır. Belə ki, nüvə silahı müharibə vasitələrindən biri sayılır. Bəzi beynəlxalq-hüquqi aktlar, hər şeydən əvvəl, BMT Baş Assambleyasının qətnamələrində göstərilir ki, nüvə silahının tətbiqi BMT-nin məqsədlərinə ziddir. Elə beynəlxalq müqavilələr qəbul edilmişdir ki, onlar nüvə silahının kəmiyyətə məhdudlaşdırılmasını, habelə onun keyfiyyətə təkmilləşdirilməsini nəzərdə tutur. Buna görə də, nüvə silahı qadağan olunmuş müharibə vasitələrinə aid edilir.² Yaddan çıxarmamalıyıq ki, BMT Baş Assambleyası dəfələrlə bu növ silahın tətbiqini qadağan edən qətnamələr qəbul etmişdir; Baş Assambleya nüvə silahının tətbiqini insanlıq əleyhinə cinayət adlandırmışdır.

Qadağan olunmamış müharibə vasitə və metodları odur ki, beynəlxalq publik humanitar hüquq onların tətbiqinə yol verir. Bu səbəbdən onlar həm də tətbiqinə yol verilən müharibə vasitə və metodları adlanır. Beynəlxalq publik humanitar hüquq

¹ *Qadağan olunmuş müharibə vasitə və metodları barədə daha ətraflı:* Hüseyinov L.H. Beynəlxalq hüquq. Dərslik. Bakı, 2000, s.208-209.

² Международное право. Учебник / Под общ. ред. А.Я.Капустина. М., 2008, с.336-337.

tərəfindən yol verildiyinə görə qadağan olunmamış müharibə vasitə və metodlarının tətbiqi hüquqazidd deyil, qanuna uyğundur.

Qadağan olunmuş müharibə vasitə və metodları Sankt-Peterburq Bəyannaməsi (1868-ci il), Haaqa konvensiyaları (1899, 1907-ci illər), Cenevrə konvensiyalarına əlavə olunmuş I Əlavə Protokolla (1977-ci il) və digər beynəlxalq-hüquqi sənədlərlə müəyyən edilir.

15.2.5. Müharibə dövründə bitərəflik

Müharibənin başlaması müəyyən **beynəlxalq-hüquqi nəticələrin** yaranmasına səbəb olur; belə nəticələrdən biri bundan ibarətdir ki, bitərəf (neytral) dövlətlər üçün xüsusi xarakterli hüquq və vəzifələr yaranır.¹

Beynəlxalq publik humanitar hüquq bitərəf dövlətlərə aid ərazinin müharibə və hərbi əməliyyat meydanına çevrilməsini qadağan edir. Buna görə də, müharibə zamanı bitərəflik, yəni neytrallıq² böyük əhəmiyyətə malik olan məsələlərdən biri sayılır. **Müharibə zamanı bitərəflik** dedikdə dövlətin elə bir hüquqi vəziyyəti başa düşülür ki, bu vəziyyətə görə o, müharibədə iştirak etmir və döyüşən tərəflərdən heç birinə bilavasitə kömək göstərmir. Bitərəf dövlət müharibə aparan dövlətlər arasındakı silahlı münaqişəyə qarışmayaraq və müdaxilə etməyərək onlarla bərabər münasibət-əlaqə saxlayır.³ Bu məsələ, yəni müharibə zamanı birtərəflik müvafiq hüquq normaları vasitəsi ilə tənzimlənir; həmin normaların sistemi **bitərəflik institutu** adlanır. Bu instituta daxil olan normalar V və XIII Haaqa konvensiyalarında (1907-ci il) nəzərdə tutulmuşdur.

¹ Международное публичное право. Учебник / Отв. ред. К.А.Бекяшев. М., 2009, с. 331.

² *Beynəlxalq publik humanitar hüquqda neytrallıq məsələsi barədə ətraflı bax:* İbayev V.Ə. Beynəlxalq humanitar hüquq. Dərslik. Bakı, 2001, fəsil XI; Юридическая энциклопедия / Под ред. М.Ю.Тихомирова. М., 2005, с.540.

³ Шумилов В.М. Международное право. Учебник. М., 2008, с. 247.

Müharibə zamanı bitərəflik institutu böyük əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, bitərəf dövlətlər müharibədə iştirak etməməklə müharibə (hərbi əməliyyat) meydanını, necə deyirlər, kiçildir, müharibə meydanının miqyasca genişlənməsini məhdudlaşdırır, hərbi əməliyyatların intensivliyini azaldır, müharibə dağıntı və dəhşətlərini xeyli dərəcədə minimuma endirir. Bu institut öz aktuallığını və əhəmiyyətini XXI əsrdə də saxlayaraq, itirməmişdir.

Müharibənin başlanması ilə əlaqədar bütün dövlətlər iki yerə bölünür: 1) müharibə edən dövlətlər; 2) müharibə etməyən dövlətlər.

Müharibə edən dövlətlər müharibədə iştirak edən tərəflərə deyilir. Məsələn, 1982-ci ildə Folklend və Malvin adaları barəsində İngiltərə və Argentina arasında silahlı münaqişə yaranmışdı; bu münaqişədə İngiltərə və Argentina müharibə edən dövlətlər sayılırdı.

Müharibə etməyən dövlətlər dedikdə aralarında silahlı münaqişə yaranmayan dövlətlər başa düşülür; belə dövlətlər müharibədə iştirak etmirlər. Müharibə etməyən dövlətlər sırasına aid olanlardan biri məhz **bitərəf (neytral) dövlətlər** sayılır. Müharibə vaxtı bitərəf dövlətin ərazisi toxunulmaz hesab olunur; onun ərazisi hərbi əməliyyat (müharibə) meydanına çevrilə bilməz. Bitərəf dövlətin ərazisindən müharibə aparan dövlətlərin öz qoşunlarını və hərbi nəqliyyatını keçirmələri qadağan edilir. Bitərəf dövlətin hüququ yoxdur ki, müharibə aparan dövlətlər onun ərazisində radiostansiya və digər rabitə vasitələri, habelə hər hansı texniki qurğu yerləşdirdinsinlər. Lakin, bitərəf dövlət icazə verə bilər ki, müharibə aparan dövlətlər onun rabitə vasitələrindən bərabər əsaslarla istifadə etsinlər.

Bitərəf dövlət müharibə aparan dövlətləri silahla, hərbi və digər materiallarla təchiz edə bilməz. Onun həm də hüququ yoxdur ki, öz ərazisini hərbi baza, hərbi döyüş dəstə və birləşmələri yaradılması üçün müharibə aparan dövlətlərə versin. Əgər müharibə aparan dövlətlərdən birinin qoşunları bitərəf dövlətin ərazisinə keçərsə, bitərəf dövlət onları tərksilah etməli

və ərazidən uzaqlaşdırılmalıdır. Bu zaman çəkilən xərclərin əvəzi müharibə qurtardıqdan sonra maraqlı tərəflər arasında bağlanmış sazişə uyğun olaraq ödənilir.

Bitərəf dövlət onun bitərəfliyinə qəsd olunduqda, qəsdı etmək hüququna malikdir; bu zaman bitərəf dövlət öz silahlı qüvvələrindən istifadə edir.

Bitərəf dövlətin hüququ vardır ki, o, müharibə aparan tərəflərin xəstə və yaralıların onun öz ərazisi vasitəsilə daşınmasına icazə versin. Lakin daşınmada istifadə olunan nəqliyyat vasitələrində silah və hərbi sursat olmamalıdır. Bitərəf dövlətin vətəndaşları özləri sərhədi keçərək müharibə aparan dövlətin ordusuna daxil ola bilərlər; buna görə bitərəf dövlət məsuliyyət daşımır.

Müharibə zamanı bitərəf dövlət digər hüquqlara malik olmaqla müvafiq vəzifələr də daşıyır. Quruda aparılan müharibə zamanı bitərəf dövlətlərin hüquq və vəzifələri V Haaqa Konvensiyası (1907-ci il) ilə müəyyən olunur.¹

Dəniz və havada aparılan müharibələrə gəldikdə, qeyd etməliyə ki, **dənizdə aparılan müharibə** (dəniz müharibəsi) zamanı bitərəf dövlətlərin hüquq və vəzifələrinin müəyyənləşdirilməsinə dair məsələ XIII Haaqa Konvensiyası (1907-ci il) ilə tənzimlənir.² Həmin konvensiyaya görə, müharibə edən dövlətlər tərəfindən bitərəf dövlətin ərazi sularında hərbi əməliyyatların aparılması qadağan edilir.

Havada aparılan müharibə (hava müharibəsi) zamanı bitərəfliyin hüquqi rejimini müəyyənləşdirən hər hansı beynəlxalq hüquqi məcburi qaydalar qəbul edilməmişdir.³ Odur ki, havada aparılan müharibələrə bitərəflik haqqında ümumi qaydalar tətbiq olunur. Həmin qaydalara görə, bitərəf dövlətlərin ərazisi üzərindəki hava məkanı toxunulmazdır. Belə ki, müharibə apa-

¹ *Daha ətraflı:* Международное право. Учебник / Отв. ред. Г.М.Мелков. М., 2011, с. 623-624.

² İbayev V.Ə.Beynəlxalq humanitar hüquq. Dərslik. Bakı, 2001, s.77; Ильин Ю.Д. Международное публичное право. Лекции. М., 2008, с.110.

³ İbayev V.Ə.Beynəlxalq humanitar hüquq. Dərslik. Bakı, 2001, s.78.

ran dövlətlərə məxsus uçuş aparatlarının bitərəf dövlətlərin hava məkanında uçması qadağandır.

Beynəlxalq publik hüquqda bitərəf dövlətlərin aşağıda göstərilən formaları fərqləndirilir:¹ 1) daimi bitərəf dövlətlər; 2) eventual bitərəf dövlətlər; 3) müqavilə üzrə bitərəf dövlətlər.

Daimi bitərəf dövlətlər elə dövlətlərdir ki, onlar həmişə bitərəflik haqqında qaydalara əməl edərək, həmin qaydaları pozurlar. Belə dövlətlər bütün vaxtlarda özlərini təcavüzkarlıqdan müdafiə etmək hüququna malikdir; onlar hərbi bloklarda iştirak etməməlidir. Əgər müharibə başlayarsa, daimi bitərəf dövlətlər müharibədə iştirak etməməli, müharibə aparan tərəflərə bilavasitə hərbi köməklik göstərməməlidir; onların hüququ yoxdur ki, öz ərazisini hərbi baza yaratmaq üçün hər hansı xarici dövlətə təqdim etsin. Daimi bitərəf dövlətlər həm də BMT Təhlükəsizlik Şurasının qərarı ilə yaradılan sülhməramlı qüvvələrə öz qoşunlarını göndərmək hüququna da malik deyildir. Əgər BMT-nin Nizamnaməsinə uyğun olaraq, təcavüzkar dövlətə qarşı mübarizə aparmaq barədə qərar qəbul olunarsa, daimi bitərəf dövlətlər hərbi əməliyyatlarda iştirak etmirlər. Daimi bitərəf dövlətlərə misal olaraq, Avstriya, Vatikan, Kambodca, Malta, Türkmənistan, İsveçrə və San-Marino kimi ölkələri göstərmək olar.

Eventual bitərəf dövlətlər elə dövlətlərdir ki, onlar bu və ya digər müharibədə iştirak etmirlər. Belə dövlətlər özünün bitərəf olmasını elan etməlidir. Bundan ötrü, bir qayda olaraq, xüsusi bəyannamə qəbul olunur; həmin bəyannamə müharibə aparan dövlətlərin nəzərinə çatdırılmalıdır. Digər tərəfdən, bitərəflik haqqında qaydalara əməl olunmalıdır. Əgər təcavüzkar dövlətə qarşı mübarizə aparmaq üçün BMT Təhlükəsizlik Şurası hərbi sanksiya haqqında qərar qəbul edərsə, eventual bitərəf dövlətlər belə sanksiyaya cəlb oluna bilər. Bu cəhəti ilə eventual bitərəf dövlətlər daimi bitərəf dövlətlərdən fərqlənir.

¹ Федосцева Н.Н. Международное право. Учебное пособие. М., 2010, с. 153.

Müqavilə üzrə bitərəf dövlətlər elə dövlətlərdir ki, onlar bitərəflik haqqında xüsusi müqavilə bağlayırlar və həmin müqaviləyə əsasən, müharibə vaxtı bir-birinə münasibətdə bitərəf qalırlar. Bağlanmış xüsusi müqavilə qüvvədə olan müddətə kimi dövlətlərin borcudur ki, bir-birlərinə münasibətdə bitərəflik haqqında qaydalara riayət etsinlər. Məsələn, SSRİ XX əsrin 20-40-cı illərində bəzi qonşu dövlətlərlə (məsələn, Finlandiya, Əfqanıstan və s.) bitərəflik və hücum etməmək haqqında müqavilə bağlamışdı; həmçinin, məlum olduğu kimi, 23 avqust 1939-cu il tarixdə Almaniya və SSRİ arasında hücum etməmək haqqında müqavilə imzalanmışdı.

Müharibə etməyən digər dövlətlər haqqında da danışmaq lazımdır. Dünyanın qalan dövlətləri müharibə etməyən digər dövlətlərə aiddir. Belə dövlətlər əksəriyyət təşkil edir.

«Müharibə etməyən dövlətlər» anlayışı «bitərəf dövlətlər» anlayışından xeyli dərəcədə genişdir. Belə ki, hər bir «bitərəf dövlət» «müharibə etməyən dövlət» anlayışına daxildir. Lakin, hər bir «müharibə etməyən dövlət», avtomatik olaraq, «bitərəf dövlət» sayılmır.

15.3. Müharibə qurbanlarının, dinc əhəlinin və mülki şəxslərin müdafiəsi

15.3.1. Müharibə qurbanlarının beynəlxalq-hüquqi müdafiəsi

Beynəlxalq publik humanitar hüquq **müharibə qurbanlarının müdafiəsi prinsipindən** çıxış edir. Həmin prinsipə görə, müharibə edən dövlətlər silahlı münaqişə zamanı müharibə qurbanlarını beynəlxalq-hüquqi müdafiə ilə təmin etməlidir; bu, müharibə edən dövlətlərin üzərinə düşən əsas vəzifələrdən biridir.

Müharibə qurbanlarının nə demək olduğuna gəldikdə, qeyd etməliyə ki, silahlı münaqişədən (müharibədən) əziyyət çəkən və ziyana düşən şəxslərə müharibə qurbanları deyilir. Belə şəxslər sırasına aşağıdakılar aiddir: 1) yaralılar; 2) xəstə-

lər; 3) hərbi əsirlər; 4) qəzaya uğrayan gəmidəki hərbi qulluqçular və s. Bu kateqoriya şəxslər, bəzən, **himayə olunan şəxslər** adlanır. Həmin şəxslərin hüquqi statusu 1949-cü il Cenevrə konvensiyaları, habelə I və II Əlavə protokollarla (1977-ci il) müəyyən olunur. Təsadüfi deyil ki, həmin konvensiyalar müharibə qurbanlarının müdafiəsinə həsr olunmuşdur.

I Cenevrə Konvensiyası (1949-cu il) quruda döyüşən silahlı qüvvələrdəki yaralı və xəstələrin vəziyyətinin yaxşılaşdırılması haqqındadır. **II Cenevrə Konvensiyası** (1949-cu il) dənizdəki silahlı qüvvələrin yaralı, xəstə və gəmi qəzasına uğramış üzvlərinin vəziyyətinin yaxşılaşdırılması haqqındadır. **III Cenevrə Konvensiyası** (1949-cu il) müharibə zamanı hərbi əsirlərlə rəftara dairdir.

Xəstələrə, yaralılara və gəmi qəzasına uğrayan şəxslərə münasibətdə aşağıdakı hərəkətləri etmək qadağan olunur: həyata qəsd etmək, fiziki toxunulmazlığa qəsd etmək, öldürmək, qəddar münasibət bəsləmək, şikəst etmək, işgəncə vermək, insan ləyaqətinə qəsd etmək, təhqiredici və insan ləyaqətini alçaldan rəftar, girov götürmək, tibbi və ya elmi eksperiment keçirmək, köçürmə əməliyyatı üçün orqanları çıxarmaq, məhkəmə qərarı olmadan cəza tətbiq etmək və s. Beynəlxalq publik humanitar hüquqa görə, döyüşən tərəflər tibbi birləşmələr yaratmalıdır. Söhbət həm hərbi, həm də mülki tibbi birləşmələrin yaradılmasından gedir; onlar xəstə və yaralıları müalicə etmək üçün yaradılır. Tibbi birləşmələr həm də xəstə və yaralıları seçib müəyyənləşdirməli, onların daşınmasını təmin etməlidir.

Döyüşən tərəflər **hərbi əsirlərin hüquqi rejimini** təmin etməlidir. AXI, müharibə aparan tərəflərin üzərinə müharibə qurbanlarının müdafiəsinə görə hərbi əsirlərin hüquqi rejimini təmin etmək vəzifəsi düşür. **Hərbi əsir** dedikdə düşmən tərəfin əlinə keçən istənilən kombatant başa düşülür. Hərbi əsirlərlə humanistcəsinə rəftar olunmalıdır; onların ölümünə və sağlamlığının pozulmasına gətirib çıxaran hər hansı qanunsuz akt həyata keçirilməməlidir. Bu, əsir saxlayan döyüşən tərəflərin (dövlətlərin) üzərinə düşən vəzifədir.

Döyüşən tərəflər həm də hərbi əsirlər barəsində zorakılıq aktları etməməli, onları qorxutmamalıdır. Hərbi əsirlər pulsuz saxlanılmalıdır; onlara tibbi yardım da pulsuz göstərilməlidir. Belə ki, hərbi əsirlərin sağlamlıq vəziyyəti tələb edərsə, onlar pulsuz tibbi yardımdan istifadə edə bilirlər.

Hərbi əsirlər irqi, milli, dini əqidə, siyasi baxış və digər əlamətlərə görə diskriminasiya olunmamalıdır. Beynəlxalq publik humanitar hüquq həmin əlamətlərə görə onların diskriminasiya olunmasını qadağan edir.

Hər bir halda hərbi əsirlərin şəxsiyyət və şərəfinə hörmət göstərilməlidir; onlar özlərinin mülki-hüquq qabiliyyətini saxlayırlar. Lakin, təbii ki, hərbi əsirlərin öz mülki-hüquq qabiliyyətini həyata keçirmək imkanı məhdudlaşır. Unutmaq olmaz ki, əsir götürən dövlət hərbi əsirlərin hüquqlarını məhdudlaşdırmaq imkanına malikdir.

Hərbi əsirlər hüquq pozuntusuna yol verməməlidir. Əgər hərbi əsirlər hüquq pozuntusuna yol verərlərsə, onlar buna görə məsuliyyət daşıyırlar. Hərbi əsirlər düşmən dövlətin qanunlarına, nizamnamə və əmrlərinə tabedirlər. Söhbət düşmən silahlı qüvvələrində qüvvədə olan və tətbiq edilən aktlardan gedir. Əgər hərbi əsirlər onları pozarlarsa, onlar məhkəmə və ya intizam məsuliyyətinə cəlb olunurlar.

Hərbi əməliyyatlar başa çatdıqda hərbi əsirlər əsirlikdən azad olunurlar. Cinayət məsuliyyətinə cəlb olunan hərbi əsirlər cəzasını çəkib qurtardıqdan və ya müvafiq məhkəmə prosesi başa çatdıqdan sonra azad edilirlər.

15.3.2. Dinc əhəlinin və mülki şəxslərin müdafiəsi

Beynəlxalq-hüquqi müdafiədən həm də dinc əhəli və mülki şəxslər istifadə edirlər. **Dinc əhəli** dedikdə mülki şəxslər başa düşülür. **Mülki şəxslər** isə hərbi qulluqçu hesab olunmayan ayrı-ayrı fiziki şəxslərdən ibarətdir. Beynəlxalq publik humanitar hüquq həm dinc əhəlini, həm də mülki şəxsləri beynəlxalq-hüquqi müdafiə ilə təmin edir.

Qeyd etdiyimiz kimi, beynəlxalq publik humanitar hüquq müharibə qurbanlarının müdafiəsi kimi vacib prinsipdən çıxış edir; mülki əhalinin beynəlxalq-hüquqi qorunması həmin prinsipin mühüm elementlərindən biri hesab edilir ki, bu da təsadüfi xarakter daşımır. Axı, yaralı və xəstə kombatantrlarla və qeyri-kombatantrlarla, hərbi əsirlərlə yanaşı, mülki əhali də müharibə qurbanları anlayışına daxildir.¹ Müharibə qurbanları hərbi döyüş əməliyyatlarında bilavasitə iştirak etməyən və ya müəyyən andan belə iştirakı dayandıran şəxslərdir. 1949-cu il Cenevrə konvensiyalarının (I, II, III və IV konvensiyaların) adlarından «müharibə qurbanları» anlayışının məzmununa aydınlıq gətirmək mümkündür. Belə ki, IV Cenevrə Konvensiyası müharibə qurbanlarının müdafiəsinə dair 1949-cu il Cenevrə konvensiyalarından biridir; həmin konvensiya isə, əvvəllərdə göstərdiyimiz kimi, müharibə zamanı mülki əhalinin müdafiə olunmasına aiddir.

Mülki əhalinin nə demək olduğuna gəldikdə isə, qeyd etməliyik ki, beynəlxalq publik humanitar hüquq bu suala cavab verir. Belə ki, **mülki əhali** dedikdə silahlı münaqişə iştirakçılarının hər hansı kateqoriyasına aid edilməyən və hərbi-döyüş əməliyyatlarında bilavasitə iştirak etməyən mülki şəxslər başa düşülür. Mülki şəxs dedikdə isə, qeyd etdiyimiz kimi, hərbi qulluqçu sayılmayan, kombatantrların hər hansı kateqoriyasına aid edilməyən istənilən şəxs başa düşülür.

Müharibə dövründə mülki əhalinin vəziyyəti, ilk növbədə, Haaqa konvensiyaları (1899, 1907-ci illər) ilə müəyyən olunur. Bu konvensiyalardan hələ xeyli əvvəl Peterburq Bəyannaməsi (1868-ci il) müəyyən edirdi ki, döyüşən tərəflərin müharibə zamanı mülki əhaliyə hücum (basqın) etməsinə yol verilmir. Mülki əhalinin vəziyyəti həm də IV Cenevrə Konvensiyası (1949-cu il) ilə müəyyən olunur. Həmin Konvensiya, bir az əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, müharibə vaxtı mülki əhalinin müdafiəsi haqqındadır. Bunlardan başqa, müharibə zamanı mülki

¹ Международное право. Учебник / Отв. ред. Г.М.Мелков. М., 2011, с. 626.

əhalinin beynəlxalq-hüquqi müdafiəsi həm də digər beynəlxalq-hüquqi aktlar vasitəsi ilə həyata keçirilir.

Beynəlxalq publik humanitar hüquq **mülki şəxs prezumpsiyası prinsipi** müəyyənləşdirir. Həmin prinsipə görə, əksi sübut olunana kimi bu və digər şəxs mülki şəxs sayılır. Hətta mülki əhali içərisində ayrı-ayrı hərbi şəxslərin iştirak etməsi onu, yəni mülki əhalini mülki xarakterdən məhrum etmir; bu və ya digər şəxsin mülki şəxs olması şübhə doğurduqda belə, o, mülki şəxs hesab edilir.

1949-cu il Cenevrə konvensiyalarına I Əlavə Protokolun (1977-ci il) 51-ci maddəsində deyilir ki, mülki əhali, habelə ayrı-ayrı mülki şəxslər hərbi-döyüş əməliyyatlarının aparılmasının yaratdığı təhlükədən qorunmaq və müdafiə olunmaq hüququna malikdir. Mülki əhali və ayrı-ayrı mülki şəxslər hücum (basqın) obyektinə ola bilməz.

Mülki əhalinin hüquqi müdafiəsi, ilk növbədə, beynəlxalq silahlı münaqişə dövründə həyata keçirilir. Bununla yanaşı, mülki əhalinin hüquqi müdafiəsi həm də qeyri-beynəlxalq xarakterli silahlı münaqişə zamanı realizə olunur. Hətta əgər döyüşən tərəflərdən biri müharibə vəziyyətinin mövcud olmasını tanımazsa, mülki əhali müdafiə olunmalıdır. Humanitar normalar silahlı münaqişə tərəflərinin yurisdiksiyasında olan bütün mülki əhaliyə şamil edilir; bu zaman irqi, milli, dini və ya siyasi əqidə kimi əlamətlərə görə diskriminasiyaya yol verilməməlidir.¹

Mülki əhalinin müdafiəsi bir neçə vacib prinsip əsasında həyata keçirilir. Əgər humanitar sahədə qəbul olunan beynəlxalq aktları təhlil etsək, görürük ki, doğrudan da, belə əsas prinsiplər mövcuddur.

Beynəlxalq publik humanitar hüquq, ilk növbədə, belə bir prinsipdən çıxış edir ki, **silahlı münaqişələr dövründə əsas insan hüquqlarına əməl olunmalıdır**. Məlum olduğu kimi, bir sıra subyektiv hüquq beynəlxalq publik hüquqda əsas insan hü-

¹ Международное право. Особенная часть. Учебник / Отв. ред. Р.М. Валиев, Г.И. Курдюков. М., 2010, с.168.

quqları kimi tanınır. Həmin hüquqlar isə silahlı münaqişələr dövründə də mövcud olmağa davam edir.

İkinci, beynəlxalq publik humanitar hüquq belə bir prinsip müəyyənləşdirir ki, hərbi əməliyyatlar zamanı döyüşən tərəflər **mülki əhalini müharibənin dağıdıcı təsirindən qorunmalıdır**; bundan ötrü döyüşən tərəflər maksimum səy göstərməlidir. Onlar lazımı və zəruri olan bütün ehtiyat tədbirləri görməlidirlər ki, mülki əhalinin ölümünə, mülki əhaliyə zərər vurulmasına və ya mülki əhaliyə qarşı fiziki əzab-əziyyət (iztirab, işgəncə) hallarına yol verilməsin.

Elə yaşayış binaları və digər tikililər vardır ki, onlardan yalnız mülki əhali istifadə edir. Yalnız mülki əhalinin istifadə etdiyi **bütün yaşayış binaları və digər tikililər** qorunmalı, mühafizə edilməli və müdafiə olunmalıdır. Bu, müharibə dövründə mülki əhalini müdafiə etməyin üçüncü əsas prinsipi sayılır.

Dördüncü, mülki əhalinin beynəlxalq-hüquqi müdafiəsi belə bir prinsip əsasında həyata keçirilir ki, istənilən vəziyyət və halda **mülki insanlar öz şəxsiyyətinə, şərəfinə, ailə hüquqlarına, dini etiqat və adətlərinə hörmət olunmasını** tələb etsinlər. Mülki əhali ilə həmişə humanistcəsinə rəftar olunmalıdır; onlar qorxudulmamalı, hədələnməməlidir. Mülki şəxslər istənilən zorakılıq aktlarından, hər cür təhqirlərdən qorunmalıdır.¹

Beşinci, mülki əhalinin beynəlxalq-hüquqi müdafiəsi belə bir prinsipə əsaslanır ki, hərbi-döyüş əməliyyatları həyata keçirilən zaman **kombatantlarla mülki şəxslər bir-birindən fərqləndirilməlidir**. Ona görə ki, kombatantların və mülki şəxslərin hüquqi rejimi eyni olmayıb, müxtəlifdir. Hər şeydən əvvəl, qeyd etməliyik ki, kombatantlar hərbi-döyüş əməliyyatlarında aktiv iştirak edən şəxslərdir. Mülki şəxslər isə kombatant anlayışına daxil olmayıb, müharibə qurbanları hesab edilirlər. Buna görə də, onlar beynəlxalq-hüquqi müdafiə ilə təmin olunmuşdur.

¹ *Daha ətraflı*: Международное право. Учебник / Под общ. ред. А.Я.Капустина. М., 2008, с. 344.

Altıncı, mülki əhalinin beynəlxalq-hüquqi müdafiəsi belə bir prinsip müəyyənləşdirir ki, hər hansı mülki şəxs **hüquq pozuntusuna görə məsuliyyətə cəlb olunmalıdır**. Qeyd etməliyik ki, əgər hüquq pozuntusu şəxsən törədilməyibsə, bu və ya digər mülki şəxs məsuliyyət daşımır.

Bəzən, mülki şəxslərdən və ya üçüncü şəxslərdən hər hansı məlumat alınması lazım gəlir, tələb olunur. Bu zaman həmin məqsədlə mülki şəxslərə fiziki və ya mənəvi təsir tədbirləri tətbiq olunmamalıdır.

Yeganə təyinatı mülki əhalini qorumaqdan ibarət olan yerlər və rayonlar mühafizə olunur. Söhbət, ilk növbədə, hospital zonalarından və bu kimi digər yerlərdən gedir. Belə yerlər, təbii ki, müdafiə edilməlidir.

Mülki əhaliyə münasibətdə aşağıdakı hərəkətlərin edilməsi qadağan olunur: kollektiv şəkildə cəza verilməsi, mülki şəxslərə və onların əmlakına münasibətdə repressaliya, girov götürmə, insan ləyaqətinə qəsd etmə, təhqiredici və alçaldıcı rəftar, yeganə məqsədi əhalini qorxutmaq və ya terror etməkdən ibarət olan zorakılıq hərəkətləri və s.

Müharibə dövründə **uşaq və qadınların** müdafiə olunmasına xüsusi diqqət yetirilir. Əgər hərbi-silahlı münaqişədə 15 yaşa çatmamış şəxslər iştirak edərsə və onlar düşmən tərəfin əlinə keçərsə, **uşaqlara** beynəlxalq publik humanitar hüququn xüsusi müdafiə haqqında müvafiq normaları tətbiq olunur; həm də 15 yaşına çatmayan uşaqların hərbi əsir olub-olmamasının əhəmiyyəti yoxdur və bu, nəzərə alınmır. Belə ki, hərbi əsir düşməsindən asılı olmayaraq, onlar barəsində xüsusi müdafiə normaları tətbiq edilir. Xüsusən də, müharibə nəticəsində yetim qalan və ya öz ailələrindən ayrı düşən uşaqlara diqqət yetirilməlidir; bütün vəziyyətlərdə onların saxlanması və tərbiyə olunması işi asanlaşdırılmalıdır (1949-cu il IV Cenevrə Konvensiyasının 24-cü maddəsi).

Qadınlar, xüsusilə, qorunmalı və müdafiə olunmalıdır; onların şərəfinə qəsd edilməsinə yol verilmir. Qadınlar zorlama, fa-

hişəliyə cəlb olunma və ya mənəviyyat-əxlaqa qəsd etmənin digər istənilən formasından qorunmalıdır.

Silahlı münəqişə tərəfləri onların əlinə keçən və mülki əhaliyə aid olan şəxslərlə eyni dərəcədə davranmalıdır. Təbii ki, bu zaman mülki şəxslərin sağlamlıq vəziyyəti, yaşı və cinsi nəzərə alınır; həm də irqi, milli, dini və ya siyasi əqidə kimi əlamətlərə görə diskriminasiyaya yol verilmir. Belə ki, mülki şəxslərlə hər hansı ayrı-seçkilik qoyulmadan davranılmalıdır; onlarla amansız və qəddarcasına rəftar edilmə qadağandır. Mülki şəxslərin ləyaqətini alçaldan hərəkətlərə yol verilmir.

Mülki əhalinin işğal olunmuş ərazidən işğalçı-dövlətin ərazisinə və ya istənilən üçüncü dövlətin ərazisinə köçürülməsinə, habelə deportasiya edilməsinə (sürgün olunmasına) yol verilmir. Lakin, əhalinin təhlükəsizliyini təmin etmək zəruri olarsa, həmçinin hərbi xarakterli səbəb ortaya çıxarsa, işğal olunmuş müəyyən rayondan tam və ya qismən evakuasiyaya yol verilir. Təxliyə olunmuş əhali bu rayonda hərbi-döyüş əməliyyatları başa çatdıqdan sonra öz əvvəlki yerlərinə qaytarılır.

Müəyyən dövlətin ərazisini işğal edən dövlət həmin ərazidə yaşayan mülki əhalini həm ərzaqla, həm də dava-dərmanla təmin etməlidir. Bu, onun üzərinə düşən vəzifədir. Həmin dövlət işğal olunmuş ərazidə olan ərzaq və dərman ehtiyatlarını rekvizişiya edə bilər. Bu zaman, əlbəttə, mülki əhalinin ehtiyac və tələbatı nəzərə alınır. Rekvizisiyanın əvəzi ədalətli şəkildə ödənilməlidir. İşğal olunmuş ərazilərdə həm də tibb müəssisələrinin fəaliyyəti təmin edilməlidir.

İşğalçı-dövlət mülki əhalini məcbur edə bilməz ki, mülki əhaliyə aid olan şəxslər onun silahlı qüvvələrində xidmət etsinlər; könüllü surətdə düşmən dövlətin ordusuna daxil edilməsi məqsədi ilə mülki əhaliyə təzyiq göstərilməsinə yol verilmir.

Mülki əhali məcburi əmək fəaliyyətinə cəlb oluna bilər; işə cəlb edilən şəxslərin yaşı 18-dən çox olmalıdır. Mülki əhalinin məcburi əməyə cəlb olunması ilə, ilk növbədə, işğalçı-dövlətə məxsus ordunun ehtiyacları təmin edilir. Mülki əhali həm də kommunal müəssisə, ərzaq, mənzil və nəqliyyatla bağlı olan

işlərə cəlb edilə bilər; əmək fəaliyyəti işğal olunmuş ərazi hüdudlarında həyata keçirilir. İşləyən mülki əhaliyə ədalətli şəkildə əməkhaqqı verilir; əməkhaqqı işçinin fiziki və əqli qabiliyyətinə uyğun olmalıdır.

Döyüşən tərəflərin nümayəndələri mülki əhali ilə davranmağa lazımı diqqət yetirməlidirlər; buna görə döyüşən tərəflər məsuliyyət daşıyır. Lakin, bu, heç də tərəflərin nümayəndələrinin şəxsi məsuliyyət daşmasını aradan qaldırmır. Belə ki, döyüşən tərəflərin nümayəndələrinin mülki əhali ilə rəftarına görə həm döyüşən tərəflərin özləri, həm də onların nümayəndələri məsuliyyət daşıyırlar.

Döyüşən tərəflər mülki əhaliyə, necə deyirlər, rəhm etməlidir, habelə mülki əhaliyə aid olunan şəxsləri incitməməli və onlarla amansız rəftar edilməməlidir. Onlar, praktiki olaraq, bütün mümkün imkanlardan istifadə etməlidirlər ki, mülki şəxslərə hücumun qarşısı alınsın. Xüsusən də, hücum metod və vasitələri müəyyənləşdirilərkən diqqətli və ehtiyatlı olmaq lazımdır ki, mülki əhali arasında təsadüfi itkilər olmasın, mülki şəxslər yaralanmasın və belə hallar minimum səviyyəyə endirilsin. Aydın məsələdir ki, hücum əməliyyatının həyata keçirilməsi müəyyən hallarda mülki əhali arasında təsadüfi itkilərə, mülki şəxslərin yaralanmasına səbəb ola bilər; ona görə də, döyüşən tərəflər belə əməliyyatların həyata keçirilməsi barədə qərar qəbul etməkdən çəkinməlidirlər.

Mülki əhaliyə aid olan şəxslərə bütün mümkün imkanlar verilməlidir ki, onlar himayədar dövlətlərə, Beynəlxalq Qırmızı Xaç Komitəsinə, habelə kömək edə biləcək istənilən təşkilata müraciət etsinlər. Mülki şəxslər beynəlxalq publik humanitar hüquqla onlara verilmiş hüquqlardan yararlanmalıdırlar.

Döyüşən tərəflər (dövlətlər) həm işğal olunmuş ərazilərdə, həm də onlardan kənarda mülki əhaliyə müdaxilə edə bilərlər. Müdaxilə olunmuş mülki əhali öz **mülki-hüquq qabiliyyətini** saxlayır və ondan irəli gələn hüquqları həyata keçirir. Həm də mülki əhaliyə aid olan şəxslər özlərinin saxlanması üçün lazım

olan vasitələrlə pulsuz təmin olunurlar; onlara pulsuz tibbi xidmət göstərilir.

Müharibə zamanı mülki əhalinin müdafiəsi ətraf mühitin – ekologiyanın qorunması ilə bağlı olan məsələdir. Belə ki, mülki əhalini əhatə edən təbii ətraf mühit qorunmalıdır. 1949-cu il Cenevrə Konvensiyalarına I Əlavə Protokolun (1977-ci il) 55-ci maddəsində deyilir ki, hərbi-döyüş əməliyyatları aparılarkən ətraf mühitin zərərdən müdafiə olunmasına diqqət və qayğı göstərilməlidir. Əgər müharibə aparılmasının metod və vasitələri ətraf mühitə zərər vura bilərsə, belə vasitə və metodlardan istifadə olunması qadağan edilir.¹

15.3.3. Mülki obyektlərin və mədəni mülkiyyətin müdafiəsi

Beynəlxalq publik humanitar hüquq həm də belə bir prinsipdən çıxış edir ki, müharibə dövründə mülki obyektlər və mədəni mülkiyyət qorunmalıdır. Beynəlxalq publik humanitar hüquq silahlı münaqişələr zamanı həm mülki obyektlərin, həm də mədəni mülkiyyətin qorunmasına xüsusi əhəmiyyət verir.

«Mülki obyektlər» anlayışını «hərbi obyektlər» anlayışından fərqləndirmək lazımdır. 1949-cu il Cenevrə konvensiyalarına I Əlavə Protokolda (1977-ci il) hərbi obyektin anlayışı verilmişdir. Həmin protokolun 52-ci maddəsinə uyğun olaraq, **hərbi obyektlər** odur ki, belə obyektlər öz xüsusiyyətinə, yerinə, təyinatına və istifadəsinə görə hərbi əməliyyatlar aparılmasına effektiv təsir göstərir, açıq-aşkar hərbi üstünlüyə malik olur. Döyüşən tərəflərin hərbi-silahlı hücumu məhz belə obyektlərə yönəlir. Unutmaq olmaz ki, hücum əməliyyatı yalnız hərbi obyektlərlə məhdudlaşır. Mülki obyektlərə gəldikdə isə, qeyd etməliyəm ki, belə obyektlər hücum məqsədinə çevrilə bilməz.

¹ Международное право. Учебник / Под ред. К.К.Гасанова. М., 2008, с. 358.

Sözügəən I Əlavə Protokolun (1977-ci il) məzmunundan məlum olur ki, hərbi obyektlərə aid edilməyən bütün obyektlər **mülki obyektlər** hesab edilir; buna görə belə obyektlər **qeyri-hərbi obyektlər** də adlanır. Beynəlxalq publik humanitar hüquq hərbi obyektlərlə qeyri-hərbi obyektləri bir-birindən fərqləndirərək, onlar arasında hədd qoyur. Qeyri-hərbi obyektlər mülki əhali və mülki tikililərlə bağlı olan yerlərdir.

Silahlı münaqişə zamanı mülki obyektlərin qorunmasının vacibliyi bununla şərtlənir ki, mülki əhalinin normal həyat şəraiti və təhlükəsizliyi təmin olunur. Beynəlxalq publik humanitar hüquq belə obyektlərə aid edir: 1) müdafiə olunmayan şəhərlər və kəndlər; 2) yaşayış evləri, mənzillər; 3) xəstəxanalar və hospitallar; 4) dini məbədlər; 5) mülki əhalinin istifadə etdiyi tikililər və nəqliyyat vasitələri; 6) daimi sanitariya müəssisələri; 7) səyyar sanitariya birləşmələri; 8) ərzaq-qida məhsulları və su mənbələri. Beynəlxalq publik humanitar hüquq bu kimi obyektlərin xüsusi müdafiəsini nəzərdə tutur. Belə yanaşmanı başa düşmək olar. Axı, onlar mülki əhalinin yaşaması və həyatı üçün zəruri olan obyektlərdir.

Beynəlxalq publik humanitar hüquq belə bir vacib prinsipdən çıxış edir ki, **hücum zamanı ehtiyat tədbirləri görülməlidir**. Məhz bu prinsipə əməl olunması mülki obyektlərin effektiv müdafiəsini təmin edir. Həmin prinsipə görə, hücum edən tərəf silahlı hücum vasitəsi seçərkən ehtiyat tədbirləri görməlidir ki, mülki obyektlərə təsadüfi zərər vurulmasın və hər ehtimala qarşı zərər vurulması minimum səviyyədə olsun. Döyüşən tərəflər mülki obyektlərə təsadüfi zərər vurulmasına və mülki əhali arasında təsadüfi itkilərə səbəb olan hücum əməliyyatlarını həyata keçirməkdən çəkinməlidirlər. Hücum edən tərəf, praktiki olaraq, bütün mümkün olanları etməlidir ki, silahlı basqın (hücum) hədəfinin hərbi obyekt olmasına şübhə yeri qalmasın. Başqa sözlə, hücum əməliyyatları həyata keçirilərkən hücum edən tərəf tam əmin olmalıdır ki, həmlə obyekt mülki deyil, hərbi obyektidir. Göstərilən I Əlavə Protokol (1977-ci il) hərbi əməliyyatlar aparılarkən döyüşən tərəflərdən

tələb edir ki, onlar həmişə mülki obyektlərin qorunması və mühafizə edilməsi qayğısına qalsınlar.

Əgər hücum əməliyyatlarının mülki obyektlərə təsadüfi zərər vurması və hədəfin hərbi obyekt olmaması qabaqcadan müəyyən edilərsə, bu cür əməliyyatların həyata keçirilməsinə yol verilmir; hücum əməliyyatı başlanmışsa, dayandırılır; onlar belə hərəkətlərdən çəkinməlidirlər.

Bunlardan başqa, döyüşən tərəflər həm də digər ehtiyat tədbirləri görməlidir: 1) hərbi obyektlərin yaxınlığında yaşayan mülki əhalinin həmin yerdən uzaqlaşdırılması; 2) hərbi obyektlərin yaxınlığında olan mülki obyektlərin kənarlaşdırılması; 3) hərbi obyektləri əhalisi sıx olmayan rayonlarda və ya onların yaxınlığında yerləşdirmək; 5) mülki obyektlərin müdafiəsinə yönələn digər tədbirlər.

Mülki əhalinin yaşaması üçün zəruri olan mülki obyektlərin müdafiəsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Mülki əhalinin yaşaması üçün zəruri olan mülki obyektlərə aiddir: 1) ərzaq-qida məhsulları ehtiyatları; 2) kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal edən və hazırlayan rayonlar; 3) əkin yerləri; 4) içməli su təchizat yerləri və tikililər; 5) mal-qara və s. Belə obyektlərin dağıdılmasını beynəlxalq publik humanitar hüquq qadağan edir. Bu kimi obyektlərə həm də hücum edilməsinə yol verilmir; onların hücum obyekti olması qadağandır.

Sanitariya və ya demilitarizasiya (silahsızlaşdırılma) zonaları mülki obyektlərin növlərindən biri olub, xüsusi müdafiə ilə təmin olunmuşdur. Belə yerlər də hücum obyekti ola bilməz; döyüşən tərəflərin bu obyektlərdə hərbi xarakterli hər hansı əməliyyat həyata keçirməsinə yol verilmir. Mülki obyektlər arasında həm də aşağıdakılar xüsusi müdafiə ilə təmin edilir: 1) mədəni təyinatlı obyektlər; 2) mülki müdafiə obyektləri; 3) müdafiə olunmayan yerlər. Müdafiə olunmayan yerlər haqqında ayrıca danışmaq lazımdır. **Müdafiə olunmayan yerlər** dedikdə silahlı qüvvələrin təmas zonasında və ya onun yaxınlığındakı yaşayış məntəqələri başa düşülür.

Atom elektrik stansiyaları, dambalar da (torpaq bəndləri və sədlər, bəndlər) xüsusi müdafiə obyektini hesab olunur; onlar yüksək təhlükə mənbəyi sayılır. Buna görə də, həmin obyektlər hücumu məruz qala bilməz; hətta hərbi obyekt olsa belə, onlara hücum edilməsinə yol verilmir. Belə ki, hücum əməliyyatı həmin obyektlərin malik olduğu təhlükəli qüvvənin, necə deyirlər, işə düşməsinə və bu da, öz növbəsində, mülki əhali arasında ağır itkilərə səbəb ola bilər.

Silahlı münaqişələr zamanı həm də **mədəni mülkiyyət**, yəni mədəni sərvətlər müdafiə olunur. Mədəni sərvətlərin beynəlxalq-hüquqi müdafiəsi, ilk növbədə, 1954-cü il Konvensiyası ilə həyata keçirilir. Söhbət Silahlı münaqişə zamanı mədəni mülkiyyətin qorunması haqqında **Haaqa Konvensiyasından** (1954-cü il) gedir. Həmin konvensiyaya uyğun olaraq, incəsənət əsərləri, əlyazmalar, muzeylər, iri kitabxanalar, arxivlər, təyinatı mədəni sərvətləri saxlamaqdan ibarət olan yerlər və s. mədəni mülkiyyət anlayışına daxildir.

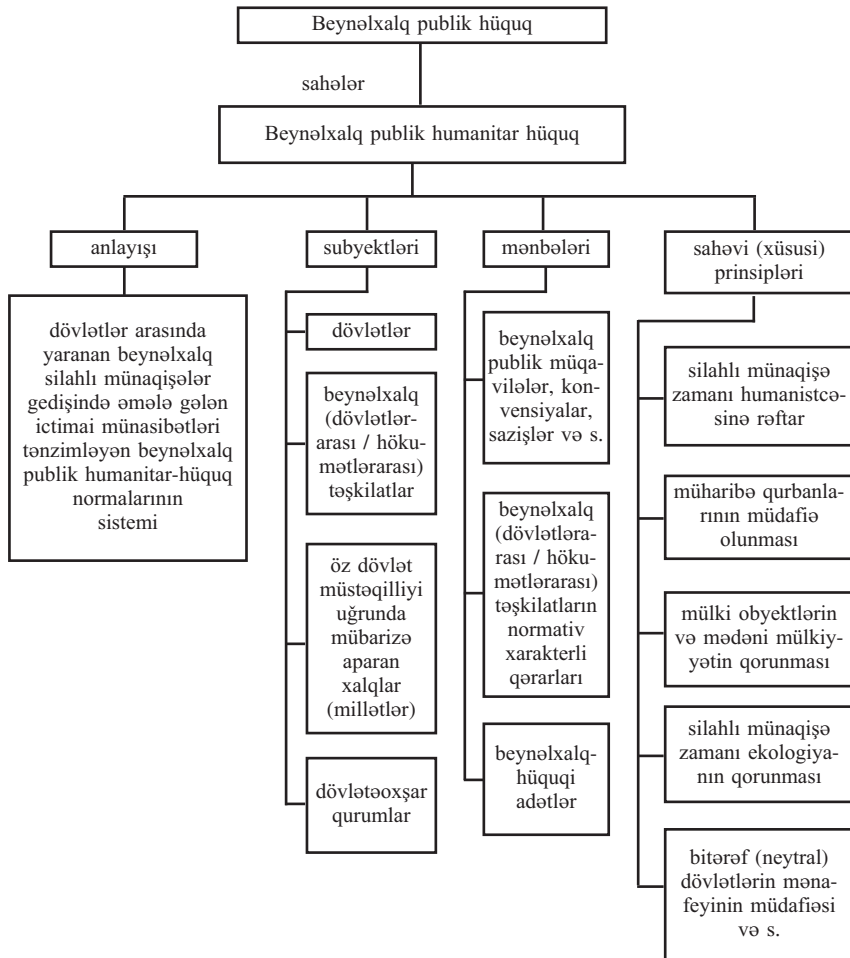
Sözügedən konvensiya mədəni sərvətlərin (mülkiyyətin) müdafiəsinin iki elementini nəzərdə tutur: 1) mədəni sərvətlərin mühafizə edilməsi; 2) mədəni sərvətlərə hörmət olunması. **Mədəni sərvətlərin mühafizə edilməsi** dedikdə dövlətin öz ərazisində hələ dinc vaxtlar gördüyü elə tədbirlər başa düşülür ki, bu tədbirlər silahlı münaqişənin mümkün nəticələrindən mədəni mülkiyyətin qorunub saxlanmasına yönəlmişdir. **Mədəni sərvətlərə hörmət olunması** isə dövlət tərəfindən aşağıdakı öhdəliklərin yerinə yetirməsini ifadə edir:

- mədəni sərvətlərin dağılmasına və ya zədələnməsinə gətirib çıxaran məqsədlərlə istifadənin qadağan olunması;
- mədəni sərvətlərin oğurlanmasının və ya qanunsuz əldə edilməsinin qadağan olunması və qarşısının alınması;
- mədəni sərvətlər barəsində hər hansı vandalizm aktının həyata keçirilməsinin qadağan olunması və qarşısının alınması;
- daşınar mədəni sərvətlərin rekvizisiya olunmasının qadağan edilməsi.

Bundardan başqa, aşağıdakılar da qadağan olunur: tarixi abidələrə və incəsənət əsərlərinə qarşı yönələn düşmənçilik hərəkətləri, hərbi məqsədlər üçün belə obyektlərdən istifadə. Dövlətlər həm də mədəniyyət əleyhinə və onun daşıyıcılarına yönələn hər cür repressiv tədbirlər görməkdən çəkinməlidirlər.

Mədəni mülkiyyətin beynəlxalq-hüquqi müdafiəsi həm də digər sənədlər, məsələn, 1949-cu il Cenevrə konvensiyalarına I Əlavə Protokol (1977-ci il) və s. aktlar vasitəsi ilə həyata keçirilir.

XV FƏSİL ÜZRƏ ƏYANİ SXEM

XV FƏSİL ÜZRƏ TÖVSIYƏ EDİLƏN ƏLAVƏ ƏDƏBİYYAT

1. Hüseynov L.H. Beynəlxalq hüquq. Dərslik. Bakı, 2000 (XVI fəsil).
2. İbayev V.M. Beynəlxalq humanitar hüquq. Dərslik. Bakı, 2001, 496 s.
3. Бирюков П.Н. Международное право. Учебное пособие. М., 2006 (гл.23).
4. Ильин Ю.Д. Международное публичное право. Лекции. М., 2008 (лекция 7).
5. Лукашук И.И. Международное право. Особенная часть. Учебник. М., 1998 (гл. XVI).
6. Международное право. Особенная часть. Учебник / Отв. ред. Р.М. Валеев, Г.И. Курдюков. М., 2010 (гл. IV).
7. Международное право. Учебник / Отв. ред. А.А.Ковалев, С.В.Черниченко. М., 2008 (гл. 25).
8. Международное право. Учебник / Отв. ред. А.Н.Вылегжанин. М., 2009 (гл. 20).
9. Международное право. Учебник / Отв. ред. Б.Р.Тузмухамедов. М., 2015 (гл. 23).
- 10.Международное право. Учебник / Отв. ред. Г.В.Игнатенко, О.И.Тиунов. М., 2010 (гл. 17).
- 11.Международное право. Учебник / Отв. ред. Г.М.Мелков. М., 2011 (гл. 20).
- 12.Международное право. Учебник / Под общ. ред. А.Я.Капустина. М., 2008 (гл. 17).
- 13.Международное право. Учебник / Под ред. А.И.Микульшина. М., 2005 (раздел 7).
- 14.Международное публичное право. Учебник / Отв. ред. К.А.Бек-яшев. М., 2009 (гл. XXIII).
- 15.Федосева Н.Н. Международное право. Учебное пособие. М., 2015 (гл.10).

XVI FƏSİL.

BEYNƏLXALQ PUBLİK CİNAYƏT HÜQUQU

16.1. Beynəlxalq publik cinayət hüququ beynəlxalq publik hüququn müstəqil sahələrindən biri kimi

16.1.1. Beynəlxalq publik cinayət hüququ anlayışı

Cinayətkarlıqla mübarizə ən vacib və mühüm məsələlərdən biridir. Prioritet əhəmiyyət kəsb edən bu məsələni həll etmək, yəni cinayətkarla mübarizə aparmaq üçün, ilk növbədə, milli (dövlətdaxili) səviyyədə əməkdaşlıq həyata keçirilir; belə səviyyə **cinayətkarlıqla mübarizədə milli (dövlətdaxili) əməkdaşlıq** adlanır. Lakin bu format cinayətkarlıqla mübarizədə əməkdaşlığın yeganə səviyyəsi deyildir. Belə ki, cinayətkarlığa qarşı aparılan mübarizədə əməkdaşlıq həm də beynəlxalq səviyyədə həyata keçirilir; bu səviyyəyə isə **cinayətkarlıqla mübarizədə beynəlxalq əməkdaşlıq** deyilir. Deməli, cinayətkarlıqla mübarizədə əməkdaşlığın iki səviyyəsi fərqləndirilir ki, bunlardan biri milli (dövlətdaxili), digəri isə beynəlxalq səviyyədir.¹

Qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq əməkdaşlıq dövlətlər tərəfindən müxtəlif sahələrdə həyata keçirilir: məsələn, siyasi, sosial-iqtisadi, humanitar, mədəni, hüquqi, hərbi və s. Beynəlxalq əməkdaşlığın həyata keçirildiyi müvafiq sahələrdən biri də məhz cinayətkarlıqla mübarizə adlanır.

Cinayətkarlıqla mübarizə sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq dedikdə dövlətlərin və beynəlxalq publik hüququn digər subyektlərinin elə bir fəaliyyəti başa düşülür ki, bu fəaliyyət beynəlxalq aləmdə cinayətkarlığın qarşısının alınmasına, aradan

¹ Международное право. Учебник / Отв. ред. А.А.Ковалев, С.В.Черниченко. М., 2008, с. 541; Федощева Н.Н. Международное право. Учебное пособие. М., 2015, с.296.

qaldırılmasına və kökünün kəsilməsinə yönəlmişdir. Təbii ki, cinayətkarlıqla mübarizə aparılması ilə əlaqədar müəyyən ictimai münasibətlər yaranır ki, həmin münasibətlər müvafiq hüquq normaları vasitəsilə tənzimlənir. Məhz bu normaların məcmusu beynəlxalq publik cinayət hüququ kimi fərqləndirilir.

Beynəlxalq publik cinayət hüququ dedikdə cinayətkarlıqla mübarizə sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığı tənzimləyən hüquq normalarının sistemi başa düşülür. Məhz cinayətkarlıqla mübarizə sahəsində həyata keçirilən əməkdaşlıqla bağlı yaranan ictimai münasibətlərin mövcud olması beynəlxalq publik hüququn müstəqil sahələrindən biri kimi beynəlxalq publik cinayət hüququnun formalaşmasını şərtləndirən əsas və həlledici meyar – əmələgəlmə (genezis) əlaməti hesab edilir. Diqqət yetirməliyə ki, belə münasibətlər beynəlxalq həyatda həmişə mövcud olur. Məhz belə münasibətlərin yaranması və mövcudluğu sayəsində beynəlxalq publik cinayət hüququ beynəlxalq publik hüququn tərkibində müstəqil sahələrdən biri kimi tanınır.

Beynəlxalq publik hüquq sistemində beynəlxalq publik cinayət hüququnun tutduğu yer barədə alimlərin fikri heç də eyni deyildir. Bəzi müəlliflərə görə, beynəlxalq publik cinayət hüququ nə beynəlxalq publik hüququn, nə də milli (dövlətdaxili) hüququn tərkib hissəsi sayılır; onların fikrincə, beynəlxalq publik cinayət hüququ ayrıca müstəqil hüquq sahəsidir.¹ Tam əminliklə deyə bilərik ki, söylənilən bu fikir heç də inandırıcı olmayıb, həqiqətə uyğun gəlmir. Məsələ burasındadır ki, məlum olduğu kimi, dünyada üç hüquq sistemi mövcuddur: 1) beynəlxalq publik hüquq; 2) milli (dövlətdaxili) hüquq; 3) Avropa hüququ. Göstərilən bu hüquq sistemlərinin hər biri cinayət hüququ kimi öz tərkib hissəsinə malikdir.² Belə ki, hər bir dövlətin öz milli hüquq sistemi mövcuddur; hər bir dövlətdaxili

¹ Международное право. Учебник / Под ред. К.К.Гасанова. М., 2008, с. 281.

² *Avropa hüquq sistemi barədə daha ətraflı*: Avropa hüququ. Dərslik / E.Ə.Əliyevin ümumi redaktəsi ilə. Bakı, 2016, XXVI fəsil, s.627-659.

hüquq sisteminə isə tərkib hissəsi kimi cinayət hüququ daxildir. Başqa sözlə, cinayət hüququ hər bir dövlətin milli hüquq sisteminin müstəqil sahələrindən biri sayılır. Məsələn, cinayət hüququ Azərbaycan Respublikasında milli hüququn müstəqil sahələrindən biri kimi tanınır və s.¹

Avropa hüquq sistemində də cinayət hüququ kimi tərkib hissə ayrılır. Belə ki, Avropa hüququ müxtəlif müstəqil hüquq sahələrindən ibarətdir; bu sahələrdən biri məhz Avropa cinayət hüququ adlanır.²

Nəhayət, beynəlxalq publik hüquq da cinayət hüququ kimi öz tərkib hissəsinə malikdir. Belə ki, beynəlxalq publik hüququn xüsusi hissəsi bir neçə müstəqil hüquq sahəsindən ibarətdir; bu hüquq sahələrindən biri məhz beynəlxalq publik cinayət hüququ adlanır.

Dediklərimiz belə bir fikir söyləməyə əsas verir ki, beynəlxalq publik cinayət hüququ beynəlxalq publik hüququn **xüsusi hissəsinin** müstəqil sahələrindən biridir. Hüquq ədəbiyyatında da belə yanaşma üstünlük təşkil edir.³ Hətta bəzi müəlliflər onu beynəlxalq publik hüququn yeni sahələrindən biri hesab edirlər; beynəlxalq publik hüquqa dair dərslik yazan müəlliflərin də çoxu məhz bu mövqedən çıxış edirlər.⁴ Zənnimizcə, belə fikir söyləmək üçün kifayət dərəcədə tutarlı əsaslar vardır. Hər şeydən əvvəl, qeyd etməliyik ki, beynəlxalq publik hüququn müstəqil sahələrindən hər biri dövlətlərarası beynəlxalq əməkdaşlığın həyata keçirildiyi ayrı-ayrı istiqamətlərdən asılı olaraq müəyyənləşdirilir. Məsələn, iqtisadi əməkdaşlıq beynəlxalq publik iqtisadi hüququn formalaşması üçün əsas olmuşdur ki, beynəlxalq publik iqtisadi hüquq beynəlxalq publik hüququnun müstəqil sahələrindən biridir; xarici əlaqələr dövlətlərarası əməkdaşlığın həyata keçirildiyi sahələrdən biridir ki,

¹ *Bu barədə bax:* Səməndərov F.Y. Cinayət hüququ. Dərslik. Bakı, 2007, 700 s.

² *Bu barədə bax:* Əliyev E.Ə. Avropa cinayət hüququ. Bakı, 2015, 64 s.

³ *Məsələn bax:* Лукашук И.И. Международное право. Особенная часть. Учебник. М., 1998, с. 238.

⁴ Hüseynov L.H. Beynəlxalq hüquq. Dərslik. Bakı, 2008, s. 133.

buna uyğun olaraq beynəlxalq publik hüququn xarici əlaqələr publik hüququ kimi sahəsi formalaşmışdır və s. Əlbəttə, cinayətkarlıqla mübarizə sahəsində dövlətlərarası beynəlxalq əməkdaşlığın həyata keçirilməsi beynəlxalq publik hüququn tərkibində beynəlxalq publik cinayət hüququnun müstəqil hüquq sahəsi statusu almasını şərtləndirən əsas meyar qismində çıxış edir. Odur ki, beynəlxalq publik cinayət hüququnu beynəlxalq publik hüququn tərkib hissəsi və müstəqil sahəsi kimi tanıyan müəlliflərin mövqeyi əğlabatan olub, reallığı əks etdirir.

Beynəlxalq publik cinayət hüququ beynəlxalq publik hüququn mühüm əhəmiyyət kəsb edən yeni sahələrindən biridir. Belə ki, məlum olduğu kimi, sosial-iqtisadi proseslərin qloballaşması, eyni zamanda, cinayətkarlığın qlobal problemə çevrilməsinə səbəb olur və ona həm mütəşəkkil, həm də transmilli xarakter verir. Həç də sirr deyil ki, mütəşəkkil və transmilli xarakter alan cinayətkarlığın qloballaşması şəraitində ayrı-ayrı ictimai təhlükəli əməllərlə (məsələn, qanunsuz miqrasiya, narkotik maddələrin ticarəti, «çirkli» pulların yuyulması, korrupsiya, terrorizm, kibercinayətlər, pul nişanlarının saxtalaşdırılması və s.) mübarizə kifayət dərəcədə aktual məsələyə çevrilir. Bu isə, təkcə milli (dövlətdaxili) səviyyədə həll oluna bilməz. Axı, cinayətkarlıqla bütövlükdə mübarizə aparılması üçün milli (dövlətdaxili) səviyyə məhdud olduğuna görə kifayət etmir. Odur ki, qloballaşma dövründə cinayətkarlıqla mübarizə dövlətlərarası beynəlxalq əməkdaşlığın həyata keçirilməsini tələb edir. Belə əməkdaşlıq isə beynəlxalq publik cinayət hüququ ilə tənzimlənir. Beynəlxalq publik cinayət hüququnun əhəmiyyəti də məhz bundan ibarətdir.

16.1.2. Beynəlxalq publik cinayət hüququnun mənbələri

Beynəlxalq publik cinayət hüququ ayrı-ayrı çoxsaylı müxtəlif cinayət-hüquq normalarının məcmusundan ibarətdir. Belə normaların mövcud olması beynəlxalq publik hüququn tərkibində beynəlxalq publik cinayət hüququnun müstəqil sahə kimi

tanınmasını şərtləndirən zəruri meyarlarından biridir; həmin normaların mövcudolma və ifadələnmə formalarına **beynəlxalq publik cinayət hüququnun mənbələri** deyilir. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, beynəlxalq publik hüququn sözügedən sahəsi XIX əsrin 2-ci yarısında formalaşmağa başlamış və XX əsrdə beynəlxalq cinayətkarlığın aktivləşməsi şəraitində öz inkişafını davam etdirmişdir. Təsadüfi deyildir ki, müəlliflər «beynəlxalq cinayət hüququ» termininin özünün XIX və XX əsrlərin hüdudlarında təşəkkül tapmasını göstərirlər.¹

Kifayət qədər müvafiq hüquq normalarının mövcud olması **normativ material** deməkdir. Normativ material isə, öz növbəsində, bu və ya digər müstəqil hüquq sahəsinin formalaşması zərurətini yaradan meyarlardan biridir. Beynəlxalq publik cinayət hüququ da özünəməxsus normativ materiala malik olan müstəqil hüquq sahəsidir. Beynəlxalq publik cinayət hüququnun normativ materialının əsasını beynəlxalq müqavilələr təşkil edir; **beynəlxalq müqavilələr** beynəlxalq publik cinayət hüququnun əsas mənbə növüdür.² Hələ 1920 – 1930-cu illərdə cinayətkarlıq və kölə ticarəti, quldurluq, pornoqrafiya məhsullarının alveri və digər əməllərə görə cəza təyin edilməsinə dair bağlanan bir sıra beynəlxalq müqavilə haqqında ayrıca danışmaq lazımdır. Nəzərdən qaçıрмаq olmaz ki, beynəlxalq publik hüququn müstəqil sahəsi kimi beynəlxalq publik cinayət hüququnun formalaşması üçün həmin müqavilələr böyük əhəmiyyətə malikdir.

Beynəlxalq publik cinayət hüququnun mənbəyi olan beynəlxalq müqavilələr cinayətkarlıqla mübarizədə dövlətlərin öz üzərinə götürdükləri öhdəlikləri tənzimləyir və bu sahədə yaranan müxtəlif münasibətləri nizama salır. Onları şərti olaraq iki qrupa bölmək olar: 1) ikitərəfli beynəlxalq müqavilələr; 2) çoxtərəfli beynəlxalq müqavilələr.

¹ Международное право. Учебник / Отв. ред. Г.В.Игнатенко, О.И.Тиунов. М., 2010, с.560; Международное право. Учебник / Отв.ред. Г.С. Стародубцев. М., 2015, с.338.

² Hüseynov L.H. Beynəlxalq hüquq. Dərslik. Bakı, 2000, s. 218.

İkitərəfli beynəlxalq müqavilələr vasitəsilə, bir qayda olaraq, iki əsas məsələ həll olunur ki, onlardan biri cinayət işləri üzrə hüquqi yardım göstərilməsi, digəri isə cinayətkarların ekstradisiyasıdır. Dünyada bu gün mövcud olan belə müqavilələrin sayı 2 mini ötüb keçmişdir;¹ Azərbaycan Respublikası da bir sıra xarici dövlətlə (məsələn, Rusiya Federasiyası, Türkiyə və s.) hüquqi yardım haqqında ikitərəfli beynəlxalq müqavilə bağlamışdır. Demək olar ki, dünya birliyinin əksər dövlətləri hüquqi yardım haqqında ikitərəfli beynəlxalq müqavilə bağlamaq praktikasından geniş səviyyədə istifadə edirlər.

Beynəlxalq publik cinayət hüququnun mənbəyi olan **çoxtərəfli müqavilələr** də iki yerə bölünür: 1) regional beynəlxalq müqavilələr; 2) universal beynəlxalq müqavilələr.

Regional beynəlxalq müqavilələr müəyyən bölgəyə aid olan dövlətlərin cinayətkarlıqla mübarizə sahəsində əməkdaşlıq münasibətlərini tənzimləyir. Məsələn, Terrorçuluqla mübarizəyə dair Avropa Konvensiyası (1977-ci il), Terrorçuluğun qarşısının alınması haqqında Avropa Şurası Konvensiyası (2005-ci il), Terrorçuluq, separatizm və ekstremizmlə mübarizə haqqında Şanxay Konvensiyası (2001-ci il), Ekstradisiya haqqında Avropa Konvensiyası (1957-ci il) və s.

Universal beynəlxalq müqavilələrdə dünya birliyinin əksər dövlətləri iştirak edirlər. Belə müqavilələr cinayətkarlıqla mübarizə sahəsində dövlətlərarası əməkdaşlığı, habelə beynəlxalq birlik üçün təhlükəli əməllərin qarşısının alınması və həmin əməllərin cəzalandırılmasının təmin edilməsi məqsədi ilə dövlətlərarası münasibətləri tənzimləyir. Məsələn, Genosid cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında Konvensiya (1948-ci il), Aparteid cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında Konvensiya (1973-cü il), Transmilli mütəşəkkil cinayətkarlıq əleyhinə BMT Konvensiyası (2000-ci il) və s.

¹ Международное право. Особенная часть. Учебник / Отв. ред. Р.М. Валеев, Г.И. Курдюков. М., 2010, с.564.

Beynəlxalq publik cinayət hüququnun mənbəyi olan beynəlxalq müqavilələri həm də belə təsnifləşdirmək olar:¹ 1) beynəlxalq cinayət əməlləri ilə mübarizə haqqında konvensiyalar, 2) cinayət işləri üzrə hüquqi yardım haqqında beynəlxalq müqavilələr; 3) cinayətkarlıqla mübarizədə beynəlxalq əməkdaşlığa dair sazişlər; 4) ayrı-ayrı növ cinayətlərlə mübarizədə əməkdaşlıq haqqında beynəlxalq müqavilələr; 5) beynəlxalq hüquq-mühafizə orqanlarının fəaliyyətini tənzimləyən beynəlxalq müqavilələr (məsələn, İnterpolun Nizamnaməsi, Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Statutu və s.).

Beynəlxalq publik cinayət hüququnun mənbələrinə həm də **beynəlxalq-hüquqi adətlər** aiddir. Vaxtilə beynəlxalq publik cinayət hüququ formalaşan zaman beynəlxalq-hüquqi adətlər dövlətlərarası münasibətlərdə vacib rol oynamışdır. Bu gün də beynəlxalq publik cinayət hüququ ilə tənzimlənən dövlətlərarası münasibətlərə beynəlxalq adət-hüquq normalarının tətbiq olunması hallarına təsadüf edilir. Məsələn, «aut dedere aut judi care» prinsipi (cinayətkarı ya ver, ya da mühakimə et) beynəlxalq publik cinayət adət-hüquq norması kimi tətbiq olunur. Başqa bir adət normasına görə, beynəlxalq cinayət törədən şəxs, onun vətəndaşı olduğu dövlətin konvensiya (həmin cinayətlə mübarizə haqqında konvensiya) iştirakçısı olub-olmamasına baxmayaraq, məsuliyyət daşıyır. Bəzi cinayətlərin (genosid, müharibə cinayətləri, insanlıq əleyhinə olan cinayətlər və s.) beynəlxalq cinayət hesab edilməsi və onların bütün dövlətlərdə cəzalandırılmalı olan əməl sayılması beynəlxalq adət kimi qəbul olunur.

Beynəlxalq təşkilatların qəbul etdikləri aktlar (qərar və qətnamələr) beynəlxalq publik cinayət hüququnun yardımçı mənbəyi hesab edilir. Bu təşkilatların (məsələn, BMT, AŞ, MDB və s.) ayrı-ayrı orqanlarının aktları beynəlxalq publik cinayət hüququnun mənbəyi qismində çıxış edə bilər. Söhbət, ilk növbədə, BMT-nin Təhlükəsizlik Şurası və Baş Assambleya ki-

¹ Бирюков П.Н. Международное право. Учебное пособие. М., 2006, с.490-492.

mi orqanlarının qəbul etdiyi aktlardan gedir. Məsələn, 1993-cü ildə BMT Təhlükəsizlik Şurasının qətnaməsi əsasında (827) keçmiş Yuqoslaviyaya dair Beynəlxalq Cinayət Tribunalı yaradıldı; onun başqa bir qətnaməsi əsasında (995) 1994-cü ildə Ruanda ilə bağlı olaraq, müvəqqəti Beynəlxalq Cinayət Tribunalı təsis edildi; həmin tribunallar «ad hoc» (birdəfəlik) yardımçı orqanlar idi. Beynəlxalq Cinayət Polis Təşkilatının Baş Assambleyasının qətnaməsi ilə beynəlxalq polis əməkdaşlığının reqlamenti təsdiq edilmişdir və s.

Beynəlxalq publik cinayət hüququnun mənbəyi kimi beynəlxalq **cinayət tribunallarının nizamnamələrini**, xüsusilə, qeyd etmək lazımdır. Söhbət Nürnberq, Tokio, Yuqoslaviya və Ruanda cinayət tribunallarının nizamnamələrindən gedir.

Beynəlxalq publik cinayət hüququnun mənbəyi qismində **beynəlxalq dövlətlərarası hüquq-mühafizə təşkilatlarının nizamnamələri** çıxış edir. Belə təşkilatlar sırasına, ilk növbədə, **Beynəlxalq Cinayət Polis Təşkilatı** («İnterpol») aiddir; onun Nizamnaməsi (1956-cı il) beynəlxalq publik cinayət hüququnun mənbəyidir. Bu sözləri Avropa Polis Təşkilatının («Avropol») təsis müqaviləsi (1995-ci il) haqqında da söyləmək olar.¹

Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Statutu da (Roma) beynəlxalq publik cinayət hüququnun mənbəyi hesab edilir. 1998-ci ildə qəbul olunan həmin sənəd 1 iyul 2002-ci il tarixdən qüvvəyə minmişdir.

Beynəlxalq məhkəmə orqanlarının qərarları isə beynəlxalq publik cinayət hüququnun mənbəyi kimi tanınmır. Məsələn, Nürnberq Tribunalının hökmünü və digər beynəlxalq hərbi tribunalların hökmlərini beynəlxalq publik cinayət hüququnun mənbəyi hesab etməyin elə bir elmi zəmini yoxdur; bu sözlər həm də milli məhkəmə hökmlərinə aiddir.² Məsələ burasındadır ki, ayrı-ayrı konkret cinayət işləri üzrə çıxarılmış məhkəmə

¹ *Bu barədə ətraflı bax:* Ромашев Ю.С. Международное правоохранительное право. М., 2010, гл. 6, с. 308-320.

² Müəlliflərdən Hüseynov L.H. bunun əksi olan mövqedə durur (*bax:* Hüseynov L.H. Beynəlxalq hüquq. Dərslik. Bakı, 2000, s. 219.

hökmləri beynəlxalq publik cinayət-hüquq normaları müəyyən-ləşdirə bilməz; belə hökmlər yalnız konkret iş üçün məcburi qüvvəyə malikdir.

Biz milli qanunvericilik aktlarını beynəlxalq publik hüququn mənbəyi kimi qəbul etmirik. Odur ki, **milli qanunvericilik** beynəlxalq publik hüququn sahələrindən biri olan beynəlxalq publik cinayət hüququnun mənbəyi sayılmır.¹ Unutmaq olmaz ki, milli qanunvericilik dövlətdaxili cinayət münasibətlərini tənzimləməkdən ötrüdür; bu səbəbdən o, beynəlxalq dövlətlərara-sı münasibətlərin bir növü olan beynəlxalq cinayət münasibət-lərinə tətbiq edilə bilməz.

16.1.3. Beynəlxalq publik cinayət hüququnun sahəvi (xüsusi) prinsipləri

Qeyd etməliyik ki, beynəlxalq publik cinayət hüququ üçün, ilk növbədə, beynəlxalq publik hüququn əsas prinsipləri mü-hüm əhəmiyyət kəsb edir. Söhbət beynəlxalq publik hüququn aşağıda göstərilən əsas prinsiplərindən gedir: 1) dövlətlərin su-verən bərabərliyi prinsipi; 2) güc tətbiq etməmək və ya güclə hədələməmək prinsipi; 3) beynəlxalq mübahisələri dinc yolla həll etmək prinsipi; 4) əsas insan hüquq və azadlıqlarına hö-rmət etmək prinsipi; 5) dövlətlərin daxili işlərinə qarışmamaq prinsipi; 6) dövlətlərin ərazi bütövlüyü prinsipi; 7) dövlət sə-rhədlərinin pozulmazlığı (toxunulmazlığı) prinsipi; 8) dövlətlərin əməkdaşlıq etməsi prinsipi; 9) beynəlxalq öhdəlikləri vicdanla yerinə yetirmək prinsipi və s.

Beynəlxalq publik cinayət hüququ üçün həm də onun özü-nəməxsus sahəvi (xüsusi) prinsipləri vacib əhəmiyyətə malik-dir; bu prinsiplər beynəlxalq publik hüququn tərkibində beynəl-xalq publik cinayət hüququnun müstəqil sahələrdən biri kimi formalaşmasını şərtləndirən meyar rolunu oynayır.

¹ Bəzi alimlər milli qanunvericiliyi beynəlxalq publik cinayət hüququnun mənbəyi hesab edir (*bax: məsələn*, Hüseynov L.H. Beynəlxalq hüquq. Dərslik. Bakı, 2000, s. 219).

Beynəlxalq publik cinayət hüququ **cinayətkarlıqla mübarizədə dövlətlərarası əməkdaşlıq prinsipindən** çıxış edir ki, bu onun sahəvi (xüsusi) prinsiplərindən biri hesab edilir. Həmin prinsipə görə, cinayətkarlığa qarşı mübarizə aparmaq üçün dövlətlər öz səylərini birləşdirməli, bir-biri ilə əməkdaşlıq etməlidirlər ki, bu da, təbiidir. Belə ki, cinayətkarlıqla mübarizə hər bir dövlətin daxili səlahiyyətinə aid olan məsələ sayılır; ərazisində cinayət törədilən dövlətin milli qanunvericiliyi çərçivəsində cinayətkarlıqla mübarizə aparılır. Lakin, çoxdan bəllidir ki, cinayət əməli artıq dövlətdaxili xarakterə malik olan hadisə sayılır. Belə ki, ictimai təhlükəli əməl olan cinayət həm də dövlətlərarası münasibətlərə və beynəlxalq publik hüquq qaydalarına qəsd edir. Elə cinayətlər törədilə bilər ki, onlar nəinki ayrı-ayrı dövlətlər, həmçinin dünya birliyi və bəşəriyyət üçün təhlükəlidir. Söhbət terrorçuluq, narkotik vasitələrinin qanunsuz dövriyyəsi, «çirkli» pulların yuyulması, qanunsuz silah alveri və digər əməllərdən gedir. Adətən, ayrı-ayrı dövlətlər təklildə belə əməllərlə mübarizə aparılması işinin öhdəsindən gələ bilmir. Buna görə də, bu kimi təhlükəli əməllərlə mübarizə dövlətlərin öz səylərini birləşdirmələrini, onların birgə fəaliyyət göstərmələrini tələb edir. İqtisadi-sosial proseslərin qloballaşması cinayətkarlığın qloballaşmasına, ictimai təhlükəli əməllərin milli sərhədləri keçməsinə və onların beynəlxalq xarakter almasına səbəb olur. Belə vəziyyət isə, bütün dövlətlərin cinayətkarlığa qarşı birgə mübarizə aparmalarını obyektiv zərurətə çevirir.

Beynəlxalq publik cinayət hüququ həm də **cinayət cəzasının labüdlüyü prinsipindən** çıxış edir ki, o, beynəlxalq publik cinayət hüququnun sahəvi (xüsusi) prinsiplərindən biridir. Bu prinsipə görə, əgər istənilən şəxsin bu və ya digər əməli beynəlxalq publik hüquq tərəfindən cinayət kimi tanınarsa, həmin şəxs mütləq cinayət-hüquqi qaydada cəzalandırılmalıdır.

Beynəlxalq publik cinayət hüququ belə bir sahəvi (xüsusi) prinsip müəyyənləşdirir ki, şəxs ictimai təhlükəli əmələ görə beynəlxalq publik hüquq üzrə cinayət məsuliyyətinə cəlb olun-

malıdır; ona beynəlxalq publik hüquq üzrə **cinayət məsuliyyətinin labüdlüyü prinsipi** deyilir. Bu prinsipə görə, əgər hər hansı şəxs milli (dövlətdaxili) hüququn cəzalandırılmalı olmayan əməl kimi tanıdığı bu və ya digər hərəkəti edərsə, lakin həmin hərəkət beynəlxalq publik hüquqa uyğun olaraq və ona əsasən, cinayət hesab edilərsə, şəxs beynəlxalq publik hüquq üzrə cinayət məsuliyyətindən azad edilmir və mütləq məsuliyyətə cəlb olunur.

Bildiyimiz kimi, müəyyən olunmuş müddət (ona cinayət məsuliyyətinə cəlb olunma müddəti deyilir) keçdikdə, şəxs cinayət məsuliyyətinə cəlb edilə bilməz. Unutmaq olmaz ki, müddətin keçməsi cinayət məsuliyyətindən azad etmənin əsaslarından biridir. Lakin beynəlxalq publik cinayət hüququ **cinayət məsuliyyətində müddətin tətbiq olunmaması** kimi sahəvi (xüsusi) prinsip müəyyən edir. Həmin prinsipə görə, təcavüz, hərbi və insanlıq əleyhinə cinayətlərə, habelə genosid kimi ictimai təhlükəli əməllərə cinayət məsuliyyətinə cəlb olunma müddəti tətbiq edilmir. Bu o deməkdir ki, müddətin keçməsinə baxmayaraq, həmin cinayətləri törədən şəxs cinayət məsuliyyətinə cəlb edilir. Sözügedən prinsip Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Roma Statutunun (1998-ci il) 29-cu maddəsində formulə edilmişdir.

Konvension cinayətlər beynəlxalq cinayət növlərindən biridir;¹ bu növ cinayətlərin tərkibi müvafiq konvensiyalarda nəzərdə tutulur. Konvensiyalar iştirakçı-dövlətlərin üzərinə belə bir öhdəlik qoyur ki, onlar öz milli cinayət qanunvericiliyinə müvafiq normalar daxil etsinlər. Təbii ki, əgər iştirakçı-dövlətlərin vətəndaşları konvension cinayət (məsələn, saxta pul hazırlama, terrorçuluq, narkotik vasitələrin qanunsuz dövriyyəsi, kölə ticarəti, insan alveri və s.) törədərsə, o, həmin cinayətə görə məsuliyyət daşıyır. Bəs, konvension cinayəti, əgər iştirakçı-dövlətin vətəndaşı olmayan şəxs törədərsə, o, bu cinayətə görə məsuliyyət daşıyırmı? Beynəlxalq publik cinayət hüququ

¹ *Konvension cinayətlər barədə bax:* Лукашук И.И. Международное право. Особенная часть. Учебник. М., 1998, с. 242.

bu suala cavab verərək göstərir ki, konvension cinayət törədən şəxs, özünün vətəndaşı olduğu dövlətin konvensiya iştirakçısı olub-olmaması halından asılı olmayaraq, məsuliyyət daşıyır. Bu, **vətəndaşın öz dövlətinin konvensiya iştirakçısı olub-olmamasından asılı olmayaraq, cinayət məsuliyyəti daşımaq prinsipi** adlanır. Söhbət beynəlxalq publik cinayət hüququnun sahəvi (xüsusi) prinsiplərinin birindən gedir.

Beynəlxalq publik cinayət hüququ həmçinin **beynəlxalq cinayətkarlığa görə dövlətlərin məsuliyyəti prinsipindən** çıxış edir ki, bu, onun sahəvi (xüsusi) prinsiplərindən biridir. Həmin prinsipə görə, dövlətlər beynəlxalq cinayətkarlığa qarşı aparılan birgə mübarizəyə görə müvafiq məsuliyyət daşıyırlar. Yaddan çıxarmamalıyıq ki, cinayətkar fəaliyyət tez-tez hallarda dövlətlərin sərhədlərini aşıb keçir. Odur ki, dövlətlərin cinayətkarlıqla birgə mübarizə aparmalarına zərurət yaranır; buna görə onların üzərinə beynəlxalq-siyasi məsuliyyət düşür.

Beynəlxalq publik cinayət hüququnun sahəvi (xüsusi) prinsipləri sırasına **dövlət başçılarının cinayət məsuliyyətindən azad olmaması prinsipi** də aiddir. Bu prinsipə görə, dövlət başçısı və ya hökumətin məsul vəzifəli şəxsi qismində hər hansı şəxs beynəlxalq publik hüquqla cinayət kimi tanınan əməl törədərsə, o, beynəlxalq publik hüquq üzrə məsuliyyətdən azad edilmir; əksinə, belə şəxslər, beynəlxalq-hüquqi cinayət məsuliyyəti daşıyırlar.

Beynəlxalq publik cinayət hüququ üçün həm də belə bir sahəvi (xüsusi) prinsip xarakterikdir ki, müəyyən hallarda cəza təyin etmək üçün **müvəqqəti, yəni «ad hoc» beynəlxalq məhkəmə və tribunallar yaradılır**. Belə ki, ayrı-ayrı şəxslər bütövlükdə dünya birliyini təhdid edən xüsusilə təhlükəli cinayətlər törədə bilərlər. Həmin şəxsləri mühakimə etmək və onlara cinayət cəzası vermək üçün müvəqqəti («ad hoc») beynəlxalq məhkəmə və tribunallar yaradılır. Məsələn, Nürnberq Tribunalı, Tokio Tribunalı, Yuqoslaviya və Ruanda üzrə beynəlxalq tribunallar və s. Birdəfəlik və müvəqqəti olan belə tribunallar cinayət işinə baxdıqdan sonra ləğv edilir.

Hüquq dərsləklərində beynəlxalq publik cinayət hüququnun digər sahəvi prinsipləri haqqında da danışılır.¹ Nəzərdən qaçıрмаq olmaz ki, beynəlxalq publik hüququn sahəvi prinsipləri əsas və mühüm əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən biridir.

16.1.4. Beynəlxalq publik cinayət hüququnun xüsusiyyətləri

Beynəlxalq publik cinayət hüququ bir sıra xüsusiyyətə malikdir ki, həmin xüsusiyyətlər onu dövlətdaxili cinayət hüququndan fərqləndirməyə imkan verir. Söhbət ayrı-ayrı dövlətlərin milli hüquq sisteminin müstəqil sahələrindən biri olan cinayət hüququndan gedir. Hər şeydən əvvəl, qeyd etməliyik ki, beynəlxalq publik cinayət hüququ dövlətdaxili cinayət hüququndan özünün **nizamasalma predmetinə** görə fərqlənir. Beynəlxalq publik cinayət hüququnun nizamasalma predmetini **beynəlxalq cinayətkarlıqla mübarizə sferasında dövlətlərin əməkdaşlıq münasibətləri** təşkil edir ki, bu münasibətlər beynəlxalq münasibətlərin spesifik növlərindən biridir; dövlətdaxili cinayət hüququnun nizamasalma predmeti isə **cinayət münasibətlərindən** ibarətdir.

Beynəlxalq cinayətkarlıqla mübarizə sahəsində dövlətlərin əməkdaşlıq münasibətlərinin potensial (mümkün) iştirakçıları **beynəlxalq publik cinayət hüququnun subyektləri** adlanır. Beynəlxalq publik cinayət hüququ dövlətdaxili cinayət hüququndan həm də subyekt tərkibinə görə fərqlənir. Beynəlxalq publik hüququn əsas subyekt **dövlətlərdir**; beynəlxalq cinayətkarlıqla mübarizədə başlıca rolu məhz dövlətlər yerinə yetirir.

Beynəlxalq publik hüququn subyektləri sırasına həm də **beynəlxalq dövlətlərarası təşkilatlar** aiddir. Söhbət, ilk növbədə, dövlətlərarası beynəlxalq hüquq-mühafizə təşkilatlarından

¹ *Məsələn, bax:* Международное право. Особенная часть. Учебник / Отв. ред. Р.М.Валеев, Г.И.Курдюков. М., 2010, с.562-563; Международное право. Учебник / Отв.ред. Г.М.Мелков. М., 2011, с.563.

gedir. Belə təşkilatlara misal olaraq, «İnterpol»u və «Avopol»u göstərmək olar; onlar beynəlxalq cinayətkarlıqla mübarizədə bilavasitə iştirak edən təşkilatlardır.¹ Elə beynəlxalq təşkilatlar vardır ki, onlar da beynəlxalq cinayətkarlıqla mübarizədə, bilavasitə olmasa da, iştirak edirlər. Məsələn, BDT, BMAT, MAQATE və digərləri belə təşkilatlara misal ola bilər; həmçinin BMT, QİƏT, MDB və s. bu kimi dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatlar da beynəlxalq cinayətkarlığa qarşı mübarizə aparılması istiqamətində vacib yer tutur.

Beynəlxalq cinayətkarlıqla mübarizə işində həm də **dövlətə-oxşar qurumlar və öz dövlət müstəqilliyi uğrunda mübarizə aparan xalqlar (millətlər)** iştirak edirlər. Odur ki, onlar da beynəlxalq publik cinayət hüququnun subyektləri sırasına aid dirlər. Nəzərə almaq lazımdır ki, beynəlxalq cinayətkarlıqla mübarizə iştirakçıları elə beynəlxalq publik cinayət hüququnun subyektləridir.

Fiziki şəxslərə gəldikdə, qeyd etməliyik ki, beynəlxalq publik hüquq subyektliyi kimi siyasi-hüquqi keyfiyyətə malik olmadıqlarına görə onlar, yəni fiziki şəxslər nə beynəlxalq publik hüququn, nə də onun müstəqil sahəsi olan beynəlxalq publik cinayət hüququnun subyekti sayılır. Onlar yalnız beynəlxalq cinayətin və ya beynəlxalq xarakterli cinayətin subyekti (hüquqazidd əməlin tərkibini yaradan komponent kimi), yəni cinayət məsuliyyətinin subyektidirlər. Cinayət törətmiş şəxs cinayətin və ya cinayət məsuliyyətinin subyekti sayılır. Cinayətin (cinayət məsuliyyətinin) subyekti olsalar da, fiziki şəxslər beynəlxalq publik cinayət hüququnun subyekti sayılmırlar. Müəyyən beynəlxalq cinayətləri və ya beynəlxalq xarakterli cinayətləri törətməsini və digər dəlilləri nəzərə alaraq, bəzi müəlliflər belə hesab edirlər ki, fiziki şəxslər beynəlxalq publik hüququn subyektidir.²

¹ Международное право. Учебник / Отв. ред. В.И.Кузнецов, Б.П.Тузмухамедов. М., 2007, с. 811; Əliyev E.Ə. Azərbaycan Respublikasının polis hüququ: ümumi müddəalar. Bakı, 2012, s.250-254.

² *Məsələn, bax:* Hüseynov L.H. Beynəlxalq hüquq. Dərslik. Bakı, 2008, s.40.

Lakin, qeyd etmək lazımdır ki, fiziki şəxslər dövlətdaxili cinayət hüququnun subyektidir. Bəzi ölkələrin, o cümlədən Azərbaycan Respublikasının milli qanunvericiliyinə görə, fiziki şəxslərlə yanaşı, hüquqi şəxslər də cinayət hüququnun subyekti hesab olunur.¹

Beynəlxalq publik cinayət hüququ dövlətdaxili cinayət hüququndan fərqli olaraq, **kompleks xarakterə malik olan hüquq sahəsidir**. Belə ki, beynəlxalq publik cinayət hüququ, əsasən, cinayət-hüquq normalarından ibarətdir. Bu normalarla yanaşı, beynəlxalq publik cinayət hüququnun tərkibinə həm cinayət-prosessual (cinayət prosesi), həm də cinayət-icra hüquq normaları daxildir. Bəzi müəlliflər beynəlxalq publik cinayət hüququna həm də beynəlxalq kriminologiyayı aid edirlər; onların fikrincə, beynəlxalq publik cinayət hüququnun əsasını cinayətkarlığın qarşısının alınması və profilaktikası təşkil edir. Beynəlxalq publik cinayət hüququnun kompleks xarakterə malik olmasını nəzərə alan P.N.Biryukov qeyd edir ki, «beynəlxalq cinayət hüququ» termini dəqiq olmayan termdir; müəllif təklif edir ki, sözügedən hüquq sahəsi «cinayətkarlıqla mübarizədə beynəlxalq əməkdaşlıq hüququ» adlandırılсын;² bu fikri müəlliflərdən N.N.Fedoşyeva da dəstəkləyir.³ Digər qrup müəllif isə sözügedən hüquq sahəsinin «beynəlxalq hüquq-mühafizə hüququ» adlandırılmasını təklif edir.⁴

Dövlətdaxili cinayət hüququ isə yalnız cinayət-hüquq normalarından ibarətdir. Buna görə də, bu hüquq sahəsi kompleks xarakterli hüquq sahəsi kimi tanınmır.

¹ *Bax*: Уголовное право зарубежных государств. Общая часть. Учебное пособие / Под ред. и с предисл. И.Д.Козочкина. М., 2003, 576 с.

² Бирюков П.Н. Международное право. Учебное пособие. М., 2006, с.488.

³ Федощева Н.Н. Международное право. Учебное пособие. М., 2015, гл. 21 (Международное сотрудничество в борьбе с преступностью), с. 296-311.

⁴ *Məsələn, bax*: Международное право. Учебник / Отв. ред. В.И.Кузнецов, Б.Р.Тузмухамедов. М., 2007, с. 782; Ромашев Ю.С. Международное правоохранительное право. М., 2010, с. 368.

Beynəlxalq publik cinayət hüququ dövlətdaxili cinayət hüququndan həm də bununla fərqlənir ki, beynəlxalq publik cinayət hüququ bu və ya digər əməlin cinayət olmasını göstərsə də, **konkret cinayət-hüquqi sanksiyalar** nəzərdə tutmur. Odur ki, beynəlxalq (konvension) cinayətlər törədən şəxsə dövlətdaxili (milli) cinayət hüququnun müəyyən etdiyi cinayət-hüquqi sanksiyalar tətbiq olunur. Başqa sözlə, beynəlxalq (konvension) cinayətlər törədən şəxslər milli cinayət hüququ əsasında və ona uyğun olaraq cəzalandırılır. Belə ki, beynəlxalq (konvension) cinayətlər törədən şəxslər barəsində hökm milli məhkəmələr tərəfindən dövlətdaxili cinayət hüququ əsasında çıxarılır. Unutmaq olmaz ki, müvafiq konvensiya bu və digər əməlin cinayət olmasını nəzərdə tutur; həmin konvensiyaya uyğun olaraq, belə əməllər (məsələn, girov götürmə, saxta pul hazırlama, terrorçuluq, hava gəmisini qaçırma və s.) milli cinayət hüququna daxil edilir.

Beynəlxalq (konvension) cinayətlər törətmiş şəxslərin işlərinə milli məhkəmələrdən başqa, həm də beynəlxalq tribunallar baxır. Beynəlxalq tribunalların nizamnamələri isə konkret cəza növləri (cinayət-hüquqi sanksiyalar) nəzərdə tutur. Məsələn, Yuqoslaviya və Ruanda tribunallarının nizamnamələri azadlıqdan məhrumetmə kimi cəza növü müəyyənləşdirirdi; cəza növləri həm də Nürnberq və Tokio tribunallarında nəzərdə tutulmuşdu. Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Nizamnaməsinə gəldikdə isə, qeyd etməliyik ki, burada azadlıqdan məhrumetmə və cərimə kimi cəza növlərinin adları çəkilir.¹

Beynəlxalq publik cinayət hüququndan fərqli olaraq, dövlətdaxili cinayət hüququ nəinki cinayət sayılan əməllərin dairəsini, həmçinin həmin əməllərin törədilməsinə görə tətbiq edilən cəza növlərini (cinayət-hüquqi sanksiyalar) müəyyənləşdirir. Lakin, beynəlxalq publik cinayət hüququ və milli cinayət hüququ özlərinin funksiyalarını qarşılıqlı əlaqə şəraitində yerinə yetirir ki, bu, cinayətkarlıqla effektiv mübarizə aparılmasının vacib şərtidir.

¹ Hüseynov L.H. Beynəlxalq hüquq. Dərslik. Bakı, 2000, s. 217-218.

16.2. Cinayətkarlıqla mübarizə sahəsində dövlətlərarası əməkdaşlıq və beynəlxalq publik hüquqda cinayət növləri

16.2.1. Cinayətkarlıqla mübarizə sahəsində dövlətlərarası əməkdaşlıq və onun formaları

Bu və ya digər dövlətin ərazisində baş verən cinayət həmin dövlətin yurisdiksiyasına aiddir. Odur ki, cinayətkarlığa qarşı mübarizə işi ilə ərazisində cinayət törədilmiş dövlətin hüquq-mühafizə orqanları məşğul olur. Axı, cinayətkarlıqla mübarizə, qeyd etdiyimiz kimi, hər bir dövlətin daxili səlahiyyətinə aid olan məsələ hesab edilir. Lakin çox vaxt cinayət dövlətin sərhədlərini keçir və transmilli (beynəlxalq) xarakter alır. Belə hallarda, təbii ki, cinayətkarlıqla ayrı-ayrı dövlətlərin birgə mübarizə aparmalarına zərurət yaranır. Birgə mübarizədən ötrü isə, cinayətkarlıqla mübarizə sahəsində **dövlətlərarası beynəlxalq əməkdaşlıq** həyata keçirilir.

Cinayətkarlıqla mübarizə sahəsində dövlətlərarası beynəlxalq əməkdaşlığın **iki forması (növu)** fərqləndirilir:¹ 1) konvension forma; 2) institusional forma. Bu formalara həm də cinayətkarlıqla mübarizə sahəsində dövlətlərarası beynəlxalq əməkdaşlığın əsas istiqamətləri deyilir.

Əgər cinayətkarlıqla mübarizə sahəsində dövlətlərarası əməkdaşlıq beynəlxalq müqavilələr (saziş, konvensiya və s.) bağlanması yolu ilə həyata keçirilərsə, buna **konvension əməkdaşlıq** deyilir. Bağlanan beynəlxalq müqavilələr həm ikitərəfli, həm də çoxtərəfli (universal, regional) ola bilər. İki dövlət arasında cinayət işlərinə dair hüquqi yardım haqqında bağlanan müqavilələr ikitərəfli beynəlxalq müqavilələrdir. Ayrı-ayrı cinayət növləri (narkotik vasitələrin qanunsuz dövriyyəsi, silah alveri və s.) ilə mübarizə haqqında müxtəlif konvensiyalar qəbul edilmişdir ki, onlar çoxtərəfli beynəlxalq müqavilə-

¹ Международное публичное право. Учебник / Отв. ред. К.А.Бекяшев. М., 2009, с. 724.

lərə aiddir. Məsələn, Terrorçuluğun maliyyələşdirilməsi ilə mübarizə haqqında Beynəlxalq Konvensiya (1999-cu il), Transmilli mütəşəkkil cinayətkarlıq əleyhinə Konvensiya (2000-ci il) və s. sənədlər çoxtərəfli beynəlxalq müqavilələrə misaldır.

Əgər cinayətkarlıqla mübarizə sahəsində dövlətlərarası beynəlxalq əməkdaşlıq beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində həyata keçirilərsə, belə əməkdaşlığa **institusional əməkdaşlıq** deyilir. Bu formada əməkdaşlıq, ilk növbədə, universal beynəlxalq təşkilatlar (məsələn, BMT) çərçivəsində həyata keçirilir. Beynəlxalq təşkilatların müvafiq orqanları da cinayətkarlıqla mübarizə sahəsində əməkdaşlığın həyata keçirilməsində vacib rol oynayır. Söhbət, hər şeydən əvvəl, BMT-nin ixtisaslaşmış təsisatlarından gedir. Bəzi dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatlar, xüsusi olaraq, cinayətkarlıqla mübarizə məsələsini həll etmək üçün yaradılmışdır; onlara beynəlxalq hüquq-mühafizə təşkilatları (İnterpol, Avropol) deyilir.

Cinayətkarlıqla mübarizə sahəsində dövlətlərin bir-biri ilə əməkdaşlıq etmələri təsadüfi xarakter daşmır. Belə ki, bildiyimiz kimi, beynəlxalq publik hüququn əsas prinsipləri sırasına həm də **dövlətlərin əməkdaşlıq etməsi prinsipi** daxildir. Bu prinsipə görə, ayrı-ayrı müxtəlif sahələrdə (məsələn, siyasi, iqtisadi, xarici əlaqələr, kosmosdan istifadə və s.) dövlətlərarası əməkdaşlıq həyata keçirilməlidir. Belə sahələrdən biri məhz cinayətkarlığa qarşı mübarizə hesab edilir. Həm də nəzərdən qaçıрмаq olmaz ki, beynəlxalq publik cinayət hüququ cinayətkarlıqla mübarizədə dövlətlərarası əməkdaşlıq kimi sahəvi (xüsusi) prinsipdən çıxış edir.

16.2.2. Beynəlxalq publik hüquqda cinayətin növləri

Beynəlxalq publik cinayət hüququnda cinayətlərin **iki növü** fərqləndirilir: 1) beynəlxalq cinayətlər; 2) beynəlxalq xarakterli cinayətlər.

Beynəlxalq cinayətlər dedikdə beynəlxalq hüquqazidd elə əməllər başa düşülür ki, bu əməllər bəşər sivilizasiyası üçün

xüsusilə təhlükəli olub, beynəlxalq publik hüququn əsas prinsip və normalarına qəsd edir, dövlətlərin hüquq və mənafeələrini, beynəlxalq səviyyədə tanınmış insan hüquqlarını kobud və ya kütləvi şəkildə pozur. Bu cinayətləri ifadə etmək üçün, bəzən, «sülh və bəşəriyyətin təhlükəsizliyi əleyhinə cinayətlər» termini işlədilir ki, bu da, təsadüfi xarakter daşımır. Belə ki, beynəlxalq cinayətlər bəşər sivilizasiyanın qlobal mənafeyinə toxunaraq, beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyi təhdid edir.

Beynəlxalq cinayətlərin özünün bir neçə növü fərqləndirilir. Belə ki, Beynəlxalq Hərbi Tribunalın Nizamnaməsi (1945-ci il)¹ həmin cinayətləri üç növə bölür:

- sülh əleyhinə cinayətlər;
- müharibə cinayətləri;
- insanlıq əleyhinə cinayətlər.

Sülh əleyhinə cinayətlərə təcavüzkar müharibəni planlaşdırma, hazırlama, başlama və ya aparma aiddir. **Müharibə cinayətləri** bunlardan ibarətdir: müharibə qanunlarını və ya adətlərini pozma, işğal olunmuş ərazilərdəki mülki əhalini qırma, yaxud onlara işgəncə vermə, mülki şəxsləri köləlik məqsədi ilə aparma, hərbi əsirləri öldürmə və ya onlara işgəncə vermə, girovları öldürmə, ictimai və ya xüsusi mülkiyyətə qarşı soyğunçuluq, hərbi zərurət olmadan şəhər və kəndləri dağıtma və s. **İnsanlıq əleyhinə cinayətlərə** siyasi, irqi və ya dini motivlərə görə əhalini məhv etmə, adamları deportasiya etmə və ya məcburi köçürmə və s. əməllər aiddir.

Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Statutu (1998-ci il) beynəlxalq cinayətlərə aşağıdakıları aid edir: genosid (soyqırım), insanlıq əleyhinə cinayətlər, müharibə cinayətləri, təcavüz cinayətləri.

¹ Beynəlxalq məhkəmə orqanı kimi Nürnberq Tribunalı ABŞ, Böyük Britaniya, SSRİ və Fransa arasında 1945-ci ildə bağlanmış Sazişdə nəzərdə tutulmuş və sonralar daha 19 dövlətin qoşulduğu bu sazişə Beynəlxalq Hərbi Tribunalın Nizamnaməsi əlavə olunmuşdur. *Bax: məsələ, Hüseynov L.H. Beynəlxalq hüquq. Dərslik. Bakı, 2008, s.146.*

Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, Azərbaycan Respublikasının cinayət qanunvericiliyi beynəlxalq cinayətlərin ayrı-ayrı növlərini nəzərdə tutur. CM-in VII bölməsi «Sülh və insanlıq əleyhinə cinayətlər» adlanır; onun on altıncı fəslə sülh və insanlıq əleyhinə cinayətlərə görə məsuliyyət nəzərdə tutur, on yeddinci fəslə isə müharibə cinayətlərinin hüquqi tənzimlənməsinə həsr edilmişdir.

Beynəlxalq cinayətlərin subyekti qismində beynəlxalq publik hüququn əsas subyekti olan **dövlətlər** çıxış edir; dövlətlər beynəlxalq cinayətlərə görə siyasi və maddi məsuliyyət daşıyırlar; onlar törədilmiş beynəlxalq cinayətlərə görə cinayət-hüquq məsuliyyətinin subyekti ola bilməzlər. Beynəlxalq cinayətlərə görə ayrı-ayrı vəzifəli şəxslər (fiziki şəxslər) də məsuliyyət daşıyırlar ki, bu məsuliyyət cinayət xarakterlidir; dövlətin hüquqazidd hərəkətləri bilavasitə məhz onların əməllərində ifadə olunur; belə şəxslər cinayətkar dövlət siyasətinin icraçılarıdır. Yaddan çıxarmaq olmaz ki, beynəlxalq cinayətlər cinayətkar dövlət siyasəti ilə birbaşa əlaqəli olan əməllərdir. Beynəlxalq cinayət törədən şəxslərin işinə həm milli məhkəmə orqanları, həm də dövlətlər tərəfindən xüsusi yaradılan məhkəmə orqanları (tribunallar) baxa bilər.

Beynəlxalq xarakterli cinayətlər dedikdə ayrı-ayrı şəxslər (şəxslər qrupu) tərəfindən törədilən elə beynəlxalq hüquqazidd əməllər başa düşülür ki, hər hansı dövlətin siyasəti ilə bağlı olmayan bu əməllər nəinki milli, həmçinin beynəlxalq publik hüquq qaydasına qəsd edir, habelə beynəlxalq birliyin mənafeələrinə toxunur, əməkdaşlığın əsaslarını və beynəlxalq dövlətlər arasındakı münasibətlərin digər tərəflərini pozur, iki və daha çox dövlət üçün təhlükə törədir. Bu növ cinayətlərə misal olaraq, terrorçuluq, qaçaqmalçılıq, nüvə materiallarının oğurluğu, saxta pul hazırlama, quldurluq, adamları girov götürmə, insan alveri, narkotik vasitələrin qanunsuz ticarəti və digər əməlləri göstərmək olar.

Beynəlxalq xarakterli cinayətlər bir sıra əlamətlə xarakterizə olunur. Birinci, bu növ cinayətlər beynəlxalq konvensiyalarda

(sazişlərdə) nəzərdə tutulur; buna görə də, onlara həm də **konvension cinayətlər** deyilir.¹ Əgər cinayətlər barəsində xüsusi beynəlxalq konvensiya bağlanmışdırsa və ya qrup halında konvension normalar mövcuddursa, belə cinayətlər konvension cinayət adlanır. Məsələn, Avropa Şurasının İnsan alverinə qarşı mübarizə haqqında Konvensiyası (2005-ci il) bağlanmışdır; deməli, insan alveri konvension cinayətdir. Hava gəmisini qanunsuz olaraq ələ keçirmə kimi əməl də konvension cinayətdir, çünki onun barəsində, xüsusi olaraq, Hava gəmilərinin qanunsuz zəbt edilməsinə qarşı mübarizə haqqında Haaqa Konvensiyası (1970-ci il) imzalanmışdır və s.

İkinci, beynəlxalq xarakterli cinayətlər **insanlıq və sülh əleyhinə cinayətlərə və müharibə cinayətlərinə** aid edilmir. Üçüncü, beynəlxalq xarakterli cinayətlər həm **milli**, həm də **beynəlxalq publik hüquq qaydasına** qəsd edir və ziyan vurur. Dördüncü, beynəlxalq xarakterli cinayətlərin **subyekti fiziki şəxslərdir**. Beşinci, beynəlxalq xarakterli cinayətləri törədən şəxslər ya **beynəlxalq konvensiya normalarına** uyğun cəzalandırılır, ya da bu şəxslərə **milli cinayət-qanunvericilik normaları** əsasında cəza tətbiq olunur ki, həmin normalar belə konvensiyalara uyğun olmalıdır.² Altıncı, beynəlxalq xarakterli cinayətlər **fiziki şəxslər tərəfindən hər hansı dövlətin siyasəti ilə bağlı olmadan** törədilir; onlar cinayəti öz hüquqazidd məqsədlərinə nail olmaq üçün törədirlər. Bu cəhətləri ilə beynəlxalq xarakterli cinayətlər beynəlxalq cinayətlərdən fərqlənir. Məlum olduğu kimi, beynəlxalq cinayətlər bu və ya digər dövlətin cinayətkar siyasəti ilə birbaşa bağlı olan əməllərdir.³

Beynəlxalq xarakterli cinayətlər öz **hüquqi təbiətinə** görə xarici elementli cinayətlərdir. Əgər törədilmiş cinayətlərdə xa-

¹ Современные проблемы и стратегия борьбы с преступностью / Науч. ред. В.Н.Бурлаков, Б.В.Волженкин. СПб., 2005, с.183.

² Международное уголовное право. Учебник / Под ред. В.Н.Кудрявцева. М., 1999, с. 149.

³ Федощева Н.Н. Международное право. Учебное пособие. М., 2015, с. 297.

rici element iştirak edərsə, onlar **xarici elementli cinayətlər** hesab edilir. Xarici element, birinci, **cinayətin subyektinə** aid ola bilər. Belə ki, əgər cinayətin subyekti müxtəlif dövlətlərin vətəndaşı olarsa, belə cinayət xarici elementli cinayət hesab edilir. Məsələn, bir şəxs (Kolumbiya vətəndaşı) Kolumbiyada narkotik bitki becərir, digər şəxs (Meksika vətəndaşı) onu Meksikaya gətirərək heroin hazırlayır və üçüncü dövlətin vətəndaşı onu Avropa ölkələrində satır.¹

İkinci, xarici element **cinayətkar qəsdin obyektinə** aid ola bilər. Məsələn, şəxs Rusiya Federasiyasında saxta Azərbaycan manatı hazırlayır və onu Azərbaycan Respublikasının ərazisində satır. Bu əlamətə görə cinayət **transmilli cinayət** adlanır.

Üçüncü, xarici element **cinayətin obyektiv tərəfinə** aid ola bilər. Cinayətin obyektiv tərəfi müxtəlif konvensiyalarda ifadə olunur; buna görə həmin cinayət **konvension cinayət** hesab edilir.

Qeyd etdiyimiz kimi, beynəlxalq cinayətlərə görə dövlətlər siyasi və maddi məsuliyyət daşıyırlar; cinayət-hüquqi məsuliyyətə isə cinayətkar siyasətin icraçıları (vəzifəli şəxslər) cəlb olunurlar. Beynəlxalq xarakterli cinayətlərə görə də, dövlətlər məsuliyyət daşıyırlar; bu növ cinayətlərə görə məsuliyyətə fiziki şəxslər cəlb olunur.

Hüquq ədəbiyyatı səhifələrində beynəlxalq xarakterli cinayətlər qəsdin obyektindən asılı olaraq **beş növə** (qrupa) bölünür:²

- 1) beynəlxalq terrorizmin təzahürü olan cinayətlər (hava gəmisini ələ keçirmə və mülki aviasiyanın təhlükəsizliyi əleyhinə yönələn digər qanunsuz hərəkətlər, adamları girov götürmə, beynəlxalq müdafiədən istifadə edən şəxslər əleyhinə cinayətlər, nüvə materiallarını qanunsuz ələ keçirmə və onlardan istifadə etmə, quldurluq və dəniz

¹ Международное право. Учебник / Отв. ред. Г.С.Стародубцев. М., 2015, с.340.

² Лукашук И.И., Наумов А.В. Международное уголовное право. М., 1999, с. 143.

gəmiçiliyinin təhlükəsizliyi əleyhinə yönələn digər qanunsuz aktlar);

- 2) insan azadlığına qəsd edən cinayətlər (köləlik və külə ticarəti, qadın və uşaq alveri və s.);
- 3) 3) ictimai və ekoloji təhlükəsizliyə qəsd edən cinayətlər (ətraf mühitin çirkləndirilməsi, odlu silahın qanunsuz əldə edilməsi və saxlanması, yol-nəqliyyat cinayətləri, idman tədbirləri keçirilən zaman xuliqanlıq etmə, dəniz gəmilərinin toqquşması və dənizdə kömək etməmə, dəniz kabelini kəsmə və ya zədələmə);
- 4) əhalinin sağlamlığına və ictimai əxlaqa qəsd edən cinayətlər (narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz hazırlanması və dövriyyəsi, xalqların mədəni dəyərlərinə qəsd, pornoqrafiyanın yayılması);
- 5) iqtisadi xarakterli cinayətlər (pul nişanlarını saxtalaşdırma, cinayət yolu ilə əldə olunmuş gəlirlərin leqallaşdırılması, müstəsna iqtisadi zonalarda törədilən cinayətlər, kontinental şelfdə törədilən cinayətlər və s.).

16.3. Beynəlxalq cinayətlər

16.3.1. Soyqırım

Soyqırım (genosid) beynəlxalq cinayət növlərindən biridir. Beynəlxalq cinayətlərin növləri isə Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Roma Statutunda (1998-ci il) nəzərdə tutulmuşdur; onun 5–8-ci maddələri məhz beynəlxalq cinayət növlərinə həsr olunmuşdur. Sözügedən statutun 5-ci maddəsi soyqırım cinayəti barədədir. Qeyd etməliyik ki, soyqırım ən geniş yayılmış təhlükəli beynəlxalq cinayət növlərindən biridir. Bu növ beynəlxalq cinayətlə mübarizə, xüsusi olaraq, qəbul edilmiş beynəlxalq müqavilə ilə tənzimlənir. Həmin müqavilə belə adlanır: **Soyqırım cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında Konvensiya** (1951-ci ildə qüvvəyə minib). Burada soyqırım cinayətinin hüquqi anlayışı formulə edilir. Həmin konvensiyaya uyğun olaraq, aşağıdakı hərəkətlər soyqırım kimi

tanınır: 1) hər hansı milli, etnik, irqi və ya dini qrupu, bir qrup kimi bütövlükdə və ya qismən məhv etmək məqsədilə qrup üzvlərini öldürmə; 2) qrup üzvlərinin sağlamlığına ağır zərər vurma və ya onların əqli qabiliyyətinə ciddi zərər vurma; 3) qrupun bütövlükdə və ya qismən fiziki məhvinə yönəlmiş yaşayış şəraiti yaratma; 4) qrup daxilində doğumların qarşısını almağa yönəlmiş tədbirləri həyata keçirmə; 5) bir qrupa mənsub olan uşaqları zorla başqa qrupa keçirmə.

Soyqırım cinayətinin obyektiv tərəfini xarakterizə edən hərəkətlər Azərbaycan Respublikasında CM-in 103-cü maddəsində nəzərdə tutulmuşdur;¹ belə cinayətin obyektiv tərəfini təşkil edən bu kimi hərəkətlər həmin maddənin dispozisiyasında olduğu kimi təkrarlanır. Bu isə o deməkdir ki, beynəlxalq publik cinayət hüququ və dövlətdaxili (milli) cinayət hüququ bir-biri ilə həmişə qarşılıqlı əlaqə şəraitində fəaliyyət göstərir; belə əlaqə isə cinayətkarlıqla effektiv mübarizənin vacib şərtidir.

Beynəlxalq cinayət növlərindən biri olan soyqırım işinə, adətən, Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsində baxılır. Qeyd etməliyə ki, soyqırım kimi cinayət həmin məhkəmənin yurisdiksiyasına aid olan məsələdir. Bununla yanaşı, soyqırım kimi cinayət işinə həm də birdəfəlik (müvəqqəti) yaradılan beynəlxalq tribunallarda («ad hoc») baxılır.

16.3.2. İnsanlıq əleyhinə cinayətlər

İnsanlıq əleyhinə cinayətlər beynəlxalq cinayət növlərindən biridir. Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Roma Statutu (1998-ci il) həmin cinayətə görə məsuliyyət nəzərdə tutur. Bu sənədin 7-ci maddəsi məhz insanlıq əleyhinə cinayətlərə həsr olunmuşdur. Sözügedən Roma Statutuna uyğun olaraq, insanlıq əleyhinə cinayətlər sırasına aiddir: 1) qabaqcadan düşünülərək qəsdən adam öldürmə; 2) əhalini məhv etmə; 3) köləlik, yəni qul etmə (şəxs üzərində mülkiyyət hüququna xas olan səlahiyyət).

¹ Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. Bakı, 2013, s. 81.

yətləri həyata keçirmə); 4) əhalini deportasiya etmə və ya məcburi köçürmə, yəni beynəlxalq publik hüquq normaları ilə müəyyən edilmiş əsaslar olmadıqda əhalini qanuni yerləşdiyi ərazilərdən başqa ölkəyə qovma və ya digər məcburi hərəkətlərlə didərgin salma; 5) işgəncə (tutulmuş və ya azadlığı başqa cür məhdudlaşdırılmış şəxslərə fiziki ağrılar və ya psixi iztirablar vermə); 6) cinsi zorakılıq (şəxslərə qarşı zorlama, fahişəliyə məcbur etmə, məcburi sterilizasiya və ya cinsi zorakılıqla əlaqədar digər hərəkətləri etmə); 7) məcburi hamiləlik; 8) insanları zorakılıqla yoxa çıxarma (dövlətin və ya siyasi təşkilatın göstərişi, dəstəyi və ya razılığı ilə uzun müddət ərzində qanuni müdafiədən kənarlaşdırmaq məqsədilə şəxsi tutma, həbs etmə və ya oğurlama və sonradan şəxsin azadlıqdan məhrum edilməsini danma və ya onun aqibəti və ya yeri barədə məlumat verməkdən imtina etmə); 9) təqib (siyasi, irqi, milli, etnik, mədəni, dini, cinsi və ya beynəlxalq publik hüquq normaları ilə qadağan edilmiş digər əsaslara görə müəyyən edilmiş hər hansı bir qrupu və ya təşkilatı təqib etmə, yəni qrupa və ya təşkilata mənsub olduqlarına görə insanları əsas hüquqlardan kobudcasına məhrum etmə; 10) aparteid, yəni irqi ayrı-seçkilik (hər hansı bir irqi qrupu əsarət altında saxlamaq üçün digər irqi qrup tərəfindən üstünlüyü təşkil və təmin etmək məqsədi ilə müəyyən hərəkətlər etmə); 11) beynəlxalq publik hüquq normalarına zidd azadlıqdan məhrum etmə.

İnsanlığ əleyhinə cinayətlər sırasına aid olan göstərilən ictimai təhlükəli əməllərin bəziləri hələ Nürnberq Tribunalının Nizamnaməsində (1945-ci il) nəzərdə tutulmuşdu. Məsələn, qəsdən adam öldürmə, köləlik (qul etmə), əhalini qırma (məhv etmə) və s.

İnsanlığ əleyhinə cinayətlər, ilk növbədə, müharibə dövründə törədilir. Bununla yanaşı, belə cinayətlərin törədilməsi həm də dinc zamanlarda mümkündür. Deməli, insanlığ əleyhinə cinayətlər həm müharibə dövründə, həm də dinc vaxtlarda törədilə bilər.

İnsanlıq əleyhinə cinayətlərə görə Azərbaycan Respublikasında hal-hazırda qüvvədə olan cinayət qanunvericiliyi də müvafiq məsuliyyət nəzərdə tutur. Belə ki, CM-in müvafiq maddələri insanlıq əleyhinə cinayətlərin ayrı-ayrı növlərinin hüquqi tənzimlənməsinə həsr edilmişdir: məsələn, CM-in 105-ci maddəsi əhalini məhv etməyə, 106-cı maddəsi köləliyə, 107-ci maddəsi əhalini deportasiya etmə və ya məcburi köçürməyə və s. əməllərə görə müvafiq məsuliyyət müəyyənləşdirir. Deyilənlər onu göstərir ki, beynəlxalq publik cinayət hüququ Azərbaycan Respublikasının cinayət hüququnun inkişafında böyük təsirə malikdir. Əgər desək ki, belə təsir, ümumiyyətlə, bütün dövlətlərin milli cinayət hüququna göstərilir, yanlışdır. Yaddan çıxarmamalıyıq ki, beynəlxalq cinayət növlərindən biri olan insanlıq əleyhinə cinayətlərə görə əksər dövlətlərin cinayət qanunvericiliyi müvafiq məsuliyyət tədbirləri nəzərdə tutur.

16.3.3. Müharibə cinayətləri

Müharibə cinayətlərini beynəlxalq cinayət növlərindən biri kimi ehtiva edən əsas beynəlxalq-hüquqi sənəd Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Roma Statutudur (1998-ci il). Bu sənədin 6-cı maddəsi müharibə cinayətlərinə həsr olunmuşdur. Müharibə cinayətlərinə görə müvafiq məsuliyyət əksər dövlətlərin qanunvericiliyində nəzərdə tutulur. Belə yanaşma təbii olub, təsadüfi xarakter daşımır. Ona görə ki, müharibə cinayətləri müharibə aparılmasının qayda və qanunları əleyhinə olan ictimai təhlükəli əməllərdir. Məsələn, Azərbaycan Respublikasında hal-hazırda qüvvədə olan cinayət qanunvericiliyi müharibə cinayətlərinə görə müvafiq məsuliyyət müəyyənləşdirir; müharibə cinayətlərinin hüquqi tənzimlənməsi CM-in XVII fəslə vasitə ilə həyata keçirilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, müharibə müəyyən olunmuş qanun və adətlər əsasında aparılır. Əgər müharibə aparılmasının qanun və adətləri pozularsa, belə ictimai təhlükəli əməllər **müharibə cinayətləri** hesab edilir.

Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Roma Statutunun 8-ci maddəsi müharibə cinayətlərinə həsr olunmuşdur. Müharibə cinayətləri, adətən, beynəlxalq silahlı münaqişələr zamanı törədilir. Belə cinayətlərin daxili silahlı münaqişələr zamanı da törədilməsi mümkündür. Məsələn, vətəndaş müharibəsi dövründə müharibə cinayətləri törədilə bilər.

Göstərilən statutu 8-ci maddəsi həmçinin müəyyən edir ki, beynəlxalq münaqişələr zamanı törədilən müharibə cinayətləri Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin yurisdiksiyasına aid edilir. Belə ki, beynəlxalq münaqişələr dövründə törədilən müharibə cinayətlərinə dair işlərə Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi baxır. Bununla yanaşı, Roma Statutu Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinə hüquq verir ki, o, daxili (qeyri-beynəlxalq) münaqişələr zamanı (məsələn, vətəndaş müharibəsi dövründə) törədilən müharibə cinayətlərinə dair işlərə də baxsın.

Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Roma Statutu müharibə cinayətlərinə aid olan əməlləri müəyyənləşdirən beynəlxalq-hüquqi sənədlərdən biridir. Müharibə cinayət tərkibləri həm də beynəlxalq cinayət tribunallarının («ad hoc») nizamnamələrində konkretləşdirilir. Məsələn, Nürnberq Tribunalının Nizamnaməsi (1945-ci il) müharibə cinayətlərinin siyahısını aşağıdakı kimi təsbit edir: işğal olunmuş ərazidə mülki əhalini öldürmə, köləlik, işgəncə vermə və digər məqsədlər üçün hərəkətlər etmə, hərbi əsirləri öldürmə və ya onlara işgəncə vermə, girov tutulmuş adamları öldürmə, ictimai və ya xüsusi mülkiyyəti talan etmə, heç bir əsas olmadan şəhər və ya kəndləri dağıtma, hərbi zərurətlə bağlı olmayan dağıntılar törətmə və digər əməllər.

Müharibə cinayətlərinə aid olan əməllər həmçinin Müharibə qurbanlarının müdafiəsi haqqında Cenevrə konvensiyalarında (1949-cu il) və ona əlavə edilən iki Protokolda (1977-ci il) sadalanır. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, Cenevrə konvensiyalarında müharibə cinayətlərinə aid olan əməllərin hamısı göstərilir. Burada sadalanan əməllər müharibə cinayətlərinin yalnız bir hissəsidir; qalan hissəsi isə, bir az əvvəldə vurğuladığımız kimi, digər beynəlxalq sənədlərdə göstərilmişdir.

16.3.4. Təcavüz cinayəti

Təcavüz beynəlxalq cinayətlərin ən ağır və təhlükəli növü sayılır. Qeyd etdiyimiz kimi, Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Roma Statutu (1998-ci il) onu beynəlxalq cinayət növlərinə aid edir. Bu statutun 5-ci maddəsi məhz təcavüz cinayətinə görə məsuliyyət nəzərdə tutur. Bəs, təcavüz dedikdə nə başa düşülür?

Bildiyimiz kimi, beynəlxalq publik hüquq bir neçə əsas prinsipdən çıxış edir; güc tətbiq etməmək və ya güc tətbiqi ilə hədələməmək həmin prinsiplərdən biridir.¹ Əgər bu prinsip pozularsa, belə pozuntuya təcavüz cinayəti deyilir. Deməli, **təcavüz cinayəti** dedikdə beynəlxalq publik hüququn güc tətbiq etməmək və ya güc tətbiqi ilə hədələməmək kimi əsas prinsipini pozan ictimai təhlükəli əməl başa düşülür.

Təcavüz anlayışı BMT Baş Assambleyasının 3314 sayılı qətnaməsində (1974-cü il) verilmişdir.² Burada deyilir ki, təcavüz dedikdə dövlət tərəfindən başqa dövlətin suverenliyinə, ərazi toxunulmazlığına və ya siyasi müstəqilliyinə və yaxud BMT-nin Nizamnaməsi ilə bir araya sığmayan digər hər hansı qaydada silahlı güc tətbiq etmə başa düşülür (1-ci maddə). Sözügedəndən qətnamə həm də müəyyən hərəkətləri sadalayır ki, bu hərəkətləri BMT-nin Təhlükəsizlik Şurası təcavüz aktı kimi qiymətləndirə və tanıya bilər. Belə hərəkətlərə aiddir: 1) dövlətin silahlı qüvvələrinin başqa dövlətin ərazisinə soxulması və ya ona hücum etməsi; 2) başqa dövlətin silahlı qüvvələrinə hücum etmə; 3) dövlətin ərazisini bombalama; 4) dövlətin liman və sahillərini blokadaya alma; 5) dövlət tərəfindən və ya onun adından silahlı banda və birləşmələrin göndərilməsi və digər hərəkətlər.

Təcavüz cinayətinin Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin yurisdiksiyasına aid olması məsələsinə gəldikdə, qeyd etməliyəm

¹ *Bu prinsip barədə bax:* Тимченко Л.Д. Международное право. Учебник. Харьков, 2004, с.65.

² Hüseynov L.H. Beynəlxalq hüquq. Dərslik. Bakı. 2008, s.137-138.

ki, indiyə kimi bu məsələ öz qəti həllini tapmamışdır. Düzdür, Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Roma Statutu (1998-ci il) təcavüzü beynəlxalq cinayətlər siyahısına daxil edir. Lakin, buna baxmayaraq, Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi öz yurisdiksiyasını təcavüz cinayətinə münasibətdə hələlik həyata keçirə bilmir. Amma Roma Statutunun 5-ci maddəsinin 2-ci bəndində nəzərdə tutulur ki, məhkəmə təcavüz cinayətinə münasibətdə özünün yurisdiksiyasını həyata keçirəcəkdir. Belə ki, statut qüvvəyə mindikdən sonra yeddi ildən tez olmayaraq təcavüz cinayətinə anlayış verilməsi nəzərdə tutulur; həm də təcavüz cinayətinə münasibətdə məhkəmənin öz yurisdiksiyasını həyata keçirməsinin şərtləri müəyyən olunacaqdır. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, Roma Statutunun iştirakçı-dövlətlər Assambleyasının vaxtaşırı sessiyası keçirilir; həmin sessiya çərçivəsində xüsusi işçi qrup yaradılmışdır. Yaradılmış bu qrup təcavüz kimi cinayət tərkibinin kodifikasiya olunması və müəyyənləşdirilməsi üzərində işləyir. Güman edirik ki, təcavüz cinayətinə münasibətdə məhkəmənin öz yurisdiksiyasını həyata keçirməsi məsələsi yaxın gələcəkdə öz həllini tapacaqdır.

Bir məqama da toxunmağı lazım bilirik. BMT Baş Assambleyasının qətnamələri tövsiyə xarakterli sənədlər olduğundan onlar məcburi hüququ qüvvəyə malik deyildir. Bu səbəbdən BMT Baş Assambleyasının müvafiq qətnaməsində təcavüzə verilən tərif hamılıqla qəbul edilmiş hüquqi anlayış kimi sayılmır. Təsadüfi deyil ki, bir sıra alim və siyasətçi məsələyə məhz bu cür yanaşır.¹ Odur ki, təcavüzə hamılıqla qəbul edilən və məcburi hüquqi qüvvəsi olan anlayış verilməsi zəruri məsələdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Nürnberq Tribunalının Nizamnaməsində (1945-ci il) sülh əleyhinə cinayət tərkibləri nəzərdə tutulur ki, buraya aiddir: 1) təcavüzkar müharibəni planlaşdırma; 2) təcavüzkar müharibəni hazırlama; 3) təcavüzkar müharibəni başlama; 4) təcavüzkar müharibə aparma və s. Bu kimi hərəkətləri Azərbaycan Respublikasında hal-hazırda qüvvədə

¹ Международное право. Особенная часть. Учебник / Отв. ред. Р.М. Валеев, Г.И. Курдюков. М., 2010, с. 368.

olan CM-in «Sülh və insanlıq əleyhinə cinayətlər» adlı on altıncı fəslinin 100-cü maddəsi, demək olar ki, cüzi fərqlə təkrarlayır və həmin maddə belə adlanır: «Təcavüzkar müharibəni planlaşdırma, hazırlama, başlama və ya aparma». Burada söhbət sülh və insanlıq əleyhinə cinayət növlərindən biri olan təcavüz kimi beynəlxalq cinayətdən gedir. Unutmaq olmaz ki, təcavüz və digər əməlləri xarakterizə etmək üçün rəsmən «sülh və insanlıq əleyhinə cinayətlər» və «beynəlxalq cinayətlər» kimi sinonim (eynimənalı) terminlər işlədilir.¹

16.4. Beynəlxalq xarakterli cinayətlər

16.4.1. Beynəlxalq xarakterli cinayətlərin anlayışı

Beynəlxalq xarakterli cinayətləri beynəlxalq cinayətlərdən fərqləndirmək lazımdır. Bu və ya digər cinayət əməlini beynəlxalq xarakterli cinayətlərə aid etmək üçün iki meyarın mövcud olması tələb edilir. Birinci meyar bundan ibarətdir ki, əgər ictimai təhlükəli əməl **beynəlxalq münasibətlərə və beynəlxalq publik hüquq qaydasına qəsd edərsə**, belə əməl beynəlxalq xarakterli cinayət hesab edilir. İkinci meyara görə isə, əgər **hər hansı əməllə mübarizə barədə xüsusi beynəlxalq konvensiya** qəbul edilərsə və ya həmin əməl haqqında müddəalar digər beynəlxalq konvensiyada nəzərdə tutularsa, belə əməl beynəlxalq xarakterli cinayət sayılır.

Beynəlxalq xarakterli cinayətlər, adətən, fiziki şəxslər tərəfindən törədilir ki, bu da hər hansı dövlətin yürütdüyü siyasətlə bağlı olmur.² Əgər fiziki şəxslər öz hüquqazidd məqsədlərinə nail olmaq üçün ictimai təhlükəli əməl törədirlərsə və bu əməl iki və daha çox dövlətin mənafeyinə qəsd edərsə, belə əməl beynəlxalq xarakterli cinayət kimi tanınır. Belə cinayətlər bey-

¹ Международное право. Учебник / Отв. ред. Г.В.Игнатенко, О.И.Тиунов. М., 2010, с.568.

² Федосцева Н.Н. Международное право. Учебное пособие. М., 2015, с. 298.

nəlxalq publik hüquqa zidd olan elə əməllərdir ki, onlar dövlətlərarası beynəlxalq münasibətləri pozur və ya beynəlxalq münasibətlərin inkişafı üçün təhlükə törədir.

Beynəlxalq xarakterli cinayətlər hüquq doktrinasında həm də **konvension cinayətlər** adlanır. Belə ki, həmin cinayətlərə görə məsuliyyət beynəlxalq-hüquqi konvensiyalarda nəzərdə tutulur. Beynəlxalq xarakterli cinayətlər həm də **transmilli cinayətlər** adlanır. Əvvəllərdə qeyd etdiyimiz kimi, transmilli cinayətlər xarici elementin iştirak etdiyi hüquqazidd əməllərdir. Deyilənlərə bunu əlavə etmək istərdik ki, transmilli cinayətlərə görə məsuliyyət bu və ya digər dövlətin daxili (milli) cinayət hüququ üzrə yaranır.

İndi isə beynəlxalq xarakterli cinayətlərin ayrı-ayrı növlərinin xarakteristikası ilə tanış olaq.

16.4.2. Beynəlxalq müdafiədən istifadə edən şəxslərə qəsd etmə

Beynəlxalq müdafiədən istifadə edən şəxslərə qəsd etmə beynəlxalq xarakterli cinayət (transmilli cinayət) növlərindən biridir. Bu cinayətə görə xüsusi beynəlxalq-hüquqi konvensiya qəbul edilmişdir. O, belə adlanır: **Beynəlxalq müdafiədən istifadə edən şəxslər, o cümlədən diplomatik agentlər əleyhinə cinayətlərin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında Konvensiya** (1973-cü il). Bu konvensiya beynəlxalq müdafiədən istifadə edən şəxslər, o cümlədən diplomatik agentlər əleyhinə cinayətlərə görə məsuliyyət nəzərdə tutur. Həmin kateqoriya şəxslərə aşağıdakılar aid olunur: 1) xarici ölkə ərazisində olan Dövlət başçısı; 2) xarici ölkə ərazisində olan Hökumət başçısı; 3) xarici ölkə ərazisində olan xarici işlər naziri; 4) adicəkilən vəzifəli şəxslərin ailə üzvləri və digər şəxslər.¹

¹ Федосцева Н.Н. Международное право. Учебное пособие. М., 2015, с.304.

Sözügedən konvensiya müəyyən edir ki, aşağıdakı hərəkətlərdən birini edən şəxsin əməli qabaqcadan düşünülərək qəsdən törədilmiş cinayət hesab olunur: 1) beynəlxalq müdafiədən istifadə edən şəxsi öldürmə, oğurlama və ya onun şəxsiyyətinə və ya azadlığına qəsd etmə; 2) beynəlxalq müdafiədən istifadə edən şəxsin xidməti binasına, yaşayış sahəsinə və ya nəqliyyat vasitəsinə hücum etmə (onun şəxsiyyət və azadlığı üçün təhlükəli olan hücum etmə); 3) hər hansı belə hücumla cəhd etmə; 4) istənilən belə hücumla təhdid etmə; 5) bu cür hücumda iştirakçılıq. Sadalanan hərəkətlər cinayətin obyektiv tərəfini xarakterizə edir. Belə cinayətin ictimai təhlükəliliyi bundan ibarətdir ki, o, normal beynəlxalq münasibətlərin qorunub saxlanması üçün ciddi təhlükə yaradır. Bu münasibətlər dövlətlər arasında əməkdaşlığın həyata keçirilməsi üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Beynəlxalq müdafiədən istifadə edən şəxslərə hücumla görə Azərbaycan Respublikasında hal-hazırda qüvvədə olan cinayət qanunvericiliyi də müvafiq məsuliyyət nəzərdə tutur; CM-in 102-ci maddəsi məhz bu məsələyə həsr olunmuşdur.

16.4.3. Adamları girov götürmə

Adamları girov götürmə beynəlxalq xarakterli cinayət növlərinə aiddir. Bu cinayət növü ilə mübarizə aparmaqdan ötrü 1979-cu ildə BMT-nin Baş Assambleyası tərəfindən xüsusi beynəlxalq-hüquqi konvensiya qəbul edilmişdir. Sözügedən sənəd belə adlanır: **Adamları girov götürmə ilə mübarizə haqqında Beynəlxalq Konvensiya**. Bu səbəbdən adamları girov götürmə **konvension cinayət** növlərindən biri sayılır. Adamları girov götürmə iki və daha çox dövlətin mənafe və hüquqlarına toxunur. Belə ki, həmin cinayətin törədilməsi, adətən, iki dövlət ərazisi ilə əlaqəlidir; əgər cinayətin törədilməsi iki dövlətin ərazisi ilə bağlı olarsa, o, transmilli cinayət hesab edilir. Deməli, adamları girov götürmə **transmilli cinayət** sayılır.

Adamları girov götürmə beynəlxalq publik hüquq qaydasına qəsd edən təhlükəli beynəlxalq terrorizm aktıdır. Bir çox dövlətin daxili hüququnda terror aktları xüsusilə təhlükəli dövlət cinayətlərinə aid olunur; adamları girov götürmə belə cinayət növlərindən biri hesab edilir.¹

Beynəlxalq publik hüquq adamları girov götürməni əvvəllər yalnız silahlı münaqişə ilə bağlı olaraq pisləmişdir. Başqa sözlə, ilk vaxtlarda beynəlxalq publik hüquq adamları girov götürməni cinayət əməli kimi tanımamışdır. Adamları girov götürmə ilə mübarizə haqqında Beynəlxalq Konvensiya (1979-cu il) qəbul olunduqdan sonra isə adamları girov götürmə cinayət əməli sayılmışdır. Bu konvensiyada dünyanın bir sıra dövləti iştirak edir. Keçmiş SSRİ dövləti 1987-ci ildə konvensiyaya qoşulmuşdu; Azərbaycan Respublikası da konvensiyanın üzvüdür.

Sözügedən konvensiyanın 1-ci maddəsi adamları girov götürmə cinayətinin obyektiv tərəfinin ifadə olunduğu əməlləri sadalayır. Həmin maddəyə uyğun olaraq, adamları girov götürmə cinayətinin obyektiv tərəfi bu kimi əməllərdə təzahür edir: 1) şəxsi girov götürmə; 2) şəxsi saxlama; 3) ölümlə və bədənə xəsarət yetirməklə hədələmə. Həm adamları girov götürməyə cəhd etmə, həm də adamların girov götürülməsində iştirakçılıq cinayət əməli sayılır.

Cinayətin məqsədi girov götürülən şəxsin azad olunması şərti ilə dövləti, beynəlxalq hökumətlərarası təşkilatı, yaxud hər hansı bir fiziki və hüquqi şəxsi müəyyən hərəkətləri yerinə yetirməyə və ya hər hansı hərəkətdən çəkinməyə vadar etməkdən ibarətdir.

Dünyada bir çox dövlətin cinayət qanunvericiliyi adamları girov götürməyə görə məsuliyyət nəzərdə tutur. Azərbaycan Respublikasında CM-in 215-ci maddəsi məhz adamları girov götürmə kimi əməlin cinayət-hüquqi tənzimlənməsinə həsr olunmuşdur.

¹ Международное право. Учебник / Отв. ред. Ю.М.Колосов, Э.С.Кривчикова. М., 2000, с.438.

16.4.4. Hava gəmisini qanunsuz ələ keçirmə

Hava gəmisini qanunsuz ələ keçirmə əməli beynəlxalq xarakterli cinayət hesab edilir. Bu cinayətlə mübarizə aparmaq üçün ayrıca beynəlxalq-hüquqi konvensiya qəbul edilmişdir. Həmin sənədin adı belədir: **Hava gəmilərinin qanunsuz zəbt edilməsinə qarşı mübarizə haqqında Beynəlxalq Konvensiya**. 1970-ci ildə BMAT çərçivəsində qəbul olunan bu konvensiya 1971-ci ildə qüvvəyə minmişdir; Azərbaycan Respublikası göstərilən konvensiyanın iştirakçısıdır.

Mülki aviasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edən məsələdir. Bu məsələnin həll olunması üçün, şübhəsiz, ilk növbədə, mülki aviasiyanın təhlükəsizliyi əleyhinə yönələn qanunsuz aktlarla mübarizədə beynəlxalq dövlətlərarası əməkdaşlıq həyata keçirilməlidir. Hava gəmisini qanunsuz ələ keçirmə məhz belə aktlardan biridir. Belə aktla mübarizədə beynəlxalq dövlətlərarası əməkdaşlığı həyata keçirməkdən ötrü isə 1970-ci ildə sözügedən konvensiya qəbul edilmişdir. Həmin konvensiyaya görə, zor tətbiq etmək və ya zor tətbiq etməklə hədələmək və yaxud digər formada qorxutmaq yolu ilə uçuşda olan hava gəmisini qanunsuz ələ keçirmə və ya hava gəmisinə nəzarəti həyata keçirmə cinayət hesab edilir; həm də bu cür aktların həyata keçirilməsinə cəhd etmə cinayət əməli sayılır. Hava gəmisinin ələ keçirilməsində, habelə hava gəmisinə nəzarətin həyata keçirilməsində iştirak etmə də cinayət əməli hesab olunur.

Cinayətin subyekti, yəni cinayət törədən şəxs qismində uçuşda olan hava gəmisinin bortundakı istənilən şəxs çıxış edə bilər. Konvensiya yalnız o halda tətbiq olunur ki, uçuş və ya faktiki eniş yerində hava gəmisinin bortunda cinayət törədilsin. Hava gəmisinin beynəlxalq və ya daxili uçuş həyata keçirməsinin əhəmiyyəti yoxdur.

Yüklənmədən sonra bütün xarici qapılar bağlandığı andan boşaltma üçün həmin qapıların açıldığı ana kimi hava gəmisi

uçuşda hesab edilir.¹ Konvensiya da məhz uçuş zamanı hava gəmisinin bortunda törədilən cinayətə tətbiq olunur.

Hava gəmisini qanunsuz ələ keçirmə cinayəti şəxslərin təhlükəsizliyi və onların əmlakı üçün təhlükəli olan əməldir. Bu əməl hava nəqliyyatının işini ciddi şəkildə pozur, dünya xalqları tərəfindən mülki aviasiyaanın təhlükəsizliyinə olan inamın itirilməsinə səbəb olur. Cinayətin ictimai təhlükəliliyi də məhz bunlardan ibarətdir.

Hava gəmisini qanunsuz ələ keçirmə cinayətinin obyektiv tərəfi aşağıdakı əməllərdən ibarətdir: 1) hava gəmisini ələ keçirmə; 2) hava gəmisinə nəzarəti həyata keçirmə; 3) belə əməllərin törədilməsinə cəhd etmə; 4) bu kimi əməllərdə iştirak etmə.

Hava gəmisini qanunsuz ələ keçirmə cinayəti bir çox dövlətin, o cümlədən Azərbaycan Respublikasının cinayət qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuşdur; həmin əməl CM-in 219-cu maddəsi ilə tövsif edilir. Bu maddədə deyilir ki, hava və ya su nəqliyyatı gəmisini, yaxud dəmir yolu qatarını qaçıрмаq, hələ belə gəmiləri və ya qatarı qaçıрмаq məqsədilə ələ keçirmə dörd ildən səkkiz ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır.

16.4.5. Saxta pul hazırlama

Saxta pul hazırlama beynəlxalq xarakterli cinayətin digər növü sayılır. Bu cinayət həm də pul nişanlarının saxtalaşdırılması adlanır. Həmin cinayətdə əgər xarici element iştirak edərsə, o, beynəlxalq xarakter alır və **transmilli cinayət** hesab olunur. Məsələn, İran İslam Respublikasının vətəndaşı İran ərazisində saxta Azərbaycan manatları hazırlayır və onları Azərbaycan Respublikasına gətirir; saxta pullar realizə olunarkən həmin şəxs, necə deyərlər, «iş başında» yaxalanır.

Tarixən ən «qədim» cinayət növlərindən biri olan saxta pul hazırlama istənilən dövlətin pul dövriyyəsinə həmişə ziyan vu-

¹ Бирюков П.Н. Международное право. Учебное пособие. М., 2006, с.500.

rur, ölkənin iqtisadi əsaslarını sarsıdır, ödəniş-hesablaşma münasibətlərini pozur və maliyyə sisteminə zərər yetirir. Odur ki, bu cinayətlə mübarizə aparmaq bütün zamanlarda dövlətlərin daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Təsadüfi deyildir ki, dövlətlər saxta pul hazırlama kimi cinayətlə birgə mübarizə aparmaq məqsədilə öz səylərini birləşdirərək, 29 aprel 1929-cu ildə müvafiq Cenevrə Konvensiyasını imzaladılar. O, belə adlanır: **Pul nişanlarının saxtalaşdırılması ilə mübarizəyə dair Cenevrə Konvensiyası**. Buna görə saxta pul hazırlama **konvension cinayət** hesab edilir.

Sözgedən konvensiya pul nişanlarının saxtalaşdırılması ilə mübarizə sahəsində beynəlxalq dövlətlərarası əməkdaşlığın bariz nümunəsidir. Həmin konvensiyaya uyğun olaraq, aşağıdakı əməllər cinayət hesab edilir: 1) pul nişanlarının hazırlanmasına və ya dəyişdirilməsinə yönələn aldadıcı hərəkətlər; 2) saxta pul nişanlarının satışı; 3) şəxsin özü üçün saxta pul nişanları almasına yönələn hərəkətlər; 4) saxta pul nişanlarının satışına və ölkəyə idxal olunmasına yönələn hərəkətlər; 5) bu hərəkətlərin həyata keçirilməsinə cəhd etmə və ya həmin hərəkətlərdə iştirak etmə; 6) saxta və ya dəyişdirilmiş pul nişanlarının hazırlanması üçün istifadə olunan predmetlərin (alətlərin) istehsal olunmasına və ya əldə edilməsinə yönələn hərəkətlər.

Pul nişanları dedikdə qanuna əsasən, dövriyyədə olan kağız pullar, bank biletləri və metal pullar başa düşülür.

1929-cu il Cenevrə Konvensiyası şəxs tərəfindən öz dövlətinin və ya xarici ölkənin pul nişanlarının saxtalaşdırılması halları arasında fərq qoymur. Belə ki, şəxsin həm öz dövlətinin, həm də xarici ölkənin pul nişanlarını saxtalaşdırması cəzalandırılmalı olan cinayət əməli sayılır.¹

Konvensiyaya görə, yalnız pul nişanları cinayətin predmeti ola bilər; qiymətli kağızlara (veksel, çek, akkreditiv və s.) gəldikdə isə, qeyd etməliyik ki, onlar saxtalaşdırma cinayətinin predmeti kimi tanınmır. Fikrimizcə, göstərilən konvensiyada iş-

¹ Тимченко Л.Д. Международное право. Учебник. Харьков, 2004, с. 436.

lədilən «pul nişanları» terminini geniş mənada təfsir etmək lazımdır. Belə ki, «pul nişanları» anlayışı özündə həm də qiymətli kağızları əhatə etməlidir. Odur ki, qiymətli kağızların da saxtalaşdırılması cəzalandırılmalı olan cinayət əməli sayılmalıdır. Bu, hüquq ədəbiyyatı səhifələrində mübahisə doğuran məsələdir.¹

Saxta pul hazırlama əməli ilə bütün ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycan Respublikasında dövlətdaxili səviyyədə mübarizə aparılır. Nəzərə almalıyıq ki, hal-hazırda qüvvədə olan CM-in 204-cü maddəsi saxta pul və ya qiymətli kağızlar hazırlamağa, əldə etməyə və ya satmağa görə məsuliyyət nəzərdə tutur.

16.4.6. Qaçaqmalçılıq

Qaçaqmalçılıq hər hansı predmetin, malın və digər qiymətli şeyin dövlət sərhədindən qanunsuz keçirilməsidir. Bu cinayət gömrük ödənişlərinin alınması ilə bağlı olaraq, dövlətin büdcə maraqlarını təmin edən ictimai münasibətlərə qəsd edir, iqtisadi fəaliyyətin normal həyata keçirilməsini pozur. Bu səbəbdən istənilən ölkədə **qaçaqmalçılıq** kimi cinayətlə dövlətdaxili (milli) səviyyədə mübarizə aparılır. Bu cinayət tərkibi, demək olar ki, bütün dövlətlərin cinayət qanunvericiliyində nəzərdə tutulur. Azərbaycan Respublikasında CM-in 206-cı maddəsi qaçaqmalçılıq kimi əməlin cinayət-hüquqi tənzimlənməsinə həsr olunmuşdur.

Əgər qaçaqmalçılıqda xarici element iştirak edərsə, o, beynəlxalq xarakterli cinayət – **transmilli cinayət** kimi tanınır. Məsələn, Rusiya Federasiyasının vətəndaşı Azərbaycan Respublikasının gömrük sərhəd nəzarətindən kənar və ya ondan gizli mallar keçirir.

Beynəlxalq xarakterli cinayət olan qaçaqmalçılıq xarici ticarət sahəsində mövcud qaydalara qəsd edir, dövlətlər arasındakı

¹ *Bu barədə bax:* Международное публичное право. Учебник / Отв. ред. К.А.Бекяшев. М., 2009, с. 736.

iqtisadi münasibətlərə zərər vurur, eləcə də dövlət suverenliyini pozur. Odur ki, bu cinayət əməlinə qarşı beynəlxalq səviyyədə mübarizə aparılmasına mühüm əhəmiyyət verilir. Unutmaq olmaz ki, son zamanlar silahların, əlvan metalların, nadir heyvan və quş növlərinin qaçaqmalçılığı geniş yayılmışdır; mütəşəkkil qaçaqmalçılıq xüsusilə təhlükəli əməl sayılır. Bundan başqa, qaçaqmalçılıq müəyyən hallarda terrorçuluq, qeyri-qanunlu emiqrasiya, narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi kimi cinayətlərin törədilməsi ilə bağlı olur. Buna görə də, qaçaqmalçılıqla beynəlxalq səviyyədə mübarizə aparılması aktual məsələyə çevrilir. Lakin, təəssüflər olsun ki, indiyə kimi qaçaqmalçılıqla mübarizə haqqında hər hansı vahid çoxtərəfli saziş qəbul edilməmişdir. Buna görə qaçaqmalçılıq beynəlxalq xarakterli (transmilli) cinayət hesab edilsə də, konvension cinayət sayılmır. Düzdür, 1977-ci ildə Koniyanın Nayrobi şəhərində gömrük qaydalarının pozulması ilə mübarizədə əməkdaşlıq haqqında müvafiq konvensiya qəbul edilmişdir. Lakin bu, qaçaqmalçılıqla, sözün həqiqi mənasında, beynəlxalq-hüquqi məkanda mübarizə aparılması üçün kifayət etmir.

16.4.7. Narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi

Narkomaniya bütün dövlətlər üçün ağır sosial bəla sayılır. Digər tərəfdən, narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi nəticəsində cinayətkar narkoklanlar böyük məbləğdə gəlir əldə edirlər. Odur ki, narkotik vasitələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə nəinki dövlətdaxili, həmçinin beynəlxalq səviyyədə mübarizə aparılır. Unutmaq olmaz ki, bu gün həmin cinayətlə mübarizə transmilli problemə çevrilmişdir. Axı, narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi ən geniş yayılmış beynəlxalq xarakterli cinayət növünə aid olunur.

Sözügedən sahədə bir neçə beynəlxalq müqavilə bağlanmışdır; ilk beynəlxalq müqavilə **Haaqa Konvensiyası** (1912-ci il) hesab olunur.¹ Bu Konvensiyanın prinsipləri sonrakı beynəlxalq-hüquqi sənədlərdə nəzərə alınmış və inkişaf etdirilmişdir. Söhbət, ilk növbədə, **Narkotik vasitələr haqqında Vahid Konvensiyadan** gedir ki, həmin konvensiya 30 mart 1961-ci il tarixdə qəbul edilmişdir. Bu konvensiya əvvəllər bağlanmış 9 sazişi əvəz etdi; həmin sazişlər narkotik vasitələrin qanunsuz dövriyyəsinin müxtəlif məsələlərini tənzimləyirdi.

1961-ci il Konvensiyası cinayət sayılan əməlləri müəyyənləşdirir. Belə ki, həmin konvensiyaya görə, narkotik vasitələri kultivasiya etmə, hazırlama, istehsal etmə, saxlama, göndərmə, yayma, satma və digər əməllər cinayət hesab edilir (36-cı maddə). Narkotik vasitələrin şəxsi istehlakı isə cinayət əməli sayılmır.

Psixotrop maddələrlə bağlı münasibətlər ayrıca konvensiya ilə tənzimlənir. Həmin sənəd belə adlanır: **Psixotrop maddələr haqqında Konvensiya** (1971-ci il). Göstərilən konvensiya müəyyən edir ki, psixotrop maddələrlə aparılan bütün qanunsuz əməliyyatlar cinayət əməli sayılır və cəzalandırılır, cinayət törədən şəxslərə həbsxana və azadlıqdan məhrum etmə ilə bağlı cəzalar tətbiq edilir (22-ci maddə).² 1971-ci il Konvensiyası psixotrop maddələrlə bağlı hüquqazidd əməllərlə mübarizə məsələlərinə həsr olunan sənəddir. Azərbaycan Respublikası konvensiyada iştirakçı-dövlətdir.

1988-ci il dekabrın 19-da sözügedən sahədə başqa bir beynəlxalq-hüquqi sənəd qəbul edildi; həmin sənəd belə adlanır: **Narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsinə qarşı mübarizə haqqında BMT Konvensiyası**. Bu konvensiya narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi kimi ictimai təhlükəli kriminal əməlin cinayət-

¹ Международное право. Учебник / Отв. ред. Ю.М.Колосов, Э.С.Кривчикова. М., 2000, с.443-444.

² *Konvensiya barədə daha ətraflı*: Международное публичное право. Учебник / Отв. ред. К.А.Бекяшев. М., 2009, с. 738-739.

hüquqi tənzimlənməsini həyata keçirir. Azərbaycan Respublikası sözügedən konvensiyada iştirak edir.

1988-ci il Konvensiyasının 3-cü maddəsi cinayət sayılan və cəzalandırılmalı olan əməllərin siyahısını verir. Bu siyahıya aşağıdakı əməllər daxildir: 1) narkotik vasitələri və ya psixotrop maddələri hazırlama, istehsal etmə, yayma, vasitəçilik etmə, satma, göndərmə, daşıma, idxal etmə və ya ixrac etmə; 2) narkotik maddə hazırlamaq məqsədi ilə çətinə, xaş-xaş, kokain və bu qəbildən olan digər bitki cinsini kultivasiya etmə.

İştirakçı-dövlətlər siyahıya daxil edilən əməlləri cinayət kimi tanımalı və bundan ötrü onlar müvafiq zəruri qanunvericilik tədbirləri görməlidirlər. Bu, iştirakçı-dövlətlərin üzərinə düşən vəzifə hesab edilir. Siyahıda göstərilən əməllər narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi kimi cinayətin obyektiv tərəfini təşkil edir. Həmin cinayətin ictimai təhlükəliliyinə gəldikdə, qeyd etməliyik ki, bu cinayət insanların həyat və sağlamlığı üçün ciddi təhlükə yaradır və cəmiyyətin iqtisadi, mədəni, sosial və siyasi əsaslarına mənfi təsir göstərir.

Konvensiyada göstərilir ki, iştirakçı-dövlətlər öz cinayət qanunvericiliyində narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsinə görə müvafiq cəza növləri (cinayət-hüquqi sanksiyalar) nəzərdə tutmalıdır. Söhbət bu kimi cəza növlərindən gedir: 1) həbsxana; 2) azadlıqdan məhrum etmənin digər növləri; 3) cərimə; 4) müsadirə. İştirakçı-dövlətlər həm də cinayət törədən şəxslər barədə əlavə tədbirlər (məsələn, müalicə, yenidən tərbiyə etmə, müşahidə, əmək qabiliyyətini bərpa etmə və sosial inteqrasiya) görmək vəzifəsi daşıyırlar.

1988-ci il Konvensiyası narkotik vasitələrə aid 1961-ci il və psixotrop maddələrə dair 1971-ci il konvensiyalarının qüvvədən düşməsinə və ləğv olunmasını nəzərdə tutmur; əksinə, 1988-ci il Konvensiyası həmin konvensiyaların bəzi müddəalarına istinad edir. Digər tərəfdən, iştirakçı-dövlətlər öz üzərlərinə müvafiq hüquq və vəzifələri sözügedən 1961-ci il və 1971-ci il konvensiyalarına uyğun olaraq gətirmişdür.

Narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi kimi əmələ görə dünyanın müxtəlif ölkələrində cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutulur. Azərbaycan Respublikasında narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə əlaqədar cinayətlərin hüquqi tənzimlənməsinə CM-in iyirmi altıncı fəslə (234–240-cı maddələr) həsr olunmuşdur.¹

16.4.8. Korrupsiya

Korrupsiya elə bir əməldir ki, o, cəmiyyətdə demokratiya və hüquq qaydasını zəiflədir. Bu da, öz növbəsində, insan hüquqlarının pozulmasına, bazar mexanizmlərinin təhrif olunmasına, insanların həyat şəraitinin pisləşməsinə, mütəşəkkil cinayətkarlıq, terrorizm və beynəlxalq təhlükəsizliyi təhdid edən digər əməllərin törədilməsinə gətirib çıxarır; hətta, bəzən, korrupsiya «sosial taun» və ya «sosial epidemiya» hesab edilir. Bəs, korrupsiya dedikdə nə başa düşülür?

Korrupsiya dedikdə dövlət və ictimai xadimlərin, vəzifəli şəxslərin satqınlığı, onların ələ alınması başa düşülür (latınca «corruptio»). XX əsrin son illərindən başlayaraq korrupsiya beynəlxalq iqtisadi cinayət kimi tanınır. Belə ki, korrupsiya barədə bir sıra beynəlxalq-hüquqi sənəd qəbul edilmişdir. Məhz həmin sənədlər əsasında müəyyən etmək mümkün olur ki, korrupsiya beynəlxalq iqtisadi cinayətdir.²

Qloballaşma dövründə korrupsiya transmilli (beynəlxalq) xarakter almışdır. Buna görə də, o, **beynəlxalq xarakterli cinayətlər** (transmilli cinayətlər) sırasına aid olunur. Bu səbəbdən də, beynəlxalq təhlükəsizliyi təhdid edən korrupsiya ilə mübarizə zərurətə çevrilir, aktual məsələ kimi qarşıda durur; bu gün

¹ *Həmçinin bax:* «Narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və onların prekursorlarının dövriyyəsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu (2005-ci il) // AR QT. Bakı, 2005, № 8, maddə 695.

² Современные проблемы и стратегия борьбы с преступностью / Науч. ред. В.Н.Бурлаков, Б.В.Волженкин. СПб., 2005, с.184; Əliyev E.Ə. Beynəlxalq iqtisadi hüquq. Dərslik. Bakı, 2012, s.218-220.

korupsiya dünya birliyini və beynəlxalq ictimaiyyəti maraqlandıran ən kəskin problemlərdən biridir.¹

Korupsiya ilə **beynəlxalq səviyyədə** mübarizə aparmaq üçün son zamanlar bir sıra beynəlxalq-hüquqi sənəd qəbul edilmişdir. Həmin sənədlər korupsiya ilə mübarizə aparılmasının beynəlxalq-hüquqi əsası sayılır.² Söhbət, ilk növbədə, **Korupsiyaya qarşı BMT Konvensiyasından** gedir. Bu konvensiya 31 oktyabr 2003-cü il tarixdə BMT Baş Assambleyasının 58-ci sessiyasında qətnamə formasında qəbul edilmişdir. Konvensiyada dünya birliyinin əksər dövlətləri iştirak edir; Azərbaycan Respublikası da konvensiya-iştirakçısı olan dövlətlər sırasına aiddir.

Göstərilən 2003-cü il Konvensiyası korupsiya ilə mübarizədə beynəlxalq dövlətlərarası əməkdaşlığı təmin edən sənəddir. Bu sənəd iştirakçı-dövlətlər üçün belə bir öhdəlik yaradır ki, onlar korupsiyanın qarşısının alınmasına yönələn konkret tədbirlər müəyyənləşdirsin. 8 fəsil və 71 maddədən ibarət olan həmin sənəd korupsiyaya görə həm fiziki, həm də hüquqi şəxslər üçün məsuliyyət nəzərdə tutur; məsuliyyət ya cinayət, ya mülki, ya da inzibati növlərdə ola bilər.

Konvensiya cəzalandırılmalı olan əməllərin dairəsini müəyyənləşdirir. Belə əməllər sırasına aiddir: 1) dövlət (milli) vəzifəli şəxslərinin ələ alınması; 2) beynəlxalq təşkilatların vəzifəli şəxslərinin ələ alınması; 3) dövlət vəzifəli şəxsləri tərəfindən əmlakın oğurlanması, qanunsuz mənimsənilməsi və ya ondan təyinatı üzrə istifadə olunmaması və ya digər formada istifadə edilməsi; 4) dövlət vəzifəli şəxslərinin öz nüfuzundan və təsir imkanlarından sui-istifadə etməsi; 5) dövlət vəzifəli şəxslərinin qanunsuz varlanması; 6) dövlət vəzifəli şəxslərinin öz qulluq mövqeyindən sui-istifadə etməsi; 7) xüsusi (özəl) sektorlarda ələ alınma; 8) xüsusi (özəl) sektorlarda əmlakın oğurlanması

¹ *Daha ətraflı:* Мигель Педеро. Коррупция. Клоака власти: как и зачем нами манипулируют / Пер. с исп. Геннадия Сахацкого. М., 2008, 320 с.

² *Bu sənədlər barədə bax:* Международно-правовые основы борьбы с коррупцией и отмыванием преступных доходов. Сборник документов / Сост. В.С.Овчинский. М., 2009.

və s. Konvensiya müəyyən edir ki, korrupsiyanın qarşısını almaq və ona qarşı mübarizə aparmaq üçün iştirakçı-dövlətlərin üzərinə müəyyən vəzifələr (öhdəliklər) düşür; iştirakçı-dövlətlər həmin öhdəlikləri yerinə yetirməlidirlər.

Korrupsiya ilə həm də **regional səviyyədə** mübarizə aparılır. Bundan ötrü bir sıra regional beynəlxalq müqavilə qəbul edilmişdir. Söhbət, ilk növbədə, **Korrupsiyaya görə cinayət məsuliyyəti haqqında Avropa Konvensiyasından** gedir. Bu konvensiya milli dövlət vəzifəli şəxslərinin həm aktiv, həm də passiv formada ələ alınmasını cinayət və cəzalandırılmalı olan əməl sayır. **Passiv korrupsiya** vəzifəli şəxsin xidməti vəzifəsinin (səlahiyyətlərinin) icrası ilə əlaqədar hər hansı hərəkətə (hərəkətsizliyə) görə, eləcə də xidmət üzrə ümumi himayədarlıq və ya laqeydlilik müqabilində özü və yaxud üçüncü şəxslər üçün birbaşa və ya dolaylı yolla, şəxsən və ya vasitəçidən istifadə etməklə maddi və sair neməti, imtiyazı və ya güzəştə istəməsi və ya alması, yaxud bu barədə təklif və ya vədi qəbul etməsidir; bu əməl «passiv rüşvətxorluq» kimi anlayışla da əhatə olunur. **Aktiv korrupsiya** isə xidməti vəzifəsinin (səlahiyyətlərinin) icrası ilə əlaqədar hər hansı hərəkətin edilməsi və ya belə hərəkətin edilməsindən imtina olunması müqabilində vəzifəli şəxsə onun özü və ya üçüncü şəxslər üçün birbaşa və ya dolaylı yolla, şəxsən və ya vasitəçidən istifadə etməklə maddi və sair nemət, imtiyaz və ya güzəşt təklif olunması, vəd edilməsi və ya verilməsidir; belə əməl «aktiv rüşvətxorluq» adlanır.

Konvensiya xarici dövlət vəzifəli şəxslərinin, beynəlxalq təşkilatların vəzifəli şəxslərinin, habelə beynəlxalq məhkəmə hakim və vəzifəli şəxslərinin ələ alınması ilə mübarizəyə xüsusi diqqət yetirir. Konvensiya həm də özəl (xüsusi) sektorda ələ alınmaya görə müvafiq məsuliyyət nəzərdə tutur.¹

Avropa Şurası çərçivəsində 9 sentyabr 1999-cu il tarixdə müvafiq konvensiya qəbul edilmişdir; həmin sənəd korrupsiya-

¹ Konvensiyanın mətni verilmişdir: Международно-правовые основы борьбы с коррупцией и отмытием преступных доходов. Сборник документов / Сост. В.С.Овчинский. М., 2009, с. 297-316.

ya görə **mülki-hüquqi məsuliyyət** nəzərdə tutur. Korrupsiya ilə mübarizənin 20 prinsipi haqqında da Avropa Şurasının Nazirlər Komitəsi tərəfindən 11 may 2000-ci il tarixdə müvafiq sənəd qəbul edilmişdir.

Avropa İttifaqının qəbul etdiyi bəzi aktlar məhz korrupsiya ilə mübarizəyə yönəlmişdir. Söhbət, ilk növbədə, Avropa İttifaqı Sovetinin qəbul etdiyi 26 may 1997-ci il tarixli Konvensiyadan gedir; bu müqavilə korrupsiya ilə mübarizə haqqında olub, Avropa İttifaqının üzvü olan dövlətlərin vəzifəli şəxslərinə və dövlət qulluqçularına aiddir. Regional beynəlxalq-hüquqi sənədlərdən digəri isə müvafiq çərçivə qərarı (2002946) hesab edilir ki, həmin qərar özəl sektorda korrupsiyanın qarşısının alınması və onunla mübarizə haqqındadır; çərçivə qərarı Avropa İttifaqı dövlətləri və hökumət başçıları tərəfindən 22 iyul 2003-cü il tarixdə qəbul edilmişdir.¹

Amerika qitəsində də korrupsiya ilə mübarizəyə həsr olunan beynəlxalq müqavilə imzalanmışdır. Söhbət **Korrupsiya ilə mübarizə haqqında Amerikaarası Beynəlxalq Konvensiyadan** gedir; həmin konvensiya 29 mart 1996-cı il tarixdə ADT tərəfindən qəbul edilmişdir.

Korrupsiya cinayəti ilə həm də **dövlətdaxili səviyyədə** mübarizə aparılır. Bu məqsədlə ayrı-ayrı dövlətlərin milli cinayət qanunvericiliyində korrupsiyaya görə məsuliyyət müəyyənləşdirən müvafiq maddələr nəzərdə tutulmuşdur. Belə dövlətlərdən biri Azərbaycan Respublikası hesab olunur ki, CM-in otuz üçüncü fəslinə daxil olan bir sıra maddə (məsələn, 311, 312 və s.) korrupsiya cinayətlərinə görə məsuliyyət müəyyənləşdirir; həm də korrupsiya ilə mübarizə haqqında ayrıca qanun qəbul edilmişdir.²

¹ URL:<http://www.eulaw.edu.ru>; Avropa hüququ. Dərslik / E.Ə.Əliyevin ümumi redaktəsi ilə. Bakı, 2016, s.644-648.

² *Bax*: «Korrupsiyaya qarşı mübarizə haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu (2004-cü il) // Korrupsiyaya qarşı mübarizə (normativ-hüquqi aktlar toplusu). Buraxılışa məsul: E.M.Əfəndiyev. Bakı, Hüquq ədəbiyyatı, 2005, s. 3-17.

16.4.9. Cinayət yolu ilə əldə olunmuş gəlirlərin ləqallaşdırılması

Cinayət yolu ilə əldə olunmuş gəlirlərin ləqallaşdırılması beynəlxalq xarakterli cinayət növlərindən biridir. Belə ki, həmin cinayətdə əgər xarici element iştirak edərsə, o, **beynəlxalq (transmilli) xarakter** alır. Xarici element bunda ifadə olunur ki, müəyyən bir ölkədə cinayət yolu ilə əldə edilmiş gəlir digər ölkədə ləqallaşdırılır. Bu cinayətə həm də «**çirkli**» **pulların yuyulması** deyilir. «Pulların yuyulması» (Money laundering) termini beynəlxalq-hüquqi mənada XX əsrin 80-ci illərindən işlədilməyə başlanmışdır. «Çirkli» pullar dedikdə cinayət yolu ilə qanunsuz əldə olunmuş pul vəsaitləri başa düşülür; yuyulma isə pul vəsaitlərinin ləqallaşdırılmasıdır.

Cinayət yolu ilə əldə edilmiş gəlirlərin ləqallaşdırılması qeyri-leqal yolla (qanunsuz) əldə olunmuş pul vəsaitlərinin leqal (qanuni) pul vəsaitlərinə çevrilmə prosesi deməkdir. Beynəlxalq (transmilli) xarakterə malik olduğuna görə belə əməllə, hər şeydən əvvəl, **beynəlxalq səviyyədə** mübarizə aparılır. Qeyd etdiyimiz kimi, 1988-ci ildə **Narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsinə qarşı mübarizə haqqında BMT Konvensiyası** qəbul edilmişdir. Bu konvensiya «çirkli» pulların yuyulması əməlinə qarşı mübarizə istiqamətində qəbul edilən ilk çoxtərəfli beynəlxalq müqavilələrdən biri sayılır. Burada narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi əldə edilən «çirkli» pulların yuyulmasına həsr olunan müvafiq normalar mövcuddur (Konvensiyanın 3-cü maddəsi və s.). Beynəlxalq publik hüquqda cinayət yolu ilə əldə olunmuş gəlirlərin ləqallaşdırılmasına ilk dəfə, məhz həmin konvensiyada anlayış verilmişdir. Onun 3-cü maddəsində göstərilir ki, cinayət yolu ilə əldə olunmuş gəlirləri ləqallaşdırma **pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın konversiyası və ya köçürülməsidir**; məqsəd cinayət yolu ilə əldə edildiyini bil-lə-bilə pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın əldə olunmasının həqiqi mənbəyini gizlətmək və ya cinayət törətmiş şəxsin mə-

suliyyyətdən yayınması üçün ona kömək etməkdən ibarətdir. Bundan əlavə, cinayət yolu ilə əldə olunmuş gəlirləri leqallaşdırma cinayət yolu ilə əldə edildiyini bilə-bilə pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın həqiqi xarakterinin, mənbəyinin, yerinin, onlara sərəncam verilməsinin, onların yerdəyişməsinin, belə pul vəsaitləri və ya digər əmlaka olan hüquqların və yaxud onların kimə məxsus olmasının **ört-basdır edilməsi və ya gizlədilməsidir**. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, cinayət yolu ilə əldə olunmuş gəlirlərin leqallaşdırılmasına verilən bu anlayış ayrı-ayrı dövlətlərin milli qanunvericiliyi, o cümlədən Azərbaycan Respublikasının cinayət qanunvericiliyi tərəfindən qəbul edilmişdir. Belə ki, CM-in 193-1-ci maddəsi həmin anlayışı, demək olar ki, olduğu kimi təkrarlayır.

1988-ci il Konvensiyası cinayət yolu ilə əldə olunmuş gəlirlərin leqallaşdırılması ilə mübarizə sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın həyata keçirilməsini nəzərdə tutur; onun 23-cü maddəsi cinayət yolu ilə əldə olunmuş gəlirlərin leqallaşdırılmasına həsr edilmişdir.

Cinayət yolu ilə əldə olunmuş gəlirlərin leqallaşdırılması kimi cinayət əməli ilə həm də **regional səviyyədə** mübarizə aparılır. Regional səviyyədə həmin cinayət əməli ilə mübarizə işi, ilk növbədə, **Avropa Şurası çərçivəsində** həyata keçirilir. Belə ki, 1990-cı il noyabrın 8-də AŞ tərəfindən 14 saylı müvafiq konvensiya imzalanmışdır. Həmin konvensiya cinayət yolu ilə əldə edilmiş gəlirlərin leqallaşdırılması məsələsinə həsr olunmuşdur. Bu sənəd belə adlanır: **Cinayətkar fəaliyyətdən əldə olunmuş gəlirlərin yuyulması, aşkar edilməsi, götürülməsi və müsadirəsi haqqında Avropa Şurası Konvensiyası**.¹ Azərbaycan Respublikası konvensiyaya qoşulmuşdur; AŞ-nin üzvü olan digər dövlətlər də konvensiyada iştirak edir. Lakin, buna baxmayaraq, konvensiya AŞ təşkilatının üzvü olmayan digər dövlətlərin də ona qoşulması üçün açıqdır.

¹ Konvensiyanın mətni verilmişdir: Международно-правовые основы борьбы с коррупцией и отмыванием преступных доходов. Сборник документов / Сост. В.С.Овчинский. М., 2009, с. 324-343.

Cinayət yolu ilə əldə olunmuş gəlirlərin leqallaşdırılması kimi əməllə həm də **Avropa İttifaqı çərçivəsində** mübarizə aparılır.¹ Aİ tərəfindən qəbul edilən bir sıra sənəd həmin əməllə mübarizədə vacib rol oynayır. Söhbət, ilk növbədə, Avropa İttifaqı Şurasının 1991-ci il iyun ayının 10-da qəbul etdiyi direktivdən gedir (o vaxtlar Avropa İqtisadi Birliyi, 91308 AİB). Həmin direktiv «çirkli» pulların yuyulmasının məqsədləri üçün maliyyə sistemindən istifadə olunmasının qarşısının alınması haqqındadır. Sözügedən direktiv maliyyə-kredit təşkilatlarının üzərinə bir sıra vəzifə qoyur: 1) müştəriləri eyniləşdirmək (bankların xidmət göstərdiyi hər bir müştərinin kimliyini təyin etmək); 2) maliyyə əməliyyatları barədə sənədləri 5 il saxlamaq; 3) şübhəli əməliyyatları yoxlamaq və onlara nəzarət etmək; 4) belə əməliyyatlar barədə müştərini xəbərdar etmədən hüquq-mühafizə orqanlarına məlumat vermək və s.

Paris Bəyannaməsi haqqında, xüsusilə, danışmaq lazımdır. Həmin Bəyannamə «çirkli» pulların yuyulması ilə mübarizəyə həsr olunmuşdur. Bu sənəd Avropa İttifaqının Parlament Konfransında 8 fevral 2002-ci il tarixdə qəbul edilmişdir. «Çirkli» pulların yuyulması ilə mübarizədə Paris Bəyannaməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir.

«Çirkli» pulların yuyulması cinayəti ilə həm də **MDB səviyyəsində** mübarizə aparılır. MDB-nin Parlamentlərarası Assambleyasının XII plenar iclasında 8 dekabr 1998-ci il tarixdə göstərilən sahədə müvafiq model qanun qəbul edilmişdir. Həmin qanun belə adlanır: **Qanunsuz yolla əldə olunan gəlirlərin leqallaşdırılması ilə mübarizə haqqında Model Qanun**.

Cinayət yolu ilə əldə olunmuş gəlirlərin leqallaşdırılması kimi cinayətlə həm də **dövlətdaxili (milli) səviyyədə** mübarizə aparılır. Ayrı-ayrı ölkələrin, o cümlədən Azərbaycan Respublikasının cinayət qanunvericiliyi (CM-in 193-1-ci maddəsi) həmin əmələ görə məsuliyyət nəzərdə tutur. Azərbaycan Respub-

¹ *Daha ətraflı*: Шумилов В.М. Международное финансовое право. Учебник. М., 2005, с.286-287.

likasında həm də qanunsuz yolla əldə olunan gəlirlərin leqallaşdırılması ilə mübarizəyə dair ayrıca qanun qəbul edilmişdir.¹

16.4.10. Terrorçuluq

Məlum olduğu kimi, **terrorçuluq** ictimai təhlükəsizliyi pozmaq, əhali arasında vahimə yaratmaq, yaxud dövlət hakimiyyət orqanları və ya beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən müvafiq qərar qəbul edilməsinə təsir göstərmək məqsədilə insanların həlak olması, onların sağlamlığına zərər vurulması, əhəmiyyətli əmlak ziyanının yetirilməsi və digər ictimai təhlükəli nəticələrin baş verməsi təhlükəsi yaradan əməldir; bu əməl, adətən, partlayış, yanğın və ya digər hərəkətlər (terror aktı) törətmə ilə bağlı olur. Buna görə də, həmin əməllə dövlətdaxili (milli) səviyyədə mübarizə aparılır. Dünyada, demək olar ki, bütün ölkələrinin cinayət qanunvericiliyi terrorçuluğa görə məsuliyyət nəzərdə tutur. Azərbaycan Respublikasında CM-in 214-cü maddəsi məhz terrorçuluq cinayətinin hüquqi tənzimlənməsinə və onunla mübarizə aparılmasına həsr olunmuşdur.

Terrorçuluq əməlində xarici element iştirak edə bilər. Belə halda həmin əməl beynəlxalq (transmilli) xarakter alır və **beynəlxalq terrorçuluq** anlayışı ilə əhatə olunur. Beynəlxalq terrorçuluq isə beynəlxalq publik hüququn mübarizə predmetinə aid olan ictimai təhlükəli əməldir.

Beynəlxalq terrorizm beynəlxalq miqyasda ən təhlükəli əməl kimi tanınır; bu əməl çoxsaylı insan ölümünə, dövlətlərin normal diplomatik fəaliyyətinin pozulmasına, beynəlxalq əlaqələrin həyata keçirilməsinin çətinləşməsinə, habelə dövlətlər arasında nəqliyyat münasibətlərinin kəsilməsinə və digər ictimai

¹ *Bax*: «Cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın leqallaşdırılmasına və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinə qarşı mübarizə haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu (2009-cu il) // AR QT. Bakı, 2009, № 2, maddə 58.

mai təhlükəli mənfə nəticolərin baş verməsinə səbəb olur. Bununla yanaşı, deməliyə ki, terrorçuluq həm ictimai, həm milli, həm də beynəlxalq təhlükəsizliyə qəsd edən əməldir.

Beynəlxalq publik hüquq hələ ki, terrorçuluğunun hamılıqla qəbul edilmiş anlayışını vermir. Bu onunla izah edilir ki, beynəlxalq publik hüquqda terrorçuluğa anlayış verən, bu əməlin hüquqi təbiətini müəyyənləşdirən və ona görə məsuliyyət nəzərdə tutan vahid beynəlxalq universal sənəd hələlik mövcud deyildir.

Qeyd etmək lazımdır ki, terrorçuluqla mübarizə sahəsində əməkdaşlıq müxtəlif səviyyəli beynəlxalq sazişlər əsasında həyata keçirilir. Belə sazişlərin sayı kifayət qədər çoxdur. Bu sazişlər məcmu halında beynəlxalq publik hüquq subyektləri arasında həyata keçirilən **antiterror əməkdaşlığının beynəlxalq-hüquqi əsası** sayılır.¹ İndiyə kimi göstərilən sahəyə dair 12 çoxtərəfli beynəlxalq saziş qəbul edilmişdir (məsələn, 1963-cü il Tokio Konvensiyası, 1970-ci il Haaqa Konvensiyası və s.).

Beynəlxalq terrorçuluqla mübarizəyə aid qəbul olunan çoxtərəfli (universal) sazişlərə aiddir: 1) Hava gəmilərinin qanunsuz zəbt edilməsinə qarşı mübarizə haqqında 1970-ci il Konvensiyası; 2) Mülki aviasiyaanın təhlükəsizliyinə qarşı yönəldilən qanunsuz hərəkətlər əleyhinə mübarizə haqqında 1971-ci il Konvensiyası; 3) Beynəlxalq müdafiədən istifadə edən şəxslər, o cümlədən diplomatik agentlər əleyhinə cinayətlərin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında 1973-cü il Konvensiyası; 4) Dəniz gəmiçiliyinin təhlükəsizliyinə qarşı yönəlmiş qeyri-qanuni aktlarla mübarizə haqqında 1988-ci il tarixli Konvensiya və s.² Bu kimi konvensiyaları əldə əsas tutan bəzi müəlliflər həmin konvensiyalarda ehtiva olunan əməlləri beynəlxalq terrorçuluq aktlarına aid edirlər. Məsələn, mülki aviasiyaanın təhlükəsizliyinə qarşı yönələn qanunsuz aktlar, dəniz quldurluğu,

¹ Международное право. Учебник / Отв. ред. А.А.Ковалев, С.В.Черниченко. М., 2008, с. 555.

² Тимченко Л.Д. Международное право. Учебник. Харьков, 2004, с.432.

adamları girov götürmə, nüvə materialını qanunsuz ələ keçirmə və ondan istifadə etmə.¹

Regional xarakterli beynəlxalq sazişlər də terrorçuluqla mübarizəyə həsr olunmuşdur. Məsələn, Terrorçuluğun qarşısının alınması haqqında Avropa Konvensiyası (1977-ci il), Amerika Dövlətləri Təşkilatının terrorçuluqla mübarizə haqqında Konvensiyası (1971-i il), MDB iştirakçı-dövlətlərinin terrorçuluqla mübarizədə əməkdaşlığı haqqında Müqavilə (1999-cu il), Terrorçuluqla mübarizə haqqında Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatının Konvensiyası (2001-ci il) və s.

Beynəlxalq publik hüquqda terrorçuluğun **bomba terrorçuluğu** kimi növü fərqləndirilir. Bu növ terrorçuluqla mübarizəyə dair 1997-ci ildə xüsusi Beynəlxalq Konvensiya qəbul edilmişdir; Konvensiya müəyyən edir ki, əgər şəxs qanunsuz və qabaqcadan düşünərək qəsdən bombanı (partlayıcı, yandırıcı və s. qurğunu) ictimai istifadə yerləri, hökumət obyektləri, ictimai nəqliyyat sistemi və ya infrastruktur obyektini hüdudlarında yerləşdirərsə və onu partladarsa, həmin şəxs cinayət məsuliyyətinə cəlb olunur. Məhz bu cür əməl bomba terrorçuluğu adlanır.

Beynəlxalq publik hüquq **terrorçuluq fəaliyyətini maliyyələşdirməni** müstəqil cinayət kimi tanıyır. 1999-cu ildə bu cinayətlə mübarizəyə həsr olunan xüsusi beynəlxalq-hüquqi akt qəbul edilmişdir. Həmin sənəd belə adlanır: **Terrorçuluğun maliyyələşdirilməsi ilə mübarizə haqqında Beynəlxalq Konvensiya**. Həmin konvensiyasının 2-ci maddəsində göstərilir ki, terrorçuluğu maliyyələşdirən istənilən şəxs cəzalandırılır.²

Terrorçuluğu maliyyələşdirmə cinayəti ilə həm də Azərbaycan Respublikasında mübarizə aparılır. Belə ki, Azərbaycan Respublikası sözügedən konvensiyada iştirak edir və hal-hazır

¹ Федощева Н.Н. Международное право. Учебное пособие. М., 2015, с.306.

² *Daha ətraflı*: Международное право. Учебник / Под ред. А.И. Миккульшина. М., 2005, с. 325-326.

da qüvvədə olan CM-in 214-1-ci maddəsi məhz həmin əməllə cinayət-hüquqi mübarizəyə həsr olunmuşdur.

16.4.11. Beynəlxalq xarakterli cinayətlərin digər növləri

Göstərilənlərdən başqa, beynəlxalq xarakterli cinayətlərin digər növləri haqqında da danışmaq olar. Həmin növlər aşağıdakılardan ibarətdir:

- piratçılıq (dəniz quldurluğu);
- dəniz gəmiçiliyinin təhlükəsizliyinə qarşı yönələn qanunsuz aktlar;
- nüvə materiallarının qanunsuz ələ keçirilməsi və onlardan istifadə edilməsi;
- kibercinayətlər (kompyuter informasiyası sahəsində cinayətlər);
- pornoqrafiyanın yayılması;
- mədəni sərvətlərlə qanunsuz əməliyyatlar;
- üçüncü şəxslər tərəfindən fahişəliyə cəlb etmə və s.

Sadalanan əməllər barəsində xüsusi beynəlxalq konvensiyalar qəbul edilmişdir. Məsələn, nüvə materiallarının qanunsuz ələ keçirilməsi və onlardan istifadə edilməsinə aid 1980-ci ildə xüsusi Beynəlxalq Konvensiya qəbul edilmişdir. Bu müqavilə nüvə materiallarının oğurlanması kimi cinayət əməlini müəyyənləşdirir və nəzərdə tutur.

Beynəlxalq xarakterli elə cinayətlər də vardır ki, onlar barəsində ayrıca beynəlxalq konvensiyalar qəbul edilməmişdir; belə cinayətlər bu və ya digər mövcud konvensiyanın müvafiq normalarında nəzərdə tutulmuşdur. Məsələn, dəniz quldurluğu (piratçılıq) belə cinayətlərdən biridir. Bu cinayət barəsində xüsusi beynəlxalq konvensiya qəbul olunmasına rast gəlinmir. Həmin cinayət Dəniz hüququna dair BMT Konvensiyasında (1982-ci il) nəzərdə tutulmuşdur; bu konvensiyanın 101-ci maddəsi dəniz quldurluğuna anlayış verir.

Beynəlxalq xarakterli cinayətlər ayrı-ayrı beynəlxalq konvensiyalarda nəzərdə tutulsa da, iştirakçı-dövlətlər öz milli cinayət qanunvericiliyində həmin cinayətlərə görə məsuliyyət müəyyənləşdirməlidir; iştirakçı-dövlətlər həm də öz cinayət qanunvericiliyində həmin cinayətlərin törədilməsinə görə müvafiq sanksiyalar nəzərdə tutmalıdır. Unutmaq olmaz ki, beynəlxalq xarakterli cinayət törədən şəxsin məsuliyyətə cəlb olunması məsələsi ayrı-ayrı iştirakçı-dövlətlərin milli cinayət qanunvericiliyi əsasında həll olunur.¹ Məsələn, dəniz quldurluğu kimi əməl törədən Azərbaycan Respublikası vətəndaşı milli cinayət hüququ əsasında məsuliyyətə cəlb olunur (CM-in 219-1-ci maddəsi).

Beynəlxalq publik hüquqda beynəlxalq və konvension cinayətlərdən başqa, həm də ümumi adi cinayətlər fərqləndirilir. **Ümumi adi cinayətlər** dedikdə ayrı-ayrı dövlətlərin milli cinayət qanunvericiliyində nəzərdə tutulan ictimai təhlükəli əməllər başa düşülür; belə cinayətlərlə mübarizə aparmaq hər bir dövlətin öz yurisdiksiyasına aid olan məsələdir. Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, belə cinayətlərə qarşı mübarizə dövlətdaxili vasitələrlə aparılır. Lakin, əgər dövlət təklildə ümumi adi cinayətlərlə effektiv mübarizənin öhdəsindən gəlməyi bacarmırsa, onda həmin cinayətlərlə mübarizə aparmaq üçün beynəlxalq əməkdaşlıq həyata keçirilir. Belə ki, bu işdə dövlətə digər dövlətlər tərəfindən köməklik göstərilir. Bu cür əməkdaşlıq subsidiar (əlavə) xarakterə malik olur.

16.5. Beynəlxalq publik cinayət hüququ ilə tənzimlənən digər məsələlər

16.5.1. Beynəlxalq hüquq-mühafizə təşkilatları

Beynəlxalq publik cinayət hüququnun əsas subyekti dövlətlərdir. Bu, məlum məsələdir. Ona görə ki, beynəlxalq publik

¹ Международное право. Особенная часть. Учебник / Отв. ред. Р.М.Валеев, Г.И.Курдюков. М., 2010, с. 569.

cinayət hüququ cinayətkarlıqla mübarizə sahəsində dövlətlər-
arası beynəlxalq əməkdaşlıq münasibətlərini tənzimləmək
məqsədinə xidmət edir. Bu münasibətlərin iştirakçısı rolunda
isə, həm də dövlətlərin birlik forması olan beynəlxalq təşkilat-
lar çıxış edir. Təbii ki, söhbət, ilk növbədə, **Beynəlxalq Cına-
yət Polis Təşkilatından** gedir. Bu təşkilat qısaca abreviatura
ilə «**İnterpol**» adlanır. Həmin təşkilat beynəlxalq dövlətlərarası
(hökumətlərarası) təşkilatlardan biridir; onun olduğu yer (mən-
zil-qərargah) Fransanın Lion şəhəridir.

İnterpoldan əvvəl Beynəlxalq Cinayət Polis Komissiyası
fəaliyyət göstərmişdir ki, onu haqlı olaraq İnterpolun sələfi he-
sab edirlər. 1923-cü ildə yaradılan Beynəlxalq Cinayət Polis
Komissiyası 1946-cı ildə, mahiyyət etibarı ilə, İnterpolə çevril-
mişdir.

İnterpolun yerinə yetirdiyi funksiyalar dəfələrlə dəyişdiril-
miş və dəqiqləşdirilmişdir; o, 1956-cı ildə qüvvəyə minən Ni-
zamnəmə əsasında fəaliyyət göstərir. Nizamnəmə İnterpol kimi
dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatın təsis sənədi sayılır. İnter-
polda, praktiki olaraq, əksər dövlətlər iştirak edir (iştirakçı-döv-
lətlərin sayı 190-a çatmışdır; Azərbaycan Respublikası da İnter-
polun üzvüdür).¹

İnterpolun əsas vəzifəsi beynəlxalq xarakterli cinayətlərin
qarşısını almaq və müxtəlif ölkələrin cinayət polis orqanları
arasında əməkdaşlığı inkişaf etdirmək yolu ilə cinayətkarlıqla
mübarizə aparmaqdan ibarətdir. Öz nizamnaməsinə uyğun ola-
raq, İnterpol üzv-ölkələrin qanunvericiliyi çərçivəsində cinayət
polis orqanları arasında qarşılıqlı geniş əməkdaşlığı inkişaf və
təmin etmək vəzifəsi daşıyır.

İnterpol öz fəaliyyətini müvafiq əsas orqanlar vasitəsi ilə
həyata keçirir. Həmin orqanlar bunlardan ibarətdir: 1) Baş As-
sambleya; 2) İcraiyyə Komitəsi; 3) Baş Katiblik; 4) milli mərkə-
zi bürolar.

¹ «*İnterpol*» barədə ətraflı bax: Əliyev E.Ə. Azərbaycan Respublikasının polis
hüququ: ümumi müddəalar. Bakı, 2012, s.250-251; Ромашев Ю.С. Между-
народное правоохранительное право. М., 2010, с.308-314.

Baş Assambleya İnterpolun ali orqanı hesab olunur. Bu orqan iştirakçı-dövlətlər tərəfindən İnterpola təyin edilən nümayəndələrdən ibarətdir. Baş Assambleya əsas məsələləri həll edən orqandır (məsələn, nizamnamədə nəzərdə tutulan vəzifələrin yerinə yetirilməsi, təşkilatın fəaliyyət prinsiplərinin müəyyən edilməsi, ümumi iş planına baxılması və təsdiq olunması və s.).

Baş Assambleya **sessiya formasında** fəaliyyət göstərir. Hər şeydən əvvəl, Baş Assambleyanın ildə bir dəfə **növbəti sessiya** çağırılır. Bununla yanaşı, İcraiyyə Komitəsinin və ya İnterpol üzvlərinin əksəriyyətinin xahişi ilə Baş Assambleyanın **növbədənəknar sessiyası** da çağırılı bilər.

Sessiyada qərarlar sadə səs çoxluğu ilə qəbul olunur. Bəzi qərarlar isə (məsələn, İnterpolun prezidentinin seçilməsi, nizamnamədə dəyişikliklər edilməsi və digər məsələlər barədə qərarlar) üçdə iki səs çoxluğu ilə çıxarılır.

İcraiyyə Komitəsi İnterpolun əsas və başlıca icra orqanıdır. Bu orqan Baş Assambleya tərəfindən qəbul edilən qərarların icrası üzərində nəzarəti həyata keçirir, Baş Assambleyanın sessiyasında baxılan məsələləri hazırlayır və s.; İcraiyyə Komitəsi həm də Baş Katibliyin fəaliyyətinə nəzarət edir.

İcraiyyə Komitəsi aşağıdakılardan ibarətdir: İnterpolun prezidenti (4 il müddətinə seçilir), 3 vitse-prezident (3 il müddətinə seçilir), 9 nümayəndə (3 il müddətinə seçilir).

Baş Katiblik daimi fəaliyyətdə olan idarəetmə orqanıdır. Onun əsas işi Baş Assambleyanın və İcraiyyə Komitəsinin qərarlarını həyata keçirməkdən ibarətdir. O, beynəlxalq cinayətkarlıqla mübarizə mərkəzi (beynəlxalq mərkəz) hesab edilir. Bu orqana Baş katib rəhbərlik edir. **Baş katib** Baş Assambleya tərəfindən İcraiyyə Komitəsinin təklifi ilə 5 il müddətinə seçilir.

Milli Mərkəzi Büro İnterpolun orqanları sisteminə xüsusi yer tutur. Hər bir iştirakçı-dövlət Milli Mərkəzi Büro qismində çıxış edən orqanı özü müəyyənləşdirir. Bu orqan öz ölkəsinin müxtəlif idarələri və başqa ölkələrin bu kimi müvafiq orqanları

arasında qarşılıqlı əlaqə yaradır və qarşılıqlı fəaliyyəti həyata keçirir.¹ Azərbaycan Respublikası da Interpolun Milli Mərkəzi Bürosunu yaratmışdır; bu orqan Daxli İşlər Nazirliyinin mərkəzi aparatının tərkibində mövcuddur.

Interpol yalnız cinayətkarlığın qarşısının alınması və onunla mübarizə aparılması işləri ilə məşğul olur. Bu təşkilat siyasi, dini, hərbi və digər işlərə qarışmaq hüququna malik deyildir.

Beynəlxalq hüquq-mühafizə təşkilatlarından biri **Avropol** hesab edilir. Interpol kimi, bu təşkilat da, cinayətkarlıqla mübarizə işində bilavasitə iştirak edir. Regional xarakterli dövlətlər-arası beynəlxalq təşkilat sayılan «Avropol» **Avropa Polis Təşkilatının** qısaldılmış adıdır. Avropolun üzvləri Avropa dövlətlərindən ibarətdir; Aİ-nin tərkibinə daxil olan istənilən dövlət Avropolun üzvü ola bilər.

Avropolun yaradılması haqqında qərar AŞ tərəfindən 1991-ci il dekabrın 9–10-da qəbul edilmişdir. Sonra isə Avropa Polis Təşkilatının təsis edilməsi haqqında Konvensiya imzalanmışdır (1995-ci il). Bu konvensiya Avropolun təsis müqaviləsi hesab edilir. Burada göstərilir ki, üzv-dövlətlər arasında polis əməkdaşlığını yaxşılaşdırmaq və inkişaf etdirmək Avropolun məqsədidir.²

Avropol cinayətkarlıqla mübarizə aparmaq səlahiyyətinə malikdir. Bu beynəlxalq təşkilatın səlahiyyəti aşağıdakı cinayətlərlə mübarizəni əhatə edir:³ terrorçuluq, narkotik vasitələrin qanunsuz dövriyyəsi, insan alveri, qeyri-leqal immiqrasiya, radioaktiv maddələrin və nüvə materiallarının qanunsuz dövriyyəsi, avtonəqliyyat vasitələrinin qaçırılması, avronun saxtalaşdırılması, «çirkli» pulların uyulması və s.

¹ *Interpolun orqanları bərədə bax:* Международное право. Учебник / Отв. ред. А.А.Ковалев, С.В.Черниченко. М., 2008, с. 552-553.

² *Avropol haqqında ətraflı bax:* Avropa hüququ. Dərslik / E.Ə.Əliyevin ümumi redaktəsi ilə. Bakı, 2016, s.234.

³ Международное право. Учебник / Отв. ред. В.И.Кузнецов, Б.Р.Тузмухамедов. М., 2007, с.812.

Avropol öz işini müvafiq orqanlar vasitəsi ilə həyata keçirir. Onun əsas orqanı **Şura** hesab edilir; Şura üzv-dövlətlərin nümayəndələrindən ibarətdir. Bu əsas orqana üzv-dövlətlərdən biri sədrlik edir. Avropolun strukturuna digər orqanlar da daxildir: məsələn, Bütçə Komitəsi, Maliyyə Nəzarətçisi və s.

Avropol digər dövlətlərlə əməkdaşlıq haqqında müvafiq saziş bağlamaq səlahiyyətinə malikdir; bu səlahiyyəti ona Avropa İttifaqı vermişdir. **Əməkdaşlıq haqqında Sazişin** əhatə etdiyi məsələlərin dairəsi kifayət dərəcədə genişdir: cinayətkarlığın qarşısının alınması, cinayətlərin müəyyən olunması və aşkar edilməsi, cinayətkarlığın aradan qaldırılması və digər məsələlər. Avropolun olduğu yer (mənzil-qərargahı) Niderlandın Haaqa şəhəridir.

16.5.2. Cinayət işləri üzrə hüquqi yardım göstərilməsi

Beynəlxalq publik cinayət hüququnun həll etdiyi məsələlərdən birinə də cinayət işləri üzrə hüquqi yardım göstərilməsi aiddir. **Cinayət işləri üzrə hüquqi yardım** dedikdə müqavilədə nəzərdə tutulan konkret hərəkətlərin yerinə yetirilməsi başa düşülür ki, belə hərəkətlər vasitəsi ilə ayrı-ayrı cinayət işləri üzrə istintaq, məhkəmə baxışı və cəzanın icrasına dair bu və ya digər məsələlər həll olunur. Hüquqi yardım özündə, əsasən, **prosesual hərəkətləri** birləşdirir.

Hüquqi yardım göstərilməsi üçün **hüquqi əsas** tələb edilir. Hüquqi yardımın hüquqi əsası dedikdə beynəlxalq-hüquqi müqavilə başa düşülür. Belə ki, hüquqi yardım beynəlxalq müqavilə əsasında göstərilir. Söhbət, ilk növbədə, **ikitərəfli beynəlxalq müqavilədən** gedir. Dünya birliyi dövlətləri ikitərəfli beynəlxalq müqavilə bağlamaq praktikasını geniş səviyyədə tətbiq edir. Azərbaycan Respublikası da bu praktikadan lazımınca istifadə edir; o, bir sıra dövlətlə (Rusiya Federasiyası, Türkiyə və s.) hüquqi yardım haqqında ikitərəfli müqavilə bağlamışdır.

Hüquqi yardım həm də **çoxtərəfli beynəlxalq müqavilə** əsasında göstərilə bilər. Məsələn, 1959-cu ildə Cinayət işləri üzrə qarşılıqlı hüquqi yardım haqqında Avropa Konvensiyası imzalanmışdır. MDB-də bu məsələyə dair iki müqavilə qəbul edilmişdir: 1) Minsk Konvensiyası (22 yanvar 1993-cü il); 2) Kişinyov Konvensiyası (7 oktyabr 2002-ci il). Azərbaycan Respublikası hər iki Konvensiyanın iştirakçısıdır. Cinayət işləri üzrə hüquqi yardım göstərilməsinin hüquqi əsası kimi həm də qarşılıqlı olma prinsipi çıxış edə bilər.¹ Bu prinsipə görə, dövlətlər qarşılıqlı surətdə bir-birinə hüquqi yardım göstərirlər.

Cinayət işləri üzrə hüquqi yardım göstərilməsi üçün tək-cə hüquqi əsas kifayət etmir. Bundan ötrü həm də faktiki əsasın mövcud olması tələb edilir. **Faktiki əsas** dedikdə xarici dövlətlərin hüquq-mühafizə orqanlarının və ya beynəlxalq hüquq-mühafizə təşkilatlarının sorğusu başa düşülür. Əgər belə sorğu olarsa, cinayət işləri üzrə hüquqi yardım göstərilir.

Hüquqi yardımın məzmunu müxtəlif hərəkətlərdən ibarətdir; prosessual hərəkətlər üstünlük təşkil edir. Prosessual hərəkətlər dedikdə cinayət prosesinə dair qanunvericilikdə nəzərdə tutulan hərəkətlər başa düşülür.

Hüquqi yardımının həcmi yerinə yetirilməsi sorğu ilə tələb edilən hərəkətlərin məcmusundan ibarətdir. Belə hərəkətlərin dairəsi ayrı-ayrı ölkələrdə eyni olmayıb, müxtəlifdir. Bu sıraya, adətən, aşağıdakı hərəkətlərin edilməsi daxildir:² 1) sənədləri vermə; 2) sənədləri, materialları və digər predmetləri təqdim etmə; 3) ünvanı, yaşayış yerini və digər məlumatları müəyyən etmə; 4) cinayət təqibini həyata keçirmə; 5) cinayət işi üzrə ifadə alma; 6) şəxs və predmetləri eyniləşdirmə; 7) cinayət törətmiş şəxsi vermək üçün onu tutma (həbs etmə); 8) müsadirə etmək, zərərin əvəzini ödəmək və cərimə almaq üçün əmlak üzərinə həbs qoyma və onun yerini müəyyənləşdirmə; 9) axtarış aparma və s.

¹ Бирюков П.Н. Международное право. Учебное пособие. М., 2006, с.512.

² Международное право. Учебник / Под ред. К.К.Гасанова. М., 2008, с.300.

Göndərilmiş sorğu tələbedən-dövlətin qanunvericiliyinə uyğun olaraq icra edilir. Hüquqi yardım isə səlahiyyətinə cinayət məhkəmə icraatı aid olan dövlət orqanları tərəfindən göstərilir.

Sorğunun ümumi icra müddəti, adətən, müəyyən olunmur. Lakin, bəzi müqavilələr nəzərdə tuta bilər ki, ayrı-ayrı hərəkətlər hansı müddətdə yerinə yetirilməlidir.¹

16.5.3. Ekstradisiya

Ekstradisiya cinayət işi üzrə hüquqi yardım növlərindən biridir. O, hüquqi yardım hərəkətlərinin siyahısına daxildir. Bəs, ekstradisiya dedikdə nə başa düşülür?

Qeyd etməliyik ki, hər hansı dövlətin ərazisində cinayət törədən fiziki şəxs başqa dövlətin ərazisində ola bilər. Belə halda ərazisində fiziki şəxsin olduğu dövlət həmin şəxsi ərazisində cinayət törədilmiş dövlətə verir; bu hərəkət beynəlxalq publik cinayət hüququnda ekstradisiya adlanır.

Ekstradisiya dedikdə hər hansı xarici ölkənin ərazisində cinayət törətmiş fiziki şəxsin öz ərazisində olduğu dövlət tərəfindən həmin xarici ölkəyə və ya vətəndaşı olduğu dövlətə verilməsi başa düşülür. Dövlət cinayət törətmiş şəxsi ona görə xarici ölkəyə verir ki, həmin ölkədə fiziki şəxs cinayət məsuliyyətinə cəlb olunsun. Fiziki şəxs həm də ona görə verilə bilər ki, onun barəsində çıxarılmış və qüvvəyə minmiş məhkəmə hökmü icra olunsun. Buna uyğun olaraq, ekstradisiyanın iki əsas növü fərqləndirilir: 1) cinayət məsuliyyətinə cəlb olunmaq üçün fiziki şəxsin ekstradisiyası; 2) barəsində çıxarılmış və qüvvəyə minmiş məhkəmə hökmünü icra etmək üçün fiziki şəxsin ekstradisiyası.

Ekstradisiyanın hüquqi tənzimlənməsi, adətən, **hüquqi yardım haqqında ikitərəfli beynəlxalq müqavilə** vasitəsi ilə hə-

¹ *Cinayət işləri üzrə hüquqi yardım barədə daha ətraflı: Международное право. Учебник / Отв. ред. Г.В.Игнатенко, О.И.Тиунов. М., 2010, с.581-594.*

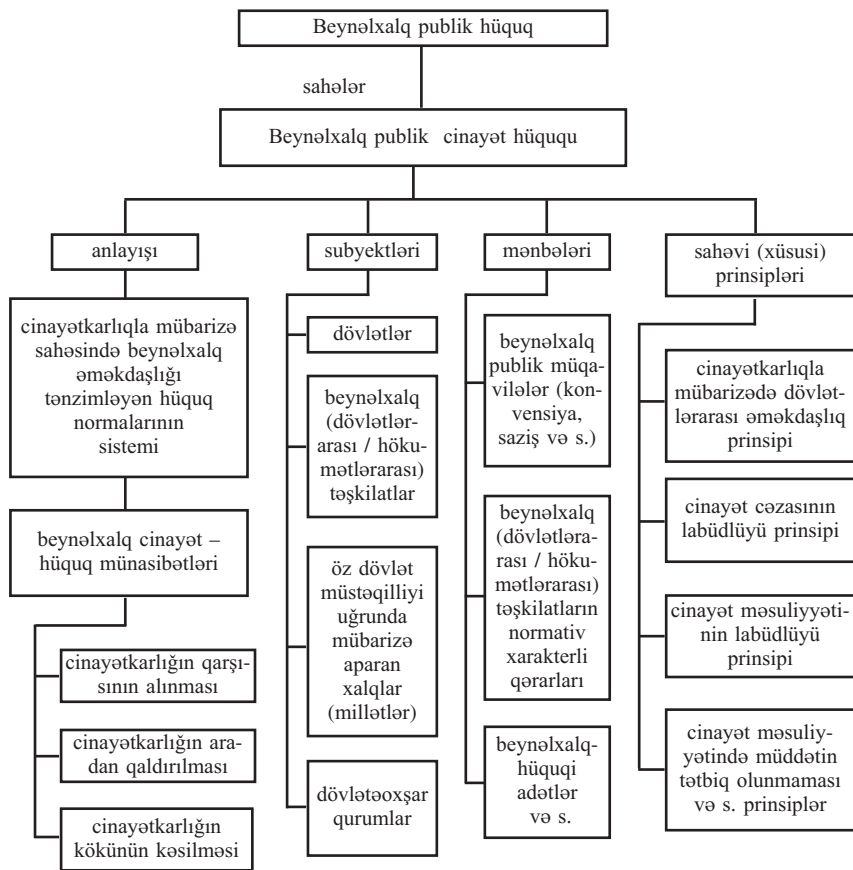
yata keçirilir. Bu müqavilələrdə nəzərdə tutulan beynəlxalq publik hüquq normaları məhz ekstradisiya məsələsinin hüquqi nizamlanmasına həsr edilmişdir. Ekstradisiyanın hüquqi tənzimlənməsi həm də **regional xarakterli beynəlxalq müqavilə** vasitəsi ilə həyata keçirilir. Məsələn, Cinayət törətmiş şəxslərin verilməsi haqqında 1957-ci il Avropa Konvensiyası imzalanmışdır. Sözügedən konvensiyada nəzərdə tutulan müvafiq normalar ekstradisiyanı tənzimləyir. Bundan başqa, 1990-cı ildə BMT tərəfindən **Cinayət törətmiş şəxsləri vermə haqqında Birtipli Müqavilə** qəbul edilmişdir.

Ekstradisiya yalnız bir neçə şərtə əməl olunduğu hallarda həyata keçirilə bilər. Birinci şərt bundan ibarətdir ki, şəxs tərəfindən beynəlxalq müqavilədə nəzərdə tutulan müvafiq **cinayət törədilsin**. İkinci şərtə görə, **ikiqat cinayət prinsipi** tətbiq edilməlidir. Bu prinsipə görə, şəxsin törətdiyi əməl hər iki dövlətin qanunvericiliyində cinayət hesab edilməlidir. Yalnız belə halda şəxs ekstradisiya oluna bilər. Əməlin cinayət və cəzalandırılmalı olması fiziki şəxsin ekstradisiyasını tələb edən dövlətin qanunu ilə əlaqə müəyyən edilir. Üçüncü şərtə görə, şəxsin ekstradisiya edilməsi üçün **əsas** olmalıdır; əsas qismində törədilmiş cinayət əməli çıxış edir. Şəxs yalnız o cinayət əməlinə görə məsuliyyətə cəlb edilə və cəzalandırıla bilər ki, həmin cinayət şəxsin ekstradisiya edilməsi üçün əsas sayılsın.

Ekstradisiya həm də dövlətlərin milli cinayət qanunvericiliyi ilə tənzimlənir. Azərbaycan Respublikasında CM-in 13-cü maddəsi məhz bu məsələnin tənzimlənməsinə həsr olunmuşdur; həmçinin ekstradisiya haqqında ayrıca qanun qəbul edilmişdir. Söhbət «Cinayət törətmiş şəxslərin verilməsi (ekstradisiya) haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunundan (2001-ci il) gedir.¹

¹ AR QT. Bakı, 2001, № 6, maddə 386.

XVI FƏSİL ÜZRƏ ƏYANİ SXEM

XVI FƏSİL ÜZRƏ TÖVSIYƏ EDİLƏN ƏLAVƏ ƏDƏBİYYAT

1. Beynəlxalq hüquq. Azərbaycan dilində / Məsul redaktor və tərcüməçi - R.F.Məmmədov. Bakı, 2002 (XVII fəsil).
2. Əliyev E.Ə. Avropa cinayət hüququ. Bakı, 2015, 64 s.
3. Əliyev Ə.İ. Azərbaycan beynəlxalq cinayətlər hədəfində: hüquqi təhlil. Bakı, 2018, 176 s.
4. Hüseynov L.H. Beynəlxalq hüquq. Dərslik. Bakı, 2008 (XVII fəsil).
5. Международное право. Учебник / Отв. ред. А.А.Ковалев, С.В.Черниченко. М., 2008 (гл. 18).
6. Международное право. Учебник / Отв. ред. В.И.Кузнецов, Б.Р.Тузмухамедов. М., 2007 (гл. 22).
7. Международное право. Учебник / Отв. ред. Г.В.Игнатенко, О.И.Тиунов. М., 2010 (гл. 18).
8. Международное уголовное право. Учебник / Под ред. В.Н.Кудрявцева. М., 1999, с. 149.

XVII FƏSİL.
**BEYNƏLXALQ PUBLİK TƏHLÜKƏSİZLİK
HÜQUQU**

17.1. Beynəlxalq publik təhlükəsizlik hüququ beynəlxalq publik hüququn müstəqil sahələrindən biri kimi

17.1.1. Beynəlxalq publik təhlükəsizlik hüququ anlayışı

Müasir beynəlxalq münasibətlərin əsas məsələlərindən biri beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin edilməsidir. Beynəlxalq təhlükəsizliyi təmin etmək üçün isə dövlətlər bir-birləri ilə əməkdaşlıq edirlər. Unutmaq olmaz ki, beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin olunması dövlətlərarası beynəlxalq əməkdaşlığın həyata keçirildiyi sahələrdən biridir. Belə əməkdaşlıq həyata keçirilmədən Yer kürəsində sabit və möhkəm sülhün təmin edilməsi qeyri-mümkündür. Axı, yaşadığımız planetdə sülhün qorunub saxlanması dövlətlərarası əməkdaşlığın həyata keçirilməsindən daha çox asılıdır.

Beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin olunması sahəsində həyata keçirilən dövlətlərarası əməkdaşlıq müvafiq beynəlxalq publik hüquq normaları vasitəsi ilə tənzimlənir. Məhz həmin normaların sistemi beynəlxalq publik təhlükəsizlik hüququ adlanır; bu normalar sistemi ilə beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin olunması sahəsində dövlətlərin qarşılıqlı fəaliyyət göstərmələrinin hüquqi nizamlanması həyata keçirilir.

Konkret-tarixi xarakterli mürəkkəb siyasi-hüquqi anlayış olan beynəlxalq təhlükəsizlik çoxməzmunlu termdir. Bu termin iki mənada işlədilir: 1) geniş mənada; 2) məhdud mənada. **Geniş mənada beynəlxalq təhlükəsizlik** özündə siyasi, hərbi, iqtisadi, maliyyə, ərzaq, informasiya, ekologiya və digər sahələrdə təhlükəsizliyi birləşdirir. **Məhdud mənada beynəlxalq təhlükəsizlik** isə yalnız siyasi və hərbi sahələrə aiddir. Söhbət beynəlxalq hərbi-siyasi təhlükəsizlikdən gedir. Beynəlxalq pub-

lik təhlükəsizlik hüququ da beynəlxalq siyasi və hərbi təhlükəsizliyi təmin edən ictimai münasibətləri tənzimləyir.

Beynəlxalq publik təhlükəsizlik hüququ dedikdə beynəlxalq siyasi və hərbi təhlükəsizliyi təmin edən ictimai münasibətləri tənzimləyən beynəlxalq publik hüquq normalarının məcmusu başa düşülür ki, belə münasibətlər dövlətlər və beynəlxalq publik hüququn digər subyektləri arasında əmələ gəlir. Məhz belə münasibətlərin yaranması və mövcud olması imkan verir ki, beynəlxalq publik təhlükəsizlik hüququ beynəlxalq publik hüququn müstəqil sahələrindən biri kimi tanınsın; onlar dövlətlər və beynəlxalq publik hüququn digər subyektləri arasında əmələ gələn **hərbi-siyasi münasibətlər** adlanır. Hərbi-siyasi münasibətlər beynəlxalq təhlükəsizlik hüququnun **nizamasalma predmetini** təşkil edir. Yaddan çıxarmamalıyıq ki, beynəlxalq publik hüququn hər bir sahəsinin özünəməxsus nizamasalma predmeti olmalıdır. Beynəlxalq publik təhlükəsizlik hüququnun nizamasalma predmetini təşkil edən hərbi-siyasi münasibətlər beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin qorunub saxlanması barədə yaranır. Həmin münasibətlərin potensial (mümkün) iştirakçıları beynəlxalq publik təhlükəsizlik hüququnun **subyektləri** adlanır.

Dövlətlər beynəlxalq publik təhlükəsizlik hüququnun əsas və tipik subyekti sayılır. Təkcə bunu demək kifayətdir ki, beynəlxalq publik təhlükəsizlik hüququ beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin olunması sahəsində dövlətlərin qarşılıqlı fəaliyyətini tənzimləmək kimi vacib funksiya yerinə yetirir.

Beynəlxalq publik təhlükəsizlik hüququnun subyektləri sırasına həm də **beynəlxalq dövlətlərarası təşkilatlar** daxildir. Xüsusən də, universal səviyyəli beynəlxalq dövlətlərarası təşkilatlar (məsələn, BMT) çərçivəsində çoxtərəfli dövlətlərarası münasibətlər beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin olunmasında mühüm əhəmiyyətə malikdir. Regional səviyyəli beynəlxalq dövlətlərarası təşkilatlar (məsələn, NATO) çərçivəsində də çoxtərəfli münasibətlərin yaranması mümkündür.

Beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin olunmasında dövlətlər və beynəlxalq dövlətlərarası təşkilatlar arasında yaranan münasibətlərin də vacib rolu vardır; bu münasibətlərin potensial iştirakçıları (subyektləri) isə dövlətlər və beynəlxalq dövlətlərarası təşkilatlardır. Eyni zamanda, beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin edilməsində dövlətlərin öz aralarında yaranan münasibətlər xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Belə münasibətlər həm ikitərəfli, həm də çoxtərəfli ola bilər. Nəzərə almalıyıq ki, hər bir dövlətin təhlükəsizliyi bütövlükdə beynəlxalq birliyin təhlükəsizliyindən asılıdır; dünya bölünməzdir. Bunlar isə beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin olunması sahəsində dövlətlərin geniş və aktiv əməkdaşlıq etmələrini zərurətə çevirir.¹

Dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlardan başqa beynəlxalq publik hüququn digər subyektləri də beynəlxalq təhlükəsizlik hüququ ilə tənzimlənən münasibətlərin potensial (mümkün) iştirakçıları ola bilər. Söhbət beynəlxalq publik hüququn **dövlətəoxşar qurumlar və öz dövlət müstəqilliyi uğrunda mübarizə aparan xalqlardan (millətlərdən)** gedir; onların beynəlxalq publik təhlükəsizlik hüququnun subyekt olmaları, prinsip etibarlı ilə, mümkündür. Lakin, dövlətlərdən və beynəlxalq təşkilatlardan fərqli olaraq, praktikada dövlətəoxşar qurumlar və öz dövlət müstəqilliyi uğrunda mübarizə aparan xalqlar (millətlər) beynəlxalq publik təhlükəsizlik hüququnun əsas və tipik subyekt kimi o qədər də əhəmiyyətli rola malik deyildir.

Yer kürəsində sabit sülhün təmin olunmasında dünya birliyi öz söylərini nə qədər gücləndirsə də, bu gün dövlətlər arasında münaqişələrin baş verməsi təhlükəsi mövcuddur; beynəlxalq təhlükəsizliyi təhdid etmə halları günbəgün daha ciddi xarakter alır. Belə şəraitdə, təbii ki, sülhün qorunub saxlanması və beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin olunması sahəsində dövlətlərin əməkdaşlıq etmələri obyektiv zərurətə çevrilir. Məhz belə zərurət beynəlxalq publik hüququn **xüsusi hissəsində** beynəlxalq publik təhlükəsizlik hüququ kimi müstəqil sahənin forma-

¹ *Bu barədə daha ətraflı: Лукашук И.И. Международное право. Особенная часть. Учебник. М., 1998, с.216-217.*

laşmasını şərtləndirir; həm də qeyd etməliyik ki, beynəlxalq publik təhlükəsizlik hüququ beynəlxalq publik hüququn yeni sahələrindən biri sayılır.¹ Əlbəttə, XX əsrdə dünyanın hərbi-siyasi mənzərəsinin köklü şəkildə dəyişməsi və bir sıra hadisənin baş verməsi (dünya sosializm sisteminin mövcudluğuna son qoyulması, Çexoslovakiya, Yuqoslaviya və SSRİ-nin parçalanması, Qarşılıqlı İqtisadi Yardım Şurasının və Varşava Müqavilə Təşkilatının buraxılması, AFR və ADR-in birləşməsi və digər hadisələr) müstəqil hüquq sahəsi kimi beynəlxalq publik təhlükəsizlik hüququnun yaranmasına böyük təsir göstərdi. Dövlətlərin hərbi-siyasi təhlükəsizliyini təmin etmək, beynəlxalq sülhü qoruyub saxlamaq, müharibələrin və silahlı-hərbi münaqişələrin qarşısını almaq, sanksiyasız hərbi güc tətbiq olunmasına yol verməmək, silahlanmanı məhdudlaşdırmaq və azaltmaq, beynəlxalq terrorizmlə mübarizə aparmaq, dünyanın ayrı-ayrı bölgələrində təcavüz aktlarını tez bir zamanda effektiv şəkildə aradan qaldırmaq bu yeni hüquq sahəsinin **məqsədləri**-ni təşkil edir.

17.1.2. Beynəlxalq publik təhlükəsizlik hüququnun sahəvi (xüsusi) prinsipləri

Beynəlxalq publik təhlükəsizlik hüququ müasir beynəlxalq münasibətlərdə ümumi təhlükəsizliyin təmin olunması kimi **vacib konsepsiya** müəyyənləşdirir. Bu konsepsiyanın reallaşdırılması üçün, aydın məsələdir ki, lazımi beynəlxalq-hüquqi zəmin olmalıdır. Beynəlxalq publik hüququn əsas prinsiplərinin qüvvədə olması və tətbiq edilməsi məhz belə zəmin yaradır. Həmin prinsiplər beynəlxalq publik təhlükəsizlik hüququnun dəyurə əsası sayılır. Şübhəsiz, beynəlxalq publik hüququn istənilən sahəsi kimi, beynəlxalq publik təhlükəsizlik hüququ da müasir beynəlxalq publik hüququn **əsas prinsiplərinə** söykənir. Söhbət beynəlxalq publik hüququn aşağıda göstərilən əsas

¹ Международное право. Учебник / Отв. ред. Г.В.Игнатенко, О.И.Тиунов. М., 2010, с.521.

prinsiplərindən gedir: 1) güc tətbiq etməmək və ya güclə hədələməmək prinsipi; 2) beynəlxalq mübahisələri dinc yolla həll etmək prinsipi; 3) dövlətlərin ərazi bütövlüyü prinsipi; 4) dövlət sərhədlərinin pozulmazlığı (toxunulmazlığı) prinsipi; 5) dövlətlərin daxili işlərinə qarışmamaq prinsipi; 6) dövlətlərin suveren bərabərliyi prinsipi və s. Bu prinsiplər beynəlxalq publik təhlükəsizlik hüququ üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir və ümumi təhlükəsizlik konsepsiyasının həyata keçirilməsi kontekstində beynəlxalq-hüquqi əsas kimi vacib rol oynayır.

Beynəlxalq publik təhlükəsizlik hüququnda həm də onun özünəməxsus **sahəvi (xüsusi) prinsipləri** tətbiq edilir. Məhz belə prinsiplər sayəsində beynəlxalq publik təhlükəsizlik hüququ beynəlxalq publik hüququn müstəqil sahələrindən biri kimi tanınır. Yaddan çıxarmaq olmaz ki, beynəlxalq publik hüququn istənilən müstəqil sahəsi kimi, beynəlxalq publik təhlükəsizlik hüququ da özünəməxsus sahəvi (xüsusi) prinsiplərə malik olmalıdır. Bu, onun müstəqil hüquq sahəsi kimi tanınmasını şərtləndirən zəruri meyarlardan biridir.

Beynəlxalq publik təhlükəsizlik hüququnun sahəvi (xüsusi) prinsipləri dedikdə onun məzmununu müəyyənləşdirən elə əsas ideyalar başa düşülür ki, həmin ideyalar dövlətlərin hərbi-siyasi təhlükəsizliyinin təmin olunmasına yönəlmişdir; bu ideyalar dövlətlər arasında hərbi-siyasi münasibətlərin rəhbər başlanğıcları olub, normativ xarakterə malikdir. Digər tərəfdən, onlar siyasi və hərbi sahələrdə beynəlxalq sülhün, eləcə də təhlükəsizliyin qorunub saxlanması ilə bilavasitə bağlıdır.

Beynəlxalq publik təhlükəsizlik hüququnun hansı sahəvi (xüsusi) prinsiplərdən çıxış etməsi elmi ədəbiyyat səhifələrində mübahisə doğuran məsələlərdən biridir; bu barədə müəlliflərin fikirləri heç də üst-üstə düşmür.¹ Unutmaq olmaz ki, beynəl-

¹ *Məsələ, bax:* Международное право. Учебник / Под общ. ред. А.Я.Капустина. М., 2008, с. 536-538; Международное право. Особенная часть. Учебник / Отв. ред. Р.М.Валеев, Г.И.Курдюков. М., 2010, с. 117-119; Международное право. Учебник / Отв. ред. Г.М.Мелков. М., 2011, с. 327-330 və s.

xalq publik təhlükəsizlik hüququnun hansı sahəvi (xüsusi) prinsiplər müəyyənləşdirməsi subyektiv fikirlərə əsaslanma bilməz. Beynəlxalq publik hüququn istənilən sahəsi kimi, beynəlxalq publik təhlükəsizlik hüququnun da sahəvi (xüsusi) prinsipləri ya beynəlxalq publik hüquq normalarında formulə olunur, ya da həmin normaların mahiyyətindən irəli gəlir. Buna görə də, beynəlxalq publik təhlükəsizlik hüququnun sahəvi (xüsusi) prinsipləri məcburi hüquqi qüvvəyə malik olmaqla, normativ əhəmiyyətli ideyalardır.

Beynəlxalq publik təhlükəsizlik hüququ **sülh və beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin olunması** kimi sahəvi (xüsusi) prinsipdən çıxış edir. Bu prinsipə görə, beynəlxalq mübahisələr dinc vasitələrlə həll edilməli, sanksiyasız güc tətbiq olunmamalı, universal və regional kollektiv təhlükəsizlik sistemi yaradılmalı, müharibə baş verməsinin qarşısı alınmalı, təcavüz aktları aradan qaldırılmalı, silahlı qüvvələr azaldılmalı, dövlətlərin bir-birinə etimad-inamı möhkəmləndirilməli, beynəlxalq terrorizmlə mübarizə aparılmalıdır. Söhbət sülh və beynəlxalq təhlükəsizliyin beynəlxalq-hüquqi təmin olunmasından gedir. Həmin prinsip BMT Nizamnaməsinin məna və məzmunundan irəli gəlir.

Beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin qorunub saxlanması sahəsində dövlətlərin əməkdaşlığı beynəlxalq publik təhlükəsizlik hüququnun sahəvi (xüsusi) prinsiplərindən biridir. Bu prinsipə görə, beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin təmin edilməsində dövlətlər öz söylərini birləşdirməli, bir-biri ilə əməkdaşlıq etməlidirlər. Bu prinsip BMT Nizamnaməsinin 11-ci maddəsində ifadə olunmuşdur. Burada söhbət beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin təmin edilməsi işində dövlətlərarası əməkdaşlıqdan gedir. Əməkdaşlıq həm universal, həm regional beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində, həm də ikitərəfli münasibətlər səviyyəsində həyata keçirilə bilər.

Beynəlxalq təhlükəsizliyin bölünməzliyi prinsipi də beynəlxalq publik təhlükəsizlik hüququnun sahəvi (xüsusi) prinsipləri sırasına aiddir. Bu prinsipə görə, dünyada təhlükəsizlik bütün dövlətlər üçün vahid olub, eynidir. Beynəlxalq təhlükəsiz-

liyin bölünməzliyi prinsipi BMT Nizamnaməsində birbaşa formulə olunmur; həmin prinsip BMT Nizamnaməsinin mahiyyətindən irəli gəlir. Beynəlxalq təhlükəsizliyin nə demək olduğuna gəldikdə isə, qeyd etməliyik ki, əgər beynəlxalq münasibətlərin vəziyyətində hər bir dövlətin, bütün dövlətlərin və bütövlükdə beynəlxalq birliyin mövcud olması və inkişafı üçün təhlükə olmazsa, belə vəziyyət **beynəlxalq təhlükəsizlik** adlanır.

Beynəlxalq publik təhlükəsizlik hüququ həm də **bərabər təhlükəsizlik** prinsipindən çıxış edir ki, bu onun sahəvi (xüsusi) prinsiplərindən biri hesab olunur. Sözügedən prinsipə görə, bütün dövlətlər bərabər dərəcədə təhlükəsizliklə təmin edirlər. Bu məsələdə bütün dövlətlərin mənafeyi nəzərə alınmalı, hər hansı diskriminasiyaya yol verilməməli, birtərəfli üstünlükdən istifadə edilməməlidir. Dövlətlər özlərinin bərabər dərəcədə təhlükəsizliklə təmin olunmasını tələb etmək hüququna malikdirlər; onların bu hüququ həyata keçirməkdə eyni və bərabər imkanları vardır.

Dövlətlərin təhlükəsizliyinə ziyan yetirməmək prinsipi də beynəlxalq publik təhlükəsizlik hüququnun sahəvi (xüsusi) prinsipləri sırasına daxildir. Bu prinsipə görə, dövlətlərin öz funksiyasını yerinə yetirməsinə, mövcud olmasına və fəaliyyət göstərməsinə zərər vuran hərəkətlərə başqa dövlət tərəfindən yol verilməməlidir; dövlət digər dövlətlərin təhlükəsizliyinə ziyan yetirən bütün əməllərdən çəkinməlidir. Təhlükəsizlik məsələsində dövlətlərin maraqları nəzərə alınmalı və konsensus əsasında razılıq əldə olunmalıdır.

Tərk-silah etmə prinsipi də beynəlxalq publik təhlükəsizlik hüququnun sahəvi (xüsusi) prinsiplərindən biridir. Həmin prinsipə görə, dövlətlər müharibə aparmağın maddi vasitələrinin azaldılmasına, nəticədə isə belə vasitələrin mövcudluğuna tam son qoyulmasına yönələn zəruri tədbirlər görməlidirlər. Sözügedən prinsip özünün formulə olunmasının başlanğıcını Beynəlxalq hüququn prinsipləri haqqında 1970-ci il Bəyannaməsindən götürmüşdür. Burada göstərilir ki, ümumi və tam tərk-

silah haqqında universal müqavilə bağlamaq məqsədi ilə dövlətlər danışıqlar aparmalıdır.

Tərk-silah etmə prinsipi BMT Nizamnaməsinin 11-ci maddəsində formulə edilmişdir. Burada göstərilir ki, Baş Assambleya tərk-silah məsələsini müəyyənləşdirən və silahlanmanı tənzimləyən qaydaya baxıb onu nəzərdən keçirməlidir. Məhz bu qayda tərk-silah prinsipini ifadə edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, müharibə aparmağın maddi vasitələrinin azaldılması və nəticədə belə vasitələrin tam ləğv olunması **tərk-silah** adlanır. Tərk-silah iki cür olur: 1) qismən tərk-silah; 2) ümumi və tam tərk-silah. **Qismən tərk-silah** ayrı-ayrı silah növlərinin ləğv edilməsidir (bu zaman müharibə aparmağın vasitələri azaldılır). Əgər müharibə aparmağın vasitələri tam şəkildə ləğv olunarsa, buna **tam tərk-silah** deyilir.

Hüquq dərslərlərində beynəlxalq publik təhlükəsizlik hüququnun digər sahəvi (xüsusi) prinsiplərinin də adı çəkilir. Məsələn, nüvə zərbəsinə əvəz kimi cavab tədbirinə yol verilməməsi prinsipi, hərbi sahədə dövlətlərin fəaliyyəti üzərində effektiv beynəlxalq nəzarətin müəyyən edilməsi prinsipi və s.

17.1.3. Beynəlxalq publik təhlükəsizlik hüququnun mənbələri

Beynəlxalq publik təhlükəsizlik hüququnun ibarət olduğu hüquq normaları ayrı-ayrı rəsmi sənədlərdə (məsələn, beynəlxalq müqavilə və s.) ifadə olunur; belə sənədlər **beynəlxalq publik təhlükəsizlik hüququnun mənbələri** adlanır.

Beynəlxalq müqavilə beynəlxalq publik təhlükəsizlik hüququnun əsas mənbəyi hesab edilir. Söhbət, ilk növbədə, **universal beynəlxalq müqavilələrdən** gedir. Xatırlatmaq istərdik ki, bu növ beynəlxalq müqavilələr sırasına, hər şeydən əvvəl, **BMT-nin Nizamnaməsi** daxildir. Bu sənəd nəinki beynəlxalq publik hüququn, həmçinin onun müstəqil sahələrindən biri olan beynəlxalq publik təhlükəsizlik hüququnun başlıca aktı sayılır. Məlum olduğu kimi, sülh və beynəlxalq təhlükəsizlik bey-

nəlxalq-hüquqi üsul və vasitələrlə təmin edilir; həmin üsul və vasitələri hüquqi tənzimləmənin əsas mənbəyi isə BMT-nin Nizamnaməsi hesab edilir (I, VI və VII fəsillər).

Beynəlxalq publik təhlükəsizlik hüququnun mənbələri sırasında **çoxtərəfli və ikitərəfli beynəlxalq müqavilələr** də vacib yer tutur; onlar sülhü qoruyub saxlamağın və beynəlxalq təhlükəsizliyi təmin etməyin müxtəlif aspektlərini tənzimləyir. Həmin müqavilələr hüquq ədəbiyyatında beş qrupa bölünür:¹ 1) nüvə silahlanmasının qarşısını almağa yönələn müqavilələr (məsələn, Nüvə silahının yayılmaması haqqında 1968-ci il Müqaviləsi); 2) silahlanmanın məhdudlaşdırılması haqqında müqavilələr (məsələn, Atmosferdə, kosmik fəzada və su altında nüvə silahı sınağının qadağan edilməsi haqqında 1963-cü il Müqaviləsi); 3) müəyyən növ silahın istehsal olunmasını qadağan edən və onların məhv edilməsi barədə müqavilələr (məsələn, Kimyəvi silahın hazırlanması, istehsal edilməsi, ehtiyatının yığılması və tətbiqinin qadağan olunması və məhv edilməsi haqqında 1993-cü il Konvensiyası); 4) təsadüfi (səhsləşməsiz) müharibənin qarşısının alınmasına yönələn müqavilələr (məsələn, 1977-ci ildə SSRİ hökuməti ilə Böyük Britaniya və Şimali İrlandiya hökuməti arasında təsadüfi nüvə müharibəsinin qarşısının alınması haqqında Müqavilə); 5) beynəlxalq terrorçuluğun qarşısının alınmasına yönələn müqavilələr (məsələn, Terrorçuluğun maliyyələşdirilməsi ilə mübarizə haqqında 1999-cu il Konvensiyası).

Qeyd olunanlarla yanaşı, bir sıra xüsusi çoxtərəfli beynəlxalq sazişlər də bağlanmışdır ki, onlar tərk-silah məsələsinə həsr edilmişdir.

Beynəlxalq publik təhlükəsizlik hüququnun mənbəyi kimi **regional beynəlxalq müqavilələr** haqqında da danışmaq lazımdır. Məsələn, regional xarakterli beynəlxalq dövlətlərarası təşkilatların nizamnamələri beynəlxalq təhlükəsizlik məsələsinə

¹ Международное право. Учебник / Отв. ред. Г.В.Игнатенко, О.И.Тиунов. М., 2010, с.522-524.

aid normalar nəzərdə tutur; bəzi regional xarakterli çoxtərəfli saziş türk-silah haqqındadır. Dövlətlər dostluq və sülh, habelə türk-silah haqqında **ikitərəfli beynəlxalq müqavilə** bağlamaq praktikasından geniş səviyyədə istifadə edirlər ki, belə müqavilələr beynəlxalq publik təhlükəsizlik hüququnun mənbəyi hesab olunur.

Beynəlxalq-hüquqi adətlər beynəlxalq publik təhlükəsizlik hüququnun digər mənbə növü sayılır; onlar beynəlxalq publik təhlükəsizlik hüququnun vacib mənbəyi hesab edilir. Yaddan çıxarmamalıyıq ki, beynəlxalq publik təhlükəsizlik hüququna aid mühüm məsələlərin hüquqi həllində onlar heç də az rol oynamır. Qeyd etdiyimiz kimi, beynəlxalq publik təhlükəsizlik hüququ bir sıra sahəvi (xüsusi) prinsip müəyyənləşdirir. Həmin prinsiplər, bir qayda olaraq, məhz adət-hüquq formasında ifadə edilmişdir.¹ Beynəlxalq publik təhlükəsizlik hüququnun mənbəyi kimi beynəlxalq-hüquqi adətlərin əhəmiyyəti də bundan ibarətdir.

Beynəlxalq publik təhlükəsizlik hüququnun mənbəyi qismində həm də **beynəlxalq dövlətlərarası təşkilatların** məcburi-normativ qərarları çıxış edir. Məsələn, BMT Təhlükəsizlik Şurasının qərarları və s.

17.2. Beynəlxalq kollektiv təhlükəsizlik hüququ

17.2.1. Beynəlxalq kollektiv təhlükəsizlik hüququnun institutları

Dünya birliyinin üzvü olan dövlətlər və ya ayrı-ayrı müxtəlif region dövlətləri beynəlxalq sülhün qorunub saxlanması, beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin edilməsi, təcavüzkar aktların qarşısının alınması və aradan qaldırılması məqsədilə kompleks xarakterli birgə hərəkətlər edirlər. Belə hərəkətlərin həyata keçirilməsində dövlətlərdən başqa, həm də beynəlxalq hökumət-

¹ Международное право. Учебник / Под общ. ред. А.Я.Капустина. М., 2008, с.538.

lərərası / dövlətlərərası universal və regional təşkilatlar iştirak edirlər. Dövlətlərin və beynəlxalq hökumətlərərası / dövlətlərərası təşkilatların birlikdə yerinə yetirdikləri həmin hərəkətlərin məcmusu kollektiv təhlükəsizlik adlanır.

Kollektiv təhlükəsizlik dedikdə dünya birliyinin üzvü olan və ya müəyyən region dövlətlərin, eləcə də beynəlxalq təşkilatların birlikdə yerinə yetirdikləri kompleks hərəkətlərin elə sistemi başa düşülür ki, həmin hərəkətlər beynəlxalq sülhü qoruyub saxlamaq, beynəlxalq təhlükəsizliyi təmin etmək, təcavüzkar aktların qarşısını almaq və onları aradan qaldırmaq məqsədinə xidmət edir. Kollektiv təhlükəsizlik sülh və beynəlxalq təhlükəsizliyin kollektiv şəkildə təmin olunmasının təşkilati formalarından biridir. Kollektiv təhlükəsizlik həm də təcavüzkarlığa qarşı dövlətlərin apardığı mübarizə formalarından biri hesab edilir. Belə ki, kollektiv təhlükəsizlik sisteminin iştirakçısı olan hər hansı dövlətə qarşı edilən təcavüz hərəkəti bütövlükdə dövlətlərin beynəlxalq birliyi əleyhinə olan təcavüz aktı kimi qiymətləndirilir.¹

Qeyd etməliyik ki, XX əsrin ikinci yarısında beynəlxalq təhlükəsizlik ümumi xarakter almağa başladı. Buna görə də, bu gün beynəlxalq təhlükəsizlik **beynəlxalq ümumi təhlükəsizlik sistemi** kimi başa düşülür və anlaşılr. Nəzərə almalıyıq ki, «müasir beynəlxalq təhlükəsizlik» elə «beynəlxalq ümumi təhlükəsizlik sistemi» kimi təsəvvür olunur. Beynəlxalq ümumi təhlükəsizlik sisteminin əsası rolunda məhz kollektiv təhlükəsizlik çıxış edir.² Kollektiv təhlükəsizlik beynəlxalq sülhü qoruyub saxlamağın vacib beynəlxalq-hüquqi vasitəsidir.

Kollektiv təhlükəsizlik sistemi bir neçə elementdən ibarətdir: 1) beynəlxalq publik hüququn əsas prinsipləri; 2) sülhü təhdid edən təhlükənin və təcavüzkar aktların qarşısının alınması, onların aradan qaldırılması üçün kollektiv tədbirlərin görülməsi; 3) beynəlxalq terrorizmlə mübarizəyə yönələn kollektiv tədbir-

¹ Международное право. Учебник / Отв.ред. А.А.Ковалев, С.В.Черниченко. М., 2008, с.753.

² Тимченко Л.Д. Международное право. Учебник. Харьков, 2004, с.244.

lərin görülməsi; 4) silahlanmanın məhdudlaşdırılmasına və azaldılmasına, tam tərksilaha yönələn kollektiv tədbirlərin görülməsi.

Qeyd etmək lazımdır ki, «kollektiv təhlükəsizlik» termini beynəlxalq münasibətlər praktikasına Millətlər Liqası çərçivəsində 1922-ci ildə daxil edilmişdir. II Dünya Müharibəsindən sonra kollektiv təhlükəsizlik anlayışı hüquqi prinsip kimi tanınmağa başladı. Bir sıra beynəlxalq müqavilə və sənəd (məsələn, ATƏM-in 1975-ci il Helsinki Yekun Aktı) kollektiv təhlükəsizlik prinsipindən çıxış edir.

Kollektiv təhlükəsizlik sisteminə dair məsələlər müvafiq hüquq normaları vasitəsi ilə tənzimlənir; həmin normaların məcmusu beynəlxalq kollektiv təhlükəsizlik hüququ adlanır. Beynəlxalq kollektiv təhlükəsizlik hüququ beynəlxalq publik təhlükəsizlik hüququnun **yarımsahəsi** hesab edilir.

Beynəlxalq kollektiv təhlükəsizlik hüququ dedikdə beynəlxalq publik təhlükəsizlik hüququnun elə bir yarımsahəsi başa düşülür ki, bu yarımsahə özündə dövlətlərin birgə hərəkətlər sistemi kimi kollektiv təhlükəsizliyi təmin edən münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarını birləşdirir. Yarımsahə kimi beynəlxalq kollektiv təhlükəsizlik hüququ özü iki **institutdan** ibarətdir ki, həmin institutlar onun tərkib hissələri sayılır: 1) universal kollektiv təhlükəsizlik hüququ; 2) regional kollektiv təhlükəsizlik hüququ. Beynəlxalq kollektiv təhlükəsizlik hüququnun bu kimi institutlarının fərqləndirilməsi bununla bağlıdır ki, beynəlxalq publik hüquqda kollektiv təhlükəsizlik (kollektiv təhlükəsizlik sistemi) **iki növə** bölünür:¹ 1) universal kollektiv təhlükəsizlik (universal kollektiv təhlükəsizlik sistemi); 2) regional kollektiv təhlükəsizlik (regional kollektiv təhlükəsizlik sistemi).

¹ Бирюков П.Н. Международное право. Учебное пособие. М., 2006, с.401.

17.2.2. Universal kollektiv təhlükəsizlik hüququ

Yuxarıda göstərdiyimiz kimi, universal kollektiv təhlükəsizlik hüququ yarımsahə statusuna malik olan beynəlxalq kollektiv təhlükəsizlik hüququnun institutlarından biridir.¹ Məlum olduğu kimi, hər bir hüquq institutunun özünəməxsus nizamasalma predmeti vardır. Bəs, universal kollektiv təhlükəsizlik hüququnun nizamasalma predmeti nədən ibarətdir və o, hansı ictimai münasibətləri tənzimləyir?

Qeyd etmək lazımdır ki, universal kollektiv təhlükəsizlik hüququ **universal səviyyədə təhlükəsizliyi təmin edən münasibətləri** tənzimləyir; məhz həmin münasibətlər də universal kollektiv təhlükəsizlik hüququnun **nizamasalma predmetini** təşkil edir. Bu münasibətlər isə universal kollektiv təhlükəsizlik sistemi ilə bağlı olaraq yaranır.

Universal kollektiv təhlükəsizlik sistemi odur ki, həmin sistem öz funksiyasını BMT Nizamnaməsinin normaları əsasında yerinə yetirir və dövlətlərin BMT qərarlarına uyğun hərəkət etmələrini nəzərdə tutur. Bu sistem BMT-nin fəaliyyət göstərməsinə əsaslanır. Təsadüfi deyil ki, müəlliflər universal kollektiv təhlükəsizlik sisteminin yaranmasını BMT ilə əlaqələndirirlər. Qeyd etməliyik ki, II Dünya Müharibəsindən sonra həmin sistem məhz BMT formasında yaradıldı. Bu səbəbdən BMT universal kollektiv təhlükəsizlik sisteminin təşkilatı hesab edilir; bu sistem BMT Nizamnaməsində nəzərdə tutulan sistemdir.

Sözügedən universal sistem vasitəsi ilə dünyada beynəlxalq təhlükəsizlik təmin olunur. Unutmaq olmaz ki, beynəlxalq sülhü qoruyub saxlamağın və baş verə biləcək müharibələrin qarşısını almağın əsas aləti universal sistemdir. Bu sistem isə BMT çərçivəsində formalaşmışdır. BMT elə bir qurumdur ki, beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyi qoruyub saxlamaq onun başlı-

¹ Bəzi müəlliflər beynəlxalq publik təhlükəsizlik hüququnu üç instituta (tərkib hissəyə) bölür: 1) ümumi təhlükəsizlik hüququ; 2) regional təhlükəsizlik hüququ; 3) türk-silah hüququ (*бах: Международное право. Учебник / Отв. ред. Ю.М.Колосов, Э.С.Кривчикова. М., 2000, с.363*).

ca məqsədi sayılır. Bu qurumun əsas orqanlarından biri **Təhlükəsizlik Şurası** hesab edilir. BMT-nin Təhlükəsizlik Şurası beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyi təmin edən əsas orqandır. Bu orqan beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin təmin olunmasına görə məsuliyyət daşıyır. Təhlükəsizlik Şurası dünyada yeganə orqandır ki, BMT Nizamnaməsi əsasında ona aşağıdakı məsələləri müəyyənləşdirmək hüququ verilmişdir: dünyada təcavüz təhlükəsinin mövcud olması, təcavüzkarlıq aktının həyata keçirilməsi faktı, beynəlxalq sülhü qoruyub saxlamaq və beynəlxalq təhlükəsizliyi təmin etmək üçün görülməli olan zəruri tədbirlər.

İlk növbədə, qeyri-məcburi (sülh xarakterli) profilaktik tədbirlər görülməlidir. Belə tədbirlər BMT Nizamnaməsində nəzərdə tutulmuşdur; onlara aiddir: 1) beynəlxalq mübahisələri dinc yolla həll etmək; 2) güc tətbiq etməyi və ya güclə hədələməyi qadağan etmək; 3) iqtisadi, sosial, mədəni və humanitar xarakterli beynəlxalq problemlərin həlli üçün geniş əməkdaşlıq həyata keçirmək; 4) silahlanmanı məhdudlaşdırmaq və tərk-silahl.

Əgər qeyri-məcburi xarakterli bu kimi profilaktik tədbirlər müsbət nəticə verməzsə, onda məcburi tədbirlər görülür; onlar aşağıdakılardan ibarətdir: 1) sülh pozuntusunun aradan qaldırılmasına yönələn müvəqqəti tədbirlər (BMT Nizamnaməsinin 40-cı maddəsi); 2) silahlı qüvvələrdən istifadə etməməklə bağlı olan tədbirlər, yəni iqtisadi münasibətlərin, dəmir yolu, dəniz, hava, poçt, teleqraf, radio və digər əlaqələrin tam və ya qismən kəsilməsi, diplomatik münasibətlərin pozulması (BMT Nizamnaməsinin 41-ci maddəsi); 3) silahlı qüvvələrdən istifadə etməklə bağlı tədbirlər (BMT Nizamnaməsinin 42-ci maddəsi).

Yalnız BMT Təhlükəsizlik Şurası müəyyən edə bilər ki, sülh üçün təhlükə mövcuddur, sülh pozulmuşdur və ya təcavüz aktı həyata keçirilmişdir. Bu hallardan hər hansı birini Təhlükəsizlik Şurası müəyyənləşdirdikdən sonra o, beynəlxalq sülhü və təhlükəsizliyi qoruyub saxlamaq və ya bərpa etmək üçün BMT Nizamnaməsinin 41-ci və ya 42-ci maddələrinə uyğun olaraq,

bu və ya digər tədbirin görülməsi haqqında qərar qəbul edir (BMT Nizamnaməsinin 39-cu maddəsi).

BMT Nizamnaməsinin 40-cü maddəsində nəzərdə tutulan müvəqqəti tədbirlərə aiddir: 1) atəşin kəsilməsi; 2) qoşunun əvvəlki mövqeyinə qaytarılması; 3) qoşunun işğal olunmuş ərazilərdən çıxarılması; 4) müvəqqəti demarkasiya xəttinin çəkilməsi; 5) silahsızlaşdırılmış zona yaradılması və s.

Qeyd etməliyik ki, silahlı qüvvələrdən istifadə etməklə bağlı tədbirlər BMT Nizamnaməsinin 42-ci maddəsi ilə tənzimlənir. Bu maddədə deyilir ki, Təhlükəsizlik Şurası dəniz, hava və ya quru qüvvələrindən istifadə olunması haqqında qərar qəbul edə bilər. Belə qərar o halda qəbul edilir ki, BMT Nizamnaməsinin 41-ci maddəsində nəzərdə tutulan tədbirlər yetərli olmasın və kifayət etməsin; yalnız 41-ci maddədə nəzərdə tutulan tədbirlər görüldükdən sonra Təhlükəsizlik Şurası silahlı qüvvələrdən istifadə olunması barədə qərar çıxarır. Bununla yanaşı, Təhlükəsizlik Şurası silahlı əməliyyatı ilkin tədbir kimi də tətbiq edə bilər. Lakin, öz fəaliyyəti dövründə Təhlükəsizlik Şurası BMT Nizamnaməsinin 42-ci maddəsinə uyğun olaraq, silahlı qüvvələrdən istifadə olunması haqqında müvafiq qərar qəbul etməmişdir.¹

Beləliklə, BMT Təhlükəsizlik Şurası təcavüzkarə kompleks tədbirlər tətbiq etmək hüququna malik olan orqandır. Belə tədbirlərin tətbiq edilməsinin məqsədi nəinki təcavüzü dayandırmaq, həmçinin gələcəkdə təcavüzə yol verilməməsi üçün şərait yaratmaqdan ibarətdir. Lakin bu cür tədbirlər Təhlükəsizlik Şurasının üzvü olan bütün dövlətlərin razılığı ilə tətbiq olunur.

Beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin qorunub saxlanması işi ilə həm də **BMT Baş Assambleyası** məşğul olur ki, o, BMT-nin əsas orqanlarından biri sayılır. Nəzərdən qaçıрмаq olmaz ki, beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin qorunub saxlanması mexanizmi BMT-nin Baş Assambleya və Təhlükəsizlik Şurası kimi əsas orqanlarının qarşılıqlı fəaliyyətinə əsaslanır. Lakin bey-

¹ Международное право. Учебник / Отв. ред. Ю.М.Колосов, Э.С.Кривчикова. М., 2000, с. 367.

nəlxalq sülh və təhlükəsizliyin qorunub saxlanması sahəsində həmin orqanların səlahiyyətləri arasında hədd qoyulur. Baş Assambleya beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin qorunub saxlanmasına aid istənilən məsələni müzakirə etmək səlahiyyətinə malikdir. Müzakirə etdiyi məsələ barəsində o, dövlətlərə və Təhlükəsizlik Şurasına tövsiyə verə bilər. Əgər zəruri tədbirlər görülməsi vacib olarsa, istənilən bu kimi məsələ müzakirəyə qədər və ya müzakirədən sonra Baş Assambleya tərəfindən Təhlükəsizlik Şurasına verilə bilər. Baş Assambleyanın hüququ vardır ki, beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyi təhdid edə bilən hər hansı vəziyyət barədə Təhlükəsizlik Şurasına məlumat versin, onun nəzərinə çatdırsın.

BMT-nin digər əsas orqanları da, praktiki olaraq, beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin qorunub saxlanması işində iştirak edirlər. Söhbət, ilk növbədə, **BMT-nin Beynəlxalq Məhkəməsinin** gedi ki, o, əsas məhkəmə orqanı sayılır. Bu orqan vasitəsi ilə dövlətlər arasında yaranan mübahisələr dinc yolla həll olunur. Bu da, öz növbəsində, beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyi təhdid edən vəziyyətin yaranmamasına kömək edir.

Beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin qorunub saxlanmasında **EKOSOS**-un da rolu vardır. Bu orqan Təhlükəsizlik Şurasına informasiya vermək səlahiyyətinə malikdir.

Beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin qorunub saxlanması işində **BMT-nin Baş Katibi** də iştirak edir. BMT-nin Baş Katibi, əgər hesab etsə ki, bu və ya digər məsələ beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin qorunub saxlanması işini poza bilər, o, bu barədə Təhlükəsizlik Şurasına məlumat verir.

BMT həm də sülhün qorunub saxlanmasına yönələn əməliyyat apara bilər. **Sülhün qorunub saxlanmasına yönələn əməliyyat** dedikdə sülhməramlı xarakterli elə tədbir başa düşülür ki, bu tədbir hərbi heyətin cəlb olunmasını nəzərdə tutur və münaqişə bölgəsində vəziyyəti sabitləşdirmək, münaqişənin dinc yolla həlli üçün şərait yaratmaq, habelə sülhü bərqərar etmək və qoruyub saxlamaq məqsədilə görülür. Belə əməliyyatın vəzifəsi aşağıdakılardan ibarətdir: 1) insidenti araşdırmaq və

mübahisə edən tərəflərlə onları barışdırmaq məqsədilə danışıqlar aparmaq; 2) atəşkəs haqqında razılaşmaya əməl olunmasını yoxlamaq; 3) qanunçuluğun və hüquq qaydasının qorunub saxlanmasına yardım etmək; 4) yerli əhaliyə humanitar yardım etmək; 5) vəziyyəti müşahidə etmək.

BMT sülhün qorunub saxlanmasına yönələn əməliyyatı müəyyən **prinsiplər** əsasında həyata keçirir. Həmin prinsiplər bunlardan ibarətdir: 1) münaqişə tərəflərinin əməliyyatın həyata keçirilməsinə razılıq vermələri; 2) əməliyyatın həyata keçirilməsi və onun mandatının müəyyənləşdirilməsi haqqında Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən qərar qəbul edilməsi; 3) üzv-dövlətlər tərəfindən təqdim olunan hərbi kontingentin könüllü olması; 4) beynəlxalq birlik tərəfindən maliyyələşdirmə; 5) əməliyyatın həyata keçirilməsində iştirak edən hərbiçilərin marağının olmaması və onların münaqişə tərəflərinin daxili işlərinə qarışmaması; 6) hərbi-silahlı gücdən istifadə olunmasının minimum səviyyəyə endirilməsi (yalnız özünümüdafiə üçün).

17.2.3. Regional kollektiv təhlükəsizlik hüququ

Regional kollektiv təhlükəsizlik hüququ, qeyd etdiyimiz kimi, beynəlxalq kollektiv təhlükəsizlik hüququnun digər institutudur; bu institut özündə regional kollektiv təhlükəsizliyi (regional kollektiv təhlükəsizlik sistemini) təmin edən münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarını birləşdirir. Təkrar edərək bir daha qeyd edirik ki, regional təhlükəsizlik (regional təhlükəsizlik sistemi) kollektiv təhlükəsizliyin (kollektiv təhlükəsizlik sisteminin) digər növüdür. Regional təhlükəsizliyin (regional təhlükəsizlik sisteminin) nə demək olduğuna gəldikdə isə, qeyd etməliyik ki, regional təhlükəsizlik ayrı-ayrı regionlarda formalaşan sistemdir. Bildiyimiz kimi, BMT Nizamnaməsinin VIII fəslə (52–54-cü maddələr) beynəlxalq regional kollektiv təhlükəsizlik təşkilatlarının təsis edilməsinə icazə verir ki, həmin təşkilatların yaradılmasının məqsədi beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyi regional səviyyədə qoruyub saxlamaqdan ibarət-

dir. Məhz həmin fəsildə regional təhlükəsizlik sistemi haqqında ümumi müddəalar nəzərdə tutulmuşdur. Universal təhlükəsizlik sistemi kimi, regional təhlükəsizlik sistemi də eyni məqsəd güdür; belə məqsəd beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyi qoruyub saxlamaqdan ibarətdir. Lakin, universal təhlükəsizlik sisteminin fərqli olaraq, regional təhlükəsizlik sisteminin əhatə dairəsi məhduddur. Hər şeydən əvvəl, qeyd etməliyik ki, regional təşkilatlar bütün dünya dövlətlərinin və ya başqa regiona aid olan ölkələrin mənafeyinə toxunan hər hansı qərar qəbul etmək səlahiyyətinə malik deyildir. Digər tərəfdən, regional təşkilat iştirakçıları yalnız region mübahisələrinə aid məsələləri həll edə bilər. Bunlardan başqa, regional səviyyədə edilən hərəkətlər universal təhlükəsizlik sistemi çərçivəsində görülən tədbirlərə zidd ola bilməz; bu hərəkətlər BMT-nin məqsəd və prinsiplərinə uyğun olmalıdır.

Regional səviyyədə görülən tədbirlər yalnız yerli mübahisələrə aid olmalı və müvafiq regionun hüduqlarından kənara çıxmamalıdır. Hər hansı regiona aid olan dövlətlər arasında yaranan bütün yerli mübahisələr yalnız dinc yolla həll edilə bilər; BMT Təhlükəsizlik Şurasının icazəsi olmadan hər hansı məcburi tədbir görülməz; beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyi qoruyub saxlamaq üçün regional səviyyədə qəbul edilən hər hansı məcburi tədbir haqqında BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasına məlumat verilməlidir.

Regional təşkilatlardan BMT Təhlükəsizlik Şurası məcburi tədbirləri həyata keçirmək üçün istifadə edə bilər. Lakin belə tədbirlər BMT Təhlükəsizlik Şurasının rəhbərliyi altında həyata keçirilməlidir. Regional təşkilatların özləri isə, qeyd etdiyimiz kimi, Təhlükəsizlik Şurasının icazəsi olmadan heç bir məcburi tədbir görə bilməz.

Regional təhlükəsizlik sisteminin iştirakçısı olan dövlətlərdən hər hansı birinə hücum ola bilər. Belə halda regional təşkilatlar BMT Nizamnaməsinin 51-ci maddəsinə uyğun olaraq, özünümüdafiə hüququnu həyata keçirərək hücumu dəf etmək üçün məcburi tədbirlər görə bilərlər; lakin bu barədə dərhal

BMT-nin Təhlükəsizlik Şurası məlumatlandırılmalıdır. Yalnız göstərilən halda regional təşkilatlar məcburi tədbirlər görə bilər.

Regional kollektiv təhlükəsizlik təşkilatları ayrı-ayrı müxtəlif regionlarda fəaliyyət göstərir. Söhbət, ilk növbədə, Avropada yaradılmış regional kollektiv təhlükəsizlik təşkilatlarından gedir. Həmin təşkilatlara aiddir: 1) NATO (ŞAMT); 2) ATƏT. **NATO** Şimali Atlantika Müqavilə Təşkilatıdır; **ATƏT** isə Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı deməkdir. Bu təşkilatlar çərçivəsində kollektiv Avropa təhlükəsizliyi təmin olunur. Kollektiv Avropa təhlükəsizliyinin təmin olunmasında NATO-nun rolu daha böyükdür. Belə ki, NATO güclü silahlı qüvvələrə malikdir. Əgər NATO-ya üzv-dövlətlər üçün hər hansı təhlükə yaranarsa, onun silahlı qüvvələrindən istifadə olunur. Formalaşmış praktikaya görə, NATO-nun silahlı qüvvələrindən həm də o halda istifadə edilə bilər ki, Avropa regionunda sabitlik pozulsun.

NATO beynəlxalq müqavilə əsasında yaradılmışdır. Söhbət **Şimali Atlantika Müqaviləsindən** gedir; həmin Müqavilə 1949-cu ildə imzalanmışdır. 12 dövlət (ABŞ, Böyük Britaniya, Fransa, İtaliya və s.) NATO-nun ilkin iştirakçıları olmuşdur. Hal-hazırda NATO-nun üzvü olan dövlətlərin sayı 30-a çatmışdır.¹

NATO-ya dair həmin Müqavilənin müddəalarına uyğun olaraq, bir və ya bir neçə iştirakçı-dövlətə qarşı edilən silahlı hücum bütün iştirakçı-dövlətlərə edilən hücum hesab olunacaqdır (Müqavilənin 5-ci və 7-ci maddələri); əgər belə hücum olarsa, hər bir iştirakçı-dövlət hücumla məruz qalan iştirakçı-dövlətə silahlı qüvvələr də daxil olmaqla, bütün vasitələrlə kömək etməlidir. Hücum və görülmüş tədbirlər haqqında BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasına dərhal məlumat verilməlidir. Təhlükəsizlik Şurası beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin bərpası və qorunub saxlanması üçün tədbirlər gördüyü andan NATO çərçivəsində həyata keçirilən müvafiq tədbir dayandırılır.

¹ URL:http://www.nato.int/cps/torics_52044 (03.06.2022-ci il).

Şimali Atlantika Müqaviləsinə görə, istənilən Avropa dövləti NATO-ya daxil ola bilər; lakin buna qalan iştirakçı-dövlətlər razılıq verməlidir. Yeni üzv-dövlət Şimali Atlantika Müqaviləsinin prinsiplərini həyata keçirmək qabiliyyətində olmalıdır. Bu, dövlətin NATO-ya daxil olmasının şərtlərindən biridir. Son zamanlar 10-dan çox dövlət (Polşa, Çexiya, Macarıstan, Bolqarıstan, Latviya, Litva, Rumıniya, Sloveniya, Slovakiya, Estoniya, Finlandiya və s.) NATO-ya daxil olmuşdur.

NATO-nun məqsədi kollektiv müdafiə və sülhü (təhlükəsizliyi) qoruyub saxlamaq üçün bütün üzvlərin səylərini birləşdirməkdən ibarətdir. Bundan ötrü güclü hərbi struktur yaradılmışdır.

1994-cü ildə NATO çərçivəsində "Sülh naminə tərəfdaşlıq" adlı proqram qəbul edilmişdir. Hal-hazırda həmin proqramda 20 ölkə iştirak edir; onlar **tərəfdaş-dövlətlər** adlanır. Azərbaycan Respublikası "Sülh naminə tərəfdaşlıq" proqramında iştirak edən tərəfdaş-dövlətlər sırasına daxildir. Həmin proqramın qəbul edilməsi NATO və ayrı-ayrı tərəfdaş-dövlətlər arasında münasibətləri mühüm dərəcədə dəyişdirdi. Nəticədə 1997-ci ildə **Avro-Atlantik Tərəfdaşlıq Şurası** yaradıldı. Şura təhlükəsizlik və müdafiə məsələləri üzrə məşvərətçi orqandır; 20 tərəfdaş-dövlət NATO-nun üzvü olan dövlətlərlə birlikdə Şuranın məsləhətləşmələrində müntəzəm surətdə iştirak edir.

Şura NATO-nun ali siyasi və hərbi orqanıdır. Bu orqanda NATO-nun bütün üzvləri dövlət və hökumət başçıları, habelə xarici işlər nazirləri səviyyəsində təmsil olunmuşdur. Daimi orqan kimi Şura həftədə bir dəfə səfir rəngində daimi nümayəndələr səviyyəsində toplanır.

Kollektiv Avropa təhlükəsizliyi həm də **ATƏT çərçivəsində** təmin olunur. Bu təşkilat 1972-ci ildə dialoq və danışıqlar aparmaq məqsədinə xidmət edən **çoxtərəfli forum** kimi fəaliyyətə başlamışdır. Sonralar o, beynəlxalq konfrans, yəni **Avropa Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Müşavirəsi (ATƏM)** kimi tanınmış və fəaliyyət göstərmişdir. Məlum olduğu kimi, 1975-ci ildə Helsink şəhərində **ATƏM-in Yekun Aktı** qəbul edildi;

həmin akt 33 Avropa ölkəsi, ABŞ və Kanada kimi 2 Amerika qitəsi dövləti tərəfindən imzalandı. ATƏT-in formalaşması və yaranması da öz başlanğıcını məhz həmin sənədin – Yekun Aktının qəbul edilməsindən götürmüşdür. ATƏT bu gün dünyada ən böyük regional beynəlxalq dövlətlərarası təhlükəsizlik təşkilatı hesab olunur; onun tərkibinə hal-hazırda 57 dövlət daxildir. Üzv-dövlətlər sırasında Avropa dövlətlərindən başqa, postsovet ölkələri (Azərbaycan, Qazaxıstan, Özbəkistan və s.), habelə ABŞ və Kanada da vardır. Buna görə də, ATƏT-in fəaliyyət sferası Cənub-Şərqi Avropanı, Şərqi Avropanı, Qafqazı, Orta Asianı, Qərbi Avropanı və Şimali Amerikanı əhatə edir.

ATƏT çərçivəsində yüksək səviyyədə 6, xarici işlər nazirləri səviyyəsində isə 14 görüş keçirilmişdir. Bu görüşlər nəticəsində xeyli sayda sənəd qəbul edilmişdir; həmin sənədlərdən bəziləri kollektiv təhlükəsizliyin təmini barədə məsələlərə həsr olunmuşdur. Onların sırasında **Avropa Təhlükəsizlik Xartiyası** (1999-cu il) kimi sənədin adını, xüsusilə, çəkmək lazımdır; bu sənəddə Avropada təhlükəsizliyin təmin edilməsinin yolları, metod və vasitələri göstərilir.

ATƏT bir neçə istiqamətdə (iqtisadi əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi, insan hüquqlarının qorunması və s.) fəaliyyət göstərir.¹ Bu istiqamətlərdən biri də hərbi-siyasi sahədir. Nəzərdən qaçıрмаq olmaz ki, ATƏT-in səlahiyyətinə geniş dairədə hərbi-siyasi məsələlər daxildir. Bu beynəlxalq təşkilat çərçivəsində mübahisələrin (münaqişələrin) qarşısının alınması və tənzimlənməsi mexanizmi formalaşmışdır. ATƏT hərbi-siyasi məsələləri həll edərkən üzv-dövlətlərin öz üzərlərinə götürdükləri öhdəliklərə əsaslanır.

ATƏT hərbi-siyasi məsələlər sahəsində bir sıra vacib **funksiya** yerinə yetirir; həmin funksiyalar bunlardan ibarətdir:² 1) silahlanma üzərində nəzarətin həyata keçirilməsi; 2) sərhəd

¹ Международное право. Учебник / Отв. ред. В.И.Кузнецов, Б.Р.Тузмухамедов. М., 2007, с. 918.

² Международное право. Учебник / Под общ. ред. А.Я.Капустина. М., 2008, с.545-546.

tənzimlənməsinin həyata keçirilməsi; 3) terrorizmlə mübarizə işinin təşkil olunması; 4) ATƏT üzvü olan dövlətlər arasında hərbi münaqişələrin yaranması hallarının qarşısının alınması; 5) hərbi islahatlar aparılması; 6) polis əməliyyatlarının həyata keçirilməsi; 7) hərbi təhlükəsizliyin təmin olunmasının müşahidə edilməsi.

ATƏT bir neçə **məqsədə** xidmət edir; həmin məqsədlərdən bəziləri **təhlükəsizlik və hərbi-siyasi məsələlərlə** bağlıdır. Məsələn, Avropada sülh və təhlükəsizliyi təmin etmək, beynəlxalq gərginliyin azaldılmasını qoruyub saxlamaq və s. ATƏT-in məqsədləri sırasına aid olan məsələlərdir.

Təbii ki, Avropada təhlükəsizliyin beynəlxalq-hüquqi əsasları daim möhkəmləndirilməlidir. ATƏT-in həri-siyasi məsələlər sahəsində həyata keçirdiyi fəaliyyət məhz buna yönəlmişdir. Həmin sahədə, necə deyirlər, əldə olunan əsas nailiyyət bundan ibarətdir ki, ATƏT çərçivəsində mübahisələrin dinc yolla həll edilməsi mexanizmi yaradılmışdır. Bu mexanizmin hüquqi tənzimlənməsi bir sıra vacib sənəd vasitəsilə həyata keçirilir: 1) ATƏT-in Barışdırma Komissiyası haqqında Əsasnamə; 2) ATƏT çərçivəsində Barışq və Arbitraj haqqında Konvensiya; 3) Təyin edilmiş barışq haqqında Əsasnamə. Sadaladığımız sənədlər ATƏT çərçivəsində mübahisələri dinc tənzimləmənin beynəlxalq-hüquqi rejiminin əsası sayılır və həmin rejimi təmin edir.

Qeyd etməliyik ki, ATƏT çərçivəsində Avropa kollektiv təhlükəsizliyi bir neçə vacib elementdən ibarətdir; **etimad-inam tədbirlər sistemi yaratmaq** həmin elementlərdən biridir. Nəzərdən qaçırmmaq olmaz ki, ATƏT çərçivəsində belə sistem formalaşmışdır. Həmin sistemə bir sıra tədbir daxildir: illik hərbi informasiya mübadiləsi, qeyri-adi hərbi fəaliyyət sahəsində məsləhətləşmə və əməkdaşlıq mexanizmi, adi silahlanmanın məhdudlaşdırılması və s.

Adi silahlanmanın məhdudlaşdırılması haqqında ayrıca danışmaq lazımdır. Belə ki, ATƏT öz fəaliyyətində adi silahlanmanın məhdudlaşdırılmasına xüsusi diqqət yetirir. Bu sahədə

bir neçə sənəd qəbul edilmişdir: Avropada adi silahlı qüvvələr haqqında Müqavilə (1990-cı il), Avropada adi silahlı qüvvələrin şəxsi heyətinin sayı haqqında aparılan danışıqların Yekun Aktı (1992-ci il), Avropada adi silahlı qüvvələr haqqında Müqavilənin uyğunlaşdırılması barədə Saziş (1999-cu il) və s.¹

ATƏT çərçivəsində belə bir mexanizm yaradılmışdır ki, həmin mexanizmə görə, münaqişələrin qarşısı vaxtından əvvəl alınır, böhranlı vəziyyətlər nizama salınır və postmünaqişə bərpa olunur. ATƏT çərçivəsində elə əməliyyatlar aparılır ki, həmin əməliyyatlar sülhün qorunub saxlanmasına və təhlükəsizliyin təmin olunmasına yönəlmişdir.

ATƏT-in **missiyaları** haqqında, xüsusilə, danışmaq lazımdır. ATƏT tərəfindən göndərilən missiyaların mandatına müxtəlif işlər daxildir: vasitəçilik funksiyası (bu funksiya beynəlxalq mübahisələr həll olunan zaman yerinə yetirilir), postmünaqişənin bərpası və s. Missiya iki cür olur: 1) xüsusi məruzəçilər missiyası; 2) faktın müəyyən edilməsi üzrə missiya. ATƏT çərçivəsində münaqişəli vəziyyətin tənzimlənməsi üçün digər vasitələrdən də istifadə oluna bilər: sülhməramlı qüvvələr göndərmək, münaqişə tərəfdarlarını barışdırmaq və s.

Regional beynəlxalq təhlükəsizlik sistemi **Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatı** (ŞƏT) çərçivəsində də formalaşmışdır. Bu beynəlxalq təşkilatın tərkibinə üzv qismində 6 dövlət daxildir: Qazaxıstan, Qırğızıstan, Çin, Rusiya Federasiyası, Tacikistan və Özbəkistan. O, üzv-dövlətlərin aid olduğu regionda təhlükəsizliyin təmin edilməsində aktiv fəaliyyət həyata keçirir.

ŞƏT **Avrasiya regionunda** kollektiv təhlükəsizliyi təmin edən təşkilatdır. Lakin bu təşkilat çərçivəsində kollektiv təhlükəsizlik sisteminin yaradılması haqqında danışmaq hələ tezdir. Məsələn burasındadır ki, ŞƏT çərçivəsində Avrasiya regionunda kollektiv təhlükəsizlik sistemi formalaşma mərhələsindədir.

¹ *ATƏT haqqında daha ətraflı*: Бирюков П.Н. Международное право. Учебное пособие. М., 2006, с.332; *Avropa hüququ*. Dərslik / E.Ə.Əliyevin ümumi redaktəsi ilə. Bakı, 2015, III bölmə.

Avrasiya regionunda kollektiv təhlükəsizlik sistemi **Müstəqil Dövlətlər Birliyi** (MDB) çərçivəsində formalaşmışdır. MDB Avrasiya məkanında regional beynəlxalq təhlükəsizlik təşkilatı hesab edilir. Bu Birlik 1991-ci ildə postsovet məkanına daxil olan yeni müstəqil dövlətlər tərəfindən yaradılmışdır. Azərbaycan Respublikası MDB-nin üzvüdür; Ukrayna və Gürcüstan MDB-yə üzvlükdən çıxmışdır.

MDB-nin hüquqi əsası onun **Nizamnaməsi** hesab edilir ki, həmin sənəd 1993-cü ildə qəbul olunmuşdur. MDB-nin Nizamnaməsində nəzərdə tutulur ki, əgər üzv-dövlətlərdən hər hansı birinin və ya bir neçə üzv-dövlətin suverenliyi, təhlükəsizliyi və ərazi bütövlüyü və ya beynəlxalq sülh və təhlükəsizlik üçün təhdid yaranarsa, MDB üzvləri yaranmış təhlükəni aradan qaldırmağa yönələn tədbirlər görmək üçün qarşılıqlı məsləhətləşmələr həyata keçirir; belə halda, ilk növbədə, sülhməramlı əməliyyat aparılır. Həm də özünümüdafiə (fərdi və ya kollektiv formada) hüququnu həyata keçirmək üçün silahlı qüvvələrdən (hərbi-silahlı güc tətbiqindən) istifadə edilə bilər ki, bu, BMT Nizamnaməsinin 51-ci maddəsinə uyğundur.

Sözgedən nizamnamənin 2-ci maddəsinə uyğun olaraq, MDB bir neçə **vəzifə** yerinə yetirir. Beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyi təmin etmək üçün üzv-dövlətlər arasında əməkdaşlığı həyata keçirmək, silahların və hərbi xərclərin azaldılmasına yönələn tədbirlər görmək, nüvə silahları və digər kütləvi qırğın silah növlərini ləğv etmək, tam və ümumi tərksilaha nail olmaq, üzv-dövlətlər arasında yaranan mübahisə və münaqişələri dinc vasitələrlə həll etmək və s. məsələlər həmin vəzifələr sırasına daxildir.

Regional təhlükəsizlik təşkilatı kimi MDB-nin fəaliyyətinin hüquqi əsası həm də **Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi** sayılır. 1992-ci il mayın 15-də Daşkənd şəhərində imzalanan həmin Müqavilə əsasında keçmiş sovet respublikaları Kollektiv Təhlükəsizlik Müqavilə Təşkilatı (KTMT) yaratmışdır. Belə ki, Moskva sessiyasında (14 may 2002-ci il) qərara alındı ki, Kol-

lektiv təhlükəsizlik Müqaviləsi «Kollektiv Təhlükəsizlik Müqavilə Təşkilatı» adlı beynəlxalq quruma çevrilsin.

2002-ci ilin oktyabr ayında Kişinyov şəhərində sözügedən qurumun **Nizamnaməsi** qəbul edildi; eyni zamanda, həm də **Kollektiv Təhlükəsizlik Müqavilə Təşkilatının hüquqi statusu haqqında Saziş** imzalandı (2003-cü ildə qüvvəyə minmişdir). Bu sənədlərə uyğun olaraq, Kollektiv Təhlükəsizlik Müqavilə Təşkilatı öz hüquqi statusuna görə, beynəlxalq dövlətlər arasında hərbi-siyasi təşkilat hesab edilir. Bu təşkilatın üzvləri sırasına hal-hazırda 6 MDB ölkəsi daxildir: Belarus, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Rusiya Federasiyası, Tacikistan və Ermənistan.¹

Öz nizamnaməsinə uyğun olaraq, Kollektiv Təhlükəsizlik Müqavilə Təşkilatının **məqsədləri** bunlardan ibarətdir: 1) sülhü, beynəlxalq (regional) təhlükəsizliyi və sabitliyi möhkəmləndirmək; 2) üzv-dövlətlərin müstəqilliyini, ərazi bütövlüyünü və suverenliyini kollektiv əsasda müdafiə etmək (bu zaman siyasi tənzimətmə vasitələrindən istifadə olunmasına üstünlük verilir). Öz məqsədinə nail olmaq üçün Kollektiv Təhlükəsizlik Müqavilə Təşkilatının üzvü olan dövlətlər təşkilat çərçivəsində aşağıdakılara yönələn müvafiq tədbirlər görürlər:

- kollektiv təhlükəsizlik sisteminin formalaşdırılması;
- regional silahlı qrupların yaradılması;
- regional silahlı qrupların idarəetmə orqanlarının yaradılması;
- hərbi infrastrukturun yaradılması;
- silahlı qüvvələr üçün hərbi kadr və mütəxəssislərin hazırlanması;
- hərbi kadr və mütəxəssislərin lazımı silahlarla və hərbi texnika ilə təmin olunması.

Kollektiv Təhlükəsizlik Müqavilə Təşkilatının **strukturu** bir neçə orqandan ibarətdir.² Əsas orqan **Kollektiv Təhlükəsizlik**

¹ URL:<http://www.odkb-csto.org> (03.06.2018-ci il).

² Bu orqanlar barədə bax: Международное право. Учебник / Под ред. К.К.Гасанова. М., 2008, с. 314.

Şurası hesab olunur. Bu orqan Kollektiv təhlükəsizlik Müqaviləsinə (1992-ci il) və Kollektiv Təhlükəsizlik Şurasının Əsasnaməsinin təsdiq edilməsinə dair Sazişə (1992-ci il) uyğun olaraq yaradılmışdır.

Şuranın tərkibinə **MDB dövlət başçıları** daxildir. Şura MDB çərçivəsində sülh və təhlükəsizliyin təmin olunması məqsədilə əməliyyatlar aparılması və silahlı qüvvələrdən istifadə olunması barədə qərar qəbul edir və bu barədə BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasına və ATƏT-ə dərhal məlumat verilir.

Şuranın tərkibinə həm də **Birləşmiş Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı** daxildir. Belə ki, MDB çərçivəsində Birləşmiş Silahlı Qüvvələr yaradılmışdır. Buraya MDB üzvü olan ölkələrin silahlı qüvvələrindən ayrılmış qoşunlar, qüvvələr və onları idarəetmə orqanları daxildir; bunlar Birləşmiş Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanına tabedirlər. Lakin onlar öz dövlətlərinin hərbi idarəetmə orqanlarının bilavasitə təbəçiliyində qalırlar. Ali Baş Komandan Şuranın qərarı ilə təyin olunur. Şuranın qərarı ilə həm də Baş katib vəzifəyə təyin edilir.

Beləliklə, MDB çərçivəsində hərbi-siyasi əməkdaşlıq həyata keçirilir və kollektiv təhlükəsizlik təmin olunur. Təsadüfi deyil ki, MDB Nizamnaməsinin III bölməsi məhz hərbi-siyasi əməkdaşlıq və kollektiv təhlükəsizliyin təmin edilməsi məsələlərinə həsr olunmuşdur.

Kollektiv təhlükəsizlik Müqaviləsinin 4-cü maddəsində göstərilir ki, əgər iştirakçı-dövlətlərdən biri hər hansı dövlət tərəfindən təcavüzə məruz qalarsa, bu onu ifadə edir ki, müqavilə-iştirakçısı olan bütün dövlətlərə qarşı təcavüz aktı həyata keçirilmişdir; əgər iştirakçı-dövlətlərdən birinə qarşı təcavüz aktı həyata keçirilərsə, bütün qalan iştirakçı-dövlətlər ona hərbi yardım da daxil olmaqla, lazımı köməklik göstərməli və müvafiq tədbirlər görməlidirlər.

MDB çərçivəsində həm də **sülhün qorunub saxlanmasına yönələn əməliyyatlar** aparılır. Bu, MDB üzvü olan ölkələrin hərbi-siyasi əməkdaşlığı çərçivəsində vacib istiqamətlərdən biri sayılır. Belə əməliyyatların həyata keçirilməsi ilə bağlı münasibətlər Hərbi müşahidəçi qruplar və MDB-də sülhün qorunub

saxlanması üzrə kollektiv qüvvələr haqqında Sazişlə tənzimlənilir; bu sənəd, qısaca olaraq, «1992-ci il Sazişi» adlanır; həmin Sazişə üç Protokol əlavə olunmuşdur. Protokollar 1992-ci il mayın 15-də və iyunun 16-da Daşkənd şəhərində qəbul edilmişdir; onlar «Daşkənd protokolları» kimi tanınır.

MDB məkanında əməkdaşlıq həm də **subregional əsaslarla** həyata keçirilir. Söhbət, hər şeydən əvvəl, **Demokratiya və İqtisadi İnkişaf Naminə Təşkilatından** (GUAM) gedir. Beynəlxalq (regional) təhlükəsizliyi və sabitliyi möhkəmləndirmək bu təşkilatın məqsədlərindən biri hesab edilir; onun tərkibinə Gürcüstan, Ukrayna, Azərbaycan və Moldova daxildir.

Regional kollektiv təhlükəsizlik sistemi həm də Amerika və Afrika qitələrində, Yaxın və Orta Şərqdə yaradılmışdır. Adıçəkilən regionlarda kollektiv təhlükəsizlik ayrı-ayrı müxtəlif regional beynəlxalq (dövlətlərarası) təşkilatlar çərçivəsində təmin olunur. Təsadüfi deyil ki, regional (dövlətlərarası) beynəlxalq təşkilatların nizamnamələri regional səviyyədə təhlükəsizliyi təmin etməyin hüquqi mexanizmini müəyyənləşdirir;¹ bu sənədlər regional kollektiv təhlükəsizlik sistemlərini nəzərdə tutur.

Amerika qitəsində regional kollektiv təhlükəsizlik **Amerika Dövlətləri Təşkilatı** (ADT) çərçivəsində təmin olunur. O, Amerikada əsas regional kollektiv təhlükəsizlik təşkilatı kimi tanınır. Bu təşkilat müvafiq nizamnamə əsasında fəaliyyət göstərir və həmin sənədin 2-ci maddəsində onun öz məqsədləri göstərilir. Qitədə sülh və təhlükəsizliyi möhkəmləndirmək, üzv-dövlətlər arasında yaranan mübahisələrin dinc vasitələrlə həllini təmin etmək, təcavüz aktı həyata keçirilən zaman dövlətlərin birgə hərəkətlərini təmin etmək və adi silahlanmanın effektiv məhdudlaşdırılmasına nail olmaq təşkilatın güddüyü məqsədlərdən sayılır. 1948-ci ildə yaradılan təşkilatın 2003-cü ilin oktyabr ayında xüsusi konfransı keçirildi; həmin konfransda **Amerikanın təhlükəsizliyi haqqında Bəyannamə** qəbul edildi. Bu sənədin qəbul olunması ilə müasir regional təhlükəsizlik

¹ Международное право. Учебник / Отв.ред. А.А.Ковалев, С.В.Черниченко. М., 2008, с.762.

konsepsiyasının əsası qoyuldu. ADT-nin regional təhlükəsizlik konsepsiyası çoxaspektli olub bir neçə məsələni əhatə edir: hərbi təhlükəsizlik; beynəlxalq terrorçuluqla və mütəşəkkil cinayətkarlığın ən təhlükəli növləri ilə mübarizə sahəsində əməkdaşlığın həyata keçirilməsi və s.

ADT Nizamnaməsinin 25-ci maddəsində deyilir ki, Amerika dövlətlərinin birinə edilən təcavüz qalan bütün üzv-dövlətlərin təcavüzə məruz qalmasını ifadə edir. Nizamnamə müəyyən edir ki, əgər istənilən Amerika dövlətinin ərazi toxunulmazlığı və ya ərazi bütövlüyü, suverenliyi və yaxud siyasi müstəqilliyi silahlı hücum nəticəsində pozularsa, onda kollektiv özünümüdafiə hüququ həyata keçirilir; bu zaman, təbii ki, hərbi xarakterli tədbirlər görülür.

Afrika qitəsində regional kollektiv təhlükəsizlik **Afrika İttifaqı** kimi beynəlxalq dövlətlərarası təşkilat çərçivəsində təmin olunur. Bu qurum 2000-ci ildə Afrika Birliyi Təşkilatının bazası əsasında təsis edilmişdir; həmin ildən o, Afrika Birliyi Təşkilatını əvəz edir və fəaliyyət göstərir. Afrika Birliyi Təşkilatı isə Afrika dövlətlərinin suverenliyi, ərazi bütövlüyü və müstəqilliyini müdafiə etmək məqsədilə 1963-cü ildə Əddis-Əbəbə şəhərində (Həbəşistan) keçirilən III konfransda təsis olunmuşdu. Afrika İttifaqı həm də regionda sülh və təhlükəsizliyin təmin edilməsi işləri ilə məşğul olur. Buna görə də, o, regional kollektiv təhlükəsizlik təşkilatı kimi tanınır.

Ərəb Dövlətləri Liqası çərçivəsində Yaxın və Orta Şərq regionunda kollektiv təhlükəsizlik təmin olunur. O, həmin bölgədə fəaliyyət göstərən əsas regional kollektiv təhlükəsizlik təşkilatı hesab edilir. 22 mart 1945-ci il tarixdə Ərəb ölkələrinin Qahirə şəhərində keçirilən beynəlxalq konfransında təsis edilən həmin təşkilatın fəaliyyətində hərbi-siyasi və təhlükəsizlik məsələləri prioritet əhəmiyyət kəsb edir. Bu, onunla izah olunur ki, «Yaxın Şərq problemi» kimi tanınan aktual məsələ mövcuddur. Belə ki, birinci, bu günə kimi Fələstin məsələsi həll edilməmişdir; ikinci, Ərəb-İsrail münasibətləri tənzimlənməmiş halda qalır; üçüncü, Livanda qeyri-sabit vəziyyət möv-

cud olmaqda davam edir; dördüncü, İraqda gərgin vəziyyət hökm sürür; beşinci, «İŞİD» terrorçuları ilə mübarizə aparılır və s.

Ərəb Dövlətləri Liqasının Nizamnaməsi onun fəaliyyətinin hüquqi əsası sayılır ki, o, 1945-ci ildə qəbul olunmuşdur. Nizamnamə **Pakt** adlanır. Pakta uyğun olaraq, üzv-dövlət silahlı hücumla məruz qalarsa və ya silahlı hücum təhlükəsi yaranarsa, o, dərhal Şuranın çağırılmasını tələb edə bilər; Şura təşkilatın əsas orqanı sayılır. Bu kimi hallarda üzv-dövlətə edilən təcavüzü dəf etmək üçün qısa müddət ərzində Şura toplanır. Şura üzv-dövlətə qarşı edilən təcavüzü aradan qaldırmaq üçün zəruri olan tədbirlər görülməsi barədə müvafiq qərar qəbul edir; qəbul edilmiş qərar üzv-dövlətlər üçün məcburidir.

Ərəb Dövlətləri Liqası Paktının müddəalarını Üzv-dövlətlərin birgə müdafiə olunması və onlar arasında iqtisadi əməkdaşlığın həyata keçirilməsi haqqında Müqavilə, habelə Hərbi sahədə əməkdaşlıq barədə Protokol dəqiqləşdirir və konkretləşdirir. Həmin müqavilənin 2-ci maddəsində nəzərdə tutulur ki, əgər iştirakçı-dövlətlərdən birinə və ya bir neçəsinə silahlı hücum olarsa, bu, həminin təcavüzə məruz qalmasını ifadə edir. Bu zaman fərdi və kollektiv özünümüdafiə hüququ həyata keçirilir, təcavüz qurbanı olan dövlətə qalan iştirakçı-dövlətlər tərəfindən malik olduqları vasitələrlə yardım göstərilir. Hətta, belə hallarda təcavüzü dəf etmək, sülh və təhlükəsizliyi bərpa etmək üçün silahlı qüvvələrdən istifadə və hərbi güc tətbiq oluna bilər. Görülmüş hərbi-silahlı xarakterli tədbirlər barədə Şuraya (Paktın VI maddəsi), habelə BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasına (BMT Nizamnaməsinin 51-ci maddəsi) dərhal məlumat verilməlidir.

Kollektiv təhlükəsizlik həm də **Cənub-Şərqi Asiya** bölgəsində təmin olunur. Bu məsələdə 1954-cü ildə imzalanmış **Cənub-Şərqi Asiyanın kollektiv müdafiəsi haqqında Müqavilə** (Manil Paktı) böyük əhəmiyyət kəsb edir. Müqavilə 8 dövlət (ABŞ, Böyük Britaniya, Fransa, Avstraliya, Yeni Zelandiya, Pakistan, Tailand və Filippin) tərəfindən imzalanmışdır. Onun

4-cü maddəsində göstərilir ki, əgər tərəflərdən birinə silahlı hücum olarsa, iştirakçı-dövlətlər təcavüzü dəf etmək üçün fərdi və kollektiv yardım göstərilər; görülmüş tədbirlər barədə dərhal BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasına məlumat verilir¹.

Cənub-Şərqi Asiya ölkələri arasında regional əməkdaşlıq həm də **Cənub-Şərqi Asiya ölkələri Assosiasiyası** (ASEAN) çərçivəsində həyata keçirilir; bu təşkilat 1967-ci ildə Banqkok şəhərində (Tailand) keçirilən təsis konfransında yaradılmışdır.² Onun təsis edilməsi haqqında Bəyannamədə göstərilir ki, regional sülh və sabitliyin təmin olunmasına kömək etmək təşkilatın məqsədlərindən biri sayılır. 1976-cı ildə ASEAN üzvü olan dövlətlər öz aralarında Cənub-Şərqi Asiyada əməkdaşlıq və dostluq haqqında Müqavilə imzaladılar ki, bu regionda sülh və təhlükəsizliyin təmin olunmasında həmin Müqavilə mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Lakin, bütün bunlara baxmayaraq, hələ söyləyə bilmərik ki, Asiyada kollektiv təhlükəsizlik sistemi mövcuddur. Məsələn burasındadır ki, indiyə kimi Ümumasiya regional kollektiv təhlükəsizlik təşkilatının özü yaradılmamışdır. Axı, regional kollektiv təhlükəsizlik regional beynəlxalq (dövlətlərarası) təşkilatlar çərçivəsində təmin edilir.³

17.3. Beynəlxalq publik təhlükəsizlik hüququnun digər institutları

17.3.1. Tərk-silah etmə hüququ

Tərk-silah etmə hüququ beynəlxalq publik təhlükəsizlik hüququnun vacib institutlarından biridir. Ona görə ki, həmin institut tərk-silah etmə, yəni silahsızlanma ilə bağlı münasibətləri tənzim edir. Nəzərdən qaçıрмаq olmaz ki, möhkəm sülh və təhlükəsizliyin təmin edilməsi tərk-silah tədbirləri olmadan

¹ Бирюков П.Н. Международное право. Учебное пособие. М., 2006, с.402-403.

² URL:<http://www.ru.m.wikipedia.org> (03.06.2018-ci il).

³ Международное право. Учебник / Отв.ред. Г.М.Мелков. М., 2011, с.337.

mümkün deyil.¹ Unutmaq olmaz ki, BMT Nizamnaməsində tərک-silah etmə kimi xüsusi prinsip ifadə edilmişdir. Məhz bu prinsipin realizə olunması beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Tərک-silah etmə prinsipi beynəlxalq publik təhlükəsizlik hüququnun sahəvi (xüsusi) prinsiplərindən biri kimi tanınır. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, həmin prinsip ABŞ və NATO terminologiyası ilə silahlanmaya nəzarət olunması prinsipi adlanır. Tərک-silah etmə prinsipinə görə, müharibə aparmağın maddi vasitəsi olan silahlar azaldılmalı və nəticədə tam ləğv edilməlidir.²

Tərк-silah etmə hüququ dedikdə tərк-silah olunma (silahsızlanma) sahəsində yaranan ictimai münasibətləri tənzimləyən beynəlxalq publik hüquq normalarının sistemi başa düşülür. Bu normalar öz rəsmi-normativ ifadəsini, əsasən, beynəlxalq müqavilələrdə tapmışdır. Nəzərdən qaçıрмаq olmaz ki, tərк-silah etmə sahəsində xeyli sayda çoxtərəfli və ikitərəfli beynəlxalq müqavilələr bağlanmışdır; həmin müqavilələr tərк-silah etmə ilə bağlı məsələlərin tənzimlənməsinə həsr olunmuşdur. Bəs, tərк-silah etmə dedikdə nə başa düşülür?

Tərк-silah etmə dedikdə kompleks xarakterli elə tədbirlər başa düşülür ki, həmin tədbirlər dövlətlərin və hərbi blokların malik olduqları silahların məhdudlaşdırılmasına, azaldılmasına və ya tam ləğvinə yönəlir. Belə tədbirlər sülh və təhlükəsizliyi qoruyub saxlamağın, habelə müharibələrin qarşısını almağın ən effektiv beynəlxalq-hüquqi vasitələrindən biridir.

Tərк-silah etmə beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin olunma vasitəsidir. Aydın bir həqiqətdir ki, müharibə aparmaq vasitəsi olan silahların azaldılması, məhdudlaşdırılması və ləğv edilməsi beynəlxalq münasibətlərin köklü şəkildə sağlamlaşdırılması üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir. Beynəlxalq publik təhlükəsizlik hüququnun əsas institutlarından biri kimi tərк-silah etmə hüququ belə bir vacib prinsipdən çıxış edir ki, müharibə apar-

¹ Тимченко Л.Д. Международное право. Учебник. Харьков, 2004, с.250.

² *Bu prinsip barədə daha ətraflı*: Международное право. Учебник / Под общ. ред. А.Я.Капустина. М., 2008, с.537.

maq vasitəsi olan silahlar dövlətlərin özlərini müdafiə etmələri üçün lazım olan səviyyəyə qədər azaldılmalıdır. Başqa sözlə, silahlar mümkün dərəcədə minimum həddə olmalıdır. Bu isə, təbii ki, beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin təmin edilməsi üçün nə qədər əhəmiyyətlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq sülh və təhlükəsizlik möhkəm təmələ əsaslanmalıdır; belə təməlin yaradılması üçün isə həm hüquqi, həm də siyasi təminatların mövcudluğu tələb edilir. Zəruri və lazım olan təminatlardan biri məhz tərk-silah etmənin həyata keçirilməsidir. Tərk-silah etmə hüquq institutunun əhəmiyyəti də bundan ibarətdir.

Tərk-silah etmə hüquq institutunun əsas mənbəyi **beynəlxalq müqavilələr** hesab edilir. Söhbət, ilk növbədə, **universal beynəlxalq müqavilələrdən** gedir (məsələn, Nüvə silahının yayılmaması haqqında 1968-ci il Müqaviləsi və s.). Tərk-silah etmə hüququnun mənbəyi qismində həm də **regional beynəlxalq müqavilələr** çıxış edə bilər (məsələn, Latin Amerikasında nüvə silahının qadağan edilməsi haqqında 1967-ci il Müqaviləsi). Bunlardan başqa, **ikitərəfli beynəlxalq müqavilələr** də tərk-silah etmə hüququnun mənbəyi kimi tanınır (məsələn, 2002-ci ildə ABŞ və Rusiya Federasiyası arasında strateji hücum potensiallarının azaldılması haqqında ikitərəfli Müqavilə bağlanmışdır).

Beynəlxalq müqavilələr sırasında BMT Nizamnaməsinin adını, xüsusilə, çəkmək lazımdır. Bu beynəlxalq-hüquqi sənəd tərk-silah etmənin ümumi beynəlxalq-hüquqi əsası sayılır. Belə ki, BMT-nin Nizamnaməsində elə beynəlxalq-hüquqi əsaslar nəzərdə tutulur ki, həmin əsaslar vasitəsi ilə tərk-silah etmə həyata keçirilir.

Tərk-silah etmə hüququnun mənbəyi qismində həm də **beynəlxalq dövlətlərarası təşkilatların qərarları (qətnamələri)** çıxış edir. Belə qərarlar (qətnamələr) tərk-silah etmə hüququnun yardımçı mənbəyi hesab edilir. Beynəlxalq dövlətlərarası təşkilatlardan biri olan BMT beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin qorunub saxlanmasına yönələn müəyyən vəzifələr yerinə yetirir.

Türk-silah etmə sahəsində beynəlxalq publik hüquq normaları müəyyənləşdirmək və realizə etmək həmin vəzifələrdən biridir.

Beynəlxalq təşkilatlar çox vaxt **forum** rolunu oynayır ki, forumda türk-silah etmə və silahların məhdudlaşdırılması sahəsində beynəlxalq publik hüquq normaları işlənib hazırlanır. BMT çərçivəsində bu məsələlərlə **Baş Assambleya** məşğul olur. Bildiyimiz kimi, Baş Assambleya BMT-nin əsas orqanlarından biri sayılır. Bu orqanın fəaliyyət predmetinə bir sıra vacib məsələ aiddir; türk-silah etmə həmin məsələlərdən biridir. Baş Assambleya elə bir orqandır (beynəlxalq forumdur) ki, burada türk-silah etmə məsələləri müzakirə edilir və həll olunur. BMT Nizamnaməsinin 11-ci maddəsində deyilir ki, Baş Assambleya beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin qorunub saxlanması işində əməkdaşlıq etməyin ümumi prinsiplərini, o cümlədən türk-silah etməni və silahlanmanın tənzimlənməsini müəyyənləşdirən prinsiplərə baxır. Baş Assambleya özünün türk-silah etməyə dair növbəti və xüsusi sessiyalarında həmin prinsipləri nəzərdən keçirir. Bu orqan türk-silah etmə sahəsində BMT-yə və onun əsas orqanlarından biri olan Təhlükəsizlik Şurasına tövsiyələr edir; türk-silah etməyə dair tövsiyələr həm də üzv-dövlətlər üçündür.

Baş Assambleya tərəfindən türk-silah etməyə dair bir sıra qətnamə qəbul olunmuşdur. Onun ilk qətnaməsi 20 noyabr 1959-cu il tarixə təsadüf edir ki, həmin qətnamə ümumi və tam türk-silah olunmaya həsr edilmişdir. Bundan başqa, adıçəkilən orqanın növbəti üç xüsusi sessiyalarında (söhbət 1978, 1982 və 1998-ci illərdə keçirilmiş türk-silah etməyə həsr olunan sessiyalardan gedir) bir sıra sənəd qəbul edilmişdir ki, həmin sənədlər tövsiyə xarakterlidir.

1961-ci ildən başlayaraq Baş Assambleya nüvə silahının tətbiqinin qadağan olunması haqqında bir sıra qətnamə qəbul etmişdir. Bu qətnamələr nüvə silahının tətbiqinin qarşısının alınmasında xüsusi əhəmiyyətə malikdir.¹

¹ *Daha ətraflı:* Лукашук И.И. Международное право. Особенная часть. Учебник. М., 1998, с.229-231.

Baş Assambleya tərk-silah etmə məsələləri ilə məşğul olan iki orqana malikdir: 1) Tərk-silah Etmə və Beynəlxalq Təhlükəsizlik Komitəsi (ona Birinci Komitə deyilir); 2) Tərk-silah Etmə Komissiyası. **Birinci Komitə** çərçivəsində nüvə sınaqlarının qadağan olunması, qızgın silahlanmanın dayandırılması, nüvə tərk-silah olunmanın həyata keçirilməsi, kütləvi qırğın silahları istehsalının, saxlanması və yayılmasının qadağan olunmasına yönələn beynəlxalq əməkdaşlıq kimi məsələlərə baxılır.

Tərk-silah Etmə Komissiyası Baş Assambleya yanında 1978-ci ildə yaradılmışdır. Baş Assambleyanın məşvərətçi orqanı olan həmin Komissiya tərk-silah etmə sahəsində müxtəlif məsələlərə baxır. Sözügedən komissiya həm də tərk-silah etməyə dair tövsiyələr qəbul edir, Baş Assambleyanın tərk-silah etməyə həsr olunan xüsusi sessiyalarında qəbul edilən qərarların və tövsiyələrin həyata keçirilməsini təmin edir.

Tərk-silah Etmə Konfransı haqqında da danışmaq lazımdır. Konfrans BMT-nin elə bir yeganə çoxtərəfli danışıqlar forumudur ki, bu forumda tərk-silah etməyə dair sazişlər hazırlanır; hal-hazırda 65 dövlətdən ibarət olan həmin forum (orqan) konsensus əsasında fəaliyyət göstərir.¹ Onun əsas işi tərk-silah etmə haqqında beynəlxalq sazişlər hazırlamaqdan ibarətdir; sonra isə həmin sazişlər iştirakçı-dövlətlər tərəfindən imzalanır. Tərk-silah Etmə Konfransı çərçivəsində XX əsrin 90-cı illərində imzalanmaq üçün iki beynəlxalq-hüquqi sənəd hazırlanmışdır ki, bu sənədlərdən biri kimyəvi silahın qadağan edilməsinə dair 1993-cü il Konvensiyası, digəri isə nüvə sınaqlarının ümumi qadağan olunması barədə 1996-cı il Müqaviləsidir.

Tərk-silah etmə məsələləri ilə həm də BMT-nin **Təhlükəsizlik Şurası** kimi orqan məşğul olur. Bu orqanın üzərinə silahlanmanı tənzimləmə sistemi planının işlənilməsinə görə məsuliyyət düşür ki, həmin sistem planı BMT-nin üzvü olan bütün dövlətlərin nəzərinə çatdırılır. Silahlanmanı tənzimləmə

¹ URL:<http://www.un.org> (03.06.2018-ci il).

sistemi Hərbi-Ştab Plan Komitəsinin köməyi ilə formalaşır; bu komitənin dəstəyi ilə həm də tərk-silah etmə sistemi yaradıla bilər (BMT Nizamnaməsinin 26-cı və 47-ci maddələri). Sözügedən komitə silahlanmanı tənzimetmə sisteminin yaradılmasında BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasına kömək edir. Həmin komitə silahlanmanı tənzimetməyə və tərk-silah etməyə aid olan məsələlərdə məsləhətlər verir və yardım göstərir.

Tərk-silah etmə məsələləri ilə həm də **regional beynəlxalq kollektiv təhlükəsizlik təşkilatları** (Afrika İttifaqı, ADT, Ərəb Dövlətləri Liqası, ATƏT, NATO, MDB və s.) məşğul olur. Həmin təşkilatların nizamnamələri onları tərk-silah etmə məsələləri ilə məşğul olmaq səlahiyyəti ilə təmin edir. Belə təşkilatlar məhz öz nizamnamə səlahiyyətləri çərçivəsində fəaliyyət göstərirlər.

Məlum olduğu kimi, tərk-silah etmə və silahların məhdudlaşdırılması haqqında bir sıra beynəlxalq müqavilə bağlanmışdır. Həmin müqavilələrdə nəzərdə tutulmuş qaydada müəyyən orqanlar təsis edilmişdir. Məsələn, Kimyəvi silahın hazırlanması, istehsal edilməsi, ehtiyatının yığılması, tətbiqinin qadağan olunması və məhv edilməsi haqqında Konvensiya (1993-cü il) əsasında Kimyəvi Silahı Qadağanetmə Təşkilatı təsis edilmişdir; 1967-ci ildə Latın Amerikasında nüvə silahının qadağan edilməsi haqqında Müqavilə bağlanmış və bu müqavilə əsasında Nüvə Silahını Qadağanetmə Agentliyi kimi regional təşkilat təsis edilmişdir. Müəyyən dərəcədə hüquqyaradıcılıq funksiyasını yerinə yetirən bu kimi təşkilatlar tərk-silah etmə sahəsində xeyli işlər görərək, bu gün də öz fəaliyyətlərini davam etdirirlər.

17.3.2. Kütləvi qırğın silahlarına dair münasibətlərin beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsi

Tərk-silah etmə hüququnun yerinə yetirdiyi funksiyalardan biri kütləvi qırğın silahları ilə bağlı münasibətləri nizama salmaqdan ibarətdir; kifayət dərəcədə mövcud olan beynəlxalq publik hüquq normaları məhz kütləvi qırğın silahları sahəsində münasibətlərin tənzimlənməsinə həsr olunmuşdur.

Kütləvi qırğın silahları bəşəriyyət və insanlıq üçün böyük təhlükə törədir. Buna görə BMT öz fəaliyyətində kütləvi qırğın silahlarının azaldılmasına, son nəticədə isə onların ləğvinə nail olunmasına prioritet əhəmiyyət verir. Son dövrlərdə baş verən hadisələr göstərir ki, beynəlxalq terrorçuluğun fəallaşması şəraitində kütləvi qırğın silahlarının terrorçuların əlinə keçmək təhlükəsi xeyli artmışdır. Onların terrorçuların əlinə düşməsi isə, əlbəttə, ağlasığmaz dağıntılar deməkdir; bu, həm də beynəlxalq sülh və təhlükəsizlik işi üçün son dərəcə mənfi nəticələrə səbəb ola bilər. Odur ki, beynəlxalq birliyin söyləri nəticəsində çoxsaylı beynəlxalq-hüquqi sənədlər hazırlanıb qəbul edilmişdir; həmin sənədlər kütləvi qırğın silahlarının azaldılmasına və ləğvinə həsr edilmişdir. Bəs, kütləvi qırğın silahları dedikdə nə başa düşülür?

Kütləvi qırğın silahlarına hələ 1948-ci ildə BMT tərəfindən anlayış verilmişdir. Həmin anlayışa görə, atom partlayışı ilə müşayiət olunan, radioaktiv materiallar vasitəsi ilə təsir edən, öldürmə (məhv etmə) xüsusiyyətinə malik olan kimyəvi və bioloji silahlar **kütləvi qırğın silahları** hesab edilir. Əgər bu növ silahlar tətbiq edilərsə, onların qurbanlarının sayı milyonları ötüb keçəcəkdir. Təsadüfi deyil ki, həmin müharibə aparmaq vasitəsi «kütləvi qırğın silahı» adlanır.

BMT tərəfindən kütləvi qırğın silahlarına verilən anlayışdan məlum olur ki, onların üç növü fərqləndirilir. Beynəlxalq hüquq dərsliklərində də kütləvi qırğın silahları üç əsas növə bölünür:¹ 1) bioloji (bakterioloji) silah; 2) kimyəvi silah; 3) nüvə silahı.

17.3.2.1. Bioloji (bakterioloji) silahın beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsi

Kütləvi qırğın silah növlərindən biri olan **bioloji (bakterioloji) silah** müharibə aparmaq vasitəsi kimi hələ Cenevrə Proto-

¹ Международное публичное право. Учебник / Отв. ред. К.А.Бекяшев. М., 2009, с. 490-493.

kolu (1925-ci il) ilə qadağan edilmişdi. Daha sonra 1972-ci ildə bu növ kütləvi qırğın silahına dair beynəlxalq müqavilə imzalanmışdır; həmin sənəd belə adlanır: **Bakterioloji (bioloji) və toksik silah ehtiyatlarının hazırlanmasının, istehsalının və yığılmasının qadağan olunması və onların məhv edilməsi haqqında Konvensiya**. Konvensiya 26 mart 1975-ci il tarixdə qüvvəyə minmişdir; üzv-dövlətlərin sayı 163-ə çatmışdır.¹ Azərbaycan Respublikası da konvensiya-iştirakçısı olan dövlətlər sırasına daxildir. Dünyanın əksər dövlətləri iştirak etdiyinə görə Konvensiya universal xarakterə malikdir; o, həm də müddətsiz hüquqi qüvvəyə malik olan beynəlxalq müqavilədir. Belə ki, konvensiyanın qüvvədəolma müddəti hər hansı vaxt dövrü ilə məhdudlaşmır.

Konvensiya, özünün də adından göründüyü kimi, bakterioloji (bioloji) silahın hazırlanmasını, istehsalını və s. əməlləri qadağan edir. Buna görə konvensiya beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsi üçün vacib əhəmiyyətə malikdir. Həmin sənəd dövlətlərin üzərinə belə bir beynəlxalq öhdəlik qoyur ki, kütləvi qırğın silahı olduğuna görə bakterioloji (bioloji) silah qadağan edilməlidir. Konvensiya dövlətlərin üzərinə kütləvi qırğın silahlarının qadağan olunmasına dair beynəlxalq öhdəlik qoyan ilk universal müqavilə sayılır; konvensiya həm də bakterioloji (bioloji) silahların məhv edilməsi haqqında beynəlxalq öhdəlik yaradır.

Lakin konvensiyanın yerinə yetirilməsi üzərində mükəmməl nəzarət-yoxlama mexanizmi hələlik yaradılmamışdır. Belə ki, konvensiyanın müddəalarına nəzarət olunması haqqında müvafiq protokol qəbul edilməmişdir. Nəzarət-yoxlama işini həyata keçirmək üçün konvensiya-iştirakçısı olan dövlətlərin **beynəlxalq konfransı** çağırılır ki, konfrans konvensiyanın müddəalarına baxır; altı belə konfrans (sessiya) keçirilmişdir.²

¹ URL:<http://www.ria.ru> (03.06.2018-ci il).

² URL:<http://www.un.org> (03.06.2018-ci il).

17.3.2.2. Kimyəvi silahın beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsi

Kütləvi qırğın silah növü kimi **kimyəvi silahın** da beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsi həyata keçirilir. Kimyəvi silahın tənzimlənməsini həyata keçirmək üçün ayrıca sənəd mövcuddur ki, həmin sənəd kimyəvi silahın beynəlxalq-hüquqi cəhətdən nizamlanmasının əsası sayılır. Söhbət **Kimyəvi silahın hazırlanması, istehsal edilməsi, ehtiyatının yığılması, tətbiqinin qadağan olunması və məhv edilməsi haqqında Konvensiyadan** (1993-cü il) gedir. Konvensiya 1997-ci ildə qüvvəyə minmişdir; əksər dövlətlər konvensiya-iştirakçısıdır. Azərbaycan Respublikası da konvensiya-iştirakçısı olan dövlətlər sırasına daxildir.

Konvensiya aşağıdakı hərəkətləri qadağan edir: kimyəvi silah hazırlama, kimyəvi silah istehsal etmə, kimyəvi silah əldə etmə, kimyəvi silah yığma, kimyəvi silah saxlama, kimyəvi silahdan istifadə etmə, kimyəvi silahı birbaşa və ya dolayı yolla başqasına vermə, kimyəvi silahı tətbiq etmək üçün hər hansı hərbi hazırlıq işi görmə və s.

Konvensiya sadalanan hərəkətləri etməməyi iştirakçı-dövlətlərin üzərinə beynəlxalq öhdəlik kimi qoyur. Konvensiya iştirakçı-dövlətlər üzərinə həm də belə bir öhdəlik qoyur ki, kimyəvi silah məhv edilməlidir. Bundan başqa, iştirakçı-dövlətlərin üzərinə kimyəvi silah istehsal edən obyektləri məhv etmək kimi öhdəlik də düşür. Bu cür öhdəlikləri iştirakçı-dövlətlər konvensiya qüvvəyə mindikdən sonra iki il ərzində yerinə yetirməyə başlamışdır.

Konvensiya iştirakçı-dövlətlərin üzərlərinə həm də kimyəvi silah ehtiyatlarını məhv etmək öhdəliyi qoyur; hətta konvensiyada kimyəvi silah ehtiyatlarının məhv olunmasına dair qrafik də göstərilmişdir. Qrafikə əməl etməklə iştirakçı-dövlətlər kimyəvi silah sahəsində tərk-silah etməni həyata keçirirlər.

Konvensiya iştirakçı-dövlətlərə imkan verir ki, onlar kimyəvi silahı məhv etmə metodlarını özləri müstəqil surətdə müəy-

yənləşdirsinlər. Bu zaman həm də kimyəvi silahı məhv etmə prosesi elmin son nailiyyətlərinə cavab verməlidir. Məhv etmə prosesi xüsusi avadanlıqlarla təmin edilmiş obyektlərdə həyata keçirilir. Torpağa basdırmaq, suya tökmək və ya açıq havada yandırmaq yolu ilə kimyəvi silahın məhv edilməsinə yol verilmir.

Konvensiya **Kimyəvi Silahı Qadağanetmə Təşkilatı** yaradılmasını nəzərdə tutur və belə təşkilat təsis edilmişdir; Haaqa şəhərində (Niderland) yerləşən bu təşkilat kimyəvi silah sahəsində türk-silah etmə məsələləri ilə məşğul olur. Həmin təşkilatın əsas vəzifəsi konvensiyaya əməl olunub-olunmamasını yoxlamaqdan, iştirakçı-dövlətlər arasında əməkdaşlıq və məsləhətləşmə üçün forumu təmin etməkdən ibarətdir.¹

17.3.2.3. Nüvə silahının beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsi

Kütləvi qırğın silah növlərindən biri də **nüvə silahıdır** və onun beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsi, xüsusilə, aktual məsələ sayılır; yüz milyonlarla adamın məhvinə səbəb ola bilən nüvə silahı bəşəriyyət və insanlıq üçün son dərəcə təhlükəlidir. Bunu nəzərə alaraq, BMT-nin Baş Assambleyası nüvə silahının tətbiqini qadağan edən bir neçə qətnamə qəbul etmişdir: Nüvə və termo-nüvə silahından istifadənin qadağan edilməsi haqqında Bəyannamə (24 noyabr 1961-ci il), Beynəlxalq münasibətlərdə güc tətbiq edilməməsi və nüvə silahının tətbiqinin həmişəlik qadağan olunması haqqında Bəyannamə (24 noyabr 1972-ci il), Nüvə fəlakətinin qarşısının alınması haqqında Bəyannamə (9 dekabr 1981-ci il). Bu qətnamələr tövsiyə xarakterli sənədlər olduğuna görə beynəlxalq publik hüququn mənbəyi sayılmır. Məhz bu səbəbdən deyə bilərik ki, nüvə silahı beynəlxalq publik hüquqla mütləq şəkildə qadağan olunmuşdur. Doğrudan da, beynəlxalq publik hüquqda nüvə silahının tətbiqini və ondan istifadəni bütövlükdə qəti qadağan edən hər hansı

¹ Международное право. Учебник / Отв. ред. А.Н.Вылегжанин. М., 2009, с.684.

konkret hüquq normasına hələ ki, rast gəlinmir, təsadüf olunmur. Lakin nüvə silahına aid bir neçə ayrıca (xüsusi) beynəlxalq-hüquqi sənədin qəbul edilməsinin şahidi olmaq müm-kündür.

Hər şeydən əvvəl, qeyd edək ki, beynəlxalq publik hüquq atmosferdə, kosmik məkanda və su altında nüvə silahı sınağının keçirilməsini qadağan edir. Bu barədə, xüsusi olaraq, ayrıca beynəlxalq müqavilə də bağlanmışdır. Həmin sənəd belə adlanır: **Atmosferdə, kosmik məkanda və su altında nüvə silahı sınağının qadağan olunması haqqında Müqavilə**; sözügedən akt Moskva şəhərində bağlandığı üçün həm də **Moskva Müqaviləsi** adı ilə tanınır. Müqavilə iştirakçısı olan dövlətlərin sayı 131-dir;¹ Azərbaycan Respublikası da müqavilə iştirakçısıdır.

Göstərilən müqaviləyə görə, iştirakçı-dövlətlər öz yurisdiksiyasında və ya nəzarəti altında olan istənilən yerdə (atmosferdə, kosmik məkanda, su altında, açıq dənizdə, ərəzi sularında və digər yerlərdə) sınaq partlayışlarının qarşısını almalı və belə partlayışları törətməkdən çəkinməlidirlər. Bu, onların üzərinə düşən öhdəlik hesab edilir.

SSRİ və ABŞ öz ərəzilərində nüvə silahının çoxsaylı sınağını keçirmişdir. Müqavilə iştirakçısı olmadan Fransa və Çində dəfələrlə nüvə partlayış sınaqları həyata keçirilmişdir.

Sözügedən müqavilə, qeyd etdiyimiz kimi, Moskva şəhərində 5 avqust 1963-cü ildə SSRİ, ABŞ və Böyük Britaniya tərəfindən imzalanmışdır. Lakin bu sənəd universal xarakterli beynəlxalq müqavilədir; o, bütün dövlətlər tərəfindən imzalanmaq üçün açıqdır. Buna görə istənilən dövlət müqaviləyə qoşula bilər.

Moskva Müqaviləsi nüvə müharibəsi təhlükəsinin azaldılması yollarında atılan ilk addımdır. Onun normaları nüvə silahının yer altında sınaqdan keçirilməsi məsələsinə şamil olunmur; çünki bu məsələ xüsusi qaydada öz həllini tapmışdır. Belə ki, 1974-cü ildə **Yer altında nüvə silahı sınağının məhdudlaşdırılması**

¹ URL:<http://www.un.org> (03.06.2018-ci il).

rılması haqqında Müqavilə imzalanmışdır. Bu müqavilənin məqsədi yer altında nüvə sınağını tam ləğv etməkdən ibarət deyil; həmin müqavilə yer altında nüvə sınağının keçirilməsini yalnız məhdudlaşdırır. 1974-cü il Müqaviləsi Moskva Müqaviləsinə vacib əlavə olub, onu tamamlayır.

1974-cü il Müqaviləsi bütün yeraltı nüvə sınaqlarının tam qadağan olunmasına şərait yaratdı. Belə ki, 1996-cı ildə **Nüvə sınaqlarının hərtərəfli qadağan olunması haqqında Müqavilə** imzalandı. Həmin müqavilə iştirakçı-dövlətlərin üzərinə belə bir öhdəlik qoyur ki, istənilən nüvə partlayışının törədilməsi qadağan olunsun; onlar bu öhdəliyi yerinə yetirərək nüvə partlayışları törətməməlidirlər; qadağan olunma həm də yeraltı nüvə partlayışlarını əhatə edir.

Sözündən müqavilə 182 dövlət tərəfindən imzalanırsa da, hələlik qüvvəyə minməmişdir. Məsələ burasındadır ki, müqavilənin qüvvəyə minməsi üçün onun bütün nüvə dövlətləri tərəfindən ratifikasiyası tələb edilir. Dünyada 7 nüvə dövlətindən yalnız üçü (Böyük Britaniya, Fransa və Rusiya Federasiyası) bu müqavilədə iştirak edir; müqaviləni nüvə dövlətlərindən olan Hindistan və Pakistan hələ ki imzalamamışdır. ABŞ və Çin kimi nüvə dövlətləri onu imzalasa da ratifikasiya etməmişdir. Müqavilənin qüvvəyə minməsi üçün həm də onun 44 konkret dövlət tərəfindən ratifikasiyası tələb edilir.

Müqavilə əsasında **Nüvə Sınaqlarını Qadağanetmə Təşkilatı** yaradılmışdır. Həmin təşkilat sözündən müqavilənin yerinə yetirilməsi və ona əməl olunması üzərində beynəlxalq nəzarəti həyata keçirmək məqsədinə xidmət edir. Bütün iştirakçı-dövlətlər təşkilatın üzvüdürlər; onun olduğu yer Vyana şəhəridir (Avstriya). Müqavilənin məqsədlərinə nail olunmasında təşkilat böyük rol oynayır.

Nüvə silahının hüquqi tənzimləməsinin əsas məsələlərdən biri onun yayılmasının qarşısını almaqdır. 1968-ci ildə bu məsələyə dair ayrıca beynəlxalq-hüquqi sənəd qəbul edilmişdir. Söhbət **Nüvə silahının yayılmaması haqqında Müqavilənin** imzalanmasından gedir. Müqavilə dövlətlər tərəfindən imzalan-

maq üçün açıq elan edilmişdir. Dünyada, demək olar ki, 190-dan çox dövlət müqavilədə iştirak edir. Buna görə də, o, universal xarakterli beynəlxalq sənəd hesab edilir.

Sözgedən müqavilə nüvə silahına malik olmaq kimi əlamətə görə dünya dövlətlərini iki qrupa bölür:¹ 1) nüvə dövlətləri, 2) qeyri-nüvə dövlətləri. **Nüvə dövlətləri** odur ki, onlar nüvə silahına malikdirlər. Dünyada mövcud olan belə dövlətlərin sayı yeddidir (Rusiya Federasiyası, ABŞ, Böyük Britaniya, Fransa, Çin, Hindistan və Pakistan). 2006-cı ildə Yaponiya rəsmi surətdə elan etmiş və bildirmişdir ki, onun minimum səviyyədə olsa da, nüvə silahına malik olmaq hüququ vardır;² lakin Yaponiya, hələ ki, nüvə dövləti kimi tanınmır. **Qeyri-nüvə dövlətləri** isə nüvə silahına malik olmayan dövlətlərdir. Qalan dövlətlər, o cümlədən Azərbaycan Respublikası qeyri-nüvə dövlətləri sırasına aid edilir.

Müqavilə həm nüvə, həm də qeyri-nüvə dövlətlərinin üzərinə müəyyən öhdəliklər qoyur; həmin öhdəliklər, təbii ki, birbirindən fərqlənir. Nüvə dövlətləri nüvə silahını və ona olan nəzarəti ya birbaşa, ya da dolayı yolla başqasına verməməlidir. Bu, onların üzərinə qoyulan öhdəlikdir (Müqavilənin 1-ci maddəsi). Qeyri-nüvə dövlətləri isə nüvə silahını istehsal etməkdən və ya onu əldə etməkdən çəkinməlidir. Bu isə, qeyri-nüvə dövlətlərinin üzərinə qoyulan öhdəlikdir (Müqavilənin 2-ci maddəsi); onlar həmçinin nüvə silahının istehsalına və hazırlanmasına da kömək etməməlidir.

Müqavilə nüvə silahının yayılmamasının beynəlxalq-hüquqi əsası sayılır. Bu sənəd 5 mart 1970-ci ildə qüvvəyə minmişdir. Müqavilənin əhəmiyyəti bundan ibarətdir ki, o, nüvə silahının yayılmaması üçün etibarlı təminat yaradır. Bu səbəbdən həmin sənəd müasir beynəlxalq təhlükəsizlik sisteminin əsası kimi ta-

¹ Международное право. Учебник / Отв. ред. Г.В.Игнатенко, О.И.Тиунов. М., 2009, с.538.

² Международное право. Учебник / Отв. ред. Г.М.Мелков. М., 2011, с.344.

nınır.¹ Müqavilə müəyyən edir ki, nüvə silahına yalnız BMT Təhlükəsizlik Şurasının daimi üzvləri malik ola bilər; bu dövlətlər nüvə silahını başqa dövlətlərə verməmək vəzifəsi daşıyırlar; nüvə silahına malik olmayan dövlətlər də, öz növbəsində, nüvə silahının əldə olunmasından imtina etməlidirlər. Aydın məsələdir ki, nüvə silahına malik olan dövlətlərin sayı nə qədər az olarsa, onun tətbiq edilmək təhlükəsi də, bir o qədər azalacaqdır. Müqavilənin vacib sənəd olması da, məhz bununla bağlıdır.

Müqaviləyə əməl olunub-olunmaması üzərində, əlbəttə, beynəlxalq nəzarət həyata keçirilməlidir. Beynəlxalq nəzarət funksiyasını isə xüsusi beynəlxalq təşkilat olan **MAQATE** (Atom Enerjisi üzrə Beynəlxalq Agentlik) yerinə yetirir. Həmin Agentliyin iştirakı ilə beynəlxalq nəzarət mexanizmi yaradılmışdır. Bu mexanizmin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, müqavilə-iştirakçısı olan dövlət MAQATE ilə saziş bağlayır; həmin sazişə görə, atom enerjisindən dinc məqsədlər üçün istifadə etmək niyyətində olan iştirakçı-dövlət MAQATE-nin nəzarəti altında fəaliyyət göstərir. MAQATE iştirakçı-dövlətin atom enerjisindən istifadə etməsinə mane olmur, əksinə, bu işdə ona kömək edir.²

Müqaviləyə baxmaq və onu nəzərdən keçirmək üçün hər 5 ildən bir **iştirakçı-dövlətlərin konfransı** çağırılır. Birinci konfrans 1975-ci ildə keçirilmişdir (sonrakı konfranslar 5 illik intervalla çağırılmışdır); 1995-ci ildə keçirilən konfransda müqavilə müddətsiz olaraq uzadılmışdır.

Nüvə silahına aid beynəlxalq-hüquqi sənədlərdən biri BMT-nin Baş Assambleyası tərəfindən 07.12.1970-ci il tarixli qətnamə ilə qəbul edilmişdir. Həmin sənəd nəinki nüvə silahının, həmçinin kütləvi qırğın silahının digər növlərinin yayılma sferasını məhdudlaşdırır, necə deyərlər, kiçildir, daraldır. Söhbət

¹ Международное право. Учебник / Отв. ред. А.Н.Вылегжанин. М., 2009, с.684.

² *MAQATE barədə daha ətraflı*: Международное право. Учебник / Отв. ред. Ю.М.Колосов, Э.С.Кривчикова. М., 2000, с.624-625.

11.02.1971-ci ildə imzalanmış **Dəniz və okean dibində və onun altında nüvə silahının və digər növ kütləvi qırğın silahlarının yerləşdirilməsinin qadağan olunması haqqında Müqavilədən**¹ gedir. Digər növ kütləvi qırğın silahları dedikdə həm kimyəvi, həm də bakterioloji silahlar başa düşülür. Müqavilə sahilyanı dövlətlərin 12 millik zonası hüduddlarından kənarda olan dəniz və okeanın dibində və onun altında nüvə silahının və digər növ kütləvi qırğın silahlarının yerləşdirilməsini qadağan edir.

Sözügedən müqavilə 25 may 1972-ci ildə qüvvəyə minmişdir və iştirakçı-dövlətlərin sayı 80-ə yaxındır. Müqaviləyə baxmaq və onu nəzərdən keçirmək üçün hər 5 ildən bir iştirakçı-dövlətlər konfransa toplanır. Birinci konfrans 1977-ci ildə Cenevrədə (İsveçrə) keçirilmişdir. Müqavilə kifayət dərəcədə effektiv beynəlxalq nəzarət-yoxlama sistemi müəyyənləşdirir. Bu sistemə aşağıdakı tədbirlər daxildir: dəniz dibində həyata keçirilən fəaliyyəti müşahidə etmək, müqavilənin digər iştirakçıları ilə məsləhətləşmə aparmaq, ayrı-ayrı yerlərdə yoxlama işlərini həyata keçirmək, baxılmaq üçün məsələni BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasına vermək.

Nüvə silahı ilə bağlı məsələlər həm də 27 yanvar 1967-ci ildə imzalanmış müvafiq müqavilə ilə tənzimlənir. Həmin beynəlxalq-hüquqi sənəd belə adlanır: **Ay və digər səma cismləri də daxil olmaqla, kosmik fəzanın tədqiqi və istifadəsi üzrə dövlətlərin fəaliyyət prinsipləri haqqında Müqavilə**.² Müqavilə nüvə və digər növ kütləvi qırğın silahı daşıyan hər hansı obyektin Yerin ətraf orbitinə çıxarılmasını qadağan edir; onların həm də səma cismlərinə qoyulması və kosmik məkanda yerləşdirilməsi yasaqlanır.

¹ URL:<http://www.un.org> (03.06.2018-ci il).

² Müqavilə BMT Baş Assambleyasının 2222 (XXI) nömrəli 1966-cı il 19 dekabr tarixli qətnaməsi ilə qəbul edilmişdir. Azərbaycan Respublikası 19.04.2013-cü il tarixli 603-IVQ nömrəli Qanun ilə həmin müqaviləyə qoşulmuşdur (AR QT, 2013, № 5, maddə 453).

Nüvə tərک-silah etmə kifayət dərəcədə mürəkkəb bir proses deməkdir. Bu proses həm də preventiv tədbirlərin görülməsini nəzərdə tutur. **Nüvəsiz zonalar yaratmaq üzrə fəaliyyət** həmin tədbirlərdən biri sayılır.¹ Belə zonaların yaradılması, təbii ki, nüvə silahının yayılmasının qarşısını alır; həmin zonalarda nüvə silahının yerləşdirilməsi qadağan olunur. Ayrı-ayrı regionlarda yaradılan nüvəsiz zonalar nüvə tərک-silah etmə işində vacib rol oynayır. Bəs, nüvəsiz zonalar dedikdə nə başa düşülür?

Nüvəsiz zonalar dedikdə elə yerlər başa düşülür ki, bu yerlərdə nüvə silahının yerləşdirilməsinə yol verilmir, habelə belə məkanların yaradılması nüvə münaqişəsinin əmələgəlmə riskini azaldır və həmin zonalara daxil olan dövlətlərin təhlükəsizliyi möhkəmlənir. Həm beynəlxalq ərazilərdə (Antarktidada, kosmik məkanda, Ayda və digər səma cismlərində, milli yurisdiksiyadan kənarda olan dəniz və okean dibində), həm də dövlətlərin suverenliyi altında olan ayrı-ayrı ərazilərdə belə zonalar mövcuddur.

Aşağıda göstərilən yerlər nüvəsiz zonalar hesab edilir:

- **Latın Amerikas**ı – Tlatelolko Müqaviləsinə, yəni 1967-ci ildə bağlanmış Latın Amerikasında nüvə silahının qadağan olunması haqqında Müqaviləyə əsasən;
- **Sakit Okeanın Cənub hissəsi** – Rarotonq Müqaviləsi, yəni 1985-ci ildə bağlanmış Nüvə silahından azad zona haqqında Müqaviləyə əsasən;
- **Cənub-Şərqi Asiya** – Banqkok Müqaviləsinə, yəni 1995-ci ildə bağlanmış Nüvə silahından azad zona haqqında Müqaviləyə əsasən;
- **Afrika** – Pelindab Müqaviləsinə (1996-cı il) əsasən;
- **Antarktida** – 1959-cu ildə bağlanmış Antarktida haqqında Müqaviləyə əsasən;

¹ Международное право. Учебник / Под ред. А.И.Микульшина. М., 2005, с. 254.

- **Ay və digər səma cismləri də daxil olmaqla, kosmik fəza** – yuxarıda adıçəkilən kosmik fəzaya dair 1967-ci il Müqaviləsinə əsasən;
- **dəniz və okeanların dibi və onların altı** – bu barədə 1971-ci ildə imzalanmış müvafiq Müqaviləyə əsasən;
- **Şbisbergen arxipelaqı** – 1920-ci ildə bağlanmış Şbisbergen haqqında Müqaviləyə əsasən;
- **Aland adaları** – 1920-ci ildə SSRİ və Finlandiya arasında bağlanmış müvafiq Müqaviləyə əsasən (həmin adalar Finlandiyaya məxsusdur);
- **Orta Asiya** – 2006-cı ildə bağlanmış Semipalatinsk Müqaviləsinə əsasən.¹

Bu kimi nüvəsiz zonalar nüvə silahının yayılmaması rejimini möhkəmləndirir; həmin zonalar da, məhz belə məqsəd üçün yaradılır.

Şübhəsiz, tərk-silah etmə və kütləvi qırğın silah növlərindən biri olan nüvə silahının yayılmaması rejimini təmin etmək vacib əhəmiyyətli məsələ sayılır; bağlanmış bəzi beynəlxalq müqavilələr məhz tərk-silah etmə və nüvə silahının yayılmaması rejimini tamamlamaq məqsədi güdür. **Açıq səmaya dair Müqavilə** həmin sənədlərdən biridir; 24 mart 1992-ci ildə imzalanan bu müqavilə 2002-ci il yanvarın 2-dən qüvvəyə minmişdir; 40-a yaxın dövlət müqavilə iştirakçısıdır.²

Müqavilə iştirakçı-dövlətlərə icazə verir ki, onlar öz əraziləri üzərindəki açıq səmada müşahidə hava uçuşları həyata keçirsinlər; belə uçuşların həyata keçirilməsinə 1 avqust 2002-ci ildən başlanmışdır. Böyük Britaniya, Almaniya, İtaliya, Türkiyə, Rusiya Federasiyası və digər ölkələrin əraziləri üzərində dəfələrlə müşahidə uçuşları keçirilmişdir.

Sözgedən müqavilə vacib əhəmiyyətə malik olan beynəlxalq-hüquqi sənəddir. Belə ki, həmin sənəd, ilk növbədə, tərk-

¹ *Nüvəsiz zonalar barədə bax:* Международное право. Учебник / Под общ. ред. А.Я.Капустина. М., 2008, с.556-557; Международное публичное право. Учебник / Отв. ред. К.А.Бекяшев. М., 2009, с.493.

² URL:<http://www.osce.org> (03.06.2018-ci il).

silah etmə və nüvə silahının yayılmaması rejimini tamamlayan beynəlxalq-hüquq akt sayılır. Digər tərəfdən, həmin müqavilə vasitəsilə iştirakçı-dövlətlərin açıq səmada həyata keçirdikləri hərbi fəaliyyətin transparentliyi təmin olunur.

Demilitarizasiya haqqında beynəlxalq müqavilələr də mühüm əhəmiyyətə malik olan sənədlərdir. Bu müqavilələr ayrı-ayrı ərazi məkanlarının demilitarizasiyası ilə bağlı münasibətləri tənzimləyir. Demilitarizasiya silahsızlaşdırma deməkdir. Deməli, söhbət beynəlxalq müqavilələrin nəzərdə tutduğu ayrı-ayrı müxtəlif ərazi məkanlarında silah və digər təhlükəli silah növlərinin yerləşdirilməsinə yol verilməməsindən və onlardan istifadənin qadağan edilməsindən gedir. Bir az əvvəldə qeyd etdik ki, bu və ya digər beynəlxalq müqaviləyə əsasən, ayrı-ayrı ərazi məkanları nüvəsiz zona kimi tanınır. Məhz həmin müqavilələr ayrı-ayrı ərazi məkanlarının demilitarizasiyası barədə beynəlxalq müqavilələrdir.¹ Məsələn, Antarktida haqqında Müqavilə (1959-cu il), Rarotonq Müqaviləsi (1985-ci il), Tlatelolko Müqaviləsi (1967-ci il) və s.

Beynəlxalq-hüquqi sənədlər sırasında **strateji silahların məhdudlaşdırılması haqqında beynəlxalq müqavilələr** də tərk-silah etmə məsələsinin həllində vacib rol oynayır. Söhbət, hər şeydən əvvəl, Sovet-Amerika ikitərəfli beynəlxalq müqavilələrindən gedir. Strateji silahların məhdudlaşdırılması haqqında aidiyyəti müqavilələr Rusiya Federasiyası və ABŞ arasında da bağlanmışdır. Məsələn, Strateji hücum silahlarının məhdudlaşdırılması və azaldılması haqqında Müqavilə (1991-ci il), Strateji hücum potensialının azaldılması haqqında Müqavilə (2002-ci il) və s.²

Avropa regionunda da adi hərbi qüvvələrin azaldılmasına xüsusi diqqət yetirilir. 1990-cı ildə Avropa dövlətləri tərəfindən

¹ Международное право. Учебник / Отв. ред. Г.В.Игнатенко, О.И.Тиунов. М., 2009, с. 538.

² *Daha ətraflı*: Бирюков П.Н. Международное право. Учебное пособие. М., 2006, с.413-415, с.417; Международное право. Учебник / Отв.ред. Г.М.Мелков. М., 2011, с.347-350.

Avropada adi silahlı qüvvələr haqqında Müqavilə bağlanmışdır. Sözügedən müqavilə ratifikasiya olunmuş və 1992-ci ildə qüvvəyə minmişdir. Bir neçə protokol da qəbul edilmişdir ki, onlar müqaviləyə əlavə olunmuşdur; həmin protokollar müqavilənin tərkib hissəsi hesab edilir. Məsələn, Adi silah və texnikanın mövcud tipləri haqqında Protokol, Adi silah və texnikanın azaldılmasını tənzimləyən prosedurlar haqqında Protokol, İnspeksiya haqqında Protokol, Birgə məşvərətçi qrup haqqında Protokol və s.

17.3.3. Etimad-inam tədbirləri və beynəlxalq nəzarətin hüquqi tənzimlənməsi

17.3.3.1. Etimad-inam tədbirləri hüququ

Beynəlxalq publik təhlükəsizlik hüququnun institutlarından biri etimad-inam tədbirləri hüquq institutu hesab edilir.¹ Bu institut müharibə təhlükəsinin qarşısının alınmasında vacib rol oynayır, həm də tərk-silah etmə prosesinin təmin olunmasında, habelə gözlənilməyən (qəfil) hücumun və ya sanksiyalaşdırılmamış münaqişənin qarşısının alınmasında mühüm əhəmiyyətə malikdir. Sözügedən institut həmçinin hərbi-siyasi sahədə dövlətlər arasında qarşılıqlı anlaşmanı təmin edir.

Etimad-inam tədbirləri hüququ dedikdə hərbi-siyasi sahədə etimad-inam tədbirlərinin görülməsi ilə bağlı münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarının sistemi başa düşülür ki, həmin tədbirlər müharibə-hərbi təhlükəni azaltmaq və dövlətlər arasında inamı təmin etmək məqsədi güdür. Bu institutun əsas funksiyası hərbi-siyasi sahədə etimad-inam tədbirlərinin görülməsini tənzimləməkdən ibarətdir. Etimad-inam tədbirləri dedikdə müharibə-hərbi təhlükəni azaltmaq və dövlətlərin bir-birinə inanmalarını təmin etmək məqsədi ilə görülmən təşkilati-hüquqi işlərin məcmusu başa düşülür.

¹ Международное право. Учебник / Под общ. ред. А.Я.Капустина. М., 2008, с.560.

Dövlətlər bütün sferalarda, xüsusilə də, hərbi-siyasi sahədə bir-birinə inanmalı və etimad göstərməlidirlər. Bunun, əlbəttə, həm sülhün, həm də beynəlxalq təhlükəsizliyin qorunub saxlanması üçün heç də az olmayan vacib əhəmiyyəti vardır. Sırr deyil ki, etimad və inam beynəlxalq münasibətlərin istənilən sferasında, o cümlədən hərbi-siyasi sahədə dostluq əlaqələrinin möhkəmləndirilməsinin mühüm amili sayılır. Beynəlxalq publik təhlükəsizlik hüququnda etimad və inam tədbirlərinin möhkəmləndirilməsi məhz hərbi-siyasi sahədə xüsusi rol oynayır. Belə tədbirlərin görülməsi beynəlxalq təhlükəsizliyi, eləcə də sülhü təmin etməni və tərk-silah etmə prosesini müşayiət edir, necə deyərlər, onlarla «yol yoldaşı» olur.

Etimad-inam tədbirləri hüquq institutunun formalaşmasına və hüquqi cəhətdən rəsmiləşməsinə keçən əsrin 60–70-ci illərində başlanmışdır. Sözügedən institutun yaranmasında və inkişafında SSRİ və ABŞ arasında hələ 1970-ci illərdə bağlanmış iki beynəlxalq müqavilə xüsusi rol oynamışdır. Söhbət aşağıdakı sazişlərdən gedir: 1) Nüvə müharibəsi təhlükəsinin azaldılmasına dair tədbirlər haqqında Saziş (1971-ci il); 2) Nüvə müharibəsinin qarşısının alınması haqqında Saziş (1973-cü il). Tədris ədəbiyyatı səhifələrində göstərilir ki, etimad-inam tədbirləri hüquq institutunun inkişafının başlanğıcını məhz həmin sazişlər qoymuşdur.¹ Bu sazişlərdə qeyd olunur ki, nüvə müharibəsi təhlükəsini aradan qaldırmaq SSRİ və ABŞ-ın həyata keçirdiyi siyasətin məqsədi sayılır; əgər nüvə münaqişəsinin yaranma riski əmələ gələrsə, həmin dövlətlər dərhal məsləhətləşmə aparmağa borcludurlar.

Avropada etimad-inam tədbirləri sistemi haqqında ayrıca danışmaq lazımdır. Qeyd etməliyik ki, bu gün Avropada möhkəm və etibarlı etimad-inam tədbirləri sistemi mövcuddur. Bu sistemin əsasını ATƏT (ATƏM) tərəfindən qəbul edilən sənədlər təşkil edir (Helsinki Yekun Aktı, Stokholm Konfransının Yekun Aktı və s.). Bu sənədlər etimad-inam tədbirlərini regional səviyyədə möhkəmləndirir və inkişaf etdirir. **Helsinki Yekun**

¹ Бирюков П.Н. Международное право. Учебное пособие. М., 2006, с.420.

Aktına (1975-ci il) ayrıca sənəd əlavə olunmuşdur; həmin sənəd etimad-inam tədbirlərinin, habelə təhlükəsizliyin və tərk-silah etmənin bəzi aspektlərinin möhkəmləndirilməsi barədədir. Burada iştirakçı-dövlətlərin üzərinə müəyyən öhdəliklər qoyulur:

- quru qoşunların hərbi təlimlərinin keçirilməsi haqqında qabaqcadan məcburi surətdə məlumat vermək (təlimdə 25 min hərbi iştirak etməlidir);
- hərbi təlimlərdə iştirak etmək üçün qarşılıqlı surətdə müşahidəçilər göndərmək;
- qoşunların irimiqyaslı hərəkəti haqqında məlumat vermək;
- hərbi nümayəndələrin mübadilə olunmasına kömək etmək.

Stokholm Konfransının Yekun Aktında (1986-cı il) etimad-inam tədbirləri daha da konkretləşdirilir; həmin konfrans Avropada etimad-inam tədbirlərinin möhkəmləndirilməsi, tərk-silah etmə və təhlükəsizlik məsələlərinə həsr olunmuşdu.

ATƏM çərçivəsində qəbul edilən **Vyana sənədi** də (1989-cu il)¹ Avropada etimad-inam tədbirlərini konkretləşdirir və gücləndirir. Bu sənəddə müəyyən olunmuşdur ki, dövlətlərin hərbi fəaliyyəti barədə həmin fəaliyyətin başlanmasına 42 saat qalmış məlumat verilməlidir; hərbi fəaliyyətdə 13 min və daha çox hərbi iştirak edə bilər. Vyana sənədi etimad-inam tədbirlərinin möhkəmləndirilməsi və təhlükəsizlik məsələləri barədədir.

Etimad-inam tədbirləri hüququnun, mahiyyət etibarilə, beynəlxalq publik təhlükəsizlik hüququnun institutu olması fikri əksər müəlliflər tərəfindən dəstəklənir. Belə fikir söyləyən hüquqşünas alimlərin sayı kifayət qədərdir.²

¹ Бирюков П.Н. Международное право. Учебное пособие. М., 2006, с. 329.

² *Məsələn, bax:* Международное право. Учебник / Под ред. К.К.Гасанова. М., 2008, с.308; Международное право. Учебник / Отв. ред. Г.В.Игнатенко, О.И.Тиунов. М., 2009, с. 540 və s.

17.3.3.2. Beynəlxalq nəzarət hüququ

Beynəlxalq nəzarət hüququ beynəlxalq publik təhlükəsizlik hüququnun institutlarından biridir; bu institutun əsas funksiyası tərk-silah etməyə beynəlxalq nəzarət olunması ilə bağlı münasibətləri tənzim etməkdən ibarətdir. Buna görə də, beynəlxalq nəzarət «tərk-silah etməyə nəzarət olunması» mənasını ifadə edir. Bu isə, təsadüfi xarakter daşımır. Unutmaq olmaz ki, nəzarət tərk-silah etmənin zəruri və lazımi elementi sayılır;¹ nəzarət hətta tərk-silah etmənin məcburi elementlərindən biri hesab edilir.² Belə ki, etibarlı və möhkəm nəzarət olmadan tərk-silah etmə kimi təhlükəsizliklə əlaqədar məsələ lazımınca həll edilə bilməz.

Beynəlxalq nəzarət hüququ dedikdə tərk-silah etmə üzərində həyata keçirilən beynəlxalq nəzarətlə bağlı münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarının sistemi başa düşülür. Bu institutun əsas anlayışı beynəlxalq nəzarətdir. **Beynəlxalq nəzarət** dövlətlərarası səviyyədə yaranan elə bir mexanizmdir ki, bu mexanizm tərk-silah etmə barədə bağlanmış beynəlxalq müqavilə iştirakçısı olan dövlətlərin öz öhdəliklərinə əməl etmələrini yoxlamaq məqsədinə xidmət edir. Buna görə də, beynəlxalq nəzarət hüquq institutu tərk-silah etmə hüquq institutu ilə sıx surətdə bağlıdır.

Tərk-silah etmə barədə bağlanmış beynəlxalq müqavilələrdə müvafiq nəzarət mexanizmləri nəzərdə tutulur. Bu müqavilələrə uyğun olaraq, tərk-silah etmə praktikasında nəzarətin müxtəlif növləri tətbiq olunur. Beynəlxalq müqavilələrdə nəzərdə tutulan nəzarət mexanizmi beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində yaradılan müvafiq orqanlar vasitəsi ilə həyata keçirilir. Nəzarət mexanizmi həm də xüsusilə yaradılmış dövlət orqanlarının köməyi ilə həyata keçirilə bilər. Nəzarət mexanizminin həyata

¹ Лукашук И.И. Международное право. Особенная часть. Учебник. М., 1998, с. 234.

² Международное право. Учебник / Отв. ред. Ю.М.Колосов, Э.С.Кривчикова. М., 2000, с.391.

keçirilməsində həmçinin milli texniki vasitələrdən də istifadə oluna bilər. Belə vasitələrə aiddir: kosmik aparat, radiolokasiya aparatı və digər qurğular.

Beynəlxalq nəzarət tərk-silah etmə haqqında beynəlxalq müqavilə iştirakçıları tərəfindən öz öhdəliklərinə əməl olunmasını təmin etmək məqsədi güdür. Başqa sözlə, beynəlxalq nəzarətin əsas işi iştirakçı-dövlətlərin öz müqavilə öhdəliklərini yerinə yetirmələrini yoxlamaqdan ibarətdir. Buna görə də, nəzarət tədbirlərini müqavilə öhdəliklərini təmin etməyin digər üsulları ilə (məsələn, müqavilə öhdəliklərinin pozulmasına görə sanksiyalarla) qarışdırmaq olmaz.

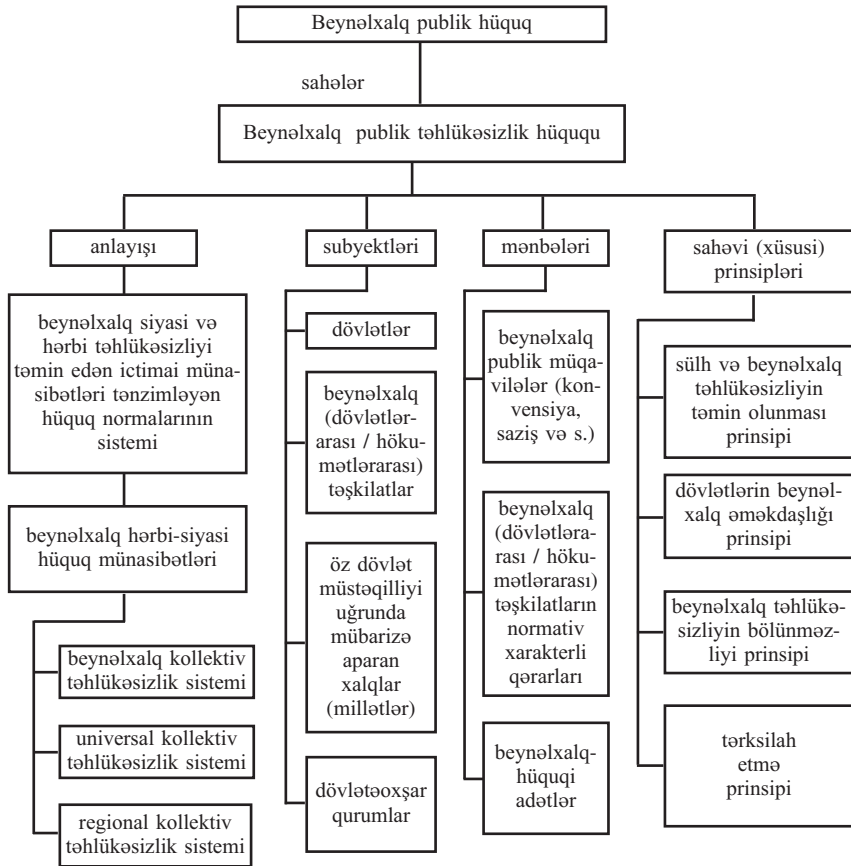
Tərk-silah etmə üzərində beynəlxalq nəzarət beynəlxalq müqavilələr əsasında həyata keçirilir; beynəlxalq müqavilələr həm ikitərəfli, həm də çoxtərəfli ola bilər.

Beynəlxalq nəzarət yoxlama ilə bağlı olan anlayışdır. Belə ki, beynəlxalq nəzarətin məqsədi, qeyd etdiyimiz kimi, iştirakçı-dövlətlərin öz müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsini yoxlamaqdan ibarətdir. **Yoxlama** dedikdə aparılan elə bir əməliyyat başa düşülür ki, bu əməliyyat nəticəsində müqavilə öhdəliklərinin həyata keçirilməsi müəyyənləşdirilir və əldə olunmuş məlumatlar təhlil edilir. **Nəzarət** isə həm məlumatların toplanmasını, həm də öhdəliklərin yerinə yetirilməsinin təmin olunmasını nəzərdə tutur. Bu cəhəti ilə nəzarət yoxlamadan fərqlənir.¹

İnspeksiya beynəlxalq nəzarətin əsas metodlarından biridir; beynəlxalq müqavilələrdə nəzərdə tutulan həmin metod praktiki-kada geniş səviyyədə tətbiq olunur.

¹ Международное право. Учебник / Отв. ред. В.И.Кузнецов, Б.Р.Тузмухамедов. М., 2007, с.889.

XVII FƏSİL ÜZRƏ ƏYANI SXEM

və s.

XVII FƏSİL ÜZRƏ TÖVSIYƏ EDİLƏN ƏLAVƏ ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev Ə.İ. Azərbaycan beynəlxalq cinayətlər hədəfində: hüquqi təhlil. Bakı, 2018, 176 s.
2. Международное право. Учебник / Отв. ред. А.А.Ковалев, С.В.Черниченко. М., 2008 (гл. 24).
3. Международное право. Учебник / Отв. ред. Г.М.Мелков. М., 2011 (гл. 12).
4. Международное право. Учебник / Отв. ред. Ю.М.Колосов, Э.С.Кривчикова. М., 2000 (гл.15).
5. Международное право. Учебник / Под ред. К.К.Гасанова. М., 2008 (гл.14).
6. Международное публичное право. Учебник / Отв. ред. К.А.Бекашев. М., 2009 (гл. XIV).

XVIII FƏSİL.

BEYNƏLXALQ PUBLİK İQTİSADI HÜQUQ

18.1. Beynəlxalq publik hüquq sistemində beynəlxalq publik iqtisadi hüququn yeri

18.1.1. Beynəlxalq publik iqtisadi hüququn anlayışı və nizamasalma predmeti

Müasir beynəlxalq publik hüquq doktrinasında «beynəlxalq publik iqtisadi hüquq» terminindən istifadə olunması geniş xarakter almışdır. Bu termin həm də beynəlxalq-hüquqi sənədlərdə işlədilir.

Beynəlxalq publik iqtisadi hüquq dedikdə dövlətlərarası beynəlxalq iqtisadi münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarının sistemi və məcmusu başa düşülür; onlar beynəlxalq iqtisadi-hüquq normaları adlanır.

Beynəlxalq publik iqtisadi hüquq, qeyd etməliyik ki, beynəlxalq publik hüquq sisteminin **xüsusi hissəsinin** tərkibində müstəqil hüquq sahəsidir. Belə ki, əksər müəlliflər (məsələn, Q.M.Velyaminov, M.M.Boquslavski, A.B.Sepov, A.Q.Boqatırov, L.N.Anufriyeva, V.M.Şumilov, Ə.İ.Əliyev, E.Ə.Əliyev, L.H.Hüseynov, Ə.İ.Sadıqov və digərləri) beynəlxalq publik iqtisadi hüququ beynəlxalq publik hüququn sahəsi kimi tanıyırlar. Bu mövqe, prinsip etibarilə, xarici ölkələrin beynəlxalq publik hüquq doktrinası tərəfindən də dəstəklənir. Məsələn, İngiltərə hüquqşünası Q.Şvarsenberger, Hollandiya alimi Piter Verloren van Themaat, İtaliya müəllifi P.Pikone və b. belə hesab edirlər ki, beynəlxalq publik iqtisadi hüquq beynəlxalq publik hüququn sahəsidir.¹

Qeyd etməliyik ki, beynəlxalq publik iqtisadi hüquq vasitəsi ilə hansı növ beynəlxalq münasibətlər tənzimlənsə, o münasibətlər də məhz onun nizamasalma predmetini təşkil edir.

¹ *Ətraflı bax:* Əliyev E.Ə. Beynəlxalq iqtisadi hüquq. Dərslik. Bakı, 2009, s. 27-28.

Beynəlxalq münasibətlər dedikdə dövlət sərhədlərindən kənara çıxan müxtəlif növ ictimai münasibətlər başa düşülür.¹ Həmin münasibətlər həm də iqtisadi sahədə yarana bilər ki, onlara beynəlxalq iqtisadi münasibətlər deyilir; məhz bu münasibətlər beynəlxalq publik iqtisadi hüquq ilə tənzimlənərək, onun **nizaməsalma predmetinə** daxildir.

Beləliklə, **beynəlxalq iqtisadi münasibətlər** dedikdə ayrı-ayrı ölkələrin milli iqtisadiyyatları və təsərrüfat subyektləri arasında yaranan təsərrüfat əlaqələri başa düşülür. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər öz məzmununa görə aşağıdakı qruplara bölünür:² beynəlxalq ticarət münasibətləri, beynəlxalq investisiya münasibətləri, beynəlxalq nəqliyyat münasibətləri, beynəlxalq maliyyə-kredit münasibətləri, beynəlxalq enerji münasibətləri, beynəlxalq gömrük münasibətləri, beynəlxalq valyuta münasibətləri, beynəlxalq turizm münasibətləri, beynəlxalq vergi münasibətləri, beynəlxalq əqli mülkiyyət münasibətləri və s.

Göstərilən beynəlxalq iqtisadi münasibətlər qrupu məcmu halında birləşərək beynəlxalq publik iqtisadi hüququn nizaməsalma predmetini təşkil edir.

18.1.2. Beynəlxalq publik iqtisadi hüququn sistemi

Beynəlxalq publik iqtisadi hüququn sistemi beynəlxalq publik hüquq elmində az tədqiq olunan məsələlərdən biridir. Bu, tədris ədəbiyyatında göstərildiyi kimi, beynəlxalq publik iqtisadi hüququn nisbətən «cavan» sahə hesab edilməsi ilə bağlıdır.³

Beynəlxalq publik iqtisadi hüququn **sistemi** dedikdə dövlətlərarası beynəlxalq iqtisadi münasibətləri tənzimləyən beynəlxalq publik hüquq normalarının öz aralarında qarşılıqlı əlaqə

¹ Богуславский М.М. Международное экономическое право. М., 1986, с.5.

² Международное право. Учебник / Под общ. ред. А.Я.Капустина. М., 2008, с. 492.

³ Международное право. Учебник / Отв. ред. Ю.М.Колосов, Э.С.Кривчикова. М., 2000, с.636.

nəzərə alınmaqla, onun institut və yarım sahələr üzrə qruplaşdırılması başa düşülür. O, iki hissədən ibarətdir: ümumi hissə, xüsusi hissə.

Beynəlxalq publik iqtisadi hüququn **ümumi hissəsi** dedikdə ümumi məsələləri tənzimləyə bilən, ümumi qaydalar müəyyənləşdirən beynəlxalq publik iqtisadi-hüquq normalarının məcmusu başa düşülür.

Beynəlxalq publik iqtisadi hüququn ümumi hissəsinin özü bir neçə hüquq institutundan ibarətdir. Həmin institutlara aiddir: ümumi müddəalar institutu, hüquq subyektliyi institutu, beynəlxalq publik iqtisadi hüquqda məsuliyyət institutu, beynəlxalq iqtisadi inteqrasiya institutu və s.

Beynəlxalq publik iqtisadi hüququn **xüsusi hissəsi** dedikdə onun nizamasalma predmetinə daxil olan konkret növ dövlətlər arasında beynəlxalq iqtisadi münasibətləri tənzimləyən beynəlxalq publik iqtisadi-hüquq normalarının məcmusu başa düşülür. Beynəlxalq publik iqtisadi hüququn xüsusi hissəsinin tərkibində aşağıdakı yarım sahələri fərqləndirmək mümkündür: beynəlxalq publik ticarət hüququ, beynəlxalq publik nəqliyyat hüququ, beynəlxalq publik investisiya hüququ, beynəlxalq publik maliyyə-valyuta hüququ, beynəlxalq publik turizm hüququ, beynəlxalq publik gömrük hüququ, beynəlxalq publik vergi hüququ, beynəlxalq publik enerji hüququ,¹ beynəlxalq publik əqli mülkiyyət hüququ və s.²

¹ *Beynəlxalq publik enerji hüququ barədə ətraflı bax:* Sadıqov Ə.İ. Beynəlxalq enerji hüququ. Dərslik. Bakı, 2013, 312 s.

² Göstərilən yarım sahələr ümumi nizamasalma predmetinə (obyektinə), ümumi məqsəd və prinsiplərə malik olan vahid beynəlxalq publik iqtisadi hüquq sahəsində tam və bütöv halda birləşir, onlar arasında sıx bağlılıq və əlaqə vardır (*bax: məsələn*, Hüseynov L.H. Beynəlxalq hüquq. Dərslik. Bakı, 2000, s.246).

18.2. Beynəlxalq publik iqtisadi hüququn subyektləri, mənbələri və prinsipləri

18.2.1. Beynəlxalq publik iqtisadi hüququn subyektləri

Beynəlxalq publik iqtisadi hüququn **subyektləri** dedikdə beynəlxalq dövlətlərarası iqtisadi münasibətlərin elə mümkün iştirakçıları başa düşülür ki, bundan ötrü onlar beynəlxalq iqtisadi hüquq və vəzifələrə malik ola bilirlər.

Bu və ya digər qurumun beynəlxalq publik iqtisadi hüququn subyekti kimi tanınması üçün onun **beynəlxalq publik hüquq subyektliyinə** malik olması tələb edilir. Beynəlxalq publik hüquq subyektliyi dedikdə subyektlərin beynəlxalq publik hüquq normaları ilə tənzimlənən münasibətlərdə, yəni dövlətlərarası beynəlxalq hüquq münasibətlərində iştirak etmək qabiliyyəti (imkanı) başa düşülür.

Beynəlxalq publik hüquq elmində, ənənəvi olaraq, beynəlxalq publik hüququn subyekti kimi dövlətlər, hökumətlərarası/dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatlar, öz dövlət müstəqilliyi uğrunda mübarizə aparan xalqlar (millətlər) və dövlətoxşar qurumlar tanınır. Buna uyğun olaraq, elə həmin subyektlər də beynəlxalq publik iqtisadi hüququn subyekti hesab edilir. Eyni zamanda, Qərb hüquq ədəbiyyatı səhifələrində beynəlxalq publik iqtisadi hüququn subyektləri sırasına fiziki və hüquqi şəxslər, o cümlədən transmilli korporasiyalar da aid edilir. Beynəlxalq publik iqtisadi hüququn subyekt dairəsinin bu cür genişləndirməsi tendensiyasına, xüsusilə, alman müəllifi V.Fikentçerin¹, fransız alimi M.Belanjenin² və digərlərinin³ əsərlərində təsadüf edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq publik hüquq subyektliyinə malik olmadıqlarına görə, onların dövlətlərarası

¹ Fikentscher W. Wirtschaftsrecht. Bd. 1. München, 1983, s.134-145.

² Belanger M. Institutions économiques Internationales. Paris, 1982, p.35.

³ Карпо Д., Жюйар П. Международное экономическое право. М., 2002, с.22-27.

beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə subyekt rolunda iştirak etmələri qeyri-mümkündür.¹

18.2.2. Beynəlxalq publik iqtisadi hüququn mənbələri

Beynəlxalq publik iqtisadi hüquq müxtəlif və çoxsaylı hüquq normalarından ibarətdir; həmin normalara hüquq elmində beynəlxalq publik iqtisadi-hüquq normaları deyilir. Məhz bu normalar vasitəsi ilə beynəlxalq publik iqtisadi hüquq dövlətlərarası beynəlxalq iqtisadi münasibətləri tənzimləmək funksiyasını yerinə yetirir.

Beynəlxalq publik iqtisadi hüququn **mənbələri** dedikdə beynəlxalq publik iqtisadi-hüquq normalarının rəsmən ifadələnmə və mövcudolma formaları başa düşülür.²

Beynəlxalq publik iqtisadi hüququn əsas və başlıca mənbə növlərindən biri **beynəlxalq müqavilə** sayılır; söhbət beynəlxalq iqtisadi müqavilələrdən gedir.

Beynəlxalq iqtisadi müqavilələr bu və ya digər əlamətə görə müxtəlif növlər üzrə təsnifləşdirilir: təsir sfərası əlamətinə görə – universal beynəlxalq iqtisadi müqavilələr, regional beynəlxalq iqtisadi müqavilələr; subyekt tərkibi əlamətinə görə – ikitərəfli beynəlxalq iqtisadi müqavilələr, çoxtərəfli beynəlxalq iqtisadi müqavilələr; hüquq müəyyənətmə əlamətinə görə – «qanun-müqavilə», «müqavilə-əqd»; tənzimləmə predmeti əlamətinə görə – beynəlxalq ticarət müqaviləsi, beynəlxalq kredit sazişi, beynəlxalq nəqliyyat sazişi, beynəlxalq enerji müqaviləsi, beynəlxalq investisiya sazişi və s.; məzmun əlamətinə görə – beynəlxalq siyasi müqavilə, beynəlxalq iqtisadi müqavilə, beynəlxalq iqtisadi təşkilatların yaradılması barədə müqavilə; bağlanma səviyyəsinə görə – dövlətlərarası beynəlxalq iqtisadi

¹ *Beynəlxalq publik iqtisadi hüququn subyektləri barədə ətraflı bax: məsələn, Əliyev E.Ə. Beynəlxalq iqtisadi hüquq. Dərslik. Bakı, 2012, II fəsil, s. 56–106.*

² Лукашук И.И. Международное право. Общая часть. Учебник. М., 1997, с.7.

müqavilə, hökumətlərarası beynəlxalq iqtisadi müqavilə, idarələrarası beynəlxalq iqtisadi müqavilə.

Beynəlxalq-hüquqi adətlər beynəlxalq müqavilələrlə birlikdə beynəlxalq publik iqtisadi hüququn əsas mənbə növünə aiddir. Təsadüfi deyil ki, beynəlxalq publik iqtisadi hüquq, əsasən, beynəlxalq-hüquqi adət normaları yaratmaq yolu ilə öz funksiyasını yerinə yetirir və inkişaf edir.¹ Buna görə də, beynəlxalq-hüquqi adətlər beynəlxalq publik iqtisadi hüququn mənbələri arasında mühüm yer tutur ki, bu, onların mənşəyinin müasir olmaları ilə izah edilir.²

Beynəlxalq-hüquqi adətlər dedikdə beynəlxalq praktikada tədricən formalaşan, dövlətlərin eyni hərəkətlərinin (və ya hərəkətsizliyinin) uzun müddət təkrarlanması yolu ilə yaradılan və onlar tərəfindən sanksiyalaşdırılan, yəni məcburi qüvvəsi olan hüquq normaları kimi tanınan davranış qaydaları başa düşülür.

Beynəlxalq hökumət təşkilatları beynəlxalq publik hüquq subyektiyinə malikdirlər. Beynəlxalq publik hüquq subyektiyi həm də onu ifadə edir ki, bu və ya digər subyekt beynəlxalq publik hüquq normaları, o cümlədən beynəlxalq publik iqtisadi-hüquq normaları yarada bilər.³ Bu normalar həmin təşkilatların qəbul etdikləri sənədlərdə (qərar, qətnamə, direktiv, tövsiyə, rəqlament və s.) formulə oluna bilər; bu sənədlər öz xarakterinə görə hüquqi aktlar olub, beynəlxalq publik iqtisadi hüququn mənbəyi hesab edilir.

Beynəlxalq publik iqtisadi hüquq sahəsində **hüquq yaradıcılığı** baxımından, BMT-nin xüsusi rolu və əhəmiyyəti vardır. BMT-nin, xüsusən də, onun Baş Assambleyasının qətnamələri ilə bir sıra vacib sənədlər qəbul olunmuşdur: Dövlətlərin iqtisadi

¹ Международное право. Учебник / Отв.ред. А.А.Ковалев, С.В. Черниченко. М., 2008, с. 441.

² Международное публичное право. Учебник / Отв.ред. К.А.Бекяшев. М., 2009, с. 511.

³ Международное право. Учебник / Отв.ред. Ю.М. Колосов, Э.С.Кривчикова. М., 2000, с.78.

sadi hüquq və vəzifələri Xartiyası (1974-cü il), Yeni iqtisadi qayda haqqında Bəyannamə (1974-cü il), Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə etimadın möhkəmləndirilməsi barədə Qətnamə (1984-cü il), Beynəlxalq iqtisadi təhlükəsizlik haqqında Qətnamə (1985-ci il) və s.

18.2.3. Beynəlxalq publik iqtisadi hüququn sahəvi (xüsusi) prinsipləri

Beynəlxalq publik iqtisadi hüququn **sahəvi (xüsusi) prinsipləri** dedikdə dövlətlərarası beynəlxalq iqtisadi münasibətləri hüquqi tənzimləmənin rəhbər başlanğıcları başa düşülür və onlar iki növə bölünür:

- konvension prinsiplər;
- qeyri-konvension prinsiplər.

Beynəlxalq publik iqtisadi hüququn konvension prinsipləri dedikdə dövlətlər arasında bağlanan beynəlxalq iqtisadi müqavilələrdə müəyyənləşdirilən xüsusi prinsiplər başa düşülür; qeyri-konvension prinsiplər isə beynəlxalq publik iqtisadi hüququn öz mahiyyətindən, onun şərh və izahından irəli gəlir.

Beynəlxalq publik iqtisadi hüquqda tətbiq edilən **milli rejim prinsipinə** görə, xarici şəxslər müəyyən dövlətin ərazisində iqtisadi fəaliyyətlə bağlı hüquqlardan həmin dövlətin şəxsləri ilə bərabər surətdə istifadə edirlər.

Beynəlxalq publik iqtisadi hüququn sahəvi (xüsusi) prinsiplərindən biri olan **ən əlverişli şərait yaratmaq prinsipi**, əsasən və başlıca olaraq, beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sahəsində tətbiq edilir. Bu prinsipə görə, beynəlxalq müqavilə tərəfi olan dövlət digər tərəfi (dövləti) iqtisadi sahədə güzəştli şərtlərlə təmin edir.

İqtisadi cəhətdən diskriminasiyaya yol verilməməsi prinsipi beynəlxalq publik iqtisadi hüququn digər sahəvi (xüsusi) prinsipidir. Sözügedən prinsipə görə, beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə hər hansı xarici dövlət üçün onun vəziyyətini pisləş-

dirən xüsusi şərtlərin müəyyənləşdirilməsi hüquqazidd əməl, yəni beynəlxalq publik hüquq pozuntusu sayılır.

Dövlətlərin bir-biri ilə iqtisadi əməkdaşlıq etməsi prinsipi də beynəlxalq publik iqtisadi hüququn sahəvi (xüsusi) prinsipləri sırasına aiddir. Bu prinsipə görə, iqtisadi sahədə dövlətlər bir-biri ilə əməkdaşlıq edir, öz aralarındakı beynəlxalq iqtisadi münasibətləri həyata keçirirlər.

Dövlətlərin öz təbii resursları üzərində suverenliyi prinsipi beynəlxalq publik iqtisadi hüququn sahəvi (xüsusi) prinsiplərinə daxildir. Adıçəkilən prinsipə görə, dövlətlər öz təbii resurslarına sahiblik edir, həmin resurslar üzərində sərəncam verir və onlardan istifadə qaydalarını müəyyənləşdirir, müstəqil surətdə iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olur və digər hərəkətləri həyata keçirir.

Beynəlxalq publik iqtisadi hüququn sahəvi (xüsusi) prinsiplərindən biri də **qarşılıqlı fayda prinsipi** adlanır. Bu prinsipə görə, beynəlxalq iqtisadi münasibətlər nəticəsində əldə olunmuş mənfəət, xeyir və qazanc həmin münasibətlərin iştirakçısı olan dövlətlər arasında ədalətli surətdə bölüşdürülür.

Preferensiya rejimi prinsipi beynəlxalq publik iqtisadi hüququn sahəvi (xüsusi) prinsiplərindən digəridir. Preferensiya rejimi prinsipinə görə, dövlət ticarət, gömrük ödənişləri və digər sahələrdə başqa dövlətə xüsusi üstünlük verir.

18.3. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin tənzimlənməsi

18.3.1. Beynəlxalq publik ticarət hüququ

Beynəlxalq publik ticarət hüququ anlayışı. Beynəlxalq publik iqtisadi hüququn xüsusi hissəsi beynəlxalq publik ticarət hüququ ilə başlayır; beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin əsas forması beynəlxalq ticarətdir.¹ Beynəlxalq ticarətin həyata keçirilməsi ilə bağlı dövlətlər və beynəlxalq publik iqtisadi hüququn digər subyektləri arasında müəyyən ictimai münasibətlər

¹ Фомичев В.И. Международная торговля. Учебник. М., 2001, с.3.

əmələ gəlir ki, bu ticarət münasibətləri beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin bir hissəsidir.

Beynəlxalq publik ticarət hüququ dedikdə beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin əsas forması olan beynəlxalq ticarətin həyata keçirilməsi ilə bağlı yaranan dövlətlərarası beynəlxalq ticarət münasibətlərini nizama salan hüquq normalarının sistemi başa düşülür.¹

Beynəlxalq ticarət isə əmtəələrin (mal və xidmətlərin) mübadiləsidir;² bu mübadilənin köməyi ilə dünya ölkələri öz tələbatlarını təmin edirlər.

Beynəlxalq publik ticarət hüququnun nizamasalma predmeti. Beynəlxalq publik ticarət hüququ öz subyektləri səviyyəsində həyata keçirilən beynəlxalq ticarət münasibətlərini tənzimləyir. Məhz bu münasibətlər beynəlxalq publik iqtisadi hüququn tərkib hissəsi olan beynəlxalq publik ticarət hüququnun **nizamasalma predmetini** təşkil edir.

Beynəlxalq publik hüquqa dair ədəbiyyat səhifələrində göstərilir ki, beynəlxalq publik ticarət hüququ beynəlxalq publik iqtisadi hüququn yarım sahələrindən biridir. L.P.Anufriyeva,³ Q.V.İqnatenko,⁴ L.H.Hüseynov⁵ və başqaları⁶ beynəlxalq publik ticarət hüququnu beynəlxalq publik iqtisadi hüququn məhz yarım sahəsi kimi tanıyırlar.

Bu fikrə qoşularaq göstəririk ki, beynəlxalq publik iqtisadi hüququn xüsusi hissəsinə bir neçə yarım sahə daxildir; beynəlxalq publik ticarət hüququ onlardan biridir.

¹ *Ətraflı bax: məsələn*, Əliyev E.Ə. Beynəlxalq iqtisadi hüquq. Dərslik. Bakı, 2012, s. 232.

² Əfəndiyev O.F., Əliyev E.Ə. Müasir beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə istifadə edilən terminlər. Bakı, 2005, s.50.

³ Международное публичное право. Учебник /Отв. ред. К.А.Бекяшев. М., 2009, с.507.

⁴ Международное право. Учебник /Отв.ред. Г.В.Игнатенко, О.И.Тиунов М., 2009, с.688.

⁵ Hüseynov L.H. Beynəlxalq hüquq. Dərslik. Bakı, 2000, s.249.

⁶ Шумилов В.М. Международное экономическое право в эпоху глобализации. М., 2003, с.95.

Beynəlxalq publik ticarət hüququnun mənbələri və prinsipləri. Beynəlxalq publik ticarət hüququnun mənbələrinin dairəsi kifayət qədər genişdir. **Beynəlxalq müqavilələr**, yəni ikitərəfli və çoxtərəfli beynəlxalq müqavilələr beynəlxalq publik ticarət hüququnun əsas və başlıca mənbəyi hesab edilir.

Beynəlxalq müqavilələr arasında **beynəlxalq ticarət müqavilələri**, xüsusilə, vacib rol oynayır: məsələn, əmtəə dövriyyəsi və ödənişlər haqqında sazişlər, hökumətlərarası ticarət sazişləri, mal göndərmə sazişi, ticarət konvensiyası, klirinq sazişi və s.

Beynəlxalq publik ticarət hüququnun daha iki mənbə növü vardır ki, onlardan biri beynəlxalq təşkilatların (məsələn, ÜTT, BVF və s.) **qərarları**, digəri isə **beynəlxalq ticarət adətləri** hesab olunur.

Beynəlxalq ticarət münasibətlərinin beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsi ikitərəfli və çoxtərəfli hüquqi tənzimlənmə yolu ilə həyata keçirilir.

XX əsrin 40-cı illərinin sonunda qəbul edilmiş **Tariflər və Ticarət üzrə Baş Saziş** (TTBS – QATT)¹ beynəlxalq publik ticarət hüququnda ilk çoxtərəfli ticarət sazişi hesab edilir; 1947-ci ildə imzalandığına və qəbul olunduğuna görə Tariflər və Ticarət üzrə Baş Saziş «QATT-1947» və ya «QATT-47» adlanır; 1994-cü ildə «QATT-47» mühüm dərəcədə təkmilləşdirilmiş və yeni redaksiyada qəbul olunmuşdur («QATT-1994» və ya «QATT-94»); o, Ümumdünya Ticarət Təşkilatının hüquqi əsasını təşkil edən sənədlər sırasına daxildir.²

QATT bütövlükdə 4 hissədən ibarətdir; bu hissələr özlərində 38 maddəni birləşdirir. IV hissə QATT-nin mətninə 1964-cü ildə əlavə olunmuş, 1966-cı ildə qüvvəyə minmişdir. Həmin maddələrdə bir sıra vacib prinsip öz normativ ifadəsini tapır ki, bu prinsiplər beynəlxalq publik ticarət hüququnun prinsipləri sayılır.

¹ General Agreement on Tariffs and Trade – GATT.

² Международное право. Учебник / Отв. ред. Г.В.Игнатенко, О.И.Тиунов. М., 2009, с.691.

Beynəlxalq publik ticarət hüququnun **prinsipləri** dedikdə hüquq normalarında birbaşa konkret formulə edilən və ya ayrı-ayrı hüquq normalarının mahiyyətindən irəli gələn və buna görə də, məcburi hüquqi qüvvəyə malik olan əsas ideyalar və rəhbər başlanğıclar başa düşülür.

Beynəlxalq publik ticarət hüququnun prinsipləri öz normativ ifadəsini, əsasən, QATT-də və ÜTT-nin sənədlərində tapmışdır. Buna görə də, beynəlxalq publik ticarət hüququnun prinsiplərinə **QATT və ÜTT-nin əsas prinsipləri** kimi baxmaq olar.¹

Beynəlxalq publik ticarət hüququnun prinsiplərinə aşağıdakıları aid etmək mümkündür: azad ticarət prinsipi, beynəlxalq ticarətin liberallaşdırılması prinsipi, milli iqtisadiyyatların qorunması prinsipi, tranzit daşımalarının sərbəstliyi prinsipi.²

Beynəlxalq publik ticarət hüququnun subyektləri. Beynəlxalq publik ticarət hüququ ilə dövlətlərarası beynəlxalq ticarət münasibətləri tənzimlənir; bu münasibətlərdə iştirakçı rolunda beynəlxalq publik hüquq subyektliyinə malik olan dövlətlər, hökumətlərarası beynəlxalq təşkilatlar və beynəlxalq publik iqtisadi hüququn digər subyektləri çıxış edirlər; onlar beynəlxalq publik ticarət hüququnun subyektləri hesab edilir.

Beynəlxalq publik ticarət hüququnun **subyektləri** dedikdə dövlətlərarası ticarət münasibətlərinin potensial iştirakçıları başa düşülür.

BMT beynəlxalq publik ticarət hüququnun subyektini. Beynəlxalq ticarətin, o cümlədən beynəlxalq publik ticarət hüququnun inkişafında vacib rol BMT və onun orqanlarına, həmçinin onun ixtisaslaşdırılmış təsisatlarına məxsusdur. Təsədüfi deyil ki, BMT-nin Nizamnaməsi (maddə 1) iqtisadi xarakterli beynəlxalq problemlərin həll olunmasında çoxtərəfli

¹ Вельяминов Г.М. Международное экономическое право и процесс. Учебник. М., 2004, с.167; Международное публичное право. Учебник / Отв. ред. К.А.Бекяшев. М., 2009, с.517.

² *Bu prinsiplər barədə ətraflı bax: məsələn, Əliyev E.Ə. Beynəlxalq iqtisadi hüquq. Dərslik. Bakı, 2012, s. 260.*

əməkdaşlığın həyata keçirilməsini BMT-nin iqtisadi sahədə fəaliyyət məqsədi kimi müəyyənləşdirir.

Qeyd etmək lazımdır ki, BMT sistemində beynəlxalq iqtisadi məsələlərlə, o cümlədən beynəlxalq ticarət problemləri ilə bu və ya digər dərəcədə məşğul olan çoxsaylı orqan (Baş Assambleya, Təhlükəsizlik Şurası, İqtisadi və Sosial Şura – EKOSOS və onun regional komissiyaları: Avropa İqtisadi Komissiyası, Asiya və Sakit Okean İqtisadi Komissiyası, Afrika İqtisadi Komissiyası, Qərbi Asiya İqtisadi Komissiyası, Latin Amerikası və Karib Hövzə İqtisadi Komissiyası) və təşkilatlar (BMT-nin Ticarət və İnkişaf üzrə Konfransı – UNKTAD, BMT-nin Beynəlxalq Ticarət Hüququ üzrə Komissiyası – UNSİTRAL, UNKTADÜTT-nin Beynəlxalq Ticarət Mərkəzi – UNCTADWTO – ITC) mövcuddur; onların köməyi ilə dünya ticarəti sahəsində beynəlxalq tənzimləmə həyata keçirilir.¹

Ümumdünya Ticarət Təşkilatı. Dünya ticarəti sahəsində beynəlxalq tənzimləmə, əsasən və başlıca olaraq, Ümumdünya Ticarət Təşkilatı – ÜTT (World Trade Organisation – WTO) tərəfindən həyata keçirilir; o, tarixdə ticarət sahəsində ilk universal beynəlxalq iqtisadi təşkilat sayılır.

Ümumdünya Ticarət Təşkilatının təsis edilməsi haqqında Saziş 15 aprel 1994-cü il tarixində «Uruqvay Raundu»nun iştirakçısı olan 104 dövlət tərəfindən Mərakeş şəhərində imzalanmışdır; bəzən, onu Mərakeş Sazişi adlandırırlar. 1 yanvar 1995-ci il tarixdən Mərakeş Sazişinin qüvvəyə minməsi ilə əlaqədar QATT-nin üzvü olan dövlətlər yeni yaradılmış ÜTT-nin tərkibinə daxil oldular; bununla da, QATT beynəlxalq təşkilat kimi ÜTT-yə çevrildi.

ÜTT-nin hüquqi bazası və əsası sayılan Mərakeş hüquqi aktlar Paketinə daxil olan sənədlərin² məcmusuna «**ÜTT hüququ**» deyilir. Həmin sənədlərə aiddir: Ümumdünya Ticarət Təşkilatı-

¹ *Daha ətraflı:* Герчикова И.Н. Международные экономические организации. М., 2000, с. 42-43.

² Международное право. Учебник / Под общ. ред. А.Я.Капустина. М., 2008, с.515.

nın təsis edilməsi haqqında Saziş, «QATT – 1994», «QATT – 1994»-ün VI maddəsinin tətbiqi barədə Saziş (Antidempinq Məcəlləsi), Xidmətlərlə Ticarət üzrə Baş Saziş (QATS), Əqli Mülkiyyət Hüquqlarının Ticarət Aspektlərinə dair Saziş (TRİPS), Subsidiya və kompensasiya tədbirləri haqqında Saziş, Kənd təsərrüfatı üzrə Saziş və s.

ÜTT-nin üzərinə düşən **başlıca vəzifə** Hüquqi aktların Mərkəş Paketinə daxil olan sazişlərin, xüsusən də, QATT-1994, QATS və TRİPS kimi sazişlərin icrasını təmin etməkdən ibarətdir.

Xarici ticarətin tənzim olunması. Dövlətlər bütövlükdə dünya iqtisadiyyatında və ayrı-ayrı əmtəə bazarlarında müxtəlif mövqeyə malikdirlər. Öz mənafe və maraqlarını müdafiə etmək üçün beynəlxalq ticarət münasibətlərinin hər bir iştirakçısı müəyyən hərəkətlər edir. Bu, həmin iştirakçının beynəlxalq ticarət sahəsində müəyyən siyasət həyata keçirməsini ifadə edir.

Xarici ticarət siyasəti dedikdə dövlətin başqa dövlətlərlə xarici ticarət münasibətlərinin tənzimlənməsinə və inkişafına yönələn məqsədyönlü fəaliyyəti başa düşülür. Xarici ticarət siyasətinin iki əsas **istiqaməti** vardır: azad ticarət siyasəti, proteksionizm.

Xarici ticarətin dövlət tənzimlənməsi iki əsas **metod** – gömrük-tarif tənzimləmə metodu və qeyri-tarif tənzimləmə metodu əsasında həyata keçirilir.¹

18.3.2. Beynəlxalq publik maliyyə-valyuta hüququ

Beynəlxalq publik maliyyə-valyuta hüququnun anlayışı və institutları. Dövlətlərarası beynəlxalq maliyyə-valyuta münasibətləri beynəlxalq publik iqtisadi-hüquq normaları ilə tən-

¹ *Ətraflı bax:* Əliyev E.Ə. Beynəlxalq iqtisadi hüquq. Dərslik. Bakı, 2012, s. 290.

zimplənir; həmin normalar beynəlxalq müqavilələrdə və digər növ mənbələrdə ifadə oluna bilər.

Beynəlxalq publik maliyyə-valyuta hüququ dedikdə dövlətlərarası beynəlxalq maliyyə-valyuta münasibətlərini tənzimləyən hüquq normalarının sistemi başa düşülür. O, beynəlxalq publik iqtisadi hüququn **xüsusi hissəsinə** daxil olan yarımşahələrdən biridir.

Beynəlxalq publik maliyyə-valyuta hüququnun üç əsas **institutu** vardır. Həmin institutlara aşağıdakılar aiddir: beynəlxalq valyuta hüququ, beynəlxalq kredit hüququ, beynəlxalq ödəniş-hesablaşma hüququ.

Beynəlxalq valyuta hüququ dedikdə valyuta sahəsində dövlətlərarası beynəlxalq iqtisadi münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarının sistemi başa düşülür. Beynəlxalq kredit hüququ kredit sahəsində dövlətlərarası iqtisadi münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarının məcmusundan, beynəlxalq ödəniş-hesablaşma hüququ isə dövlətlərarası ödəniş-hesablaşma münasibətlərini tənzim edən hüquq normalarının sistemindən ibarətdir.

Beynəlxalq publik maliyyə-valyuta hüququnun nizaməsalma predmeti. Beynəlxalq publik maliyyə-valyuta hüququnun nizaməsalma predmeti dedikdə onun tənzimlədiyi dövlətlərarası beynəlxalq maliyyə-valyuta münasibətləri başa düşülür ki, bu münasibətlər beynəlxalq publik iqtisadi hüququn subyektləri arasında əmələ gəlir. O, ümumi (dövlətlərarası) hüquqdur.¹

Beynəlxalq publik maliyyə-valyuta hüququnun mənbələri. Beynəlxalq publik maliyyə-valyuta hüququnun üç mənbə növü vardır. Bu mənbə növlərinə aşağıdakılar aiddir: beynəlxalq müqavilələr, beynəlxalq maliyyə-valyuta təşkilatlarının normativ qərarları, beynəlxalq-hüquqi adətlər.

Beynəlxalq müqavilələr beynəlxalq publik maliyyə-valyuta hüququnun başlıca və əsas mənbə növü sayılır; bu mənbə növü beynəlxalq maliyyə-valyuta münasibətlərinin tənzimlənməsində

¹ Шумилов В.М. Международное финансовое право. Учебник. М., 2005, с.48.

vacib rol oynayır. Söhbət, ilk növbədə, **ikitarəfli beynəlxalq sazişlərdən** gedir: hesablaşma sazişləri, ödəniş sazişləri, kliring sazişləri, ödəniş-kliring sazişləri və s.

Maliyyə-valyuta sahəsində **çoxtərəfli beynəlxalq sazişlər** beynəlxalq publik maliyyə-valyuta hüququnun mənbələrindən digəridir. Çoxtərəfli sazişlər arasında beynəlxalq maliyyə-valyuta və kredit təşkilatlarının **təsis aktları**, xüsusilə, vacib rol oynayır. Söhbət, ilk növbədə, BVF, BYİB, AYİB və digər beynəlxalq təşkilatların yaradılması barədə təsis aktlarından gedir.

Beynəlxalq maliyyə-valyuta və kredit təşkilatlarının **normativ qərarları** da beynəlxalq publik maliyyə-valyuta hüququnun mənbə növüdür. Belə təşkilatlar (məsələn, BVF və s.) beynəlxalq publik hüquq norması müəyyənləşdirən və yaradan qərarlar qəbul edə bilirlər.¹ Həmin qərarlar üzv-dövlətlər üçün məcburi olub, beynəlxalq maliyyə-valyuta münasibətlərini tənzimetmə mənbəyidir.

Beynəlxalq-hüquqi adətlər beynəlxalq publik maliyyə-valyuta hüququnun mənbəyidir; onlar maliyyə-valyuta münasibətlərini beynəlxalq-hüquqi tənzimetmənin əlavə vasitəsidir.

Beynəlxalq publik maliyyə-valyuta hüququnun özünəməxsus (xüsusi) prinsipləri. Beynəlxalq publik maliyyə-valyuta hüququnun mahiyyətini və əsasını onun özünəxas prinsipləri təşkil edir.

Beynəlxalq publik maliyyə-valyuta hüququnun özünəməxsus (xüsusi) prinsipləri dedikdə dövlətlərarası səviyyədə maliyyə-valyuta münasibətlərini tənzimetmənin əsas başlanğıcları və rəhbər ideyaları başa düşülür. Bu prinsiplər sırasında aşağıdakılar fərqləndirilir: milli maliyyə sisteminin sərbəst şəkildə müəyyənləşdirilməsi, milli valyutanı seçmək azadlığı, maliyyə-valyuta münasibətlərini hüquqi tənzimetmə rejiminin sərbəst şəkildə müəyyənləşdirilməsi, kredit diskriminasiyasına yol verilməməsi, xarici dövlət borclarının qaytarılması, milli valyutanın devalvasiyasından istifadə olunmaması və s.

¹ Международное право. Учебник / Отв.ред. А.А.Ковалев, С.В.Черниченко. М., 2008, с.460.

Beynəlxalq publik maliyyə-valyuta hüququnun subyektləri. Dövlətlərarası maliyyə-valyuta münasibətlərinin potensial iştirakçıları beynəlxalq publik maliyyə-valyuta hüququnun subyektləri sayılır. Beynəlxalq publik maliyyə-valyuta hüququnun əsas subyekti kimi aşağıdakılar tanınır: dövlətlər, beynəlxalq maliyyə-valyuta təşkilatları və s.

Dövlətlər beynəlxalq publik maliyyə-valyuta hüququnun əsas subyekti sayılırlar, onlar beynəlxalq publik hüquq subyektiyinə malik olub, beynəlxalq publik maliyyə-valyuta hüquq normaları yarada bilirlər.

Beynəlxalq maliyyə-valyuta təşkilatları beynəlxalq publik maliyyə-valyuta hüququnun digər qrup (növl) subyekti hesab olunurlar; bu təşkilatlar beynəlxalq publik maliyyə-valyuta münasibətlərinin institusional əsası sayılırlar. Söhbət, ilk növbədə, BVF, BYİB kimi təşkilatlardan gedir.

18.3.3. Beynəlxalq publik əqli mülkiyyət hüququ

Beynəlxalq publik əqli mülkiyyət hüququnun anlayışı və nizamasalma predmeti. Dövlətlərarası beynəlxalq iqtisadi münasibətlər əqli mülkiyyət fəaliyyəti sahəsində də yaranır. Əqli mülkiyyət sahəsində dövlətlərarası səviyyədə yaranan münasibətlər dövlətlərarası beynəlxalq əqli mülkiyyət münasibətləri adlanır.

Beynəlxalq publik əqli mülkiyyət hüququ dedikdə beynəlxalq publik iqtisadi hüququn subyektləri arasında əqli mülkiyyət sahəsində yaranan beynəlxalq (dövlətlərarası) əqli mülkiyyət münasibətlərini tənzimləyən hüquq normalarının sistemi başa düşülür.¹

Beynəlxalq publik əqli mülkiyyət hüququnun **nizamasalma predmetini** beynəlxalq dövlətlərarası əqli mülkiyyət münasibətləri təşkil edir.

¹ Əliyev E.Ə. Beynəlxalq əqli mülkiyyət hüququ. Bakı, 2013, 36 s.

Beynəlxalq publik əqli mülkiyyət hüququnun **subyektləri** qismində beynəlxalq publik iqtisadi hüququn öz subyektləri (dövlətlər, beynəlxalq təşkilatlar, dövlətooxşar qurumlar və s.) çıxış edir.

Beynəlxalq publik əqli mülkiyyət hüququ beynəlxalq publik iqtisadi hüququn **xüsusi hissəsinə** daxil olan yarım sahələrdən biridir. Onun iki əsas hüquq institutu vardır:¹

- beynəlxalq müəlliflik hüququ;
- beynəlxalq patent hüququ.

Beynəlxalq müəlliflik hüquq institutu dedikdə elə hüquq normalarının məcmusu başa düşülür ki, bu normaların vasitə və köməyi ilə dövlətlərarası səviyyədə həm elm, ədəbiyyat və incəsənət əsərləri, həm də əlaqəli hüquqların obyektləri (ifalar, fonogramlar, efir yayımı və s.) hüquqi cəhətdən qorunub, mühafizə edilir. Dövlətlərarası səviyyədə sənaye mülkiyyəti obyektlərini (ixtiraları, sənaye nümunələrini, faydalı modelləri, əmtəə nişanlarını və s.) hüquqi cəhətdən qoruyan və mühafizə edən hüquq normalarının sisteminə isə **beynəlxalq patent hüquq institutu** deyilir.

Beynəlxalq publik əqli mülkiyyət hüququnun mənbələri. Həm beynəlxalq müəlliflik hüququ, həm də beynəlxalq patent hüququna daxil olan normalar müəyyən formada ifadə olunur ki, bu formaya beynəlxalq publik əqli mülkiyyət hüququnun **mənbəyi** deyilir. Beynəlxalq publik əqli mülkiyyət hüququnun əsas və başlıca mənbəyi **beynəlxalq müqavilədir**. Söhbət əqli mülkiyyət sahəsində bağlanmış beynəlxalq sazişlərdən gedir; belə sazişlər həm müəlliflik, həm də patent hüququ sahəsində bağlanmışdır. Bu sazişlərdən biri Sənaye mülkiyyətinin qorunması haqqında Paris Konvensiyasıdır (1883-cü il); digər saziş isə Ədəbi-bədii əsərlərin qorunması haqqında Bern Konvensiyasıdır (1886-cı il).

¹ Вельяминов Г.М. Международное экономическое право и процесс. Учебник. М., 2004, с.339.

Beynəlxalq publik əqli mülkiyyət hüququnun mənbəyi olan beynəlxalq sazişlər arasında **TRİPS müqaviləsi**, xüsusilə, vacib rol oynayır. TRİPS – Azərbaycan dilinə «Əqli Mülkiyyət Hüquqlarının Ticarət Aspektlərinə dair Saziş» kimi tərcümə olunur.

Beynəlxalq sazişlərdən başqa əqli mülkiyyət sahəsində fəaliyyət göstərən **hökumətlərarası beynəlxalq təşkilatların** qərarları da beynəlxalq publik əqli mülkiyyət hüququnun mənbəyi hesab olunur. Söhbət, ilk növbədə, Ümumdünya Əqli Mülkiyyət Təşkilatının (ÜƏMT) normativ xarakterli qərarlarından gedir.

Beynəlxalq publik əqli mülkiyyət hüququnun özünəməxsus (xüsusi) prinsipləri. Beynəlxalq publik əqli mülkiyyət hüququ öz funksiyalarını müvafiq xüsusi prinsiplər əsasında həyata keçirir. Belə prinsiplər sırasında aşağıdakıları fərqləndirmək mümkündür: beynəlxalq müəlliflik hüquq institutunun xüsusi prinsipləri, beynəlxalq patent hüquq institutunun xüsusi prinsipləri, mühafizənin asılı olmaması prinsipi, avtomatik mühafizə prinsipi, müəllif hüquqlarının dövlət mühafizə prinsipi, konvension işarənin əsərdə göstərilməsi prinsipi, patentlərin asılı olmaması prinsipi və s.

18.3.4. Beynəlxalq publik nəqliyyat hüququ

Beynəlxalq publik nəqliyyat hüququ anlayışı. Beynəlxalq nəqliyyat münasibətləri beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin vacib növüdür. Bu münasibətlər beynəlxalq publik iqtisadi hüququn subyektləri (dövlətlər, hökumətlərarası beynəlxalq nəqliyyat təşkilatları və s.) arasında yaranır və müvafiq beynəlxalq publik iqtisadi-hüquq normaları ilə nizamlanır. Beynəlxalq publik iqtisadi hüququn subyektləri, eyni zamanda, beynəlxalq publik nəqliyyat hüququnun **subyektləri** sayılır.

Beynəlxalq publik nəqliyyat hüququ dedikdə beynəlxalq publik iqtisadi hüququn subyektləri arasında yaranan dövlətlər-

arası beynəlxalq nəqliyyat münasibətlərini tənzimləyən hüquq normalarının sistemi başa düşülür.

Beynəlxalq publik nəqliyyat hüququnun predmeti və institutları. Beynəlxalq publik iqtisadi hüququn **xüsusi hissəsinin** struktur elementi kimi beynəlxalq publik nəqliyyat hüququ yarım sahə statusuna malikdir. Onun **nizamasalma predmetini** dövlətlərarası beynəlxalq nəqliyyat münasibətləri təşkil edir.

Dövlətlərarası beynəlxalq nəqliyyat münasibətləri hakimiyyət xarakterli münasibətlərdir. Bu səbəbdən həmin münasibətləri tənzimləyən hüquqi qurum beynəlxalq ümumi publik nəqliyyat hüququ adlanır.

Beynəlxalq nəqliyyat münasibətləri qeyri-hakimiyyət xarakterli münasibətlər formasında da yarana bilər. Qeyri-hakimiyyət xarakterli beynəlxalq nəqliyyat münasibətləri dedikdə ayrı-ayrı ölkələrin fiziki və ya hüquqi şəxsləri arasında beynəlxalq nəqliyyat daşımaları sahəsində yaranan münasibətlər başa düşülür; belə münasibətlər beynəlxalq xüsusi nəqliyyat hüququ ilə tənzimlənir; beynəlxalq xüsusi nəqliyyat hüququ isə beynəlxalq xüsusi (mülki) hüququn struktur elementi, tərkib hissəsi sayılır.¹

Beynəlxalq publik nəqliyyat hüququ özü bir neçə institutdan ibarətdir: beynəlxalq dəniz daşımaları hüquq institutu, beynəlxalq avtomobil daşımaları hüquq institutu, beynəlxalq dəmir yol daşımaları hüquq institutu, beynəlxalq hava daşımaları hüquq institutu, beynəlxalq su (çay) daşımaları hüquq institutu.

Müasir dövrdə beynəlxalq publik nəqliyyat hüququnun yeni bir institutu formalaşmaqdadır ki, ona beynəlxalq boru kəməri nəqliyyat hüquq institutu deyilir. Belə ki, beynəlxalq boru kəməri ilə neft, neft məhsulları və qaz xarici ölkələrə nəql olunur; bu, beynəlxalq nəqliyyat xidmətinin xüsusi formasıdır ki, onun göstərilməsi ilə əlaqədar olaraq yaranan münasibətlər məhz həmin institutla tənzimlənir.

Beynəlxalq publik nəqliyyat hüququnun mənbələri və özünəməxsus (xüsusi) prinsipləri. Dövlətlərarası beynəlxalq

¹ *Daha ətraflı:* Əliyev E.Ə. Beynəlxalq nəqliyyat hüququ. Dərslik. Bakı, 2009, s.27-28.

nəqliyyat münasibətlərini tənzimləyən hüquq normaları öz normativ ifadəsini, hər şeydən əvvəl, **beynəlxalq müqavilələrdə** tapır. Söhbət nəqliyyat sahəsində bağlanan dövlətlərarası beynəlxalq müqavilələrdən gedir; onlara beynəlxalq nəqliyyat sazişləri və ya nəqliyyat konvensiyaları deyilir.

Beynəlxalq-hüquqi adətlər beynəlxalq publik nəqliyyat hüququnun digər mənbə növüdür. Beynəlxalq-hüquqi adətlər, xüsusilə, beynəlxalq dəniz daşımaları zamanı geniş tətbiq olunur.¹

Beynəlxalq təşkilatların **normativ qərarları** əsasında da beynəlxalq nəqliyyat münasibətlərinin tənzimlənməsi həyata keçirilir² və buna görə də, onlar beynəlxalq publik nəqliyyat hüququnun mənbəyi hesab edilir. Söhbət, ilk növbədə, hökumətlərarası beynəlxalq nəqliyyat təşkilatlarının (məsələn, BDT, BMAT və s.) normativ xarakterli qərarlarından gedir.

Beynəlxalq publik nəqliyyat hüququ **özünəməxsus (xüsusi) prinsiplərə** malikdir. Bu prinsiplər sırasında aşağıdakıları fərqləndirmək olar: beynəlxalq dəniz daşımaları hüquq institutunun xüsusi prinsipləri, beynəlxalq avtomobil daşımaları hüquq institutunun xüsusi prinsipləri, beynəlxalq dəmir yol daşımaları hüquq institutunun xüsusi prinsipləri, beynəlxalq hava daşımaları hüquq institutunun xüsusi prinsipləri, beynəlxalq su (çay) daşımaları hüquq institutunun xüsusi prinsipləri, beynəlxalq boru kəmərlər nəqliyyat hüquq institutunun prinsipləri, təqsirə görə məsuliyyət prinsipi, məhdud məsuliyyət prinsipi, nəqliyyat təhlükəsizliyinin təmin olunması prinsipi, nəqliyyat standartlaşdırılması və sairə prinsiplər.

¹ Международное право. Учебник / Отв. ред. Ю.М. Колосов, Э.С.Кривчикова. М., 1999, с. 653.

² Международное публичное право. Учебник / Отв.ред. К.А.Бекяшев. М., 2009, с.531.

18.3.5. Beynəlxalq publik investisiya hüququ

Beynəlxalq publik investisiya hüququnun anlayışı və nizamasalma premeti. Geniş, əhatəli və ümumiləşdirilmiş anlayış olan beynəlxalq publik iqtisadi sistemə həm də beynəlxalq investisiya komponenti daxildir.¹ Beynəlxalq investisiya sisteminə yaranan münasibətlər beynəlxalq publik iqtisadi hüququn **xüsusi hissəsinin** struktur tərkibinə daxil olan beynəlxalq publik investisiya hüququ adlı **yarımsahə** ilə tənzimlənir.

Beynəlxalq publik investisiya hüququ dedikdə dövlətlərarası investisiya münasibətlərini tənzimləyən hüquq normalarının sistemi başa düşülür; bu münasibətlər beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin vacib növlərindən biridir.² Beynəlxalq publik iqtisadi hüququn subyektləri bütövlükdə beynəlxalq publik investisiya hüququnun **subyektləri** qismində çıxış edir: dövlətlər, hökumətlərarası beynəlxalq təşkilatlar və s.

Beynəlxalq publik investisiya hüququnun **nizamasalma predmetini** dövlətlərarası beynəlxalq investisiya münasibətləri təşkil edir. Dövlətlərarası beynəlxalq investisiya münasibətləri dedikdə isə beynəlxalq publik iqtisadi hüququn subyektləri arasında xarici investisiya qoyulması ilə bağlı olaraq yaranan münasibətlər başa düşülür.

Beynəlxalq (xarici) investisiya münasibətlərində həm dövlətlər, həm də hökumətlərarası beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar iştirak edirlər (məsələn, BVF, BYİB, AYİB, İnvestisiya Bankı və digər kredit-maliyyə təşkilatları). Onlar dövlətlərlə birlikdə beynəlxalq publik investisiya hüququnun subyekti hesab olunurlar.

Beynəlxalq publik investisiya hüququnun mənbələri. Beynəlxalq publik investisiya hüququnun başlıca mənbəyi **beynəlxalq müqavilələr** hesab olunur; onlara hüquq ədəbiyyatı sə-

¹ Шумилов В.М. Международное экономическое право. Учебник. Ростов-на-Дону, 2003, с.19.

² Международное право. Учебник / Под общ. ред. А.Я.Капустина. М., 2008, с. 508.

hifələrində beynəlxalq investisiya müqavilələri və ya beynəlxalq investisiya sazişləri deyilir. Müasir dövrdə ikitərəfli və çoxtərəfli beynəlxalq investisiya sazişlərinin bağlanması praktikasını geniş yayılmışdır.

Beynəlxalq investisiya praktikasında investisiyanın təşviqi və müdafiəsi barədə **nümunəvi saziş proformasından** istifadə olunur; bu proforma 1992-ci ildə BVF və BYİB tərəfindən işlənib hazırlanmış və külliyyat halında dərc olunmuşdur.

Beynəlxalq investisiya münasibətlərinin bəzi aspektləri və bir sıra fragmenti beynəlxalq müqavilələrin tənzimləmə predmetinə daxil olmur. Belə halda beynəlxalq-hüquqi tənzimləmə **beynəlxalq-hüquqi adətlər** vasitəsi ilə həyata keçirilir; onlar beynəlxalq publik investisiya hüququnun digər mənbə növüdür.

Beynəlxalq təşkilatların **qərarları** beynəlxalq publik investisiya hüququnun mənbə növlərindən biridir; söhbət, ilk növbədə, hökumətlərarası beynəlxalq iqtisadi təşkilatların normativ xarakterli və üzv-ölkələr üçün məcburi olan qərarlarından gedir. BVF, BYİB və digər beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatlarının investisiyaya aid qərarları hüquqi tənzimləmə mənbəyidir. Məsələn, 1992-ci ildə BYİB-nin qərarı ilə xarici investisiyalara rejiminə münasibətdə **Rəhbər Prinsiplər** qəbul edilmişdir.

Beynəlxalq publik investisiya hüququnun özünəməxsus (xüsusi) prinsipləri. Beynəlxalq publik investisiya hüququnda beynəlxalq publik iqtisadi hüququn sahəvi prinsipləri ilə yanaşı, eyni zamanda, onun **özünəməxsus (xüsusi) prinsipləri** tətbiq edilir. Bu prinsiplər sırasında aşağıdakıları göstərmək olar: xarici investisiyanın müdafiə olunması, dövlətin xarici investisiyanı tənzimləməsi, investisiyaların sərbəst eksportu, xarici investisiyanın milli iqtisadiyyata zərər vurmaması, xarici investisiyanın milliləşdirilməməsi, ekspropriasiya olunmaması, ikiqat vergitutmaya yol verilməməsi və s.

18.3.6. Beynəlxalq publik turizm hüququ

Beynəlxalq publik turizm hüququ anlayışı. İnsanlar müxtəlif məqsədlərlə bir yerdən başqa yerə səyahət və səfər edirlər. Belə səyahət və səfərlər turizm adlanır. **Turizm** dedikdə fiziki şəxslərin və əcnəbilərin istirahət etmək, dincəlmək, sağlamlıq, tanış olmaq, biliyi artırmaq, idman, işgüzar, peşə, dini və digər məqsədlərlə daimi yaşayış yerlərindən müvəqqəti gəlmələri (səyahətləri) başa düşülür.

Turizmin rolu və əhəmiyyəti kifayət dərəcədə böyükdür. Hər şeydən əvvəl, onu qeyd edək ki, turizm dünyada iqtisadi inkişafın güclü vasitələrindən biri sayılır.¹ Doğrudan da, turizm dövlətlərarası beynəlxalq əməkdaşlığın həyata keçirildiyi əsas sahələrdən biridir.²

Turizm sahəsində dövlətlərarası beynəlxalq əməkdaşlığın həyata keçirilməsi prosesində, yəni turizm fəaliyyəti³ nəticəsində müəyyən növ münasibətlər əmələ gəlir; onlara dövlətlərarası beynəlxalq turizm münasibətləri deyilir.

Beynəlxalq publik turizm hüququ dedikdə turizm sahəsində dövlətlərarası beynəlxalq əməkdaşlığın həyata keçirilməsi prosesində yaranan münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarının məcmusu başa düşülür.

Beynəlxalq publik turizm hüququnun nizamasalma predmeti. Beynəlxalq publik iqtisadi hüququn struktur elementi və tərkib hissəsi olan beynəlxalq publik turizm hüququnun özünəməxsus nizamasalma predmeti vardır. Belə ki, beynəlxalq publik turizm hüququnun **nizamasalma predmeti** qismində dövlətlərarası beynəlxalq turizm münasibətləri çıxış edir.

¹ Международное право. Учебник / Отв. ред. Ю.М. Колосов, Э.С.Кривчикова. М., 2000, с.664.

² *Turizm sahəsində dövlətlərarası əməkdaşlıq barədə daha ətraflı:* Барчукова Н.С. Международное сотрудничество государств в области туризма. М., 1986.

³ *Turizm fəaliyyəti anlayışı barədə bax:* Юридическая энциклопедия / Под ред. М.Ю.Тихомирова. М., 2005, с.875.

Dövlətlərarası beynəlxalq turizm münasibətləri beynəlxalq publik iqtisadi hüququn subyektləri arasında yaranır. Bu subyektlər, eyni zamanda, beynəlxalq publik turizm hüququnun **subyektləri** sayılır: dövlətlər, beynəlxalq dövlətlərarası təşkilatlar, öz dövlət müstəqilliyi uğrunda mübarizə aparan xalqlar (millətlər), dövlətoxşar qurumlar. Belə ki, dövlətlər, turizm sahəsində dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatlar (məsələn, Ümumdünya Turizm Təşkilatı və s.)¹ və ya beynəlxalq publik turizm hüququnun digər subyektləri bu münasibətlərin iştirakçıları ola bilərlər.

Dövlətlərarası beynəlxalq turizm münasibətləri spektri geniş və əhatəli anlayışdır. Belə ki, bu spektr özündə bir neçə növ münasibəti birləşdirir:

- turizm məhsulunun realizə olunması (satışı) ilə bağlı olan münasibətlər;
- turistlərə nəqliyyat xidmətinin göstərilməsi ilə bağlı olan münasibətlər;
- turistlərə mehmanxana xidmətinin göstərilməsi ilə bağlı olan münasibətlər;
- turistlərin qida ilə təmin olunması sahəsində yaranan münasibətlər və s.

Beynəlxalq turizm iqtisadi əhəmiyyəti olan fəaliyyətdir və həm də **xüsusi xarakterli əmtədir**. Beynəlxalq publik turizm hüququnun **əsas funksiyası** da qeyd edilən xidmət növlərinin göstərilməsi sahəsində dövlətlər arasında yaranan beynəlxalq münasibətləri tənzimləməkdən ibarətdir.²

Beynəlxalq publik turizm hüququnun özünəməxsus (xüsusi) prinsipləri. Özünəməxsus (xüsusi) prinsiplərin mövcud olması beynəlxalq publik turizm hüququnun beynəlxalq publik iqtisadi hüququn yarım sahəsi kimi tanınmasını şərtləndirən meyarlardan biridir. Qeyd etməliyik ki, beynəlxalq publik turizm

¹ *Bu təşkilatlar barədə daha ətraflı:* Уваров В.Д., Борисов К.Г. Международные туристические организации. М., 1990.

² Əliyev Ə.İ., Aslanov E.Z. Beynəlxalq turizm hüququ. Bakı, 2007, s.3.

hüququnda beynəlxalq publik hüququn və beynəlxalq publik iqtisadi hüququn prinsipləri ilə yanaşı, onun öz xüsusi prinsipləri də tətbiq edilir. Beynəlxalq publik turizm hüququnun **özünəməxsus (xüsusi) prinsipləri** dedikdə yalnız beynəlxalq publik turizm hüququnu xarakterizə edən, onun mahiyyətini əks etdirən əsas ideyalar və rəhbər başlanğıclar başa düşülür.¹ Bu prinsiplər öz ifadəsini turizmə aid beynəlxalq sənədlərdə tapmışdır.² Sözügedən prinsiplər sırasında aşağıdakıları göstərmək olar: turizm azadlığı, turist olmaq imkanı, beynəlxalq turizmin inkişafı, beynəlxalq turizmin təhlükəsizliyi, turizm resurslarının bəşəriyyətin mirası (mülkiyyəti) olması, turizm ehtiyatlarından sərbəst istifadə və s.

Beynəlxalq publik turizm hüququnun mənbələri. Beynəlxalq publik turizm hüququnun əsas mənbə növü **beynəlxalq müqavilələr** hesab edilir. Söhbət, ilk növbədə, turizm və beynəlxalq səyahət sahəsində bağlanan **çoxtərəfli beynəlxalq müqavilələrdən** gedir: Səyahətə dair kontrakt barədə Beynəlxalq Konvensiya (1970-ci il), Mehmanxana sahibləri və səyahət bürosu arasında bağlanan kontraktlar barədə Beynəlxalq Konvensiya (1981-ci il), Gömrük prosedurunun sadələşdirilməsi və harmonizasiyası barədə Beynəlxalq Kioto Konvensiyası (1973-cü il) və s.

Beynəlxalq publik turizm hüququnun mənbəyi olan beynəlxalq müqavilələrin bir hissəsini ikitərəfli beynəlxalq müqavilələr təşkil edir; onlara turizm sahəsində **ikitərəfli sazişlər** deyilir.³

¹ *Bu prinsiplər barədə bax:* Əliyev Ə.İ., Aslanov E.Z. Beynəlxalq turizm hüququ. Bakı, 2007, s. 36-46; Барчукова Н.С. Правовое регулирование международного туризма на многосторонней основе. М., 1990, с. 21; Борисов К.Г. Международный туризм и право. М., 1999, с. 21-23.

² *Bu sənədlər barədə bax:* Əliyev Ə.İ. Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin statusunun beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsi: nəzəriyyə və praktika. Bakı, 2007, s. 436-437.

³ *Bclə sazişlər barədə daha ətraflı:* Əliyev Ə.İ., Aslanov E.Z. Beynəlxalq turizm hüququ. Bakı, 2007, s.134-149.

Beynəlxalq-hüquqi adətlər beynəlxalq publik turizm hüququnun digər mənbə növüdür; turizmin beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsində beynəlxalq müqavilələrlə yanaşı, həm də onlardan istifadə olunur. Məsələn, Turist Məcəlləsində (1985-ci il) turizm sahəsində beynəlxalq-hüquqi adətlər öz əksini tapmışdır.

Beynəlxalq təşkilatların qətnamələri də beynəlxalq publik turizm hüququnun mənbə növlərindən biri sayılır. Məsələn, Ümumdünya Turizm Təşkilatının Baş Assambleyası tərəfindən 1985-ci ildə Turizm Xartiyası və Turist Məcəlləsi qəbul olunmuşdur ki, həmin sənədlər turizmin beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsində heç də az rol oynamır.

18.3.7. Beynəlxalq publik gömrük hüququ

Beynəlxalq publik gömrük hüququ anlayışı. Beynəlxalq publik iqtisadi-hüquq normaları təkcə dövlətlərarası ticarət, maliyyə-valyuta, investisiya, nəqliyyat, əqli mülkiyyət və vergi münasibətlərini tənzimləmir. Bu normaların müəyyən hissəsi beynəlxalq gömrük münasibətlərini nizamlayır və qaydaya salır.

Beynəlxalq publik gömrük hüququ dedikdə gömrük işi sahəsində yaranan dövlətlərarası münasibətləri tənzimləyən beynəlxalq publik iqtisadi-hüquq normalarının məcmusu başa düşülür.

Gömrük işi sahəsində yaranan münasibətlər öz mahiyyətinə və məzmununa görə, iqtisadi xarakterli əlaqələrdir. Təsadüfi deyil ki, hüquq ədəbiyyatında gömrük münasibətləri beynəlxalq publik iqtisadi hüquqla tənzimlənən məsələlər sırasına aid edilir.¹ Ona görə də, gömrük işi sahəsində dövlətlərarası beynəlxalq gömrük münasibətlərini tənzimləməkdən ötrü beynəlxalq publik iqtisadi hüququn **xüsusi hissəsinin** tərkibində beynəlxalq publik gömrük hüququ kimi yarım sahə ayrılmışdır.²

¹ Бирюков П.Н. Международное право. Учебное пособие. М., 2006, с.209.

² Международное право. Учебник /Отв. ред. Г.В.Игнатенко, О.И.Тиунов. М., 2009, с.696.

Dövlətlərarası beynəlxalq gömrük münasibətləri beynəlxalq publik iqtisadi hüququn subyektləri arasında yaranır. Həmin subyektlər bütövlükdə beynəlxalq publik gömrük hüququnun **subyektləri** kimi sayılır: dövlətlər, beynəlxalq gömrük təşkilatları, öz dövlət müstəqilliyi uğrunda mübarizə aparan xalqlar (millətlər) və dövlətooxşar qurumlar. Əsas subyektlər qismində dövlətlər və beynəlxalq gömrük təşkilatları çıxış edir.

Beynəlxalq publik gömrük hüququnun nizamasalma predmeti və mənbələri. Dövlətlərarası beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlığın konkret istiqamətlərindən biri də gömrük işi hesab edilir. Gömrük işi sahəsində dövlətlərarası beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlığın həyata keçirilməsi prosesində müəyyən növ münasibətlər əmələ gəlir; onlara dövlətlərarası gömrük münasibətləri deyilir. Məhz həmin münasibətlər beynəlxalq publik gömrük hüququnun nizamasalma predmetini təşkil edir.

Beynəlxalq publik gömrük hüququnun əsas mənbə növü **beynəlxalq müqavilələr** sayılır; belə müqavilələr gömrük məsələlərinə aid xüsusi beynəlxalq sazişlər sayılır.¹

Gömrük prosedurunun sadələşdirilməsi və harmonizasiyası haqqında Beynəlxalq Konvensiya (1973-cü il) beynəlxalq gömrük münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsinə həsr olunan beynəlxalq müqavilələrdən biridir. Bu konvensiyanın 1999-cu il redaksiyası qüvvədədir; o, Kioto Konvensiyası kimi adla tanınır.

Beynəlxalq yol daşıma (BYD) kitabçasının tətbiqi ilə beynəlxalq yük daşınması barədə Gömrük Konvensiyası da (1975-ci il) beynəlxalq gömrük münasibətlərinin tənzimlənməsinə həsr olunan beynəlxalq müqavilə sayılır; ona qısaca olaraq «BYD» Konvensiyası deyilir.²

¹ Международное право. Учебник / Отв.ред. В.И.Кузнецов, Б.Р.Тузмухамедов. М., 2007, с.734; Международное право. Учебник /Отв. ред. Г.В.Игнатенко, О.И.Тиунов. М., 2009, с.696.

² Экономика и организация внешнеторговых перевозок. Учебник / Под ред. К.В.Холопова. М., 2000, с.446.

Göstərilənlərdən başqa, aşağıdakı aktlar da bütövlükdə gömrük münasibətlərinin tənzimlənməsinə həsr olunmuşdur: Malların müvəqqəti idxalı üçün A.T.A. kitabçası haqqında Konvensiya (1961-ci il),¹ Müvəqqəti idxal haqqında İstanbul Konvensiyası (1990-cı il),² Malların təsnifi və kodlaşdırılmasının harmonizasiyalaşdırılmış sistemi haqqında Konvensiya (1983-cü il), Gömrük pozuntularının qarşısının alınmasında, araşdırılmasında və aradan qaldırılmasında qarşılıqlı inzibati yardım göstərilməsi haqqında Nayrobi Konvensiyası (1977-ci il) və s.

Beynəlxalq publik gömrük hüququnun digər əsas mənbə növü **beynəlxalq-hüquqi adətlər** sayılır; onlar həm universal, həm də regional xarakterdə ola bilər.

Qeyd edilənlərdən başqa, beynəlxalq təşkilatların hüquqi cəhətdən məcburi olan **normativ xarakterli qərarları** da beynəlxalq publik gömrük hüququnun mənbə növü sayılır. Məsələn, BMAT-ın (İCAO) beynəlxalq aeroportlarda gömrük nəzarəti və yoxlama proseduruna aid müəyyən etdiyi qaydalar, Ümumdünya Poçt İttifaqının poçt göndərmələrinin gömrük rəsmiləşdirilməsinə aid qaydaları və s.

Beynəlxalq publik gömrük hüququnun özünəməxsus (xüsusi) prinsipləri. Beynəlxalq publik gömrük hüququ bir neçə meyar sayəsində beynəlxalq publik iqtisadi hüququn yarımsahəsi kimi tanınır; beynəlxalq publik gömrük hüququnun özünəməxsus (xüsusi) prinsiplərə malik olması bu meyarlardan biridir. Belə prinsiplər sırasında aşağıdakıları göstərmək mümkündür: ölkənin gömrük suverenliyinə mane olmamaq, vahid gömrük ərazisi yaratmaq, gömrük ödənişinin asılı olmaması, milli sənayeni müdafiə etmək, gömrük təhlükəsizliyi, yeni beynəlxalq iqtisadi qayda yaradılmasında gömrük işindən istifadə olunması, tarif-tənzimləmə metodunun inkişaf etdirilməsi, gömrük rejiminin müəyyən edilməsi və s.

¹ Таможенная конвенция о карнете АТА // Таможенные ведомости. 1996, № 2.

² Конвенция о временном ввозе // Таможенные ведомости. 1996, № 2.

Beynəlxalq gömrük təşkilatları. Gömrük işi sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın həyata keçirilməsində beynəlxalq gömrük təşkilatları vacib rol oynayır. **Gömrük Əməkdaşlıq Təşkilatı** (GƏT) onlardan biridir; bu Təşkilat 1950-ci ildə qəbul olunmuş Gömrük Əməkdaşlıq Təşkilatının təsis edilməsi haqqında Konvensiya əsasında yaradılmışdır; 1995-ci ildə GƏT Ümumdünya Gömrük Təşkilatına (ÜGT) çevrilmişdir

ÜGT universal xarakterli dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatdır. Belə ki, o, tərkibcə, 160-dan çox üzv-dövlətdən ibarətdir; buraya Qırğızıstan və Tacikistandan başqa, postsovet respublikaları, o cümlədən Azərbaycan Respublikası da daxildir. ÜGT gömrük işi sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın həyata keçirilməsinə kömək edir. Qeyd etməliyik ki, o, beynəlxalq ticarət sahəsində gömrük-tarif tənzimləmə məsələləri ilə məşğul olan ümumdünya beynəlxalq təşkilatlardan biridir.

Gömrük Tariflərinin Dərəcəsi üzrə Beynəlxalq Büro. Gömrük işi sahəsində yaradılan və fəaliyyət göstərən təşkilatlardan biri **Gömrük Tariflərinin Dərəcəsi üzrə Beynəlxalq Büro** sayılır; onun köməyi ilə universal səviyyədə beynəlxalq gömrük-tarif tənzimləməsi həyata keçirilir.

Beynəlxalq Büro 1890-cı ildə qəbul edilmiş və 38 dövlət tərəfindən imzalanmış müvafiq Konvensiya əsasında təsis olunmuşdur. Öz hüquqi statusuna görə Beynəlxalq Büro hökumətlərarası beynəlxalq təşkilat sayılır.

Gömrük ittifaqı. Gömrük işi sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın həyata keçirilməsində həm də gömrük ittifaqları vacib rol oynayır; gömrük ittifaqı dövlətlərarası iqtisadi inteqrasiyanın forma və mərhələlərindən biridir; dövlətlərarası inteqrasiyasının həyata keçirilməsində onun əhəmiyyəti böyükdür.

Dünyada bir sıra gömrük ittifaqı yaradılmışdır. Məsələn, Avropa İttifaqı çərçivəsində gömrük ittifaqı formalaşmışdır və o, inteqrasiya strukturunun vacib elementi sayılır.

18.3.8. Beynəlxalq publik vergi hüququ

Beynəlxalq publik vergi hüququ anlayışı. İqtisadi sahədə dövlətlərarası beynəlxalq münasibətlər həm öz xarakterinə, həm də məzmununa görə son dərəcə müxtəlifdir. Fəaliyyət predmeti baxımından, həmin münasibətlər qrupuna dövlətlərarası beynəlxalq vergi münasibətləri də daxildir. Həmin münasibətlərin beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsi beynəlxalq publik iqtisadi-hüquq normaları vasitəsilə həyata keçirilir; çünki dövlətlərarası vergi münasibətləri beynəlxalq publik iqtisadi hüquq normaları ilə nizama salınan məsələlərdən biridir.¹

Beynəlxalq publik vergi hüququ dedikdə vergi sahəsində dövlətlərarası beynəlxalq münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarının sistemi başa düşülür.

Beynəlxalq vergi münasibətlərində beynəlxalq publik iqtisadi hüququn subyektləri iştirak edir. Həmin subyektlər, eyni zamanda, beynəlxalq publik vergi hüququnun **subyektləri** sayılır: dövlətlər, beynəlxalq dövlətlərarası təşkilatlar, öz dövlət müstəqilliyi uğrunda mübarizə aparan xalqlar (millətlər) və dövlətəoxşar qurumlar. Beynəlxalq publik vergi hüququnun daha fəal subyekti kimi dövlətlər və beynəlxalq dövlətlərarası hökumətlərarası təşkilatlar çıxış edir.

Beynəlxalq publik vergi hüququnun nizamasalma predmeti. Dövlətlərarası beynəlxalq vergi münasibətləri beynəlxalq publik vergi hüququnun nizamasalma predmetini təşkil edir. Vergitutma məsələləri ilə bağlı olaraq, dövlətlərin iştirakı ilə yaranan beynəlxalq münasibətlərə **dövlətlərarası vergi münasibətləri** deyilir. Bu münasibətlər aşağıda göstərilən hallarda əmələ gəlir:

- vergi məsələləri üzrə dövlətlər arasında;
- vergi məsələləri üzrə dövlətlər və beynəlxalq (dövlətlərarası və ya hökumətlərarası) təşkilatlar arasında.

¹ Бирюков П.Н. Международное право. Учебное пособие. М., 2006, с.607-608.

Ayrıca nizamlaşma predmetinin olması beynəlxalq publik vergi hüququnun yarımşahə kimi tanınmasını şərtləndirən əsas meyardır. Beynəlxalq publik vergi hüququnun beynəlxalq publik iqtisadi hüququn yarımşahəsi hesab edilməsi üçün həm də əlavə (yardımçı) meyarlar mövcuddur (beynəlxalq birliyin, xüsusən də, dövlətlərin beynəlxalq vergi münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsində maraqlı olmaları, xüsusi prinsiplərin mövcudluğu, beynəlxalq vergi münasibətlərinin böyük beynəlxalq əhəmiyyət kəsb etməsi, beynəlxalq vergi münasibətlərini tənzimləyən beynəlxalq-hüquqi normaların kifayət dərəcədə olması və s.). Buna görə də, beynəlxalq publik vergi hüququ beynəlxalq publik iqtisadi hüququn **xüsusi hissəsinin** tərkibində yarımşahə kimi statusla fərqləndirilir.

Beynəlxalq publik vergi hüququnun mənbələri. Dövlətlər arası beynəlxalq vergi münasibətlərini tənzimləyən beynəlxalq publik iqtisadi-hüquq normaları müəyyən bir rəsmi formada ifadə edilərək mövcud olur. Beynəlxalq publik vergi hüququnun **mənbələri** dedikdə onun nizamlaşma predmetinə daxil olan beynəlxalq dövlətlər arası vergi münasibətlərini tənzimləyən beynəlxalq publik iqtisadi-hüquq normalarının ifadə edildiyi və mövcud olduğu forma başa düşülür.

Beynəlxalq müqavilə beynəlxalq publik vergi hüququnun əsas mənbəyi hesab edilir. Söhbət, ilk növbədə, ikitərəfli beynəlxalq müqavilələrdən gedir; onlara ikitərəfli beynəlxalq vergi sazişləri deyilir.

İkiqat vergitutmanın çoxtərəfli tənzimlənməsi həm də **model konvensiyalar** vasitəsilə həyata keçirilir; onlara ikiqat vergitutma haqqında model konvensiyalar deyilir.

Beynəlxalq publik vergi hüququnun mənbəyi olan sazişlərin bəziləri vergi məsələlərində qarşılıqlı **inzibati yardımın** göstərilməsinə həsr olunmuşdur. Belə ki, 1999-cu ildə Avropa Şurası çərçivəsində Vergi məsələləri üzrə inzibati yardım haqqında Strasburq Konvensiyası imzalanmışdır. Bundan başqa, Vergi məsələlərində qarşılıqlı inzibati yardım haqqında Strasburq-Paris Konvensiyası da qüvvədədir (1988-ci il) və s.

Beynəlxalq-hüquqi adətlər beynəlxalq publik vergi hüququnun digər mənbə növü kimi çıxış edə bilər. Lakin, beynəlxalq dövlətlərarası vergi münasibətlərinin tənzimlənməsi sferasında ona həsr edilən beynəlxalq-hüquqi adətlər, hələlik, formalaşmamışdır.

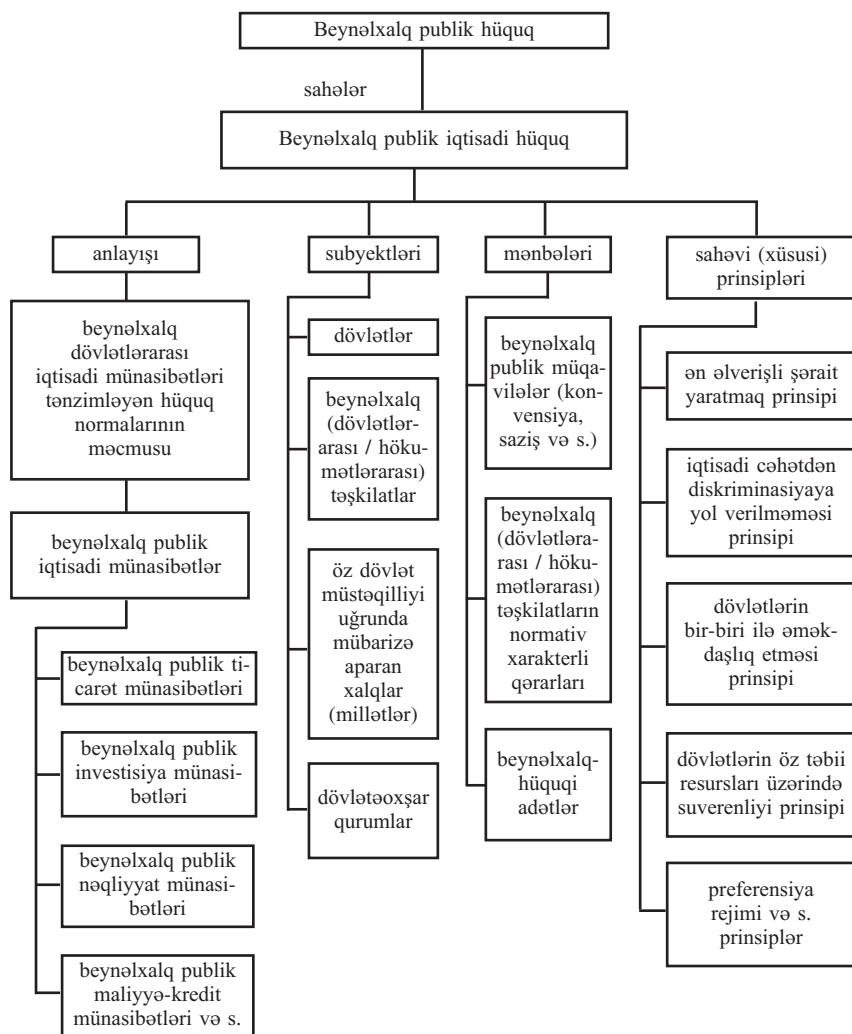
Beynəlxalq publik vergi hüququnun özünəməxsus (xüsusi) prinsipləri. Beynəlxalq publik vergi hüququnda onun özünəməxsus (xüsusi) prinsipləri tətbiq olunur ki, onlar beynəlxalq publik iqtisadi hüququn sahədaxili prinsipləri sırasına aiddir.

İkiqat vergitutmanın aradan qaldırılması prinsipi beynəlxalq publik vergi hüququnun özünəməxsus (xüsusi) prinsiplərindən biridir. Bu prinsipə görə, vergi ödəyicisi iki və ya daha çox dövlət ərazisində eyni növ vergini bir dəfədən artıq ödəyə bilməz.

Verginin beynəlxalq ticarətə mane olmaması prinsipi beynəlxalq publik vergi hüququnun özünəməxsus (xüsusi) prinsipləri sırasına daxildir. Bu prinsipə əsasən, vergi beynəlxalq ticarəti stimullaşdırmalı, onun inkişafını təmin etməli və məhdudlaşdırmamalıdır.

Beynəlxalq publik vergi hüququ həm də belə bir özünəməxsus (xüsusi) prinsipdən çıxış edir ki, **ləğv edilmiş gömrük məneələri (məhdudiyyətləri) yeni vergi məhdudiyyətləri ilə əvəz olunmamalıdır.** ÜTT-nın normativ sənədləri məhz belə prinsipdən çıxış edir.

XVIII FƏSİL ÜZRƏ ƏYANİ SXEM

XVIII FƏSİL ÜZRƏ TÖVSIYƏ EDİLƏN ƏLAVƏ ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev E.Ə. Beynəlxalq iqtisadi hüquq. Dərsik. Bakı, 2013, 444 s.
2. Əliyev E.Ə. Avropa əqli mülkiyyət hüququ. Bakı, 2014, 48 s.
3. Əliyev E.Ə. Avropa nəqliyyat hüququ. Bakı, 2014, 48 s.
4. Hüseynov L.H. Beynəlxalq hüquq. Dərslik. Bakı, 2008 (XVIII fəsil).
5. Sadıqov Ə.İ. Beynəlxalq iqtisadi hüquq. Dərslik. Bakı, 2008, 396 s.
6. Богуславский М.М. Международное экономическое право. М., 1986, 304 с.
7. Вельяминов Г.М. Международное экономическое право и процесс. Учебник. М., 2004, 496 с.
8. Карро Д., Жюйар П. Международное экономическое право. Учебник. М., 2002, 608 с.
9. Международное право. Учебник / Отв.ред. Г.В.Игнатенко, О.И.Тиунов. М., 2009 (гл.24).
- 10.Международное право. Учебник / Отв. ред. А.А.Ковалев, С.В.Черниченко. М., 2008 (гл.16).
- 11.Тимченко Л.Д. Международное право. Учебник. Харьков, 2004 (гл. 18).
- 12.Шумилов В.М. Международное экономическое право в эпоху глобализации. М., 2003, 272 с.

XIX FƏSİL.

BEYNƏLXALQ PUBLİK DƏNİZ HÜQUQU

19.1. Beynəlxalq publik dəniz hüququ beynəlxalq publik hüququn müstəqil sahəsi kimi

19.1.1. Beynəlxalq publik dəniz hüququ anlayışı

Yer planeti səthinin üçdə iki hissəsindən çoxu Dünya okean suları ilə örtülmüşdür. Geniş anlayış olan Dünya okeanı dedikdə daxili dəniz suları, ərazi dənizləri, beynəlxalq boğazlar, açıq dənizlər və s. başa düşülür. Başqa sözlə, Dünya okeanı Yer kürəsinin su məkanıdır.

Dünya okeanı xalqların və dövlətlərin həyatında böyük rol oynayır. Hər şeydən əvvəl, qeyd etməliyik ki, Dünya okeanı yerin zəruri ekoloji komponentidir. Belə ki, insanların gələcək həyatı və mövcud olmaları xeyli dərəcədə məhz bu komponentdən asılıdır. Unutmaq olmaz ki, Dünya okeanı, necə deyərlər, oksigen istehsal etməyin vacib vasitəsidir; digər tərəfdən, Dünya okeanı karbon qazını udur. Əlbəttə, bütün bunlar insanların həyat və sağlamlığı üçün vacib əhəmiyyətə malikdir.

Göstərilənlərlə yanaşı, Dünya okeanı müxtəlif cür təbii resurs və sərvətlər mənbəyidir. Bu gün ərzaq resursları əldə etmək və faydalı qazıntılar çıxarmaq üçün Dünya okeanından effektiv şəkildə istifadə olunur və müvafiq elmi tədqiqatlar aparılır.

Dünya okeanından həm də nəqliyyat daşımaları üçün istifadə edilir. Yaddan çıxarmamalıyıq ki, Dünya okeanı nəqliyyat magistralı kimi tanınır. Nəqliyyat magistralı olduğuna görə Dünya okeanı vasitəsilə müvafiq növ daşımalar həyata keçirilir; su nəqliyyatı da həmin növlərdən biridir.¹ Xüsusilə də, su daşıma-nəqliyyat vasitəsindən istifadə etməklə beynəlxalq ticarət həyata keçirilir. Deyilənlər onu göstərir ki, Dünya okeanı müa-

¹ Əliyev E.Ə. Beynəlxalq nəqliyyat hüququ. Dərslik. Bakı, 2013, s. 15-16.

sir sivilizasiya üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir. Odur ki, beynəlxalq publik hüquq subyektləri, xüsusilə də, dövlətlər öz fəaliyyətini həm də Dünya okeanından, onun flora, fauna, təbii sərvətləri və mineral resurslarından istifadə olunmasına yönəldirlər.

Şübhəsiz, Dünya okeanından istifadə olunması və onun tədqiq edilməsi ilə bağlı beynəlxalq publik hüquq subyektləri arasında müəyyən növ ictimai münasibətlər əmələ gəlir; məhz belə münasibətləri tənzimləyən beynəlxalq publik hüquq normalarının sistemi hüquq elmində beynəlxalq publik dəniz hüququ adlanır.

Beynəlxalq publik dəniz hüququ dedikdə Dünya okeanının tədqiq edilməsi və onun istifadəsi ilə bağlı beynəlxalq publik hüquq subyektləri arasında yaranan ictimai münasibətləri tənzimləyən beynəlxalq publik hüquq norma və prinsiplərinin məcmusu başa düşülür. Beynəlxalq publik dəniz hüququnun **nizamasalma predmetini** isə Dünya okeanının tədqiq edilməsi və ondan istifadə ilə bağlı münasibətlər təşkil edir.

Beynəlxalq publik dəniz hüququnun tarixi qədim dövrlərə təsadüf edir. Məhz bunu nəzərə alaraq, bəzi müəlliflər beynəlxalq publik dəniz hüququnu, obrazlı şəkildə desək, beynəlxalq publik hüququn ən «qocaman»¹ və ən «qədim»² sahələrindən biri hesab edirlər.

Düzdür, beynəlxalq publik dəniz hüququnun təşəkkül tapması keçmiş zamanlara aid olsa da, beynəlxalq publik hüququn müstəqil sahələrindən biri kimi formalaşma prosesi onun kodifikasiya olunması (sistemləşdirilməsi, məcəllələşdirilməsi) ilə bilavasitə bağlıdır.

Məlum olduğu kimi, XX əsrin 60–80-ci illərində BMT-nin dəniz hüququna dair üç konfransı keçirilmişdir. 1) Dəniz hüququna dair BMT-nin I Cenevrə Konfransı (1958-ci il); 2) Dəniz hüququna dair BMT-nin II Konfransı (1960-cı il); 3) Dəniz hü-

¹ Тимченко Л.Д. Международное право. Учебник. Харьков, 2004, с. 308.

² Международное право. Учебник / Отв.ред. А.А.Ковалев, С.В.Черненко. М., 2008, с. 329.

ququna dair BMT-nin III Konfransı (1973–1982-ci illər). III Konfrans haqqında, xüsusilə, danışmaq lazımdır. Bu konfransın gedişi nəticəsində Dəniz hüququna dair Konvensiya (1982-ci il) qəbul edildi; 119 dövlət tərəfindən imzalanan həmin konvensiya 60 dövlətin onu ratifikasiya etməsi ilə 1994-cü ildə qüvvəyə mindi. Sözügedən konvensiya dəniz hüququ məsələlərini tənzimləyən əsas universal beynəlxalq-hüquqi aktdır.

BMT-nin Dəniz hüququna dair I və II konfranslarına gəlisdə isə, qeyd etməliyik ki, həmin konfranslar beynəlxalq publik dəniz hüququnun kodifikasiyasını həyata keçirərək beynəlxalq-dəniz müqavilə hüququnun formalaşmasında böyük rol oynadı. Bu iş sonra BMT-nin Dəniz hüququna dair III Konfransında davam etdirildi; nəticədə beynəlxalq publik dəniz hüququnun kodifikasiyası həyata keçirildi və bununla da beynəlxalq publik hüququn müstəqil sahəsi kimi beynəlxalq publik dəniz hüququ formalaşdı.¹

Beynəlxalq publik dəniz hüququ öz statusuna görə beynəlxalq publik hüququn **xüsusi hissəsinin** tərkibində böyük əhəmiyyətə malik olan sahələrindən biridir.

19.1.2. Beynəlxalq publik dəniz hüququnun mənbələri

Beynəlxalq publik dəniz hüququnun mənbə növlərindən biri **beynəlxalq-hüquqi adətlər** sayılır. Beynəlxalq publik dəniz hüququ özünün ilkin inkişaf mərhələsində məhz beynəlxalq adət-hüquq normaları şəklində formalaşmışdır. Digər tərəfdən, uzun müddət ərzində beynəlxalq publik dəniz hüququ, əsasən, adət hüququ kimi inkişaf etmişdir. Belə ki, XX əsrin ortalarına kimi beynəlxalq adətlər beynəlxalq publik dəniz hüququnun əsası sayılmışdır; beynəlxalq publik dəniz hüququnun mənbəyi kimi beynəlxalq-hüquqi adətlər öz əhəmiyyətini bu gün də itirməmişdir. Lakin müasir dövrdə beynəlxalq-hüquqi adətlər

¹ Международное право. Особенная часть. Учебник / Отв.ред. Р.М.Валеев, Г.И.Курдюков. М., 2010, с. 414-415.

öz üstün mövqeyini tədricən beynəlxalq müqavilələrə vermişdir. Belə ki, hal-hazırda **beynəlxalq müqavilələr** beynəlxalq publik dəniz hüququnun əsas mənbəyi kimi tanınır.¹

Beynəlxalq publik dəniz hüququnun mənbəyi qismində, ilk növbədə, **universal beynəlxalq müqavilələr** çıxış edir. Belə konvensiyalara aiddir: Dəniz hüququna dair 1958-ci il Cenevrə konvensiyaları (bu konvensiyalar ərazi suları, kontinental şelf və açıq dəniz haqqındadır); Dəniz gəmilərinin həbsinə aid bəzi qaydaların unifikasiyası haqqında Beynəlxalq Konvensiya (1952-ci il), Dəniz gəmiləri sahiblərinin məsuliyyətinin məhdudlaşdırılmasına dair Beynəlxalq Konvensiya (1957-ci il), Beynəlxalq dəniz gəmiçiliyinin asanlaşdırılmasına dair Konvensiya (1965-ci il), Dənizdə gəmilərin toqquşmasının qarşısının alınmasının beynəlxalq qaydaları haqqında Konvensiya (1972-ci il), Dənizin tullantıların və digər materiallarla çirkləndirilməsinin qarşısının alınmasına dair Konvensiya (1972-ci il), Dənizdə insan həyatının qorunması haqqında Konvensiya (1974-cü il), Dənizlə sərnəşin və onların baqajının daşınması haqqında Afina Konvensiyası (1974-cü il), Dəniz tələbləri üzrə məsuliyyətin məhdudlaşdırılması haqqında Konvensiya (1976-cı il), «Hamburq qaydaları», yəni Dənizlə yük daşınması haqqında BMT Konvensiyası (1978-ci il), Dənizdə axtarış və xilasetməyə dair Beynəlxalq Konvensiya (1979-cu il), Dəniz hüququna dair BMT Konvensiyası (1982-ci il), Dəniz gəmiçiliyinin təhlükəsizliyinə qarşı yönələn qanunsuz aktlarla mübarizə haqqında Konvensiya (1988-ci il), Dənizlə təhlükəli və zərərli maddələrin daşınması ilə bağlı məsuliyyət və vurulmuş zərərə görə kompensasiya ödənilməsi haqqında Beynəlxalq Konvensiya (1996-cı il) və s.

Beynəlxalq publik dəniz hüququnun mənbəyi qismində həm də **lokal xarakterli çoxtərəfli və ikitərəfli beynəlxalq mü-**

¹ Beynəlxalq dəniz hüququ. Dərs vəsaiti / Azərbaycan dilinə tərcümə edən: A.A.Məhərrəmov. Bakı, 2007, s.10-12; Гуцуляк В.Н. Международное морское право (публичное и частное). Учебное пособие. М., 2003, с.21-24 və b.

qavilələr çıxış edir ki, onlar dəniz fəaliyyətinin müxtəlif məsələlərinə həsr olunmuşdur. Məsələn, Baltik dənizi rayonunun dəniz mühitinin müdafiəsi haqqında Konvensiya (1992-ci il), Beynəlxalq əhəmiyyətli vacib daxili su yolları haqqında Avropa Sazişi (1996-cı il), Baltik dənizində və Beltada balıqçılıq və canlı resursların qorunub saxlanması haqqında Konvensiya (1973-cü il), Atlantik okeanın şimal-şərqində balıqçılıq haqqında Konvensiya (1980-ci il), Antarktikanın canlı dəniz resurslarının qorunub saxlanması haqqında Konvensiya (1980-ci il) və s.

Bəzi konvensiyalar **əməkdaşlığın xüsusi məsələlərinə** həsr edilmişdir ki, onlar da mühüm əhəmiyyətə malikdir. Məsələn, Xilas etmə haqqında Beynəlxalq Konvensiya (1989-cu il) və s. belə konvensiyalar sırasına aiddir.

Bunlardan əlavə, bir sıra saziş dəniz ticarət gəmiçiliyinə həsr olunmuşdur. Bəzi beynəlxalq müqavilələr isə ərazi sularının ayrılması və kontinental şelf haqqındadır. Məsələn, 1979-cu ildə SSRİ və Türkiyə hökumətləri kontinental şelfin ayrılması haqqında ikitərəfli saziş bağlamışdır; 2002-ci ildə Azərbaycan Respublikası və Rusiya Federasiyası öz aralarında Xəzər dəniz dibinin müəyyən sahələrinin ayrılması haqqında ikitərəfli Saziş imzalamışdır. Azərbaycan Respublikası bəzi dövlətlərlə (məsələn, İran, Gürcüstan, Türkiyə, Bolqarıstan, İtaliya, Yunanıstan, Polşa və s.) dəniz ticarət gəmiçiliyi haqqında ikitərəfli beynəlxalq saziş bağlamışdır; belə sazişlər, adətən, xarici gəmilərin limana daxil olmasına və limanda onların hüquqi rejiminə aid normalar nəzərdə tutur və digər məsələləri tənzimləyir.

Beynəlxalq dövlətlərarası dəniz təşkilatlarının **normativ xarakterli qərarları** beynəlxalq publik dəniz hüququnun mənbə növlərindən biridir. Söhbət belə təşkilatların beynəlxalq publik dəniz hüququ məsələləri haqqında qəbul etdikləri qərarlardan gedir ki, onlar normativ əhəmiyyətə malikdir. Məsələn, Beynəlxalq Dəniz Təşkilatının (BDT) qərarları beynəlxalq publik dəniz hüququnun mənbəyidir. Nəzərə almaq lazımdır ki, dəniz

hüququna aid bir sıra beynəlxalq müqavilənin işlənilib hazırlanmasında və qəbul edilməsində bu təşkilat yaxından iştirak etmişdir.¹

Ayrı-ayrı dövlətlərin **milli qanunvericiliyinə** gəldikdə, qeyd etməliyik ki, daxili dəniz hüququ beynəlxalq publik dəniz hüququnda müəyyən əhəmiyyətli rol oynayır. Belə ki, ayrı-ayrı dəniz məkanlarının (məsələn, daxili dəniz sularının, ərazi dənizlərinin və s.) hüquqi rejimi məhz daxili dəniz hüququ ilə müəyyənləşdirilir. Lakin ayrı-ayrı dövlətlərin milli (daxili) dəniz qanunvericiliyi beynəlxalq publik dəniz hüququnun mənbələri sırasına daxil deyildir.

BMT-nin Baş Assambleyası beynəlxalq publik dəniz hüququ məsələlərinə dair müvafiq **qətnamələr** qəbul edir. Belə qətnamələr böyük əhəmiyyətə malikdir; lakin tövsiyə xarakterli olması səbəbindən onlar da beynəlxalq publik dəniz hüququnun mənbəyi sayılmır.

19.1.3. Beynəlxalq publik dəniz hüququnun sahəvi (xüsusi) prinsipləri

Beynəlxalq publik dəniz hüququ özünəməxsus prinsiplərə malikdir. Söhbət beynəlxalq publik dəniz hüququnun sahəvi (xüsusi) prinsiplərindən gedir. Belə prinsiplərin ayrılması və fərqləndirilməsi bununla bağlıdır ki, dövlətlər tərəfindən Dünya okeanında həyata keçirilən fəaliyyət mühüm xüsusiyyətlərə malikdir. Bu xüsusiyyətlər isə dəniz mühitinin xarakteri, dəniz məkanının hüquqi rejimi, dəniz gəmilərinin, dənizdə insan fəaliyyətinin və digər obyektlərin hüquqi vəziyyəti ilə şərtlənir. Bir sözlə, dəniz fəaliyyəti özünəxas spesifik xüsusiyyətlərə malikdir ki, məhz bu xüsusiyyətlər beynəlxalq publik dəniz hüququnun sahəvi (xüsusi) prinsiplərinin ifadə edilməsi üçün əsas olmuşdur.

¹ Международное право. Учебник / Отв. ред. Г.В.Игнатенко, О.И.Тиунов. М., 2010, с.621.

Beynəlxalq publik dəniz hüququnun **sahəvi (xüsusi) prinsiplərinə** aşağıdakılar aiddir:

- açıq dənizin azadlığı prinsipi;
- daxili və ərazi suları üzərində dövlət suverenliyi prinsipi;
- Dünya okeanının dinc məqsədlər üçün istifadəsi prinsipi;
- dəniz resurslarından rəşional istifadə edilməsi prinsipi;
- canlı dəniz resurslarının qorunub saxlanması prinsipi;
- hərbi və dövlət gəmilərinin immuniteti prinsipi;
- elmi tədqiqat azadlığı prinsipi;
- dəniz mühitinin mühafizəsi prinsipi;
- açıq dənizdə dövlətin bayrağı altında üzən gəmilər üzərində həmin dövlətin müstəsna yurisdiksiyası prinsipi.¹

Açıq dənizin azadlığı prinsipinə görə, milli ərazi dənizlərinin xarici hüdudlarından kənarda yerləşən dəniz məkanı açıq dəniz hesab edilir. Açıq dəniz bütün dövlətlərin istifadə etmələri üçün sərbəstdir və ümumi məkan sayılır. Dövlətlər azad, bərabər və qarşılıqlı surətdə məqbul olan şərtlərlə açıq dənizdən istifadə edə bilərlər.

Daxili və ərazi suları üzərində dövlət suverenliyi prinsipi
Dəniz hüququna dair BMT Konvensiyasında (1982-ci il) formul edilmişdir. Bu prinsipə görə, dövlət suverenliyi daxili və ərazi sularına da şamil edilir. Unutmaq olmaz ki, daxili və ərazi suları dövlət ərazisinin tərkib hissələridir və onlar beynəlxalq publik hüquq subyekti olan dövlətin özünə məxsusdur. Dövlət suverenliyi prinsipinə uyğun olaraq, hər bir dövlət daxili və ərazi sularında milli hüquqi rejim müəyyənləşdirir, daxili və ərazi sularında həyata keçirilən bütün fəaliyyət növlərini tənzimləyir və s.

Dünya okeanının dinc məqsədlər üçün istifadəsi prinsipi
Dəniz hüququna dair BMT Konvensiyasının (1982-ci il) pream-

¹ *Bu prinsiplər barədə bax:* Федосцева Н.Н. Международное право. Учебное пособие. М., 2015, с. 229-232; Международное право. Учебник / Под ред. А.И.Микульшина. М., 2005, с. 109-110; Международное морское право. Учебное пособие / Под ред. С.А.Гуреева. М., 2003, с.22-34.

bulasında formulə edilmişdir. Bu prinsipə görə, dəniz və okeanlardan dinc məqsədlər üçün istifadə olunur. Dövlətlərin dəniz fəaliyyətində güc tətbiq etməyi və ya güc tətbiq etməklə hədələməyi beynəlxalq publik dəniz hüququ qadağan edir. Lakin beynəlxalq publik dəniz hüququ Dünya okeanından hərbi məqsədlər üçün istifadəni istisna etmir.

Dəniz resurslarından rəşional istifadə edilməsi prinsipi Dəniz hüququna dair Konvensiyada (1982-ci il) formulə edilmişdir. Bu prinsipə görə, dənizin canlı resurslarından (dənizin mineral resursları, onun flora və faunası və s.) səmərəli, məqsədyönlü və necə deyərlər, ağıllı istifadə edilməlidir.

Canlı dəniz resurslarının qorunub saxlanılması prinsipi də Dəniz hüququna dair Konvensiyada (1982-ci il) təsbit olunmuşdur. Bu prinsipə görə, vahid ekoloji sistem olan Dünya okeanının canlı resursları qorunmalı və mühafizə edilməlidir. Dünya okeanının canlı resurs ovçuluğu (balıq ovçuluğu) bütün dövlətlər tərəfindən elə həyata keçirilməlidir ki, canlı dəniz resurs növlərinin nəslı kəsilməsin; xüsusilə də, canlı dəniz resurslarının ayrı-ayrı növlərinin qorunub saxlanılmasına və ya bərpa edilməsinə yönələn mühafizəedici tədbirlər görülməlidir.

Hərbi və dövlət gəmilərinin immuniteti prinsipi bunda ifadə edilir ki, hərbi və dövlət gəmiləri immunitet hüququ ilə təmin edilmişdir; onlar xarici dövlətin məcburi xarakterli hərəkətlərinə (tutulma, həbs, axtarış, müsadirə, həcz və s.) məruz qala bilməz. Digər tərəfdən, hərbi və dövlət gəmiləri xarici dövlətin həm inzibati, həm cinayət, həm də mülki yurisdiksiyasından azaddır; onlar hansı dövlətin bayrağı altında üzürlərsə, həmin dövlətin qanununa tabedirlər. Bunlardan başqa, hərbi və dövlət gəmiləri güzəşt və imtiyazlardan istifadə edirlər. Məsələn, onlar bütün növ yığımlardan, sanitar və gömrük yoxlamasından azaddırlar və s.

Elmi tədqiqat azadlığı prinsipi də öz normativ ifadəsini Dəniz hüququna dair BMT Konvensiyasında (1982-ci il) tapmışdır. Həmin prinsipə görə, bütün dövlətlər öz coğrafi vəziyyətindən asılı olmayaraq, dənizdə elmi tədqiqat aparmaq hüqu-

quna malikdirlər; belə hüquqdan həm də səlahiyyətli beynəlxalq təşkilatlar istifadə edə bilirlər.

Dəniz elmi tədqiqatları yalnız dinc məqsədlər üçün aparıla bilər; bu zaman dəniz mühitinin qorunub saxlanması və müdafiəsi haqqında qaydalara əməl edilməlidir. Həmin qaydalar isə adıçəkilən Konvensiyada (1982-ci il) müəyyən edilmiş və sözügedən prinsipin həyata keçirilməsinin əsas şərtləri də göstərilmişdir. Belə şərtlər dənizdə elmi tədqiqatların aparılmasının ümumi prinsipləridir.

Dəniz mühitinin mühafizəsi prinsipi Dəniz hüququna dair 1982-ci il Konvensiyasının 192-ci maddəsində ifadə edilmişdir. Bu maddədə göstərilir ki, dövlətlər dəniz mühitini müdafiə etməli və qoruyub saxlamalıdır; xüsusilə də, dəniz mühiti neftlə, radioktiv və digər zərərli maddələrlə çirkləndirilməməlidir. Açıq dəniz haqqında Cenevrə Konvensiyasının (1958-ci il) 24-cü maddəsinə görə, hər bir dövlət dəniz mühitinin neftlə çirkləndirilməsinin qarşısını almaq üçün lazımi tədbirlər görməlidir. Təsadüfi deyil ki, beynəlxalq publik dəniz hüququ dəniz mühitinin çirkləndirilməsinin qarşısını almaq kimi vacib prinsipdən çıxış edir.¹

Açıq dənizdə dövlətin bayrağı altında üzən gəmilər üzərində həmin dövlətin müstəsna yurisdiksiyası prinsipi öz ifadəsini bundan tapır ki, hər hansı dövlətin öz bayrağı altında açıq dənizdə üzən gəmisinə başqa dövlətin yurisdiksiyası şamil olunmur. Belə ki, gəmi açıq dənizdə hansı dövlətin bayrağı altında üzürsə, ona həmin dövlətin yurisdiksiyası aid edilir. Belə gəmilərə münasibətdə həm də xarici dövlətin inzibati, cinayət və mülki yurisdiksiyası həyata keçirilmir.

Beynəlxalq publik dəniz hüququnda digər sahəvi (xüsusi) prinsipləri də ayırmaq olar. Məsələn, dövlətlərin dəniz fəaliyyətinə görə məsuliyyət daşımaları prinsipi, Dünya okeanına vurulmuş zərərin əvəzinin ödənilməsi prinsipi və s.

¹ Международное право. Учебник / Под ред. К.К.Гасанова. М., 2008, с. 190.

Beynəlxalq publik dəniz hüququ üçün həmçinin **beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərinin** böyük əhəmiyyəti vardır. Söhbət, hər şeydən əvvəl, beynəlxalq publik hüququn aşağıdakı prinsiplərindən gedir: dövlətlərin ərazi bütövlüyü prinsipi, dövlətlərin sərhədlərinin toxunulmazlığı prinsipi, dövlətlərin suveren bərabərliyi prinsipi, güc tətbiq etməmək və ya güclə hədələməmək prinsipi və s. Unutmaq olmaz ki, beynəlxalq publik hüququn bu kimi və digər əsas prinsipləri dövlətlərin dəniz fəaliyyətinin hüquqi əsası sayılır.

19.1.4. Beynəlxalq publik dəniz hüququnun subyektləri

Beynəlxalq publik dəniz hüququ beynəlxalq publik hüquq subyektlərinin Dünya okeanında həyata keçirdikləri dəniz fəaliyyəti ilə bağlı münasibətləri tənzimləyir. Deməli, beynəlxalq publik dəniz hüququnun subyektləri qismində beynəlxalq publik hüququn subyektləri çıxış edirlər. Söhbət, ilk növbədə, beynəlxalq publik hüququn əsas subyekti sayılan **dövlətlərdən** gedir. Unutmaq olmaz ki, beynəlxalq publik dəniz hüququ dəniz məkanının tədqiq edilməsi və ondan istifadə ilə bağlı dövlətlərarası münasibətləri nizama salır. Buna görə də, beynəlxalq publik dəniz hüququnun əsas subyekti dövlətlərdir.

Beynəlxalq publik dəniz hüququnun subyektləri sırasına həm də **beynəlxalq dövlətlərarası təşkilatlar** daxildir. Bu təşkilatlar dənizləri və onların resurslarını idarə etmək mexanizminin institusional hissəsidir. Onların içərisində, hər şeydən əvvəl, BDT-nin fəaliyyəti mühüm əhəmiyyətə malikdir. O, 1948-ci ildə «Hökumətlərarası Dəniz Konsultativ Təşkilatı» kimi adla təsis edilmiş və 1982-ci ildə Beynəlxalq Dəniz Təşkilatı adlanmışdır; onun mənzil-qərargahı London şəhərində yerləşir.

Bəzi müəlliflər göstərirlər ki, beynəlxalq publik dəniz hüququ həm də hüquqi şəxslər¹ və ya ümumi şəxslər (söhbət dövlət hüquqi şəxslərindən gedir) arasında yaranan dəniz münasibətlə-

¹ Международное право. Учебник / Отв.ред. А.А.Ковалев, С.В.Черниченко. М., 2008, с. 329.

rini tənzimləyir.¹ Bununla həmin müəlliflər dolayı yolla hüquqi şəxsləri beynəlxalq publik dəniz hüququnun subyekti kimi tanıyırlar. Lakin, beynəlxalq publik hüquq subyektivinə malik olmadığına görə, hüquqi şəxslər beynəlxalq publik hüququn subyekti sayılmır. Bu səbəbdən hüquqi şəxslər beynəlxalq publik dəniz hüququnun da subyekti kimi tanınma bilməz.

19.2. Dünya okeanının hüquqi rejimi

19.2.1. Daxili dəniz sularının hüquqi rejimi

Fiziki-coğrafi baxımdan Dünya okeanı vahiddir. Hüquqi nöqteyi-nəzərdən isə Dünya okeanı vahid deyildir.² Belə ki, hüquqi baxımdan, yəni öz hüquqi rejiminə görə Dünya okeanı ayrı-ayrı hissələrə bölünmüşdür; hər bir hissənin öz adı vardır: 1) daxili dəniz suları; 2) ərazi dənizi; 3) bitişik zona; 4) müstəsna iqtisadi zona; 5) kontinental şelf; 6) açıq dəniz; 7) dəniz dibi rayonu; 8) beynəlxalq körfəzlər.

Daxili dəniz suları dövlət ərazisinin tərkib hissəsidir. Buna görə də, dövlətin suverenliyi həm də daxili dəniz sularına şamil olunur. Belə ki, daxili dəniz suları sahilyanı dövlətin suverenliyi altındadır.

Daxili dəniz suları dedikdə elə su məkanı başa düşülür ki, bu məkan ərazi suları xəttindən ölkə daxilinə tərəf yerləşir. Belə məkana, yəni daxili dəniz sularına, ilk növbədə, dəniz buxtaları, körfəzlər və limanlar daxildir ki, onların sahili müəyyən bir dövlətə məxsus olur. Digər tərəfdən, dəniz buxtalarına, körfəzlərə və s. girişin eni 24 dəniz milindən³ çox olmamalıdır. Bunlardan əlavə, daxili dəniz sularına həm də sahilləri bir dövlət ərazisi ilə əhatə olunmuş su nohurları aiddir.

¹ Шумилов В.М. Международное право. Учебник. М., 2008, с. 378.

² Международное право. Учебник / Отв.ред. Ю.М.Колосов, Э.С.Кривчикова. М., 2000, с. 524.

³ Bir dəniz mili 1.852 km deməkdir // URL:<http://www.google.com> (04.06.2018-ci il).

Bundan başqa, tarixi sular da daxili sulara aid olunur. Tarixi suların siyahısı isə müvafiq dövlətin hökuməti tərəfindən müəyyən edilir. Tarixi sulara giriş enindən asılı olmayaraq, bəzi körfəz suları aiddir; belə sular tarixi ənənəyə və ya beynəlxalq adətə görə sahilyanı dövlətin daxili suları hesab edilir: məsələn, Uzaq Şərqdə Böyük Pyotr körfəzi (giriş eni 100 mildən çoxdur), Kanadada Qudzon körfəzi (50 mil) və s. Tarixi körfəzlərə digərlərini də misal kimi göstərmək olar: Bristol körfəzi (Böyük Britaniya), Riqa körfəzi (Latviya), Kola körfəzi (Rusiya Federasiyası), Varanger-ford və Vest-ford körfəzləri (Norveç) və s.

Xarici dövlətlər daxili dəniz sularından müəyyən məqsədlər üçün istifadə edə bilərlər: balıq ovlanması, gəmiçilik, elmi tədqiqatlar aparılması və s. Belə sulardan yalnız sahilyanı dövlətin müəyyənləşdirdiyi şərtlərlə istifadə oluna bilər. Axı, daxili dəniz suları sahilyanı dövlətin müstəsna suverenliyi altındadır. Dövlətin suverenliyinə həm də limanlar və onların suyu tabedir. Sahilyanı dövlət birtərəfli qaydada müəyyən edir ki, hansı limanlar xarici gəmilərin daxil olması üçün açıqdır. Sahilyanı dövlət həmçinin xarici gəmilərin limanlarda olmalarının hüquqi rejimini müəyyənləşdirir. Hərbi gəmilər və qeyri-kommersiya məqsədləri üçün istifadə edilən digər dövlət gəmiləri istisna olmaqla, bütün xarici gəmilər belə limanlara daxil ola bilərlər; limanlar, xüsusilə də, dəniz gəmiçiliyi üçün böyük əhəmiyyətə malikdir.¹

Xarici ticarət və qeyri-hərbi gəmilər açıq elan edilmiş limanlara sərbəst şəkildə daxil olmaq hüququna malikdirlər; bu zaman xüsusi icazə alınması tələb edilmir. Hərbi gəmilər isə limanlara (ümumiyyətlə, daxili sulara) yalnız icazə əsasında daxil ola bilərlər. İcazə qabaqcadan (30 gün əvvəl) diplomatik yolla alınmalıdır.

¹ *Daxili dəniz suları barədə ətraflı bax:* Kovalyov A.A. Müasir beynəlxalq dəniz hüququ və onun tətbiq praktikası. Azərbaycan dilinə tərcümə / Buraxılışa məsul: R.F.Məmmədov. Bk1, 2006, I fəsil, s.18-33.

Xarici qeyri-hərbi gəmilər daxili dəniz sularına (limanlara) daxil olduqları andan sahilyanı dövlətin yurisdiksiyasına tabe olur. Gəmilərdə olan sərnəşinlərə və ekipaj üzvlərinə münasibətdə də, həmçinin sahilyanı dövlətin inzibati, cinayət və mülki yurisdiksiyası həyata keçirilir. Sahilyanı dövlətin hakimliyi orqanları zəruri olduqda xarici qeyri-hərbi gəmilərə daxil ola, yoxlama və axtarış apara, habelə məcburi xarakterli digər hərəkətlər edə bilər. Daxili sularda olarkən mövcud qanunvericiliyi və ya beynəlxalq qaydaları pozan gəmilər hətta təqib oluna və tutulub saxlanıla bilər.

Xarici hərbi gəmilərə (o cümlədən qeyri-kommersiya məqsədləri üçün istifadə olunan dövlət gəmilərinə) gəldikdə isə, qeyd etmək lazımdır ki, belə gəmilər immunitətlə təmin olunur. Odur ki, sahilyanı liman dövlətinin yurisdiksiyası həmin gəmilərə şamil edilmir; onların məcburi xarakterli hərəkətlərə (həbs, axtarış, tutulmaq və s.) məruz qalmasına yol verilmir. Lakin xarici hərbi gəmilər sahilyanı dövlətin qanun və qaydalarına əməl etməlidirlər; əgər onlar belə tələbləri pozarlarsa, həmin gəmilərdən limanı tərk etmək tələb oluna bilər.

Dövlət öz milli qanunvericiliyi ilə öz daxili dəniz sularının sərhədlərini müəyyən edir; bu zaman Dəniz hüququna dair Konvensiyanın (1982-ci il) qaydaları və digər beynəlxalq publik hüquq normaları nəzərə alınır.

19.2.2. Ərazi dənizinin hüquqi rejimi

Ərazi dənizi Dünya okeanı su məkanının bölündüyü hissələrdən biridir. Bu hissə bilavasitə sahilyanı dövlətin daxili dəniz sularından sonra yerləşir.¹

Ərazi dənizi (ərazi suları) dedikdə sahilyanı dövlətin quru ərazisinə və ya daxili dəniz sularına birləşən elə dəniz qurşağı (sahəsi) başa düşülür ki, bu məkan üzərində həmin dövlət öz suverenliyini həyata keçirir. Belə dəniz qurşağının müəyyən

¹ Бирюков П.Н. Международное право. Учебное пособие. М., 2006, с.537.

olunmasının əsas məqsədi sahilyanı dövlətlərin təhlükəsizliyini təmin etməkdən, onların siyasi, iqtisadi və digər mənafeələrini müdafiə etməkdən ibarətdir.

Ərazi dənizi müəyyən spesifik xüsusiyyətlərə malikdir. Bu xüsusiyyətlər Dəniz hüququna dair BMT Konvensiyasında (1982-ci il) göstərilmişdir; Konvensiyanın II hissəsi məhz həmin xüsusiyyətlərin müəyyən olunmasına həsr edilmişdir. Beynəlxalq publik hüquq normalarının tələblərinə uyğun olaraq, hər bir sahilyanı dövlət daxili qanunvericiliyində öz ərazi dənizinin milli hüquqi rejimini müəyyənləşdirir. Belə ki, ərazi dənizi dövlət ərazisinin tərkibinə daxildir. Nəzərə almaq lazımdır ki, ərazi dənizinin xarici sərhədi sahilyanı dövlətin dəniz sərhədidir, yəni onun dənizdəki dövlət sərhədidir.

Qeyd etdiyimiz kimi, ərazi dənizi sahilyanı ölkənin dövlət sərhədinin tərkib hissəsidir. Odur ki, dövlət suverenliyi həm də ərazi dənizinin səthinə şamil olunur. Belə ki, sahilyanı dövlət öz suverenliyini ərazi dənizinin səthi üzərində də həyata keçirir. Dövlət suverenliyi həmçinin aşağıdakılara şamil olunur: ərazi dənizi üzərindəki hava məkanı, ərazi dənizinin dibi və ərazi dənizinin təki. Sahilyanı dövlət ərazi dənizi üzərində öz suverenliyini həyata keçirərkən beynəlxalq publik hüquq normalarını gözləməlidir.

Dəniz hüququna dair Konvensiyaya (1982-ci il) uyğun olaraq, ərazi dənizinin eni 12 dəniz milindən çox olmamalıdır; bir çox dövlətdə (məsələn, Yaponiya, Hindistan, Fransa, Polşa, Rusiya Federasiyası və s.) 12 millik norma qəbul edilmişdir. Ümumiyyətlə desək, əksər dövlətlər müasir dövrdə ərazi dənizinin enini 3 dəniz milindən 12 dəniz milinə kimi müəyyən edirlər;¹ ərazi dənizinin eni sahil xəttindən başlayaraq hesablanır.

Sahilyanı dövlətin hüququ vardır ki, o, xarici hərbi və qeyri-hərbi gəmiləri öz daxili sularına buraxmasın. Daxili sulardan fərqli olaraq, xarici gəmilər ərazi dənizindən sərbəst şəkildə

¹ Международное право. Учебник / Под ред. А.И.Микульшина. М., 2005, с. 112.

keçə bilərlər. Axı, Dəniz hüququna dair Konvensiyanın 17-ci maddəsi bütün gəmiləri **ərazi dənizindən dinc üzüb keçmək hüququ** ilə təmin etmişdir. Göstərilən hüquqdan sahilyanı dövlətlərin, həmçinin dənizə çıxışı olmayan ölkələrin gəmiləri istifadə edə bilərlər; bu hüquq həm hərbi, həm də qeyri-hərbi gəmilərə şamil olunur.

Ərazi dənizi beynəlxalq gəmiçilik üçün böyük əhəmiyyətə malikdir; ərazi dənizinin hüquqi rejiminin əsas xüsusiyyəti məhz bununla şərtlənir və müəyyən edilir. Əsas xüsusiyyət isə bütün dövlətlərin gəmilərinin ərazi dənizindən sərbəst üzüb keçmə hüququ ilə təmin edilməsindən ibarətdir.

Ərazi dənizindən üzüb keçmə **fasiləsiz**, yəni arasıkəsilməz və dalbadal olmalıdır. Gəmi ərazi dənizindən həm də tez bir zamanda və sürətlə üzüb keçməlidir; bunlardan başqa, üzüb keçmə həmçinin dinc olmalıdır.

Dinc üzüb keçmə dedikdə xarici gəmilərin sahilyanı dövlətin təhlükəsizliyini, sülhü və ya qayda-qanunu pozmadan keçməsi başa düşülür. Başqa sözlə, əgər xarici gəmi düşmən hərəkətləri kimi tanınan və qiymətləndirilən davranışa yol verməzsə, bu, ərazi dənizindən dinc üzüb keçməni ifadə edir.¹ Dəniz hüququna dair 1982-ci il Konvensiyasının 19-cu maddəsi 12 növ belə hərəkətləri sadalayır ki, həmin hərəkətlərə yol verilməsi sahilboyu dövlətin təhlükəsizliyinin, sülhün və ya qayda-qanunun pozulması deməkdir: 1) güc tətbiq etmək və ya güc tətbiq etməklə hədələmək; 2) istənilən növ silahın tətbiq edilməsi ilə hərbi təlim və ya manevr keçirmək; 3) sahilyanı dövlətin müdafiəsi və ya təhlükəsizliyi əleyhinə məlumat toplamaq; 4) istənilən uçuş aparatını və ya hərbi qurğunu gəminin göyertəsinə qəbul etmək, gəminin göyertəsində yerə endirmək və ya havaya qaldırmaq; 5) sahilyanı dövlətin müəyyənləşdirdiyi qaydaların ziddinə olaraq gəmiyə mal və ya valyuta yükləmək (boşaltmaq), gəmiyə istənilən şəxsləri mindirmək; 6) istənilən növ ovçuluq fəaliyyətini həyata keçirmək; 7) tədqiqat

¹ Ильин Ю.Д. Международное публичное право. Лекции. М., 2008, с.141.

və hidroqrafik fəaliyyətlə məşğul olmaq; 8) dinc üzüb keçmə ilə birbaşa bağlı olmayan digər hər hansı fəaliyyət növünü həyata keçirmək; 9) rabitə sisteminə maneə yaratmaq və s.

Sualtı qayıqlar ərazi dənizindən keçərkən suyun üzərinə çıxmalıdır. Bu zaman sualtı qayığın məxsus olduğu dövlətin milli bayrağı qaldırılmalıdır.

Ərazi dənizindən dinc üzüb keçmə müvəqqəti olaraq dayandırıla bilər. Lakin bu zaman diskriminasiyaya yol verilməməlidir. Belə qayda müəyyən edilə bilər ki, hərbi gəmilər ərazi dənizindən üzüb keçərkən bu barədə qabaqcadan məlumat verilsin.¹ Bəzi dövlətlər (məsələn, Rusiya Federasiyası və s.) təkid edirlər ki, hərbi gəmilər ərazi dənizini icazə əsasında keçməlidir; əgər gəmidə dövlət və ya hökumət başçısı olarsa, icazə alınması tələb edilmir. İcazə alınması həm də o halda tələb olunmur ki, gəmi ərazi dənizinə məcburi daxil olsun.

Ərazi dənizindən üzüb keçən xarici gəmi müəyyən halda sahilyanı dövlətin həm mülki, həm də cinayət yurisdiksiyasına tabe olur. Sahilyanı dövlətin sularından keçmə ilə bağlı öhdəlik və ya məsuliyyət hallarında sahilyanı dövlətin **mülki yurisdiksiyası** tətbiq edilir; qalan hallarda ərazi dənizindən üzüb keçən gəmidə olan şəxslərə münasibətdə belə yurisdiksiya həyata keçirilmir. Sahilyanı dövlətin cinayət yurisdiksiyasına gəldikdə, qeyd etməliyik ki, Dəniz hüququna dair BMT Konvensiyasına (1982-ci il) görə, əgər cinayət sahilyanı dövlətin və onun vətəndaşlarının mənafelərinə toxunarsa, ərazi sularını üzüb keçən xarici gəmilərə sahilyanı dövlətin **cinayət yurisdiksiyası** şamil olunur: 1) əgər xarici gəmidə törədilmiş cinayətin nəticələri sahilyanı dövlətə aid olarsa; 2) əgər gəmi kapitanı, diplomatik nümayəndə və ya konsul sahilyanı dövlətin müvafiq yerli hakimiyyət orqanına yardım olunması haqqında müraciət edərsə; 3) əgər narkotik vasitələrin və ya psixotrop maddələrin qanunsuz ticarətinin qarşısının alınmasına zərurət yaranarsa; 4) əgər cinayət ölkədə sakitliyi və ya ərazi dənizində qayda-qanunu pozar-

¹ Лукашук И.И. Международное право. Особенная часть. Учебник. М., 1998, с. 137.

sa. Qalan hallarda ərazi dənizini üzüb keçən xarici gəmiyə münasibətdə sahilyanı dövlətin cinayət yurisdiksiyası şamil edilmir.¹

Hərbi gəmilər ərazi dənizini üzüb keçən zaman sahilyanı dövlətin qanunlarını poza bilər. Bu kimi hallarda sahilyanı dövlət hərbi gəminin dərhal ərazi dənizini tərk etməsini tələb edə bilər. Unutmaq olmaz ki, hərbi gəmilər immunitətlə təmin olunmuşdur. Kommersiya məqsədləri üçün istifadə edilməyən digər dövlət gəmiləri də həmçinin müvafiq immunitet hüququna malikdir. Belə gəmilər ərazi dənizində olarkən sahilyanı dövlətin yurisdiksiyasına münasibətdə immunitətdən istifadə edir.

Hərbi gəmi öz hərəkətləri ilə sahilboyu dövlətə zərər vura bilər. Zərəre görə bayraq-dövləti beynəlxalq məsuliyyət daşıyır.

19.2.3. Bitişik zona

Bitişik zonalar Dünya okeanının hissələrindən biridir. **Bitişik zonalar** dedikdə dəniz məkanının ərazi dənizinə birləşən elə bir hissəsi başa düşülür ki, həmin hissədə sahilyanı dövlət qanunla müəyyənləşdirilmiş sahələrdə müvafiq nəzarət həyata keçirir. Belə zonaların ayrılması və müəyyən edilməsi təsadüfi xarakter daşımır. Belə ki, müasir dəniz gəmiləri sürətlə hərəkət etmək və tez üzüb keçmək kimi xüsusiyyətə malikdir. Müasir gəmilərin bu cür xüsusiyyətə malik olması ərazi suları hüddudlarında onlara lazımi nəzarət olunmasına imkan vermir. Buna görə də, sahilyanı dövlətə hüquq verilir ki, o, öz gömrük, fiskal, miqrasiya və ya sanitariya qaydalarının pozulmasının qarşısını almaq üçün əlavə zolaqda nəzarət həyata keçirsin. Məhz belə əlavə zolaqlara beynəlxalq publik dəniz hüququnda bitişik zonalar deyilir.

¹ *Ərazi dənizlərinin hüquqi rejimi barədə ətraflı bax:* Kovalyov A.A. Müasir beynəlxalq dəniz hüququ və onun tətbiq praktikası. Azərbaycan dilinə tərcümə / Buraxılışa məsul: R.F.Məmmədov. Bakı, 2006, II fəsil, s.34-52.

Bitişik zonalarda sahilyanı dövlət gömrük, sanitariya, fiskal və immiqrasiya qaydalarını təmin etmək məqsədilə öz yurisdiksiyasını həyata keçirir. Belə zonalar özündə xüsusi təyinatlı dörd zonanı birləşdirir: 1) gömrük zonası; 2) fiskal zonası; 3) immiqrasiya zonası; 4) sanitariya zonası.

Ərazi zonası və bitişik zona haqqında Konvensiyaya (1958-ci il) görə, bitişik zonanın eni 12 mildən çox olmamalıdır. Lakin bitişik zonanın eni dövlət tərəfindən müəyyən edilir; Dəniz hüququna dair BMT Konvensiyasının (1982-ci il) 33-cü maddəsinə uyğun olaraq, bitişik zona 24 milə qədər məsafədə olmalıdır.¹ Bəzi dövlətlər bitişik zonanın enini 18 mil müəyyən edirlər; ABŞ-da belə zonanın eni 12 mildir.

Bitişik zonada sahilyanı dövlətin milli qanunvericiliyi müəyyən edir ki, hansı orqan bitişik zonada nəzarət funksiyasını yerinə yetirir və onun səlahiyyəti nədən ibarətdir. Nəzarət orqanının hüququ vardır ki, əgər pozuntuya yol verilərsə, gəmini dayandırsın və yoxlasın, pozuntu halını araşdırmaq üçün təhqiqat aparsın, pozuntuya görə cəza təyin etsin və digər zəruri tədbirlər gösün.

Bitişik zona üçün müəyyənləşdirilmiş rejimin pozulmasına görə pozuntu törədən şəxsin təqibi həyata keçirilə bilər; təqib yalnız hüquqların pozulması ilə bağlı mümkündür. Bitişik zondan digər dövlətlər qanunauyğun istifadə etməlidir. Sahilyanı dövlət bitişik zonada öz hüquqlarını digər dövlətlərin hüquq və mənafələrinə zidd olaraq həyata keçirməməlidir.

19.2.4. Müstəsna iqtisadi zonanın hüquqi rejimi

Beynəlxalq sənədlərdə və dövlətdaxili aktlarda «müstəsna iqtisadi zona» terminindən XX əsrin 60–70-ci illərində istifadə olunmağa başlanmışdır. Odur ki, müstəsna iqtisadi zona beynəlxalq publik dəniz hüququna məlum olan yeni anlayışdır ki, bu anlayış beynəlxalq qanunvericilik dövryyəsinə Dəniz hü-

¹ Бирюков П.Н. Международное право. Учебное пособие. М., 2006, с.542.

ququna dair BMT Konvensiyası (1982-ci il) ilə daxil edilmişdir. Məhz həmin konvensiyanın 55-ci maddəsinə uyğun olaraq, **müstəqil iqtisadi zona** dedikdə ərazi dənizindən kənarda yerləşən və bilavasitə onunla bitişik olan dəniz rayonu başa düşülür. Bu konvensiyaya görə, belə zonanın eni 200 dəniz milindən çox olmamalıdır. Müstəsna iqtisadi zonanın eni sahil xəttindən hesablanır.

Müstəsna iqtisadi zona sahilyanı dövlət ərazisinin tərkibinə daxil edilmir. Məsələ burasındadır ki, müstəqil iqtisadi zona bu ərazidən kənarda olub, dövlətin dəniz sərhədinin arxasında yerləşir.

Müstəsna iqtisadi zonanın hüquqi rejiminə gəldikdə, qeyd etməliyik ki, beynəlxalq publik hüquq onun üçün xüsusi hüquqi rejim müəyyənləşdirir. Söhbət, hər şeydən əvvəl, Dəniz hüququna dair Konvensiyanın (1982-ci il) müstəsna iqtisadi zona üçün xüsusi hüquqi rejim müəyyənləşdirməsindən gedir. Belə ki, adıçəkilən konvensiya sahilyanı dövləti müstəsna iqtisadi zonada müvafiq hüquqlarla təmin edir.¹

Sahilyanı dövlət suda, suyun dibində və onun təkində olan resursların axtarışı, kəşfiyyatı, istifadəsi və qorunub saxlanılması məqsədilə **suveren hüquqlara** malikdir. Sahilyanı dövlət həmçinin müstəsna iqtisadi zonada həyata keçirilən fəaliyyəti idarə etmək hüququna malikdir; bu zonada yalnız iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olmaq mümkündür.

Müstəsna iqtisadi zonada yalnız sahilyanı dövlət müvafiq suveren hüquqları həyata keçirə bilər; həm də bu hüquqlar müəyyən məqsədlər üçündür² (məsələn, su resurslarının axtarışı, kəşfiyyatı və s.). Digər dövlətlər isə sahilyanı dövlətin razılığı və icazəsi əsasında su resurslarının kəşfiyyatı (axtarışı) və emalı ilə məşğul ola bilərlər.

¹ *Müstəqil iqtisadi zona barədə ətraflı bax:* Beynəlxalq dəniz hüququ. Dərs vəsaiti / Azərbaycan dilinə tərcümə edən: A.A.Məhərrəmov. Bakı, 2007, s.133-159.

² Федощева Н.Н. Международное право. Учебное пособие. М., 2015, с. 241.

Suveren hüquqlardan başqa, sahilyanı dövlət müstəsna iqtisadi zonada süni adaların, qurğuların və tikililərin yaradılmasına, həmçinin onlardan istifadə olunmasına, dəniz elmi tədqiqatların aparılmasına, habelə dəniz mühitinin mühafizəsinə və qorunub saxlanmasına münasibətdə öz yurisdiksiyasını həyata keçirir. Bu zaman sahilyanı dövlət yoxlama, nəzarət, həbs və məhkəmə araşdırması kimi zəruri tədbirlərə əl ata bilər.

Yaradılmış süni adalar, tikililər və qurğular beynəlxalq dəniz gəmiçiliyinə və beynəlxalq dəniz yollarına mane olmamalı, əngəl yaratmamalıdır. Sahilyanı dövlət həm də süni adaların, tikililərin və qurğuların ətrafında təhlükəsizlik zonaları yarada bilər.

Sahilyanı dövlət müstəsna iqtisadi zonada həm də aşağıdakı digər hüquqlara malikdir: canlı resursların ov yerini və vaxtını müəyyən etmək, ovun mümkün həddini müəyyən etmək, lisenziya almağın şərtlərini müəyyən etmək, yığımlar toplamaq, dəniz elmi tədqiqatları aparmağa icazə vermək, dəniz mühitinin mühafizəsinə və qorunub saxlanmasına yönələn tədbirlər görmək və s.

Müstəsna iqtisadi zonada həm də digər dövlətlər müvafiq hüquqlarla təmin edilmişdir; onların malik olduqları hüquqlar Dəniz hüququna dair Konvensiyada (1982-ci il) göstərilmişdir. Həmin konvensiyaya görə, digər dövlətlərin hüququ vardır ki, onlar müstəsna iqtisadi zonada sərbəst gəmiçilikdən və uçuşdan, sualtı kabel və boru kəməri çəkilişindən və s. istifadə etsinlər. Digər dövlətlər bu kimi hüquqları həyata keçirərkən sahilyanı dövlətin suveren hüquqlarını nəzərə almalıdır.

Müstəsna iqtisadi zonanın resurslarından həm də dənizə çıxışı olmayan dövlətlər istifadə edə bilərlər. Lakin bundan ötrü sahilyanı dövlətin icazəsi (razılığı) alınmalıdır; istifadə ədalət prinsipinə uyğun olmalıdır.

19.2.5. Kontinental şelfin hüquqi rejimi

Kontinental şelfin hüquqi rejiminin xarakteristikası iki beynəlxalq konvensiyada müəyyən edilmişdir; bunlardan biri Kontinental şelf haqqında Konvensiya (1958-ci il), digəri isə Dəniz hüququna dair Konvensiyadır (1982-ci il). Kontinental şelf haqqında Konvensiya (1958-ci il) elə beynəlxalq sənəddir ki, burada ilk dəfə kontinental şelfin hüquqi rejimi müəyyən olunur. Həmin konvensiyanın 1-ci maddəsinə uyğun olaraq, **kontinental şelf** dedikdə sahilə bitişən, lakin ərazi dənizi zonasından kənarda yerləşən sualtı rayonların səthi və 200 metrə qədər dərinliyi, dəniz dibi və onun səthi başa düşülür.¹ Sözügedən konvensiya üç meyar əsasında kontinental şelfə hüquqi anlayış verir:² 1) şelfi örtən suyun dərinliyi (200 m); 2) şelfin təbii resurslarından istifadə edilmək imkanı; 3) sahilə yaxınlıq (sahilə birləşmək).

Dəniz hüququna dair Konvensiyaya (1982-ci il) gəldikdə isə, qeyd etməliyik ki, bu konvensiyanın VI hissəsi kontinental şelfin hüquqi rejiminin müəyyənləşdirilməsinə həsr olunmuşdur; onun 76-cı maddəsində kontinental şelfə anlayış verilir. Bu maddəyə görə, kontinental şelf ərazi dənizinin hüdudlarından kənarda sahildən 200 dəniz mili məsafəsinə qədər uzanan dəniz dibi və onun sualtı dərinliyidir.

Dövlətlər arasında kontinental şelf ayrılmalı, hədd qoyulmalıdır. Bu məsələ, adətən, **beynəlxalq müqavilə** vasitəsilə həll olunur. Məsələn, Baltik dənizində müstəsna iqtisadi zonanı və kontinental şelfi ayırmaq üçün 1997-ci ildə Rusiya Federasiyası və Litva Respublikası arasında müqavilə bağlanmışdır. Bəzən, dövlətlər arasında kontinental şelf **beynəlxalq məhkəmə və arbitraj** orqanlarının qərarı əsasında ayrılır; bu məsələ həm də

¹ Гуцуляк В.Н. Международное морское право (публичное и частное). Учебное пособие. М., 2003, с.118.

² Международное право. Учебник / Отв.ред. А.А.Ковалев, С.В.Черниченко. М., 2008, с. 380.

beynəlxalq təşkilatların müvafiq orqanları vasitəsilə həll edilə bilər.

Dövlətlər arasında kontinental şelfin ayrılması beynəlxalq publik dəniz hüququnda problemli məsələlərdən biri hesab edilir. Çox vaxt bu məsələ dövlətlər arasında beynəlxalq mübahisələrin yaranmasına səbəb olur. Yaranmış beynəlxalq mübahisə, adətən, danışıqlar aparmaq yolu ilə həll edilir. Beynəlxalq mübahisəni həll etmək üçün digər dinc vasitələrdən də istifadə oluna bilər. Mübahisə müəyyən hallarda BMT-nin Beynəlxalq Məhkəməsi vasitəsilə həll olunur. Belə ki, mübahisə edən tərəflərdən (dövlətlərdən) biri BMT-nin Beynəlxalq Məhkəməsinə müraciət edir. Beynəlxalq Məhkəmə işə baxaraq mübahisənin həlli barədə müvafiq qərar çıxarır.

Dəniz hüququna dair Konvensiyanın (1982-ci il) 77-ci maddəsi sahiləni dövləti kontinental şelfə münasibətdə suveren hüquqlarla təmin edir. Həmin maddəyə görə, sahiləni dövlət kontinental şelf üzərində onun təbii resurslarını axtarmaq və işləmək (hazırlamaq) məqsədilə **suveren hüquqları** həyata keçirir.¹ Təbii resurslara kontinental şelfin həm mineral və başqa cansız resursları, həm də canlı orqanizmləri (məsələn, onayaqlı dəniz xərçəngi, dəniz kirpisi və s.) daxildir.

Sahiləni dövlətin kontinental şelf üzərində həyata keçirdiyi suveren hüquq **iki əsas əlamətlə** xarakterizə olunur. Birinci əlamət bundan ibarətdir ki, sahiləni dövlətin suveren hüququ **məqsədli xarakterə malikdir**. Belə ki, sahiləni dövlət ona verilmiş suveren hüquqları yalnız kontinental şelfin təbii resurslarının axtarılması və işlənməsi məqsədilə həyata keçirə bilər.

İkinci əsas əlamət isə bundan ibarətdir ki, sahiləni dövlətin kontinental şelf üzərində həyata keçirdiyi suveren hüquq **müstəsna xarakterə** malikdir. Belə ki, əgər sahiləni dövlətin özü kontinental şelfin təbii resurslarının axtarışı və işlənməsi (hazırlanması) fəaliyyəti ilə məşğul olmazsa, belə fəaliyyəti sahilya-

¹ Beynəlxalq dəniz hüququ. Dərs vəsaiti / Azərbaycan dilinə tərcümə edən: A.A.Məhərrəmov. Bakı, 2007, s.127.

nı dövlətin razılığı (icazəsi) əsasında hər hansı digər dövlət həyata keçirə bilər.¹

Sahilyanı dövlət kontinental şelfdə süni ada yaratmaq hüququna malikdir ki, bu hüquq müstəsna xarakterlidir. Təbii resurslar axtarmaq və işləmək (hazırlamaq) üçün sahilyanı dövlətin hüququ vardır ki, kontinental şelfdə tikili və digər qurğular ucaltsın, qazma işləri aparsın. Sahilyanı dövlət tikili və qurğular ətrafında hətta təhlükəsizlik zonaları yarada bilər ki, belə zonaların radiusu 500 metrədən çox ola bilməz. Tikili və qurğular sahilyanı dövlətin yurisdiksiyası altındadır; nə tikili və qurğular, nə də onlar ətrafındakı təhlükəsizlik zonaları beynəlxalq gəmiçilik üçün mühüm əhəmiyyətə malik olan adi dəniz yolları üçün əngəl ola bilər.

Sahilyanı dövlətin kontinental şelfə olan hüquqları kontinental şelfin üstünü örtən suların – dəniz məkanının və onun üzərindəki hava məkanının hüquqi statusuna toxunmamalıdır. Belə ki, kontinental şelfin üstünü örtən sular (dəniz məkanı) açıq dəniz olmaqda davam edir. Buna görə də, bütün dövlətlər gəmiçilik, uçuş və ovçuluq həyata keçirə, habelə sualtı kabel və boru kəməri çəkməyə bilərlər. Sahilyanı dövlətin hüquqları başqa dövlətlərin gəmiçilik və digər hüquqlarına ziyan vurmamalıdır. Unutmaq olmaz ki, sahilyanı dövlət digər dövlətlərin kontinental şelfdə sualtı kabel və boru kəməri çəkilməsinə razılıq verməli, bunun üçün müvafiq yolları müəyyən etməlidir.

19.2.6. Açıq dənizin hüquqi rejimi

Açıq dəniz Dünya okeanının bölündüyü hissələrdən biridir. Açıq dənizlə bağlı münasibətlər, ilk növbədə, Açıq dəniz haqqında Cenevrə Konvensiyası (1958-ci il) ilə tənzimlənir. Bu konvensiyaya görə, açıq dəniz sahilyanı dövlətlərin ərazi dənizinin hüdudlarından kənarda yerləşən dəniz məkanıdır.

¹ Международное право. Учебник / Отв.ред. Ю.М.Колосов, Э.С.Кривчикова. М., 2000, с. 537.

Açıq dənizlə bağlı məsələlər həm də Dəniz hüququna dair Konvensiya (1982-ci il) ilə tənzimlənir. Həmin konvensiyaya görə, açıq dəniz sahiləni dövlətlərin müstəsna iqtisadi zonalarının hüdudlarından kənarda yerləşən dəniz məkanıdır. Bununla yanaşı, həmin konvensiyanın 86-cı maddəsinə uyğun olaraq, onun VII hissəsi açıq dənizə həsr olunmuşdur və dənizin bütün hissələrinə tətbiq edilir. Deməli, Dəniz hüququna dair BMT Konvensiyasından (1982-ci il) görünür ki, açıq dəniz özündə bütün dəniz hissələrini birləşdirir; onlara müstəsna iqtisadi zona, ərazi dənizi, dövlətin daxili suları, həm də dövlət-arkipelaqın arxipelaq suları daxil edilmir.¹

1982-ci il Konvensiyasına görə, açıq dəniz üç mühüm əlamətlə xarakterizə olunur ki, həmin əlamətlərə əsasən, açıq dənizə hüquqi anlayış verilir. Bu əlamətlərdən biri bundan ibarətdir ki, **açıq dəniz hər hansı dövlətin suverenliyinə tabe** olmur. Sözügedən konvensiyanın 89-cu maddəsində göstərilir ki, hər hansı dövlət öz suverenliyini açıq dənizin bu və ya digər hissəsinə şamil edə bilməz. Deməli, açıq dəniz heç bir dövlətin suverenliyi altında olmayan su məkanıdır.

İkinci əlamətə görə, açıq dəniz **bütün dövlətlərin ümumi və bərabər istifadəsində olan su məkanıdır**. Dəniz hüququna dair Konvensiyanın 87-ci maddəsində göstərilir ki, açıq dəniz həm sahilboyu, həm də dənizə çıxışı olmayan bütün dövlətlər üçün açıqdır. Buna görə də, bütün dövlətlər bərabər əsaslarla açıq dənizdən istifadə etmək hüququna malikdirlər. Dövlətlər malik olduqları bu hüququ beynəlxalq publik hüquq normalarına uyğun həyata keçirirlər.

Üçüncü əlamətə görə, açıq dəniz **ərazi dənizinin hüdudlarından kənarda** yerləşir. Belə ki, ərazi dənizinin xarici sərhədindən kənardakı su məkanı hər hansı ölkənin dövlət sərhədinin tərkibinə daxil olmur.² Məhz həmin su məkanı açıq dəniz adlanır.

¹ *Açıq dəniz haqqında ətraflı bax*: Международное морское право. Учебное пособие / Под ред. С.А.Гуреева. М., 2003, с.112-128.

² Бирюков П.Н. Международное право. Учебное пособие. М., 2006, с.540

Beləliklə, **açıq dəniz** dedikdə beynəlxalq publik hüquq normaları əsasında bütün dövlətlərin istifadə etdikləri elə su məkanı başa düşülür ki, bu məkan ərazi dənizinin hüdudlarından kənarda yerləşir və hər hansı dövlətin suverenliyinə tabe olmur.

Açıq dənizin **hüquqi rejiminə** gəldikdə, qeyd etmək lazımdır ki, bu məsələ Dəniz hüququna dair BMT Konvensiyası (1982-ci il) ilə müəyyən edilir. Bu konvensiya **açıq dənizin azadlığı** kimi imperativ prinsipdən çıxış edir ki, həmin prinsip açıq dənizin hüquqi rejiminin əsası sayılır. Açıq dənizin azadlığı prinsipi, 1982-ci il BMT Konvensiyasının 87-ci və 89-cu maddələrində təsbit edilmişdir. Həmin prinsipə görə, açıq dəniz həm sahilyanı, həm də dənizə çıxışı olmayan bütün dövlətlər üçün açıqdır; bütün dövlətlər ondan ümumi və bərabər əsaslarla, lakin beynəlxalq publik hüquq normalarına uyğun olaraq istifadə edə bilirlər. Açıq dənizdən, ilk növbədə, sahilyanı dövlətlər istifadə edirlər. Açıq dənizdən həm də dənizə çıxışı olmayan dövlətlər istifadə edə bilirlər ki, onlar qitədaxili dövlətlər adlanır. Qitədaxili dövlətlər dənizə çıxmaq üçün müəyyən dəhliz yoluna malik olmalıdır; bu məqsədlə həmin dövlətlər dənizə çıxışı olan dövlətlərlə onların ərazisi vasitəsilə tranzit dəniz limanlarına çıxmaq (daxil olmaq) və limanlardan istifadə etmək haqqında saziş bağlayırlar.¹

Açıq dənizin azadlığı prinsipi müasir beynəlxalq publik dəniz hüququnun hamılıqla qəbul olunmuş vacib sahəvi (xüsusi) prinsiplərindən biridir. Ümumi xarakterə malik olan həmin prinsip Dəniz hüququna dair Konvensiyanın (1982-ci il) 87-ci maddəsinə uyğun olaraq, aşağıdakı müxtəlif **formalarda** ifadə olunur:² 1) gəmiçilik azadlığı; 2) uçuş azadlığı; 3) sualtı kabel və boru kəməri çəkmə azadlığı; 4) süni adalar və digər qurğu-

¹ Международное право. Учебник / Отв. ред. Г.В.Игнатенко, О.И.Тиунов. М., 2010, с.643.

² Bəzi müəlliflərə görə, göstərilən siyahı təxmini xarakterə malikdir (*bax*: Международное право. Учебник / Отв.ред. Ю.М.Колосов, Э.С.Кривчикова. М., 2000, с. 538).

lar (tikililər) yaratmaq azadlığı; 5) balıq ovçuluğu azadlığı; 6) elmi tədqiqatlar aparmaq azadlığı. Həmin maddədə göstərilən ifadə formalarından hər hansı birinə prioritet əhəmiyyət verilmir; onların hamısı eyni dərəcədə əhəmiyyətlidir.

Gəmiçilik azadlığı prinsipinə görə, sahilyanı ölkə və ya dənizə çıxışı olan dövlət hesab edilməsindən asılı olmayaraq, hər bir dövlətin gəmisi öz bayrağı altında açıq dənizdə üzə bilər (Dəniz hüququna dair BMT Konvensiyasının 90-cı maddəsi). Açıq dənizdə maneəsiz, sərbəst və azad üzmək hüququndan həm ticarət, həm də hərbi gəmilər istifadə edirlər. Lakin bu zaman beynəlxalq publik hüquq normalarının tələbləri və digər dövlətlərin maraqları nəzərə alınmalıdır.

Açıq dənizdə olan gəmi o dövlətə məxsusdur ki, o, həmin dövlətin bayrağı altında üzsün. Buna görə də, açıq dənizdə olarkən gəmi yalnız bu dövlətin yurisdiksiyasına tabe olur; inzibati, texniki və sosial məsələlərdə məhz həmin dövlət öz yurisdiksiyasını həyata keçirir. Söhbət dəniz gəmilərinin qeydiyyatını aparan dövlətin öz yurisdiksiyasının həyata keçirilməsindən gedir.

Açıq dənizdə hər hansı dövlət başqa dövlətlərin işinə qarışa bilməz. Bu səbəbdən açıq dənizdə xarici gəmilərin işinə hər hansı müdaxilə aktının həyata keçirilməsinə yol verilmir. Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, hərbi və dövlət gəmiləri xarici dövlətlərin həyata keçirdikləri müdaxilə aktlarından immunitet hüququna malikdirlər.

Yalnız müəyyən hallarda başqa dövlətlər açıq dənizdə xarici gəmilərə münasibətdə müdaxilə aktları həyata keçirə bilərlər. Belə hallar beynəlxalq publik dəniz hüququnda (Dəniz hüququna dair BMT Konvensiyasında) konkret müəyyən edilmişdir. Belə ki, hərbi gəmi şübhələnməyə əsas verən aşağıdakı hallarda xarici gəmini yoxlaya bilər: 1) əgər gəmi quldurluqla məşğul olarsa; 2) əgər gəmi kölə ticarəti ilə məşğul olarsa; 3) əgər gəmi icazəsiz radio və televiziya verilişi ilə məşğul olarsa; 4) əgər gəminin «milli mənsubiyyəti» olmazsa, yəni hər hansı

dövlətə məxsus olmazsa və s. Əgər şübhələnmə əsassız olarsa, gəmiyə vurulmuş zərərin əvəzi ödənilir.

Uçuş azadlığı prinsipinə görə, bütün dövlətlərin hava gəmiləri açıq dəniz üzərindəki hava məkanında uçuşlar həyata keçirirlər; bu hüquqdan həm hərbi, həm də qeyri-hərbi hava gəmiləri istifadə edə bilirlər. Lakin bu zaman beynəlxalq publik hüquq normalarının tələblərinə əməl olunmalıdır.

Sualtı kabel və boru kəməri çəkmə azadlığı prinsipi bunda ifadə olunur ki, bütün dövlətlər açıq dənizin dibi ilə, lakin kontinental şelfin hüdudlarından kənarda sualtı kabel və boru kəməri çəkə bilirlər. Lakin bu, açıq dənizdən sərbəst və azad istifadə olunmasına maneə yaratmamalıdır. Yeni sualtı kabel və boru kəmərinin çəkilməsi zamanı artıq çəkilmiş və mövcud olan kabel və boru kəmərləri nəzərə alınmalı, onların təmir olunmaq imkanını pisləşdirən hərəkətlərə yol verilməməlidir.

Süni adalar və digər qurğular (tikililər) yaratmaq azadlığı prinsipi öz ifadəsini bunda tapır ki, hər bir dövlət açıq dənizdə süni adalar və digər qurğular yarada, müxtəlif tikililər inşa edə bilər. Süni adalar və digər qurğular (tikililər) yalnız dinc məqsədlər üçün yaradılır; həm də onlardan yalnız dinc məqsədlər üçün istifadə oluna bilər. Bu zaman beynəlxalq konvensiyaların müddəaları nəzərə alınmalıdır.

Balıq ovçuluğu azadlığı prinsipi bunda ifadə olunur ki, hər bir dövlət açıq dənizdə balıq ovçuluğu ilə məşğul olmaq hüququna malikdir; bu hüquqdan bütün dövlətlər istifadə edə bilirlər. Lakin bu zaman beynəlxalq öhdəliklərə əməl olunması tələb edilir; xüsusilə də, sahilboyu dövlətlərin maraqlarına toxunulmamalıdır (Dəniz hüququna dair BMT Konvensiyasının 116-cı maddəsi); həm də balıq ovçuluğu zamanı açıq dənizin canlı resurslarının qorunub saxlanılmasına dair beynəlxalq sazişlər yerinə yetirilməlidir. Sözügedən prinsip həm də açıq dənizin digər canlı resurslarının ovlanmasını nəzərdə tutur. Ovçuluq üçün dəniz gəmilərindən və digər vasitələrdən istifadə olunur.

Elmi tədqiqatlar aparmaq azadlığı prinsipinə görə, coğrafi mövqeyindən və vəziyyətindən asılı olmayaraq, hər bir dövlətin açıq dənizdə elmi tədqiqatlar aparmaq hüququ vardır; bütün dövlətlər bu hüquqdan istifadə edə bilərlər.

Dəniz elmi tədqiqatları aparmaq hüququnu həm də səlahiyyətli beynəlxalq təşkilatlar həyata keçirirlər (Dəniz hüququna dair BMT Konvensiyasının 238-ci maddəsi). Dəniz elmi tədqiqatları yalnız dinc məqsədlər üçün aparıla bilər. Bu zaman, hər şeydən əvvəl, dəniz elmi tədqiqatlarına dair beynəlxalq sazişlərin müddəalarına əməl olunmalıdır.¹ Digər tərəfdən, dəniz elmi tədqiqatları elə aparılmalıdır ki, bu, açıq dənizdən istifadə olunmanın başqa formalarına əngəl yaratmasın. Təbii ki, dəniz elmi tədqiqatları aparılarkən lazımi metod və vasitələrdən istifadə edilməlidir.

Dəniz hüququna dair BMT Konvensiyası (1982-ci il) təkcə açıq dənizin azadlığı prinsipindən çıxış etmir. Bu prinsipdən başqa, həmin konvensiya daha vacib **iki prinsip** müəyyənləşdirir ki, bunlardan biri istənilən dövlətin açıq dənizin hər hansı hissəsini öz suverenliyinə tabe etdirməsinin qadağan olunması, digəri isə açıq dənizi dinc məqsədlər üçün ehtiyatda saxlama prinsipidir.

Açıq dənizin hüquqi rejimi yalnız Dəniz hüququna dair BMT Konvensiyası (1982-ci il) və Açıq dəniz haqqında 1958-ci il Konvensiyası ilə müəyyən edilmir. Açıq dənizin hüquqi rejimi həm də aşağıdakı digər beynəlxalq-hüquqi sənədlərlə tənzimlənir: Antarktika haqqında Müqavilə (1959-cu il), Atmosferdə, kosmik məkanda və su altında nüvə silahının sınaqdan keçirilməsinin qadağan olunması haqqında Müqavilə (1963-cü il), Okean və dənizlərin dibində və onların təkində nüvə və digər növ kütləvi qırğın silahının yerləşdirilməsinin qadağan olunması haqqında Müqavilə (1971-ci il) və s.

¹ Международное право. Учебник / Под ред. А.И.Микульшина. М., 2005, с. 117.

19.2.7. Beynəlxalq dəniz dibi rayonu

Beynəlxalq dəniz dibi rayonu (bundan sonra – Rayon) hüquqi rejim baxımından, Dünya okeanının (dəniz məkanının) bölündüyü hissələrdən biridir; bu hissə hüquq ədəbiyyatında qısaca olaraq – «Rayon» adlanır.¹ Dəniz hüququna dair BMT Konvensiyasında (1982-ci il) məhz «Rayon» termini işlədilir və bu terminlə milli yurisdiksiyaya tabe olmayan dəniz və okeanların dibi və onların təki əhatə edilir. Bu konvensiyanın 1-ci maddəsinə görə, **Rayon** dedikdə milli yurisdiksiyadan kənarda yerləşən dəniz və okeanların dibi və onların təki başa düşülür. Əvvəllər dəniz və okean dibinə açıq dənizin tərkib hissəsi kimi baxılırdı. Dəniz hüququna dair BMT Konvensiyası (1982-ci il) qəbul olunduqdan sonra isə, Rayon hüquqi rejim nöqtəyi-nəzərindən, Dünya okeanının (dəniz məkanının) müstəqil hissələrindən biri hesab olunmağa başladı.²

Rayonun **hüquqi rejimi**, ilk növbədə, Dəniz hüququna dair BMT Konvensiyası (1982-ci il) ilə müəyyən edilir; həmin konvensiyanın XI hissəsi, təsadüfi deyil ki, «Rayon» adlanır; həmin hissəyə görə Rayon xüsusi hüquqi rejimə malikdir.

Rayonun malik olduğu xüsusi hüquqi rejim həm də Dəniz hüququna dair BMT Konvensiyasının (1982-ci il) XI hissəsinin həyata keçirilməsi haqqında Sazişlə tənzimlənir; həmin saziş 29 iyul 1994-cü ildə qəbul edilmiş, 28 iyul 1997-ci ildə qüvvəyə minmişdir. Diqqət yetirmək lazımdır ki, əgər sözügedən saziş və 1982-ci il Konvensiyasının XI hissəsi arasında uyğunsuzluq (ziddiyyət) olarsa, onda sazişə üstünlük verilir və bu səbəbdən onun müddəaları tətbiq olunur. Həmin saziş 1982-ci il Konvensiyasının tərkib hissəsidir.

Dəniz hüququna dair BMT Konvensiyasının 133-cü maddəsində «**resurs**» anlayışı işlədilir. Resurs dedikdə Rayondan əldə edilmiş və hasil olunmuş bütün bərk, maye və ya qazaoxşar

¹ Тимченко Л.Д. Международное право. Учебник. Харьков, 2004, с. 340.

² *Ətraflı bax*: Beynəlxalq dəniz hüququ. Dərs vəsaiti / Azərbaycan dilinə tərcümə edən: A.A.Məhərrəmov. Bakı, 2007, s.159-171.

mineral ehtiyatlar, habelə yarımmetal konkreslər «in situ» (latınca – daşınmaz əmlak vəziyyətində olan) başa düşülür;¹ bunlar «faydalı qazıntılar» hesab edilir.

Dəniz hüququna dair BMT Konvensiyasının (1982-ci il) 137-ci maddəsində göstərilir ki, heç bir dövlət Rayon üzərində suverenliyə malik ola bilməz; bu və ya digər dövlətin həm də Rayonun hər hansı hissəsində suverenlik həyata keçirməsinə yol verilmir. Dövlətlər nəinki Rayona, həmçinin onun resurslarına münasibətdə suveren hüquqlar həyata keçirə bilməzlər. Axı, sözügedən konvensiyanın 136-cı maddəsinə uyğun olaraq, Rayon bütün insanların (bəşəriyyətin) ümumi sərvəti elan olunmuşdur. Bu o deməkdir ki, Rayonun resurslarına olan hüquq bütün insanlara (bəşəriyyətə) məxsusdur ki, onlar adından **Beynəlxalq Dəniz Dibi Orqanı** (bundan sonra – «Orqan») hərəkət edir; üzv qismində həmin Orqanın tərkibinə konvensiya-iştirakçısı olan bütün dövlətlər daxildir. Məhz bu Orqan vasitəsilə dövlətlər Rayonda fəaliyyət göstərir və bu fəaliyyətə nəzarət edirlər; fəaliyyət və nəzarət, xüsusilə də, Rayonun resurslarını idarə etmək üçün həyata keçirilir. Rayon ərazisində Orqan vasitəsilə həyata keçirilən fəaliyyət həmin Orqanın bütün üzvlərinin suveren bərabərliyi prinsipinə əsaslanır.

Orqan öz hüquqi statusuna görə **beynəlxalq hökumətlər-arası təşkilat** hesab edilir. Belə ki, onun üzvləri, qeyd etdiyimiz kimi, 1982-ci il Konvensiyasının iştirakçısı olan dövlətlərdən ibarətdir; Orqan məhz həmin konvensiya əsasında və ona uyğun olaraq yaradılmışdır. Fəaliyyətə 1996-cı ildə başlayan Orqanın mənzil-qərargahı Kingston şəhərində (Yamayka) yerləşir.

Orqan hər kəsin adından Rayonda fəaliyyəti nəinki həyata keçirir və ona nəzarət edir, həmçinin belə fəaliyyəti təşkil edir. Buna görə də, Orqan həm icra, həm nəzarət, həm də təşkilati funksiya yerinə yetirən beynəlxalq təşkilatdır; o, **beynəlxalq publik hüquq subyektivliyinə** malikdir. Axı, qeyd etdiyimiz ki-

¹ Международное право. Учебник / Отв. ред. Г.В.Игнатенко, О.И.Тиунов. М., 2010, с.649.

mi, Orqan beynəlxalq hökumətlərarası təşkilatdır. Bu təşkilatın hüquqi statusu, imtiyazları və immuniteti BMT sisteminə daxil olan digər beynəlxalq hökumətlərarası təşkilatların hüquqi statusundan, imtiyazlarından və immunitetindən heç nə ilə fərqlənmir.

Sözgedən Orqanın strukturuna üç əsas qurum daxildir: 1) Assambleya; 2) Şura; 3) Katiblik. Bu qurumlar Orqan çərçivəsində təsis edilmişdir.

Assambleya ali orqan funksiyasını yerinə yetirir. Onun tərkibinə Orqanın bütün üzvləri daxildir. Assambleya **sessiya** formasında fəaliyyət göstərir.

Şura icra orqanı sayılır. Bu orqanın tərkibinə 36 üzv daxildir ki, onlar Assambleya tərəfindən seçilir.

Katiblik inzibati-texniki orqandır. Bu orqana Baş katib rəhbərlik edir; o, Assambleya tərəfindən 4 il müddətinə seçilir.

Göstərilənlərlə yanaşı, Rayonun təbii resurslarının axtarışı və işlənməsi, habelə Rayondan hasil edilmiş faydalı qazıntıları daşımaq, emal etmək və satmaq üçün **Müəssisə** yaradılmışdır. Müəssisə Orqanın beynəlxalq sənaye və kommersiya bölməsidir. Bu bölmənin əsas funksiyası Rayonun təbii resurslarını axtarmaq və işləmək, onları daşımaq, emal etmək və satmaqdan ibarətdir.

Müəssisəyə Baş direktor rəhbərlik edir. Baş direktor Assambleya tərəfindən seçilir; Assambleya tərəfindən həm də Müəssisənin İdarə Heyətinin üzvləri seçilir.

Dövlətlərin, dövlət müəssisələrinin, fiziki və ya hüquqi şəxslərin Rayonda fəaliyyət göstərmək hüququ vardır; onlar malik olduqları bu hüququ həyata keçirmək üçün Orqanla kontrakt bağlamalıdır. Məhz bu kontrakt əsasında Rayonda müvafiq fəaliyyət həyata keçirilir.

Rayonun resursları **özgəninkiləşdirilə** bilməz. Lakin Rayondan əldə edilən və hasil olunan faydalı qazıntıların özgəninkiləşdirilməsinə yol verilir. Belə ki, beynəlxalq publik hüquq normalarına və Orqanın müəyyənləşdirdiyi qaydalara uyğun

olaraq, Rayondan çıxarılan faydalı qazıntılar özgəninkiləşdirilə bilər.

Bütün dövlətlər Rayondan **dinc məqsədlər** üçün istifadə etmək hüququna malikdirlər. Nəzərdən qaçıрмаq olmaz ki, Rayon bütün dövlətlərin dinc məqsədlər üçün istifadə etmələrindən ötrü açıqdır; bu məsələdə diskriminasiyaya yol verilməməlidir. Rayondan dinc məqsədlər üçün həm sahilyanı, həm də dənizə çıxışı olmayan dövlətlər istifadə edə bilərlər.

Rayonda həm də **elmi tədqiqatlar** aparmaq mümkündür. Elmi tədqiqatları həm Orqanın özü, həm də dövlətlər aparırlar. Rayonda tapılan bütün arxeoloji və tarixi obyektlər bütün bəşəriyyətə naminə saxlanılır və ya istifadə olunur.

Rayonda həyata keçirilən fəaliyyət müəyyən prinsiplərə əsaslanır. Bu prinsiplər Dəniz hüququna dair BMT Konvensiyasında (1982-ci il) təsbit olunmuşdur: məsələn, Rayondan yalnız dinc məqsədlər üçün istifadə etmək prinsipi, Rayonda yalnız dinc məqsədlər üçün dəniz elmi tədqiqatları aparmaq prinsipi, Rayonda fəaliyyətin bütövlükdə bəşəriyyətin mənafə və maraqları üçün həyata keçirilməsi prinsipi və s.¹

19.3. Beynəlxalq su yolları

19.3.1. Beynəlxalq boğazların hüquqi rejimi

Beynəlxalq publik dəniz hüququ həm də beynəlxalq su yollarının hüquqi rejimini müəyyənləşdirir. **Beynəlxalq su yolları** dedikdə təbii xarakterə malik elə yollar başa düşülür ki, bu yollar açıq dənizin müəyyən hissəsindən digər hissəsinə keçilməsini (keçidi) nisbətən asanlaşdırır və ya açıq dənizdən ərazi dənizinə daxil olmanı (girişi) təmin edir. Belə yollara, yəni beynəlxalq su yollarına aiddir: 1) beynəlxalq boğazlar; 2) beynəlxalq kanallar; 3) arxipelaq suları.

¹ Международное право. Учебник / Под общ. ред. А.Я.Капустина. М., 2008, с. 396.

Bəzi beynəlxalq su yollarının hüquqi rejimi beynəlxalq müqavilələrlə tənzimlənir. Digər beynəlxalq su yolları isə beynəlxalq adət-hüquq normaları ilə müəyyən edilir.

Beynəlxalq boğazlar dəniz gəmiçiliyində, vahid dəniz yolları şəbəkəsinin yaradılmasında böyük rol oynayır. Belə boğazlar beynəlxalq gəmiçilik üçün istifadə olunan su yollarıdır. **Beynəlxalq boğazlar** dedikdə təbii xarakterə malik olan elə dəniz keçidləri başa düşülür ki, bu keçidlər açıq dənizin ayrı-ayrı hissələrini, yaxud dənizi və okeanı birləşdirir. Başqa sözlə, dəniz və okeanı, eləcə də onların hissələrini birləşdirən təbii dəniz yolları beynəlxalq boğazlar adlanır. Məsələn, Qara dəniz boğazları (Bosfor və Dardanel boğazları), Baltik boğazları (Zund, Böyük və Kiçik boğazlar), Magellan boğazı, La-Manş boğazı, Cəbəllütariq boğazı və s.¹

Beynəlxalq boğazların hüquqi rejimi müəyyən edilərkən onların coğrafi vəziyyəti nəzərə alınır. Beynəlxalq boğazların hüquqi rejimi həm də onların beynəlxalq gəmiçilik üçün nə qədər əhəmiyyətli olması nəzərə alınmaqla müəyyənləşdirilir. Onların hüquqi rejiminin tənzimlənməsinə gəldikdə, qeyd etməliyik ki, bu məsələ beynəlxalq publik hüquq normaları əsasında nizama salınır. Lakin bu zaman milli qanunvericilik nəzərə alınmalı, ona müəyyən dərəcədə əhəmiyyət verilməlidir.

Hal-hazırda dünyada beynəlxalq gəmiçilik üçün istifadə olunan onlarla boğaz mövcuddur. Onların hüquqi rejimi ayrı-ayrı xüsusi beynəlxalq sazişlərlə tənzimlənir. Məsələn, Baltik və Qara dəniz boğazları belə boğazlardandır. Dəniz hüququna dair BMT Konvensiyası (1982-ci il) bu kimi boğazların, yəni hüquqi rejimi ayrıca xüsusi beynəlxalq sazişlərlə tənzimlənən boğazların hüquqi statusuna toxunmur. Lakin, buna baxmayaraq, həmin konvensiya boğazlara aid bir sıra vacib və mühüm əhəmiyyətə malik olan norma nəzərdə tutur. Məsələn, Dəniz hüququna dair Konvensiyada (1982-ci il) göstərilir ki, boğazların

¹ *Beynəlxalq boğazlar barədə ətraflı bax:* Kovalyov A.A. Müasir beynəlxalq dəniz hüququ və onun tətbiq praktikası. Azərbaycan dilinə tərcümə / Buraxılışa məsul: R.F.Məmmədov. Bakı, 2006, XIII fəsil, s. 228-246.

hüquqi rejimi sahilyanı və boğazdan istifadə edən digər dövlətlərin maraqlarının uyğunlaşdırılmasına əsaslanır. Dövlətin maraqları həm təhlükəsizlik, balıq ovçuluğu və suyun çirkləndirilməsi ilə mübarizə, həm də gömrük, fiskal, immiqrasiya və sanitariya qaydalarına əməl olunması sahəsində uyğunlaşdırılmalıdır.

Dəniz hüququna dair BMT Konvensiyası (1982-ci il) gəmiçilik üçün istifadə olunan beynəlxalq boğazların bir neçə növünü fərqləndirir: açıq dənizin və ya müstəsna iqtisadi zonanın hissələri arasındakı boğazlar, sahilyanı dövlətin kontinental şelf hissəsi və ada arasındakı boğazlar, açıq dənizin bir Rayonu və ərazi dənizi arasındakı boğazlar və s.¹ Hüquq ədəbiyyatında isə beynəlxalq boğazlar iki əsas növə bölünür:² 1) açıq dənizləri birləşdirən boğazlar (məsələn, Cəbəllütariq və Magellan boğazları); 2) açıq və qapalı dənizləri birləşdirən boğazlar (məsələn, Baltik boğazları).

Dəniz hüququna dair BMT Konvensiyası (1982-ci il) xarici gəmilərin beynəlxalq boğazlardan **sərbəst tranzit keçid hüququna** malik olmasını təsbit edir; onun 37–44-cü maddələri məhz tranzit keçid hüququna həsr edilmişdir. Bu hüququ həyata keçirərkən xarici gəmilər dənizdə təhlükəsizliyə aid hamılıqla qəbul olunmuş beynəlxalq qaydaları gözləməli və onlara əməl etməlidirlər; xüsusilə də, Gəmilərin dənizdə toqquşmalarının qarşısının alınması haqqında beynəlxalq Qaydaların (1972-ci il) tələblərini yerinə yetirməlidir. Bundan başqa, tranzit keçidi zamanı xarici gəmilər dənizi çirkləndirməməli, BMT Nizamnaməsində ifadə olunan beynəlxalq publik hüquq prinsiplərinin pozulmasına yönələn istənilən hərəkətdən, güc tətbiq etməkdən və ya güc tətbiq etməklə hədələməkdən çəkinməlidirlər; sahilyanı dövlətlərə vurulan istənilən zərərin əvəzi ödənilməlidir.

¹ Бирюков П.Н. Международное право. Учебное пособие. М., 2006, с.550.

² Международное публичное право. Учебник / Отв. ред. К.А.Бекяшев. М., 2009, с.635.

Sahilyanı dövlətlər nə tranzit keçidinə mane ola, nə də onu dayandıra bilər. Lakin, sahilyanı dövlətlərin hüququ vardır ki, boğazda dəniz dəhlizləri müəyyənləşdirsin. Lazım gələrsə, sahilyanı dövlətlər həmçinin gəmiçilik üçün hərəkətləri ayırma sxemləri də müəyyənləşdirə bilərlər; bunun, əlbəttə, gəmilərin boğazdan təhlükəsiz keçmələri üçün mühüm əhəmiyyəti vardır.

Dünyada elə beynəlxalq boğazlar mövcuddur ki, onların hüquqi rejimi tam və ya qismən xüsusi beynəlxalq saziş və konvensiyalarla müəyyən edilir. Belə boğazlara Qara dəniz, Baltik və Magellan boğazları aiddir.

Qara dəniz boğazları (Bosfor və Dardanel boğazları) Qara dəniz dövlətləri üçün mühüm həyatı mövqeyə malikdir; onların bütün Qara dəniz dövlətləri üçün vacib iqtisadi və hərbi əhəmiyyəti vardır. Həmin boğazlar həm də Dünya okeanına çıxış rolunu oynayır; onlardan hər il 50 min gəmi keçir.

Qara dəniz boğazlarının hüquqi rejiminə gəldikdə, qeyd etməliyik ki, 1936-cı ildə Montredə (İsviçrə) müvafiq konvensiya imzalandı. Qara dəniz boğazlarının hüquqi rejimi də məhz **Montre Konvensiyası** ilə müəyyən edilir. Montre Konvensiyası Dardanel və Bosfor boğazlarında, habelə Mərmərə dənizində gəmiçiliyi və keçidlə bağlı məsələləri tənzimləyir. Rusiya Federasiyası, Türkyə, Bolqarıstan, Rumıniya, Yunanıstan, Böyük Britaniya, Fransa, Ukrayna, Kipr, İtaliya, Yaponiya və başqa dövlətlər konvensiyanın iştirakçılarıdır.

Montre Konvensiyasına görə, hansı dövlətin bayrağı altında üzməsindən və daşınan yüklərdən asılı olmayaraq, bütün ticarət gəmiləri günün istənilən vaxtında boğazlardan sərbəst üzüb keçə və hərəkət edə bilərlər (Konvensiyanın 1-ci maddəsi). Bununla konvensiya boğazlardan sərbəst keçmək və hərəkət etmək prinsipi müəyyənləşdirir. Montre Konvensiyası həm də hərbi gəmilərin boğazlardan keçməsi ilə bağlı münasibətləri tənzimləyir. Lakin Qara dəniz dövlətlərinin hərbi gəmiləri üstün mövqeyə malikdir. Belə ki, Montre Konvensiyası boğazlardan keçməkdə Qara dəniz dövlətlərinin hərbi gəmilərini üstün-

lülklə təmin edir.¹ Tonnaj və hərbi gəmilərin dərəcəsi məsələsində hər hansı məhdudiyyət qoyulmur. Hər dəfə hərbi gəmilər boğazlardan keçən zaman bu barədə qabaqcadan (8 sutka əvvəl) Türkiyə hökumətinə məlumat verilməlidir. Hərbi gəmilərin boğazları keçməsi qaydası Montre Konvensiyasının 8–22-ci maddələri ilə müəyyən edilir.

Baltik boğazları (Zund, Böyük Belta, Kiçik Belta) elə təbii dəniz yollarıdır ki, onlar Baltik dənizini Atlantik okeanla birləşdirir. Başqa sözlə, Baltik boğazları Baltik və Şimal dənizlərini birləşdirən təbii su yollarıdır.

Baltik boğazlarının rejiminin müəyyənləşdirilməsinə gəldikdə, qeyd etməliyik ki, onların rejimi aşağıdakılarla tənzimlənir: 1) beynəlxalq müqavilə normaları; 2) beynəlxalq adət-hüquq normaları; 3) Danimarkanın daxili qanunvericiliyi (Böyük Belta, Kiçik Belta və Zundun Danimarka hissəsinə münasibətdə); 4) İsveç qanunvericiliyi (Zundun İsveç hissəsinə münasibətdə).

Beynəlxalq müqavilə normaları öz əksini Kopenhagen Traktatında (1857-ci il) tapmışdır. **Kopenhagen Traktatı** Böyük Belta, Zund və Kiçik Belta boğazlarından keçən zaman ticarət gəmilərinə və yüklərə görə alınan rüsumların ləğv olunması haqqındadır. Bu sənəd öz hüquqi qüvvəsini saxlayaraq, indiyə kimi itirməmişdir. Kopenhagen Traktatı Baltik boğazlarından gəmilərin üzüb keçmə rejimini müəyyənləşdirən sənəddir; bu sənəd gəmiçilik azadlığı prinsipi müəyyənləşdirir. Bu prinsipə görə, bütün iştirakçı-dövlətlərin ticarət gəmiləri diskriminasiyaya yol verilmədən sərbəst və maneəsiz şəkildə Baltik boğazlarını üzüb keçə bilirlər. Dinc zamanlar Baltik boğazları bütün gəmilərin (həm ticarət, həm də bütün dərəcələrdən olan hərbi gəmilərin) üzüb keçməsi üçün açıqdır.

Hərbi gəmilərin Baltik boğazlarını üzüb keçməsi ilə bağlı münasibətlər Kopenhagen Traktatının müddəaları nəzərə alınmaqla Danimarka və İsveç qanunvericiliyi ilə tənzimlənir. Qeyd etməliyik ki, Baltik boğazlarının İsveç hissəsindən hərbi

¹ Международное право. Учебник / Отв. ред. В.И.Кузнецов, Б.Р.Тузмухамедов. М., 2007, с.606.

gəmilərin keçməsi üçün hər hansı məhdudiyyət qoyulmur. Baltik boğazlarının Danimarka hissəsindən hərbi gəmilərin keçməsinə gəldikdə, qeyd etmək lazımdır ki, bu məsələdə məhdudiyyət müəyyən edilir. Belə ki, Danimarka qanunvericiliyinin müəyyən etdiyi şərtlərə əməl olunmalıdır. Əgər Böyük Belta və Zundun Danimarka hissəsindən gəminin keçməsi 48 saatdan çox vaxt apararsa və ya həmin hissədən müəyyən bir dövlətin eyni zamanda 3-dən çox gəmisi keçərsə, onda Danimarka hökumətinə qabaqcadan (8 saat əvvəl) məlumat verilməlidir. Su altı qayıqlar boğazlarda suyun üstü ilə hərəkət etməlidirlər. Baltik boğazlarından gəmilərin keçməsi üçün losman müşayiəti tələb edilmir.

Magellan boğazının hüquqi rejiminə gəldikdə, qeyd etməliyik ki, bu boğaz Sakit və Atlantik okeanları birləşdirir. Magellan boğazının hər iki tərəfi Çiliyə məxsusdur. Bu dövlət və Argentina arasında 1881 və 1941-ci illərdə müvafiq beynəlxalq müqavilə bağlanmışdır ki, həmin müqavilələr Magellan boğazının hüquqi rejimini müəyyən edir. Bu müqavilələrə uyğun olaraq, Magellan boğazı bitərəf məkan elan edilmişdir.¹ Odur ki, bütün dövlətlərin həm qeyri-hərbi, həm də hərbi gəmiləri boğazdan sərbəst və maneəsiz olaraq üzüb keçə bilərlər; üzüb keçmək üçün Magellan boğazı bütün dövlətlərin gəmiləri üçün açıqdır; həm də gəmilərin boğazdan keçməsinə nəzarət olunması nəzərdə tutulur. Gəmilər yalnız losmanın (dəniz bələdçisinin) müşayiəti ilə boğazdan keçə bilərlər ki, bu, məcburidir.

Cəbəllütəriq boğazı Aralıq dənizini Atlantik okeanla birləşdirir. Bu boğazın hüquqi rejimi 1907-ci ildə bağlanmış beynəlxalq sazişlə müəyyən edilir ki, həmin saziş İngiltərə, Fransa və İspaniya arasında bağlanmışdır. Burada boğazın silahsızlaşdırılması (demilitarizasiya olunması), habelə bütün ölkələrin hərbi və qeyri-hərbi gəmilərinin boğazı sərbəst üzüb keçmələri nəzərdə tutulur.

¹ Международное право. Учебник /Отв. ред. А.Н.Вылегжанин. М., 2009, с. 812.

Cəbəllütəriq boğazının hüquqi rejimi həm də İngiltərə-Fransa Bəyannaməsi (1904-cü il) ilə müəyyən edilir. Bu bəyannamədə göstərilir ki, bütün gəmilər Cəbəllütəriq boğazını sərbəst keçə bilirlər.¹

La-Manş və Pa-de-Kale (və ya Duvr) boğazları Böyük Britaniyanı Avropanın materik hissəsi ilə birləşdirir. Bu boğazların hüquqi rejimini müəyyənləşdirməkdən ötrü ayrıca xüsusi konvensiya qəbul olunmamışdır. Dəniz hüququna dair BMT Konvensiyasına (1982-ci il) uyğun olaraq, bütün ölkələrin hərbi və qeyri-hərbi gəmiləri boğazdan sərbəst uzub keçmək hüququna malikdirlər. Bu hüququ həyata keçirərkən gəmilər hərəkətin ayrılması sistemindən istifadə etməlidir.

19.3.2. Beynəlxalq kanallar

Beynəlxalq su yollarına həm də beynəlxalq kanallar aiddir. Beynəlxalq kanallar süni qaydada yaradılmış su yollarıdır və beynəlxalq dəniz yolları vasitəsilə gəmiçiliyin asanlaşdırılmasına xidmət edir.

Beynəlxalq kanallar dedikdə bu və ya digər dövlətin ərazi həüdudlarında yerləşən və onun suverenliyi altında olan elə süni su yolları başa düşülür ki, beynəlxalq dəniz gəmiçiliyi üçün əhəmiyyət kəsb edən bu yollardan beynəlxalq publik hüquq normalarına və milli qanunvericiliyə uyğun olaraq, bütün dövlətlər istifadə edə bilirlər. Beynəlxalq kanallar intensiv beynəlxalq dəniz ticarət yollarında yerləşir; həm də onlar dəniz və okeanları birləşdirir.

Beynəlxalq kanalların hüquqi rejiminin əsas xüsusiyyəti bundan ibarətdir ki, bir tərəfdən, onlar kanal sahibi olan dövlətin ərazisinin bir hissəsi hesab edilir; bu səbəbdən beynəlxalq kanallar müvafiq dövlətin (kanal sahibi olan dövlətin) suverenliyinə təbə olur. Digər tərəfdən, beynəlxalq kanallarla bağlı

¹ Международное публичное право. Учебник / Отв. ред. К.А.Бекяшев. М., 2009, с.637.

münasibətlərə müvafiq beynəlxalq müqavilələr tətbiq edilir ki, həmin müqavilələr kanal sahibi olan dövlətin səlahiyyətlərini mühüm dərəcədə məhdudlaşdırır.

Beynəlxalq kanalların hüquqi rejimi vacib əhəmiyyətə malik olan bir neçə prinsipə əsaslanır ki, bu prinsiplərə uyğun olaraq, beynəlxalq kanallardan istifadə edilir. Həmin prinsiplər aşağıdakılardan ibarətdir: 1) kanal sahibi olan dövlətin suveren hüquqlarına hörmət etmək prinsipi; 2) kanal sahibi olan dövlətin daxili işlərinə qarışmamaq prinsipi; 3) bütün dövlətlərin gəmilərinin diskriminasiyaya yol verilmədən kanalda sərbəst üzməsi prinsipi; 4) istifadəçilərin beynəlxalq publik hüquq normalarını və kanal sahibi olan dövlətin milli qanunvericiliyini pozmamaq prinsipi.¹

Elə beynəlxalq kanallar mövcuddur ki, onlar beynəlxalq gəmiçilik üçün böyük əhəmiyyətə malikdir; söhbət Süveyş, Panama və Kil kanallarından gedir. Süveyş və Panama kanalları dövlətlərin çoxu üçün xüsusi əhəmiyyətə malik olan kanallardır; Kil kanalı isə regional gəmiçilik üçün istifadə olunan su yoludur.

Süveyş kanalı Aralıq dənizini Qırmızı dənizlə birləşdirir. Mühüm nəqliyyat magistralı kimi tanınan bu kanal Misir ərazisində 10 il ərzində (1859–1869-cu illər) tikilmişdir; kanal Misir prezidentinin direktivi ilə milliləşdirilmişdir.

Süveyş kanalının hüquqi rejimi Konstantinopol Konvensiyası (1888-ci il) və milli qanunvericiliklə müəyyən edilir. Həm dinc, həm də müharibə vaxtı kanal bayrağa fərq qoyulmadan bütün kommersiya və hərbi gəmilər üçün açıq elan olunmuşdur.

Panama kanalı Panamanın ərazisindən keçərək Atlantik və Sakit okeanları birləşdirir. Uzunluğu 81,7 kilometr olan kanal sutkada 50-yə qədər gəmi buraxmaq qabiliyyətinə malikdir. Gəmilər kanalı 10–15 saat ərzində üzüb keçirlər; gəmilərin hərəkət etməsi üçün kanal 1914-cü ildən açıqdır.

Panama kanalının hüquqi rejimi iki beynəlxalq müqavilə ilə müəyyən edilir ki, həmin müqavilələr ABŞ və Panama arasın-

¹ Бирюков П.Н. Международное право. Учебное пособие. М., 2006, с.551.

da bağlanmışdır: 1) Panama kanalı haqqında Müqavilə; 2) Panama kanalının istismarı haqqında Müqavilə. Bu müqavilələrin hər ikisi də 7 sentyabr 1977-ci ildə imzalanmışdır. Panama kanalı bitərəf elan olunmuş və dinc üzüb keçmə məqsədi ilə diskriminasiyaya yol verilmədən bütün ölkələrin gəmiləri üçün açıqdır.

Kil kanalı Baltik və Şimal dənizlərini qısa su yolu ilə birləşdirir. Bu kanal gəmilərin üzməsi üçün 1895-ci ildən açıqdır. 1919-cu il Versal Sülh Müqaviləsinə görə, Kil kanalı beynəlxalq kanal elan edilmişdir.

Kanaldan keçid rejimi Almaniya qanunvericiliyi, ilk növbədə, Kil kanalında üzmə qaydaları ilə müəyyən edilir. Bütün ölkələrin qeyri-hərbi gəmiləri kanalı keçmək üçün buraxılış sənədi almalıdırlar; losman müşayiəti məcburidir. Xarici hərbi gəmilər üçün icazə rejimi müəyyən edilmişdir. Belə ki, xarici hərbi gəmilər kanalı keçmək üçün AFR hakimiyyətindən icazə almalıdır.¹

19.3.3. Arxipelaq suları

Beynəlxalq su yollarına həm də arxipelaq suları aid olunur. Arxipelaq suları dəniz məkanının bir növüdür. Belə ki, Dünya okeanı (dəniz məkanı) hüquqi rejim baxımından, iki növ məkana bölünür. Birinci növ dəniz məkanı hər hansı dövlətin suverenliyindən kənarda yerləşir; bu növ dəniz məkanı bu və ya digər dövlətin suverenliyi altında olmur. Söhbət bitişik zona, müstəsna iqtisadi zona, kontinental şelf və açıq dənizdən gedir.

İkinci növ dəniz məkanı isə dövlət suverenliyi altında olur. Bu növ məkana daxili (dəniz) sular, ərazi dənizləri (ərazi suları), o cümlədən arxipelaq suları aiddir.²

¹ *Beynəlxalq kanallar barədə daha ətraflı: Международное право. Учебник / Отв. ред. В.И.Кузнецов, Б.Р.Тузмухамедов. М., 2007 (§ 7 гл. 16);* *Бейнəlxalq dəniz hüququ. Dərs vəsaiti / Azərbaycan dilinə tərcümə edən: А.А.Мөһəгəмов. Баки, 2007 (III fəsil, § 2).*

² *Международное право. Учебник / Отв.ред. Ю.М.Колосов, Э.С.Кривчикова. М., 2000, с. 524.*

Arxipelaq suları dedikdə arxipelaqların daxilində yerləşən sular başa düşülür. Arxipelaq isə adalar qrupuna deyilir.

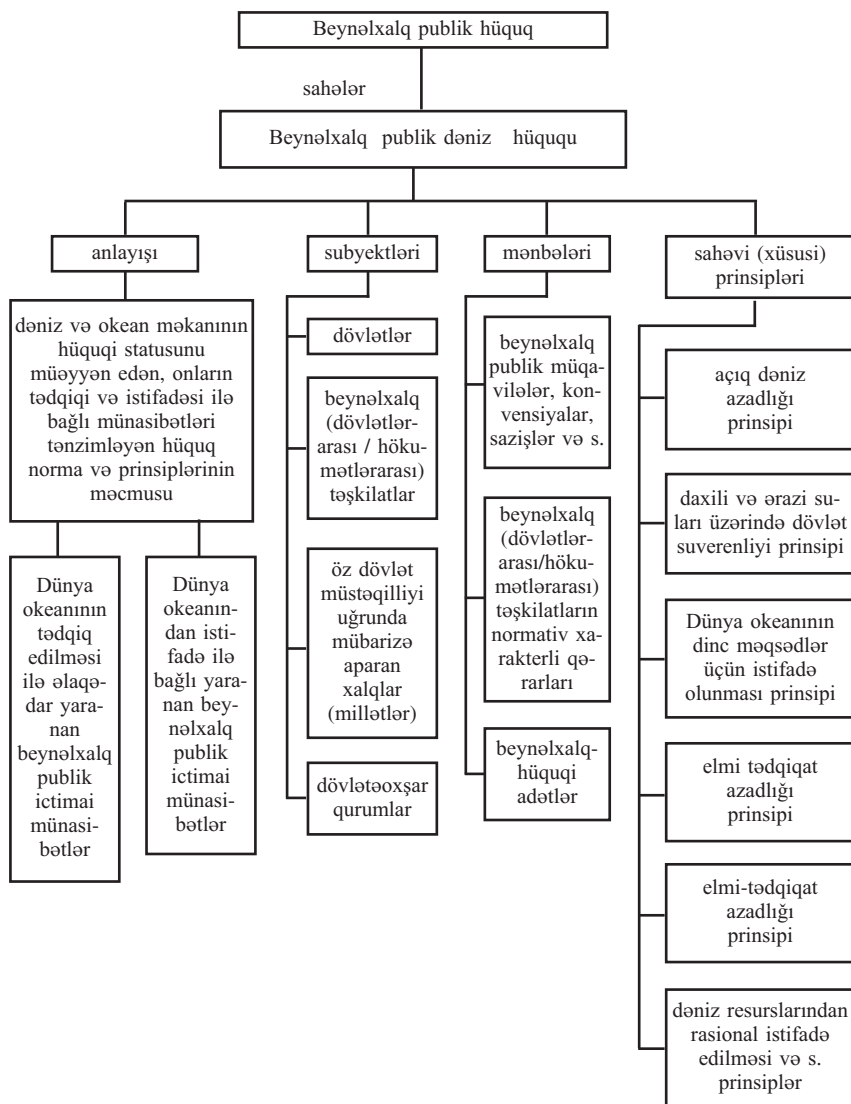
Arxipelaq suları müasir beynəlxalq publik dəniz hüququnda yeni instituttur. Bu institut özünün hüquqi ifadəsini Dəniz hüququna dair BMT Konvensiyasında (1982-ci il) tapmışdır.

Arxipelaq suları anlayışı dövlət-arxipelaq anlayışı ilə sıx surətdə bağlıdır. Unutmaq olmaz ki, arxipelaq suları dövlət-arxipelaqın sularıdır. Adıçəkilən 1982-ci il Konvensiyasına uyğun olaraq, **dövlət-arxipelaq** dedikdə tam bir və ya bir neçə arxipelaqdan ibarət olan elə dövlət başa düşülür ki, bu dövlət özündə digər adaları da birləşdirə bilər. Dövlət-arxipelaqa misal kimi Filippin, İndoneziya, Baham, Maldiv, Fici və s. göstərmək olar. Hal-hazırda dünyada mövcud olan dövlət-arxipelaqların sayı 30-u ötüb keçmişdir.¹

Beynəlxalq publik dəniz hüququ xarici gəmilərin arxipelaq sularını dinc üzüb keçmə rejimini müəyyənləşdirir. Bu rejimə uyğun olaraq, xarici dəniz gəmiləri arxipelaq sularını dinc keçmə hüququna malikdir. Belə ki, xarici dəniz gəmiləri dövlət-arxipelaqın müəyyənləşdirdiyi dəniz dəhlizi ilə arxipelaq sularını üzüb keçə bilərlər; dəniz dəhlizinin eni 50 dəniz milinə qədər olmalıdır. Xarici hava gəmiləri də arxipelaq suları üzərindən uçub keçmək hüququna malikdir. Əgər dəniz dəhlizi müəyyən edilməmişdirsə, gəmilər arxipelaq sularını, adətən, beynəlxalq gəmiçilik üçün istifadə olunan su yolları ilə üzüb keçə bilərlər. Gəmilərin arxipelaq sularını üzüb keçməsinə tranzit keçmənin bütün qaydaları şamil edilir.

¹ Международное право. Учебник / Под ред. А.И.Микульшина. М., 2005, с. 119.

XIX FƏSİL ÜZRƏ ƏYANİ SXEM

XIX FƏSİL ÜZRƏ TÖVSIYƏ EDİLƏN ƏLAVƏ ƏDƏBİYYAT

1. Beynəlxalq dəniz hüququ. Dərs vəsaiti / Azərbaycan dilinə tərcümə edən: A.A.Məhərrəmov. Bakı, 2007, 448 s.
2. Beynəlxalq hüquq. Azərbaycan dilində / Məsul redaktor və tərcüməçi – R.F.Məmmədov. Bakı, 2002 (XXI fəsil).
3. Hüseynov L.H. Beynəlxalq hüquq. Dərslik. Bakı, 2008 (XIX fəsil).
4. Kovalyov A.A. Müasir beynəlxalq dəniz hüququ və onun tətbiq praktikas. Monoqrafiya. Kitabın redaktorları, ön sözün müəllifləri və azərbaycan dilinə tərcümə edənlər: Rüstəm Məmmədov, Etibar Əliyev və Anar Məhərrəmov. Bakı, 2006, 382 s.
5. Гуцуляк В.Н.Международное морское право (публично и частное). Учебное пособие. М., 2003, 416 с.
6. Международное морское право. Учебное пособие / Под ред С.А.Гуреева. М., 2003, 448 с.
7. Международное право. Учебник / Отв. ред. А.Н.Вылегжанин. М., 2009 (гл. 24).
8. Международное право. Учебник / Отв. ред. Б.Р.Тузмухамедов. М., 2015 (гл.17).
9. Международное право. Учебник / Отв. ред. Г.В.Игнатенко, О.И.Тиунов. М., 2010 (гл. 20).
10. Международное публичное право. Учебник / Отв. ред. К.А.Бекяшев. М., 2009 (гл. XVII).

XX FƏSİL.

BEYNƏLXALQ PUBLİK HAVA HÜQUQU

20.1. Beynəlxalq publik hüquq sistemində beynəlxalq publik hava hüququnun yeri

20.1.1. Beynəlxalq publik hava hüququ anlayışı

Hava nəqliyyatı avia-daşıma vasitələrindən biridir. Nəqliyyat vasitəsinin bu növü beynəlxalq daşımaların həyata keçirilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, beynəlxalq hava nəqliyyatının köməyi ilə həm sərnişinlər, həm də yüklər təyinat yerlərinə çatdırılır. Nəzərə almalıyıq ki, beynəlxalq hava nəqliyyatı vasitəsilə hər il milyonlarla sərnişin və tonlarla ixrac yük daşımaları həyata keçirilir.¹ Beynəlxalq hava nəqliyyatı vasitəsi ilə sərnişin və yük daşımaları isə hava məkanından dövlətlərin istifadə etmələri sayəsində mümkün olur; əlbəttə, bu zaman müəyyən növ ictimai münasibətlər əmələ gəlir. Belə münasibətlər həm də beynəlxalq publik hüququn digər subyektlərinin (məsələn, beynəlxalq dövlətlərarası təşkilatların, dövlətoxşar qurumların və s.) iştirakı ilə yaranır. Məhz hava məkanından istifadə edilməsi ilə bağlı beynəlxalq publik hüquq subyektləri arasında əmələ gələn ictimai münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarının sistemi beynəlxalq publik hava hüququ adlanır.²

Beynəlxalq publik hava hüququ dedikdə hava məkanından istifadə sahəsində beynəlxalq publik hüquq subyektləri arasında yaranan ictimai münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarının məcmusu başa düşülür.³ Onun, yəni beynəlxalq publik hava

¹ Международное право. Учебник / Отв.ред. А.А.Ковалев, С.В.Черниченко. М., 2008, с. 396.

² *Ətraflı bax:* Əliyev E.Ə. Beynəlxalq nəqliyyat hüququ. Dərslik. Bakı, 2009, V fəsil (Beynəlxalq hava hüququ), s. 283-380; Marek Zylicz. International Air Transport Law. Dordrecht/Boston/London, 1992, 254 p.

³ Федощева Н.Н. Международное право. Учебное пособие. М., 2015, с. 210.

hüququnun ibarət olduğu hüquq normaları yalnız mülki aviasiyanın fəaliyyəti ilə bağlı münasibətləri tənzimləyir.

Dövlət aviasiyasına gəldikdə isə, qeyd etməliyik ki, beynəlxalq publik hava hüququ hava məkanından dövlət avia-gəmilərinin istifadə etməsi ilə əlaqədar münasibətləri tənzimləmir və onlara tətbiq olunmur.¹ Dövlət aviasiyası dedikdə hərbi, gömrük, polis və s. xidmətlərdə istifadə edilən hava gəmiləri başa düşülür. Universal xarakterli beynəlxalq çoxtərəfli müqavilələrdə istisna hal müəyyən edilmədən göstərilir ki, beynəlxalq hava-hüquq normaları dövlət aviasiyasına tətbiq edilmir.

Göründüyü kimi, beynəlxalq publik hava hüququ yalnız mülki aviasiyanın (hava gəmilərinin) fəaliyyəti ilə bağlı münasibətləri tənzimləyir.

20.1.2. Beynəlxalq publik hava hüququnun nizamasalma predmeti

Beynəlxalq publik hava hüququnun **nizamasalma predmeti** dedikdə hava məkanından mülki aviasiyanın istifadəsi ilə bağlı beynəlxalq publik hüquq subyektləri arasında yaranan ictimai münasibətlər başa düşülür. Dövlət aviasiyasının fəaliyyəti ilə əlaqədar münasibətlər isə, qeyd etməliyik ki, beynəlxalq publik hava hüququnun nizamasalma predmetinə daxil deyildir. Buna görə də, beynəlxalq publik hava hüququnun nizamasalma predmeti mülki aviasiya xarakterinə malikdir.

Beynəlxalq publik hava hüququnun nizamasalma predmeti elə əsas meyardır ki, bu meyar beynəlxalq publik hüquq sisteminə beynəlxalq publik hava hüququnun ayrıca müstəqil hüquq sahəsi kimi tanınmasını şərtləndirir. Belə ki, özünəməxsus nizamasalma predmetinə malik olması nəticəsində beynəlxalq publik hava hüququ beynəlxalq publik hüququn **xüsusi hissəsinin** tərkibində müstəqil sahələrdən biri hesab edilir. Bu elmi fikir alimlər tərəfindən hamılıqla qəbul olunmuşdur; yekdilliklə

¹ Международное право. Учебник / Отв.ред. Ю.М.Колосов, Э.С.Кривчикова. М., 2000, с. 547; Международное право. Учебник / Отв.ред. Б.Р.Тузмухамедов. М., 2015, с.400.

qeyd edilir ki, beynəlxalq publik hava hüququ beynəlxalq publik hüququn müstəqil sahəsidir.¹

Beynəlxalq publik hava hüququ beynəlxalq publik hüququn, necə deyirlər, «cavan» sahələrindən biridir; onun beynəlxalq publik hüququn müstəqil sahələrindən biri kimi formalaşması XX əsrin ortalarına təsadüf edir. Belə ki, ötən əsrin əvvəllərində hava məkanında dövlətlərin fəaliyyəti ilə bağlı beynəlxalq münasibətləri tənzimləyən beynəlxalq publik hava-hüquq normaları sistemi mövcud deyildi. O zamanlar elmi-texniki tərəqqi və planetin hava məkanında beynəlxalq uçuşların tənzimlənməsinə olan ehtiyac belə normaların müəyyənləşdirilməsini zərurətə çevirdi.² Məhz həmin normalar vasitəsi ilə beynəlxalq uçuşların tənzimlənməsi həyata keçirilməyə başladı. 1919-cu ildə Hava naviqasiyası haqqında Paris konvensiyası qəbul edildi ki, bu konvensiya hava məkanından istifadə sahəsində ilk beynəlxalq çoxtərəfli müqavilə hesab olunur;³ göstərilən konvensiya beynəlxalq publik hüququn müstəqil sahələrindən biri kimi beynəlxalq publik hava hüququnun formalaşmasının əsasını qoydu. 1929-cu ildə Varşava şəhərində digər çoxtərəfli beynəlxalq müqavilə imzalandı ki, bu müqavilə Varşava Konvensiyası adlanır. Varşava Konvensiyası beynəlxalq hava daşımalarına aid bəzi qaydaların unifikasiyası haqqındadır. Sonra 1944-cü ildə Beynəlxalq mülki aviasiya haqqında Çikaqo Konvensiyası qəbul olundu ki, bu konvensiya beynəlxalq publik hava hüququnda əsas yer tutur. Bu kimi beynəlxalq sənədlərin qəbul olunması nəticəsində beynəlxalq publik hüququn müstəqil sahələrindən biri kimi beynəlxalq publik hava hüququ təşəkkül tapdı. Yalnız mülki aviasiyanın fəaliyyəti ilə bağlı münasibətləri tənzimlədiyinə görə, hüquq ədəbiyyatında qeyd

¹ *Məsələn, bax:* Hüseynov L.H. Beynəlxalq hüquq. Dərslik. Bakı, 2008 (XX fəsil); Beynəlxalq hüquq. Azərbaycan dilində / Məsul red. və tərcüməçi - R.F.Məmmədov. Bakı, 2002 (XXII fəsil) və b.

² Тимченко Л.Д. Международное право. Учебник. Харьков, 2004, с. 352.

³ Международное право. Учебник /Отв. ред. Г.С.Стародубцев. М., 2015, с.295.

olunur ki, beynəlxalq publik hava hüququ mülki aviasiya hüququ kimi yaranmış və inkişaf etmişdir.¹

Beynəlxalq publik hava hüququ hava məkanında xüsusi növ uçuş aparatlarının istifadə olunması ilə bağlı münasibətləri tənzimləyir ki, bu münasibətlər, əsasən, dövlətlər arasında yaranır. **Xüsusi növ uçuş aparatları** dedikdə, ilk növbədə, hava gəmiləri başa düşülür. Bu aparatlar vasitəsilə uçuşların həyata keçirilməsi nəticəsində əksər dövlətlər arasında həm beynəlxalq səmərəli, həm də yük daşımaları təmin olunur.

Beynəlxalq publik hava hüququnun nizamasalma predmetinə daxil olan ictimai münasibətlərin mümkün (potensial) iştirakçılarına beynəlxalq publik hava hüququnun **subyektləri** deyilir. Eyni zamanda, beynəlxalq publik hava hüququnun subyektləri elə beynəlxalq publik hüquq subyektlərindən ibarətdir. Söhbət, ilk növbədə, dövlətlərdən və beynəlxalq dövlətlərarası/hökumətlərarası hava nəqliyyat təşkilatlarından gedir; həm də beynəlxalq publik hüquq subyekti kimi öz dövlət müstəqilliyi uğrunda mübarizə aparan xalqların (millətlərin) və dövlətxarə qurumların beynəlxalq publik hava hüququnun subyekti qismində çıxış etməsi mümkündür.

Bəzi müəlliflərin fikrincə, beynəlxalq publik hava hüququnun nizamasalma predmetinə həm də hava məkanından hərbi məqsədlər üçün istifadə və onun ekoloji mühafizəsi ilə bağlı münasibətlər daxildir.²

Qeyd etməliyik ki, beynəlxalq publik hava hüququ ilə iki əsas məsələnin hüquqi tənzimlənməsi həyata keçirilir: 1) hava məkanının hüquqi rejimi; 2) hava məkanında beynəlxalq publik hüquq subyektlərinin fəaliyyəti. Beynəlxalq publik hava hüququ beynəlxalq publik hüquq subyektlərinin məhz bu sahədə fəaliyyətini tənzimləyən hüquq normalarından ibarətdir.³

¹ Лукашук И.И. Международное право. Особенная часть. Учебник. М., 1998, с. 145; Федосцева Н.Н. Международное право. Учебное пособие. М., 2015, с. 210 və b.

² Лукашук И.И. Международное право. Особенная часть. Учебник. М., 1998, с. 144.

³ Международное право. Учебник / Отв.ред. Г.М.Мелков. М., 2011, с.491.

20.1.3. Beynəlxalq publik hava hüququnun mənbələri

Beynəlxalq publik hava hüququnun əsas mənbə növü **beynəlxalq müqavilələr** sayılır. Nəzərdən qaçıрмаq olmaz ki, beynəlxalq uçuşlara, beynəlxalq avia-daşımalara və beynəlxalq hava yollarına aid məsələlər barədə dövlətlərarası əməkdaşlıq, ilk növbədə, beynəlxalq müqavilə formasında realizə edilir. Beynəlxalq publik hava hüququnun mənbəyi olan beynəlxalq müqavilələr isə həm çoxtərəfli, həm regional, həm də ikitərəfli ola bilər. Xüsusilə də, beynəlxalq publik hava hüququnun mənbəyi kimi çoxtərəfli beynəlxalq müqavilələr böyük əhəmiyyətə malikdir.

Beynəlxalq publik hava hüququna aid ilk çoxtərəfli beynəlxalq müqavilə **Paris Konvensiyası** (1919-cu il) hesab edilir. Paris Konvensiyası ilə beynəlxalq hüququn ayrıca müstəqil sahələrindən biri kimi beynəlxalq publik hava hüququnun əsası qoyulmuşdur.¹ Paris Konvensiyası belə bir vacib prinsipdən çıxış edir ki, hər bir dövlət öz hava məkanı üzərində müstəsna suveren hüquqa malikdir; həmçinin başqa dövlətlərin hava məkanında xarici hava gəmilərinin dinc uçuşlar həyata keçirmək hüququ vardır.² Aeronaviqasiya haqqında olan bu konvensiya beynəlxalq hava yollarını tənzimləyir.³

Beynəlxalq hava daşımalarına aid bəzi qaydaların unifikasiyası üçün Varşava Konvensiyası (1929-cu il) çoxtərəfli beynəlxalq müqavilələrdən biri olmaqla, beynəlxalq publik hava hüququnun mənbəyi hesab edilir. Bu çoxtərəfli beynəlxalq müqavilə «1929-cu il Varşava Konvensiyası» kimi qısaca adla tanınır; 13 mart 1933-cü ildə qüvvəyə minən Varşava Konvensiyasında 140 dövlət iştirak edir. Burada təqsirli məsuliyyət prinsipi müəyyən edilmişdir. Həmin prinsipə görə, daşıyıcı sər-

¹ Международное право. Учебник / Отв. ред. Г.В.Игнатенко, О.И.Тиунов. М., 2010, с.651.

² Федосцева Н.Н. Международное право. Учебное пособие. М., 2015, с. 212.

³ Шумилов В.М. Международное право. Учебник. М., 2008, с. 384.

nişinlərin ölümünə və ya bədənə xəsarət yetirilməsinə, yükün (poçtun, baqajın və əl yükünün) korlanmasına və ya itirilməsinə görə məsuliyyət daşıyır; daşıma zamanı gecikməyə yol verilməsi də daşıyıcının məsuliyyətinə səbəb olur. 1955-ci ildə Varşava Konvensiyasına əlavə olaraq Protokol imzalandı ki, o, həmin konvensiyanın tərkib hissəsidir. Söhbət 1955-ci il **Haaqa Protokolundan** gedir; Haaqa Protokoluna görə, daşıyıcının məsuliyyət həddi 2 dəfə artırılmışdır. 1961-ci ildə imzalanan konvensiya müqavilə üzrə daşıyıcı olmayan şəxslərin həyata keçirdikləri beynəlxalq hava daşımalarına aiddir. Bu sənəd 1961-ci il **Qvadalaxara Konvensiyası** kimi qısa adla tanınır. Daha sonra Varşava Konvensiyasına əlavə kimi **Qvatemala Protokolu** (1971-ci il) imzalanmışdır; həmin protokol daşıyıcının obyektiv məsuliyyət, yəni təqsirdən asılı olmayan məsuliyyət daşması prinsipini müəyyənləşdirir.

Sadaladığımız sənədlərin məcmusuna «**Varşava sistemi**» deyilir. Hava daşımalarına aid olan «Varşava sistemi»nin əsasını 1929-cu il Varşava Konvensiyası təşkil edir.

1975-ci ildə Monreal şəhərində dörd protokol qəbul olunmuşdur; həmin protokollar «Varşava sistemi»nə daxil olan sənədlərə əlavədir. 1999-cu ilin may ayında bu protokollar beynəlxalq hava daşımalarının bəzi qaydalarının unifikasiyası üçün **Monreal Konvensiyasında** (1999-cu il) birləşdirildi.¹ Nəzərdə tutulmuşdur ki, Monreal Konvensiyası qüvvəyə mindikdən sonra onun iştirakçıları arasında «Varşava sistemi» sənədlərindən istifadə olunmasın. Belə ki, yaxın perspektivdə «Varşava sistemi»nin Monreal Konvensiyası ilə əvəz olunması gözlənilir.²

Beynəlxalq publik hava hüququnun mənbəyi olan çoxtərəfli beynəlxalq müqavilələrə həm də **Beynəlxalq mülki aviasiya**

¹ *Ətraflı bax:* Əliyev E.Ə. Beynəlxalq nəqliyyat hüququ. Dərslik. Bakı, 2013, s. 314-333.

² Остроумов Н.Н. Монреальская конвенция об унификации некоторых правил международных воздушных перевозок 1999 г. и ответственность перевозчика за жизнь и здоровье пассажира // Московский журнал международного права, № 4, 2004, с.111-132.

haqqında Çikaqo Konvensiyası aiddir ki, bu konvensiya hava hüququ sahəsində vacib beynəlxalq akt hesab edilir (1944-cü il); 4 aprel 1947-ci ildə qüvvəyə minən həmin konvensiyada 200-ə yaxın dövlət iştirak edir; Azərbaycan Respublikası da konvensiyanın iştirakçısıdır.

Çikaqo Konvensiyası dörd hissədən ibarətdir; onun I hissəsində iştirakçı-dövlətlərin ərazisi üzərində həyata keçirilən uçuş qaydaları, aeronaviqasiya tədbirləri və digər qaydalar müəyyənləşdirir. Burada, xüsusilə, göstərilir ki, konvensiya dövlət hava gəmilərinə tətbiq olunmur.

Çikaqo Konvensiyasının II hissəsi Beynəlxalq Mülki Aviasiya Təşkilatının yaradılmasına həsr olunmuşdur; burada həmin təşkilatın məqsədləri, strukturu və səlahiyyətləri haqqında müvafiq normalar nəzərdə tutulmuşdur.

Çikaqo Konvensiyasının III hissəsi aeroportlar və digər yerüstü aeronaviqasiya vasitələri, habelə beynəlxalq birgə istismar avia-nəqliyyat təşkilatları haqqında normalar müəyyənləşdirir.

Çikaqo Konvensiyasının IV hissəsi yekun müddəalar nəzərdə tutur və mübahisələrin həll olunması qaydalarını müəyyən edir.

Konvensiya iştirakçıları hər bir dövlətin belə bir hüququnu tanıyırlar ki, dövlət öz ərazisi üzərindəki hava məkanına suverenliyə malikdir. Burada hava hüququnun digər prinsipləri də təsbit edilmişdir.

Sözündən 1944-cü il Çikaqo Konvensiyası məhz yeni müqavilə olmaqla, 1919-cu il Paris Konvensiyasını əvəz etmək üçün imzalanmışdır.¹ Bununla yanaşı, daha iki beynəlxalq-hüquqi müqavilə bağlanmışdır: 1) Beynəlxalq hava əlaqələri zaman tranzit haqqında Saziş (və ya «İki hava azadlığı» haqqında Saziş); 2) Beynəlxalq hava nəqliyyatı haqqında Saziş (və ya «Beş hava azadlığı» haqqında Saziş). Göstərilən beynəlxalq müqavilələr «**Çikaqo konvensiyaları**» adlanır. Bu müqavilələ-

¹ *Bu barədə bax:* Тимченко Л.Д. Международное право. Учебник. Харьков, 2004, с.353.

rin bağlanması ilə beynəlxalq publik hüququn müstəqil sahəsi kimi beynəlxalq publik hava hüququnun formalaşma prosesi başa çatır.¹

Beynəlxalq publik hava hüququnun mənbəyi olan beynəlxalq müqavilələr həm də **regional xarakterə** malik ola bilər. Təsadüfi deyil ki, beynəlxalq publik hava hüququnun vacib hissəsini məhz **çoxtərəfli beynəlxalq regional müqavilələr** təşkil edir. Belə müqavilələrə aiddir: Avropada qeyri-müntəzəm hava əlaqələri haqqında Saziş (1956-cı il), Avropa Mülki Aviasiya Konfransı üzvləri arasında müntəzəm hava daşımaları zamanı tariflərin müəyyənləşdirilməsi qaydaları haqqında Saziş (1967-ci il), ATƏM çərçivəsində imzalanmış Açıq səmaya dair Müqavilə (1992-ci il), Arktikada aviasiya və dəniz axtarış və xilasetmədə əməkdaşlıq haqqında Saziş (2011-ci il) və s.

Çoxtərəfli beynəlxalq regional müqavilələr MDB çərçivəsində də qəbul olunmuşdur: məsələn, Mülki aviasiya və hava məkanından istifadə haqqında Saziş (1991-ci il), Xüsusi təyinatlı hava gəmiləri uçuşlarının yerinə yetirilməsi haqqında Saziş (1993-cü il), Mülki hava gəmiləri uçuşlarının axtarış-xilasetmə təminatının təşkilinə dair əməkdaşlıq haqqında Saziş (1994-cü il), MDB iştirakçısı olan dövlətlərin mülki aviasiyasının modernləşdirilməsi haqqında Saziş (1995-ci il), MDB iştirakçısı olan dövlətlərin hərbi qüvvələrinin aviasiyasının uçuşlarının aeronaviqasiya informasiyası ilə təmin edilməsi haqqında Müqavilə (2000-ci il) və s.

Beynəlxalq publik hava hüququnun mənbəyi olan beynəlxalq müqavilələr ikitərəfli də ola bilər. **Hava yolları və daşımaları haqqında ikitərəfli beynəlxalq müqavilələr** beynəlxalq publik hava hüququnun normativ bazasının müəyyən hissəsini təşkil edir. Belə müqavilələrin sayı təxminən 3 minə yaxındır. Ümumdünya beynəlxalq hava əlaqələri şəbəkəsi məhz həmin müqavilələr əsasında təşkil olunmuşdur.² Geniş yayılan

¹ Международное право. Учебник / Отв.ред. Г.М.Мелков. М., 2011, с.493.

² Международное право. Учебник / Отв.ред. А.А.Ковалев, С.В.Черниченко. М., 2008, с.398.

ikiterəfli beynəlxalq müqavilələr Çikaqo və digər konvensiyaların müəyyən etdiyi ümumi qaydaları konkretləşdirir. Azərbaycan Respublikası da ayrı-ayrı dövlətlərlə belə müqavilələr bağlamışdır.¹

Beynəlxalq publik hava hüququnun mənbəyi olan beynəlxalq müqavilələr həm də **dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlar arasında** bağlanır. Belə müqavilələr vasitəsilə texniki yardım və bu məqsəd üçün BMT və BMAT-ın fondlarından istifadə məsələləri tənzimlənir.

Beynəlxalq təşkilatların öz aralarında bağladıkları beynəlxalq müqavilələr beynəlxalq publik hava hüququnun mənbəyi hesab edilir. Belə müqavilələr mülki aviasiyaının fəaliyyəti haqqındadır: məsələn, BMAT və BMT arasında bağlanan sazişlər və s.

Beynəlxalq publik hava hüququnun əsas mənbəyi kimi, beynəlxalq müqavilələrlə birlikdə, həm də **beynəlxalq-hüquqi adətlər** tanınır. Bu onunla izah edilir ki, hava hüququna aid məsələlər (beynəlxalq uçuşlar, avia-daşımalar, beynəlxalq hava əlaqələri və s.) sahəsində dövlətlərarası əməkdaşlıq, adətən, iki formada realizə olunur: 1) beynəlxalq müqavilə forması; 2) beynəlxalq-hüquqi adət forması.

Təhlükəli (qəza) vəziyyətlə üzləşən hava gəmisinə məcburən başqa hava gəmisinin kömək etməsi, təhlükəli (qəza) vəziyyətdə olan hava gəmisinin xarici dövlətin hava məkanına icazəsiz daxil olması və s. beynəlxalq-hüquqi adət norması kimi tanınır. Dövlət və hökumət başçılarının, habelə nüfuzlu nümayəndə heyətinin olduğu hava gəmilərinə hava məkanında hərəkət və manevr etməkdə üstünlük verilməsi də beynəlxalq-hüquqi adət normasıdır. Beynəlxalq publik hava hüququna aid elə müqavilə və adət normaları mövcuddur ki, onlar eyni (analoji) məzmunla malik olub, qarışıq xarakterlidir.

Beynəlxalq publik hava hüququnun həm də **yardımçı mənbələri** mövcuddur. Beynəlxalq publik hava hüququnun yar-

¹ Əliyev E.Ə. Beynəlxalq nəqliyyat hüququ. Dərslik. Bakı, 2013, s. 309-310.

dımçı, yəni əlavə mənbələrinə, ilk növbədə, BMAT-ın qəbul etdiyi normativ xarakterli **qərar** və ya **standartlar** aiddir; buraya həmçinin BMAT-ın qəbul etdiyi **tövsiyə olunan praktika** daxildir (SARPS, PANS və SAPS).¹ Bunlar beynəlxalq aeronaviqasiya və beynəlxalq hava nəqliyyatına aid fəaliyyəti eyni cür qaydalarla təmin etmək məqsədinə xidmət edir.

20.1.4. Beynəlxalq publik hava hüququnun sahəvi (xüsusi) prinsipləri

Beynəlxalq publik hüquq sistemində beynəlxalq publik hava hüququnun müstəqil sahə kimi ayrılmasını şərtləndirən meyarlardan biri bundan ibarətdir ki, beynəlxalq publik hava hüququ özünəməxsus sahəvi (xüsusi) prinsiplərə malikdir.

Beynəlxalq publik hava hüququnun sahəvi (xüsusi) prinsiplərinin formalaşmasına hava daşımaları sahəsində yaranmış beynəlxalq-hüquqi praktika səbəb olmuşdur; sonra isə onlar ayrı-ayrı beynəlxalq-hüquqi sənədlərdə öz rəsmi ifadəsini tapmışdır. Buna görə də, beynəlxalq publik hava hüququnun sahəvi (xüsusi) prinsipləri məcburi hüquqi qüvvəyə malikdir. Qeyd etməliyik ki, yalnız beynəlxalq hava əlaqələri sahəsində dövlətlərin fəaliyyətinə tətbiq edilən əsas normativ ideya və rəhbər başlanğıclara beynəlxalq publik hava hüququnun **sahəvi (xüsusi) prinsipləri** deyilir.

Beynəlxalq publik hava hüququnun sahəvi (xüsusi) prinsiplərinə, ilk növbədə, hava məkanına suveren hüquqa malik olmaq prinsipi aiddir. Söhbət **hava məkanı üzərində dövlət suverenliyi** prinsipindən gedir. Həmin prinsipə görə, dövlət öz ərazisi üzərindəki hava məkanından istifadənin hüquqi rejimini müstəqil surətdə müəyyən edir; hər bir dövlət öz hava məkanına dair tam və müstəsna suverenliyə malikdir. Hava məkanı

¹ *SARPS (standartlar və tövsiyə olunan praktika), PANS (aeronaviqasiya xidməti qaydaları), SAPS (əlavə aeronaviqasiya prosedurları) barədə bax: Международное право. Учебник / Отв.ред. Б.П.Тузмухамедов .М., 2015, с.401-402.*

üzərində suverenlik hüququnu həyata keçirərək dövlət: 1) öz ərazisi hüdudlarında hava məkanında hərəkəti tənzimləyir; 2) öz ərazisində fəaliyyət göstərən aviasiya müəssisələrinin kommersiya fəaliyyətini nizama salır; 3) öz ərazisində olan hava gəmilərinə, onların heyət üzvlərinə, hava gəmisindəki sərnəşin, yük və poçta münasibətdə inzibati, mülki, cinayət və digər yurisdiksiyanı həyata keçirir. Dövlət beynəlxalq saziş əsasında öz ərazisi üzərində uçuşların həyata keçirilməsinə icazə verir; birdəfəlik və ya seriya uçuşlar həyata keçirildiyi hallarda dövlət belə uçuşlara xüsusi icazə verir.¹

Hava məkanı üzərində dövlət suverenliyi prinsipi ilk dəfə 1919-cu il Paris Konvensiyasında təsbit olunmuşdur; 1944-cü il Çikaqo Konvensiyası isə həmin prinsipi bütün təzahür formaları ilə açıqlayır, yəni onun məzmununa hərtərəfli aydınlıq gətirir. Əksər dünya dövlətləri hava məkanı üzərində dövlət suverenliyi prinsipini öz milli qanunvericiliyinə transformasiya etmişdir; Azərbaycan Respublikasının «Aviasiya haqqında» Qanunu da həmin prinsipi təsbit edir.

Beynəlxalq mülki aviasiyanın təhlükəsizliyinin təmin edilməsi beynəlxalq publik hava hüququnun sahəvi (xüsusi) prinsiplərindən biridir. Bu prinsip öz ifadəsini bunda tapır ki, dövlətlər insanların həyat və sağlamlığı üçün təhlükə törətməyən uçuşların yerinə yetirilməsinə təminat verməlidir. Söhbət həm beynəlxalq, həm də daxili uçuşların həyata keçirilməsindən gedir. Beynəlxalq və daxili uçuşların təhlükəsiz yerinə yetirilməsi isə, öz növbəsində, dövlətlər tərəfindən müvafiq tədbirlərin görülməsini zərurətə çevirir. Belə tədbirlər texniki, istismar, təşkilati, aeronaviqasiya və informasiya xarakterli ola bilər ki, onlar uçuşların təhlükəsiz yerinə yetirilməsini təmin edir.

Göstərilən prinsip iki əsas formada təzahür edir: birinci formaya görə, uçuş aparatlarının (hava gəmilərinin), aviатrasların, aeroportların, aviasiya avadanlıq və qurğularının, habelə yardımçı xidmətlərin texniki təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə

¹ Международное право. Учебник / Под ред. А.И.Микульшина. М., 2005, с. 125.

yönələn tədbirlər görülür; ikinci forma isə bunda ifadə olunur ki, mülki aviasiyanın fəaliyyətinə qanunsuz müdaxilə aktlarına qarşı mübarizə aparılır.

1944-cü il Çikaqo Konvensiyasının preambulasında göstərilir ki, beynəlxalq mülki aviasiya təhlükəsiz və nizama salınmış şəkildə inkişaf etməlidir. Bu konvensiyaya 18 sənəd əlavə olunmuşdur ki, həmin sənədlər (18 Əlavə) hava gəmilərinin və onlarla bağlı infrastrukturun texniki etibarlılığını təmin edir. BMAT tərəfindən qəbul edilən beynəlxalq standartlar, qaydalar, reqlamentlər və digər tövsiyələr də (SARPS, PANS və SAPS) məhz texniki etibarlılığın təmin edilməsinə yönəlmişdir.

Çikaqo Konvensiyasına əlavə edilmiş sənədlərdən biri (17-ci Əlavə) «Təhlükəsizlik. Mülki aviasiyanın qanunsuz müdaxilə aktlarından müdafiə olunması» adlanır. Burada qeyd edilir ki, sərnəşinlərin, aviasiya heyətinin, aerodrom heyətinin, bütövlükdə cəmiyyət və dövlətin təhlükəsizliyi birinci dərəcəli əhəmiyyətə malikdir. Mülki aviasiyanın fəaliyyətinə qanunsuz müdaxilə aktlarına qarşı beynəlxalq mübarizəni gücləndirmək məqsədilə 1963-cü ildə Hava gəmisində törədilən hüquq pozuntuları və digər aktlar haqqında Tokio Konvensiyası qəbul edildi; 1970-ci ildə Hava gəmilərinin qanunsuz ələ keçirilməsi ilə mübarizə haqqında Haaqa Konvensiyası imzalandı; 1971-ci ildə isə Mülki aviasiyanın təhlükəsizliyi əleyhinə yönəlmiş qanunsuz aktlarla mübarizə haqqında Monreal Konvensiyası qəbul edildi.¹

Sözügedən prinsipə görə, həm də beynəlxalq terrorçuluq aktlarına qarşı mübarizə aparılır. Unutmaq olmaz ki, belə aktların törədilməsi müəyyən hallarda hava gəmilərinin qaçırılması və ələ keçirilməsi ilə bağlı olur; mübarizə həmçinin beynəlxalq aeroportların avadanlıqlarına ziyan vurulması kimi əmələ qarşı aparılır.

Barəsində danışdığımız prinsipin realizə olunması işi ilə BMAT məşğul olur. Bu təşkilat bir tərəfdən, reqlament (qayda, standart, tövsiyə və s.) hazırlayır ki, o, aviasiyanın texniki eti-

¹ *Bax: məsələn*, Hüseynov L.H. Beynəlxalq hüquq. Dərslik. Bakı, 2008, s.173.

barlılığının yüksəldilməsi məsələsinə aiddir. Digər tərəfdən, BMAT-ın təşəbbüsü ilə beynəlxalq konvensiyalar qəbul edilir ki, bu konvensiyalar mülki aviasiyanın fəaliyyətinə qanunsuz müdaxilə aktlarına qarşı mübarizə aparılmasında dövlətlərarası əməkdaşlıq işini təşkil edir.

Beynəlxalq publik hava hüququ həm də belə bir sahəvi (xüsusi) prinsipdən çıxış edir ki, beynəlxalq uçuşlar azad şəkildə həyata keçirilir. Söhbət **beynəlxalq uçuş azadlığı** prinsipindən gedir. Bu prinsipə görə, bütün dövlətlərin hava gəmiləri beynəlxalq açıq hava məkanında uçuşlar həyata keçirməkdə azaddır. Qeyd etməliyik ki, müasir beynəlxalq publik hüquqa uyğun olaraq, beynəlxalq hava məkanına açıq dənizlər, habelə Antarktika, Arktika və s. üzərindəki hava məkanı aid edilir. Beynəlxalq hava məkanı bütün dövlətlərin ümumi istifadəsində olan məkandır;¹ bəzi müəlliflər tərəfindən sinonim anlayış kimi «açıq hava məkanı» termini də işlədilir.²

Məlum olduğu kimi, hər bir hava gəmisini məcburi olaraq dövlət qeydiyyatına alınır. Beynəlxalq (açıq) hava məkanında olarkən bütün hava gəmiləri yalnız qeydiyyat dövlətinin yurisdiksiyasına tabe olur; onlar müvafiq milli fərqlənmə və qeydiyyat nişanlarına malik olmalı, beynəlxalq sazişlərdə və ya BMAT-ın rəqlamentlərində müəyyənləşdirilən qayda və tələblərə əməl etməlidirlər.

Hava gəmilərinin məcburi dövlət qeydiyyatına alınması prinsipi də beynəlxalq publik hava hüququnun sahəvi (xüsusi) prinsiplərinə aiddir. Bu prinsipə görə, mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, bütün hava gəmiləri dövlət reyestrində qeydə alınmalıdır.

Sözgedən prinsip, demək olar ki, bütün universal və regional beynəlxalq müqavilələrdə və əksər dövlətlərin milli hava qanunvericiliyində təsbit olunmuşdur; Azərbaycan Respublika-

¹ Федосцева Н.Н. Международное право. Учебное пособие. М., 2015, с.215.

² *Məsələn, bax:* Международное право. Учебник / Отв. ред. Ю.М.Колосов, Э.С.Кривчикова. М., 2000, с.353.

sının «Aviasiya haqqında» Qanunu da məhz həmin prinsipdən çıxış edir.

Beynəlxalq publik hava hüququna həm də belə bir sahəvi (xüsusi) prinsip məlumdur ki, **hava məkanından aviasiya gəmilərinin istifadəsinə görə dövlətlər məsuliyyət daşıyır.** Dövlət müvafiq məsuliyyətə, ilk növbədə, xarici hava məkanına onun hava gəmisinin icazəsiz (qanunsuz) daxil olduğu halda cəlb edilir. Dövlət həm də hava məkanında xarici dövlətin suverenliyini pozduqda məsuliyyət daşıyır. Beynəlxalq publik hava hüququnun norma və prinsipləri pozulduğu hallarda da dövlət beynəlxalq məsuliyyətin subyekti olur.

Beynəlxalq-hava hüquq norma və prinsiplərinin pozulmasına görə dövlət, hər şeydən əvvəl, siyasi (qeyri-maddi) məsuliyyət daşıyır. Siyasi məsuliyyət konkret pozuntuya qarşı tərəfin (dövlətin) rəsmi orqanları və ya beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən mənfi qiymət verilməsi formasında olur. Siyasi məsuliyyət həm də BMAT-ın Assambleyasında səsvermə hüququnu dayandırmaq formasında ola bilər (Çikaqo Konvensiyasının 88-ci maddəsi).

Dövlətin hava gəmiləri başqa dövlətin şəxslərinə zərər vurduqda, o, mülki-hüquqi məsuliyyət daşıyır. Dövlətin daşdığı mülki-hüquqi məsuliyyət vurulmuş zərərin əvəzini ödəmə formasında olur. Məsələn, 1988-ci ildə Amerika kreyseri tərəfindən İranın sərnəşin təyyarəsinin vurulması nəticəsində orada olan sərnəşinlər öz həyatını itirmiş və buna görə BMT Beynəlxalq Məhkəməsinin qərarı ilə ABŞ hökuməti İrana 131 milyon dollar məbləğində kompensasiya ödəmişdir.¹

Beynəlxalq publik hava hüququnun sahəvi (xüsusi) prinsipləri sırasına həm də belə bir prinsip aiddir ki, **beynəlxalq uçuşlar icazə əsasında həyata keçirilir.** Bu prinsipə görə, istənilən beynəlxalq uçuş dövlətin hava məkanında yalnız onun icazəsi ilə yerinə yetirilir. Axı, dövlət öz hava məkanı üzərində tam və müstəsna suverenliyə malikdir; əgər dövlət icazə ver-

¹ Международное право. Учебник / Отв. ред. Г.С.Стародубцев. М., 2015, с. 304.

məzşə, onun ərazisi hüdüdlərində beynəlxalq uçuşların həyata keçirilməsinə yol verilmir. Beynəlxalq uçuşların icazə əsasında həyata keçirilməsi həm də bunda ifadə edilir ki, xarici müəssisə və şəxslərin avia-daşımalarına yalnız suveren dövlətin icazəsi ilə yol verilir. Buna görə də, həmin prinsip hava məkanı üzərində tam və müstəsna suverenliyə malik olmaq kimi sahəvi (xüsusi) prinsipdən irəli gəlir və əslində, ondan törəmədir.¹

Kömək və xilas etmək prinsipi də beynəlxalq publik hava hüququnun sahəvi (xüsusi) prinsiplərindən biridir. Bu prinsipə görə, təhlükəli qəza vəziyyəti ilə üzləşən hava gəmilərinə kömək göstərilməli və onlar xilas olunmalıdır. Həmin prinsip bir sıra beynəlxalq sənəddə təsbit edilmişdir. Belə sənədlərdən biri 1944-cü il Çikaqo Konvensiyasıdır. Bu konvensiyanın 25-ci maddəsində deyilir ki, hər bir iştirakçı-dövlət öz ərazisində qəzaya uğrayan hava gəmisinə kömək göstərmək üçün müvafiq tədbirlər görməlidir.²

Qarşılıqlı olma prinsipi də beynəlxalq publik hava hüququnun sahəvi (xüsusi) prinsipi hesab edilir. Bu prinsipə görə, uçuş və daşımalar həyata keçirilən zaman dövlətlər bir-birini qarşılıqlı surətdə konkret hüquq və üstünlüklərlə təmin edirlər. Həmin prinsipin realizə olunması nəticəsində dövlətlərarası beynəlxalq hava daşımaları təmin olunur.³

Sadalanan bütün prinsiplər beynəlxalq publik hava hüququ üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir. Lakin onlardan üçü daha aktualdır və əsas prinsip sayılır: 1) dövlətlərin hava məkanı üzərində tam və müstəsna suverenliyi prinsipi; 2) uçuş azadlığı prinsipi; 3) beynəlxalq mülki aviasiyanın təhlükəsizliyinin təmin edilməsi prinsipi.

¹ Международное право. Учебник / Под общ. ред. А.Я.Капустина. М., 2008, с. 409.

² *Hava gəmilərinə köməklik göstərilməsi barədə daha ətraflı*: Beynəlxalq hüquq. Azərbaycan dilində / Məsul redaktor və tərcüməçi – R.F.Məmmədov. Bakı, 2002, s. 614.

³ *Bu prinsip barədə bax*: Международное право. Учебник / Отв.ред. А.А.Ковалев, С.В.Черниченко. М., 2008, с. 401.

Beynəlxalq publik hava hüququ beynəlxalq publik hüququn müstəqil sahələrindən biridir. Odur ki, beynəlxalq publik hava hüququ həm də beynəlxalq publik hüququn əsas prinsiplərinə istinad edir. Beynəlxalq publik hüquqda dövlətlərin suveren bərabərliyi, ərazi bütövlüyü, güc tətbiq etməmək və ya güclə hədələməmək, əməkdaşlıq etmək, daxili işlərə qarışmamaq və digər əsas prinsiplər beynəlxalq publik hava hüququ üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir. Nəzərdən qaçıрмаq olmaz ki, dövlətlər arasında həyata keçirilən beynəlxalq hava daşımalarının hüquqi tənzimlənməsində beynəlxalq publik hüququn əsas prinsipləri böyük rol oynayır.

20.2. Beynəlxalq aviasiya təşkilatları

20.2.1. Beynəlxalq Mülki Aviasiya Təşkilatı

Beynəlxalq aviasiya təşkilatları dedikdə mülki aviasiya sahəsində fəaliyyət göstərən beynəlxalq təşkilatlar başa düşülür. Onları iki yerə bölmək olar: 1) ümumdünya beynəlxalq aviasiya təşkilatları (məsələn, Beynəlxalq Mülki Aviasiya Təşkilatı); 2) regional beynəlxalq aviasiya təşkilatları (məsələn, Avropa Mülki Aviasiya Konfransı). Üzvlərinin dövlətdən ibarət olmasından asılı olaraq, beynəlxalq aviasiya təşkilatlarının iki növü fərqləndirilir: 1) dövlətlərarası beynəlxalq aviasiya təşkilatları (məsələn, Latin Amerikası Mülki Aviasiya Komissiyası); 2) beynəlxalq qeyri-hökumət aviasiya təşkilatları (məsələn, Beynəlxalq Hava Nəqliyyatı Assosiasiyası).

Beynəlxalq publik hava hüququnun subyekti qismində yalnız dövlətlərarası beynəlxalq aviasiya təşkilatları çıxış edir. Beynəlxalq qeyri-hökumət aviasiya təşkilatlarına gəldikdə isə, qeyd etməliyik ki, onlar beynəlxalq publik hüquq subyektliyinə malik deyildir. Bu səbəbdən belə növ aviasiya təşkilatları beynəlxalq publik hava hüququnun subyekti hesab edilmir.

Beynəlxalq Mülki Aviasiya Təşkilatı (BMAT–İCAO) 1944-cü ildə Çikaqo konfransında yaradılmışdır ki, bu konfrans mülki aviasiya məsələlərinə həsr olunmuşdu. Qeyd etdiyimiz

kimi, həmin konfransda beynəlxalq mülki aviasiya haqqında müvafiq Konvensiya qəbul edildi. Məhz bu konvensiyanın 2-ci hissəsi əsasında BMAT təsis olundu və burada onun məqsədləri, strukturu və səlahiyyətləri haqqında müvafiq müddəalar nəzərdə tutulmuşdur. Buna görə də, Çikaqo Konvensiyasının 2-ci hissəsi BMAT-ın Nizamnaməsi hesab edilir.¹ BMAT-a aid normalara həm də konvensiyanın 1-ci və 3-cü hissələrində rast gəlinir. Çikaqo Konvensiyası qüvvəyə mindiyi tarixdən (4 aprel 1947-ci il) BMAT praktiki fəaliyyətə başlamışdır. Sözügedən təşkilat Kanadanın Monreal şəhərində yerləşir.

BMAT-ın **məqsəd və vəzifələri** Çikaqo Konvensiyasının 44-cü maddəsində göstərilmişdir. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir: 1) bütün dünyada beynəlxalq mülki aviasiyanın təhlükəsiz və nizamlanmış inkişafını təmin etmək; 2) hava gəmilərinin istehsalı və istismarı işinə dəstək vermək; 3) hava traslarının yaradılmasına və inkişafına köməklik göstərmək; 4) beynəlxalq mülki aviasiya üçün aeroportlar və aeronaviqasiya vasitələri yaradılmasına və inkişafına yardım etmək; 5) dünya xalqlarının təhlükəsiz, müntəzəm, effektiv və qənaətli hava nəqliyyatına olan tələbatını ödəmək; 6) haqsız rəqabətin səbəb olduğu iqtisadi itkilərin qarşısını almaq; 7) uçuşların təhlükəsiz həyata keçirilməsini təmin etmək.

BMAT-ın yerinə yetirdiyi **funksiyalara** gəldikdə, qeyd etməliyik ki, o, aşağıdakı beş əsas funksiyanı həyata keçirir: 1) əlaqələndirmə funksiyası; 2) operativ funksiya; 3) nəzarət funksiyası; 4) tənzimləmə funksiyası; 5) arbitraj funksiyası. Bu kimi funksiyaları yerinə yetirmək üçün BMAT **xüsusi səlahiyyət** ilə təmin edilmişdir ki, bu səlahiyyətə görə, o, beynəlxalq aeronaviqasiya və beynəlxalq hava nəqliyyatı məsələlərinə dair müvafiq qərarlar qəbul edir və ya qərarlar qəbul edilməsində iştirak edir.

BMAT-ın malik olduğu **ümumi səlahiyyətə** gəldikdə isə, qeyd etməliyik ki, belə ümumi səlahiyyət onun orqanlarının sə-

¹ Международное право. Учебник / Под ред. К.К.Гасанова. М., 2008, с. 224.

lahiyyətlərində ifadə edilir. BMAT-ın strukturu məhz həmin orqanların məcmusundan ibarətdir; bu orqanlar BMAT-ın Nizamnaməsinə uyğun olaraq yaradılmışdır.

BMAT-ın **ali orqanı** Assambleya hesab edilir. Bu orqanda bütün üzv-dövlətlərin nümayəndələri təmsil olunmuşdur. Beynəlxalq aeronaviqasiya və beynəlxalq hava nəqliyyatı sahəsində BMAT-ın həyata keçirdiyi fəaliyyətin əsas istiqamətlərini müəyyən etmək üçün Assambleyanın üç ildə bir dəfə iclası (sessiyası) keçirilir. Müvafiq qərarlar, bir qayda olaraq, iclasda iştirak edən üzv-dövlətlərin səs çoxluğu ilə qəbul olunur; hər bir üzv-dövlət bir səsə malikdir. Müəyyən hallarda Assambleyanın fəvqəladə sessiyası çağrılır.

BMAT-ın **daimi orqanı** Şura hesab edilir. Şura Assambleya qarşısında məsul olan orqandır; bu orqanda 33 dövlət təmsil olunmuşdur. Şuraya Prezident rəhbərlik edir; o, üç il müddətinə seçilir. Şura üç ildə bir dəfə çağrılan sessiya formasında fəaliyyət göstərir.

BMAT-ın Şurası **icra orqanıdır**. Belə ki, bu orqan Assambleyanın qərarlarını həyata keçirir. Şura həm də BMAT-ın sessiyaları arasında cari fəaliyyətə rəhbərlik edir.

Bir sıra orqan Şuraya birbaşa təbə olub, BMAT-ın **digər orqanları** sayılır. Belə orqanlara aiddir: Aeronaviqasiya Komissiyası, Avianəqliyyat Komitəsi, Mülki aviasiyaanın fəaliyyətinə Qanunsuz Müdaxilə Komitəsi, Hüquq Komitəsi, Maliyyə Komitəsi, Katiblik və s.

Katiblik BMAT-a xidmət göstərən daimi orqandır. Bu orqana Baş katib rəhbərlik edir; o, əsas icraçı vəzifəli şəxs sayılır.

Regional bürolar da BMAT-ın strukturuna daxildir. Regional bürolar bunlardan ibarətdir: Avropa Bürosu (Paris), Afrika Bürosu (Dakar), Yaxın Şərq Bürosu (Qahirə), Cənubi Amerika Bürosu (Lima), Asiya-Sakit okean Bürosu (Banqkok), Şimali Amerika və Karib hövzəsi Bürosu (Meksiko), Şərqi Afrika Bürosu (Nayrobi).¹

¹ Международное право. Учебник / Отв. ред. Б.П.Тузмухамедов. М., 2015, с.419.

BMAT 1946-cı ildə BMT-nin ixtisaslaşmış təşkilatı kimi status əldə etmişdir.

20.2.2. Avropa Mülki Aviasiya Konfransı

Beynəlxalq dövlətlərarası regional aviasiya təşkilatı hesab edilən **Avropa Mülki Aviasiya Konfransı** (EKAK) 1954-cü ildə təsis olunmuşdur. Belə ki, EKAK-ın üzvləri Avropa dövlətləridir; Türkiyə də EKAK-ın üzvüdür. Bu təşkilata yeni dövlətlərin qəbulu bütün qalan üzvlərin ümumi razılığı ilə həyata keçirilir. EKAK-ın mənzil-qərgahı Paris şəhərində yerləşir.¹

EKAK-ın nizamnamə **məqsədləri** bunlardan ibarətdir: Avropa hava nəqliyyatının problemlərini öyrənmək, mülki aviasiyanın inkişafında region dövlətlərinin fəaliyyətlərini əlaqələndirmək, BMAT ilə qarşılıqlı sıx əlaqəni təmin etmək, uçuş təhlükəsizliyi məsələlərini öyrənmək və s.

EKAK-ın **ali orqanı** Plenar Komissiya hesab edilir. Plenar Komissiya hər il öz sessiyasını çağırır. Bu orqana Prezident başçılıq edir; o, sessiyada 3 il müddətinə seçilir.

EKAK-ın əsas **icra orqanı** Əlaqələndirmə Komitəsidir. Əlaqələndirmə Komitəsi EKAK-ın cari fəaliyyətini həyata keçirir və sessiyalararası dövrdə ona rəhbərlik edir.

EKAK bu və ya digər məsələyə dair tövsiyə xarakterli müvafiq akt qəbul etmək səlahiyyətinə malikdir. Belə aktlara aiddir: Avropada qeyri-müntəzəm hava əlaqələri haqqında Saziş, Hava daşımaları haqqında birtipli Saziş, İdxal olunan hava gəmilərinin uçuşa yararlı olması haqqında sertifikatla dair Saziş və s.

EKAK, eyni zamanda, BMAT ilə sıx surətdə əməkdaşlıq edir; belə əməkdaşlıq həm də BMAT-ın Avropa bürosu ilə hə-

¹ Международное право. Учебник / Отв. ред. Г.М.Мелков. М., 2011, с. 508. Bəzi müəlliflər göstərirlər ki, EKAK-ın mənzil-qərgahı Fransanın Strasburq şəhəridir (*məsələn, bax*: Международное право. Учебник / Отв. ред. Ю.М.Колосов, Э.С.Кривчикова. М., 2000, с.573; Международное право. Учебник / Под ред. К.К.Гасанова. М., 2008, с. 226.).

yata keçirilir. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, EKAK məslə-hətçi funksiya yerinə yetirir.¹

20.2.3. Aeronaviqasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üzrə Avropa Təşkilatı

Hava məkanında avia-gəmilərin toqquşmasının qarşısını almaq və Qərbi Avropa ərazisində hava hərəkətinin idarə olunmasını təkmilləşdirmək üçün 1960-cı ildə müvafiq konvensiya əsasında Aeronaviqasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üzrə Avropa Təşkilatı təsis edildi. Hüquq ədəbiyyatı səhifələrində bu beynəlxalq aviasiya təşkilatının «**Avronəzarət**» kimi qısaca adla ifadə olunmasına rast gəlinir;² onun mənzil-qərgahı Brüssel şəhərində (Belçika) yerləşir.

«Avronəzarət»in **məqsədləri** bunlardan ibarətdir: həm mülki, həm də hərbi hava gəmilərinin uçuşlarının təhlükəsizliyini təmin etmək; hava hərəkətinin təşkilinə dair milli proqramları əlaqələndirmək.

Fəaliyyətini «Avronəzarət» öz ali və icra orqanları vasitəsilə həyata keçirir ki, həmin orqanların məcmu halında birləşməsi «Avronəzarət»in **təşkilati strukturu** hesab edilir.

Ali orqan funksiyasını Aeronaviqasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üzrə **Daimi Komissiya** yerinə yetirir. Daimi Komissiya elə bir orqandır ki, burada bütün üzv-dövlətlər təmsil olunmuşdur. Daimi Komissiya bu və digər məsələ barədə müvafiq qərar qəbul etmək səlahiyyətinə malikdir; onun qəbul etdiyi qərarların bütün üzv-dövlətlər üçün məcburi hüquqi qüvvəsi vardır. Daimi Komissiya «Avronəzarət»lə əməkdaşlıq etmək niyyətində olan digər dövlətlərlə və beynəlxalq təşkilatlarla müvafiq saziş bağlamaq hüququna malikdir.

¹ Международное право. Учебник / Отв. ред. Ю.М.Колосов, Э.С.Кривчикова. М., 2000, с.573.

² *Məsələ, bax:* Международное право. Особенная часть. Учебник / Отв.ред. Р.М.Валеев, Г.И.Курдюков. М., 2010, с. 406.

İcra orqanı funksiyasını Aeronaviqasiya təhlükəsizliyi üzrə Agentlik yerinə yetirir. Bu orqana «Avronəzarət»in üzvü olan hər bir dövlətdən iki nümayəndə daxildir. Sözügedən Agentliyin mənzil-qərargahı Brüssel şəhərində yerləşir. O, ayrı-ayrı beynəlxalq avia-təşkilatlarla, ilk növbədə, BMAT ilə sıx iş-güzar əlaqə saxlayır.

20.2.4. Afrika Mülki Aviasiya Komissiyası

Afrika dövlətləri tərəfindən 1969-cu ildə Həbəşistanda keçirilən beynəlxalq konfransda **Afrika Mülki Aviasiya Komissiyası** (AFKAK) yaradıldı. Bu regional təşkilat məsləhətçi funksiya həyata keçirir. AFKAK-ın tərkibinə Afrika Birliyi Təşkilatının (indiki Afrika İttifaqı) üzvü olan dövlətlər daxildir (32 üzv-dövlət). Bu, AFKAK-a üzv olmağın şərtidir; onun mənzil-qərargahı Əddis-Əbəbə şəhərində (Həbəşistan) yerləşir.

AFKAK öz nizamnaməsinə uyğun olaraq müəyyən işlər görür. Bu regional təşkilat, xüsusilə də, regional aeronaviqasiya xidmət planlarını hazırlayır, beynəlxalq hava əlaqələri sahəsində üzv-dövlətlərin həyata keçirdikləri siyasətin inteqrasiyası ilə məşğul olur, aeronaviqasiya xidmətlərindən istifadə olunmasına dair tədqiqatların realizə olunmasına kömək göstərir, regionda BMAT-ın standart və tövsiyələrinin tətbiqinə yardım edir və s.

AFKAK-ın **ali orqanı** plenar sessiyadır. Plenar sessiya iki ildə bir dəfə çağrılır. Bu orqana Prezident başçılıq edir ki, o, plenar sessiyada seçilir. Plenar sessiya həm də dörd vitse-prezidenti seçir.

AFKAK-ın rəhbər **idarəetmə orqanı** funksiyasını AFKAK-ın bürosu yerinə yetirir. Büro plenar sessiyanın Prezidenti və dörd vitse-prezidentdən ibarətdir. O, daimi fəaliyyətdə olan orqan olub, AFKAK-ın idarə olunmasına rəhbərlik edir. Bu orqan plenar sessiyalararası dövrdə AFKAK-ın iş proqramını həyata keçirir.

AFKAK, eyni zamanda, BMAT-ın Afrika nümayəndəliyi ilə sıx əməkdaşlıq edir ki, bu orqan Dakarda (Seneqal) yerləşir.

20.2.5. Afrikada və Madaqaskarda aeronaviqasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üzrə Agentlik

Beynəlxalq aviasiya təşkilatlarından biri Afrikada və Madaqaskarda aeronaviqasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üzrə **Agentlik** – ASEKNA (bundan sonra – Agentlik) hesab edilir. Agentlik mülki aviasiya sahəsində fəaliyyət göstərən beynəlxalq hökumətlərarası təşkilatdır. 1959-cu ildə 12 Afrika ölkəsi və Fransa tərəfindən təsis edilmiş Agentliyin mənzil-qərgahı 1966-cı ildən Dakar şəhərində (Seneqal) yerləşir; onun vasitəsilə Afrika qitəsində mülki aviasiya sahəsində beynəlxalq regional əməkdaşlıq həyata keçirilir. Odur ki, Agentlik regional təşkilat hesab edilir.

Agentliyin əsas nizamnamə **məqsədləri** bunlardan ibarətdir: 1) üzv-dövlətlərin əraziləri üzərində hava gəmilərinin müntəzəm və təhlükəsiz uçuşlar həyata keçirmələrini təmin etmək; 2) üzv-dövlətlərə uçuş və texniki informasiyaların, habelə həyata keçirilən hava daşımaları haqqında zəruri məlumatların verilməsini təmin etmək; 3) hava gəmilərinin uçuşlarını idarə etmək, havada hərəkətə nəzarət etmək; 4) aerodromları idarə və istismar etmək, onların saxlanılmasını təmin etmək¹ və s.

Fəaliyyətini Agentlik öz ali və icra orqanları vasitəsilə həyata keçirir. Agentliyin **ali orqanı** funksiyasını **İnzibati Şura** yerinə yetirir. Bu orqan ayrı-ayrı nümayəndələrdən ibarətdir ki, onlar bütün üzv-dövlətləri təmsil edirlər.

İnzibati Şura **sessiya formasında** fəaliyyət göstərir. Sessiya iki cür olur: 1) növbəti sessiya; 2) növbədənəknar sessiya. İnzibati Şuranın **növbəti sessiyası** Agentliyin Prezidenti tərəfindən üç ayda bir dəfə keçirilir. Əgər İnzibati Şuranın üzvlərinin yarısı tələb edərsə, təxirəsalınmaz tədbirlərin görülməsini tələb edən məsələlərin müzakirə olunması üçün **növbədənəknar sessiya** çağırılır.

¹ Beynəlxalq hüquq. Azərbaycan dilində / Məsul redaktor və tərcüməçi – R.F.Məmmədov. Bakı, 2002, s.628.

Sessiyalarda müzakirə olunan məsələlər barədə müvafiq **qərar** qəbul edilir. Qəbul olunan qərarlar iki cür olur: adi qərarlar, xüsusi qərarlar. **Adi qərarlar** İnzibati Şura üzvlərinin səs çoxluğu ilə qəbul olunur. **Xüsusi qərarlar** isə İnzibati Şura üzvlərinin üçdə iki səs çoxluğu ilə çıxarılır. Məsələn, Agentliyin Prezidentinin seçilməsi üçün İnzibati Şura üzvlərinin üçdə iki səs çoxluğu tələb olunur. İnzibati Şuranın qərarları bütün üzv-dövlətlər üçün məcburidir; həmin qərarların üzv-dövlətlər tərəfindən bəyənilməsi vacib deyildir.

Agentliyin **icra orqanları** aşağıdakılardan ibarətdir: 1) idministrativ idarə; 2) istismar idarəsi; 3) meteoroloji idarə; 4) yer-üstü idarə.

İnzibati Şuranın qərarlarının həyata keçirilməsinə görə Baş direktor məsuliyyət daşıyır. Baş direktor İnzibati Şura qarşısında məsuliyyət daşıyan vəzifəli şəxsdir. O, tutduğu vəzifəyə Agentliyin Prezidentinin təklifi ilə İnzibati Şura tərəfindən təyin olunur.

20.2.6. Latin Amerikası Mülki Aviasiya Komissiyası

Mülki aviasiya sahəsində fəaliyyət göstərən beynəlxalq regional avia-təşkilatlardan biri **Latin Amerikası Mülki Aviasiya Komissiyası** – LAKAK (bundan sonra – Komissiya) sayılır. Bu təşkilat vasitəsi ilə Latin Amerikası regionunda mülki aviasiya sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq həyata keçirilir. 1973-cü ildə təsis olunan Komissiya beynəlxalq hökumətlərarası təşkilat olub, öz tərkibində aşağıdakı qrup üzv-dövlətləri birləşdirir: 1) Cənubi Amerika dövlətləri; 2) Mərkəzi Amerika dövlətləri; 3) Panama; 4) Meksika; 5) Karib hövzə dövlətləri. Komissiya məhz üzv-dövlətlərin hava nəqliyyatının fəaliyyətini **əlaqələndirmək məqsədi** ilə yaradılmışdır; belə əlaqələndirmə beynəlxalq hava daşımaları haqqında müvafiq informasiyaları toplamaq və onları sistemləşdirmək vasitəsi ilə həyata keçirilir. Bundan əlavə, Komissiya digər məqsədlərə xidmət edir ki,

bunlar aşağıdakılardan ibarətdir:¹ avia-daşımalar barədə statistik məlumatları toplamaq və dərc etdirmək, tariflər haqqında tövsiyələr hazırlamaq, üzv-dövlətlər arasında əməkdaşlığı inkişaf etdirmək. Komissiyanın mənzil-qərargahı Meksiko şəhərində (Meksika) yerləşir.

Komissiya öz ali və icra orqanları vasitəsilə idarə olunur. Komissiyanın **ali orqan** funksiyasını **Assambleya** yerinə yetirir. Bu orqanın səlahiyyətinə aid olan məsələlərə aşağıdakılar daxildir: Komissiyanın büdcəsini təsdiq etmək, Komissiyanın Prezidentini seçmək, Komissiyanın iş proqramını təsdiq etmək və s.

Komissiya **sessiya** formasında fəaliyyət göstərir. Sessiyada baxılıb müzakirə olunan məsələlərə dair müvafiq qərarlar qəbul edilir. Qəbul olunan qərarlar üzv-dövlətlər tərəfindən bəyənildikdən sonra məcburi hüquqi qüvvəyə malik olur.

Komissiyanın **icra orqanı** dedikdə İcraiyyə Komitəsi başa düşülür. **İcraiyyə Komitəsi** Assambleyanın sessiyaları arasında mülki aviasiya məsələlərinə dair iclaslar keçirir, Komissiya tərəfindən qəbul olunan proqramların yerinə yetirilməsinə yönəlmən tədbirlər planını təsdiq edir, habelə regionda avia-daşımalar haqqında statistik məlumatları ümumiləşdirir.

20.2.7. Aeronaviqasiya xidməti üzrə Mərkəzi Amerika Korporasiyası

Amerika regionunda təsis edilən və fəaliyyət göstərən beynəlxalq avia-təşkilatlardan biri **Aeronaviqasiya xidməti üzrə Mərkəzi Amerika Korporasiyası** (bundan sonra – Korporasiya) hesab edilir. Bu hökumətlərarası beynəlxalq avia-təşkilat müvafiq konvensiya əsasında yaradılmışdır ki, həmin sənəd 5 Mərkəzi Amerika dövləti (Kosta-Rika, Qvatemala, Honduras, Nikaraqua və Salvador) tərəfindən qəbul olunmuşdur (1960-cı il). Korporasiyanın mənzil-qərargahı Tequisqalpa şəhərində (Honduras) yerləşir.

¹ Международное право. Особенная часть. Учебник / Отв.ред. Р.М.Валеев, Г.И.Курдюков. М., 2010, с.497-498.

Korporasiya həm dövlətlərə, həm də fiziki və hüquqi şəxslərə aeronaviqasiya xidməti göstərən təşkilat hesab edilir. O, üzv-dövlətlərin əraziləri üzərində hava naviqasiyasının və hava nəqliyyat hərəkətinin idarə edilməsi, hava rabitəsi və digər məsələlərin həlli ilə məşğul olur.

Korporasiyanın **ali orqanı** İnzibati Şura hesab edilir. **İnzibati Şura** bu və ya digər məsələ barədə müvafiq qərar qəbul etmək səlahiyyətinə malikdir ki, həmin qərarlar üzv-dövlətlər üçün məcburidir. İnzibati Şuranın həm də hava gəmilərinin komandirinə göstərişlər vermək səlahiyyəti vardır və həmin göstərişlər məcburi olaraq yerinə yetirilməlidir.¹

20.2.8. Ərəb dövlətlərinin Mülki Aviasiya Şurası

Beynəlxalq hökumətlərarası avia-təşkilatlardan biri də **Ərəb dövlətlərinin Mülki Aviasiya Şurası** – KAKAS (bundan sonra – Şura) sayılır; onun üzvləri Ərəb Dövlətləri Liqasına daxil olan ölkələrdən ibarətdir. Şura regional xarakterli beynəlxalq təşkilat hesab edilir. KAKAS-ın yaradılması 1965-ci ilə təsadüf edir, 22 üzvü vardır və mənzil-qərgahı Rabat şəhərində (Mərakeş) yerləşir.

Şuranın **məqsədləri** bunlardan ibarətdir: üzv-dövlətlər arasında mülki aviasiya sahəsində əməkdaşlığı inkişaf etdirmək, üzv-dövlətlərin praktikasında BMAT-ın standart və tövsiyələrinin tətbiq olunmasına kömək etmək, aeronaviqasiya və hava nəqliyyatının fəaliyyətinin müxtəlif aspektləri haqqında elmi tədqiqatlardan istifadə etmək, maraqlı üzv-dövlətlər arasında bu məsələlərə dair informasiya mübadiləsini təmin etmək, üzv-dövlətlər arasında mülki aviasiya haqqında yaranan mübahisə və ixtilafı həll etmək, Ərəb dövlətləri üçün aviamütəxəssislərin hazırlanması və öyrədilməsində kömək göstərmək.²

¹ *Korporasiya barədə daha ətraflı*: Международное право. Учебник / Отв. ред. Г.М.Мелков. М., 2011, с. 510.

² Международное право. Учебник / Отв. ред. Ю.М.Колосов, Э.С.Кривчикова. М., 2000, с. 576; Международное право. Особенная часть. Учебник/Отв.ред. Р.М.Валеев, Г.И.Курдюков. М., 2010, с. 498.

Şura öz fəaliyyətini müvafiq ali və icra orqanları vasitəsilə həyata keçirir. Sovet Şuranın **ali orqanı** sayılır. Bu orqan üzv-dövlətlərin bərabər sayda nümayəndələrindən ibarətdir. **Sovet** ildə bir dəfə çağırılan **sessiya** formasında fəaliyyət göstərir; sessiyada təşkilatın fəaliyyətinə yekun vurulur, cari məsələlərə dair qərarlar qəbul olunur, təşkilatın fəaliyyət planı təsdiqlənir və s.

Sovetin sessiyasında həm də Şuraya rəhbərliyi həyata keçirən və başçılıq edən vəzifəli şəxs – Prezident və onun iki müavini (vitse-prezident) seçilir; onların səlahiyyət müddəti üç ildir.

Şuranın **icra orqanı** funksiyasını Daimi Büro yerinə yetirir. **Daimi Büro** Sovet qarşısında məsul orqandır.

20.2.9. Dövlətlərarası aviasiya və hava məkanından istifadə Şurası

Beynəlxalq aviasiya təşkilatları həm də MDB çərçivəsində fəaliyyət göstərir. Söhbət, ilk növbədə, Dövlətlərarası aviasiya və hava məkanından istifadə Şurasından gedir (bundan sonra – Şura); hüquq ədəbiyyatı səhifələrində «**Dövlətlərarası Aviasiya Komitəsi**» kimi termin işlədilməsinə də rast gəlinir.¹

1991-ci ilin dekabr ayında Minsk şəhərində MDB ölkələri tərəfindən mülki aviasiya və hava məkanından istifadə haqqında müvafiq saziş imzalanmış və adıçəkilən Şura məhz həmin saziş əsasında yaradılmışdır. Bu saziş 12 postsovet ölkələri arasında bağlanmışdır; Azərbaycan Respublikası da həmin sazişdə iştirak edir. Şuranın mənzil-qərarqahı Moskva şəhərindədir (Rusiya Federasiyası).²

¹ Международное право. Учебник / Под ред. К.К.Гасанова. М., 2008, с. 227.

² Beynəlxalq hüquq dərsləklərinin birində təşkilatın mənzil-qərarqahının Minsk şəhəri (Belarus Respublikası) olması göstərilir (*bax*: Международное право. Учебник / Отв.ред. Г.М.Мелков. М., 2011, с.510).

1992-ci ildə isə MDB iştirakçısı olan dövlətlərin hava məkanından istifadə edilməsi haqqında Saziş bağlanmışdır ki, bu saziş əlavə kimi əvvəlki sazişi (1991-ci il) tamamlayır. Həmin sazişlərə görə, hər bir dövlət öz hava məkanı üzərində tam və müstəsna suverenliyə malikdir.

Şuranın **məqsədləri** bunlardan ibarətdir: BMAT-ın tələblərini nəzərə almaqla dövlətlərarası aktlar və standartlar hazırlamaq, hava gəmilərinin beynəlxalq istismarçılarını, beynəlxalq hava traslarını, hava hərəkəti sistemini, aerodromları və s. sertifikatlaşdırma, avia-hadisələri təhqiq etmək, dövlətlərarası elmi proqramlar hazırlanmasını və həyata keçirilməsini təmin etmək, beynəlxalq hava daşımaları sahəsində razılaşdırılmış siyasət yürütmək və onu əlaqələndirmək, BMAT-ın işində iştirak etmək, hava hərəkəti haqqında dövlətlərarası cədvəlləri əlaqələndirmək, avia-tarif və yığımlar sahəsində ümumi siyasəti əlaqələndirmək və s.¹

İcra funksiyasını Dövlətlərarası Aviasiya Komitəsi yerinə yetirir; o, Şuranın ali icra orqanıdır.

20.2.10. Beynəlxalq Hava Nəqliyyatı Assosiasiyası

Mülki aviasiya sahəsində fəaliyyət göstərən beynəlxalq təşkilatlardan biri **Beynəlxalq Hava Nəqliyyatı Assosiasiyası** – BHNA-İATA (bundan sonra – Assosiasiya) adlanır. Assosiasiyanın tərkibinə müxtəlif ölkələri təmsil edən 200-ə yaxın aviasiya müəssisəsi daxildir; o, qeyri-hökumət beynəlxalq təşkilatı sayılır. Belə ki, dünyanın bütün regionlarından olan əsas aviasiya müəssisələri BHNA-nın üzvləridir. Assosiasiyanın mənzil-qərarگاهی Monreal şəhərindədir (Kanada).

Assosiasiyanın əsas **nizamnamə məqsədləri** bunlardan ibarətdir: təhlükəsiz, müntəzəm və qənaətcil hava nəqliyyatının

¹ Ətraflı bax: Тимченко Л.Д. Международное право. Учебник. Харьков, 2004, с. 370-371.

inkışafına kömək göstərmək, aviasiya kommersiya fəaliyyətini həvəsləndirmək və bununla bağlı məsələləri öyrənmək.

Assosiasiya ali və icra orqanları tərəfindən idarə olunur və öz fəaliyyətini məhz bu orqanlar vasitəsilə həyata keçirir. Assosiasiyanın **ali orqanı** rolunda ildə bir dəfə keçirilən **Ümumi Yığıncaq** çıxış edir; burada Assosiasiyanın bütün üzvləri iştirak edir. Həmin orqanın səlahiyyətinə aşağıda göstərilən bir neçə məsələnin həlli daxildir: illik hesabatı baxmaq, növbəti il üçün təşkilatın büdcəsini təsdiq etmək, təşkilatın idarəetmə orqanlarını seçmək və s. Assosiasiyaya Prezident başçılıq edir; o, Ümumi Yığıncaq tərəfindən seçilir.

Assosiasiyanın **icra orqanı** rolunda İcraiyyə Komitəsi çıxış edir. **İcraiyyə Komitəsi** ayrı-ayrı üzvlərdən ibarətdir. Buna görə də, İcraiyyə Komitəsi kollegial orqandır; onun üzvləri Ümumi Yığıncaq tərəfindən seçilir. Ümumi Yığıncaq həm də Baş direktoru təsdiq edir ki, o, vəzifəyə İcraiyyə Komitəsi tərəfindən təyin olunur. Bundan başqa, İcraiyyə Komitəsi Assosiasiyanın həyata keçirdiyi fəaliyyətin müxtəlif məsələləri üzrə müvafiq komitələr yaradır. İcraiyyə Komitəsi üzvlərinin sayı 9-dan 21-ə qədərdir; onların səlahiyyət müddəti 3 ildir.

İcraiyyə Komitəsi həm də beynəlxalq və regional konfranslar təşkil edir. Həmin konfranslarda hava daşımalarının müxtəlif məsələlərinə aid müvafiq tövsiyələr qəbul olunur ki, onlar mühüm əhəmiyyətə malikdir.

20.3. Uçuşların beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsi

20.3.1. Dövlət ərazisi üzərində həyata keçirilən

beynəlxalq uçuşların hüquqi tənzimlənməsi

Beynəlxalq publik hava hüququ ilə iki əsas məsələ tənzimlənilir: 1) bu və ya digər dövlətin hava məkanında beynəlxalq uçuşların hüquqi tənzimlənməsi; 2) beynəlxalq hava məkanında uçuşların hüquqi tənzimlənməsi.

Hər bir xarici hava gəmisi başqa dövlətlərin hava məkanında uçuşlar həyata keçirmək hüququna malikdir. Bu hüquqdan

istifadə etməklə xarici hava gəmisi müəyyən bir dövlətin hava məkanına daxil olaraq beynəlxalq uçuş həyata keçirir. Lakin belə uçuşlar yalnız həmin dövlətin icazəsi əsasında yerinə yetirilə bilər. Axı, beynəlxalq publik hava hüququ belə bir prinsipdən çıxış edir ki, xarici hava gəmiləri başqa dövlətin hava məkanına ondan icazə almaqla daxil olur. Ona görə də, xarici hava gəmiləri başqa dövlətin hava məkanında beynəlxalq uçuşları alınmış razılığa uyğun olaraq həyata keçirir;¹ əgər dövlət icazə verməzsə, xarici hava gəmiləri onun hava məkanında beynəlxalq uçuşlar həyata keçirə bilməz.

Hər bir dövlət öz hava məkanı hüdüdlərində bütün hava hərəkətini tənzimləyir, xarici hava gəmilərinin dövlət sərhədini keçməsi qaydasını müəyyənləşdirir, xarici hava gəmilərinə və onların heyətinə münasibətdə inzibati və cinayət yurisdiksiyasını həyata keçirir, beynəlxalq hava uçuşlarını nizamlayan normaları realizə edir.

Hava məkanı dedikdə atmosfer təbəqəsi, yəni Yerin qazaoxşar örtüyü başa düşülür. Dövlət ərazisi üzərindəki atmosferin örtük hissəsi isə **dövlət hava məkanı** adlanır. Məhz dövlət hava məkanına xarici hava gəmilərinin daxil olmasına **beynəlxalq uçuşların həyata keçirilməsi** deyilir. Hava gəmisi dedikdə elə texniki vasitə başa düşülür ki, həmin vasitənin köməyi ilə hava məkanında insanların və əmlakın yerdəyişməsi təmin olunur.

«Hava gəmisi» termini «uçuş aparatı» anlayışı ilə üst-üstə düşmür. Belə ki, «uçuş aparatı» daha geniş anlayışdır. Bu anlayışa hava gəmisindən başqa, həm də havada uçan digər aerovasilələr daxildir. Hava gəmisi uçuş aparatının növlərindən biridir.

Hava gəmisinin hüquqi statusuna gəldikdə, qeyd etməliyəm ki, hava gəmisi «milli mənsubiyyətə» malikdir; bu, onun hansı dövlətə məxsus olmasını ifadə edir. Hava gəmisinin «milli mənsubiyyəti» isə onun bu və ya digər dövlətdə **qeydiyyat**

¹ Ильин Ю.Д. Международное публичное право. Лекции. М., 2008, с.158.

alınma faktı ilə müəyyən olunur; qeydiyyatata alınmış hava gəmisini dövlət reyestrinə daxil edilir.

Beynəlxalq publik hava hüququnda **hava gəmiləri** iki növə bölünür: 1) mülki hava gəmiləri (mülki aviasiya); 2) dövlət hava gəmiləri (dövlət aviasiyası). Hava gəmilərinin bu cür bölgüsü mühüm hüquqi əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, beynəlxalq publik hava-hüquq normaları, əvvəllərdə qeyd etdiyimiz kimi, dövlət hava gəmilərinin fəaliyyəti ilə bağlı münasibətlərə şamil olunmur.

Nəinki hava gəmisini, həmçinin **ekipaj** müəyyən hüquqi statusa malikdir. Bəzi beynəlxalq-hüquqi sənədlər (məsələn, 1944-cü il Çikaqo Konvensiyası, 1963-cü il Tokio Konvensiyası və s.) hava gəmisinin ekipajına dair ayrı-ayrı hüquq normaları ehtiva edir. Ekipajın bütövlükdə hüquqi statusu isə dövlətin daxili qanunvericiliyi ilə müəyyən olunur; söhbət hava gəmisinin qeydiyyatata alındığı dövlətin milli qanunvericiliyindən gedir.

Ekipajın tərkibinə daxil olan şəxslər ekipaj üzvləri adlanır. Ekipaj üzvləri hava gəmisindən istifadə edən şəxsin (istifadəçinin) və ya hava gəmisini sahibinin nümayəndələridir. Onlar öz xidməti səlahiyyətləri çərçivəsində hərəkət edirlər ki, həmin hərəkətlərə görə istifadəçi (və ya hava gəmisinin sahibi) məsuliyyət daşıyır.¹

Ekipaj dedikdə, adətən, hava gəmisinin komandiri və digər üzvlər başa düşülür. Komandir bütövlükdə həm hava gəmisinə və digər ekipaj üzvlərinə, həm də səfərlərə və yüklə görə məsuliyyət daşıyır. Hava gəmisinin komandiri əsas ekipaj üzvüdür; hər bir ekipaj üzvü konkret olaraq müəyyən edilmiş bu və ya digər funksiyaları yerinə yetirir.

Hava gəmisini başqa dövlətin hava məkanına daxil olduqda, o, **xarici hava gəmisini** hesab edilir. Başqa dövlətin ərazisində olan xarici hava gəmisini bir sıra məcburi sənədə malik olmalıdır. Həmin sənədlər bunlardan ibarətdir: 1) hava gəmisinin qeydiyyata alınması haqqında şəhadətnamə; 2) hava gəmisinin uçuşa

¹ Beynəlxalq hüquq. Azərbaycan dilində / Məsul redaktor və tərcüməçi - R.F.Məmmədov. Bakı, 2002, s. 609.

yararlı olması haqqında vəsiqə; 3) ekipajın hər bir üzvü üçün müvafiq şəhadətnamə; 4) bort jurnalı; 5) bort radiostansiyası üçün icazə; 6) sərnışinlərin soyadı (onların yoladüşmə və təyinat məntəqələri göstərilməlidir); 7) manifest və yük bəyannaməsi.

Avia-uçuşların iki növü fərqləndirilir: 1) daxili uçuş; 2) beynəlxalq uçuş. **Daxili uçuş** dedikdə bir dövlətin sərhədləri hüdunda həyata keçirilən uçuş başa düşülür. Beynəlxalq uçuşa gəldikdə isə, qeyd etməliyik ki, hava gəmisi bu və ya digər dövlətdə qeydiyyatata alınır.¹ Əgər hava gəmisi öz qeydiyyatata alındığı dövlətin ərazisindən kənara uçarsa və başqa dövlətin sərhədini keçərsə, belə uçuş beynəlxalq uçuş hesab edilir. Hava gəmisinin birdən çox dövlətin sərhədini kəsib keçməsinə **beynəlxalq uçuş** deyilir.

Beynəlxalq uçuş xarici hava gəmisinin başqa dövlətin milli hava məkanı hüduqlarında yerinə yetirdiyi uçuşdur. Belə uçuş, ilk növbədə, beynəlxalq müqaviləyə əsasən reallaşdırılır; əgər beynəlxalq müqavilə mövcud deyilsə, beynəlxalq uçuş xüsusi saziş əsasında həyata keçirilir. Deməli, xarici hava gəmisinin başqa dövlətin milli hava məkanı hüduqlarında beynəlxalq uçuş həyata keçirməsinin iki hüquqi əsası vardır ki, bu əsaslardan biri beynəlxalq müqavilə, digəri isə xüsusi sazişdir.²

Qeyd etmək lazımdır ki, xarici hava gəmilərinin başqa dövlətin milli hava məkanında yerinə yetirdiyi beynəlxalq uçuşlar həmin dövlətin **milli qanunvericiliyi** ilə tənzimlənilir. Unutmaq olmaz ki, beynəlxalq uçuşların tənzimlənməsi dövlətlərin daxili səlahiyyətlərinə aid olan məsələdir; 1944-cü il Çikaqo Konvensiyası da məsələyə məhz bu cür yanaşır. Həmin konvensiyanın 11-ci maddəsində göstərilir ki, iştirakçı-dövlətin ərazisinə hava gəmilərinin buraxılmasına və ya hava gəmilərinin onun ərazi-

¹ *Dövlət sərhədi hüduqlarında beynəlxalq uçuşlar barədə bax*: Международное право. Особенная часть. Учебник/Отв.ред. Р.М.Валеев, Г.И.Курдюков. М., 2010, с. 475-480.

² Международное право. Учебник / Отв. ред. Г.В.Игнатенко, О.И.Тиунов. М., 2010, с.655.

sindən uçub keçməsinə aid qanun və qaydalar iştirakçı-dövlətlərin bütün hava gəmilərinə tətbiq olunur. Belə normalar hava daşımaları haqqında ikitərəfli beynəlxalq sazişlərdə də nəzərdə tutulmuşdur. Həmin normalara görə, hava gəmisinin buraxılması və uçub getməsi haqqında qanunlar digər tərəfin hava gəmilərinə tətbiq olunur. İkitərəfli beynəlxalq sazişlərdə həm də bu cür normaların nəzərdə tutulması məcburi xarakter daşıyır.

Beynəlxalq publik hava hüququnda **beynəlxalq uçuşların iki növü** fərqləndirilir: 1) müntəzəm beynəlxalq uçuşlar; 2) qeyri-müntəzəm beynəlxalq uçuşlar. **Müntəzəm beynəlxalq uçuşlar** dövlət tərəfindən, xüsusi olaraq, təyin edilmiş avia-müəssisələr vasitəsilə müvafiq beynəlxalq müqavilədə şərtləşdirilmiş hava xətləri ilə və əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş cədvəl üzrə həyata keçirilir.

Beynəlxalq uçuşlar müəyyən hallarda qeyri-müntəzəm formada yerinə yetirilir. Əgər beynəlxalq uçuş əvvəlcədən müəyyən edilməmiş cədvəl üzrə həyata keçirilərsə, belə uçuşa **qeyri-müntəzəm beynəlxalq uçuş** deyilir. Bu növ uçuşlar xüsusi icazə əsasında həyata keçirilir. Bununla bərabər, qeyri-müntəzəm beynəlxalq uçuşlar həm də beynəlxalq müqaviləyə əsasən həyata keçirilə bilər.

Beynəlxalq uçuşların yuxarıda göstərilən iki növünə uyğun olaraq, beynəlxalq hava daşımalarının da iki növü fərqləndirilir: müntəzəm beynəlxalq hava daşımaları, qeyri-müntəzəm beynəlxalq hava daşımaları.¹

Beynəlxalq hava uçuşlarının növləri başqa adla da ifadə olunur. Belə ki, müntəzəm beynəlxalq hava uçuşlarına həm də **kommersiya uçuşları** deyilir; qeyri-müntəzəm beynəlxalq hava uçuşları isə qeyri-kommersiya uçuşları və ya **çarter uçuşları** adlanır.²

Dövlətin milli hava məkanı hüddudlarında həyata keçirilən beynəlxalq hava uçuşları Çikaqo Konvensiyasında (1944-cü il)

¹ *Beynəlxalq hava daşımaları barədə bax:* Əliyev E.Ə. Beynəlxalq nəqliyyat hüququ. Dərslik. Bakı, 2013, s. 12-20.

² Международное право. Учебник / Отв.ред. Г.М.Мелков. М., 2011, с.504.

nəzərdə tutulan müvafiq normalarla tənzimlənir. Bu normalar tətbiq olunur: xarici hava gəmilərinin dövlətin milli hava məkanına buraxılması ilə bağlı münasibətlərə, dövlətin müəyyənləşdirdiyi hava yolu ilə beynəlxalq uçuşlar həyata keçirən hava gəmilərinin naviqasiya qayda və şərtlərinə, hava gəmisinin xarici dövlətin ərazisindən kənara uçub getməsi ilə bağlı münasibətlərə və s.

Bağlanmış beynəlxalq müqavilə və ya verilmiş xüsusi icazə xarici hava gəmilərini dövlətin milli hava məkanı hüdudlarında beynəlxalq uçuşlar həyata keçirmək hüququ ilə təmin edir. Lakin, xarici hava gəmisi bu hüququ həyata keçirərkən tələb edilən müəyyən şərtlərə əməl olunmalıdır ki, həmin şərtlər həm beynəlxalq müqavilələrdə, həm də milli qanunlarda nəzərdə tutulmuşdur. Belə şərtlərə aiddir: dövlətin hava sərhədini, xüsusi olaraq, ayrılmış hava dəhlizləri vasitəsi ilə uçub keçmək, dövlət hava sərhədini «hava hərəkətini idarəetmə» orqanlarının nəzarəti altında keçmək, dövlət hava sərhədini uçuş üçün, xüsusi olaraq, müəyyən edilmiş yüksəklikdə keçmək, müəyyən aeroportda yerənmə qaydaları, gömrük və digər yoxlamalardan keçmək, aeroportlarda inzibati göstərişləri yerinə yetirmək, hava gəmisini yoxlamaq, hava gəmisinin bortunda məcburi lazımı sənədlərin olması və s.

Dövlətin ərazisinə xarici hava gəmisinin uçub gəlməsi, xarici hava gəmisinin dövlətin milli hava məkanında xüsusi yollarla hərəkət etməsi, eləcə də xarici hava gəmisinin dövlətin ərazisindən uçub getməsi kimi məsələlər müəyyən qaydalar vasitəsilə tənzimlənir. Dövlət tərəfindən müəyyən edilən həmin qaydalara əməl olunmalıdır. Belə ki, öz hava məkanında uçuşa icazə verən dövlət xarici hava gəmisinin dövlət ərazisi üzərində hərəkət etmək qaydasını, xarici hava gəmisinin uçuş marşrutunu və onun harada yerə enməsini müəyyənləşdirir. Dövlət sərhədini keçdikdən sonra xarici hava gəmiləri digər dövlətin milli hava məkanında uçuşu müəyyənləşdirilmiş beynəlxalq hava yolları ilə həyata keçirir və beynəlxalq uçuşlar üçün açıq olan aeroportda yerə enir.

Hava gəmisi qeydiyyatata alındığı dövlətin yurisdiksiyasına tabedir. Dövlətin müəyyən etdiyi qaydalar **dövlət mənsubiyyəti** kimi əlamətə görə diskriminasiyaya yol verilmədən bütün xarici hava gəmilərinə tətbiq edilir.¹

Dövlət birtərəfli qaydada öz ərazisi vasitəsilə xarici hava gəmisində silah, hərbi sursat, narkotik vasitə, psixotrop maddə və qanunvericilikdə (gömrük, inzibati, cinayət və s.) nəzərdə tutulan digər yüklərin daşınmasını qadağan edə bilər. Dövlətin hüququ vardır ki, hava gəmisinin bortunda fotoqrafiya aparatının, videokameranın və bu kimi digər texniki vasitələrin istifadə olunmasını qadağan etsin.

Beynəlxalq publik hava hüququnda kommersiya «**hava azadlıqları**» kimi hüquqi rejim tanınır ki, həmin hüquqi rejim dövlətin icazəsi (razılığı) ilə müəyyən olunur; praktikada müxtəlif növ «hava azadlığı» fərqləndirilir.² Məsələn, xarici dövlətin ərazisində yerə enmədən tranzit uçuşu həyata keçirmək hüququ, daşıyıcının xarici dövlətdən sərnişin, yük və poçtu hava gəmisinin qeydiyyatata alındığı dövlətə çatdırmaq hüququ və s.

Hər bir dövlət müstəsna hallarda (fövqəladə vəziyyət dövründə və ya ictimai təhlükəsizliyin təmin olunması tələb edilən hallarda) öz ərazisi üzərində hava uçuşlarını müvəqqəti məhdudlaşdırmaq və ya qadağan etmək hüququna malikdir. Dövlət həm də öz ərazisinin yalnız müəyyən hissəsi üzərində hava uçuşlarının həyata keçirilməsini məhdudlaşdırma və ya qadağan edə bilər; bu zaman məhdudlaşdırma və ya qadağanetmə «milli mənsubiyyəti»ndən asılı olmayaraq, bütün digər dövlətlərin hava gəmilərinə tətbiq edilir.

Beynəlxalq uçuş qaydalarını pozmağa görə dövlətin milli qanunvericiliyinə uyğun olaraq, pozuntu törədən cinayət, mülki və ya inzibati məsuliyyət daşıyır. Beynəlxalq uçuş qaydalarının pozulması isə müxtəlif formalarda ifadə olunur ki, həmin formalara aiddir: xarici hava gəmisinin dövlətin milli hava məka-

¹ Шумилов В.М. Международное право. Учебник. М., 2008, с. 387.

² Бах: Əliyev E.Ə. Beynəlxalq nəqliyyat hüququ. Dərslik. Bakı, 2013, s.307-309.

nında beynəlxalq uçuşu icazəsiz həyata keçirməsi, icazədə göstərilən hava marşrutuna əməl olunmaması, xarici hava gəmisi-nin icazədə göstərilən hərəkətləri etməməsi, uçuş yüksəkliyinə əməl olunmaması və s.

Xarici hava gəmisi dövlətin milli hava məkanında qəzaya uğraya bilər. Bu zaman dövlət qəzaya uğramış hava gəmisinə kömək göstərmək üçün müvafiq tədbirlər görməlidir. Xarici hava gəmisi qəzaya uğradığı, yəni xarici hava gəmisi ilə bağlı hadisə baş verdiyi hallarda xarici dövlət təhqiqat aparır.

Bildiyimiz kimi, 1983-cü ildə Sovet hava məkanında baş vermiş insident nəticəsində Cənubi Koreyaya məxsus «Boinq-747» avialayneri vurulmuşdur. Məhz bu hadisədən sonra 1944-cü il Çikaqo Konvensiyasına yeni bir maddə (3-bis) əlavə olundu. Bu maddəyə uyğun olaraq, əgər sərhədi pozan və ya müəyyənləşdirilmiş hava yolu ilə uçmayan xarici hava gəmisi tutularsa, iştirakçı-dövlət elə hərəkət etməlidir ki, bu hava gəmisində olan sərnəşinlərin həyatı üçün təhlükə törədilməsin. Göründüyü kimi, həmin maddə uçuş təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə yönəlmişdir.¹

Xarici hava gəmilərinin dövlətin milli hava məkanı hüddurlarında beynəlxalq uçuşlar həyata keçirməsi ilə bağlı münasibətlər həm də digər beynəlxalq müqavilələrlə tənzimlənir. Söhbət, ilk növbədə, 24 mart 1992-ci ildə Helsinki şəhərində imzalanmış **Açıq səmaya dair Müqavilədən** gedir ki, bu Müqavilə Avropa dövlətləri (Fransa, Böyük Britaniya, Almaniya, Ukrayna, Rusiya Federasiyası və s.) arasında bağlanmışdır; həmin müqaviləni ABŞ və Kanada kimi Amerika dövlətləri də imzalamışdır. Müqaviləyə görə, iştirakçı-dövlətlərin ərazisi üzərində müşahidə uçuşları həyata keçirmək üçün **açıq səma rejimi** müəyyən edilir. Bu zaman qeyri-hərbi hava gəmilərindən istifadə olunur ki, onlar iştirakçı-dövlətlərin müvafiq orqanlarında qeydə alınır; qeyri-hərbi hava gəmiləri müqavilədə nəzərdə tutulan

¹ Международное право. Учебник / Под ред. А.И.Микульшина. М., 2005, с. 128; Международное право. Учебник / Отв. ред. Б.Р.Тузмухамедов. М., 2015, с. 408.

müşahidə aparatı ilə təchiz edilir. Həmin aparat vasitəsi ilə lazımi məlumatlar əldə edilir və bütün iştirakçı-dövlətlərə çatdırılır. Açıq səmaya dair Müqavilə həm də kvota, yəni hər bir iştirakçı-dövlət üçün müşahidə uçuşlarının sayını müəyyən edir. Müşahidə uçuşları isənilən müntəzəm hava uçuşları qarşısında prioritetə (üstünlüyə) malikdir.

Açıq səmaya dair Müqavilənin müddəalarına əməl olunmasını təmin etmək üçün **Açıq səmaya dair Məsləhətçi Komitə** yaradılmışdır. Həmin komitə sözügedən müqavilənin müddəalarına əməl olunması ilə bağlı məsələlərə baxır; o, iştirakçı-dövlətlərin nümayəndələrindən ibarətdir.

20.3.2. Beynəlxalq hava məkanında uçuşların hüquqi tənzimlənməsi

Beynəlxalq publik hava hüququna və dövlətlərin praktikasına görə, planetin bütün hava məkanı aşağıdakı üç kateqoriyaya bölünür: 1) dövlətin milli hava məkanı; 2) beynəlxalq hava məkanı; 3) qarışıq rejimli hava məkanı. **Dövlətin milli hava məkanı** dedikdə dövlət sərhədi hüdudlarında quru və su əraziləri üzərindəki hava məkanı başa düşülür. Hər bir dövlət öz milli hava məkanı üzərində suverenliyə malik olduğuna görə bu hüquqdan istifadə edərək onun hüquqi rejimini müəyyənləşdirir. **Hava məkanının hüquqi rejimi** anlayışı isə özündə aşağıdakı elementləri birləşdirir:

- uçuş aparatlarının «hava gəmisi» kimi statusla təmin olunması prosedurunun müəyyənləşdirilməsi;
- hava gəmisinin «milli mənsubiyyəti» məsələsi;
- hava gəmisinin ekipaj üzvlərinin hüquq və vəzifələri;
- beynəlxalq və daxili uçuşların həyata keçirilmə qaydası, onların yerinə yetirilməsinin əsası və şərtləri;
- yük, sərnişin, baqaj və poçt daşımaları ilə bağlı hava gəmisindən istifadə olunması prosesində yaranan mülki münasibətlərin tənzimlənməsi;

- daşıma obyektlərinin salamat saxlanılmamasına görə müvafiq məsuliyyətin müəyyənləşdirilməsi və vurulmuş zərərin əvəzinin ödənilməsi qaydası;
- qəzaya uğrayan insanların, hava obyektlərinin və s. axtarılması və xilas edilməsi məsələləri.¹

Atmosfer təbəqəsi, yəni hava məkanı üç hissəyə bölünür:² 1) troposfer (10–18 km); 2) stratosfer (80 kilometrə qədər); 3) ionosfer (100–400 km hündürlükdə olan yuxarı təbəqələr). Atmosferin bu hissələrindən yalnız troposfer və qismən də olsa, stratosfer aviasiya üçün praktiki əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, atmosferin bu təbəqələrində qaz sıxlığı təyyarə qanadının qaldırıcı gücə malik olması üçün kifayət edir.

Beynəlxalq hava məkanı dedikdə sahilyanı ölkələrin dövlət sərhədindən kənarda yerləşən elə hava ərazisi başa düşülür ki, bu ərazi hüduqlarında bütün hava gəmiləri ayrı-seçkilik qoyulmadan azad və sərbəst hava uçuşları həyata keçirir. Hava məkanının bu kateqoriyasında uçuş azadlığı prinsipi tətbiq olunur. Bu prinsipə görə, bütün hava gəmiləri hər hansı icazə (razılıq) olmadan hava uçuşları həyata keçirə bilər; beynəlxalq hava məkanında hərəkət edərkən bütün hava gəmiləri uçuş azadlığı hüququna malik olur; beynəlxalq hava məkanı bütün dövlətlərin ümumi istifadəsində olan hava məkanıdır. Əvvəllərdə qeyd etdiyimiz kimi, beynəlxalq hava məkanı həm də «açıq hava məkanı» adlanır.³

Beynəlxalq-hüquqi aktlara əsasən, müəyyən etmək olur ki, beynəlxalq hava məkanı aşağıdakı yerlər üzərində olan hava ərazisidir:⁴ 1) müstəsna iqtisadi zonalar; 2) açıq dənizlər; 3)

¹ Международное право. Учебник / Под ред. К.К.Гасанова. М., 2008, с. 214-215.

² Ильин Ю.Д. Международное публичное право. Лекции. М., 2008, с.159.

³ Федосцева Н.Н. Международное право. Учебное пособие. М., 2015, с. 215.

⁴ Международное право. Учебник / Отв. ред. Г.В.Игнатенко, О.И.Тиунов. М., 2010, с.659.

beynəlxalq dəniz boğazları; 4) arxipelaq suları; 5) Arktika və Antarktika.¹

Beynəlxalq publik hava hüququnun yerinə yetirdiyi **funksiyalardan** biri beynəlxalq hava məkanında uçuşların hüquqi tənzimlənməsini həyata keçirməkdən ibarətdir. Hüquqi tənzimlənməni həyata keçirmək üçün beynəlxalq publik hava hüququ, ilk növbədə, müəyyən edir ki, hər bir hava gəmisi beynəlxalq hava məkanında uçuşlar yerinə yetirilməsində azaddır. Beynəlxalq hava məkanında, o cümlədən Dünya okeanının bölündüyü hissələrdən biri kimi **müstəsna iqtisadi zonaların** üzərindəki hava məkanında uçan hava gəmisi yalnız qeydiyyatla alındığı dövlətin yurisdiksiyasına tabe olur. Başqa sözlə, dövlət beynəlxalq hava məkanında uçuş həyata keçirən və özündə qeydiyyatla alınan hava gəmisi üzərində yurisdiksiyasını itirməyərək, saxlayır; digər dövlətin yurisdiksiyası həmin hava gəmisinə şamil edilmir. Bu isə, öz növbəsində, onu ifadə edir ki, həmin hava gəmisinin beynəlxalq hava məkanında uçuş həyata keçirməsinə müdaxiləyə yol verilmir.

Beynəlxalq publik hava hüququ ilə həmçinin **açıq dənizlər üzərində yerinə yetirilən uçuşların** hüquqi tənzimlənməsi həyata keçirilir. Bu məsələ, yəni açıq dənizlər üzərində yerinə yetirilən uçuşlar Açıq dəniz haqqında Konvensiya ilə tənzimlənilir ki, bu konvensiya 1958-ci ildə Cenevrədə qəbul edilmişdir. Həmin konvensiya açıq dəniz üzərində hava məkanının beynəlxalq-hüquqi rejimini müəyyənləşdirir. Açıq dəniz haqqında 1958-ci il Cenevrə Konvensiyası açıq dəniz üzərində uçuş azadlığı prinsipindən çıxış edir; məhz həmin prinsip açıq dəniz üzərində hava məkanının beynəlxalq-hüquqi rejiminin əsası sayılır. Dəniz hüququna dair BMT Konvensiyası da (1982-ci il) uçuş azadlığı prinsipini ehtiva edir; bütün dövlətlər açıq dəniz üzərindəki hava məkanında azad hava uçuşları həyata keçirmək hüququna malik olub, həmin hava məkanına münasibətdə suveren hüquqlar əldə etmirlər.

¹ Международное право. Особенная часть. Учебник / Отв.ред. Р.М.Валеев, Г.И.Курдюков. М., 2010, с.475.

Açıq dəniz üzərində uçuşlar həyata keçirilərkən dövlətlər, ilk növbədə, uçuş qaydalarına əməl etməlidirlər. 1944-cü il Çikaqo Konvensiyasının 12-ci maddəsinə görə, açıq dəniz üzərində müvafiq uçuş qaydaları tətbiq olunur ki, həmin qaydalar BMAT tərəfindən müəyyən edilmişdir. Bu uçuş qaydaları isə Çikaqo Konvensiyasına 2-ci Əlavədə göstərilmişdir ki, həmin Əlavə «Uçuş qaydaları» adlanır; 2-ci Əlavədə nəzərdə tutulan uçuş qaydaları hərbi, gömrük və polis xidmətlərində istifadə olunan hava gəmilərinə şamil edilmir. BMAT tərəfindən beynəlxalq standartlar şəklində müəyyənləşdirilən uçuş qaydaları bütün mülki hava gəmiləri üçün vahid və təhlükəsiz uçuş rejimini təmin edir.

Açıq dəniz üzərindəki beynəlxalq hava məkanından istifadə edən dövlətlər həm də aşağıda göstərilənlərin təmin olunmasına borcludurlar: 1) açıq dəniz üzərindəki hava məkanının çirkləndirilməsinin qarşısını almaq; 2) açıq dəniz üzərindəki hava məkanında insidentlərin qarşısını almaq; 3) qəzaya uğrayan dəniz və hava gəmilərinə kömək göstərmək; 4) istənilən nüvə silahı sınağının keçirilməsi üçün açıq dəniz üzərindəki hava məkanından istifadə etməmək; 5) güclə hədələməkdən və ya güc tətbiqindən çəkinmək; 6) öz hava gəmiləri tərəfindən başqa dövlətlərin hava gəmilərinin uçuş təhlükəsizliyi üçün təhlükə yaradılmasına yol verməmək.

Açıq dəniz üzərindəki beynəlxalq hava məkanında uçuş həyata keçirərkən hava gəmisi dövlətin milli fərqlənmə nişanına və qeydiyyat nömrəsinə malik olmalıdır; göstərilən əlamətlər əsasında hava gəmisinin «milli mənsubiyyəti» kimi məsələni həll etmək mümkün olur.

Dövlətin yurisdiksiyasında olan həm hava, həm də dəniz gəmilərinə onun müvafiq hüquqları vardır; onların həmçinin təhlükəli manevrlərin obyektinə də olması mümkündür. Bu kimi hallara görə təhlükəli hərəkətlər edən hava gəmisinin məxsus olduğu dövlət müvafiq məsuliyyət daşıyır.

Beynəlxalq publik hava hüququ həm də beynəlxalq dəniz boğazları üzərində həyata keçirilən uçuşların hüquqi rejimini

müəyyənləşdirir. Beynəlxalq dəniz boğazları üzərində həyata keçirilən hava uçuşlarının hüquqi rejimi, hər şeydən əvvəl, Dəniz hüququna dair BMT Konvensiyası ilə (1982-ci il) müəyyən olunur. Bu konvensiyanın müəyyən etdiyi rejim uçuş azadlığını ifadə edir ki, belə uçuşların həyata keçirilməsi boğazlar üzərindəki hava məkanı vasitəsilə fasiləsiz və maneəsiz tranzit uçuş məqsədinə xidmət edir. Lakin, tranzit daşımaları həyata keçirilən zaman sahilyanı dövlətlərin həm suverenliyi, həm ərazi bütövlüyü, həm də siyasi müstəqilliyi nəzərə alınmalı, onlara diqqət yetirilməlidir.

Dəniz hüququna dair BMT Konvensiyası (1982-ci il) bütün beynəlxalq dəniz boğazlarına şamil olunmur. Bu konvensiya yalnız bir çox beynəlxalq dəniz boğazları üzərində həyata keçirilən hava uçuşlarının hüquqi rejimini müəyyənləşdirir. Belə ki, istifadə rejimi əvvəllər qəbul edilmiş müvafiq sənədlərlə tənzimlənən üç beynəlxalq dəniz boğazına münasibətdə sözügedən konvensiyanın müddəaları tətbiq olunmur. Söhbət Qara dəniz, Baltik və Magellan boğazlarından gedir.

Göstərilən 1982-ci il Konvensiyası həm də ərazi suları ilə örtülməyən boğazlara (La-Manş, Otranto və Skaqerrak boğazlarına) tətbiq olunmur. Bu kimi boğazlarda açıq dəniz rejimindən istifadə edilir.

Qara dəniz boğazı üzərindəki hava məkanından istifadə rejimi Montre Konvensiyası (1936-cı il) ilə tənzimlənir. Həmin konvensiyaya görə, Qara dəniz boğazı üzərində uçuşlar boğazdakı dövlət kimi Türkiyə hakimiyyətinin aeronaviqasiya göstərişləri nəzərə alınmaqla həyata keçirilməlidir. Türkiyə hakimiyyəti, öz növbəsində, Qara dəniz boğazı üzərində mülki hava gəmilərinin uçuşlarının təmin edilməsinə yönələn müəyyən vəzifələr (öhdəliklər) daşıyır.

Montre Konvensiyasına əsasən, Qara dəniz boğazı üzərində hava uçuşları üç şərtə əməl edilməklə həyata keçirilə bilər. Birinci şərtə görə, hava uçuşları yalnız bunun üçün müəyyənləşdirilmiş hava marşrutu ilə yerinə yetirilir. İkinci şərt isə, hava uçuşlarının müəyyənləşdirilmiş marşrut üzrə həyata keçirilməsi

barədə Türkiyə hökuməti əvvəlcədən xəbərdar edilməlidir; müntəzəm hava reysləri haqqında ümumi bildiriş göndərilməlidir; epizodik hava reysləri barədə isə üç gün əvvəl məlumat verilməlidir.¹ Üçüncü şərtə görə, hava uçuşları həyata keçirilərkən BMAT tərəfindən naviqasiya qaydalarına əməl edilməlidir.

Beynəlxalq hava məkanı həm də **arxipelaq suları** üzərində yerləşir. Arxipelaq suları üzərində istənilən dövlətin hava gəmiləri uçuş həyata keçirə bilər ki, belə uçuşların rejimi Dəniz hüququna dair 1982-ci il BMT Konvensiyası ilə müəyyən edilir. Bu konvensiyanın 46–54-cü maddələri dəniz gəmilərinin arxipelaq sularını üzüb keçmək və hava gəmilərinin arxipelaq suları üzərindən uçub getmək hüququ ilə bağlı məsələlərin tənzimlənməsinə həsr edilmişdir. Həmin konvensiyaya görə, arxipelaq suları üzərində həyata keçirilən uçuşların rejimi iki qrup dövlətlə bağlıdır. Birinci qrup dövlətlər arxipelaq sularından istifadə edən dövlətlər sayılır.² İkinci qrup dövlətlər isə dövlət-arxipelaqların özləridir. Dövlət-arxipelaq **dəniz dəhlizləri** müəyyənləşdirə bilər ki, belə dəhlizlər xarici dəniz gəmilərinin dövlət-arxipelaqın arxipelaq sularını fasiləsiz və tez bir zamanda üzüb keçməsi üçündür. Müəyyənləşdirilmiş dəniz dəhlizləri üzərindəki hava məkanında bütün hava gəmiləri arxipelaq uçuşları həyata keçirə bilərlər. Dövlət-arxipelaq həm də dəniz dəhlizləri üzərində yerləşən hava uçuş yolları müəyyənləşdirmək hüququna malikdir. Sözügedən 1982-ci il BMT Konvensiyasının 53-cü maddəsinin 3-cü bəndində göstərilir ki, istənilən dövlətin bütün hava gəmiləri dəniz dəhlizləri üzərində yerləşən hava trasları ilə arxipelaq uçuşları həyata keçirə bilər; belə uçuşların yeganə məqsədi açıq dənizin bir hissəsindən digər hissəsinə fasiləsiz, tez bir zamanda və maneəsiz tranzit daşımaları həyata keçirməkdən ibarət olmalıdır.

Adıçəkilən 1982-ci il Konvensiyasının 41-ci maddəsinə uyğun olaraq, dövlət-arxipelaq avia-uçuşlar həyata keçirilməsi

¹ *Konvensiya barədə daha ətraflı*: Международное право. Учебник / Под общ. ред. А.Я.Капустина. М., 2008, с. 414.

² Arxipelaq suları bir-birinə yaxın olan adalar qrupunu əhatə edən sulardır.

üçün xüsusi hava dəhlizləri də müəyyənləşdirə bilər. Əgər dövlət-arxipelaq bunu etməzsə, onda hava gəmisi, adətən, beynəlxalq uçuşların yerinə yetirilməsi üçün istifadə olunan hava dəhlizləri ilə uça bilər.

Şpisbergen arxipelaqı üzərindəki hava məkanında da hava gəmiləri beynəlxalq uçuşlar həyata keçirə bilər; belə hüquq Şpisbergen haqqında Müqavilədə (1920-ci il) nəzərdə tutulmuşdur. Həmin müqaviləyə görə, hava gəmiləri Norveçdə və Şpisbergen arxipelaqında qüvvədə olan qanun və qaydalara uyğun olaraq, arxipelaqın aerodromlarında yerə enə bilərlər.

Arktika hava məkanı da suveren və açıq hava məkanı sayılır. Bu, həmin məkanda qüvvədə olan «sektorial prinsip»in hüquqi məzmunundan irəli gəlir. Sözügedən prinsip Arktikyanı dövlətlər tərəfindən Arktikada şimala doğru öz sahilboyu sektorları barədə birtərəfli qaydada bəyanat vermələri nəticəsində formalaşmışdır.¹

Antarktika üzərindəki hava ərazisi də beynəlxalq hava məkanı hesab edilir. Antarktika üzərindəki hava məkanının rejimi Antarktika haqqında Müqavilə (1959-cu il) ilə tənzimlənir. Həmin müqavilədə iştirak etməsindən asılı olmayaraq, bütün dövlətlərin mülki hava gəmiləri Antarktika üzərində sərbəst və azad uçuşlar həyata keçirə bilərlər. Lakin uçuşlar həyata keçirilərkən BMAT-ın beynəlxalq standart və tövsiyələrinə əməl olunmalıdır.

Həm Antarktikanın özü, həm də onun üzərindəki hava məkanı yalnız dinc məqsədlər üçün istifadə oluna bilər; buna görə də, hərbi xarakterli tədbirlərin görülməsi, nüvə partlayışları da daxil olmaqla bütün növ silahların sınaqdan keçirilməsi qadağan olunur. Bununla yanaşı, yalnız Antarktika haqqında Müqavilənin (1959-cu il) məqsədlərini həyata keçirməkdən ötrü hərbi hava gəmiləri və digər uçuş aparatları tərəfindən müvafiq uçuşların yerinə yetirilməsinə icazə verilir.

¹ Международное право. Особенная часть. Учебник / Отв.ред. Р.М.Валеев, Г.И.Курдюков. М., 2010, с.475.

20.4. Beynəlxalq kommersiya hava daşımalarının tənzimlənməsi

20.4.1. Kommersiya hüquqları

Məlum olduğu kimi, hava uçuşları müxtəlif məqsədlər üçün yerinə yetirilir. Məsələn, hava uçuşları elmi tədqiqatlar aparmaq, kənd təsərrüfatı işləri görmək, təbii resursların kəşfiyyatı, axtarış-xilasetmə işləri və digər məqsədlərlə həyata keçirilə bilər. Lakin hava uçuşlarının əsas məqsədi avia-nəqliyyat daşımalarıdır.¹ Avia-nəqliyyat daşımaları həm daxili, həm də beynəlxalq hava uçuşları sayəsində mümkün olur. Beynəlxalq hava uçuşları haqqında, xüsusilə, danışmaq lazımdır. Söhbət həm müntəzəm, həm də qeyri-müntəzəm beynəlxalq uçuşlardan gedir.

Beynəlxalq uçuşları həyata keçirmək üçün aviasiya müəssisəsi daşıma hüququna malik olmalıdır. Məhz bu hüququ həyata keçirərək aviasiya müəssisəsi icazə verilmiş hava gəmisi və müəyyənləşdirilmiş marşrutla sərnəşin, baqaj, yük və poçtu təyinat yerinə çatdırır; onların təyinat yerinə çatdırılmasına görə daşıma haqqı alınır. Aviasiya müəssisəsinin həyata keçirdiyi daşıma hüququ isə kommersiya hüquqlarının məcmusudur. Kommersiya hüquqları beynəlxalq hava daşımalarının əsas məsələlərindən biri sayılır. Belə ki, beynəlxalq hava daşımaları, hər şeydən əvvəl, müəyyən haqq müqabilində həyata keçirilir. Bu isə o deməkdir ki, beynəlxalq hava daşımaları kommersiya xarakterinə malikdir.

Kommersiya hüquqları dedikdə aviasiya müəssisələrinə verilmiş elə hüquqi imkan (icazə) başa düşülür ki, bunun əsasında onlar müəyyən haqq müqabilində sərnəşin, baqaj, yük və poçt daşımalarını həyata keçirirlər.

¹ Международное право. Учебник / Отв. ред. Ю.М.Колосов, Э.С.Кривчикова. М., 2000, с. 557.

20.4.2. «Hava azadlıqları» – kommersiya hüquqlarının əsas elementi kimi

Beynəlxalq publik hava hüququ aviasiya müəssisələrinə icazə verir ki, onlar kommersiya fəaliyyəti ilə məşğul olsunlar. Bu fəaliyyətə görə, müəyyən haqq müqabilində avia-nəqliyyat daşımaları həyata keçirilir. Aviasiya müəssisələrinə sərnəşin, baqaj, yük və poçt daşınmasına icazə verilməsinə beynəlxalq hava nəqliyyatında kommersiya hüquqları deyilir.

Beynəlxalq hava nəqliyyatında kommersiya fəaliyyəti müxtəlif həcmdə həyata keçirilir. İcazə verilmiş kommersiya fəaliyyətinin həcmindən asılı olaraq, belə fəaliyyəti həyata keçirmək hüququ ayrı-ayrı kateqoriyalara bölünür və onlar «hava azadlıqları» adlanır. «Hava azadlıqları» kommersiya hüquqlarının əsas elementidir. Bu termin, yəni «hava azadlıqları» anlayışı, ilk dəfə olaraq, 1944-cü il Çikaqo Konvensiyasında işlədilmişdir; «hava azadlıqları» kommersiya hüquqlarının ayrı-ayrı müxtəlif səviyyələridir. Beynəlxalq hava nəqliyyatında, əsasən, səkkiz «hava azadlığı» fərqləndirilir.¹

Birinci «hava azadlığı» daşıyıcının yerə enmədən xarici hava məkanı vasitəsilə tranzit uçuşu həyata keçirmək hüququdur. Kommersiya hüquqlarının bu səviyyəsi (kateqoriyası) aviasiya müəssisələrinə üçüncü ölkələrə daşımaları həyata keçirmək imkanı verir.

İkinci «hava azadlığı» daşıyıcının xarici dövlət ərazisində kommersiya məqsədi olmadan yerə enməsi ilə xarici dövlətin hava məkanı vasitəsilə tranzit uçuşu həyata keçirmək hüququdur. Belə ki, tranzit uçuşunu həyata keçirən hava gəmisi yana-caq doldurmaq, xırda təmir işləri, texniki xidmət və qeyri-kommersiya xarakterli digər məqsədlər üçün xarici dövlət ərazi-

¹ *Məsələn, bax:* Международное право. Учебник / Отв.ред. Г.М.Мелков. М., 2011, с. 506; Международное право. Учебник / Отв. ред. Б.Р.Тузмухамедов. М., 2015, с. 410-411; Международное право. Учебник / Отв. ред. Г.С.Стародубцев. М., 2015, с. 308 və b.

sində yerə enir; bu zaman sərnəşinlər hava gəmisindən düşmürlər; baqaj, yük və poçt isə hava gəmisindən boşaldılır.

Üçüncü «hava azadlığı» təyin olunmuş daşıyıcının öz dövlətindən uçan hava gəmisi ilə sərnəşin, yük və poçtu xarici dövlətə çatdırmaq və təyinat yerində onları boşaltmaq hüququdur. Söhbət həmin dövlətdə qeydə alınmış hava gəmisindən gedir; məhz həmin hava gəmisi sərnəşinləri və s. xarici dövlətdə təyinat məntəqəsinə çatdırır.

Dördüncü «hava azadlığı» təyin olunmuş daşıyıcının xarici dövlətdən sərnəşin, yük və poçtu hava gəmisinin qeydiyyatı alındığı dövlətə çatdırmaq hüququdur. Belə ki, daşıyıcı xarici dövlət ərazisində sərnəşinləri (həmçinin yük və poçtu) qəbul edir və onları hava gəmisinin qeydə alındığı dövlətə çatdırır. Bu növ kommersiya «hava azadlığı» «ora» və «geri» kimi prinsipə əsaslanır; bu prinsip beynəlxalq hava daşımaları sisteminin rentabelli olmasını təmin edir.

Beşinci «hava azadlığı» təyin olunmuş daşıyıcının xarici dövlət ərazisində istənilən üçüncü ölkəyə uçan sərnəşinləri, habelə oraya göndərilən yük və poçtu qəbul etmək hüququdur; sərnəşinlər, yük və poçt istənilən üçüncü ölkənin ərazisinə çatdırılır. Beşinci «hava azadlığı» həm də istənilən üçüncü dövlət ərazisindən gələn sərnəşinləri düşürmək, yük və poçtu boşaltmaq hüququdur.

Altıncı «hava azadlığı» təyin olunmuş daşıyıcının öz ölkəsinin hava məkanı vasitəsilə tərəfdaş-ölkədən üçüncü ölkəyə (və ya əksinə) tranzitlə sərnəşin, yük və poçt daşımaq hüququdur.

Yeddinci «hava azadlığı» təyin olunmuş daşıyıcının qeydə alındığı dövlətin ərazisindən yan keçməklə üçüncü ölkələr arasında sərnəşin, yük və poçt daşımaq hüququdur.

Səkkizinci «hava azadlığı» kabotaj daşımalarını həyata keçirmək hüququdur. Əgər daşıma marşrutunun başlanğıcı və sonu avia-daşıyıcının qeydə alındığı eyni bir xarici dövlət ərazisində (və ya belə hüququ təqdim edən dövlətin ərazisindən kənarda) olarsa, bu cür daşımaya kabotaj daşımaları deyilir. «Hava azadlığı»nın bu növündən Qərbi dövlətlərinin aviasiya şirkətləri Çika-

qo Konvensiyası bağlanana qədər istifadə edirdilər. Lakin Çikaqo Konvensiyası qəbul olunduqdan sonra kabotaj daşımaları qadağan olundu (Konvensiyanın 7-ci maddəsi). Kabotaj daşıma hüququ, adətən, xarici dövlətə və ya xarici daşıyıcıya müstəsna hallarda təqdim edilir.

Birinci və ikinci «hava azadlığı» Beynəlxalq hava əlaqələri zamanı tranzit haqqında Sazişdə (1944-cü il) formulə edilmişdir. «Hava azadlığı»nın digər növləri isə Beynəlxalq hava nəqliyyatı haqqında Sazişdə (1944-cü il) nəzərdə tutulmuşdur.

Birinci və ikinci «hava azadlığı» texniki-yardımcı xarakter daşıyır. Belə ki, «hava azadlığı»nın bu növləri sənişinlərin yerə enməsinə və onların düşürülməsini, yük və baqajın boşaldılmasını nəzərdə tutmur. «Hava azadlığı»nın qalan növləri isə kommersiya xarakterinə malikdir. Buna görə də, onlara kommersiya «hava azadlıqları» deyilir.

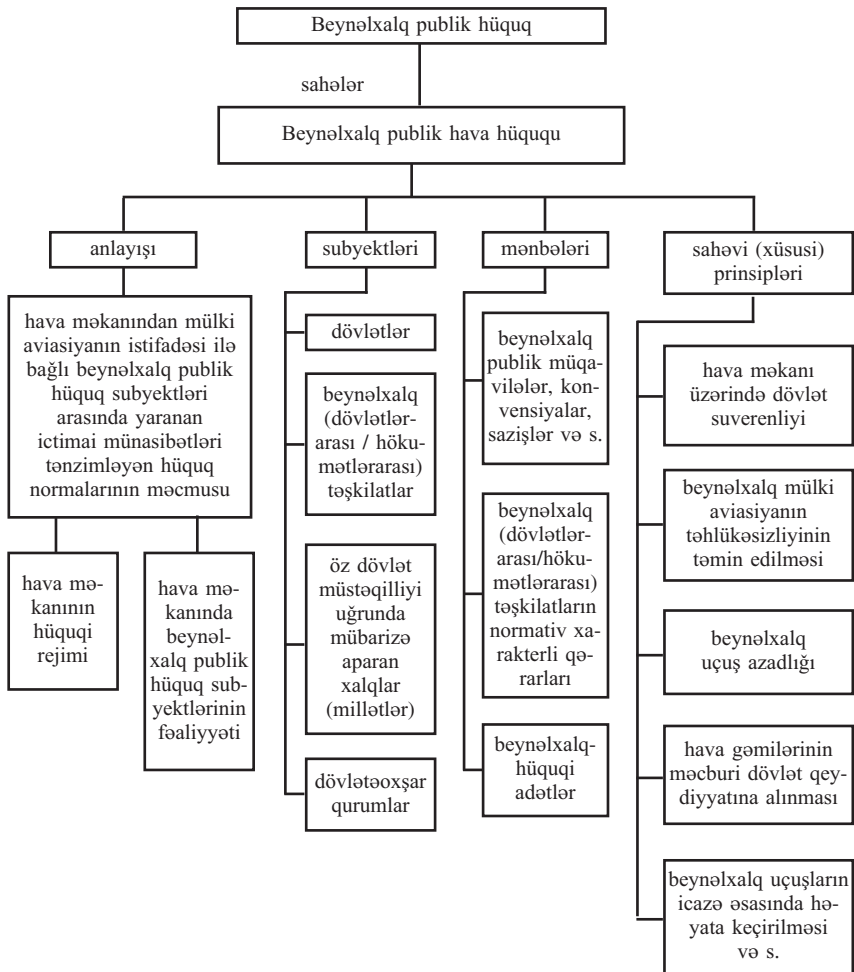
Qeyd olunanlarla yanaşı, müasir hüquq ədəbiyyatında həm də **doqquzuncu «hava azadlığı»** qismində ayrıca növ kommersiya hüququ fərqləndirilir.¹ «Hava azadlığı»nın bu növü «müxtəlif kabotaj» kimi daşımanı həyata keçirmək hüququdur ki, belə daşıma həmin hüququ verən dövlətin ərazisi üzrə keçən marşrutla yerinə yetirilir.

Kommersiya hüquqları vermək beynəlxalq publik hüquq subyekti kimi tanınan dövlətin müstəsna səlahiyyətinə aid edilən məsələdir; əsas və başlıca elementi «hava azadlıqları» olan həmin hüquqlar dövlətin öz milli hava məkanı üzərində malik olduğu suverenliklə bağlıdır.

Yuxarıda göstərdiyimiz bütün növ kommersiya «hava azadlıqları» hüquqları beynəlxalq müntəzəm hava daşımalarına münasibətdə tətbiq edilir və onların iqtisadi səmərəliliyinin artırılmasında böyük əhəmiyyət kəsb edir.

¹ Международное право. Учебник / Под общ. ред. А.Я.Капустина. М., 2008, с. 421.

XX FƏSİL ÜZRƏ ƏYANİ SXEM

XX FƏSİL ÜZRƏ TÖVSIYƏ EDİLƏN ƏLAVƏ ƏDƏBİYYAT

1. Beynəlxalq hüquq. Azərbaycan dilində / Məsul redaktor və tərcüməçi – R.F.Məmmədov. Bakı, 2002 (XXII fəsil).
2. Əliyev E.Ə. Beynəlxalq nəqliyyat hüququ. Dərslik. Bakı, 2013 (VII fəsil).
3. Hüseynov L.H. Beynəlxalq hüquq. Dərslik. Bakı, 2008 (XX fəsil).
4. Бирюков П.Н. Международное право. Учебное пособие. М., 2006 (гл.27).
5. Ильин Ю.Д. Международное публичное право. Лекции. М., 2008 (лекция 11).
6. Лукашук И.И. Международное право. Особенная часть. Учебник. М., 1998 (гл. X).
7. Тимченко Л.Д. Международное право. Учебник. Харьков, 2004 (гл. 14).
8. Федосьева Н.Н. Международное право. Учебное пособие. М., 2015 (гл.13).
9. Шумилов В.М. Международное право. Учебник. М., 2008, с.385-390.
10. Marek Zylicz. International Air Transport Law. Dordrecht/Boston/London: Martinus Nijhoff Publishers, 1992, 254 p.

XXI FƏSİL.

BEYNƏLXALQ PUBLİK KOSMOS HÜQUQU

21.1. Beynəlxalq publik kosmos hüququ beynəlxalq publik hüququn müstəqil sahəsi kimi

21.1.1. Beynəlxalq publik kosmos hüququ anlayışı

Məlum olduğu kimi, insanın kosmosa nüfuz etməsini nəzərə alaraq, BMT-nin Baş Assambleyası tərəfindən 20 dekabr 1961-ci ildə kosmik məkanın (kosmik fəzanın) tədqiqi və istifadəsi sahəsində dövlətlərin çoxtərəfli əməkdaşlığı haqqında müvafiq qətnamə qəbul edilmişdir. Həmin qətnamə belə bir prinsipdən çıxış edir ki, kosmik məkan və təbii səma cismləri bütün dövlətlər tərəfindən beynəlxalq publik hüquqa uyğun azad və sərbəst şəkildə tədqiq və istifadə oluna bilər. Bu qətnamədə həm də belə bir prinsip müəyyən edilir ki, kosmik məkan və səma cismləri beynəlxalq publik hüququn tətbiq olunduğu sahələrdən hesab edilir. BMT Baş Assambleyasının sözügedən qətnaməsindən sonra təbii səma cismləri də daxil olmaqla, kosmik fəzanın tədqiqi və istifadəsi ilə bağlı dövlətlərarası beynəlxalq ictimai münasibətlər inkişaf etməyə və geniş xarakter almağa başladı. Məhz həmin münasibətləri tənzimləyən beynəlxalq hüquq normalarının sistemi beynəlxalq publik kosmos hüququ adlanır və o, beynəlxalq publik hüququn müstəqil sahələrindən biridir. Beynəlxalq publik kosmos hüququnun təşəkkül tapmasında, formalaşmasında, inkişafında və beynəlxalq publik hüququn müstəqil sahəsi kimi tanınmasında BMT Baş Assambleyasının barəsində danışdığımız qətnaməsi əsas rolunu oynayaraq, həmin prosesə mühüm təsir göstərmişdir.

Beynəlxalq publik kosmos hüququ dedikdə beynəlxalq publik hüququn elə müstəqil sahəsi başa düşülür ki, bu sahə özündə təbii səma cismləri də daxil olmaqla, kosmik məkanın tədqiqi və istifadəsi ilə bağlı beynəlxalq publik hüquq subyektləri arasında yaranan beynəlxalq ictimai münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarını birləşdirir. Məhz belə münasibətlərin,

yəni **kosmik fəzanın və təbii səma cismlərinin tədqiqi və istifadəsi sahəsində beynəlxalq ictimai münasibətlərin** yaranması və mövcud olması beynəlxalq publik hüququn **xüsusi hissəsində** müstəqil sahələrdən biri kimi beynəlxalq publik kosmos hüququnun tanınmasını şərtləndirir, əsas meyar rolunu oynayır. Beynəlxalq publik kosmos hüququnun **nizamasalma predmeti** də məhz həmin münasibətlərdən ibarətdir.

Müasir beynəlxalq publik hüququn müstəqil sahələrindən biri kimi beynəlxalq publik kosmos hüququnun yaranma tarixinə gəldikdə, qeyd etməliyik ki, 4 oktyabr 1957-ci ildə SSRİ tərəfindən Yerin birinci süni peyki buraxıldı. Beynəlxalq publik kosmos hüququnun formalaşma prosesinin başlanğıcı da, məhz bu hadisə, yəni Yerin birinci süni peykinin buraxılması ilə bilavasitə bağlıdır. Belə ki, həmin hadisə beynəlxalq publik kosmos hüququnun yaranmasının başlanğıcını qoydu.¹

XX əsrin ortalarında baş vermiş ikinci hadisə də beynəlxalq publik kosmos hüququnun formalaşmasına böyük təsir göstərdi. Söhbət 12 aprel 1961-ci ildə kosmik fəzaya uçan ilk şəxs, sovet kosmonavtı Yuri Alekseyeviç Qaqarin tərəfindən həyata keçirilən kosmik uçuşdan gedir; bu, onun Yer ətrafında yerinə yetirdiyi ilk orbit uçuşu idi. Keçən yüzilliyin 50–60-cı illərində baş verən hər iki tarixi hadisə göstərdi ki, bəşəriyyət kosmik fəzadan praktiki istifadə imkanları əldə etmişdir. Məhz həmin hadisələrdən sonra kosmos məkanından istifadə ilə bağlı münasibətlərin beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsinə tələbat və zərurət yarandı. Dövlətlər arasında beynəlxalq kosmos əməkdaşlığı həyata keçirilməyə və inkişaf etməyə başladı. Nəticədə beynəlxalq publik hüququn müstəqil sahələrindən biri olan beynəlxalq publik kosmos hüququ təşəkkül tapdı. XX əsrdə əldə edilmiş elmi-texniki nailiyyətlərin nəticəsi olan beynəlxalq publik kosmos hüququ müasir beynəlxalq publik hüququn nisbətən yeni sahəsi hesab olunur.²

¹ Тимченко Л.Д. Международное право. Учебник. Харьков, 2004, с.372.

² Лукашук И.И. Международное право. Особенная часть. Учебник. М., 1998, с.149.

21.1.2. Beynəlxalq publik kosmos hüququnun nizamasalma predmeti

Beynəlxalq publik hüququn müstəqil sahəsi kimi beynəlxalq publik kosmos hüququnun tanınmasını şərtləndirən əsas meyar bundan ibarətdir ki, beynəlxalq publik kosmos hüququ özünəməxsus nizamasalma predmetinə malikdir. Əvvəllərdə qeyd etdiyimiz kimi, kosmik məkanın və təbii səma cismlərinin tədqiqi və istifadəsi sahəsində yaranan beynəlxalq ictimai münasibətlər bu hüquq sahəsinin nizamasalma predmetini təşkil edir. Həmin münasibətlər kosmik məkan və təbii səma cismləri ilə bağlı olaraq yaranır; həm kosmik fəza, həm də təbii səma cismləri beynəlxalq publik kosmos hüququnun **obyektləridir**. Beynəlxalq publik kosmos hüququnun nizamasalma predmetini təşkil edən beynəlxalq ictimai münasibətlər məhz onlar barəsində əmələ gəlir.

Kosmik fəza dedikdə Yer atmosferi hüdudlarından kənarda olan hava məkanı başa düşülür. Hava məkanı isə planetin müxtəlif qazlardan (azot, oksigen, arqon, helium və s.) ibarət hava örtüyüdür; müəyyən yüksəklikdə Yer atmosferi kosmik fəzaya keçir.

Beynəlxalq publik kosmos hüququnun obyektı kimi səma cismlərinə, hər şeydən əvvəl, Yer və Günəş sisteminin digər planetləri, habelə onların peykləri, Ay, kometlər, asteroidlər, meteoritlər və s. aiddir.

Beynəlxalq publik hüquq subyektlərinin, xüsusilə də, dövlətlərin fəaliyyəti səma cismləri də daxil olmaqla, kosmik məkanın tədqiqinə və istifadəsinə yönəlmişdir. Unutmaq olmaz ki, beynəlxalq publik hüquq subyektlərinin **kosmik fəaliyyəti** beynəlxalq publik kosmos hüququnun obyektlərindən biridir.

Kosmik fəaliyyət, ilk növbədə, kosmosda həyata keçirilir. Sözün geniş mənasında kosmos beynəlxalq publik kosmos hüququnun ümumi obyektidir; söhbət həm yaxın, həm də uzaq kosmosdan gedir.¹

¹ Hüseynov L.H. Beynəlxalq hüquq. Dərslik. Bakı, 2008, s. 178.

Kosmik fəaliyyət həm də Yerdə həyata keçirilir. Belə ki, Yerdən kosmosa kosmik aparatlar buraxılır, kosmik aparatların hərəkəti təmin olunur, onlar Yerə qayıdır və kosmosa uçuşun nəticələrindən istifadə edilir.

Beynəlxalq publik kosmos hüququnun nizamasalma predmetini təşkil edən münasibətlər, qeyd etdiyimiz kimi, beynəlxalq publik hüquq subyektləri arasında əmələ gəlir; həmin münasibətlərin potensial (mümkün) iştirakçıları **beynəlxalq publik kosmos hüququnun subyektləri** adlanırlar. Onların kosmik fəaliyyət sahəsində müvafiq hüquqlara malik olmaq və vəzifələr daşımaq qabiliyyəti vardır. Beynəlxalq publik kosmos hüququnun subyektləri həm də beynəlxalq-hüquqi məsuliyyət daşımaq qabiliyyətinə malikdirlər.

Beynəlxalq publik kosmos hüququnun subyektlərinə dövlətlər, beynəlxalq dövlətlərarası/hökumətlərarası təşkilatlar aiddir ki, onlar kosmosdan dinc məqsədlər üçün istifadə sahəsində müəyyən səlahiyyətlərlə təmin olunmuşdur; bu sıraya beynəlxalq publik hüquq digər subyektləri də [öz dövlət müstəqilliyi uğrunda mübarizə aparan xalqlar (millətlər) və dövlətoxşar qurumlar] de-yure aiddir.

Dövlətlər beynəlxalq publik kosmos hüququnun əsas subyektidir. Bu onunla izah edilir ki, kosmik fəaliyyət ilə real sürətdə dövlətlər məşğul olur. Dövlət özəl kommersiya şirkətlərinə müəyyən növ kosmik fəaliyyətlə məşğul olmaq üçün lisenziya verir, belə fəaliyyət üzərində daim nəzarət həyata keçirir və kosmik məkanda yerinə yetirilən bütün milli proqramlara görə beynəlxalq-hüquqi məsuliyyət daşıyır. Beynəlxalq publik kosmos hüququnun subyekti kimi yalnız «kosmos dövlətləri» tanınmır; onun ibarət olduğu hüquq normaları kosmik məkanın tədqiqində və istifadəsində faktiki iştirak etmələrindən asılı olmayaraq, bütün dövlətlərə şamil olunur.

Beynəlxalq hökumətlərarası təşkilatlar beynəlxalq kosmos əməkdaşlığının iştirakçılarıdır. Onlar yalnız o halda beynəlxalq publik kosmos hüququnun subyekti ola bilərlər ki, təşkilata üzv-dövlətlərin əksəriyyəti Ay və digər səma cismləri də daxil

olmaqla, kosmik fəzanın tədqiqi və istifadəsi üzrə dövlətlərin fəaliyyət prinsipləri haqqında 1967-ci il Müqaviləsinin (bundan sonra – Kosmosa dair 1967-ci il Müqaviləsi) və sahəvi xarakterli digər universal konvensiyaların iştirakçısı olsunlar. Məsələn, Beynəlxalq Peyk Rəbitə Təşkilatı, Ərəb Peyk Rəbitə Təşkilatı, Avropa Kosmos Agentliyi və s. təşkilatlar beynəlxalq publik kosmos hüququnun subyektləridir.

XXI əsrin əvvəllərində kosmos fəaliyyətinin kommersiyalaşdırılması prosesi başlamışdır. Bununla bağlı olaraq, kosmik fəaliyyət ilə həm də ayrı-ayrı qeyri-dövlət subyektləri, özəl kommersiya şirkətləri məşğul olur. Müasir dövrdə iri beynəlxalq kosmos layihələrinin əksəriyyəti özəl qurumlar tərəfindən həyata keçirilir; kosmik fəaliyyət ilə hətta fiziki və hüquqi şəxslər məşğul olurlar. Lakin, bunlara baxmayaraq, nə özəl kommersiya şirkətləri, nə qeyri-dövlət qurumları, nə də fiziki və hüquqi şəxslər beynəlxalq publik kosmos hüququnun subyekti sayılır.¹ Məsələ burasındadır ki, özəl kommersiya şirkətləri, qeyri-dövlət qurumları, fiziki və hüquqi şəxslər beynəlxalq publik hüququn, o cümlədən onun müstəqil bir sahəsi olan beynəlxalq publik kosmos hüququnun subyekti kimi tanınmırlar.

21.2. Beynəlxalq publik kosmos hüququnun mənbələri və sahəvi (xüsusi) prinsipləri

21.2.1. Beynəlxalq publik kosmos hüququnun mənbələri

Beynəlxalq müqavilə beynəlxalq publik kosmos hüququnun əsas mənbə növlərindən biridir. Beynəlxalq publik kosmos hüququnun mənbəyi olan beynəlxalq müqavilələr üç qrupa bölünür: 1) universal beynəlxalq müqavilələr; 2) regional beynəlxalq müqavilələr; 3) ikitərəfli beynəlxalq müqavilələr. **Universal beynəlxalq müqavilələrə** aşağıdakı beynəlxalq-hüquqi akt-

¹ Bəzi alimlər, məsələn, Ukrayna Milli Akademiyasının akademiki Y.S.Şemşuçenko bunun əksi olan mövqedə durur (*bax*: Международное право. Особенная часть. Учебник / Отв.ред. Р.М.Валеев, Г.И.Курдюков. М., 2010, с.505).

lar aiddir ki, onlar BMT-də hazırlanmış, dünyanın əksər dövlətləri tərəfindən imzalanmış və ratifikasiya edilmişdir: Kosmosa dair 1967-ci il Müqaviləsi, Kosmonavtların xilas edilməsi, kosmonavtların və kosmik fəzaya buraxılmış obyektlərin qaytarılması haqqında 1968-ci il Sazişi (bundan sonra – Kosmonavtların xilas edilməsi haqqında Saziş), Kosmik obyektlərin vurduğu zərərə görə beynəlxalq məsuliyyət haqqında 1972-ci il Konvensiyası, Kosmik fəzaya buraxılan obyektlərin qeydiyyatı haqqında 1975-ci il Konvensiyası, Ayda və digər səma cismlərində dövlətlərin fəaliyyəti haqqında 1979-cu il Sazişi (bundan sonra – Ay haqqında Saziş) və s. Bu kimi universal müqavilələr beynəlxalq publik kosmos hüququnun mənbələri arasında xüsusi yer tutur. Həmin müqavilələrdə beynəlxalq publik kosmos hüququnun əsas müddəaları formulə olunmuşdur; onların içərisində Kosmosa dair 1967-ci il Müqaviləsi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu müqavilə kosmik fəaliyyətin ümumi beynəlxalq-hüquqi prinsiplərini müəyyənləşdirir; əksər dövlətlər onun iştirakçısıdır. Təsadüfi deyildir ki, müasir beynəlxalq publik hüququn tərkibində beynəlxalq publik kosmos hüququnun müstəqil sahəyə çevrilməsini Kosmosa dair 1967-ci il Müqaviləsi ilə əlaqələndirir və bağlayırlar.¹ Sözügedən müqavilə beynəlxalq publik kosmos hüququnu kodifikasiya edən (sistemləşdirən) hüquqi akt sayılır.

Atmosferdə, kosmik fəzada və su altında nüvə silahı sınaqlarının qadağan edilməsi haqqında Moskva Müqaviləsi (1963-cü il) də beynəlxalq publik kosmos hüququnun mənbəyi hesab edilir. Nəzərdən qaçıрмаq olmaz ki, sözügedən Moskva Müqaviləsinin ayrı-ayrı müddəaları bu və digər dərəcədə kosmos fəaliyyətinə toxunur.

Beynəlxalq publik kosmos hüququnun mənbəyi olan **regional beynəlxalq müqavilələrə** misal olaraq, MDB çərçivəsində qəbul edilən aşağıdakı aktları göstərmək olar: Kosmik fəzanın tədqiqi və istifadəsi üzrə birgə fəaliyyət haqqında Saziş (1991-

¹ Федосцева Н.Н. Международное право. Учебное пособие. М., 2015, с. 220.

ci il), Kosmik infrastruktur obyektlərinin saxlanılma və istifadə qaydaları haqqında Saziş (1992-ci il), Strateji qüvvələrə dair Saziş (1991-ci il), Strateji qüvvələrin statusu haqqında Saziş (1993-cü il), Kosmik fəzanın dinc məqsədlər üçün birgə mənimlənməsi haqqında Saziş (2000-ci il) və s.

Beynəlxalq publik kosmos hüququnun mənbəyi olan **ikiterəfli beynəlxalq müqavilələrə** kosmosda əməkdaşlıq haqqında ikitərəfli sazişlər aiddir. Belə sazişlər geniş səviyyədə tətbiq olunur. Məsələn, Rusiya Federasiyası bir sıra dövlətlə (ABŞ, Çin, Yaponiya, Fransa, Avstraliya və s.) kosmosda əməkdaşlıq haqqında ikitərəfli saziş imzalamışdır.

Beynəlxalq publik kosmos hüququnun digər əsas mənbə növü **beynəlxalq-hüquqi adətlərdir**. Yeni, necə deyirlər, «cavan» sahə olmasına baxmayaraq, beynəlxalq publik kosmos hüququ beynəlxalq-adət normalarından istifadə edir.¹ Belə normalara aşağıdakıları aid etmək olar: 1) kosmik məkanın azad tədqiqi və istifadəsi prinsipi; 2) kosmik aparatın xarici dövlətin ərazisi üzərində uçmaq hüququ; 3) kosmosun, kosmik fəzanın və səma cismlərinin mənimlənməsinə yol verilməməsi prinsipi.

Elə məsələlər vardır ki, onlar indiyə kimi beynəlxalq-adət hüquq normaları ilə tənzimlənir. Həmin məsələlər bunlardan ibarətdir: 1) kosmik obyektlərin xarici dövlətlərin suveren məkanı vasitəsilə çıxışı və girişi; 2) kosmik məkanın aşağı sərhədinin müəyyənləşdirilməsi; 3) dövlətin suveren məkanının yuxarı sərhədinin müəyyən edilməsi.

Beynəlxalq hökumətlərarası təşkilatların aktları da beynəlxalq publik kosmos hüququnun mənbə növüdür. Söhbət kosmik fəaliyyət ilə məşğul olan beynəlxalq təşkilatların təsis aktlarından gedir. Məsələn, Avropa Kosmik Tədqiqatlar Təşkilatının yaradılması haqqında Konvensiya (1962-ci il), Avropa Kosmos Agentliyinin yaradılması haqqında Konvensiya (1975-ci il) və s. belə aktlara nümunə çəkilə bilər. Kosmik fəaliyyət ilə məşğul olan beynəlxalq təşkilatlar və dövlətlər arasında

¹ Международное право. Учебник / Под ред. А.И.Микульшина. М., 2005, с. 136.

bağlanan sazişlər də beynəlxalq publik kosmos hüququnun mənbəyi sayılır. Məsələn, 1990-cı ildə SSRİ hökuməti və Avropa Kosmos Agentliyi arasında kosmik fəzanın dinc məqsədlər üçün tədqiqi və istifadəsi sahəsində əməkdaşlıq haqqında Saziş bağlanmışdır və s.

BMT Baş Assambleyasının qətnamələrinə gəldikdə, qeyd etməliyik ki, tövsiyə xarakterli həmin qətnamələrin məcburi hüquqi qüvvəsi yoxdur. Bu səbəbdən onlar beynəlxalq publik hüququn, o cümlədən beynəlxalq publik kosmos hüququnun birbaşa mənbəyi sayılmır. Lakin, buna baxmayaraq, BMT Baş Assambleyasının qətnamələrinin mühüm əhəmiyyəti vardır. Belə ki, həmin qətnamələr əsasında müəyyən beynəlxalq publik hüquq normaları formalaşır ki, belə normalar dövlətlər tərəfindən qəbul edildikdən sonra məcburi hüquqi qüvvəyə malik olur. Məsələn, BMT Baş Assambleyasının 13 dekabr 1963-cü il tarixli qətnaməsi ilə Kosmik fəzanın tədqiqi və istifadəsi üzrə dövlətlərin fəaliyyətinin hüquqi prinsiplərinə dair Bəyannamə təsdiq edilmişdir. Beynəlxalq publik kosmos hüququnun əsas və başlıca mənbəyi kimi tanınan Kosmosa dair 1967-ci il Müqaviləsi məhz həmin bəyannaməyə əsaslanır.¹ Sözügedən bəyannamə dövlətlərin kosmik məkanın tədqiqinə və istifadəsinə yönələn fəaliyyətini tənzimləyir; həmin bəyannamə müasir beynəlxalq publik hüququn tərkibində beynəlxalq publik kosmos hüququnun müstəqil sahə kimi formalaşmasına böyük təsir göstərmişdir.

BMT-nin Baş Assambleyası tərəfindən kosmosa aid məsələlər barədə digər qətnamələr də (1982, 1986, 1992 və 1996-cı illər) qəbul edilmişdir ki, həmin qətnamələr ayrı-ayrı müxtəlif prinsiplər formulə edir. Dövlətlər kosmik fəaliyyəti həyata keçirərkən həmin prinsiplərlə hesablaşmalı, onları nəzərə almalıdırlar.²

¹ Международное право. Учебник / Отв. ред. Г.В.Игнатенко, О.И.Тиунов. М., 2010, с. 664.

² *Həmin prinsiplər barədə bax:* Международное право. Учебник / Под ред. К.К.Гасанова. М., 2008, с. 231.

21.2.2. Beynəlxalq publik kosmos hüququnun sahəvi (xüsusi) prinsipləri

Beynəlxalq publik hüququn hər bir sahəsi kimi, beynəlxalq publik kosmos hüququ da özünəməxsus prinsiplərlə xarakterizə olunur. Söhbət beynəlxalq kosmos hüququnun sahəvi (xüsusi) prinsiplərindən gedir. Beynəlxalq müqavilələrdə formulə olunduğuna görə həmin prinsiplərin məcburi hüquqi qüvvəsi vardır.

Beynəlxalq publik kosmos hüququ **istifadə azadlığı** kimi sahəvi (xüsusi) prinsipdən çıxış edir. Həmin prinsipə görə, bütün dövlətlər kosmik fəzadan və səma cismlərindən istifadə etməkdə azad və sərbəstdirlər. Bu məsələdə diskriminasiyaya yol verilmir; həm kosmik məkan, həm də səma cismləri istifadə üçün bütün dövlətlərin üzünə açıqdır. Bu prinsip Kosmosa dair 1967-ci il Müqaviləsinin 1-ci maddəsində formulə olunmuşdur.

Tədqiqat azadlığı beynəlxalq publik kosmos hüququnun digər sahəvi (xüsusi) prinsipidir. Bu prinsipə görə, kosmik fəza və səma cismləri elmi tədqiqat aparılması üçün azaddır. Həmin prinsip də Kosmosa dair 1967-ci il Müqaviləsində təsbit olunmuşdur. Burada deyilir ki, kosmik məkanda və səma cismlərində bütün dövlətlər sərbəst şəkildə, heç bir maneə olmadan elmi tədqiqatlar apara bilərlər.

Milli mənimsənilməyə yol verilməməsi prinsipi də beynəlxalq publik kosmos hüququnun sahəvi (xüsusi) prinsipləri sırasına daxildir. Bu prinsipə görə, kosmik fəzanın və səma cismlərinin milli mənimsənilməsinə yol verilmir; kosmik məkana və səma cismlərinə beynəlxalq publik hüquq tətbiq olunur. Sözügedən prinsip də Kosmosa dair 1967-ci il Müqaviləsində formulə edilmişdir.

Əməkdaşlıq prinsipi beynəlxalq publik kosmos hüququnun sahəvi (xüsusi) prinsiplərindən biri hesab edilir. Bu prinsipə görə, kosmosun tədqiq edilməsində və ondan istifadə olunmasında dövlətlər bir-biri ilə əməkdaşlıq edirlər. Belə əməkdaşlığa beynəlxalq dövlətlərarası kosmik əməkdaşlıq deyilir. Sö-

zügedən əməkdaşlıq münasibətlərində həm kosmos, həm də qeyri-kosmos dövlətləri iştirak edirlər.

Beynəlxalq dövlətlərarası kosmik əməkdaşlıq müxtəlif sahələrdə həyata keçirilir ki, həmin sahələrə aiddir: kosmos geologiyası, kosmos energetikası, kosmos naviqasiyası, kosmos rəbətəsi, Yerin məsafədən zondla tədqiq edilməsi və s. Hal-hazırda əksər dövlətlər kosmos rəbətə xidmətlərindən yararlanır, habelə Yerin kosmosdan distansion zondla tədqiq edilməsinə dair məlumatlardan istifadə edir və s.¹ Dövlətlərarası beynəlxalq kosmik əməkdaşlıq kosmik fəzadan dinc məqsədlər üçün istifadəyə yönəlməlidir.

Kosmosda güc tətbiq edilməməsi prinsipi də beynəlxalq publik kosmos hüququnun sahəvi (xüsusi) prinsiplərindən biri hesab edilir. Bu prinsipə görə, kosmik fəzada və səma cismlərində hərbi əməliyyatlar aparılması, kütləvi qırğın silahlarının tətbiqi, nüvə silahı sınağının keçirilməsi, aqressiv məqsədlərlə peyklərdən istifadə edilməsi, Yer kürəsində yaşayan əhali üçün təhlükəli olan hərəkətlərin edilməsi və s. qadağandır; həm kosmik məkan, həm də səma cismləri silahsızlaşdırılmalıdır.

Beynəlxalq publik kosmos hüququ həm də belə bir prinsipdən çıxış edir ki, **kosmik məkanın beynəlxalq mühafizəsi həyata keçirilir**. Bu, beynəlxalq publik kosmos hüququnun sahəvi (xüsusi) prinsiplərindən biridir. Sözügedən prinsipə görə, kosmos beynəlxalq səviyyədə qorunur. Dövlətlər həm kosmosa, həm də kosmosun tədqiq və istifadə prosesinə zərər vurmamalıdır. Bu, onların üzərinə düşən vəzifədir.

Məsuliyyət prinsipi də beynəlxalq publik kosmos hüququnun sahəvi (xüsusi) prinsiplərindən biri kimi tanınır. Bu prinsip öz ifadəsini bunda tapır ki, beynəlxalq publik kosmos-hüquq normalarının pozulmasına görə dövlət beynəlxalq-hüquqi məsuliyyəti daşıyır. Kosmik fəaliyyətin miqyası və onun yüksək dəyərə malik olması, kosmik obyektlərin buraxılmasında raket daşıyıcıları vasitələrindən istifadə zamanı risk və digər amillər

¹ Международное право. Учебник / Отв. ред. Б.П.Тузмухамедов. М., 2015, с.438.

dövlətin xüsusi məsuliyyət daşmasını şərtləndirir. Dövlət, ilk növbədə, kosmik obyektlərin Yerə yaxın orbitə buraxılmasına yönələn fəaliyyətə görə məsuliyyət daşıyır. Fiziki və hüquqi şəxslərin kosmosda həyata keçirdikləri fəaliyyətə görə də dövlət məsuliyyət daşıyır ki, bu, dövlətlərarası münasibətlər səviyyəsinə qaldırılmış məsuliyyətdir; o, həm də kosmik məkanda gerçəkləşdirilən bütün milli proqramlara görə məsuliyyət daşıyır. Dövlət həmçinin ayrı-ayrı özəl şirkətlərə məxsus olan kosmik obyektlərin zərər vurmaları hallarına görə beynəlxalq məsuliyyətə cəlb olunur.¹

Hüquq ədəbiyyatında beynəlxalq publik kosmos hüququnun digər sahəvi (xüsusi) prinsipləri də fərqləndirilir: kosmik ekipaja hər cür köməklik göstərilməsi, kosmik fəzaya buraxılmış obyektlərə olan milli hüquqların qorunub saxlanılması, kosmik fəaliyyətin beynəlxalq publik hüququn əsas prinsiplərinə uyğun həyata keçirilməsi, kosmik məkənin və səma cismlərinin qismən (və tam) silahsızlaşdırılması, kosmik obyektlərin onları buraxan dövlətə qayıtması və s. prinsiplər.²

Beynəlxalq publik kosmos hüququ həm də beynəlxalq publik hüququn əsas prinsiplərinə söykənir. Söhbət beynəlxalq publik hüququn dövlətlərin süveren bərabərliyi, beynəlxalq öhdəlikləri vicdanla yerinə yetirmək, dövlətlərin əməkdaşlıq etməsi, güc tətbiq etməmək və ya güclə hədələməmək və digər əsas prinsiplərindən gedir; bu prinsiplər həm də beynəlxalq publik hüququn müstəqil sahələrindən biri olan beynəlxalq publik kosmos hüququnda tətbiq edilir.

¹ *Bu barədə bax:* Международное право. Учебник / Под общ. ред. А.Я.Капустина. М., 2008, с. 432.

² Международное право. Учебник / Отв. ред. Г.М.Мелков. М., 2011, с.513; Ильин Ю.Д. Международное публичное право. Лекции. М., 2008, с.165-166.

21.3. Kosmik fəzanın, təbii səma cismlərinin və kosmik obyektlərin hüquqi rejimi

21.3.1. Kosmik fəzanın hüquqi rejimi

Hava məkanının hüdudlarından kənarda, yəni Yer səthindən 100–110 kilometr yüksəklikdə olan məkan **kosmik fəza** adlanır.¹ Belə ki, hava məkanı qurtarır, sonra isə onun xarici sərhədlərindən kosmik fəza, yəni kosmos başlayır. Hava məkanının xarici sərhədlərindən Ay orbitinə kimi olan məkan **yaxın kosmos** adlanır. Ay orbiti hüdudlarından sonra kənarda olan məkana isə **uzaq kosmos** deyilir (ulduzlar dünyası və qalaktika).

Kosmik fəzanın beynəlxalq-hüquqi rejimi Kosmosa dair 1967-ci il Müqaviləsi ilə müəyyən edilir. Belə ki, kosmik məkanının beynəlxalq-hüquqi statusuna aid müvafiq normalar adıçəkilən müqavilədə nəzərdə tutulmuşdur. Belə normalara həm də digər beynəlxalq-hüquqi sənədlərdə rast gəlinir.

Kosmik məkan ümumi əmlak dövriyyəsiindən çıxarılmışdır və ümumi mülkiyyət obyekti ola bilməz; ona hər hansı dövlətin suverenliyi şamil olunmur. Başqa sözlə, kosmik fəza bu və digər dövlətin suverenliyi altında ola bilməz. Kosmosa dair 1967-ci il Müqaviləsinin 2-ci maddəsində göstərilir ki, hər hansı vasitə ilə (kosmik fəza üzərində suverenlik elan etməklə, kosmik fəzadan istifadə etməklə, kosmik fəzanı işğal etməklə və s.) kosmik məkanın milliləşdirilməsinə (milli yiyələnməyə) yol verilmir.

Kosmik fəza bütün dövlətlərin tədqiqat aparmaları və istifadə etmələri üçün açıq və azaddır. Kosmik fəza iqtisadi və ya elmi inkişaf dərəcəsiindən asılı olmayaraq, bütün dövlətlərin xeyri və mənafeyi üçün tədqiq və istifadə edilir. Axı, kosmos (kosmik fəza) bütövlükdə bəşəriyyətin, necə deyirlər, ümumi sərvəti və irsi elan olunmuşdur.

¹ Бирюков П.Н. Международное право. Учебное пособие. М., 2006, с.570; Тимченко Л.Д. Международное право. Учебник. Харьков, 2004, с. 377.

Kosmosa dair 1967-ci il Müqaviləsində, eləcə də BMT-nin 13 dekabr 1963-cü il tarixli Bəyannaməsində göstərilir ki, dövlətlərin kosmik fəzanın tədqiqinə və istifadəsinə yönələn fəaliyyəti beynəlxalq publik hüquqa uyğun, beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin qorunub saxlanması və beynəlxalq əməkdaşlığın inkişafı üçün həyata keçirilməlidir; dövlətlərin kosmik fəaliyyətinin həyata keçirilməsi həm də onların beynəlxalq-hüquqi öhdəliklərinə uyğun olmalıdır. Beləliklə, beynəlxalq publik hüququn tətbiq sferası təkcə Yer ərazisi və məkanı ilə məhdudlaşmır. Beynəlxalq publik hüquq həm də kosmik fəza-ya tətbiq olunur ki, bu məkan Yerdən kənarda yerləşir.

Kosmik fəza bəşəriyyətin yalnız ümumi istifadəsində olan məkandır; ona nə ümumi əmlak, nə də ümumi mülkiyyət kimi baxmaq olar. Kosmik fəzadan həm də dinc məqsədlər üçün istifadə edilməlidir; lakin bu zaman başqa dövlətlərin maraqlarına toxunan zərərli hərəkətlərə yol verilməməlidir. Bundan başqa, dövlətlərin kosmik fəaliyyəti nəticəsində kosmik fəza çirkləndirilməməlidir; kosmik fəaliyyətin mümkün zərərli nəticələrə səbəb olmasının qarşısı alınmalıdır.

Kosmik fəzada qızğın silahlanmanın qarşısı alınmalı, həmçinin təhlükəsizlik təmin edilməlidir. Doktrina belə bir prinsipdən çıxış edir ki, kosmik fəza qismən demilitarizasiya edilməli, yəni qismən silahsızlaşdırılmalıdır. Geniş yayılan və üstünlüyə malik olan bu prinsip rəsmən ABŞ, Rusiya Federasiyası və digər kosmos dövlətləri tərəfindən dəstəklənir. Lakin, bəzi dövlətlər peyklərdən hərbi-kəşfiyyat məqsədləri üçün istifadə edirlər, habelə kosmosa raket əleyhinə silah (o cümlədən lazer silahı) çıxarırlar. Nəzərə almalıyıq ki, kosmik silahların kosmos məkanında olmasını və müvafiq uçuş həyata keçirməsini qadağan edən hər hansı beynəlxalq müqavilə bağlanmamışdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu kimi əməllərin edilməsi bu və ya digər beynəlxalq müqavilə ilə qadağan olunmur.

Kosmik fəzadan istifadə azadlığı (kosmos azadlığı) heç də mütləq (qeyri-məhdud) xarakter daşımır. Belə ki, kosmik fəzadan istifadə sahəsində müəyyən məhdudiyyətlər qoyulur. Düz-

dür, tədqiq və istifadə olunması üçün kosmik fəza bütün dövlətlər üçün açıqdır; ayrı-seçkilik qoyulmadan bütün dövlətlər kosmik fəzanı tədqiq və ondan istifadə edə bilirlər. Lakin, bu, heç də o demək deyildir ki, kosmik fəzanın tədqiqi və istifadə azadlığı sərhəd tanımır; əksinə, kosmik fəza elə tədqiq və istifadə olunmalıdır ki, başqa dövlətlərin kosmosda və Yerdə nə suveren hüquqları, nə də yurisdiksiyası pozulsun. Bundan ötrü beynəlxalq müqavilələr vasitəsi ilə müvafiq məhdudiyyətlər və qadağalar müəyyən edilir.

21.3.2. Təbii səma cismlərinin hüquqi rejimi

Təbii səma cismləri dedikdə, ilk növbədə, Ay başa düşülür. Başqa sözlə, təbii səma cismlərinə, hər şeydən əvvəl, Ay aiddir.

Ay və digər səma cismlərinin beynəlxalq-hüquqi rejiminə aid normalar, əsasən, Kosmosa dair 1967-ci il Müqaviləsində nəzərdə tutulmuşdur. Ay və digər səma cismlərinin statusuna aid bir sıra vacib əlavə göstəriş Ay haqqında Sazişdə (1979-cu il) müəyyən edilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, özlərinin hüquqi rejimi baxımından, kosmik fəza və Ay da daxil olmaqla, səma cismləri arasında elə də prinsipial fərq yoxdur. Belə ki, kosmos məkanı və göy cismlərinin hüquqi rejiminin elementlərinin əksəriyyəti eynidir. Təsadüfi deyildir ki, Kosmosa dair Müqavilədə «kosmos məkanı və Ay da daxil olmaqla, göy cismləri» terminindən istifadə edilir. Bu isə o deməkdir ki, kosmos məkanının və göy cismlərinin beynəlxalq-hüquqi rejiminə aid olan normalar eynidir.

Kosmik fəza və səma cismlərinin ümumi hüquqi vəziyyəti, hər şeydən əvvəl, bununla müəyyən edilir ki, kosmik fəzaya və səma cismlərinə hər hansı dövlətin suverenliyi şamil olunmur. Başqa sözlə, kosmik fəza kimi, səma cismlərinin də bu və ya digər dövlətin suverenlik hüququnun obyektı olmasına yol verilmir. Ay haqqında Sazişdə göstərilir ki, Ay səthi və ya onun təki hər hansı dövlətin, beynəlxalq təşkilatın, qeyri-höku-

mət qurumunun və ya istənilən fiziki şəxsin mülkiyyətində ola bilməz. Elmi tədqiqatlar həyata keçirilən zaman dövlətlərin hüququ vardır ki, Ayda və digər səma cismlərində mineral və digər maddələrin nümunələrini toplusınlar və oradan daşıyıb aparsınlar. Belə nümunələr onların toplanmasını təmin edən dövlətin sərəncamında qalır və tədqiqat olunmaq üçün başqa dövlətlərə verilə bilər. SSRİ-nin və ABŞ-ın praktikasında Ay suxurlarının Yerə gətirilməsinə rast gəlinir ki, sonradan həmin suxurlar elmi tədqiqatlar aparılması üçün bir sıra ölkənin laboratoriyalarına verilmişdir.

Ay və onun təbii resursları bəşəriyyətin ümumi sərvətidir. Buna görə də, Ayın təbii resurslarının tədqiq olunması beynəlxalq rejimlə müəyyən edilir.¹ Deyilənlər onu göstərir ki, həm Ay, həm də digər səma cismləri xüsusi rejimə malikdir.

Ayın səthində və ya təkində kosmik aparatlar, avadanlıqlar, qurğu və cihazlar, stansiyalar və tikililər yerləşdirilə bilər. Lakin bu, heç də mülkiyyət hüququnu əmələ gətirmir.

Qeyd etdiyimiz kimi, hüquqi rejim kontekstində kosmik fəza və təbii səma cismləri, demək olar ki, eynidir. Lakin, buna baxmayaraq, kosmik fəza təbii səma cismlərindən hüquqi cəhətdən nisbətən fərqlənir. Fərq bundan ibarətdir ki, kosmik fəza dinc məqsədlər üçün istifadə edilir. Doktrina, qeyd etdiyimiz kimi, belə bir prinsipdən çıxış edir ki, kosmik fəza qismən silahsızlaşdırılmalıdır – **qismən demilitarizasiya**. Təbii səma cismlərinə gəldikdə isə, qeyd etməliyik ki, onlar tam silahsızlaşdırılmalıdır – **tam demilitarizasiya**. Doktrina məhz təbii səma cismlərinin tam silahsızlaşdırılması prinsipindən çıxış edir. Bu prinsip ondan irəli gəlir ki, təbii səma cismləri, xüsusilə də, Ay yalnız dinc məqsədlər üçün istifadə oluna bilər. Səma cismlərinin yalnız dinc məqsədlər üçün istifadə edilməsi isə tam silahsızlaşdırma rejiminə (prinsipinə) uyğun gəlir. Ay haqqında Sazişdə (1979-cu il) göstərilir ki, Ay və digər səma cismləri yalnız dinc məqsədlər üçün istifadə edilməlidir. Bu səbəbdən Ayda və digər səma cismlərində nüvə və başqa növ

¹ Бирюков П.Н. Международное право. Учебное пособие. М., 2006, с.572.

kütləvi qırğın silahlarının yerləşdirilməsi, habelə hərbi baza yaradılması qadağan edilir; eyni zamanda, həm də istənilən tip silah sınağının keçirilməsinə və manevrlər edilməsinə yol verilmir. Lakin hərbi personaldan elmi tədqiqatlar və ya digər dinc məqsədlər üçün istifadə edilməsi mümkündür. Ay və digər səma cismlərinin dinc məqsədlər üçün tədqiq olunmasından ötrü müvafiq avadanlıq və vasitələrdən istifadə edilməsinə də həmçinin yol verilir; belə vasitə və avadanlıqlar məhz səma cismlərinin dinc məqsədlər üçün tədqiq olunmasından ötürüdür.

Ay haqqında Saziş (1979-cu il) Ayda qadağan edilmiş fəaliyyət növlərinin siyahısını tamamlayır (siyahıya əlavələr edir) və genişləndirir: 1) Ayətrafı orbitə və ya Aya digər uçuş trayektoriyasına (ərazisinə) və ya onun ətrafına nüvə və ya digər növ kütləvi qırğın silahı çıxarmaq; 2) belə silahın Ayın səthində və ya onun təkində yerləşdirilməsi və ondan istifadə edilməsi. Ayda həm də güc tətbiq etmək və ya güc tətbiq etməklə hədələmək kimi hərəkətə yol verilmir.

Səma cismlərinin tədqiqi və istifadəsi öz iqtisadi və ya elmi inkişafından asılı olmayaraq, bütün dövlətlərin mənafe, xeyri və maraqları üçün həyata keçirilir. Unutmaq olmaz ki, qeyd etdiyimiz kimi, Ay və onun təbii resursları bəşəriyyətin ümumi sərvətidir.

Ay haqqında Saziş (1979-cu il) Ayın tədqiqi və istifadəsi sahəsində bir sıra xüsusi müddəa nəzərdə tutur. Belə ki, saziş-iştirakçısı olan dövlətlər Ayın tədqiqi və istifadəsi ilə bağlı həyata keçirdikləri fəaliyyət barədə həm BMT-nin Baş Katibinə, həm ictimaiyyətə, həm də beynəlxalq elmi birliyə məlumat verməlidir. Dövlətlər Ayın tədqiqi və istifadəsi üçün öz kosmik obyektlərini Aya göndərmək və onları Ayın səthinə endirmək hüququna malikdirlər; onlar kosmik obyektlərin Aydan buraxılmasını da həyata keçirə bilərlər. Bunlardan əlavə, Ayın tədqiqi və istifadəsi üçün iştirakçı-dövlətlər öz personalını, kosmik aparatlarını, avadanlıq, qurğu və cihazlarını Ayın səthində və ya təkində istənilən mövqedə yerləşdirmək hüququna malikdirlər.

Səma cismlərinin tədqiqi və istifadəsi zamanı dövlətlər iki prinsipi rəhbər tutmalıdırlar; bunlardan biri əməkdaşlıq, digəri isə qarşılıqlı yardım prinsipidir. Onlar səma cismlərinin tədqiqi və istifadəsi ilə bağlı beynəlxalq mübahisələri dinc vasitələrin köməyi ilə həll etməlidir. Belə ki, dövlətlər beynəlxalq ixtilaf-ları beynəlxalq mübahisələrin dinc vasitələrlə həll edilməsi prinsipi əsasında tənzimləyirlər. Mübahisələri həll etmək üçün, ilk növdə, həm ikitərəfli, həm də çoxtərəfli əsaslarla məslə-hətləşmələr aparılmalıdır. Əgər məsləhətləşmələrin köməyi ilə mübahisə həll olunmazsa, onda maraqlı tərəf Ay haqqında Sa-zişə (1979-cu il) uyğun olaraq, digər dinc vasitələrdən istifadə edir.¹

21.3.3. Kosmik obyektlərin hüquqi rejimi

Kosmosun tədqiqi və istifadəsi, hər şeydən əvvəl, kosmik obyektlər vasitəsi ilə həyata keçirilir. Belə ki, kosmosa müəy-yən kosmik obyektlər buraxılır; məhz belə obyektlər vasitəsi ilə kosmos tədqiq olunur, həm də kosmosdan istifadə edilir. Bəs, kosmik obyektlər dedikdə nə başa düşülür?

Kosmik obyektlər dedikdə insan tərəfindən yaradılan və kosmosa buraxılan süni vasitələr (cismlər) başa düşülür. Belə vasitələrə, yəni kosmik obyektlərə aiddir: 1) Yerin süni peyk-ləri; 2) avtomatlaşdırılmış və idarə olunan raket və stansiyalar; 3) raket-daşıyıcılar; 4) kosmik gəmilər. Həmin vasitələrin (cismlərin) tərkib hissələri və çatdırma vasitələri də kosmik obyektlərə aiddir.

Beynəlxalq publik kosmos hüququ kosmik obyektlər kosmo-sa buraxıldığı və ya kosmosda qoyulduğu andan Yerə qayıtma müddətinədək olan dövr ərzində onların fəaliyyəti ilə bağlı münasibətləri tənzimləyir; o, həmçinin kosmik obyekt xarici dövlət ərazisində yerə endiyi halda dövlətlər arasında yaranan münasibətləri nizama salır. Kosmosa buraxılana qədər və kos-

¹ Международное право. Учебник / Под ред. К.К.Гасанова. М., 2008, с.236.

mik obyektin yerə enməsindən sonra onun fəaliyyəti beynəlxalq publik kosmos hüququ ilə deyil, hər bir dövlətin daxili (milli) hüququ ilə tənzimlənir.

Kosmik obyektlər kosmosa və ya təbii səma cismlərinə dair zəruri məlumatları toplamaq və onu vermək (ötürmək) məqsədilə buraxılır. Onların kosmosa və təbii səma cismlərinə uçuşu həmçinin istehsal prosesləri və yükdaşıma məqsədlərinə xidmət edir.

Kosmik obyektlər məxsus ola bilər: 1) bir və ya bir neçə dövlətə; 2) qeyri-hökumət təşkilatlarına; 3) hüquqi şəxslərə; 4) beynəlxalq hökumətlərarası təşkilatlara.

Yerətrafi orbitə və ya kosmosa buraxılan bütün kosmik obyektlər beynəlxalq və milli (dövlət) qeydiyyatla alınır. Qeydə alınma qaydaları **Kosmik fəzaya buraxılan obyektlərin qeydiyyatı haqqında Konvensiya** (1975-ci il) ilə müəyyən edilir. Həmin konvensiyaya uyğun olaraq, kosmosa buraxılan hər bir kosmik obyekt qeydiyyatla alınmalıdır ki, belə qeydiyyat konvensiya iştirakçısı olan dövlətlər üçün məcburidir. Belə ki, kosmosa buraxılan hər bir kosmik obyekt onu buraxan dövlətdə milli reyestrə daxil edilməklə qeydiyyatla alınır; bununla kosmik obyektin **dövlət qeydiyyatı** (milli qeydiyyat) həyata keçirilir. Kosmosa uçuşun vaxtı və yeri, habelə kosmosa buraxılan obyekt haqqında BMT-nin Baş Katibinə müvafiq məlumat verilir; o, kosmik obyektlərin reyestrini aparır və dövlətdən (söhbət kosmik obyektin kosmosa buraxan dövlətdən gedir) aldığı bütün məlumatları həmin reyestrə daxil edir. Bununla kosmosa buraxılan kosmik obyektin **beynəlxalq qeydiyyatı** həyata keçirilir. Lakin meteoroloji və geofiziki raketlər qeydiyyatla alınmır. Deməli, kosmik obyektlərin qeydiyyatı iki cür olur: 1) dövlət (milli) qeydiyyatı; beynəlxalq qeydiyyat. Milli qeydiyyat qaydasını dövlətin özü müəyyən edir və bu, məcburidir. Beynəlxalq qeydiyyat isə BMT-nin Baş Katibi tərəfindən həyata keçirilir.

Kosmik obyekt beynəlxalq qeydiyyatla alındıqda bu barədə müvafiq **qeydiyyat sənədi** verilir. Qeydiyyat sənədinin surəti BMT Baş Katibliyinin Kosmos Məkanı Məsələləri üzrə Şöbəsi

tərəfindən üzv-dövlətlərə göndərilir. Kosmik obyektlərin qeydiyyatata alınması bütün kosmik obyektlərin mərkəzləşdirilmiş uçotunu aparmaq və lazım gələrsə, onları eyniləşdirmək (identifikasiyaləşdirmək) məqsədinə xidmət edir.

Kosmik obyekt, adətən, bir dövlət tərəfindən kosmosa buraxılır. Kosmik obyektin kosmosa bir neçə dövlət tərəfindən də buraxılması mümkündür. Bu kimi hallarda həmin dövlətlər qabaqcadan müəyyən edirlər ki, kosmik obyekt hansı dövlət qeydiyyatata almalıdır. Məsələn, 1976-cı ildə SSRİ və Çexoslovakiya tərəfindən birlikdə orbitə buraxılan «Megion» peyki Çexoslovakiyada (peyk Çexoslovakiyada hazırlanmışdı) və onun adından BMT-də qeydə alınmışdır.

Beynəlxalq təşkilat tərəfindən kosmosa buraxılan kosmik obyektlərin qeydiyyatata alınmasına gəldikdə, qeyd etməliyik ki, kosmik obyektlər həm də beynəlxalq təşkilatlara, məsələn, Avropa Kosmos Agentliyinə məxsus ola bilər. Avropa Kosmos Agentliyinə məxsus olan və kosmosa buraxılan obyekt onun tapşırığı ilə Fransada qeydiyyatata alınır.

Kosmik obyektin dövlət qeydiyyatına alınması kimi akt əsasında müəyyən etmək mümkün olur ki, **kosmik obyekt hansı dövlətə məxsusdur**. Bu aktla həm də **yurisdiksiya məsələsi** həll olunur. Belə ki, kosmosda olan obyektə həmin obyekt qeydiyyatata alan dövlətin yurisdiksiyası şamil olunur. Başqa sözlə, kosmosda olarkən kosmik obyektə onu qeydiyyatata alan dövlət öz yurisdiksiyasını saxlayır, yəni itirmir. Dövlətin yurisdiksiyası həm də kosmik obyektin ekipajına (ekipaj üzvlərinin vətəndaşlığından asılı olmayaraq) şamil edilir. Qeydiyyatata alan dövlət kosmosda olan **kosmik obyektə nəzarət etməyi** saxlayır və itirmir. Başqa sözlə, kosmosda olan obyektə nəzarəti onu qeydiyyatata alan dövlət həyata keçirir. Ay haqqında Sazişdə (1979-cu il) nəzərdə tutulur ki, dövlətin yurisdiksiya və nəzarəti nəinki personal və kosmik aparatlara, həmçinin səma cislərində olan avadanlıq, qurğu, cihaz və stansiyalara şamil olunur.

Səma cismlərində olan kosmik obyektlər (stansiya, qurğu və kosmik gəmilər) Kosmosa dair 1967-ci il Müqaviləsinin iştirak-

çısı olan dövlətlərin nümayəndələri üçün açıqdır. Zəruri olan bu və ya digər məsələ qarşılıqlı olma prinsipi əsasında həll edilir.

Kosmik obyekt, adətən, qeydiyyatla alındığı dövlət tərəfindən kosmosa buraxılır. Başqa sözlə, kosmik obyektin kosmosa uçuşunu, bir qayda olaraq, kosmik obyekt qeydə alan dövlət həyata keçirir. Bununla yanaşı, müəyyən bir dövlətə məxsus olan və dövlətdə qeydə alınan kosmik obyekt başqa dövlət ərazisindən (və ya qurğudan) kosmosa buraxıla bilər (məsələn, Rusiya Federasiyasının öz peyklərini Qazaxıstan Respublikası ərazisindən kosmosa buraxması).

21.3.4. Kosmonavtların hüquqi statusu

Kosmik obyektin (məsələn, kosmik gəminin) kosmosa uçuşu bu və ya digər şəxs tərəfindən həyata keçirilir. Belə şəxslər beynəlxalq publik kosmos hüququnda «**kosmonavt**» adlanır. Kosmonavt kosmosa uçuşu həyata keçirən və kosmik obyektin içərisində (səma cismlərində) olan şəxsdir. Kosmosa uçuşu həyata keçirən və kosmik obyektin içərisində (səma cismlərində) olan şəxs beynəlxalq publik kosmos hüququnda müxtəlif adlarla ifadə edilir: məsələn, «ekipaj», «beynəlxalq ekipaj», «nümayəndələr», «personal», «heyət», «kosmik obyektin bortunda olan şəxs», «pilot» (kosmik gəminin sürücüsü) və s. Hansı adla çağrılmasından asılı olmayaraq, belə şəxslər hüquqi cəhətdən eyni statusa malik olub, kosmonavt kimi tanınırlar. Başqa sözlə, onların hamısı kosmonavt statusuna malikdirlər. Kosmosa dair 1967-ci il Müqaviləsi kosmonavtlara insanların kosmosa göndərdiyi nümayəndələr kimi baxır. Kosmonavt hərbi və mülki şəxs, öz ölkəsinin və xarici dövlətin vətəndaşı ola bilər; onlar, adətən, kosmik obyekt **komandir** (kosmik obyektin komandiri) kimi idarə edirlər. Bununla yanaşı, kosmonavtlar kosmik obyekt **bort-mühəndis** kimi də idarə edə bilərlər. Kosmosa uçan tədqiqatçı və turist də kosmonavt kimi tanınır.¹ Söhbət kosmo-

¹ Международное право. Учебник / Отв.ред. Г.М.Мелков. М., 2011, с. 519.

navt-tədqiqatçıdan və kosmonavt-turistdən gedir; xüsusilə də, kosmos turizmi barədə ayrıca danışmaq lazımdır. Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, son zamanlar kosmos turizminin inkişafı geniş xarakter almaqdadır. Kosmos turizminin mahiyyəti isə ayrı-ayrı şəxslərin turist kimi kosmosa səyahət etməsidir. Belə şəxslər kosmosa uçan kosmik gəminin sərnəşinləridir. Kosmik gəminin sərnəşinləri (kosmosa turist kimi uçan şəxslər) kosmik gəmidə öz hesabına kosmosa uçan turistlərdir.

Kosmonavt **kosmik ekipajın** üzvüdür. Belə ki, kosmik ekipajın tərkibinə müxtəlif şəxslər daxil olur. Məsələn, Rusiya Federasiyasında kosmik ekipajın tərkibinə daxildir: kosmik gəminin komandiri, bort-mühəndis, kosmonavt-tədqiqatçı, kosmonavt-turist. ABŞ-da kosmik ekipajın üzvləri komandir, pilot, uçuş proqramı üzrə bir və ya bir neçə mütəxəssis və turistdən ibarətdir. Bütün kosmik ekipaj üzvləri kosmonavt statusu ilə təmin edilmişdir. Beynəlxalq publik kosmos hüququ kosmonavta insanların kosmosa göndərdiyi nümayəndə (elçi) kimi baxması səbəbindən o, hər hansı milli statusa malik deyil. Belə ki, beynəlxalq publik kosmos hüququ kosmonavtlar üçün ayrıca **xüsusi rejim** müəyyən edir.

Kosmosa dair 1967-ci il Müqaviləsində göstərilir ki, qəza, bədbəxt hadisə və ya başqa dövlətin ərazisində və yaxud açıq dənizdə məcburi yerənmə kimi hallarda iştirakçı-dövlətlər kosmonavtlara hərtərəfli kömək etməlidir. Məcburi olaraq yerə enən kosmonavtların, xüsusilə də, təhlükəsizliyi təmin olunmalıdır. Dövlət öz ərazisində yerə enən kosmik gəminin ekipajının xilasını üçün lazım olan bütün zəruri tədbirləri görməlidir ki, bu, onun üzərinə düşən vəzifələrdən biri sayılır. Belə ekipaj dərhal kosmik gəminin qeydiyyata alındığı dövlətə qaytarılmalıdır. Bu kimi məsələlər Kosmonavtların xilas edilməsi haqqında Sazişlə (1968-ci il) tənzimlənir. Sözügedən sazişdə göstərilir ki, əgər kosmik gəminin qeydiyyata alındığı dövlət müraciət edərsə, kosmik gəmi və onun tərkib hissələri bu dövlətə qaytarılır; kosmik gəminin və onun tərkib hissələrinin qaytarılması həmin dövlətin hesabına həyata keçirilir.

Kosmosa dair Müqavilə (1967-ci il) iştirakçısı olan dövlətin kosmonavtı kosmosda və ya səma cismlərində olarkən başqa dövlətlərin kosmonavtlarına kömək etməlidir. Ay haqqında Sazişdə (1979-cu il) göstərilir ki, Ayda fəlakətlə (bədbəxt hadisə ilə) üzləşən şəxslər saziş-iştirakçısı olan dövlətlərin stansiyalarında, qurğularında, tikililərində, aparatlarında və s. yerlərdə sığınma, yəni onlardan istifadə edə bilərlər.

Kosmik ekipaja ekipaj üzvlərinin vətəndaşlığından asılı olmayaraq, kosmik gəminin qeydiyyatı alındığı dövlətin yurisdiksiyası şamil olunur. Hətta həmin dövlətin milli hüququ ilə kosmik gəmi komandiri xüsusi hakimiyyət səlahiyyət və hüquqları ilə təmin edilə bilər. Kosmik gəmi komandirinə xüsusi hakimiyyət statusunun verilməsi isə aşağıdakı məqsədlərə xidmət edir:¹ 1) uçuş tapşırığını yerinə yetirmək; 2) personalın (heyətin) təhlükəsizliyini təmin etmək; 3) kosmik gəmidə intizam və qaydalara əməl olunmasını təmin etmək. Verilmiş səlahiyyət və hüquqlar öz həcminə görə mülki hava gəmisi, ticarət gəmisi və hərbi hava gəmisi komandirlərinin malik olduqları səlahiyyət və hüquqlardan az olmamalıdır.

Bəzən, kosmik ekspedisiyanı **beynəlxalq ekipaj** yerinə yetirir. Beynəlxalq ekipajın üzvləri isə ayrı-ayrı müxtəlif dövlətlərin vətəndaşlarından ibarətdir. Beynəlxalq ekipaj kosmosda olanda onun üzvlərinə vətəndaşlıq məsələsindən asılı olmayaraq, kosmik gəminin qeydiyyatı alındığı dövlətin yurisdiksiyası şamil olunur. Məhz həmin dövlət tərəfindən beynəlxalq ekipaja nəzarət həyata keçirilir.

21.3.5. Kosmosda həyata keçirilən fəaliyyətə görə beynəlxalq məsuliyyət

Kosmos məkanında həyata keçirilən fəaliyyətə (kosmik fəaliyyətə) görə beynəlxalq publik kosmos hüququ müvafiq məsu-

¹ Международное право. Учебник / Под ред. К.К.Гасанова. М., 2008, с. 245.

liyyət nəzərdə tutur. Beynəlxalq publik kosmos hüququ həm də bu məsələyə, yəni məsuliyyət məsələsinə xüsusi diqqət yetirir. Sözügedən məsələ Kosmosa dair Müqavilə (1967-ci il), Kosmik obyektlərin vurduğu zərərə görə beynəlxalq məsuliyyət haqqında Konvensiya (1972-ci il) və digər beynəlxalq-hüquqi sənədlərlə tənzimlənir. Bu sənədlərə uyğun olaraq, **dövlət kosmik fəaliyyətə görə beynəlxalq məsuliyyət** daşıyır. Nəzərdən qaçıрмаq olmaz ki, kosmik fəaliyyətə görə dövlət əsas məsuliyyət subyekti hesab edilir.

Kosmik fəaliyyət, adətən, dövlət orqanı (hökumət orqanı) tərəfindən həyata keçirilir. Bu fəaliyyət növü ilə həm də qeyri-hökumət təşkilatları məşğul ola bilərlər ki, onlar belə fəaliyyəti müvafiq dövlətin icazəsi ilə və nəzarəti altında həyata keçirirlər. Bunlardan əlavə, kosmik fəaliyyət ilə həmçinin dövlətin vətəndaşları (fiziki şəxslər) və milli hüquqi şəxsləri də məşğul olurlar. Kosmik fəaliyyətin hansı qurum və şəxs (dövlət orqanı, qeyri-hökumət təşkilatı və s.) tərəfindən həyata keçirilməsindən asılı olmayaraq, həmin fəaliyyətə görə dövlət beynəlxalq məsuliyyət daşıyır. Təsadüfi deyildir ki, Kosmosa dair Müqavilə (1967-ci il) belə bir ümumi qayda müəyyənləşdirir: hökumət, vətəndaş, hüquqi şəxs və s. tərəfindən həyata keçirilməsindən asılı olmayaraq, bütün milli fəaliyyətə görə məsuliyyət dövlətin üzərinə düşür. Dövlət bu fəaliyyətin beynəlxalq publik hüquqa uyğun həyata keçirilməsini təmin etməlidir.

Kosmik fəaliyyətə görə beynəlxalq məsuliyyətin əsası vurulan **zərərdir**. Əgər kosmik fəaliyyət nəticəsində zərər vurulmamışdırsa, onda məsuliyyətdən söhbət gedə bilməz.

Müəyyən hallarda zərər bu və ya digər dövlətə məxsus olan kosmik obyekt tərəfindən vurulur. Kosmik obyektlər tərəfindən vurulan zərərə görə məsuliyyət məsələlərini tənzimləmək üçün yuxarıda adıçəkilən ayrıca konvensiya (1972-ci il) qəbul edilmişdir. Həmin konvensiya kosmik obyektlərin vurduğu zərərə görə məsuliyyət nəzərdə tutur. Onun 2-ci maddəsində göstərilir ki, öz kosmik obyektini kosmosa buraxan dövlət həmin obyektin Yer səthində şəxslərə (və ya əmlaka) və yaxud uçan ha-

va gəmisinə vurduğu zərərə görə **mütləq məsuliyyət**, yəni təqsirdən asılı olmayan məsuliyyət daşıyır.¹ Belə ki, dövlət təqsiri olub-olmamasından asılı olmayaraq, vurulmuş zərərin əvəzini ödəməlidir. Əgər zərər Yer səthindən kənarda, yəni kosmosda başqa dövlətin kosmik obyektinə, kosmik obyektin içərisində olan şəxslərə və ya əmlaka vurularsa, kosmik obyektə kosmosa buraxan dövlət yalnız öz təqsiri (və ya dövlətin cavabdeh olduğu şəxslərin təqsiri) olduqda məsuliyyət daşıyır.

Əgər kosmik obyekt kosmosa iki və ya daha artıq dövlət tərəfindən buraxılsa, onlar vurulmuş istənilən zərərə görə **birgə məsuliyyət** daşıyırlar; həm də vurulmuş zərərin əvəzini ödəyən (zərərə görə kompensasiya ödəyən) dövlət qalan dövlətlərə reqres tələb irəli sürə bilər.

Zərər kosmik obyektə kosmosa buraxan dövlətin vətəndaşlarına, habelə buraxılma əməliyyatında iştirak edən əcnəbilərə vurula bilər. Sözügedən konvensiya belə məsuliyyət hallarına şamil olunmur. Həmin şəxslərə vurulmuş zərərə görə məsuliyyət məsələsi kosmik obyektə kosmosa buraxan dövlətin milli qanunvericiliyi ilə həll edilir.²

Zərər beynəlxalq dövlətlərarası təşkilatların kosmik fəaliyyəti nəticəsində də vurula bilər. Belə ki, beynəlxalq təşkilatların da kosmik fəaliyyət ilə məşğul olmaq hüququ vardır. Əgər beynəlxalq təşkilatların kosmik fəaliyyəti nəticəsində zərər vurularsa, belə zərərə görə üzv-dövlətlər birgə məsuliyyət (solidar məsuliyyət) daşıyırlar.

Kosmik fəaliyyət nəticəsində beynəlxalq təşkilatların özünə zərər vurula bilər. Bu kimi hallarda zərərin əvəzini almaq üçün beynəlxalq təşkilat iddia verir; onun adından iddia üzv-dövlətlərdən biri tərəfindən irəli sürülür.

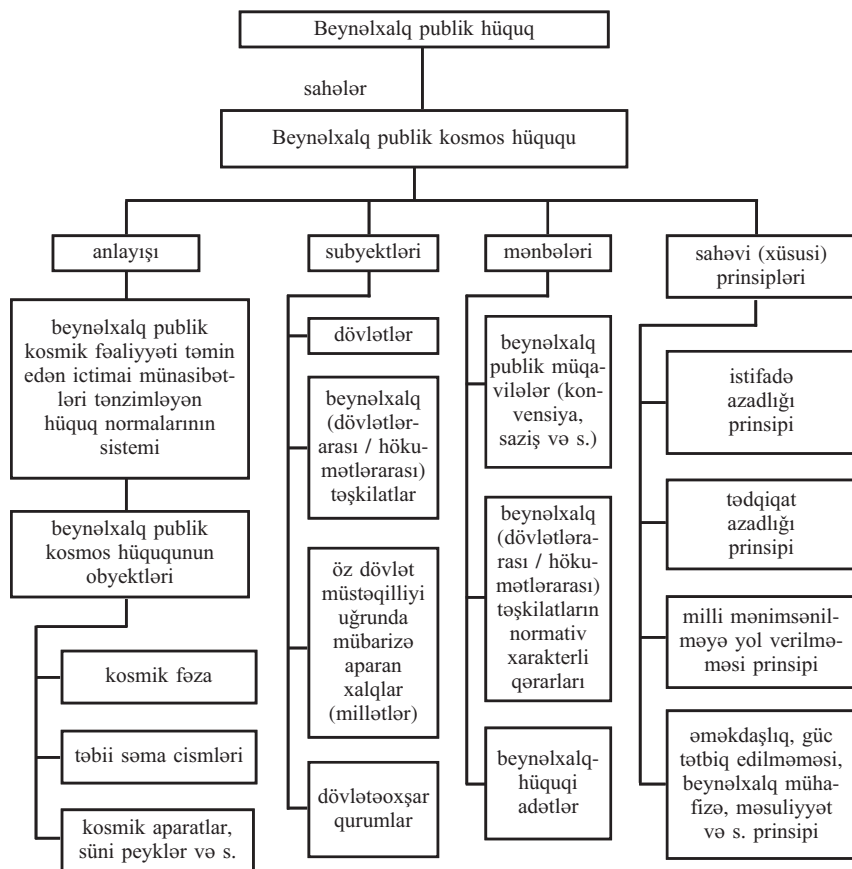
¹ Международное право. Учебник / Отв.ред. Г.В.Игнатенко, О.И.Тиунов. М., 2005, с.199; Əliyev E.Ə. Beynəlxalq nəqliyyat hüququ. Dərslik. Bakı, 2013, s.72.

² Лукашук И.И. Международное право. Особенная часть. Учебник. М., 1998, с.152.

Zərərə görə kompensasiya haqqında **pretenziya** verilməlidir; pretenziyanı fiziki və ya hüquqi şəxslərinə zərər vurulmuş dövlət irəli sürür. Pretenziya öz kosmik obyektini kosmosa buraxan dövlətə (zərər vuran dövlətə) qarşı verilir; bu zaman diplomatik kanallardan istifadə olunur. Başqa sözlə, vurulmuş zərərə görə kompensasiya haqqında pretenziya diplomatik kanallarla verilir. Bəzən, dövlətlər arasında diplomatik münasibət olmur; bu kimi hallarda pretenziya BMT-nin Baş Katibi və ya üçüncü dövlət vasitəsi ilə verilir.

Əgər danışıqlar vasitəsilə pretenziya tənzimlənməzsə, onda maraqlı tərəflərdən birinin tələbi ilə pretenziyaya baxmaq üçün **komissiya** yaradılır. Əgər qabaqcadan razılıq əldə olunarsa, komissiyanın qəbul etdiyi qərar əsaslı olub, qəti xarakter daşıyır və bu səbəbdən tərəflər üçün məcburi qüvvəyə malikdir; digər hallarda isə komissiya tövsiyə xarakterli qərar qəbul edir.

XXI FƏSİL ÜZRƏ ƏYANİ SXEM

XXI FƏSİL ÜZRƏ TÖVSIYƏ EDİLƏN ƏLAVƏ ƏDƏBİYYAT

1. Beynəlxalq hüquq. Azərbaycan dilində / Məsul redaktor və tərcüməçi – R.F.Məmmədov. Bakı, 2002 (XXI fəsil).
2. Hüseynov L.H. Beynəlxalq hüquq. Dərslik. Bakı, 2008 (XXI fəsil).
3. Международное космическое право. Учебник /Отв.ред. Г.П.Жуков, Ю.М.Колосов. М., 1999, 360 с.
4. Тимченко Л.Д. Международное право. Учебник. Харьков, 2004 (глава 15).
5. Шумилов В.М.Международное право.Учебник.М.,2008 (тема 8).

XXII FƏSİL.

BEYNƏLXALQ PUBLİK EKOLOGİYA HÜQUQU

22.1. Beynəlxalq publik ekologiya hüququ beynəlxalq publik hüququn müstəqil sahələrindən biri kimi

22.1.1. Beynəlxalq publik ekologiya hüququ anlayışı

Ekoloji münasibətlər, adətən, dövlətdaxili sferada əmələ gəlir. Bu münasibətlər dövlətdaxili münasibət növlərindən biridir və milli ekoloji münasibətlər anlayışı ilə əhatə olunur.¹ Belə münasibətlər ekologiya hüququ ilə tənzimlənir ki, bu, dövlətlərin milli hüquq sistemində aid olan müstəqil hüquq sahələrindən biridir.

Qeyd etməliyik ki, ekoloji münasibətlər ətraf mühitin mühafizəsi və təbiətdən istifadə sahəsində əmələ gələn münasibətlərdir. Belə münasibətlər isə, təkcə dövlət daxilində deyil, həm də beynəlxalq publik hüquq subyektləri arasında yaranır. Beynəlxalq sferada əmələ gələn belə münasibətlərə beynəlxalq ekoloji münasibətlər deyilir və onlar beynəlxalq publik ekologiya hüququ ilə tənzimlənir. Bəs, beynəlxalq publik ekologiya hüququ dedikdə nə başa düşülür?

Beynəlxalq publik hüquq subyektləri arasında münasibətlər təkcə iqtisadi, xarici əlaqələr, hava, dəniz, kosmosdan istifadə və s. sahələrdə əmələ gəlmir; onların arasında həm də ətraf mühitin mühafizəsi və təbiətdən (təbii resurslardan) rəşional istifadə sahəsində müəyyən münasibətlər əmələ gəlir. Bu sahədə beynəlxalq publik hüquq subyektləri arasında yaranan münasibətlər, təbii ki, müvafiq hüquq normaları vasitəsi ilə tənzimlənir. Məhz belə normaların sistemi beynəlxalq publik ekologiya hüququ adlanır.

¹ *Ekologiya probleminə dair ətraflı bax: Hüseynov S.Y., Səriyev R.M. Ekologiyanın fəlsəfi və hüquqi məsələləri. Bakı, 2007, 216 s.*

Beynəlxalq publik ekologiya hüququ dedikdə ətraf mühitin mühafizəsi və təbii ehtiyatlardan istifadə olunması ilə bağlı beynəlxalq publik hüquq subyektləri arasında yaranan münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarının sistemi başa düşülür. Bu normalar vasitəsi ilə həyata keçirilən beynəlxalq-hüquqi tənzimətmə iki əsas məsələyə yönəlmişdir: həmin məsələlərdən biri ətraf mühitin çirklənməsinin qarşısının alınmasından, digəri isə təbii resurslardan rəşional istifadəni təmin etməkdən ibarətdir.

Ətraf mühitin mühafizəsi və təbii resurslardan rəşional istifadə sahəsində beynəlxalq-hüquqi tənzimətmə həm də beynəlxalq ekoloji əməkdaşlığın həyata keçirilməsinə yönəlmişdir. Belə əməkdaşlıq olmadan ətraf mühitin mühafizəsi və təbii resurslardan rəşional istifadə qeyri-mümkündür.

Müasir beynəlxalq publik hüquq elmində (doktrinada) «ekologiya» terminindən istifadə daha geniş xarakter almaqdadır. Bu isə, təsadüfi xarakter daşımır. Belə ki, ekologiyaanın beynəlxalq-hüquqi mühafizəsi məsələsi müasir dövrün qlobal problemləri sırasına daxildir. İnsan fəaliyyəti nəticəsində ətraf mühitə və təbiətə olan təsirlər ekoloji böhranın yaranmasına səbəb olur ki, belə böhran təkcə ayrı-ayrı ölkələrin deyil, dünya birliyinə daxil olan bütün dövlətlərin maraqlarına toxunur. Ekoloji böhrandan çıxmaq isə ekoloji təhlükəsizliyə nail olunmasını zəruri edir. Ekoloji təhlükəsizlik XX əsrin axırlarında ümumi təhlükəsizlik sisteminin komponentlərindən biri kimi tanınmağa başlamışdır.¹ Bu məsələ öz ifadəsini Ətraf mühit və inkişaf üzrə Ümumdünya Komissiyasının «Bizim ümumi gələcəyimiz» adlı məruzəsində (1987-ci il) tapmışdır.

Ekoloji təhlükəsizliyi beynəlxalq səviyyədə təmin etməkdən ötrü dövlətlər arasında müvafiq əməkdaşlıq həyata keçirilməlidir. Belə əməkdaşlıq həm də onun üçündür ki, beynəlxalq aləmdə ekoloji hüquq qaydaları formalaşsın və möhkəmlənsin.

¹ Məhərrəmov A.A. Ekoloji təhlükəsizlik sferasında beynəlxalq mexanizmlər. Bakı, 2009, s.11.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, ekologiya (yunanca «oikos» – ev, yaşayış yeri) canlı orqanizmlər və onların birliklərinin öz aralarında və onlarla ətraf mühit arasında münasibətlər haqqında elmdir. Elmi termin kimi «ekologiya» anlayışını ilk dəfə 1866-cı ildə alman alimi E.Nekkel işlətmişdir.¹

22.1.2. Beynəlxalq publik ekologiya hüququnun nizamasalma predmeti

Beynəlxalq publik ekologiya hüququ müasir beynəlxalq publik hüquq sisteminin **xüsusi hissəsinə** aid olan müstəqil hüquq sahələrindən biridir. Bu məsələ barədə beynəlxalq publik hüquq üzrə mütəxəssis alimlərin mövqeləri üst-üstə düşür. Düzdür, bəzi müəlliflər beynəlxalq publik hüququn sözügedən sahəsini ifadə etmək üçün «beynəlxalq ekologiya hüququ» deyil, «beynəlxalq ətraf mühiti mühafizə hüququ»² və ya «beynəlxalq ətraf mühit hüququ»³ termini işlədirlər; elə müəllifə də rast gəlirik ki, o, beynəlxalq publik hüququn bu sahəsini «beynəlxalq təbiətdən istifadə hüququ» adlandırır;⁴ «ətraf mühitin beynəlxalq-hüquqi müdafiəsi» terminindən istifadə edən müəlliflərə də təsadüf olunur.⁵

Alimlərin böyük əksəriyyəti «beynəlxalq ekologiya hüququ» termininin işlədilməsinə üstünlük verir. Belə ki, «ekologiya» beynəlxalq elmi dövriyyəyə məlum olan termindir. Digər tərəfdən, «beynəlxalq ətraf mühiti mühafizə hüququ» terminindən

¹ *Bu barədə bax:* Allahverdiyev S.S. Konstitusiya və hüququn əsasları. Dərslik. 7-ci nəşr. Bakı, 2012, s. 310.

² *Məsələn, bax:* Бирюков П.Н. Международное право. Учебное пособие. М., 2006, с.596; Международное право. Учебник / Отв.ред. А.А.Ковалев, С.В.Черниченко. М., 2008, с.521 və s.

³ Международное право. Учебник / Отв. ред. Г.В.Игнатенко, О.И.Тиунов. М., 2010, с.677.

⁴ Международное право. Учебник / Отв. ред. А.Н.Вылегжанин. М., 2009, с.583.

⁵ Международное право. Учебник / Отв. ред. Ю.М.Колосов, Э.С.Кривчикова. М., 2000, 597.

aydın olur ki, beynəlxalq publik hüququn sözügedən sahəsi yalnız ətraf mühitin mühafizəsi sferasında yaranan münasibətləri tənzimləyir. Lakin, unutmaz ki, beynəlxalq publik hüququn həmin sahəsinin nizamasalma predmeti bu münasibətlərlə məhdudlaşmır; çünki onun nizamasalma predmetinə digər münasibətlər də daxildir. Belə ki, **ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı yaranan münasibətlər** beynəlxalq publik ekologiya hüququnun nizamasalma predmetinin əsas komponentlərindən biridir; onun nizamasalma predmetinin digər əsas komponenti isə **təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə sahəsində yaranan münasibətlər** sayılır. Bunlar beynəlxalq publik ekologiya hüququnun nizamasalma predmetinə daxil olan **ənənəvi ekoloji münasibətlərdir**.

Müasir dövrdə beynəlxalq publik ekologiya hüququnun nizamasalma predmetini təşkil edən ənənəvi ekoloji münasibətlərə daha iki yeni növ ictimai münasibətlər əlavə olunmuşdur. Həmin növlərdən biri **ekoloji təhlükəsizliyin təmin olunması ilə bağlı yaranan münasibətlərdir**.

Ekoloji təhlükəsizlik ekoloji çirklənmə təhlükəsindən, ekoloji qəzalardan azad olmaq və müdafiə edilmək vəziyyəti, ekoloji baxımdan, sağlamlıq üçün təhlükəsiz şəraitdə yaşamaq imkanındır.

İkinci növ yeni münasibət isə **ekoloji insan hüquqlarına əməl olunmasının təmin edilməsi ilə əlaqədar yaranan münasibətlərdir**. Ekoloji insan hüquqları dedikdə vətəndaşlığından asılı olmayaraq, bütün insanların ekologiya sahəsində malik olduqları hüquqlar başa düşülür (məsələn, sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ, ekologiya vurduğu zərərin əvəzini almaq hüququ və s.). Bu hüquq insan hüquqları (mülki, siyasi, sosial, iqtisadi və mədəni sahələrdə insan hüquqları) növlərindən biridir.

Deyilənlər onu göstərir ki, müasir dövrdə beynəlxalq publik ekologiya hüququnun nizamasalma predmetini təşkil edən beynəlxalq ekoloji münasibətlər qeyd etdiyimiz yeni iki ictimai münasibət növünün hesabına xeyli genişlənmişdir. Bu da, öz

növbəsində, belə fikir söyləməyə əsas verir ki, beynəlxalq publik ekologiya hüququ müasir beynəlxalq publik hüququn ən dinamik inkişaf edən sahələrindən biridir.¹

XX əsrin axırlarında qlobal ekoloji problemlərin kəskin xarakter alması beynəlxalq publik ekologiya hüququnun intensiv inkişaf edən sahələrdən biri kimi tanınmasına səbəb olmuşdur.² Belə ki, üç amil nəticəsində qlobal ekoloji problemlər yaranmışdır: birinci, təbii resursların azalaraq tükənməsi; ikinci, ətraf mühitin çirklənməsi; üçüncü, ekoloji sistemin tənəzzülə uğraması, pisləşməsi.

Müasir beynəlxalq publik hüququn müstəqil sahəsi kimi beynəlxalq publik ekologiya hüququ son dövrlərdə formalaşmışdır; onun təşəkkül tapması, demək olar ki, ötən əsrin 70–80-ci illərinə təsadüf edir. Odur ki, beynəlxalq publik ekologiya hüququ müasir beynəlxalq hüququn yeni, necə deyirlər, «cavan» sahələrindən biri sayılır. Beynəlxalq publik hüququn bu sahəsinin yaranması elmi-texniki inqilabla və onun ətraf mühitə zərərli təsir göstərməsi ilə izah edilir.³

22.2. Beynəlxalq publik ekologiya hüququnun subyektləri, sahəvi prinsipləri və mənbələri

22.2.1. Beynəlxalq publik ekologiya hüququnun subyektləri

Beynəlxalq ekoloji münasibətlərin potensial (mümkün) iştirakçıları **beynəlxalq publik ekologiya hüququnun subyektləri** adlanır; bu münasibətlər ekologiya sahəsində beynəlxalq publik hüquq subyektləri arasında əmələ gəlir. Belə ki, beynəlxalq publik ekologiya hüququ beynəlxalq publik hüquq subyektləri

¹ Международное право. Учебник / Под общ. ред. А.Я.Капустина. М., 2008, с. 471.

² Международное право. Учебник / Отв. ред. Ю.М.Колосов, Э.С.Кривичкова. М., 2000, с. 598.

³ Тимченко Л.Д. Международное право. Учебник. Харьков, 2004, с. 387.

arasında yaranan beynəlxalq ekoloji münasibətləri tənzimləyən hüquq sahəsidir.¹

Beynəlxalq ekoloji münasibətlər beynəlxalq publik hüquq subyektləri arasında əmələ gəldiyinə görə,² bu münasibətlərdə beynəlxalq publik ekologiya hüququnun subyektini kimi yalnız beynəlxalq publik hüquq subyektləri iştirak edir. Axı, beynəlxalq publik ekologiya hüququ beynəlxalq publik hüququn müstəqil sahəsidir. Xatırladaq ki, beynəlxalq publik hüququn subyektləri dövlətlərdən, dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatlardan, dövlətəoxşar qurumlardan və öz dövlət müstəqilliyi uğrunda mübarizə aparan xalqlardan (millətlərdən) ibarətdir; onlar, eyni zamanda, həm də beynəlxalq publik ekologiya hüququnun **subyekt tərkibi** sayılır.

Beynəlxalq publik ekologiya hüququnun subyekt tərkibi, ilk növbədə, **dövlətlərdən** ibarətdir. Dövlətlər beynəlxalq publik ekologiya hüququnun əsas subyektini sayılır. Bu onunla izah olunur ki, ətraf mühitin mühafizəsi və təbii resurslardan istifadə sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq, əsasən, dövlətlər tərəfindən həyata keçirilir. Buna görə də, dövlətlər beynəlxalq əməkdaşlığın əsas iştirakçıları kimi tanınır. Digər tərəfdən, ətraf mühitin beynəlxalq səviyyədə mühafizəsinə görə əsas məsuliyyət dövlətlərin üzərinə düşür; bunlardan əlavə, dövlət öz təbii resursları üzərində suverenlik hüququna malikdir.

Beynəlxalq publik ekologiya hüququnun subyekt tərkibinə həm də **beynəlxalq dövlətlərarası təşkilatlar** aiddir. Söhbət ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində fəaliyyət göstərən beynəlxalq təşkilatlardan gedir. Bu təşkilatlar ekoloji problemlərlə məşğul olur, beynəlxalq ekoloji əməkdaşlıqda iştirak edirlər.

Beynəlxalq publik hüququn digər subyektləri də beynəlxalq publik ekologiya hüququnun subyektini hesab olunur. Söhbət **dövlətəoxşar qurumlardan** və **öz dövlət müstəqilliyi uğrun-**

¹ Международное право. Учебник / Отв. ред. В.И.Кузнецов, Б.Р.Тузмухамедов. М., 2007, с.739.

² Международное право. Учебник / Под ред. К.К.Гасанова. М., 2008, с. 361.

da mübarizə aparan xalqlardan (millətlərdən) gedir. Onların, prinsip etibarı ilə, beynəlxalq publik ekologiya hüququnun subyekti olması mümkündür.

Hüquq ədəbiyyatı səhifələrində bəzi müəlliflər tərəfindən göstərilir ki, beynəlxalq publik ekologiya hüququ insanın ətraf mühitlə (təbiətlə) qarşılıqlı münasibətlərini tənzimləyir; beynəlxalq ekoloji münasibətlər insanın ətraf mühitlə qarşılıqlı əlaqələri sahəsində yaranan münasibətlərdir. Həmin müəlliflər bunlara əsaslanaraq, belə bir fikir söyləyirlər ki, ətraf mühit (təbiət) beynəlxalq publik ekologiya hüququnun subyektidir.¹ Lakin belə mövqe həqiqətdən çox uzaqdır. Məsələn burasındadır ki, yalnız insan kateqoriyasından olan şəxslər və onların kollektivləri (birlikləri) hüququn subyekti ola bilərlər. Ətraf mühit (təbiət) isə nə insanlar, nə də onların kollektivləri (birlikləri) sırasına aid edilir; həm də o, subyektiv xarakterə malik deyil, obyektiv gerçəkliyi əks etdirir. Buna görə də, ətraf mühiti (təbiəti) nəinki beynəlxalq publik ekologiya hüququnun, ümumiyyətlə, hüququn subyekti hesab etmək qeyri-mümkündür; ətraf mühit (təbiət) yalnız hüquqi tənzimləmənin obyektinə ola bilər.

22.2.2. Beynəlxalq publik ekologiya hüququnun sahəvi (xüsusi) prinsipləri

Beynəlxalq publik hüququn müstəqil sahələrindən biri kimi beynəlxalq publik ekologiya hüququnun tanınmasında və formalaşmasında onun sahəvi (xüsusi) prinsipləri böyük rol oynayır. Belə ki, bu prinsiplər beynəlxalq publik ekologiya hüququnun müstəqil hüquq sahəsi hesab edilməsini şərtləndirən meyarlardan biridir.

Beynəlxalq publik ekologiya hüququnun **sahəvi (xüsusi) prinsipləri** dedikdə onun məzmununu müəyyənləşdirən və

¹ Международное право. Учебник / Отв. ред. В.И.Кузнецов, Б.П.Тузмухамедов. М., 2007, с.741.

beynəlxalq ekoloji münasibətləri hüquqi tənzimləmənin əsası sayılan normativ xarakterli ideyalar başa düşülür. Bu prinsiplər ekologiya sahəsində bağlanmış beynəlxalq müqavilələrdə ya birbaşa formulə edilir, ya da onların mahiyyətindən irəli gəlir.

Müasir beynəlxalq publik hüquq elmində beynəlxalq publik ekologiya hüququnun bir neçə sahəvi (xüsusi) prinsipi göstərilir. Bu prinsiplərin sayı barədə alimlərin fikirləri üst-üstə düşmür, onların mövqeləri bir-birindən fərqlənir. Bu, onunla izah edilir ki, indiyə kimi ekologiya sahəsində vahid universal kodifikasiya olunmuş (sistəmləşdirilmiş) hər hansı beynəlxalq-hüquqi akt qəbul edilməmişdir.

Ətraf mühitin mühafizəsi beynəlxalq publik ekologiya hüququnun sahəvi (xüsusi) prinsiplərindən biridir. Bu prinsipə görə, dünya birliyinin üzvü olan dövlətlər birlikdə və ayrılıqda ətraf mühiti qorunmalıdır. Həmin prinsip öz əksini bəzi ayrı-ayrı beynəlxalq-hüquqi sənədlərdə tapmışdır ki, onlara aşağıdakılar aiddir: Prinsiplərə dair Stokholm Bəyannaməsi (1972-ci il), ATƏM-in Helsinki Yekun Aktı (1975-ci il), Dəniz hüququna dair BMT Konvensiyası (1982-ci il), Prinsiplərə dair Rio-de-Janeyro Bəyannaməsi (1992-ci il) və s.

Ətraf mühit indiki və gələcək nəsillər üçün qorunmalıdır. Axı, ətraf mühitin qorunması insan həyatının zəruri və vacib elementi (şerti) sayılır. Odur ki, hər bir kəs ətraf mühitə qayğı ilə yanaşmalıdır.

Təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə etmək prinsipi beynəlxalq publik ekologiya hüququnun sahəvi (xüsusi) prinsiplərindən digəridir. Bu prinsipə görə, təbii resurslar səmərəli surətdə və məqsədəuyğun şəkildə istismar olunmalıdır; təbii resurslardan istifadə həm də iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmalıdır.

Beynəlxalq publik hüquqa görə, dövlətlərin borcudur ki, öz təbii resurslarından maksimum səviyyədə qənaətlə istifadə etsinlər. Bundan əlavə, dövlətlərin üzərinə həm də təbii resursların yenilənməsinə (təkrar hazırlanmasına) yönələn effektiv tədbirlər görmək kimi vacib vəzifə düşür. Hər şeydən əvvəl,

fauna və floranın təzələnməsinə yönələn effektiv tədbirlər görülməlidir.

Beynəlxalq publik ekologiya hüququ həm də belə bir sahəvi (xüsusi) prinsipdən çıxış edir ki, **dövlətlərin öz milli təbii ehtiyatlarına suveren hüququ vardır.** Bu prinsipə görə, dövlət öz milli təbii resurslarından istifadə etməyə və onlara sərəncam verməyə müstəsna hüquqa malikdir.

Sözügedən prinsip öz rəsmi ifadəsini BMT Baş Assambleyasının 14 dekabr 1962-ci il tarixli qətnaməsi əsasında qəbul edilmiş «Təbii ehtiyatlar üzərində ayrılmaz suverenlik haqqında» Bəyannamədə tapmışdır. Onun formulə olunmasına Prinsiplərə dair Stokholm Bəyannaməsində də (1972-ci il) rast gəlinir. Təbii resurslar üzərində dövlət suverenliyi prinsipi həm də ekologiya sahəsində bağlanmış beynəlxalq müqavilələrdə təsbit edilmişdir.¹

Dövlətlərin ekologiyaya ziyan yetirməsinə görə məsuliyyət daşması prinsipi də beynəlxalq publik ekologiya hüququnun sahəvi (xüsusi) prinsipləri sırasına daıxildir. Bu prinsipə görə, dövlətlərin üzərinə ətraf mühitə zərər vurulmasına görə beynəlxalq-hüquqi məsuliyyət düşür. Məsuliyyətin əsası dövlətlərin ekologiya sahəsində öz üzərinə götürdükləri beynəlxalq-hüquqi öhdəliyi pozmasıdır.

Ekologiyaya transsərhəd zərər vurulmasının qarşısını almaq prinsipi də beynəlxalq publik ekologiya hüququnun sahəvi (xüsusi) prinsipi hesab edilir. Sözügedən prinsip bunda ifadə olunur ki, dövlətin öz yurisdiksiyası və ya nəzarətində olan ərazidə etdiyi və başqa dövlətlərin, habelə ümumi istifadədə olan rayonların ətraf mühit sisteminə ziyan vura bilən hərəkətləri qadağan edilir. Belə fəaliyyətin həyata keçirilməsi həm də ümumi istifadədə olan məkanlarda (müstəsna iqtisadi zonalarda, kontinental şelfdə, açıq dənizdə, beynəlxalq dəniz dibi rayonlarında və s.) qadağan olunur. Göstərilən prinsip həm də ətraf mühitə sərhəddənkənar zərər vurulmasına yol verilmə-

¹ Məhərrəmov A.A. Ekoloji təhlükəsizlik sferasında beynəlxalq mexanizmlər. Bakı, 2009, s.115.

məsi prinsipi¹ və ya başqa dövlətin ətraf mühitinə zərər vurulmaması prinsipi adlanır.²

Beynəlxalq publik ekologiya hüququ belə bir prinsip müəyyən edir ki, **ekologiyaya vurulmuş ziyan kompensasiya olunmalıdır**. Həmin prinsipə görə, ətraf mühitə vurulmuş ekoloji zərərin əvəzi ödənilməlidir; zərərin əvəzini təqsirkar subyekt ödəyir. Buna görə də, zərərin əvəzini almaqdan ötrü subyektin təqsiri sübut olunmalı və müəyyən edilməlidir; həm də vurulmuş ekoloji zərər qiymətləndirilməli və onun dərəcəsi də müəyyənləşdirilməlidir ki, bu, mövcud beynəlxalq-hüquqi konstruksiyaların köməyi ilə həll edilir. Bu səbəbdən beynəlxalq publik ekologiya hüququ ekologiyaya vurulmuş zərəərə görə məsuliyyət prinsipindən çıxış edir ki, bu prinsip preventiv xarakter daşıyır. Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, həmin prinsip ekologiyaya zərər vurulmasının qarşısını alır, dövlətləri başqa dövlətlərin milli ətraf mühit sisteminə ziyan yetirmək kimi hərəkətdən çəkindirir.

Dövlətlər ekologiya sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq etməlidirlər ki, bu, beynəlxalq publik ekologiya hüququnun sahəvi (xüsusi) prinsiplərindən biridir. Müasir dövrdə çoxsaylı beynəlxalq müqavilələr bağlanmışdır ki, onlar ekologiya sahəsində həyata keçirilən dövlətlərarası beynəlxalq əməkdaşlığın müxtəlif aspektlərini tənzimləyir. Dövlətlərarası beynəlxalq əməkdaşlığı hüquqi tənzimləmə iki əsas istiqamətdə həyata keçirilir ki, bunlardan biri ətraf mühitin mühafizəsi, digəri isə təbii resurslardan rəşional istifadə olunmasıdır; bunlardan başqa, dövlətlərarası beynəlxalq əməkdaşlıq həm də ekologiyanın çirkləndirilməsi ilə mübarizə, ekoloji təhlükəsizlik və ekoloji insan hüquqlarının təmin edilməsi sahələrində həyata keçirilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, hal-hazırda ekologiya sahəsində mindən çox beynəlxalq müqavilə bağlanmışdır. Həmin müqavi-

¹ Международное право. Учебник / Под общ. ред. А.Я.Капустина. М., 2008, с. 477.

² Международное право. Учебник / Отв. ред. Ю.М.Колосов, Э.С.Кривчикова. М., 2000, с. 599.

lələr universal (ümumi), regional və ikitərəfli səviyyəli beynəlxalq-hüquqi sənədlər olub, ekologiyanın mühafizəsi sahəsində dövlətlərarası beynəlxalq əməkdaşlığın ayrı-ayrı məsələlərini tənzimləyir.¹

Sözgedən prinsip bir sıra beynəlxalq-hüquqi sənəddə təsbit olunmuşdur. Prinsiplərə dair Stokholm Bəyannaməsi (1972-ci il) onu daha əhatəli və tam şəkildə formulə edir.

Beynəlxalq publik ekologiya hüququnun sahəvi (xüsusi) prinsipləri sırasına həm də bu prinsip daxildir ki, **ekologiyanın çirkləndirilməsinin qarşısı alınmalıdır**. Bu prinsip bir çox beynəlxalq müqavilələrdə təsbit edilmişdir. Söhbət, hər şeydən əvvəl, aşağıdakı beynəlxalq müqavilələrdən gedir: 1) Dəniz hüququna dair BMT Konvensiyası (1982-ci il); 2) Dənizin gəmilərdən çirkləndirilməsinin qarşısının alınması haqqında Beynəlxalq Konvensiya (1973-cü il); 3) Tullantıların və digər materialların dənizi çirkləndirməsinin qarşısının alınmasına dair Konvensiya (1972-ci il), Aralıq dənizinin çirkləndirilməsinin qarşısının alınması barədə Konvensiya (1976-cı il); 4) Reyn çayının kimyəvi maddələrlə çirkləndirilməsinin qarşısının alınmasına dair Konvensiya (1976-cı il) və s.

Dövlətlər bütün lazımi və zəruri tədbirlər görməlidirlər ki, ekologiya çirkləndirilməsin; görülmən tədbirlər həm də ekologiyanın çirkləndirilməsi üzərində nəzarətin həyata keçirilməsinə yönəlməlidir. Əgər ekologiyanın çirkləndirilməsinin qarşısını almaq mümkün deyilsə, heç olmazsa, ekologiya az çirkləndirilməlidir.

Ekologiyanın çirkləndirilməsinə görə haqq ödəmək prinsipi də beynəlxalq publik ekologiya hüququnun sahəvi (xüsusi) prinsipi sayılır. Bu prinsipə görə, ekologiyanı çirkləndirən dövlət vurulan zərərin əvəzi kimi pul ödəməlidir. Hüquq dərsliklərində həmin prinsip «çirkləndirən ödəyir» adı altında nəzərdə

¹ Международное право. Учебник / Под ред. А.И.Миклушина. М., 2005, с.305.

tutulur.² Bəzi beynəlxalq sənədlərdə (məsələn, Avropa İttifaqının sənədlərində) sözügedən prinsip məhz bu adla tanınır.¹

Beynəlxalq ekoloji təhlükəsizlik prinsipi beynəlxalq publik ekologiya hüququnun sahəvi (xüsusi) prinsiplərindən biridir. Bu prinsipə görə, ekoloji təhlükəsizlik təmin olunmalıdır. Ekoloji təhlükəsizlik dedikdə ətraf mühiti və insanların vacib həyatı mənafeələrini təsərrüfat və digər növ fəaliyyətin, habelə təbii və texnogen xarakterli fəvqəladə halların və onların doğurduğu nəticələrin mümkün mənfi təsirlərindən müdafiə etmək vəziyyəti başa düşülür.

Ümumi beynəlxalq təhlükəsizlik sisteminə bir neçə element daxildir ki, ekoloji təhlükəsizlik onlardan biridir. Unutmaq olmaz ki, ekologiyanın beynəlxalq-hüquqi mühafizəsi və beynəlxalq təhlükəsizlik arasında birbaşa əlaqə mövcuddur. Beynəlxalq ekoloji təhlükəsizlik prinsipi də məhz bu əlaqənin mövcud olmasını müəyyənləşdirir.

Hüquq dərslərlərində ayrı-ayrı müəlliflər tərəfindən beynəlxalq publik ekologiya hüququnun həm də digər sahəvi (xüsusi) prinsipləri fərqləndirilir. Belə prinsiplərə aşağıdakılar aiddir:² 1) ətraf mühiti elmi tədqiq etmə azadlığı prinsipi; 2) fəvqəladə hallarda əməkdaşlıq etmək prinsipi; 3) ətraf mühitin mühafizəsinə dair bağlanmış beynəlxalq müqavilələrə əməl olunmasına nəzarət prinsipi; 4) ətraf mühiti fəvqəladə hallardan və ya təbii fəlakətlərdən ziyan çəkən dövlətlərə kömək etmək prinsipi və s.³

² Məhərrəmov A.A. Ekoloji təhlükəsizlik sferasında beynəlxalq mexanizmlər. Bakı, 2009, s.232.

¹ Məhərrəmov A.A. Avropa İttifaqının ekologiya hüququ. Dərs vəsaiti. Bakı, 2008, s.15.

² *Məsələn, bax:* Международное публичное право. Учебник / Отв. ред. К.А.Бекяшев. М., 2009, с. 763-769; Международное право. Учебник / Под ред. К.К.Гасанова. М., 2008, с. 365-369 və s.

³ *Beynəlxalq ekologiya hüququnun sahəvi (xüsusi) prinsiplərinin təhlili barədə ətraflı bax:* Məhərrəmov A.A. Ekoloji təhlükəsizliyin beynəlxalq və dövlətdaxili hüquqi aspektləri (nəzəri və praktiki problemlər). Bakı, 2010, s.105-126.

22.2.3. Beynəlxalq publik ekologiya hüququnun mənbələri

Beynəlxalq publik ekologiya hüququnun əsas mənbəyi **beynəlxalq müqavilələr** hesab edilir. Bu onunla izah edilir ki, ekoloji böhran şəraitində ətraf mühitin beynəlxalq-hüquqi mühafizəsi zəruridir. Ətraf mühitə dair BMT Proqramının qeydiyyatına görə, bu sahədə bağlanan beynəlxalq universal müqavilələrin sayı mini ötüb keçmişdir; həm də üç mindən çox ikitərəfli beynəlxalq müqavilə bağlanmışdır ki, onlar təbiətin mühafizəsinə və təbiətdən istifadə məsələlərinə yönəlmişdir.¹

Beynəlxalq müqavilə ekoloji münasibətləri hüquqi tənzimləmənin vacib vasitəsidir. Hal-hazırda beynəlxalq publik ekologiya hüququ, əsasən, beynəlxalq müqavilə (konvension) tənzimləmə yolu ilə inkişaf edir; bu, kosmik fəzanın, atmosferin, flora və faunanın, dəniz akvatoriyasının, beynəlxalq şirin su hövzələrinin əhəmiyyətinin artması ilə izah olunur.

Beynəlxalq publik ekologiya hüququnun mənbəyi olan beynəlxalq ekoloji müqavilələr müxtəlif əsaslara görə təsnif edilir, ayrı-ayrı növlərə bölünür. Belə müqavilələri **iştirakçı-dövlətlərin sayından** asılı olaraq, üç yerə bölmək olar: 1) universal beynəlxalq müqavilələr (məsələn, Dənizin neftlə çirkləndirilməsinin qarşısının alınmasına dair 1954-cü il Beynəlxalq Konvensiyası); 2) regional (lokal) beynəlxalq müqavilələr (məsələn, Qara dənizin çirklənmədən müdafiə olunması haqqında 1992-ci il Konvensiyası, Baltik dənizi rayonunun dəniz mühitinin mühafizəsinə dair 1974-cü il Konvensiyası, Ağ ayların qorunması haqqında 1982-ci il Sazişi); 3) ikitərəfli beynəlxalq müqavilələr (məsələn, Berinq və Çuxot dənizlərinin çirkləndirilməsinə qarşı mübarizə haqqında SSRİ və ABŞ arasında 1989-cu ildə bağlanmış Müqavilə, ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində əməkdaşlıq haqqında ikitərəfli müqavilələr və s.). Sözügedən müqavilələr vasitəsi ilə ətraf mühitin ya ümumi

¹ Международное право. Учебник / Отв. ред. Ю.М.Колосов, Э.С.Кривчикова. М., 2000, с. 602.

məsələləri, ya da ətraf mühitin ayrı-ayrı obyektləri (Dünya okeanı, atmosfer, kosmik məkan və s.) tənzimlənir.

Tənzimetmənin **predmeti (obyekti)** kimi əsasən görə beynəlxalq ekoloji müqavilələrin aşağıdakı növləri fərqləndirilir: 1) okeanın mühafizə olunması haqqında beynəlxalq müqavilələr (məsələn, Gəmilərdən çirkləndirmənin qarşısının alınmasına dair 1972-ci il Beynəlxalq Konvensiyası); 2) yer atmosferi haqqında beynəlxalq müqavilələr (məsələn, Böyük məsafələrdə havanın transsərhəd çirkləndirilməsi haqqında 1979-cu il Konvensiyası); 3) yerə yaxın və kosmik fəzanın mühafizəsinə dair beynəlxalq müqavilələr (məsələn, Kosmos haqqında 1967-ci il Müqaviləsi, Ay haqqında 1979-cu il Sazişi və s.); 4) heyvanlar və bitkilər aləmi haqqında beynəlxalq müqavilələr (məsələn, Yabanı fauna və floranın itmək təhlükəsi altında olan növlərinin beynəlxalq ticarəti haqqında 1973-cü il Konvensiyası); 5) hərbi fəaliyyətin ekoloji aspektlərinə dair beynəlxalq müqavilələr.¹

Ətraf mühitin mühafizəsi problemi ilə **qarşılıqlı əlaqənin** dərəcəsindən asılı olaraq, bütün beynəlxalq müqavilələr üç növə (qrupa) bölünür:² 1) təbiət obyektlərindən istifadə olunmasına dair bağlanmış və özlərində təbiəti mühafizə barədə bəzi normalar nəzərdə tutan beynəlxalq müqavilələr (məsələn, Dəniz hüququna dair 1982-ci il Konvensiyası); 2) ətraf mühitin qorunması sahəsində digər münasibətləri tənzimləyən beynəlxalq müqavilələr (məsələn, Atmosferdə, kosmik məkanda və su altında nüvə silahının sınaqdan keçirilməsinin qadağan edilməsi haqqında 1963-cü il Müqaviləsi); 3) ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı beynəlxalq münasibətlərin tənzimlənməsinə yönələn beynəlxalq müqavilələr (məsələn, Ozon təbəqəsinin mühafizəsi haqqında 1985-ci il Konvensiyası).

¹ Международное право. Учебник / Отв. ред. Г.В.Игнатенко, О.И.Тиунов. М., 2010, с.679.

² Международное право. Учебник / Под общ. ред. А.Я.Капустина. М., 2008, с. 475.

Beynəlxalq publik ekologiya hüququnun digər əsas mənbə növü **beynəlxalq-hüquqi adətlər** hesab edilir; onlar beynəlxalq publik ekologiya hüququnun formalaşmasında və inkişafında əhəmiyyətli rol oynayır. Məsələn, qonşu dövlətin ətraf mühitinə zərər vurulmaması, yəni sərhəddənkənar zərər vurulmasının qarşısının alınması prinsipi adət-hüquq norması əsasında formulla edilmişdir. Şübhəsiz, beynəlxalq publik ekologiya hüququnun təşəkkül tapmasında adət-hüquq normaları geniş tətbiq edilmişdir. Beynəlxalq müqavilə ilə yanaşı, beynəlxalq-hüquqi adətlər də beynəlxalq publik ekologiya hüququnun əsas mənbə növü kimi tanınır.

Beynəlxalq publik ekologiya hüququnun əsas mənbələrinə həm də **beynəlxalq təşkilatların normativ xarakterli qərarları** aiddir.¹ Hal-hazırda ətraf mühitin mühafizəsi və digər ekoloji problemlərə dair məsələlərlə ümumi və xüsusi səlahiyyətlərə malik olan universal və regional dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatlar (məsələn, BDT, BMT, ÜST və s.) məşğul olur; onlar əgər ətraf mühitin mühafizəsinə dair qərar qəbul edərlərsə, bu qərarlar beynəlxalq publik ekologiya hüququnun mənbəyi kimi tanınır və onun inkişafına, habelə beynəlxalq ekoloji münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsinə kömək edir.

Ətraf mühitin mühafizəsi və təbii resurslardan səmərəli istifadə sahəsində keçirilən **beynəlxalq konfransların qətnamələri** haqqında, xüsusilə, danışmaq lazımdır. Məsələn, Stokholm Konfransı (1972-ci il), Rio-de-Janeyro Konfransı (1992-ci il) ətraf mühitin mühafizəsinə dair müvafiq qətnamələr qəbul etmişdir. Stokholm Konfransında (1992-ci il) iki sənəd imzalanmışdır: 1) Ətraf mühitə dair Bəyannamə; 2) Prinsiplərə dair Bəyannamə. Bu sənədlər birlikdə **1972-ci il Bəyannaməsi** adlanır.

1992-ci ilin iyun ayında Rio-de-Janeyro şəhərində (Braziliya) ətraf mühit və inkişafa dair BMT konfransı keçirildi ki, o, **Rio-de-Janeyro Konfransı** kimi tanınır; bu konfransda ətraf

¹ Международное право. Особенная часть. Учебник/Отв.ред. Р.М.Валеев, Г.И.Курдюков. М., 2010, с.77.

mühitə və inkişafa dair müvafiq bəyannamə qəbul edildi ki, həmin sənəddə ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın prinsipləri öz əksini tapmışdır; o, «**Rio-92**» kimi adla tanınır.

Qeyd etmək lazımdır ki, belə konfransların [məsələn, Stokholm (1972-ci il) və Rio-de-Janeyro (1992-ci il) beynəlxalq konfranslarının] qəbul etdiyi qətnamələrdə müəyyən edilən normalar «**mülayim hüquq**» normaları kimi tanınır; onlar dövlətlər üçün qeyri-imperativ və tövsiyə xarakterli normalardır, məcburi hüquqi qüvvəyə malik deyildir. Lakin, buna baxmayaraq, zaman keçdikcə «mülayim hüquq» normaları ya beynəlxalq müqavilə, ya da beynəlxalq adət-hüquq normalarına çevrilir, transformasiya olunur.¹ Digər tərəfdən, «mülayim hüquq» normaları vasitəsi ilə, ilkin olaraq, beynəlxalq ekoloji münasibətlərin hüquqi nizamlanması kimi proses həyata keçirilir. Nəticədə belə normalar hesabına və onların sayəsində beynəlxalq publik ekologiya hüququnun müasir dövrdə inkişafı təmin olunur.²

Beynəlxalq publik ekologiya hüququnun mənbəyi olan **çərçivə konvensiyaları** haqqında ayrıca danışmaq lazımdır. Qeyd etməliyik ki, çərçivə konvensiyaları beynəlxalq publik ekologiya hüququnda geniş tətbiq olunur; onlar, əsasən, tükənməkdə olan təbii resursların, necə deyərlər, idarə olunmasına və bu sahədə müvafiq münasibətlərin tənzimlənməsinə yönəlmişdir. Belə konvensiyalar çoxsaylı dövlətlərin maksimum səviyyədə əməkdaşlıq etmələri və qarşılıqlı fəaliyyət göstərmələri üçün zəruri bazanı təmin edir.

Beynəlxalq publik ekologiya hüququnun mənbə növlərinə həm də **ekoloji standartlar** daxildir. Ekoloji standartlar hökumətlərarası beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində birtərəfli akt formasında qəbul edilir. Həmin təşkilatlar belə aktları öz nor-

¹ Международное право. Учебник / Под общ. ред. А.Я.Капустина. М., 2008, с.476.

² Məhərrəmov A.A. Ekoloji təhlükəsizlik sferasında beynəlxalq mexanizmlər. Bakı, 2009, s.13.

mayaradıcılıq və tənzimetmə funksiyalarını yerinə yetirmək qaydasında həyata keçirirlər.¹

Belə standartlar həmçinin beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatları tərəfindən də tövsiyə oluna bilər (məsələn, Ümumdünya Yabanı Təbiət Fondu, «Greenpeace International» və s. belə təşkilatlara misaldır). Beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatları tərəfindən müəyyənləşdirilən ekoloji standartlar bəyənilmək üçün beynəlxalq foruma tövsiyə edilir. Bu tip ekoloji standartlar həm də ayrı-ayrı dövlətlərə göndərilir; dövlətlər onları məqbul saydığı halda öz milli ekoloji qanunvericiliyinə daxil edirlər.

22.2.4. Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində fəaliyyət göstərən beynəlxalq təşkilatlar

Beynəlxalq təşkilatlar öz funksiyalarına müvafiq olaraq, həm də ətraf mühitin mühafizəsi və qorunması sahəsində fəaliyyət göstərirlər. Onlar iki yerə bölünür: 1) beynəlxalq hökumətlərarası (dövlətlərarası) təşkilatlar; 2) beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatları.

Beynəlxalq hökumətlərarası təşkilatlarda üzv qismində ayrı-ayrı dövlətlər çıxış edir. Odur ki, beynəlxalq hökumətlərarası təşkilatların üzvləri dövlətlərdən ibarətdir. Beynəlxalq publik ekologiya hüququnun subyekti məhz onlardır.

Beynəlxalq publik ekologiya hüququnun subyekti olan beynəlxalq hökumətlərarası təşkilatlar ayrı-ayrı meyarlara görə müxtəlif növlərə bölünür. Məsələn, malik olduğu səlahiyyət baxımından, onların iki növü fərqləndirilir: 1) ümumi səlahiyyətli beynəlxalq təşkilatlar; 2) xüsusi səlahiyyətli beynəlxalq təşkilatlar.

Hansı bölgədə fəaliyyət göstərməsi meyarına görə beynəlxalq ekoloji təşkilatlar iki növə bölünür: 1) regional beynəlxalq

¹ Международное право. Учебник / Отв. ред. В.И.Кузнецов, Б.Р.Тузмухамедов. М., 2007, с.750.

təşkilatlar; 2) universal beynəlxalq təşkilatlar. Birinci növ təşkilatlar beynəlxalq dövlətlərarası ekoloji əməkdaşlığı regional səviyyədə həyata keçirir. İkinci növ beynəlxalq təşkilatlar isə beynəlxalq ekoloji əməkdaşlığı dünya birliyi dövlətləri arasında universal səviyyədə həyata keçirən təşkilatlardır. Lakin, müasir dövrdə yalnız beynəlxalq ekoloji problemlərin həlli ilə məşğul olan vahid hökumətlərarası universal təşkilatın yaradılması məsələsi, şərti olaraq, Beynəlxalq Ekoloji Administrasiya adlanır ki, onun təsis edilməsi beynəlxalq publik hüquq doktrinasında XX əsrin 80-ci illərinin axırlarından müzakirə olunur.¹

Beynəlxalq ekoloji əməkdaşlığın həyata keçirilməsində **BMT** vacib rol oynayır. Belə ki, BMT universal beynəlxalq publik hüquq subyektliyi kimi siyasi-hüquqi xüsusiyyətə malikdir. Beynəlxalq ekoloji əməkdaşlığın həyata keçirilməsində əsas rol nəinki BMT-yə, həmçinin onun orqanlarına və ixtisaslaşmış təşkilatlarına məxsusdur. Söhbət, ilk növbədə, BMT-nin **Baş Assambleya** kimi orqanından gedir ki, bu, BMT-nin əsas qurumlarından biridir. Baş Assambleya beynəlxalq təbiəti mühafizə tədbirlərinin təşkil olunmasında mühüm rol oynayır. Bu orqan BMT-nin təbiəti mühafizə və ətraf mühiti qoruma fəaliyyətinə ümumi rəhbərliyi həyata keçirmək funksiyasını yerinə yetirir. BMT-nin Baş Assambleyası beynəlxalq birliyin ekologiya sahəsində yürütdüyü siyasətin əsas istiqamətlərini, habelə ətraf mühitin qorunması sferasında dövlətlərin qarşılıqlı münasibətlərinin prinsiplərini müəyyənləşdirir. Bu orqan təbiətin mühafizəsi və ətraf mühitin qorunması üçün böyük əhəmiyyətə malik olan bir sıra vacib qətnamə qəbul etmişdir. Onların içərisində **Ümumdünya Təbiət Xartiyası** xüsusi yer tutur ki, həmin sənəd Baş Assambleyanın 28 oktyabr 1982-ci il tarixli 377 nömrəli qətnaməsi ilə qəbul edilmişdir. Xartiya bir sıra vacib prinsip müəyyən edir; həmin prinsiplər ətraf mühitin qorunması sahəsində həyata keçirilən fəaliyyət zamanı rəhbər tutulur. Xartiyanın müddəaları bəzi beynəlxalq sazişlərdə öz əksini tap-

¹ Международное право. Учебник / Под общ. ред. А.Я.Капустина. М., 2008, с. 478.

mış, ayrı-ayrı dövlətlərin ekoloji qanunvericiliyi tərəfindən nəzərə alınmış, yəni qəbul edilmişdir.¹

Beynəlxalq təbiəti mühafizə tədbirlərinin görülməsi işinin təşkilində Baş Assambleya ilə yanaşı həm də **EKOSOS** mühüm rol oynayır; bu qurum BMT-nin əsas orqanları sırasına daxildir. EKOSOS təbiəti mühafizə və ətraf mühitin qorunması fəaliyyəti ilə də məşğul olan qurumdur. Bu orqan təbiəti mühafizə və ətraf mühitin qorunması sahəsində konkret səlahiyyətlərə malikdir; onun təbiəti mühafizə və ətraf mühiti qoruma sahəsində həyata keçirdiyi fəaliyyətə Baş Assambleya rəhbərlik edir. EKOSOS ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində mövcud olan beynəlxalq problemləri həll etmək üçün tədqiqat və araşdırmalar aparır, müvafiq hesabat və məruzələr hazırlayır, Baş Assambleyaya həmçinin üzv-dövlətlərə aidiyyəti üzrə tövsiyələr verir. Bu orqan çərçivəsində həm funksional, həm də regional komissiya və komitələr fəaliyyət göstərir (məsələn, Təbii Resurslar Komitəsi və s.).

BMT sistemində xüsusi təsis edilmiş **təbiəti mühafizə orqanları** haqqında da ayrıca danışmaq lazımdır. Həmin orqanlardan biri **UNEP** (BMT-nin Ətraf Mühit üzrə Proqramı), digəri isə **DİK**-dir (Davamlı İnkişaf Komissiyası).

UNEP BMT Baş Assambleyasının yardımçı orqanı kimi 15 dekabr 1972-ci il tarixli 1997 nömrəli qətnamə əsasında təsis edilmişdir. Söhbət Baş Assambleyanın «Ətraf mühit sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq üzrə təşkilati və maliyyə tədbirləri» adlı qətnaməsindən gedir.

UNEP-in əsas fəaliyyət istiqamətləri aşağıdakılardan ibarətdir: 1) ayrı-ayrı təbiət obyektlərinin mühafizəsi; 2) ətraf mühitə edilən müxtəlif təsir növlərinə qarşı mübarizə aparılması; 3) təbii resurslardan rəasional istifadə olunması; 4) ətraf mühitin vəziyyətinə dair monitorinq sisteminin yaradılması; 5) təbiəti mühafizə fəaliyyətinin beynəlxalq-hüquqi əsaslarının işlənilib hazırlanması.

¹ *Bax:* Международное право. Особенная часть. Учебник / Отв.ред. Р.М.Валеев, Г.И.Курдюков. М., 2010, с.79.

UNEP öz fəaliyyətini müvafiq orqanlar vasitəsilə həyata keçirir. Onun strukturu aşağıda göstərilən əsas orqanlardan ibarətdir: 1) Müdirlər Şurası; 2) Katiblik; 3) Ətraf Mühit üzrə Əlaqələndirmə Şurası. Axıncı orqan, yəni Ətraf Mühit üzrə Əlaqələndirmə Şurası 1977-ci ildə BMT Baş Assambleyasının qərarı ilə ləğv edilərək, onun funksiyası BMT-nin Əlaqələndirmə üzrə İnzibati Komitəsinə keçmişdir. UNEP-ə Müdirlər Şurası rəhbərlik edir ki, o, 58 ölkənin nümayəndəsindən ibarətdir.

DİK qurumu da EKOSOS-un yardımçı orqanı kimi 1993-cü ildə təsis edilmişdir. Bu komissiya 1992-ci ildə ətraf mühitin problemlərinə dair Rio-de-Janeyroda keçirilmiş beynəlxalq konfransda qəbul olunmuş «XXI Əsrin Gündəliyi» adlı sənədin həyata keçirilməsinə kömək etmək məqsədilə yaradılmışdır.

BMT çərçivəsində həm də digər təşkilatlar mövcuddur. Bu təşkilatlar müxtəlif vəzifələr yerinə yetirir ki, onların sırasına ətraf mühiti mühafizə fəaliyyəti də daxildir. Söhbət BMT-nin ixtisaslaşmış təşkilatlarından gedir. Belə təşkilatlardan biri **Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatıdır** (ÜST). Bu orqan atmosfer havasının çirkləndirilməsi problemi ilə məşğul olur, müxtəlif ölkələrin həmin problemə dair mövcud qanunvericiliyini təhlil edir, atmosfer havasının çirkləndirilməsinin vahid göstəricilərini müəyyənləşdirir.

BMT-nin ixtisaslaşmış təşkilatlarından biri olan **Beynəlxalq Dəniz Təşkilatı** (BDT–İMO) dənizlərin beynəlxalq-hüquqi mühafizəsi məsələləri ilə məşğul olur. Bu qurum dənizlərin beynəlxalq-hüquqi mühafizəsinə dair beynəlxalq konvensiyalar hazırlayır, Dünya okeanının qorunmasına həsr olunan beynəlxalq konfrans çağırır.

BMT-nin **Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı** (ƏKTT–FAO) torpağın, meşələrin, suların, flora və faunanın qorunması məsələləri ilə məşğul olur. Bu orqan həmin sahədə texniki standartlar, habelə təbiət obyektlərinin qorunmasına dair beynəlxalq konvensiya layihələri işləyib hazırlayır; onun tərkibində Meşə Komitəsi, Kənd Təsərrüfatı Komitəsi, Ümumdünya Ərzaq Təhlükəsizliyi Komitəsi və digər strukturlar fəaliyyət

göstərir. Balıqçılıq sahəsində bütün məsələlər, praktiki olaraq, FAO-nun diqqət mərkəzindədir. FAO-nun və ÜST-nin mütəxəssisləri ərzaq sahəsində standartlar müəyyənləşdirir.

Beynəlxalq Mülki Aviasiya Təşkilatı (BMAT–İCAO) aviasiyanın yaratdığı səs-küydən ətraf mühitin mühafizəsi məsələləri ilə məşğul olur və sözügedən sahədə müvafiq standartlar müəyyənləşdirir. İCAO-nun tərkibində 1983-cü ildən aviasiyanın təsirindən ətraf mühitin qorunması məsələləri ilə məşğul olan müvafiq komitə fəaliyyət göstərir.

Atom Enerjisi üzrə Beynəlxalq Agentlik (MAQATE) atom enerjisindən dinc məqsədlər üçün istifadə olunmasını təmin edir ki, bu, onun əsas fəaliyyət istiqaməti hesab edilir. Bununla yanaşı, MAQATE İnsanın və ətraf mühitin radiasiyadan müdafiə olunması Proqramını həyata keçirir.

UNESKO beynəlxalq elmi tədqiqatlar proqramlarını yerinə yetirir ki, bu proqramlar həm də ətraf mühitin qorunmasına aiddir.

Göstərilənlərlə yanaşı, qeyd etməliyik ki, beynəlxalq ekoloji əməkdaşlığın həyata keçirilməsində əsas rolu BMT, hər şeydən əvvəl, iki əsas orqan (Baş Assambleya və EKOSOS) vasitəsi ilə yerinə yetirir; bu işə həm də BMT-nin ixtisaslaşmış təşkilatları cəlb olunur.¹ Bu təşkilatlar (MAQATE, ƏKTT, BMAT, BDT, ÜST və s.) beynəlxalq ekoloji standartlar müəyyənləşdirmək səlahiyyətinə malikdir; göstərilən səlahiyyəti, bir qayda olaraq, həmin təşkilatların icra orqanları həyata keçirirlər.

Ətraf mühitin mühafizəsi məsələləri zəruri hallarda **beynəlxalq konfransda** müzakirə olunur. Ətraf mühit problemlərinə həsr olunmuş üç beynəlxalq konfransın əhəmiyyəti daha böyükdür ki, həmin konfranslar BMT Baş Assambleyasının qərarı ilə həyata keçirilmişdir: 1) Stokholm Beynəlxalq Konfransı (1972-ci il), 2) Rio-de-Janeyro Beynəlxalq Konfransı (1992-ci il); 3) Yohannesburq Beynəlxalq Konfransı (2002-ci il). Stokholm Konfransında müvafiq bəyannamə qəbul edildi ki, o,

¹ Международное право. Учебник / Отв. ред. Г.В.Игнатенко, О.И.Тиунов. М., 2010, с.679.

Stokholm Bəyannaməsi (26 Prinsip) kimi tanınır. Rio-de-Janeyro Konfransında da müvafiq bəyannamə qəbul olundu ki, həmin sənəd beynəlxalq publik ekologiya hüququna Rio Bəyannaməsi (27 Prinsip) kimi məlumdur. Beynəlxalq publik ekologiya hüququnun kodifikasiya olunması işində hər iki sənəd mühüm rol oynayır.

Ətraf mühitin mühafizə edilməsində və qorunub saxlanması **beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatları** da vacib rol oynayır. Belə təşkilatlar beynəlxalq publik ekologiya hüququnun, ümumiyyətlə, beynəlxalq publik hüququn subyekti sayılmır. Lakin, buna baxmayaraq, onlar beynəlxalq ekoloji problemlərin həll olunmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Sözügedən təşkilatlardan bir çoxu (məsələn, Ümumdünya Yabanı Təbiət Fondu, «Greenpeace International» və s.) ekoloji standartlar tövsiyə etmək səlahiyyətinə malikdir.

Qeyd olunanlarla yanaşı, **Təbiətin və Təbii Ehtiyatların Mühafizəsi üzrə Beynəlxalq İttifaqdan** (bundan sonra – Beynəlxalq İttifaq), xüsusilə, danışmaq lazımdır. 1948-ci ildə Fransada yaradılmış Beynəlxalq İttifaq universal beynəlxalq qeyri-hökumət ekologiya təşkilatı hesab edilir; o, müstəqil beynəlxalq qeyri-kommersiya təşkilatı kimi tanınır; onun üzvləri həm dövlətlərdən, həm də qeyri-hökumət təşkilatlarından ibarətdir; buna görə Beynəlxalq İttifaq «aralıq yeri» tutan təşkilatdır.¹ Belə ki, Beynəlxalq İttifaq həm hökumətlərarası, həm də beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatı hesab edilir.²

Beynəlxalq İttifaqın üzvləri 125 dövləti təmsil edir. Onun həyata keçirdiyi **fəaliyyətin əsas vəzifəsi** dövlətlərin, milli və beynəlxalq təşkilatların, ayrı-ayrı vətəndaşların beynəlxalq əməkdaşlığını inkişaf etdirməkdən ibarətdir. Həyata keçirilən beynəlxalq əməkdaşlıq işə aşağıdakılara yönəlir: 1) təbii ekolo-

¹ Международное право. Учебник / Под ред. К.К.Гасанова. М., 2008, с. 371.

² Международное право. Учебник / Отв.ред. Г.М.Мелков. М., 2011, с.560-561; Мəhərrəmov А.А.Экологи təhlükəsizlik sferasında beynəlxalq mexanizmlər. Bakı, 2009, s.194-199.

ji sistemin, bitki və heyvanlar aləminin qorunub saxlanması; 2) nadir və nəsli kəsilməkdə olan heyvanların qorunub saxlanması; 3) nadir və itmək təhlükəsi olan bitki növlərinin qorunub saxlanması; 4) təbiət abidələrinin qorunub saxlanması; 5) milli təbiət parklarının qorunub saxlanması; 6) qoruqların (qoruq yerlərinin) mühafizə edilməsi və s.

Beynəlxalq İttifaqın qarşısında duran **əsas məqsədlər** bunlardan ibarətdir: 1) canlı təbiətin müxtəlifliyini və bütövlüyünü qoruyub saxlamaq üçün dünya təbiəti mühafizə işinə rəhbərlik və kömək edilməsi; 2) insanların təbii resurslardan ədalətli və davamlı əsaslarla istifadə etmələrinin təmin olunması.

Beynəlxalq İttifaq tərəfindən bir çox tövsiyələr işlənib hazırlanmışdır. Həmin tövsiyələr əsasında universal və regional beynəlxalq müqavilələr, habelə təbiətin mühafizəsi sahəsində milli normativ aktlar qəbul edilmişdir.

Beynəlxalq təşkilatların yaradılması və fəaliyyəti sayəsində, habelə dövlətlərarası səviyyədə beynəlxalq konfransların çağırılması vasitəsilə ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində **dövlətlərarası beynəlxalq əməkdaşlıq** həyata keçirilir; bu, ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın **təşkilati forması** adlanır.

Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində dövlətlərarası beynəlxalq əməkdaşlıq həm də **normativ (müqavilə) formasında** həyata keçirilir. Bu formanın mahiyyəti ətraf mühitin mühafizəsinə dair beynəlxalq müqavilələr qəbul etməkdən ibarətdir. Beynəlxalq müqavilələr ətraf mühitin mühafizəsinin bu və ya digər məsələsinə həsr olunur, ekoloji problemlərin müxtəlif aspektlərini tənzimləyir.

Beləliklə, ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində dövlətlərarası beynəlxalq əməkdaşlıq iki formada həyata keçirilir. Bunlardan biri təşkilati, digəri isə normativ (müqavilə) forma adlanır;¹ bunlara həm də institusional və konvension formalar da deyilir.

¹ Международное право. Учебник / Отв. ред. Г.В.Игнатенко, О.И.Тиунов. М., 2010, с.680.

22.3. Beynəlxalq-hüquqi mühafizənin obyektləri

22.3.1. Yer atmosferinin və kosmik fəzanın beynəlxalq-hüquqi mühafizəsi

Yer atmosferi (atmosfer havası) beynəlxalq-hüquqi mühafizənin obyektlərindən biridir. Bu isə, təsadüfi xarakter daşıyır. Atmosfer havası təkcə ayrı-ayrı dövlətlərin vətəndaşları və müəssisələri tərəfindən çirkləndirilmir; atmosfer havası həm də başqa dövlətlərin ərazilərindən çirkləndirilir. Belə ki, atmosfer havası böyük sayda toksik maddələr və digər zərərli maddələrlə çirkləndirilə bilər. Bu isə, öz növbəsində, ekoloji sistemə aradan qaldırılması mümkün olmayan ziyan vurulmasına gətirib çıxarar. Buna görə də, **atmosfer havasının** mühafizə olunması və qorunması beynəlxalq əhəmiyyətli məsələ kimi ortaya çıxır. Odur ki, dövlətlər öz söyləri ilə Yer atmosferinin birgə qorunmasına xüsusi diqqət yetirirlər. Bütün dövlətlər üçün maraqlıdır ki, Yer atmosferi qorunsun, beynəlxalq-hüquqi mühafizə ilə təmin edilsin. Bu problem Stokholm Konfransında (1972-ci il) geniş müzakirə olunmuşdur; ATƏM-in Helsinki Yekun Aktında da bu məsələyə xüsusi diqqət yetirilir.

Qeyd etməliyik ki, XX əsrin 70–90-cı illərində Yer atmosferinin mühafizəsinə yönələn bir sıra beynəlxalq müqavilə bağlanmışdır. Söhbət, ilk növbədə, **Hərbi və ya ətraf mühitə düşmənçəsinə göstərilən digər təsir vasitələrindən istifadənin qadağan edilməsi haqqında Konvensiyadan** (1977-ci il) gedir. Keçmiş SSRİ dövlətinin təşəbbüsü ilə qəbul edilən bu konvensiyanın əsas vəzifəsi başqa dövlətlərə zərər vurmaq məqsədi ilə ətraf mühitə (iqlimə) süni zərərli təsir göstərilməsinin qarşısını almaqdan ibarətdir. Belə təsirlər güclü yağış yağmasına, quraqlığa, dolu düşməsinə, sel axınına və digər fəlakətlərə səbəb ola bilər. Dövlət bu cür təsir vasitələrindən başqa dövlətlərə ziyan vurmaq məqsədi ilə istifadə edə bilməz. Təbii proseslərin qəsdən və bilərəkdən idarə edilməsi qadağan olunur. Konvensiya təbiət hadisələrini idarə etmək sahəsində ica-

zə verilmiş hərəkətlərin həddini müəyyən edir ki, belə hərəkətlərin edilməsi müddətlə məhdudlaşdırılır.

Konvensiya dövlətlərin ətraf mühitə təsir etmək vasitələrindən başqa dövlətlərə zərər vurmaq məqsədilə istifadə etmələrini qadağan edir ki, belə istifadə uzunmüddətli və ya ciddi nəticələrə səbəb ola bilər. Dövlət belə hərəkətlərin edilməsini həvəsləndirməməli, onlara meyil oyatmamalı və kömək göstərməməlidir.

Konvensiya qadağan olunmuş hərəkətlərin siyahısını verir ki, bu hərəkətlər vasitəsilə ətraf mühitə təsir göstərilir. Lakin bu siyahı qəti və dəqiq xarakter daşımır. Belə ki, istənilən vaxt ətraf mühitə təsir göstərilməsinə yönələn yeni hərəkətlər yaranı bilər.¹

Yer atmosferinin qorunması haqqında beynəlxalq müqavilələr sistemində həm də digər beynəlxalq konvensiyalar mühüm yer tutur. **Böyük məsafələrdə havanın transsərhəd çirkləndirilməsi haqqında Konvensiya** (1979-cu il) bunlardan biridir. Konvensiya iştirakçısı olan dövlətlər öz üzərlərinə öhdəlik götürürlər ki, insan və ətraf mühiti hava çirkləndirilməsindən qorusunlar, məsləhətləşmə, informasiya mübadiləsi və monitoring aparsınlar, zərərli tullantılarla mübarizənin siyasət və strategiyasını işləyib hazırlasınlar.

Havanın böyük məsafələrdə transsərhəd çirkləndirilməsi bunu ifadə edir ki, müəyyən bir dövlətin milli yurisdiksiyasında olan mənbə başqa dövlətin yurisdiksiyasında olan hava mühitinə mənfi və zərərli təsir göstərir. Havanın çirkləndirilməsi isə insanın birbaşa və dolayı yolla hava mühitinə maddələr (enerji) daxil etməsidir ki, bunun nəticəsində insanların sağlamlığına, canlı resurslara, ekoloji sistemə və s. zərər vurulur.

Konvensyanın 2–5-ci maddələrində havanı çirkləndirilmədən qorumağın **əsas prinsipləri** təsbit edilmişdir ki, iştirakçı-dövlətlər onları öz fəaliyyətində rəhbər tutmalıdırlar: 1) havanı çirkləndirməyi məhdudlaşdırma, mümkün olan dərəcədə çirk-

¹ Бирюков П.Н. Международное право. Учебное пособие. М., 2006, с.597.

ləndirməni daim azaltmaq və onun qarşısını almaq prinsipi; 2) havanın böyük məsafədə sərhəddənkənar çirkləndirməyin qarşısını almaq, məhdudlaşdırmaq və ya mümkün olan dərəcədə azaltmaq prinsipi (2-ci maddə); 3) havanı çirkləndirənlə mübarizə siyasət və strategiyasını işləyib hazırlamaq prinsipi (3-cü maddə); 4) havanı çirkləndirənlərlə mübarizədə informasiya mübadiləsi prinsipi (4-cü maddə); 5) havanın çirkləndirilməsi üçün təhlükə yaranarsa, tərəflər arasında məsləhətləşmə aparmaq prinsipi (5-ci maddə).

Sözgedən konvensiyaya əlavə formasında Protokol (1985-ci il) qəbul edilmişdir; həmin protokol kükürd tullantılarının azaldılması haqqındadır. Sonra konvensiyaya əlavə kimi daha bir Protokol (1988-ci il) qəbul olundu ki, o, azot oksidlərinin məhdudlaşdırılması barədədir.

İqlim dəyişikliyi haqqında BMT-nin Çərçivə Konvensiyası (1992-ci il) atmosfer havasına aid olan beynəlxalq-hüquqi sənədlərdən biridir. Onun əsas və başlıca məqsədi atmosferdə tullantıların məhdudlaşdırılmasına və parnik qazlarının konsentrasiyasının sabitləşdirilməsinə nail olmaqdan ibarətdir. Parnik qazları dedikdə atmosferdə «parnik effekti» yaradan karbon dioksidi qazı (CO_2), su buxarı (H_2O), metan qazı (CH_4), azot oksidi (N_2O) və s. digər maddələr başa düşülür.

Atmosfer havası atom elektrik stansiyalarında baş vermiş qəza nəticəsində radiaktiv maddələrlə də çirkləndirilə bilər ki, o, xüsusilə, təhlükəlidir. Bu hal özünü Çernobıl faciəsi zamanı daha aydın şəkildə göstərdi. 1986-cı ildə Vyanada iki konvensiya imzalandı ki, bunlardan biri nüvə qəzası haqqında operativ məlumat vermək, digəri isə nüvə qəzası və ya radiasiya qəza vəziyyəti halında yardım göstərmək barədədir.

Atmosfer havasının mühafizəsi həm də sıx surətdə bununla bağlıdır ki, təhlükəli eksperiment və sınaqlar, nüvə və digər partlayışlar nəticəsində kosmosun çirkləndirilməsinin qarşısını almaq üçün tədbirlər görülür. 1963-cü ildə bağlanmış Moskva Müqaviləsi məhz bu kimi məsələlərə həsr olunmuşdur. Söhbət Atmosferdə, kosmik məkanda və su altında nüvə silahının sı-

naqdan keçirilməsinin qadağan edilməsi haqqında Müqavilədən gedir. Adından da göründüyü kimi, bu müqavilə həm atmosferdə, həm kosmik məkanda, həm də suyun altında nüvə silahının sınaqdan keçirilməsini qadağan edir.

Kosmik fəzada həyata keçirilən fəaliyyət Yer kürəsinə yaxın məkanın fiziki şəraitinin və Ozon təbəqəsinin pisləşməsinə (tükənməsinə) səbəb olur. Bu işə, canlı orqanizmlər, habelə Günəş şüasının nüfuz etməsi üçün təhlükəlidir. 1985-ci ildə Ozon təbəqəsinin mühafizəsi haqqında Konvensiya qəbul edildi. 1987-ci ildə isə Ozon təbəqəsini dağıdan maddələrə dair Montreal Protokolu imzalandı.

22.3.2. Dünya okeanının beynəlxalq-hüquqi mühafizəsi

Dünya okeanı beynəlxalq-hüquqi mühafizə obyektlərindən biridir. Söhbət dəniz mühitinin çirklənməsinin beynəlxalq səviyyədə qorunmasından gedir.¹ Belə ki, müxtəlif mənbələr dənizlərin çirklənməsinə səbəb olur və onlar, əsasən, aşağıdakılardan ibarətdir: neft və neft məhsulları tullantıları, gəmilərin toqquşması nəticəsində onlardan dənizə axan çirkləndirici maddələr, dəniz dibində faydalı qazıntılar çıxaran qurğularda baş verən qəzalar, radioaktiv maddələr və s.

Dənizlərin beynəlxalq-hüquqi mühafizəsi, hər şeydən əvvəl, göstərilən mənbələr tərəfindən dənizlərin çirkləndirilməsinin qarşısının alınmasına yönəlmişdir. Bundan ötrü bir sıra beynəlxalq konvensiya bağlanmışdır. Onları iki yerə bölmək olar: ümumi konvensiyalar, xüsusi konvensiyalar.

Ümumi konvensiyalara Dəniz hüququna dair Cenevrə Konvensiyası (1958-ci il), Dəniz hüququna dair BMT Konvensiyası (1982-ci il) və s. beynəlxalq sənədlər aiddir. Dəniz hüququna dair Cenevrə Konvensiyası dövlətlərin üzərinə dənizləri qorumaq kimi vacib vəzifə qoyur, dəniz məkanının hüquqi rejimini müəyyənləşdirir, onların çirklənməsinin qarşısının alınmasına

¹ Бирюков П.Н. Международное право. Учебное пособие. М., 2006, с. 601.

dair ümumi müddəalar nəzərdə tutur, dənizlərdən səmərəli və məqsədyönlü istifadə məsələlərini tənzimləyir. Eyni yanaşmadan Dəniz hüququna dair BMT Konvensiyası da çıxış edir. Bu konvensiya ümumi prinsiplər müəyyənləşdirir ki, onlar dəniz mühitini çirkləndirən bütün növ mənbələrə aiddir. Həmin prinsiplər göstərilən sahədə artıq mövcud olan tənzimetmə metodlarını ümumiləşdirir və sistem halına salır.¹ Sözügedən konvensiyanın 12-ci hissəsi, xüsusilə, dəniz mühitinin mühafizəsinə və qorunub saxlanmasına həsr edilmişdir.

Xüsusi konvensiyalar isə bunlardan ibarətdir: Dənizin tullantılar və başqa materiallar ilə çirkləndirilməsinin qarşısının alınması haqqında Konvensiya (1972-ci il), Atlantik okeanın şimal-qərb hissəsində balıqçılıq haqqında Konvensiya (1977-ci il), Açıq dənizdə balıqçılıq və canlı resursların qorunması haqqında Konvensiya (1982-ci il) və s. Qeyd etməliyik ki, bu konvensiyalar dəniz mühitinin ayrı-ayrı elementlərinin qorunması və mühafizə edilməsi məsələlərini tənzimləyir, həm də dəniz mühitinin konkret çirkləndiricilərdən müdafiə olunması ilə bağlı münasibətləri nizama salır.

1972-ci ildə **Dənizin tullantılar və başqa materiallar ilə çirkləndirilməsinin qarşısının alınması haqqında Konvensiya** imzalandı ki, üç Əlavə onun tərkib hissəsi hesab edilir. Konvensiyaya əlavələrdə üç növ maddə (material) ayrılır və fərqləndirilir:² 1) dənizə atılması üçün qabaqcadan xüsusi icazə alınması tələb edilən maddələr; 2) dənizə atılması üçün qabaqcadan ümumi icazənin olması tələb edilən maddələr; 3) dənizə atılması tamamilə qadağan olunan maddələr.

1973-cü ildə daha bir müqavilə qəbul edildi ki, həmin sənəd **Dənizin gəmilərdən çirkləndirilməsinin qarşısının alınması haqqında Beynəlxalq Konvensiya** adlanır. Konvensiya bütün gəmilərdən neft və zəhərli maddələr, çirkab sular və zibil də

¹ Международное право. Учебник / Отв.ред. А.А.Ковалев, С.В.Черниченко. М., 2008, с.527.

² Международное право. Учебник / Отв. ред. Г.В.Игнатенко, О.И.Тиунов. М., 2010, с.684.

daxil olmaqla, istənilən maddənin dənizə atılmasını (axıdılmasını) qadağan edir. Burada qeyri-kommersiya məqsədi ilə istifadə edilən dövlət hərbi gəmiləri istisna olunur.

Sahil dövlətlərini sözügedən konvensiya xarici gəmiləri yoxlamaq hüququ ilə təmin edir; onlar hətta pozuntu törədənlər barəsində məhkəmə təqibi həyata keçirmək hüququna malikdirlər. Konvensiyada çirkləndirmənin qarşısının alınmasının vahid beynəlxalq standartları müəyyən edilmişdir. Bu konvensiya bəzi rayonlar (Qara, Aralıq və Qırmızı dənizlər, Fars və Oman körfəzləri) üçün sərt rejim müəyyən edir. Belə ki, bu kimi rayonlarda təhlükəli maddələrin dənizə atılması qəti surətdə qadağan edilir.

1992-ci ildə **Qara dənizin çirklənmədən müdafiəsi haqqında Konvensiya** qəbul edildi. Bu konvensiya Qara dənizin çirkləndirilməsinin qarşısının alınması və azaldılması haqqında müvafiq tədbirlər nəzərdə tutur. Konvensiyaya əsasən, müvafiq komissiya yaradılmışdır ki, həmin komissiya Qara dənizin çirkləndirmədən qorunması məsələləri ilə məşğul olur.

Dənizlərin çirkləndirilməsinin qarşısının alınması xüsusi mübarizə tədbirlərinin görülməsini tələb edir. Belə ki, 1969-cu ildə **Açıq dənizdə baş verən və neftlə çirkləndirməyə gətirib çıxaran qəza hallarında müdaxilə haqqında Beynəlxalq Konvensiya** qəbul edilmişdir. Konvensiya dəniz qəzaları hallarında dənizin neftlə çirkləndirilməsinin qarşısının alınmasına və onun doğurduğu nəticələrin azaldılmasına yönələn kompleks tədbirlər müəyyən edir. Konvensiyaya əlavə kimi qəbul olunan Protokol (1973-cü il) onun tərkib hissəsi hesab edilir. Protokol dənizin qeyri-neft maddələr ilə çirkləndirilməsinə gətirib çıxaran qəza hallarında müdaxilə haqqındadır.

Əlbəttə, **dənizin neftlə çirkləndirilməsi** ətraf mühitə (ekologiyaya) zərər vurulmasına səbəb olur. Vurulmuş zərərin isə əvəzi ödənilməlidir ki, bu, beynəlxalq publik ekologiya hüququnun prinsiplərindən biridir. Zərərin əvəzinin ödənilməsi ilə bağlı məsələlər 1969-cu ildə qəbul edilmiş müvafiq beynəlxalq konvensiya ilə tənzimlənir; söhbət Neftlə çirkləndirmədən zə-

rərə görə mülki məsuliyyət haqqında Beynəlxalq Konvensiyadan gedir. 1971-ci ildə imzalanan digər konvensiya isə neftlə çirkəndirmədən vurulan zərəri kompensasiya etmək üçün **Beynəlxalq Fondun** yaradılmasını nəzərdə tutur.¹

22.3.3. Fauna və floranın beynəlxalq-hüquqi mühafizəsi

Flora–bitki, fauna isə–heyvan aləmi deməkdir. Bitki və heyvanlar aləmi beynəlxalq-hüquqi mühafizə obyektlərindən biridir. Belə ki, bitki və heyvanlar aləmi beynəlxalq publik hüquqla qorunan obyektlər sırasına daxildir və beynəlxalq səviyyədə hüquqi mühafizə ilə təmin edilmişdir.

Qeyd etməliyik ki, **heyvan aləmini (fauna)** hüquqi mühafizə ilə təmin etmək üçün dövlətlərin beynəlxalq-hüquqi əməkdaşlığı həyata keçirilir. Bu isə, ilk növbədə, onunla bağlıdır ki, nadir növlü bəzi heyvanların yox olmaq (itmək), nəsli kəsilmək təhlükəsi yaranmışdır. Təbii ki, belə vəziyyətdə heyvan aləminin beynəlxalq səviyyədə mühafizəsi və qorunması həyata keçirilməlidir.

Heyvanlar aləminin hüquqi mühafizəsi sahəsində yaranan münasibətləri tənzimləmək üçün bir sıra həm universal, həm də ikitərəfli beynəlxalq müqavilə bağlanmışdır. Bu müqavilələr heyvanlar aləminin obyektlərini və onlardan istifadə qaydalarını müəyyənləşdirir, bu sahədə tətbiq edilən dövlət tənzimləmə formalarını, heyvanlar aləminin yaşayış mühitinin qorunması üçün müvafiq tədbirlərin görülməsini və s. nəzərdə tutur. Belə müqavilələrin heyvanlar aləminin gene-fondunun qorunub saxlanması üçün rolu və əhəmiyyəti böyükdür.

Beynəlxalq dövlətlərarası əməkdaşlıq, hər şeydən əvvəl, **konkret heyvan növlərinin** beynəlxalq-hüquqi mühafizəsinə yönəlmişdir. Bəzi beynəlxalq müqavilələr məhz sözügedən sahəyə həsr edilmişdir: Atlantik okeanın şimal hissəsində nə

¹ Ətraflı bax: Əliyev E.Ə. Beynəlxalq nəqliyyat hüququ. Dərslik. Bakı, 2009, s.686-688.

balıqlarının qorunması haqqında Beynəlxalq Konvensiya (1982-ci il), Antraktida suitilərinin qorunması haqqında Konvensiya (1972-ci il), Ağ ayıların qorunması haqqında Saziş (1982-ci il), Rusiya Federasiyası və Çin Xalq Respublikası hökumətləri arasında pələngin qorunması haqqında Protokol (1997-ci il) və s.¹

Dövlətlərarası beynəlxalq-hüquqi əməkdaşlıq həm də nadir və bir yerdən başqa yerə köçən heyvanların – **köçəri heyvanların** qorunub saxlanması sahəsində həyata keçirilir; bəzi beynəlxalq müqavilələr məhz bu məsələyə həsr edilmişdir. Məsələn, 1979-cu ildə bağlanmış konvensiya miqrasiya edən vəhşi heyvan növlərinin qorunması haqqındadır; 1973-cü ildə imzalanmış konvensiya isə itmək (yox olmaq) təhlükəsi altında olan yabanı fauna və flora növlərinin beynəlxalq ticarətinə həsr edilmişdir və ona qoşulan 3 əlavə həmin konvensiyanın tərkib hissəsi sayılır: 1-ci Əlavədə itmək (yox olmaq) təhlükəsi olan o heyvan və bitki növləri sadalanır ki, ticarət onların mövcud olmasına mənfi təsir göstərir; 2-ci Əlavədə itmək (yox olmaq) təhlükə riski olan heyvan və bitki növləri sadalanır ki, bu növlərin ticarətinə ciddi nəzarət olunması tələb edilir; 3-cü Əlavədə o bitki və heyvan növləri sadalanır ki, onların ticarəti üzərində nəzarət həyata keçirilməsi zəruridir.

Dövlətlərarası beynəlxalq-hüquqi əməkdaşlıq həm də **bitki aləminin (flora)** mühafizəsi sahəsində həyata keçirilir. Bu sahədə bir sıra beynəlxalq müqavilə bağlanmışdır ki, onlar bitki aləminin beynəlxalq səviyyədə mühafizəsinə həsr edilmişdir: məsələn, Karantin və bitkilərin müdafiəsinə dair Beynəlxalq Konvensiya (1997-ci ildə konvensiyaya yenidən baxılmışdır); Karantin və bitkilərin ziyanverici və xəstəliklərdən müdafiəsi sahəsində əməkdaşlıq haqqında Saziş (1959-cu il), Tropik ağaclar haqqında Beynəlxalq Saziş (1983-cü il), Yeni bitki sortlarının qorunmasına dair Beynəlxalq Konvensiya (1961-ci il) və s.

¹ *Bu sahədə əsas beynəlxalq müqavilələr barədə ətraflı bax: Məhərrəmov A.A. Ekoloji təhlükəsizlik sferasında beynəlxalq mexanizmlər. Bakı, 2009, s.57-71.*

Bəzi beynəlxalq müqavilələr balıqçılıqla və dənizin canlı resurslarından istifadə olunması ilə bağlı münasibətlərin tənzimlənməsinə həsr edilmişdir. Belə müqavilələrə aiddir: Balina ovunun tənzimlənməsi üzrə Beynəlxalq Konvensiya (1946-cı il), Dunay sularında balıqçılıq haqqında Konvensiya (1958-ci il), Baltik dənizində və Beltdə balıqçılıq və canlı ehtiyatların qorunması haqqında Konvensiya (1973-cü il), Cənub-şərqi Atlantikanın canlı ehtiyatlarının qorunması üzrə Konvensiya (1969-cu il) və s.¹ Bu konvensiyalar arasında elələri vardır ki, onlar təbiətin canlı ehtiyatlarından səmərəli istifadə olunmasını təmin edir. Məsələn, Antarktikanın dəniz canlı ehtiyatlarının qorunması haqqında Konvensiya (1980-ci il) belə müqavilələrdən biridir. Bu konvensiya əsasında müvafiq komissiya yaradılmışdır ki, həmin komissiyanın əsas işi Antarktikanın canlı dəniz ehtiyatlarını qoruyub saxlamaqdan və iştirakçı-dövlətlərin bu sahədə fəaliyyətini əlaqələndirməkdən ibarətdir.

22.3.4. Qütb ekosisteminin beynəlxalq-hüquqi mühafizəsi

Qütb ekosistemi dedikdə Antarktika və Arktikanın ekoloji sistemi başa düşülür; həm Antarktika, həm də Arktika təbiət kompleksləridir. Bu komplekslər indiyə kimi insan fəaliyyətinin nisbətən az toxunduğu sahələr kimi qalmaqda davam edir.

Antarktikanın ekoloji sisteminin beynəlxalq-hüquqi rejimi bir sıra beynəlxalq müqavilələrlə müəyyən edilir: məsələn, Antarktika haqqında Müqavilə (1959-cu il), Antarktika suitilərinin qorunması haqqında Konvensiya (1972-ci il), Antarktikanın dəniz canlı ehtiyatlarının qorunması haqqında Konvensiya (1980-ci il), Antarktikanın mineral ehtiyatlarının mənimsənilməsinin tənzimlənməsinə dair Konvensiya (1988-ci il), Antarktika haqqında Müqaviləyə əlavə edilmiş Protokol (1991-ci il).²

¹ *Bu konvensiyalar barədə bax:* Международное право. Учебник / Отв.ред. Г.М.Мелков. М., 2011, с.553-558.

² *Ətraflı bax:* Международное право. Учебник / Отв. ред. Б.П.Тузмухамедов. М., 2015, с. 479-481.

Antarktika haqqında Müqaviləyə əlavə edilmiş Protokol (1991-ci il) barədə ayrıca danışmaq lazımdır. Protokol Antarktikanı sülh və elmi məqsədlər üçün nəzərdə tutulan təbii qoruq yeri elan edir; onun əsas xüsusiyyətlərindən biri müvafiq komitə yaradılmasından ibarətdir. Belə ki, protokol əsasında Antarktikada ətraf mühitin mühafizəsi üzrə müvafiq Komitə təsis edilmişdir. Bu komitənin əsas işi Antarktikada həyata keçirilən fəaliyyətə nəzarət etməkdən ibarətdir.¹

Arktikada ətraf mühitin mühafizəsi məsələləri ilə Arktika Şurası məşğul olur. Arktika Şurasının bir neçə əsas məqsədi vardır; Arktikayarı dövlətlər arasında Arktika ilə bağlı məsələlərə dair qarşılıqlı fəaliyyəti təmin etmək və bu fəaliyyəti əlaqələndirmək həmin məqsədlərdən biridir. Arktika Şurası 1996-cı ildə yaradılmışdır; onun yaradılmasına Arktikayarı dövlətlər arasında Arktika məsələlərinə dair həyata keçirilən əməkdaşlığın genişləndirilməsi səbəb olmuşdur.

Arktika Şurası Arktikanın inkişafına yönələn proqram və layihələr hazırlayır. 2000-ci ildə Arktika Şurası öz sessiyasında Arktikanın davamlı inkişafına dair çərçivə sənədi qəbul etmişdir. Arktika Şurasının işləyib hazırladığı proqram və layihələrin həyata keçirilməsində müxtəlif qurumlar (Şimal Şurası, Avropa İttifaqı, BMT-nin Avropa İqtisadi Komissiyası və s.) iştirak edirlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, dövlətin həyata keçirdiyi bəzi fəaliyyət növləri barəsində xüsusi təhlükəsizlik tədbirləri görülməsi tələb edilir; belə tədbirlərin görülməsi, hər şeydən əvvəl, ətraf mühitin mühafizəsini təmin etmək məqsədinə xidmət edir. Bundan ötrü dövlətlər müvafiq beynəlxalq təşkilatlar yaradırlar. Belə fəaliyyət növlərini tənzimləmək həmin təşkilatların malik olduğu səlahiyyətlərə aid edilən məsələlərdən biridir. Bu kimi fəaliyyət növlərinə aiddir: kosmik fəaliyyət, atom enerjisindən istifadə, mülki aviasiyadan istifadə, təhlükəli yüklərin transsərhəd daşınması.

¹ Международное право. Учебник / Под общ. ред. А.Я.Капустина. М., 2008, с. 481-483.

Kosmik fəaliyyət Ay və digər səma cismləri də daxil olmaqla, kosmik məkana zərər vurmaqla onu çirkləndirir. 1967-ci ildə Kosmosa dair Müqavilə bağlanmışdır ki, bu müqavilə iştirakçı-dövlətlərin üzərinə kosmik fəzanı çirkləndirməmək və ona zərər vurmamaq öhdəliyi qoyur.¹

Kosmik fəzanı çirkləndirən vasitələrdən biri də kosmik zibildir. Lakin, indiyə kimi beynəlxalq publik kosmos hüququnda kosmik zibil problemi həll olunmamış məsələ kimi qalmaqda davam edir. Bu və digər məsələlərin mahiyyətinə aydınlıq gətirmək BMT-nin Kosmosa dair Komitəsinin gündəliyindədir.²

Dövlətlərin fəaliyyəti həm də **atom enerjisindən** istifadəyə yönəlmişdir və belə fəaliyyət təhlükəli sayılır. Buna görə də, bu fəaliyyət növü barədə də xüsusi təhlükəsizlik tədbirlərinin görülməsi tələb edilir.

Məlum olduğu kimi, dövlətlər həm də elektrik enerjisinin istehsalına yönələn dinc atom-nüvə fəaliyyəti ilə məşğul olurlar; onlar nüvə enerjisindən həmçinin digər məqsədlər (kənd təsərrüfatı, sənaye, tibbi, elmi və s.) üçün də istifadə edirlər. Əlbəttə, bunlar ətraf mühitin radioaktiv vəziyyətinə zərərli təsir göstərir, radioaktiv çirkləndirməyə səbəb olur. Buna görə də, atom enerjisi sahəsində dövlətlərarası beynəlxalq əməkdaşlığın həyata keçirilməsi tələb edilir. Odur ki, dövlətlər tərəfindən MAQATE kimi beynəlxalq təşkilat yaradılmışdır. Bu təşkilat Yer kürəsində ekoloji sistemin radiasiya çirklənməsindən müdafiə olunmasında mühüm rol oynayır. MAQATE təşkilatı Nüvə silahının yayılmaması haqqında Müqaviləyə (1968-ci il) əsasən, dövlətlərin öz üzərlərinə götürdükləri müqavilə öhdəliklərini yerinə yetirmələri işinə beynəlxalq səviyyədə nəzarət həyata keçirir. MAQATE tərəfindən beynəlxalq nəzarət dinc (elmi) məqsədlər üçün atom enerjisindən istifadə edilməsi sa-

¹ Международное право. Учебник / Отв. ред. Г.С.Стародубцев. М., 2015, с.314.

² Международное право. Учебник / Отв. ред. Б.Р.Тузмухамедов. М., 2015, с.432.

həşində də həyata keçirilir. Atom elektrik stansiyaları da məhz bu təşkilatın nəzarəti və təminatı ilə tikilib istifadəyə verilir.

MAQATE-nin fəal iştirakı ilə bir sıra beynəlxalq müqavilə hazırlanmış və qəbul edilmişdir ki, həmin müqavilələrin müddəaları ətraf mühitin radioaktiv çirklənmədən qorunmasına yönəlmişdir. Kimyəvi və neftlə çirkləndirmə ilə yanaşı, radioaktiv çirkləndirmə də ətraf mühit üçün zərərli olub təhlükə törədir.¹ Belə müqavilələrə aiddir: Nüvə qəzası haqqında operativ xəbərdarətmə haqqında Konvensiya (1986-cı il), Nüvə qəzası və radiasiya qəza vəziyyəti hallarında kömək göstərilməsi haqqında Konvensiya (1986-cı il), Nüvə təhlükəsizliyi haqqında Konvensiya (1994-cü il) və s. Radioaktiv çirkləndirmə xüsusən okean üçün təhlükə törədir ki, buna, adətən, radioaktiv tullantılar okeanın dibində basdırılan zaman yol verilə bilər.

Mülki aviasiyadan istifadə zamanı da ətraf mühitin çirkləndirilməsi baş verir. Məlum olduğu kimi, mülki aviasiya sahəsində beynəlxalq dövlətlərarası əməkdaşlığı həyata keçirmək üçün BMAT (İCAO) yaradılmışdır. Dövlətlərarası beynəlxalq təşkilat olan BMAT həm də hava gəmilərinin və aeroportların zərərli təsirindən ətraf mühitin qorunması məsələləri ilə məşğul olur. Unutmaq olmaz ki, BMAT ekoloji standartlar qəbul etmək səlahiyyətinə malikdir; onun ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində fəaliyyəti məhz belə standartların qəbul edilməsində ifadə olunur.² BMAT həm də tövsiyələr qəbul edir ki, onlar praktik fəaliyyət üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir; ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində tövsiyələr qəbul etmək həmin təşkilatın həyata keçirdiyi fəaliyyətin ifadə formalarından biridir. Bu kimi tövsiyələr, habelə ekoloji standartlar Çikaqo Konvensiyasına (1944-cü il), xüsusi olaraq, buraxılan 16-cı Əlavədə yerləşdirilir ki, həmin sənəd «Ətraf mühitin qorunması» adlanır.

¹ Федощева Н.Н. Международное право. Учебное пособие. М., 2015, с.257.

² Международное право. Учебник / Отв. ред. В.И.Кузнецов, Б.Р.Тузмухамедов. М., 2007, с. 750.

Təhlükəli yüklərin transsərhəd daşınması kimi fəaliyyət növünün tənzimlənməsinə də xüsusi diqqət yetirilir. Bundan ötrü xüsusi beynəlxalq müqavilə bağlanmışdır ki, həmin sənəd Təhlükəli yüklərin və onların tullantılarının transsərhəd daşınması üzərində nəzarət haqqında Bazel Konvensiyası (1989-cu il) adlanır. 1-ci Əlavə sözügedən konvensiyanın tərkib hissəsi sayılır ki, burada təhlükəli tullantıların siyahısı verilmişdir. Nüvə tullantılarına, həmçinin dəniz nəqliyyatının normal fəaliyyəti nəticəsində yaranmış tullantılara konvensiya şamil olunmur.

Bazel Konvensiyası iki əsas prinsipdən çıxış edir:¹ birinci prinsipə görə, təhlükəli və digər tullantıların sərhəddənkənar daşınması minimum səviyyəyə endirilməli; ikinci prinsipə görə isə – daşıma həyata keçirilən zaman insan sağlamlığına və ətraf mühitə zərər vurulmamalıdır.

Beynəlxalq-hüquqi mühafizə (tənzimetmə) obyektləri sırasına həm də **Ozon təbəqəsi** daxildir. Ətraf mühitin çirkləndirilməsi Ozon təbəqəsinin vəziyyətinin dəyişərək pisləşməsinə səbəb olur; bu isə, öz növbəsində, insan sağlamlığına və ətraf mühitə olduqca mənfi təsir göstərir. Buna görə də, Yer atmosferinin Ozon təbəqəsinin beynəlxalq-hüquqi müdafiəsinə zərurət yaranmışdır. Bu məqsədlə 1985-ci ildə **Ozon təbəqəsinin mühafizəsi haqqında Vyana Konvensiyası** qəbul edilmişdir. Konvensiya iştirakçı-dövlətlər üzərinə Ozon təbəqəsinin vəziyyəti haqqında müntəzəm müşahidə və tədqiqatlar aparmaq, habelə informasiya mübadiləsini həyata keçirmək kimi öhdəliklər qoyur; onlar Ozon təbəqəsinə insan fəaliyyətinin göstərdiyi təsirləri, həm də Ozon təbəqəsinin vəziyyətinin dəyişməsi insan sağlamlığı və ətraf mühit üçün hansı zərərli nəticələr doğura biləcəyinə dair məsələləri öyrənməli və qiymətləndirməlidirlər.²

¹ Международное право. Учебник / Отв. ред. А.А.Ковалев, С.В.Черничен-ко. М., 2008, с. 538.

² Международное право. Учебник /Под ред. А.И.Микulyшина. М., 2005, с. 307.

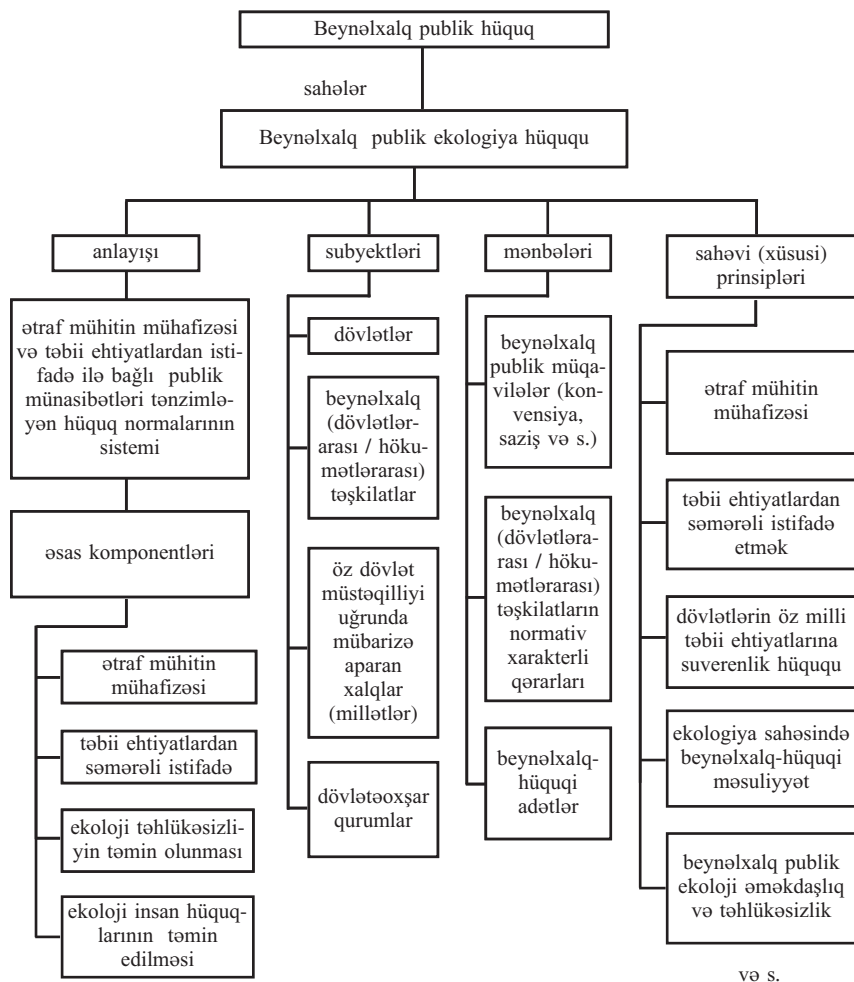
Ozon təbəqəsinin beynəlxalq-hüquqi mühafizəsində həm də **Monreal Protokolu** vacib rol oynayır; 1987-ci ildə imzalanan bu protokol Ozon təbəqəsini pozan maddələr barəsindədir.¹

Qlobal iqlim dəyişikliyi dövlətlərarası beynəlxalq əməkdaşlığın əsas məsələlərindən biridir. Beynəlxalq publik ekologiya hüququ belə bir prinsipdən çıxış edir ki, qlobal iqlim dəyişikliyi ilə mübarizə sahəsində beynəlxalq dövlətlərarası əməkdaşlıq həyata keçirilməlidir. Belə əməkdaşlığın həyata keçirilməsi ilə bağlı münasibətlər **İqlim dəyişikliyi haqqında BMT-nin Çərçivə Konvensiyası** ilə tənzimlənir ki, bu konvensiya 1992-ci ildə Rio-de-Janeyroda keçirilmiş konfransda qəbul edilmişdir. Konvensiyada məlumat mübadiləsi və əməkdaşlığın digər növləri üzrə dövlətlərin ümumi öhdəlikləri müəyyən edilir. Atmosferə antropogen mənşəli qazların buraxılmasına nəzarət etmək konvensiyanın əsas məqsədi sayılır.²

¹ Международное право. Учебник / Отв. ред. Ю.М.Колосов, Э.С.Кривчикова. М., 2000, с. 602.

² *Ətraflı bax*: Məhərrəmov A.A. Ekoloji təhlükəsizlik sferasında beynəlxalq mexanizmlər. Bakı, 2009, s.89-92.

XXII FƏSİL ÜZRƏ ƏYANİ SXEM

XXII FƏSİL ÜZRƏ TÖVSIYƏ EDİLƏN ƏLAVƏ ƏDƏBİYYAT

1. Beynəlxalq hüquq. Azərbaycan dilində / Məsul redaktor və tərcüməçi-R.F.Məmmədov. Bakı,2002 (XXIV fəsil).
2. Hüseynov L.H. Beynəlxalq hüquq. Dərslik. Bakı, 2008 (XXII fəsil).
3. Məhərrəmov A.A. Ekoloji təhlükəsizlik sferasında beynəlxalq mexanizmlər. Bakı, 2009, 490 s.
4. Международное право. Учебник / Отв. ред. А.А.Ковалев, С.В.Черниченко. М., 2008 (гл. 17).
5. Международное право. Учебник / Отв. ред. Б.Р.Тузмухамедов. М., 2015 (гл. 21).
6. Международное право. Учебник / Отв. ред. Г.В.Игнатенко, О.И.Тиунов. М., 2010 (гл. 23).
7. Международное право. Учебник / Отв. ред. Ю.М.Колосов, Э.С.Кривчикова. М., 2000 (гл. 24).
8. Международное право. Учебник / Под общ. ред. А.Я.Капустина. М., 2008 (гл. 23).
9. Тимченко Л.Д. Международное право. Учебник. Харьков, 2004 (гл. 16).
- 10.Федосцева Н.Н. Международное право. Учебное пособие. М., 2015 (гл.16).

XXIII FƏSİL.

BEYNƏLXALQ PUBLİK ƏMƏK HÜQUQU

23.1. Beynəlxalq publik əmək hüququ beynəlxalq publik hüququn müstəqil sahələrindən biri kimi

23.1.1. Beynəlxalq publik əmək hüququ anlayışı

Digər beynəlxalq əlaqələr kimi, əməklə bağlı münasibətlər də beynəlxalq publik hüququn subyektləri, xüsusilə də, dövlətlər arasında yaranır. Əməklə bağlı bu növ münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsi müvafiq beynəlxalq publik hüquq normaları vasitəsilə həyata keçirilir. Məhz həmin normaların sistemi beynəlxalq publik əmək hüququ adlanır.

Beynəlxalq publik əmək hüququ dedikdə beynəlxalq publik hüquq subyektləri arasında əməklə bağlı yaranan münasibətləri tənzimləyən beynəlxalq-hüquqi normaların məcmusu başa düşülür. «Beynəlxalq publik əmək-hüquq normaları» adlanan həmin normalar daxilən vəhdətdə olub, ümumi məqsəddə xidmət edir və əməklə bağlı münasibətlərin tənzimlənməsi sahəsində beynəlxalq publik hüquq subyektlərinin, əsasən də, dövlətlərin hüquq və vəzifələrini müəyyənləşdirir; həmin normalar həm də sistemləşdirilmişdir. Belə ki, beynəlxalq publik əmək-hüquq normaları ayrı-ayrı hüquq institutları üzrə sistem halına salınmışdır: məsələn, əmək şəraiti hüquq institutu, əməkhaqqı hüquq institutu, istirahət hüquq institutu, sosial təminat hüquq institutu və s.¹

Beynəlxalq publik əmək-hüquq normalarının yaranması və müəyyənləşdirilməsi XX əsrin 20-ci illərinə təsadüf edir. Belə ki, məlum olduğu kimi, 1919-cu ildə Beynəlxalq Əmək Təşkilatı təsis edilmişdir. Məhz bu təşkilatın iştirakı ilə və rəhbərliyi altında müxtəlif məzmunlu beynəlxalq publik əmək-hüquq nor-

¹ *Ətraflı bax:* Бекашев Д.К. Международное трудовое право. Учебное пособие. М., 2008, 336 с.

maları müəyyənləşdirildi ki, onlar beynəlxalq publik əmək hüququnun yaranmasına böyük təkan verdi və mühüm təsir göstərdi.

Öz tərkibində beynəlxalq publik əmək-hüquq normalarını birləşdirən beynəlxalq əmək hüququnun formalaşmasında BMT-nin də rolu qeyd edilməlidir. II Dünya Müharibəsindən sonra yaradılan bu beynəlxalq təşkilat ayrı-ayrı müxtəlif sahələrdə fəaliyyət göstərir ki, insan hüquqlarının müdafiəsi bu sahələrdən biridir. İnsan hüquqlarının BMT səviyyəsində müdafiəsi isə, həm də sosial və əmək hüquqları sferasında həyata keçirilir.

Keçən əsrin 60–70-ci illərində beynəlxalq əlaqələr genişlənərək intensiv xarakter aldı, beynəlxalq əmək bölgüsü və istehsal qüvvələri inkişaf etməyə başladı. Bu kimi proseslər, təbii ki, nəticə etibarı ilə, beynəlxalq publik əmək hüququnun formalaşmasına təsir göstərməyə bilməzdi. Yaranmış vəziyyət əməklə bağlı məsələlərin beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsini tələb edirdi. Məhz bundan ötrü beynəlxalq publik əmək hüququ kimi hüquqi qurum təşəkkül tapdı. Bu hüquqi qurum əmək fəaliyyətinə dair beynəlxalq publik hüquq normalarından ibarətdir ki, həmin normalar vasitəsilə əməklə bağlı münasibətlərin beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsi həyata keçirilir.

23.1.2. Beynəlxalq publik əmək hüququnun nizamasalma predmeti

Beynəlxalq publik əmək hüququ hansı növ ictimai münasibətləri tənzimləyirsə, o münasibətlər də beynəlxalq publik əmək hüququnun **nizamasalma predmetini** təşkil edir. Beynəlxalq publik əmək hüququ əməklə bağlı beynəlxalq münasibətləri tənzimləyir. Deməli, beynəlxalq publik əmək hüququnun nizamasalma predmeti əməklə bağlı beynəlxalq münasibətlərdən ibarətdir; bu münasibətlər həm də **beynəlxalq əmək mü-**

nasibətləri adlanır;¹ onlar, demək olar ki, məzmunca, üst-üstə düşən eynimənalı anlayışlardır.

Beynəlxalq əmək münasibətləri beynəlxalq publik hüquq subyektləri arasında əməklə bağlı yaranan münasibətlərdir. Bu səbəbdən belə münasibətlər **hakimiyyət xarakterinə** malikdir. Məhz bu münasibətlər sayəsində öz ayrıca nizamasalma predmetinə malik olmasına görə beynəlxalq publik əmək hüququ müstəqil «status» əldə edir. Belə ki, beynəlxalq publik əmək hüququ beynəlxalq publik hüququn **xüsusi hissəsinə** daxil olan müstəqil hüquq sahələrindən biridir. Başqa sözlə, beynəlxalq publik əmək hüququ beynəlxalq publik hüquq sistemində **müstəqil sahə** kimi tanınır.

Beynəlxalq publik əmək hüququnun nizamasalma predmetini təşkil edən münasibətlər, yəni əməklə bağlı yaranan beynəlxalq münasibətlər geniş anlayışdır. Belə ki, beynəlxalq əmək münasibətləri aşağıda göstərilən ayrı-ayrı müxtəlif məsələlərə aiddir: 1) əmək hüquqlarının həyata keçirilməsi ilə bağlı beynəlxalq münasibətlər; 2) məşğulluqla bağlı beynəlxalq münasibətlər; 3) əmək şəraiti ilə bağlı beynəlxalq münasibətlər; 4) əməkhaqqı ilə bağlı beynəlxalq münasibətlər; 5) istirahətə bağlı beynəlxalq münasibətlər; 6) sosial təminatla bağlı beynəlxalq münasibətlər; 7) sosial tərəfdaşlıqla bağlı beynəlxalq münasibətlər və s.

Beləliklə, beynəlxalq publik əmək hüququnun nizamasalma predmetini təşkil edən münasibətlər əmək hüquqlarının həyata keçirilməsi, məşğulluq, əmək şəraiti, əməkhaqqı, istirahət, sosial təminat, sosial tərəfdaşlıq və digər məsələlərlə əlaqədar yaranır.

Beynəlxalq əmək münasibətləri həm də **qeyri-hakimiyyət xarakterli** ola bilər ki, onlar ayrı-ayrı dövlətlərin fiziki və hüquqi şəxsləri arasında yaranır. Qeyri-hakimiyyət xarakterli beynəlxalq əmək münasibətləri isə beynəlxalq publik hüququn de-

¹ Müəlliflərdən D.K.Bekyaşev qeyd edir ki, beynəlxalq münasibətlərdə «beynəlxalq əmək münasibətləri» anlayışı mövcud deyil; bu səbəbdən müəllif həmin anlayışı işlətmir (*bax*: Международное публичное право. Учебник / Отв. ред. К.А.Бекяшев. М., 2009, гл. XXII, с.817-845).

yıl, beynəlxalq xüsusi hüququn nizamasalma predmetinə daxildir. Həmin münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsi (kollizion-hüquqi tənzimlənmə) beynəlxalq xüsusi hüququn institutlarından biri olan əmək hüququ vasitəsilə həyata keçirilir.¹

23.1.3. Beynəlxalq publik əmək hüququnun subyektləri

Qeyd etdiyimiz kimi, beynəlxalq publik əmək hüququnun nizamasalma predmetinə daxil olan beynəlxalq ictimai münasibətlər hakimiyyət xarakterlidir. Belə münasibətlər isə hakimiyyət səlahiyyətli subyektlər arasında əmələ gəlir. Hakimiyyət səlahiyyətli subyektlər dedikdə isə beynəlxalq publik hüququn subyektləri, yəni dövlətlər, dövlətlərin birlik forması olan hökumətlərarası beynəlxalq təşkilatlar, dövlətəoxşar qurumlar və öz dövlət müstəqilliyi uğrunda mübarizə aparan xalqlar (millətlər) başa düşülür; **beynəlxalq publik əmək hüququnun subyektləri** sırasına da məhz onlar daxildir. Deməli, beynəlxalq publik hüququn subyekti kimi tanınanlar (dövlət, hökumətlərarası beynəlxalq təşkilatlar və s.) həm də beynəlxalq publik əmək hüququnun subyekti hesab edilirlər. Bunlar hakimiyyət xarakterli beynəlxalq əmək münasibətlərinin potensial (mümkün) iştirakçılarıdır.

Qeyri-hakimiyyət xarakterli beynəlxalq əmək münasibətlərinin potensial iştirakçılarına gəldikdə isə, qeyd etməliyik ki, bu münasibətlər ayrı-ayrı dövlətlərin şəxsləri (fiziki və hüquqi şəxslər), beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatları, işəgötürən və işçilərin birlikləri (təşkilatları) və s. arasında yaranır. Beynəlxalq publik hüquq subyektivinə malik olmadıqlarına görə belə şəxslər beynəlxalq publik əmək hüququnun deyil, beynəlxalq xüsusi hüququn subyekti hesab edilir.²

¹ Allahverdiyev S.S. Azərbaycan Respublikasının xüsusi (mülki) hüquq kursu. Dərslük. Bakı, 2007 (XVIII fəsil. Beynəlxalq xüsusi hüquqda əmək münasibətləri), s. 697-724.

² Bəzi müəlliflərə görə, belə təşkilatlar beynəlxalq publik əmək hüququnun subyekti sayılır (*məsələn, bax: Международное публичное право. Учебник / Отв. ред. К.А.Бекяшев. М., 2009, с. 821*).

23.2. Beynəlxalq publik əmək hüququnun mənbə və prinsipləri

23.2.1. Beynəlxalq publik əmək hüququnun mənbələri

Beynəlxalq publik əmək hüququnun ibarət olduğu hüquq normaları öz normativ ifadəsini, ilk növbədə, beynəlxalq müqavilələrdə tapır. Bu səbəbdən **beynəlxalq müqavilələr** beynəlxalq publik əmək hüququnun əsas mənbə növü hesab edilir.

Beynəlxalq publik əmək hüququnun mənbəyi olan beynəlxalq müqavilələr sırasına, hər şeydən əvvəl, **Beynəlxalq Əmək Təşkilatının** (BƏT) Nizamnaməsi daxildir. Nəzərdən qaçıрмаq olmaz ki, istənilən beynəlxalq hökumətlərarası (dövlətlərarası) təşkilatlarda olduğu kimi, BƏT-in də Nizamnaməsi beynəlxalq müqavilə formasında qəbul edilmiş və iştirakçı-dövlətlər tərəfindən imzalanmışdır. 1919-cu ildə qəbul edilən BƏT-in Nizamnaməsi dəfələrlə (1922, 1945, 1946 və 1953-cü illərdə) dəyişdirilmişdir. Burada aşağıda göstərilən məsələlər müəyyən olunur: məqsəd və vəzifələr, təşkilati struktur, orqanlar, səlahiyyətlər və fəaliyyət qaydası, müvafiq aktların qəbul edilməsi və onlara yenidən baxılması qaydaları, üzv-dövlətlərin öhdəlikləri, maliyyə-büdcə və s. məsələlər. BƏT-in məqsəd və vəzifələri ayrıca sənəddə göstərilmişdir ki, həmin sənəd BƏT-in məqsəd və vəzifələri haqqında bəyannamə adlanır; həmin bəyannamə BƏT-in Nizamnaməsinin tərkib hissəsi olub, ona əlavədir. BƏT-in Nizamnaməsi onun həyata keçirdiyi fəaliyyətin hüquqi əsası olan sənəddir; həmin sənəd preambula, dörd fəsil və 40 maddədən ibarətdir.

Beynəlxalq publik əmək hüququnun mənbəyi olan beynəlxalq müqavilələr sırasına həm də **BƏT-in konvensiyaları** daxildir. Əməklə bağlı münasibətin bu və ya digər məsələsinə aid olan həmin konvensiyalar üzv-dövlətlər tərəfindən ratifikasiya olunur. Məhz bundan sonra bu konvensiyalardan üzv-dövlətlərin həm qanunvericiliyində, həm də praktikasında istifadə edilir.

BƏT-in konvensiyaları BƏT çərçivəsində qəbul olunan çox-tərəfli beynəlxalq müqavilələrdir ki, onların üzv-dövlətlər üçün məcburi hüquqi qüvvəsi vardır.

BƏT çərçivəsində təkcə beynəlxalq konvensiyalar deyil, həm də müvafiq **tövsiyələr** qəbul olunur; lakin onlar beynəlxalq müqavilə hesab edilmir. Odur ki, tövsiyələrin üzv-dövlətlər tərəfindən ratifikasiya olunması tələb edilmir. Tövsiyələrin, aydın məsələdir ki, məcburi hüquqi qüvvəsi yoxdur və bu səbəbdən onlar beynəlxalq publik əmək hüququnun mənbəyi hesab edilmir. Ancaq, buna baxmayaraq, tövsiyələr mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, tövsiyə xarakterli olsa da, həmin sənədlərdən praktikada tətbiq edilmək üçün geniş səviyyədə istifadə olunur.

BƏT-in tövsiyələri əsasında üzv-dövlətlər öz daxili qanunvericiliklərini inkişaf etdirir və təkmilləşdirirlər. Digər tərəfdən, üzv-dövlətlər tərəfindən müvafiq qanun qəbul edilməsi və ya digər yolla həmin tövsiyələr hüquqi qüvvə ilə təmin olunur. Tövsiyələr elə aktlardır ki, bu aktlar konvensiya normalarını konkretləşdirir, dəqiqləşdirir, bəzi hallarda isə onları tamamlayır. Bunlardan başqa, tövsiyələr üzv-dövlətlərə edilən təklifdir ki, bu təklifi nəzərə almaqla, onlar müvafiq normanı öz milli qanunvericiliyinə daxil edirlər. Tövsiyələrin əhəmiyyəti həm də bundan ibarətdir ki, onların əsasında BƏT-in konvensiyaları hazırlanır və qəbul edilir. Bu kimi xüsusiyyətlər imkan verir ki, BƏT-in tövsiyələri beynəlxalq publik əmək hüququnun yardımçı mənbəyi hesab edilsin.¹

BƏT-in konvensiyaları və tövsiyələri **BƏT-in aktları** adlanır ki, bu, ümumi anlayışdır. BƏT-in aktları əmək sahəsində əsas insan hüquq və azadlıqlarını təmin edir. Bu aktlar arasında elələri vardır ki, onlar məşğulluğun təmin edilməsinə, işsizlikdən müdafiə olunma məsələsinə həsr edilmişdir; bəzi aktlar əmək şəraitinə, təhlükəsizlik texnikasına və istehsalat sanitariyasına aiddir. Onların bir hissəsi yüksək səviyyədə hüquqi müdafiəyə ehtiyacı olan işçilərin əməyi ilə bağlı münasibətləri tənzimləyir. Müəyyən aktlar isə işçilərin və işgötürənlərin təşkilatları və dövlət arasında həyata keçirilən əməkdaşlığa toxunur.

¹ Иванов С.А. Вопросы международно-правового регулирования труда. М., 1964, с.107.

Hal-hazırda BƏT konvensiyalarının sayı 190-ı ötüb keçmişdir. Azərbaycan Respublikası həmin konvensiyalardan bir çoxunu ratifikasiya etmişdir. BƏT-in tövsiyələrinin sayı isə 200-ə yaxındır.

Beynəlxalq publik əmək hüququnun mənbəyi olan beynəlxalq müqavilələr həm də regional xarakterə malik ola bilər. Söhbət **regional beynəlxalq sazişlərdən** gedir. Məsələn, Avropa Şurasının və Avropa İttifaqının qəbul etdikləri bəzi aktlar Avropa regionunda insanın əmək hüquqlarının müdafiəsi problemlərinə həsr olunmuşdur. Avropa Şurası çərçivəsində İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyası (1950-ci il) və Avropa Sosial Xartiyası (1962-ci il) qəbul edilmişdir. Zəhmətkeşlərin əsas sosial hüquqları Xartiyası (1961-ci il), yəni Sosial Xartiya Avropa İttifaqında sistemli şəkildə əmək hüquqlarını təsbit edir.

Beynəlxalq publik əmək hüququnun mənbəyi olan beynəlxalq müqavilələrə **dövlətlərarası ikitərəfli müqavilələr** də daxildir. Məsələn, Vətəndaşların müvəqqəti əmək fəaliyyəti haqqında Rusiya Federasiyası və Litva Respublikası arasında bağlanmış Saziş (1999-cu il), İşçi-miqrantların əmək fəaliyyəti və sosial müdafiəsi haqqında Rusiya Federasiyası və Qırğızıstan Respublikası arasında bağlanmış Saziş (1996-cı il) və s. bu növ beynəlxalq müqavilələrə misal ola bilər.

Beynəlxalq publik əmək hüququnun mənbəyi qismində tək-cə beynəlxalq müqavilələr çıxış etmir. Beynəlxalq publik əmək hüququnun mənbəyi kimi həmçinin **beynəlxalq-hüquqi adətlər** tanınır.

23.2.2. Beynəlxalq publik əmək hüququnun sahəvi prinsipləri

Beynəlxalq publik əmək hüququ müəyyən meyarlara görə beynəlxalq publik hüququn müstəqil sahələrindən biri hesab edilir. Həmin meyarlardan biri bundan ibarətdir ki, beynəlxalq publik əmək hüququ özünəməxsus prinsiplərə malikdir. Söhbət

beynəlxalq publik əmək hüququnun **sahəvi (xüsusi) prinsiplərindən** (lex specialis) gedir. Bu prinsiplər BƏT-in Nizamnaməsində və onun tərkib hissəsi olan əlavədə (BƏT-in məqsəd və vəzifələri haqqında Filadelfiya Bəyannaməsində), habelə Əmək sferasında əsas prinsip və hüquqlar haqqında Bəyannamədə (1998-ci il) əks olunmuş, öz normativ-hüquqi ifadəsini tapmışdır. Odur ki, beynəlxalq publik əmək hüququnun sahəvi (xüsusi) prinsiplərinin məcburi hüquqi qüvvəsi vardır; onlar BƏT-in üzvü olan bütün dövlətlər üçün məcburidir.¹

Beynəlxalq publik əmək hüququ belə bir prinsipdən çıxış edir ki, **əmək və məşğulluq sahəsində diskriminasiyaya yol verilmir**. Bu, beynəlxalq publik əmək hüququnun sahəvi (xüsusi) prinsiplərinə aid edilən əsas prinsiplərdən biridir və həmin prinsipə görə, əmək və məşğulluq sahəsində hər hansı əlamət (cins, irq, əqidə və s.) üzrə ayrı-seçkilik qoyulmur; bu kimi əlamətlərdən asılı olmayaraq, hər kəsin əmək fəaliyyəti ilə məşğul olmaq və maddi cəhətdən mövcud olmaq hüququ vardır.

Beynəlxalq publik əmək hüququnun sahəvi (xüsusi) prinsiplərinə **məcburi əməyin ləğv edilməsi prinsipi** də aiddir. Bu prinsipə görə, hər hansı növ məcburi əmək formasının tətbiqinə yol verilmir. Həmin prinsip Əmək sferasında əsas prinsip və hüquqlar haqqında Bəyannamədə (1998-ci il) formulə edilmişdir. Burada həm də belə bir prinsip müəyyən olunmuşdur ki, **uşaq əməyi qadağan edilir**. Bu da, beynəlxalq publik əmək hüququnun sahəvi (xüsusi) prinsipləri sırasına aid edilən digər prinsipdir.

Universallıq prinsipi də beynəlxalq publik əmək hüququnun sahəvi (xüsusi) prinsipi hesab edilir. Həmin prinsipə görə, BƏT-in Nizamnaməsində nəzərdə tutulan öhdəlikləri öz üzərinə götürən istənilən dövlət BƏT-in üzvü ola bilər. Bu prinsip

¹ *Beynəlxalq publik əmək hüququnun prinsipləri barədə ətraflı bax: Международное публичное право. Учебник / Отв. ред. К.А.Бекяшев. М., 2009, с.819-821.*

Əmək sferasında əsas prinsip və hüquqlar haqqında Bəyannamədə formulə edilmişdir.

Beynəlxalq publik əmək hüququ həm də **tripartizm prinsipindən** çıxış edir. Bu prinsip öz ifadəsini bunda tapır ki, BƏT-in işində üç tərəf iştirak edir: 1) üzv-dövlətlərin nümayəndələri; 2) işəgötürənlərin nümayəndələri; 3) işçilərin nümayəndələri. Bu səbəbdən tripartizm prinsipi həm də **üçtərəflilik prinsipi** adlanır ki, bu prinsip Əmək sferasında əsas prinsip və hüquqlar haqqında Bəyannamədə (1998-ci il) formulə edilmişdir.

Sözgedən bəyannamə həm də **nəzarət etmək prinsipindən** çıxış edir. Bu prinsipə görə, BƏT-in konvensiyalarına əməl edilməsi və onların yerinə yetirilməsi üzərində nəzarət həyata keçirilməlidir. Bundan ötrü BƏT sistemində nəzarət mexanizmi yaradılmışdır ki, həmin mexanizm vasitəsilə BƏT-in ratifikasiya olunmuş konvensiyaları üzv-dövlətlər tərəfindən yerinə yetirilir.¹

Bunlardan başqa, beynəlxalq publik əmək hüququna **digər sahəvi (xüsusi) prinsiplər** də xasdır. Hüquq ədəbiyyatı səhifələrində beynəlxalq publik əmək hüququnun başqa sahəvi (xüsusi) prinsiplərə malik olması da göstərilir. Məsələn, əməyin beynəlxalq mühafizəsi prinsipi, təhlükəsiz əmək şəraiti prinsipi, əməklə bağlı dövlətlərarası əməkdaşlığın həyata keçirilməsi prinsipi, əmək azadlığı prinsipi və s.²

Beynəlxalq publik əmək hüququ həm də beynəlxalq publik hüququn **əsas prinsiplərinə** əsaslanır. Belə ki, əməyin beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsi beynəlxalq publik hüququn əsas prinsiplərinə uyğun olaraq həyata keçirilir. Söhbət, ilk növbədə, beynəlxalq publik hüquqa xas olan dövlətlərin əməkdaşlıq etməsi, beynəlxalq mübahisələri dinc yolla həll etmək və beynəlxalq öhdəlikləri vicdanla yerinə yetirmək kimi əsas prinsiplərdən gedir. Bu prinsiplərin beynəlxalq publik əmək hüququ üçün mühüm əhəmiyyət kəsb etməsi şəksizdir.

¹ *Daha ətraflı bax:* Бекашев Д.К. Международное трудовое право. Учебное пособие. М., 2008, с.10-12.

² *Ətraflı bax:* Əliyev Ə.İ. İnsan hüquqları. Dərslik. Bakı, 2013, s.162–165.

23.3. Əməklə bağlı münasibətlərin beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsi

23.3.1. Əməklə bağlı münasibətlərin universal səviyyədə beynəlxalq-hüquqi mühafizəsi

Beynəlxalq publik əmək hüququnun yerinə yetirdiyi funksiyalardan biri bundan ibarətdir ki, o, əməklə bağlı münasibətlərin universal səviyyədə beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsini həyata keçirir. Söhbət beynəlxalq publik əmək hüququnun yerinə yetirdiyi tənzimləmə funksiyasından gedir. Onun bu funksiyası müxtəlif formalarda həyata keçirilir; əməklə bağlı münasibətlərin universal səviyyədə beynəlxalq-hüquqi mühafizəsi bu formalardan biridir. Həmin formanın mahiyyəti bundan ibarətdir ki, əməklə bağlı münasibətlər beynəlxalq səviyyədə tənzimlənilir. Bu kimi hallarda tənzimləmə qoruma formasında həyata keçirilir. Əməklə bağlı münasibətlər isə beynəlxalq-hüquqi sənədlər vasitəsilə qorunur. Bunların içərisində **Ümumi İnsan Hüquqları Bəyannaməsi** (10 dekabr 1948-ci il) birinci sənəd hesab edilir; bu akt BMT Baş Assambleyasının müvafiq qətnaməsi ilə bəyənilmişdir. Bu sənəddə əsas insan hüquq və azadlıqları təsbit olunmuşdur ki, onların sırasına vacib əmək hüquqları da daxildir: əmək hüququ, sərbəst iş yeri seçmək hüququ, işsizlikdən müdafiə hüququ, ədalətli və yaxşı iş şəraiti hüququ, hər hansı diskriminasiya olmadan bərabər əməyə görə bərabər əməkhaqqı almaq hüququ, həmkarlar ittifaqları yaratmaq və onlara daxil olmaq hüququ, istirahət hüququ, ödənişli məzuniyyət hüququ və s. Həmin sənədin məcburi hüquqi qüvvəsi yoxdur. Lakin, buna baxmayaraq, sözügedən bəyannamə mühüm əhəmiyyətə malik olan sənəddir. Belə ki, bu sənəd həm əmək məsələlərinə həsr olunmuş bir sıra beynəlxalq sənədə, həm də ayrı-ayrı dövlətlərin daxili əmək qanunvericiliyinə nəzərəcarpacaq dərəcədə təsir göstərən aktdır.

Əməklə bağlı münasibətlərin beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsində **İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt** (1966-cı il) vacib rol oynayır. BMT çərçivəsində

qəbul olunan bu sənəddə bir sıra maddə məhz əmək hüquqlarına həsr edilmişdir. Məsələn, əmək hüququ, istirahət hüququ və s. Burada əməyin mühafizəsinə, uşaqlı anaların, uşaqların və yeniyetmələrin mənafeyinə aid normalar da nəzərdə tutulmuşdur.

BMT çərçivəsində həm də **Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt** (1966-cı il) qəbul edilmişdir. Bu pakt da əməklə bağlı münasibətləri beynəlxalq-hüquqi tənzimləmə mənbələrinə aiddir. Həmin sənəddə məcburi əməyin qadağan olunması və assosiasiya hüququnun sərbəst həyata keçirilməsi haqqında normalar nəzərdə tutulmuşdur.

Əməklə bağlı münasibətlərin hüquqi mühafizəsində **BƏT-in qəbul etdiyi aktlar** mühüm rol oynayır. Belə aktlar beynəlxalq publik əmək hüququnun əsas mənbəyi hesab edilir. Söhbət BƏT-in **konvensiya və tövsiyələrindən** gedir ki, onlar, praktiki olaraq, dünyada əməklə bağlı bütün münasibətləri universal səviyyədə tənzimləyir.¹

BƏT-in aktlarından biri olan **Əmək sferasında əsas prinsip və hüquqlar Bəyannaməsi** haqqında xüsusi danışmaq lazımdır ki, həmin bəyannamə BƏT-in 1998-ci ilin iyun ayında keçirilmiş 86-cı sessiyasında qəbul edilmişdir. Burada beynəlxalq publik əmək hüququnun aşağıda göstərilən dörd sahəvi (xüsusi) prinsipi formulə olunmuşdur: birləşmək azadlığı və kollektiv danışıqlar aparmaq hüququnun tanınması prinsipi, məcburi əməyin bütün formalarının ləğv edilməsi prinsipi, uşaq əməyinin qadağan olunması prinsipi, əmək və məşğulluq sahəsində diskriminasiyaya yol verilməməsi prinsipi.

BƏT-in **105 nömrəli Konvensiyası** məcburi əməyin ləğvinə həsr edilmişdir ki, həmin konvensiya 1957-ci ildə qəbul olunmuşdur. Bu konvensiya iştirakçı-dövlətlərin üzərinə məcburi əməyin bütün formalarının ləğvi barədə öhdəlik qoyur.

BƏT-in **100 nömrəli Konvensiyası** işçilərə bərabər qaydada haqq verilməsi barədədir ki, bu konvensiya 1951-ci ildə qəbul

¹ *Ətraflı bax:* Международное публичное право. Учебник / Отв. ред. К.А.Бекяшев. М., 2009, с.829-834.

edilmişdir. Həmin konvensiya əməyə görə bərabər haqq verilməsi prinsipinin müdafiəsinə yönəlmişdir.

BƏT-in **111 nömrəli Konvensiyası** əmək və məşğulluq sahəsində diskriminasiya barədədir ki, həmin konvensiya 1958-ci ildə qəbul olunmuşdur. Bu konvensiya irq, dərinin rəngi, cinsi, siyasi əqidə, xarici və ya sosial mənşə kimi əlamətlərə görə əmək və məşğulluq sahəsində ayrı-seçkiliyi qadağan edir.

BƏT-in **158 nömrəli Konvensiyası** «qanunsuz işdən çıxarılma» kimi əməldən işçilərin müdafiə olunmasına yönəlmişdir. 1982-ci ildə qəbul edilən həmin konvensiyada nəzərdə tutulur ki, işçi yalnız qanuni əsaslar olduqda işdən çıxarıla bilər.

BƏT-in bəzi konvensiyaları əmək haqqı, iş vaxtı və istirahət hüququ ilə bağlı məsələlərin tənzimlənməsinə həsr edilmişdir. BƏT-in **131 nömrəli Konvensiyası** (1970-ci il) minimum əməkhaqqının müəyyən edilməsi barədədir; burada müəyyən edilir ki, kişi və qadınların eyni əməyinə görə onlara bərabər əməkhaqqı verilir. BƏT-in **95 nömrəli Konvensiyası** (1949-cu il) əməkhaqqının qorunmasına dair məsələni nizama salır.

BƏT-in **47 nömrəli Konvensiyası** (1935-ci il) iş vaxtına həsr edilmişdir. Burada göstərilir ki, həftə ərzində normal iş vaxtı 40 saatdan çox olmamalıdır.

BƏT-in **14 nömrəli Konvensiyası** (1921-ci il) həftəlik istirahət vaxtı barədədir. Burada göstərilir ki, həftə ərzində (7 gün) istirahət vaxtı 24 saatdan az olmamalıdır.

BƏT-in **132 nömrəli Konvensiyası** (1970-ci il) ödənişli məzuniyyət haqqındadır. Burada müəyyən edilir ki, hər ildə verilən ödənişli məzuniyyətin müddəti 21 gün (3 həftə) və ya daha çox olmalıdır.

23.3.2. Əməklə bağlı münasibətlərin regional səviyyədə beynəlxalq-hüquqi mühafizəsi

Əməklə bağlı münasibətlər həm də regional səviyyədə qorunur. Söhbət, hər şeydən əvvəl, Avropa regionundan gedir. Avropa regionunda həm Avropa Şurasının, həm də Avropa

İttifaqının qəbul etdiyi aktlar əməklə bağlı münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsində vacib rol oynayır.¹

Avropa Şurası çərçivəsində regional xarakterli iki hüquqi akt qəbul edilmişdir ki, bu sənədlər Avropa regionunda əməklə bağlı münasibətləri hüquqi tənzimləmə mənbəyinə aiddir. Birinci sənəd İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyası (1950-ci il), digəri isə Avropa Sosial Xartiyası (1961-ci il) adlanır.

İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasında (1950-ci il) əmək hüquqlarının tənzimlənməsinə həsr olunan xüsusi normalar nəzərdə tutulmuşdur. Söhbət həmin konvensiyanın 4-cü və 11-ci maddələrindən gedir: 4-cü maddə məcburi əməyi qadağan edir; 11-ci maddə isə assosiasiya azadlığını və həmkarlar ittifaqları yaratmaq hüququnu ehtiva edir. Burada həmçinin öz mənafeyini müdafiə etmək, işçilərin həmkarlar ittifaqlarına daxil olmaq hüququ təsbit edilmişdir.

Avropa Sosial Xartiyasında (1961-ci il) insanın vacib əmək hüquqları təsbit olunmuşdur ki, həmin hüquqlara aiddir: əmək hüququ, ədalətli əmək şəraiti hüququ, təhlükəsizlik və gigiyena tələblərinə cavab verən əmək şəraiti hüququ, ədalətli əməkhaqqı almaq hüququ, kollektiv müqavilə bağlamaq hüququ, işləyən qadınlara münasibətdə analığın qorunması hüququ və s. Bunlar əmək münasibətləri sferasında əsas insan hüquqlarıdır.

Avropa regionunda əməklə bağlı münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsi həm də Avropa İttifaqının normativ aktları vasitəsilə həyata keçirilir. Bu aktlar Avropa əmək hüququnun mənbəyidir. Avropa əmək hüququ isə Avropa hüququnun müstəqil sahələrindən biridir.

Avropa əmək hüququnun mənbəyi qismində çıxış edən aktlardan biri **Zəhmətkeşlərin Əsas Sosial Hüquqları Xartiyası** (1989-cu il) adlanır. Avropa əmək hüququnun bu mənbəyinə,

¹ *Avropa regionunda əməklə bağlı münasibətlərin tənzimlənməsi barədə ətraflı bax: Avropa hüququ. Dərslik / E.Ə.Əliyevin ümumi redaktəsi ilə. Bakı, 2016, s.557-575.*

qısaca olaraq, **Sosial Xartiya** deyilir. Sosial Xartiyada aşağıdakı sahələrdə əsas insan hüquqları təsbit edilmişdir: əməkhaqqı sahəsində, əmək sferasında kişi və qadının hüquq bərabərliyi sahəsində, məşğulluq sahəsində, iş yerində işçilərin sağlamlığının və təhlükəsizliyinin təmin edilməsi sahəsində, uşaqların, yeniyetmələrin və qocaların müdafiə olunması sahəsində, işçilərin istehsalın idarə olunmasında iştirak etməsi sahəsində, assosiasiya azadlığı sahəsində, kollektiv müqavilə bağlamaq sahəsində və s.¹

23.3.3. Ayırı-ayrı kateqoriya işçilərin əməyinin beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsi

İşçi rolunda həm qadınlar, həm uşaq və yeniyetmələr, həm də yaşlı şəxslər və ahıllar çıxış edə bilirlər. Başqa sözlə, qadınlar, uşaq və yeniyetmələr, yaşlı şəxslər işləyər, yəni əmək fəaliyyəti ilə məşğul ola bilirlər. Ayırı-ayrı kateqoriya işçilər hesab edilən həmin şəxslərin əməyi isə beynəlxalq-hüquqi tənzimlənmənin obyektinə olub, müəyyən xüsusiyyətlərə malikdir.

Qadın əməyinin beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsi müxtəlif konvensiyalar vasitəsilə həyata keçirilir. Söhbət, ilk növbədə, **45 nömrəli Konvensiyadan** (1935-ci il) gedir ki, bu konvensiya BƏT-in xüsusi normativ aktlarından biridir. Həmin konvensiya yeraltı işlərdə qadın əməyinin tətbiqinə həsr olunmuşdur. Hər şeydən əvvəl, qeyd etmək lazımdır ki, sözügedən konvensiya şaxtələrdə yeraltı işlərdə yaşından asılı olmayaraq, qadın əməyinin tətbiqini qadağan edir.

89 nömrəli Konvensiya (1948-ci il) qadınların gecə vaxtı əməyi ilə bağlı münasibətlərin tənzimlənməsinə həsr edilmişdir. Bu konvensiya BƏT-in xüsusi normativ aktlarından biri sayılır. Burada müəyyənləşdirilir ki, qadınların yaşından asılı olmayaraq, gecə vaxtı işə cəlb edilməsi qadağandır. Yalnız üç

¹ *Ətraflı bax:* Əliyev E.Ə., Əliyeva F.Ə. Avropa əmək hüququ. Bakı, 2015, 40 s.

halda qadınların gecə vaxtı işləmələrinə yol verilir: iş ailə müəssisəsində yerinə yetirildikdə, fors-major halları baş verdikdə, emal prosesindəki tez xarab olan materialları itirmək təhlükəsi yarandıqda.

103 sayılı Konvensiya (1952-ci il) analığın qorunması məsələsinə aiddir. Həmin konvensiya BƏT-in xüsusi normativ aktlarından biridir. Burada qadınların analıq məzuniyyəti hüququ təsbit olunmuşdur; analıq məzuniyyətinin müddəti ən azı 12 həftə müəyyən edilir.

BƏT-in xüsusi normativ aktlarının müəyyən hissəsi **uşaq və yeniyetmələrin əməyinin** tənzimlənməsinə həsr olunmuşdur. **90 nömrəli Konvensiya** (1948-ci il) yeniyetmələrin sənaye sahəsində gecə əməyini tənzimləyir. Həmin konvensiya 18 yaşına çatanadək yeniyetmələrin gecə növbəsi işinə cəlb olunmalarını qadağan edir. **79 nömrəli Konvensiya** (1946-cı il) isə qeyri-sənaye işlərində yeniyetmələrin gecə əməyinin tənzimlənməsinə həsr edilmişdir. Bu konvensiya müəyyən edir ki, 18 yaşı tamam olana kimi yeniyetmələrə münasibətdə qeyri-sənaye sahələrində gecə əməyinin tətbiqinə yol verilmir.

BƏT-in bəzi konvensiyaları yeniyetmələrin işə qəbulu üçün tələb edilən **minimum yaş həddinin** müəyyənləşdirilməsinə həsr olunmuşdur. BƏT-in **138 nömrəli Konvensiyası** məhz bu məsələyə aiddir. Həmin konvensiyada müəyyən edilir ki, yeniyetmələrin işə qəbulu üçün tələb edilən yaş həddi istənilən halda 15-dən aşağı olmamalıdır. Bir qayda olaraq, yeniyetmə məcburi orta məktəb təhsil pilləsini başa vurduqdan sonra işə qəbul edilə bilər. Bəzi konvensiyalar iqtisadiyyatın bu və ya digər sahəsində işə qəbul üçün tələb olunan minimum yaş həddini müəyyən edir. Məsələn, **10 nömrəli Konvensiya** (1921-ci il) kənd təsərrüfatında, **33 nömrəli Konvensiya** (1937-ci il) sənayedə, **60 nömrəli Konvensiya** (1937-ci il) isə qeyri-sənaye sahəsində işə qəbul üçün tələb olunan yaş həddinin müəyyənləşdirilməsinə həsr edilmişdir.

Uşaq və yeniyetmələr 18 yaşına çatanadək əməyə yararlı olmalıdırlar; bu məqsədlə onlar tibbi müayinədən keçməlidirlər;

tibbi müayinə məcburi olub, pulsuz həyata keçirilir. BƏT-in üç konvensiyası məhz bu məsələyə həsr edilmişdir: Sənaye sahəsində işləyən yeniyetmələrin tibbi yoxlamadan keçmələri haqqında **77 nömrəli Konvensiya** (1946-cı il), Qeyri-sənaye işlərində yeniyetmələrin tibbi yoxlamadan keçmələri haqqında **78 nömrəli Konvensiya** (1946-cı il) və Yeraltı işlərdə gənclərin tibbi yoxlamadan keçmələri haqqında **124 nömrəli Konvensiya** (1965-ci il).

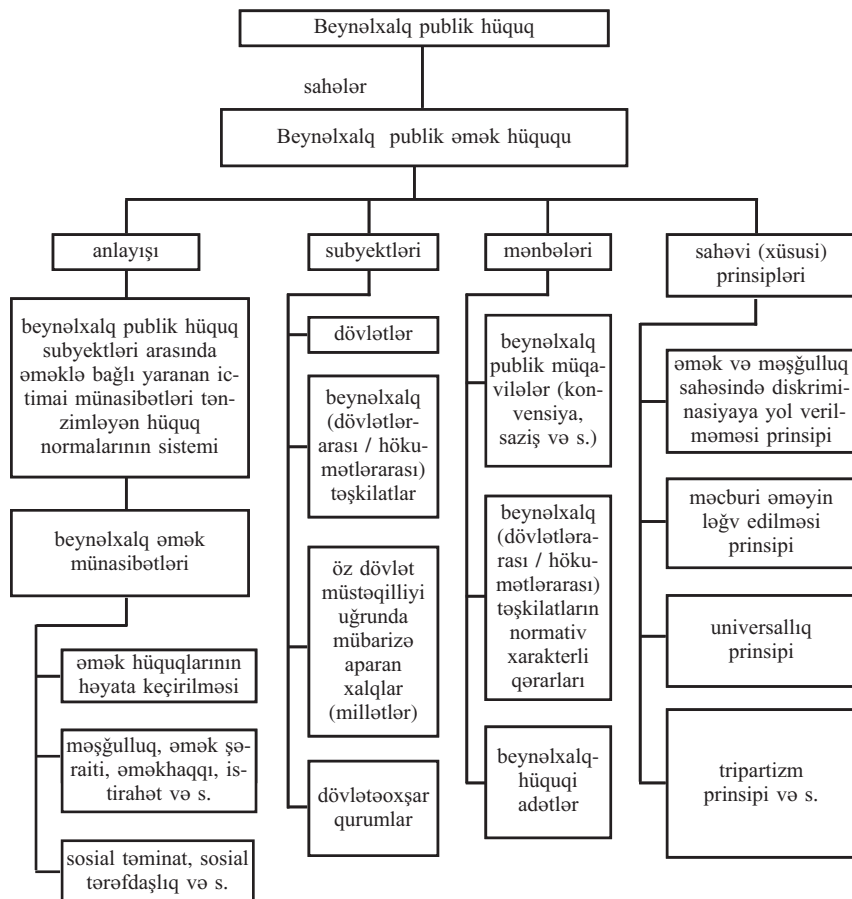
Ayrı-ayrı işçilər kateqoriyasına həm də işçi-miqrantlar, yerli əhalidən olan işçilər və tayfa həyat tərzini keçirən əhalidən olan işçilər daxildir. Bu kateqoriya işçilərin əməyi də beynəlxalq-hüquqi tənzimlənmə obyektidir; onların əməyinin beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsi müxtəlif konvensiyalar vasitəsilə həyata keçirilir. **97 nömrəli Konvensiya** (1949-cu il) işçi-miqrantların əməyinin beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsinə həsr edilmişdir.¹ İşçi-miqrant dedikdə işləmək üçün qanuni əsaslarla müəyyən bir ölkədən digər ölkəyə köçən və mühacirət edən şəxs başa düşülür. Belə şəxslər milli, irqi, dini və ya cinsi əlamətlərə görə ayrı-seçkiliyə yol verilmədən işə qəbul olunurlar.²

BƏT-in bir sıra konvensiyası həm yerli, həm də tayfa həyat tərzini keçirən əhalidən olan işçilərin əməyinin hüquqi tənzimlənməsinə həsr edilmişdir. Məsələn, **169 nömrəli Konvensiya** belə sənədlərdən biridir. BƏT-in ayrı-ayrı konvensiyaları vasitəsi ilə balıqçıların, kənd təsərrüfatı işçilərinin, dok (dəniz) fəhlələrin, dənizçilərin, mehmanxana və restoran işçilərinin əməyi tənzimlənir.

¹ *Əməkçi-miqrantların hüquqi statusu barədə ətraflı bax:* Əliyev Ə.İ. İnsan hüquqları. Dərslik. Bakı, 2013, s. 463-470.

² *Ayrı-ayrı kateqoriya işçilərin əməyinin beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsi barədə daha ətraflı:* Бекяшев Д.К. Международное трудовое право. Учебное пособие. М., 2008, с. 49-67.

XXIII FƏSİL ÜZRƏ ƏYANİ SXEM

XXIII FƏSİL ÜZRƏ TÖVSIYƏ EDİLƏN ƏLAVƏ ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev Ə.İ. İnsan hüquqları. Dərslik. Bakı, 2013 (IV və X fəsil-lər).
2. Əliyeva F.E. Avropa sosial hüququ. Bakı, 2015, 48 s.
3. Qasımov A.M. Əmək hüququ. Dərslik. Bakı, 2007, 560 s.
4. Бекашев Д.К. Международное трудовое право. Учебное посо-бие. М., 2008, 336 с.
5. Международное право. Учебник / Отв. ред. А.Н.Вылегжанин. М., 2009 (гл. 27, § 27.9).
6. Международное публичное право. Учебник / Отв.ред. К.А.Бека-шев. М., 2009 (гл. XXII).

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1) azərbaycan dilində

1. Azərbaycan klassik ədəbiyyatında işlənən adların və terminlərin şərhli. Yenidən işlənmiş və təkmilləşdirilmiş ikinci nəşr / Tərtib edən: A.M.Babayev. Bakı: «Maarif» nəşriyyatı, 1993.–291 s.
2. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: «N» nəşriyyatı, 2015.–52 s.
3. Azərbaycan Respublikasının Qanunlar Külliyyatı. I cild / Buraxılışa məsul: Əfəndiyev E.M. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2001.–880 s.
4. Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu. Bakı: Azərbaycan, 1996–2014.
5. Abbasbəyli A.N. Beynəlxalq münasibətlər: nəzəri və konseptual yanaşmalar. Bakı: Şirvanəşr, 2006.–194 s.
6. Abbasbəyli A.N., Cəfərov V.B. Diplomatik protokol. Dərslik. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2002.–202 s.
7. Abdullayev F.S. Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsinin hüquqi mövqeləri. Bakı: «Zərdabi LTD» MMC, 2013.–664 s.
8. Allahverdiyev S.S. Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq xüsusi (mülki) hüquq kursu. Dərslik. Bakı: Digesta, 2007.–820 s.
9. Ağayev Z.K. Beynəlxalq hüquq. Məhkəmə qərarlarında. Bakı: «APOSTROFF» MMC, 2018.–136 s.
10. Allahverdiyev S.S. Azərbaycan Respublikasının mülki hüquq kursu. I cild. Ümumi hissə (III nəşr). Bakı: «Hüquq Yayın Evi» nəşriyyatı, 2018.–944 s.
11. Avropa hüququ. Dərslik/ E.Ə.Əliyevin ümumi redaktəsi ilə. Bakı: «Günəş-B», 2016.–764 s.
12. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin seçilmiş qərarları. Bakı: «Şərq-Qərb», 2009.–624 s.
13. Beynəlxalq arbitraj. Qanunvericilik və şərhlər / Tərtibçi və redaktor: Həbil İskəndərli. Bakı: «Nafta-Press», 2004.–555 s.
14. Beynəlxalq dəniz hüququ. Dərs vəsaiti / Azərbaycan dilinə tərcümə edən: A.A. Məhərrəmov. Bakı: «Çaşıoğlu» nəşriyyatı, 2007.–448 s.
15. Beynəlxalq hüquq. Azərbaycan dilində / Məsul redaktor və tərcüməçi–R.F.Məmmədov. Bakı: Qanun, 2002.–752 s.
16. Beynəlxalq hüquqi yardım və hüquqi münasibətlər: normativ sənədlər toplusu / Buraxılışa məsul: Ə.H.Hüseynov, B.C.Kərimov. Bakı: Digesta, 2007.–592 s.

- 17.Cəfərquliyev M.Ə. Azərbaycan Respublikasının cinayət prosesi. Dərslik. Bakı: Qanun, 2008.–768 s.
- 18.Əkbərov R.A. Azərbaycan dövlət və hüquq tarixi (qədim, orta əsrlər və müasir dövrdə). Dərs vəsaiti. Bakı: Qanun, 2009.–604 s.
- 19.Əliyev A.Ə. Azərbaycanın xarici ticarət-iqtisadi əlaqələri. Bakı: Ozan, 2001.–320 s.
- 20.Əliyev E.Ə. Avropa cinayət hüququ. Bakı: «Kooperasiya» nəşriyyatı, 2015.–64 s.
- 21.Əliyev E.Ə. Avropa əqli mülkiyyət hüququ: Bakı: «UniPrint» nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsi, 2014.–48 s.
- 22.Əliyev E.Ə. Avropa nəqliyyat hüququ. Bakı: «UniPrint» nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsi, 2014.–48 s.
- 23.Əliyev E.Ə. Azərbaycan Respublikasının polis hüququ: ümumi müddəalar. Bakı: «UniPrint» nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsi, 2012.–376 s.
- 24.Əliyev E.Ə. Beynəlxalq əqli mülkiyyət hüququ. Bakı: MHA nəşriyyatı, 2013.–36 s.
- 25.Əliyev E.Ə. Beynəlxalq hüquq: anlayışı, hüquq doktrinası və tədris kursu. Bakı: «Günəş-B» nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsi, 2016.–100 s.
- 26.Əliyev E.Ə. Beynəlxalq iqtisadi hüquq. Dərslik. Üçüncü nəşr (yenidən işlənmiş və əlavələr edilmiş). Bakı: «Günəş-B» nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsi, 2016.–690 s.
- 27.Əliyev E.Ə. Beynəlxalq nəqliyyat hüququ. Dərslik. Yenidən işlənmiş və əlavələr edilmiş ikinci nəşr. Bakı: QHT nəşriyyatı MMC, 2013.–614 s.
- 28.Əliyev E.Ə., Hüseynova F.E. Beynəlxalq hüququn mənbələri: anlayışı və ümumi xarakteristikası. Bakı: «Günəş-B» nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsi, 2017.–96 s.
- 29.Əliyev E.Ə., Hüseynova F.E. Beynəlxalq hüququn prinsipləri: anlayışı və sistemi. Bakı: «Günəş-B» nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsi, 2017.–164 s.
- 30.Əliyev Ə.İ., Aslanov E.Z. Beynəlxalq turizm hüququ. Dərslik. Bakı: «NAT» MMC, 2011.–475 s.
- 31.Əliyev Ə.İ. Azərbaycan beynəlxalq cinayətlər hədəfində: hüquqi təhlil. Azərbaycan, fransız, ingilis, rus və türk dillərində. Bakı: «NURLAR» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2018.–176 s.
- 32.Əliyev Ə.İ. Beynəlxalq ümumi hüquq (metodik vəsait). Bakı: Şirvanəşr, 2004.–208 s.

- 33.Əliyev Ə.İ., Əliyev E.Ə., Məhərrəmov M.Y., Əliyev S.F., Məhərrəmov B.A. Avropa insan hüquqları hüququ. Dərs vəsaiti. Bakı: «Kooperasiya» nəşriyyatı, 2015.–128 s.
- 34.Əliyev Ə.İ. Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin statusunun beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsi: nəzəriyyə və praktika. Bakı: Şirvan nəşr, 2007.–600 s.
- 35.Əliyev Ə.İ. İnsan hüquqları. Dərslik. Bakı: «Hüquq ədəbiyyatı» nəşriyyatı, 2013.–506 s.
- 36.Əliyev Ə.İ. Müasir beynəlxalq hüquqda insan hüquqları, əhali və miqrasiya problemləri. Dərslik. Bakı: «NAT» MMC, 2007.–488 s.
- 37.Əliyeva F.E. Avropa sosial hüququ. Bakı: «Kooperasiya» nəşriyyatı, 2015.–48 s.
- 38.Əliyeva R.Ə. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər. Dərs vəsaiti. Bakı: «Elm və Təhsil» nəşriyyatı, 2011.–432 s.
- 39.Əsgərov Ə.İ. Beynəlxalq hüquq. Dərs vəsaiti. Bakı: Maarif, 1979.–444 s.
- 40.Gözəlov Ə.V. Beynəlxalq investisiya hüququ: nəzəri və praktiki əsasları. Dərs vəsaiti. Bakı: «Bakı Universiteti» nəşriyyatı, 2008.–448 s.
- 41.Heydər Əliyev. Azərbaycan XXI əsrin və üçüncü minilliyin ayrıcında. Bakı: XXI əsr–yeni nəşrlər evi, 2001.–55 s.
- 42.Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir. 1–46 kitab / Buraxılışa məsul: R.Ə.Mehdiyev. Bakı: Azər nəşr, 1997-2013.
- 43.Həsənov Ə.M. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. Dərslik. Bakı: «Azərbaycan» nəşriyyat, 2005.–752 s.
- 44.Hikmət Babaoğlu. Azərbaycan Respublikasının müasir dünya siyasətində yeri və rolu. Bakı: «Aypara-3» mətbəəsi, 2009.–328 s.
- 45.Hikmət Babaoğlu. Dünya siyasəti və beynəlxalq münasibətlər. Dərslik. Bakı: «UniPrint», 2014.–676 s.
- 46.Hüquq ensiklopedik lüğəti / Müəlliflər kollektivi. Baş redaktor–M.F.Məlikova. Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyasının Baş Redaksiyası, 1991.–544 s.
- 47.Hüseynov L.H. Beynəlxalq hüquq. Dərslik. Bakı: «Azərbaycan Beynəlxalq Universiteti» nəşriyyatı, 2008.–240 s.
- 48.Hüseynov S.Y., Səriyev R.M. Ekologiyanın fəlsəfi və hüquqi məsələləri. Bakı: «Təknur», 2007.–216 s.
- 49.Hüseynova F.E., Qarayeva M.C. Avropa İttifaqı Məhkəməsi: hüquqi statusu və ümumi xarakteristikası. Bakı: «Günəş-B» nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsi, 2016.–60 s.

50. Xarici iqtisadi əlaqələr. Terminlər lüğəti / Tərtibçilər: Kim Şükürov, Fuad Ələsgərov, Aydın Hüseynoğlu. Bakı: «Azərbaycan» nəşriyyatı, 1991.–176 s.
51. İbayev V.Ə. Beynəlxalq humanitar hüquq. Dərslik. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2001.–496 s.
52. İlham Əliyev. İnkişaf–məqsədimizdir. 1–61 kitab / Buraxılışa məsul: R.Ə.Mehdiyev. Bakı: Azərnəşr, 2003–2018.
53. Kovalyov A.A. Müasir beynəlxalq dəniz hüququ və onun tətbiq praktikası. Monoqrafiya / Kitabın redaktorları, ön sözün müəllifləri və azərbaycan dilinə tərcümə edənlər: Rüstəm Məmmədov, Etibar Əliyev və Anar Məhərrəmov. Bakı: Qanun, 2006.–382 s.
54. Qarayev R.M. Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizamlanmasında beynəlxalq təşkilatların qərarlarının əhəmiyyəti və beynəlxalq hüquq. Bakı: «Təknur» MMC, 2012.–344 s.
55. Qarayeva M.C. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinə müraciətin prosessual mexanizmləri. Azərbaycan Respublikasına qarşı verilən şikayətlərin məqbulluğu barədə qərarların icmalı. Bakı: «Adventa» MMC, 2015.–505 s.
56. Qarayeva M.C. Avropa Konvensiyasının 5-ci maddəsi: azadlıq və toxunulmazlıq hüququ. Məhkəmə praktikasında tətbiqi məsələləri. Bakı: «Günəş-B» nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsi, 2016.–280 s.
57. Qasımova H.A. Xarici əlaqələr hüququ. Dərslik. Bakı: «Bakı Universiteti» nəşriyyatı, 2008.–480 s.
58. Qədim dünya tarixi. Dərslik / Elmi-redaktoru: V.Əliyev. Bakı: «Xəzər» nəşriyyatı, 2010.–256 s.
59. Qənbərov D.M. Ekologiya hüququ. Ümumi hissə. Dərs vəsaiti. Bakı: «Sabah», 2016.–380 s.
60. Mahmudov Y.M. Orta əsrlər tarixi (erkən feodalizm dövrü). Dərslik. Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1989.–136 s.
61. Mehdiyev Fərhad. Nəzəriyyə və təcrübədə insan hüquqları. Dərs vəsaiti. Bakı: Adventa, MMC, 2013.–406 s.
62. Mehdiyev N.H., Abutalıbov İ.H. Beynəlxalq terrorizmlə mübarizədə əməkdaşlığın əsas aspektləri. Bakı: «Nurlan», 2007.–218 s.
63. Mehdiyev R.Ə. Azərbaycanın inkişaf dialektikası. Bakı: Azərnəşr, 2000.–286 s.
64. Mehdiyev R.Ə. Demokratiya yolunda: irs haqqında düşünərkən. Bakı: «Şərq-Qərb», 2008.–792 s.
65. Mehdiyev R.Ə. XXI əsrdə milli dövlətçilik. Bakı: XXI əsr–yeni nəşrlər evi, 2003.–248 s.

- 66.Məhərrəmov A.A. Avropa İttifaqının ekologiya hüququ. Dərs vəsaiti. Bakı: Şirvannəşr, 2008.–260 s.
- 67.Məhərrəmov A.A. Ekoloji təhlükəsizliyin beynəlxalq və dövlətdaxili hüquqi aspektləri (nəzəri və praktiki problemlər). Bakı: «Aypara-3» MMC, 2010.–412 s.
- 68.Məhərrəmov A.A. Ekoloji təhlükəsizlik sferasında beynəlxalq mexanizmlər. Bakı: Şirvannəşr, 2009.–490 s.
- 69.Məhərrəmov A.A. Xəzər dənizində ətraf mühitin mühafizəsi və bioresursların idarə edilməsi sahəsində əməkdaşlığın beynəlxalq hüquqi problemləri. Dərs vəsaiti. Bakı: Çarşıoğlu, 2007.–224 s.
- 70.Məhərrəmov A.M. İqtisadi diplomatiya. Dərslik (ikinci nəşr). Bakı: Adventa MMC, 2013.–386 s.
- 71.Məlikova M.F., Nəbiyev E.Q. Müasir dövlət və hüquq tarixi. Dərslik. Bakı: «Elm və Həyat» nəşriyyatı, 2003.–636 s.
- 72.Məmmədov N.İ. Xarici siyasətin Azərbaycan modeli. Məqalələrdən seçmələr (1997-2011). Bakı: Çarşıoğlu, 2012.–464 s.
- 73.Məmmədov N.İ. Xarici siyasət: reallıqlar və gələcəyə baxış. Bakı: Qanun nəşriyyatı, 2013.–264 s.
- 74.Məmmədov X.R. Milli azlıqların hüquqi vəziyyəti və beynəlxalq konvensiyalar (beynəlxalq və Avropa hüququnda). Bakı: «Nasir» nəşriyyatı, 2014.–180 s.
- 75.Mustafayeva A.İ. Bioetika, hüquq və insan hüquqları. Bakı: «Adventa Qrup» MMC, 2013.–340 s.
- 76.Mustafayeva A.İ., Aslanov Z.N. Tibb hüququ. Dərs vəsaiti. Bakı: «Elm», 2017.–204 s.
- 77.Müasir beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə istifadə edilən terminlər. Xarici iqtisadi biliklərə dair azərbaycanca-rusca-ingiliscə lüğət-məlumat kitabı / Müəllif-tərtibçilər: Əfəndiyev O.F., Əliyev E.Ə. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2005.–676 s.
- 78.Prezident İlham Əliyev və Azərbaycanda təhsilin inkişafı (2003-2008) / Buraxılışa məsul: Misir Mərdanov. Bakı-İstanbul: «İMA-Kofset basım yayın» mətbəəsi, 2008.–694 s.
- 79.Rəcəbli H.M. BMT-nin ixtisaslaşmış qurumları. Bakı: Azərbaycan, 2003.–256 s.
- 80.Rəhimov İ.M. Cəzanın əxlaqiliyi haqqında. Bakı: «Şərq-Qərb» Nəşriyyatı, 2016.–216 s.
- 81.Rəhimov İ.M. Cinayətkarlıq və cəza. Bakı: «Şərq-Qərb» Nəşriyyat Evi, 2015.–320 s.

- 82.Rəhimov İ.M. Cinayət və cəzanın fəlsəfəsi. Bakı: «Şərq-Qərb» Nəşriyyat Evi, 2014.–320 s.
- 83.Sadıqov Ə.İ. Beynəlxalq enerji hüququ. Dərslik. Bakı: «Adventa Group» MMC, 2013.–312 s.
- 84.Sadıqov Ə.İ. Beynəlxalq iqtisadi hüquq. Dərslik. Bakı: «Bakı Universiteti» nəşriyyatı, 2008.–396 s.
- 85.Səmədzadə Z.A. Çin qlobal dünya iqtisadiyyatında. Bakı: Elm və Təhsil, 2009.–608 s.
- 86.Səməndərov F.Y. Cinayət hüququ. Ümumi hissə. Dərslik. Yenidən işlənmiş təkrar nəşr. Bakı: «Digesta» nəşriyyatı, 2007.–700 s.

2) digər dillərdə

- 87.Аббасбейли А.Н. Мировая политика. Баку: ПТП «Тахсил», 2008.–458с.
- 88.Аваков М.М. Правопреемство освободившихся государств. М.: Международные отношения, 1983.–192 с.
- 89.Алиев И.Г.Каспийская нефть Азербайджана. М.: Известия, 2003.–712 с.
- 90.Алиев Э.А., Эфендиев О.Ф. Международное транспортное право и его институты. Учебник. Баку: «Гюнеш-Б», 2016.–668 с.
- 91.Анисимов Л.Н. Международно-правовые средства разрешения межгосударственных споров (конфликтов). Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1975.–164 с.
- 92.Ануфриева Л.П. Соотношение международного публичного и международного частного права: правовые категории. М.: Издательства «Спарк», 2002.–415 с.
- 93.Анцилотти Д. Курс международного права. Том первый. Введение–общая теория. Перевод с четвертого итальянского издания А.Л.Сакетти и Э.М.Фабрикава / Под редакцией и с предисловием Д.В.Левина. М.: Издательство иностранной литературы, 1961.–448 с.
- 94.Бараташвили Д.И. Принцип суверенного равенства государств в международном праве. М.: Издательство «Наука», 1978.–120 с.
- 95.Баронов В.И., Батырь В.А., Липунов В.И. Международное право в схемах и таблицах. Учебное пособие. М.: Издательство «Альфа-Пресс», 2011.–136 с.
- 96.Бекашев Д.К. Международное трудовое право. Учебное пособие. М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2008. –336 с.

- 97.Бирюков М.М. Европейское право: курс лекций. Учебное пособие. М.: Изд-во Омега-Л, 2006. –128 с.
- 98.Бирюков П.Н. Международное право. Учебное пособие. М.: Юрист, 2006.–685 с.
- 99.Блищенко И.П. Дипломатическое право. 2-е издание. М.: Высшая школа, 1990.–287 с.
- 100.Бобров Р.Л.Основные проблемы теории международного права. М.: Международные отношения, 1968.–272 с.
- 101.Богуславский М.М. Международное частное право. Учебник. 6-е изд., перераб. и доп. М.: Норма, 2009.–704 с.
- 102.Богуславский М.М. Международное экономическое право. М.: Международные отношения, 1986.–304 с.
- 103.Борисов К.Г. Международное таможенное право: учебное пособие. М.: Изд-во РУДН, 1997.–224 с.
- 104.Броунли Я. Международное право (в двух книгах). Книга первая. Перевод с английского С.Н.Андрианова / Под редакцией и с вступительной статьей Г.И.Тункина. М.: Прогресс, 1977.–536 с.
- 105.Василенко В.А. Международно-правовые санкции. Киев: Издательское объединение «Вища школа», 1982.–232 с.
- 106.Василенко В.А. Основы теории международного права. Киев: Издательское объединение «Вища школа», 1988.–288 с.
- 107.Василенко В.А. Ответственность государства за международные правонарушения. Киев: Издательское объединение «Вища школа», 1976.–268 с.
- 108.Вельяминов Г.М. Международное экономическое право и процесс. Академический курс. Учебник. М.: Волтерс Клувер, 2004.–496 с.
- 109.Войцех Моравецкий. Функции международной организации. Перевод с польского Г.Б.Борина и Н.Г.Прудковой / Под редакцией и с вступительной статьей Г.И. Морозова. М.: Издательство «Прогресс», 1976.–384 с.
- 110.Волова Л.И. Принцип территориальной целостности и неприкосновенности в современном международном праве. Ростов-на-Дону: Издательство Ростоского университета, 1981.–192 с.
- 111.Гаврилов В.В. Понятие и взаимодействие международной и национальных правовых систем. Монография. Владивосток: Издательство Дальневосточного Университета, 2005.–216 с.
- 112.Гулиев А.Д. Право внешних сношений. Учебник. К.: НАУ, 2012.–520 с.

113. Гулиев А.Д. Украина-азербайджанские отношения: право, политика, дипломатия: сб. научных трудов. Том 2. Х.: Факт, 2015.–572 с.
114. Гусейнов Т.И. Международные и национально-правовые аспекты экологической безопасности. Баку: Издательство «Баки Университети», 2017.–348 с.
115. Гуцуляк В.Н. Международное морское право (публичное и частное). Учебное пособие. М.: Цент морского права, 2003.–416 с.
116. Даниленко Г.М. Обычай в современном международном праве. М.: Наука, 1988.–192 с.
117. Европейское международное право. Учебник / Отв. ред. Ю.М. Колосов, Э.С. Кривчикова, П.В. Саваськов. М.: Международные отношения, 2005.–408 с.
118. Европейское право. Право Европейского Союза и правовое обеспечение защиты прав человека. Учебник / Рук. авт. кол. и отв. ред. Л.М. Энтин. 3-е изд., пересмотр. и доп. М.: Норма: ИНФРА-М, 2011.–960 с.
119. Ерпылева Н.Ю. Международное банковское право. Учебное пособие. М.: Дело, 2004.–480 с.
120. Ерпылева Н.Ю. Международное частное право. Учебник. М.: Велби, Изд-во Проспект, 2004.–560 с.
121. Жалинский А.Э. Современное немецкое уголовное право. М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2006.–560 с.
122. Захарова Н.В. Правопреемство государств. М.: Издательство «Международные отношения», 1973.–128 с.
123. Зенькович Н.А. Ильхам Алиев. Взгляд из Москвы. М.: Яуза, Эксмо, 2008.–512 с.
124. Золотой фонд Российской науки международного права. Том I / Д. Каченовский. Курс международного права. Харьков, 1863; М. Капустин. Международное право. Ярославль, 1873; Н. Коркунов. Лекции по международному праву. Санкт-Петербург, 1884. Сопредседатели ред. кол. А.Л. Колодкин, В.В. Ершов. М.: Международные отношения, 2007.–368 с.
125. Иванов Д.В. Беженцы в современном международном праве. Учебное пособие. М.: Международные отношения, 2006.–200 с.
126. Иванов Д.В., Гликман О.В. Международное право: основные понятия. Схемы, таблицы, документы. Учебное пособие. М.: БИ, 2010.–416 с.

127. Ильин Ю.Д. Международное публичное право. Лекции. 2-е изд., пересмотр и доп. М.: Норма, 2008.–304 с.
128. История Древнего Востока. Учебник / Под ред. В.И.Кузищина. М.: Высшая школа, 1979.–456 с.
129. Караев Р.М. Соотношение принципов территориальной целостности и самоопределения народов в теории и практике международного права. Баку: «Текнур», 2009.–304 с.
130. Карро Д., Жюйар П. Международное экономическое право. Учебник / Пер. с франц. В.П.Серебренникова, В.М.Шумилова. М.: Международные отношения, 2002.–608 с.
131. Кибальник А.Г. Современное международное уголовное право. 2-е изд., перераб. и доп. М.: Волтерс Клувер, 2010.–304 с.
132. Кокин А.С. Международная перевозка груза: право и практика. М.: Волтерс Клувер, 2007.–584 с.
133. К.Кольяр. Международные организации и учреждения. Перевод с французского З.И.Луковниковой и А.С.Маликова / Под редакцией и со вступительной статьей В.Г.Шкунаева. М.: Издательство «Прогресс», 1972.–632 с.
134. Колосов Ю.М. Ответственность в международном праве. М.: Юридическая литература, 1975.–256 с.
135. Крылов С.Б. История создания Организации Объединенных Наций. М.: Издательство ИМО, 1960.–344 с.
136. Кузьмин Э.Л. Международное экономическое право. Учебное пособие / Отв.ред. К.А.Бекашев. М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2007.–200 с.
137. Курс международного права. В шести томах / Главная редакция: Ф.И.Кожевников, В.М.Корецкий, Д.Б.Левин, Г.И.Тункин, Н.А.Ушаков, В.М.Чхиквадзе (руководитель), В.М.Шуршалов. М.: Издательство «Наука», 1967-1969.
138. Курс международного права. В 7 т. / Гл.ред. В.Н.Кудрявцев. М., Наука, 1989-1993.
139. Лабин Д.К. Международное право по защите и поощрению иностранных инвестиций. М.: Волтерс Клувер, 2008.–336 с.
140. Левин Д.Б. История международного права. М.: Издательство Института международных отношений, 1962.–136 с.
141. Левин Д.Б. Ответственность государств в современном международном праве. М.: Международные отношения, 1966.–152 с.
142. Левин Д.Б. Принцип мирного разрешения международных споров. М.: Издательство «Наука», 1977.–112 с.

143. Ляхс Манфред. Многосторонние договоры. Перевод с польского Г.Ф.Калинкина / Под редакцией и с предисловием В.Н.Дурденевского. М.: Издательство иностранной литературы, 1960.—320 с.
144. Лукашук И.И. Международное право. Общая часть. Учебник. 2-е изд., перераб. и доп. М.: Издательство БЕК, 2000.—432 с.
145. Лукашук И.И. Международное право. Особенная часть. Учебник. М.: Издательство БЕК, 1998.—410 с.
146. Лю Синь. Международные полеты гражданских воздушных судов. Безопасность. Право. М.: Изд-во «НИМП», 2013.—191 с.
147. Мазов В.А. Ответственность в международном праве. М.: Юридическая литература, 1979.—152 с.
148. Мартенс Ф.Ф. Современное международное право цивилизованных народов. В 2-х томах. Том 1/ Под редакцией и с биографическим очерком доктора юридических наук, профессора В.А.Томсинова. М.: Зерцало-М, 2014.—(Серия «Русское юридическое наследие»).—368 с.; Том 2.—428 с.
149. Марченко М.Н. Правовые системы современного мира. М.: Зерцало-М, 2009.—528 с.
150. Международное космическое право. Учебник / Отв. ред. Г.П.Жуков, Ю.М.Колосов. М.: Международные отношения, 1999.—360 с.
151. Международное морское право. Учебное пособие / Под ред. С.А.Гуреева. М.: Юрид. лит., 2003.—448 с.
152. Международное право. Библиография, 1973—1985 г.г. / Отв. ред. Д.И.Фельдман М.: Международные отношения, 1987.—360 с.
153. Международное право. Вестник Дипломатической академии МИД России / Гл. редактор: Моисеев А.А. М.: 2013.—298 с.
154. Международное право и советское законодательство / Научный редактор и составитель—Г.И.Курдюков. Казань : Издательство Казанского университета, 1991.—160 с.
155. Международная правосубъектность (некоторые вопросы теории) / Отв. ред. Д.И.Фельдман. М.: Юридическая литература, 1971.—188 с.
156. Международное право. Особенная часть. Учебник / Отв. ред. Р.М.Валеев, Г.И.Курдюков. М.: Статут, 2010.—624 с.
157. Международное право: сборник документов. Учебное пособие / Составители: Н.Т.Блатова, Т.М.Мелков. М.: РИОР, 2011.—704 с.
158. Международное право. Учебник / Коллектив авторов: К.А.Аджаров, М.Н.Андрюхин, Н.Т.Блатова и др. М.: Юридическая литература, 1970.—568 с.

- 159.Международное право. Учебник. 3-е изд., перераб. и доп. / Отв. ред. А.А.Ковалев, С.В.Черниченко. М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2008.–832 с.
- 160.Международное право. Учебник / Отв. ред. А.Н.Вылегжанин. М.: Высшее образование, Юрайт-Издат, 2009.–1012 с.
- 161.Международное право. Учебник / Отв. ред. Б.Р.Тузмухамедов. 4-е изд., перераб. М.: Норма: ИНФРА-М, 2015.–576 с.
- 162.Международное право. Учебник / Отв. ред. В.И.Кузнецов, Б.Р.Тузмухамедов. 2-е изд., перераб. и доп. М.: Норма, 2007.–944 с.
- 163.Международное право. Учебник / Отв. ред. Г.В.Игнатенко и О.И.Тиунов. 5-е изд., перераб и доп. М.: НОРМА: ИНФРА-М, 2010.–784 с.
- 164.Международное право. Учебник / Отв. ред. Г.М.Мелков. М.: РИОР, 2011.–720 с.
- 165.Международное право. Учебник / Отв. ред. Г.С.Стародубцев. М.: РИОР: ИНФРА-М, 2015.–416 с.
- 166.Международное право. Учебник / Отв. ред. Ф.И.Кожевников. М.: Государственное издательство Юридической Литературы, 1957.–472 с.
- 167.Международное право. Учебник / Отв. ред. Ю.М.Колосов, Э.С.Кривчикова. М.: Международные отношения, 2000.–720 с.
- 168.Международное право. Учебник / Под общ. ред. А.Я.Капустина. М.: Гардарики, 2008.–617 с.
- 169.Международное право. Учебник / Под ред. А.И.Микульшина. М.: Международные отношения, 2005.–360 с.
- 170.Международное право. Учебник / Под ред. Г.И.Тункина. М.: Юридическая литература, 1982.–568 с.
- 171.Международное право. Учебник / Под ред. К.К.Гасанова. М.: ЮНИТИ-ДАНА: Закон и право, 2008.–407 с.
- 172.Международное право. Учебник / Под ред. Н.Т.Блатовой. М.: Юридическая литература, 1987.–544 с.
- 173.Международное право. Учебное пособие / Ю.В.Трунцевский и др. М.: ЮНИТИ-ДАНА: Закон и право, 2010.–455 с.
- 174.Международное право–Völkerrecht. Учебник / Вольфганг Граф Витцтум и др. Перевод с немецкого / В.Бергманн, пред., сост.; науч. ред. и сост. указ. Т.Ф.Яковлева. Москва-Берлин: Инфотропик Медиа, 2011.–992 с.
- 175.Международно-правовые основы борьбы с коррупцией и отмыванием преступных доходов. Сборник документов / Сост.

- В.С.Овчинский. М.: ИНФРА-М, 2009. –640с.–(Высшее образование).
- 176.Международное публичное право. Учебник / Отв. ред. К.А.Бекяшев. М.: Проспект, 2009.–1008 с.
 - 177.Международное транспортное право. Учебник / В.Н.Гречуха. М.: Издательства Юрайт, 2011.–474 с.
 - 178.Международное экологическое право. Учебник / Отв.ред. Р.М.Валеев. М.: Статут, 2012.–639 с.
 - 179.Менжинский В.И. Неприменение силы в международных отношениях. М.: Издательство «Наука», 1976.–296 с.
 - 180.Мережко А.А. Наука международного частного права: история и современность. Учебное пособие. Киев: Издательство «Таксон», 2006.–356 с.
 - 181.Мережко А.А. Психологическая теория международного права (публичного и частного). Одесса: Фенікс, 2012.–244 с.
 - 182.Мехтиев Н.Г. Правовые формы международного сотрудничества государств в борьбе с уголовной преступностью. Баку: «Текнур», 2004.–226 с.
 - 183.Мигель Педреро. Коррупция. Клоака власти: как и зачем нами манипулируют / Пер. с исп. Геннадия Сахацкого. М.: СТОЛИЦА-ПРИНТ, 2008.–320 с.
 - 184.Мовчан А.П. Кодификация и прогрессивное развитие международного права. М.: Юридическая литература, 1972.–216 с.
 - 185.Мюллерсон Р.А. Соотношение международного и национального права. М.: Международные отношения, 1982.–136 с.
 - 186.Новая история. Первый период. Учебное пособие / Под ред. Е.Е.Юровской и др. М.: Высшая школа, 1983.–399 с.; Второй период. М.: Высшая школа, 1984.–359 с.
 - 187.Новейшая история зарубежных стран. Европа и Америка. 1939-1975. Учебное пособие / Под ред. С.М.Стецкевича. Изд. 3-е, исп. и доп. М.: «Просвещение», 1978.–576 с.
 - 188.Новейшая история зарубежных стран. Европа и Америка, 1917-1945. Учебник / Под ред. В.К.Фураева. 4-е изд., доп. и перераб. М.: «Просвещение», 1989.–448 с.
 - 189.Новые вызовы и международное право / Ответственный редактор-член-корреспондент РАН А.Г.Лисицын-Светланов. М.: ОАО «Щербинская типография», 2010.–230 с.
 - 190.О’Коннелл. Правопреемство государств. Перевод с английского О.В.Богданова. Предисловие Ю.Г.Барсегова / Под ред. Ю.Г. Бар-

- сегова и Ю.Э.Милитаревой. М.: Издательство иностранной литературы, 1957.–592 с.
- 191.Оппенгейм Л. Международное право. Том I. Полутом 1. Перевод с 6-го английского издания, дополненного Г.Лаутерпахтом / Под редакцией и с предисловием С.Б.Крылова. М.: Государственное издательство иностранной литературы, 1948.–408 с.
- 192.Оппенгейм Л. Международное право. Том II. Полутом 2. Перевод с английского А.А.Санталова и В.И.Шиганского / Под редакцией С.А.Голунского. М.: Издательство иностранной литературы, 1950.–500 с.
- 193.Орлова И.А. Институт разрешения споров в системе международного права. Монография. СПб.: СКФ «Россия-Нева», 2011.–199 с.
- 194.Оробинский В.В. Чему не учат на юрфаке: все части легендарной трилогии + новые главы. Ростов Н/Д: Феникс, 2016.–573 с. (Вершина успеха).
- 195.Правовые системы стран мира. Энциклопедический справочник / Отв. ред. А.Я.Сухарев. 2-е изд., изм. и доп. М.: Издательство НОРМА (издательская группа НОРМА: ИНФРА-М), 2001.–840 с.
- 196.Признание в современном международном праве / Под общ.ред. Д.И.Фельдмана. М.: Международные отношения, 1975.–168 с.
- 197.Пушмин Э.А. Мирное разрешение международных споров (международно-правовые вопросы). М.: «Международные отношения», 1974.–176 с.
- 198.Раскалей С.Б. Объективная ответственность государств в международном праве. Киев: Издательство «Наукова думка», 1985.–120 с.
- 199.Редер Д.Г., Черкасова Е.А. История древнего мира. В двух частях. Часть I. Первобытное общество и Древний Восток. Учебное пособие. 3-е изд., испр. и доп. М.: «Просвещение», 1985.–288 с.
- 200.Ромашев Ю.С. Международное правоохранительное право. М.: Норма: Инфра-М, 2010.–368 с.
- 201.Российский ежегодник международного права. 2010-2011 / Российская Ассоциация Международного Права. Главный редактор–Л.Н.Галенская. Санкт-Петербург: «Россия-Нева», 2011.–400 с; 2012.–344 с.
- 202.Сандровский К.К. Право внешних сношений. Киев, «Вища школа», 1986.–327 с.

203. Севдималиев Р.М. Международный терроризм и политико-правовые проблемы борьбы с ним. Баку: «INDIGO», 2011.–504 с.
204. Словарь международного права / Бацанов С.Б., Ефимов Г.К., Кузнецов В.И. и др. 2-е изд., перераб. и доп. М.: Международные отношения, 1986.–432 с.
205. Современные проблемы и стратегия борьбы с преступностью / Науч. ред. В.Н.Бурлаков, Б.В.Волженкин. СПб.: Издательский Дом С.-Петербур. Гос. ун-та, Издательство юридического факультета С.-Петербур. Гос.ун-та, 2005.–592 с.
206. Талалаев А.Н. Право международных договоров: действие и применение договоров. М.: Международные отношения, 1985.–296 с.
207. Талалаев А.Н. Право международных договоров (договоры с участием международных организаций). М.: Международные отношения, 1989.–272 с.
208. Татьяна Чаладзе. Карабахский геноцид: обреченный Ходжалы. Документальная хроника. Баку: INDIGO, 2009.–848 с.
209. Тимченко Л.Д. Международное право. Учебник. Издание третье, стереотипное. Харьков: Консум; Национальный университет внутренних дел, 2004.–528 с.
210. Тиунов О.И. Международное гуманитарное право. Учебник. 2-е изд., перераб. М.: НОРМА, 2009.–336 с.
211. Тункин Г.И. Вопросы теории международного права. М.: Юридическая литература, 1962.–332 с.
212. Уголовная ответственность за нарушение правил международных полетов: историю-правовой и доктринальный анализ / Отв. ред. С.С.Юрьев. М.: Национальная ассоциация воздушного права, Изд-во ФОРУМ, 2006.–400 с.
213. Уголовное право зарубежных государств. Общая часть. Учебное пособие / Под ред. и с предисл. И.Д.Козочкина. М.: Омега-Л, Институт международного права и экономики им. А.С.Грибоедова, 2003.–576 с.
214. Учебный курс международного права. Учебник / Отв.ред. Ф.И. Кожевников. М.: Издательство «Международные отношения», 1964.–680 с.
215. Ушаков Н.А. Невмешательство во внутренние дела государств. М.: Международные отношения, 1971.–168 с.

216. Ушаков Н.А. Проблемы теории международного права. М.: Наука, 1988.–191 с.
217. Федощева Н.Н. Международное право. Учебное пособие. М.: ИД «ФОРУМ», ИНФРА-М, 2015.–368 с.
218. Фельдман Д.И. Система международного права. Казань: Издательство Казанского университета, 1983.–120 с.
219. Фердросс А. Международное право. Перевод с немецкого Ф.А.Кублицкого и Р.Л.Нарышкиной / Под редакцией и с предисловием Г.И.Тункина. М.: Издательство иностранной литературы, 1959.–652 с.
220. Философия международного права / Инс.гос. и права РАН. М.: Наука, 2006.–207 с.
221. Хайд Ч.Ч. Международное право, его понимание и применение Соединенными Штатами Америки. Том 6. Перевод с английского / Под ред. и с примечаниями Б.А. Дранова. М.: Издательство иностранной литературы, 1954.–504 с.
222. Халафов Х.А. Международные экономические организации в системе международно-правового регулирования. Баку: Ширваншпр, 2005.–168 с.
223. Холопов К.В. Международное частное транспортное право. Анализ норм международного и российского транспортного права. Учебное пособие. М.: Статут, 2010.–702 с.
224. Шестаков Л.Н. Императивные нормы в системе современного международного права. М.: Издательство Московского университета, 1981.–120 с.
225. Шумилов В.М. Международное право. Учебник. М.: ТК Велби, 2008.–488 с.
226. Шумилов В.М. Международное финансовое право. Учебник. М.: Международные отношения, 2005.–432 с.
227. Шумилов В.М. Международное экономическое право в эпоху глобализации. М.: Международные отношения, 2003.–272 с.
228. Шумилов В.М. Право Всемирной торговой организации (ВТО): учебник для магистров и аспирантов. 2-е изд., перераб. и доп. М.: Издательство Юрайт, 2014.–219 с.–Серия: Магистр.
229. Эдуардо Хименес Де Аречага. Современное международное право. Перевод с испанского Ю.И.Папченко / Под редакцией и с вступительной статьей Г.И.Тункина. М.: Прогресс, 1983.–480 с.
230. Эфендиев О.Ф., Алиев Э.А. Внешнеэкономическая деятельность современного Азербайджана. Учебное пособие. Баку: «Зардаби ЛТД» 000, 2007.–328 с.

- 231.Эфендиев О.Ф. Вооруженные конфликты и военные преступления на Центральном кавказе: международно-правовой аспект. Баку: Издательский Дом «Кавказ», 2006.–364 с.
- 232.Эфендиев О.Ф. Новый международный экономический порядок в Мировом океане. М.: МФИ, 1989.–42 с.
- 233.Эфендиев О.Ф. Международно-правовое регулирование экономического сотрудничества государств в транспортной сфере. М.: АДС Групп, 2011.–94 с.
- 234.Юридическая энциклопедия. Издание 5-е, дополненное и переработанное / Под ред. М.Ю.Тихомирова. М.: Юринформцентр, 2005.–972 с.
- 235.Юсифова С. Односторонняя декларация независимости Косово, или что ждёт международное право. Баку: Чашыюглу, 2010.–364 с.
- 236.Ярышев С.Н.Единое экономическое пространство в системе международного экономического права. М.: Издательский дом Юрис Пруденс, 2010.–221 с.
- 237.Aliyev A.I. Azerbaïdjan–cible des crimes internationaux: analyse juridique. (En azerbaïdjanaï, fran,ais, anglais, russe et ture). Bakou: Editions-Centre de Polygraphie «NURIAR», 2018.–184 p.
- 238.Aliyev E.A. International legal regulation of traffic and national legislation. Textbook. Baku: Huquq edebiyyati, 2003.–256 p.
- 239.Aliyev E.A. International Transport Law. Textbook. Baku: «Уни-Принт» printing-house, 2013.–652 p.
- 240.Higgins R. Problems and Process: International Law and How We Use It. UK, Clarendon Press, 1995.–274 p.
- 241.Marek Zylicz. International Air Transport Law. Dordrecht /Boston/ London: Martinus Nijhoff Rublishers, 1992.–254 p.
- 242.Rustam Mammadov / Javid Hajiyev / khagani Mammadov. The occupying policy of the Armenian Republic and the problems of regional security. Baku: Seda publishing house, 2018.–152 p.

3) elektron informasiya mənbələri

(URL–Uniform Resource Locator) rus dilində

- 243.www.asser.nl–Институт им. Ассера в Гааге
- 244.www.cels.law.cam.ac.uk–Центр европейских правовых исследований Кембриджского университета
- 245.www.cis.solo.by–официальный сайт Исполком СНГ

246. www.consilium.europa.eu—Совет Европейского Союза
247. www.coe.int—официальный сайт Совета Европы
248. www.curia.europa.eu—Европейский суд
249. www.dic.academic.ru
250. www.ec.europa.eu—Европейская комиссия
251. www.echr.coe.int—официальный сайт ЕСПЧ
252. www.ecjblog.com—блог о решениях Суда Европейских сообществ
253. www.eclaw.ru—Институт европейского права МГИМО (У)
254. www.eiop.or.at—европейская документация в Интернете
255. www.eisil.org—электронная справочная система по международному праву
256. www.era.int—Академия европейского права в Трире (Германия)
257. www.eulaw.edu.ru—кафедра права Европейского Союза МГЮА
258. www.eulaw.ru—сайт по праву ЕС
259. www.eulaw.typepad.com—блог по праву ЕС
260. www.eur-lex.europa.eu—правовая база данных EUR-Lex
261. www.eurocollege.ru—Европейский учебный институт МГИМО(У)
262. www.europa.eu.int—официальный сайт Европейского Союза
263. www.europa.eu/scadplus—комментарий к законодательству ЕС
264. www.europarl.europa.eu—Европейский парламент
265. www.europeanunion.narod.ru—каталог ссылок на ресурсы о ЕС
266. www.european-council.europa.eu—официальный сайт Европейского совета
267. www.icc.cpi.int—официальный сайт Международного уголовного суда
268. www.iue.it—Европейский университет во Флоренции
269. www.lawofemu.info—блог о праве ЭВС и евро
270. www.mid.ru—официальный сайт Министерства иностранных дел РФ
271. www.osce.ru—официальный сайт Организации по безопасности и сотрудничеству в Европе
272. www.pict-pcti.org—Международные суды и Трибуналы
273. www.un.org—официальный сайт Организации Объединенных Наций
- вѹ s.

İXTİSARLAR

AATA	– Avropa Azad Ticarət Assosiasiyası
ABŞ	– Amerika Birləşmiş Ştatları
ADT	– Amerika Dövlətləri Təşkilatı
Aİ	– Avropa İttifaqı
AİB	– Avropa İqtisadi Birliyi
AİK	– Avropa İqtisadi Komissiyası
AR QK	– Azərbaycan Respublikasının Qanunlar Külliyyatı
AR QT	– Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu
ASEAN	– Cənub-Şərqi Asiya ölkələri Assosiasiyası
AŞ	– Avropa Şurası
AŞPA	– Avropa Şurasının Parlament Assambleyası
ATƏM	– Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Müşavirəsi
ATƏT	– Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı
AYİB	– Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı
BDT	– Beynəlxalq Dəniz Təşkilatı – İMO
BDYS	– Beynəlxalq dəmir yolu ilə yük əlaqələri haqqında Saziş
BƏT	– Beynəlxalq Əmək Təşkilatı
BHB	– Beynəlxalq Hesablaşmalar Bankı
BHK	– BMT çərçivəsində Beynəlxalq Hüquq Komissiyası
BHNA	– Beynəlxalq Hava Nəqliyyatı Assosiasiyası – İATA
BİH	– Beynəlxalq İqtisadi Hüquq
BMAT	– Beynəlxalq Mülki Aviasiya Təşkilatı – İCAO
BMK	– BMT-nin Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyası
BMT	– Birləşmiş Millətlər Təşkilatı
BST	– Beynəlxalq Standartlaşdırma Təşkilatı
BTM	– YUNKTAD ÜTT-nin Beynəlxalq Ticarət Mərkəzi – İTC
BTP	– Beynəlxalq Ticarət Palatası

BVF	– Beynəlxalq Valyuta Fondu – İMF
BYD	
Konvensiyası	– BYD kitabçası tətbiq edilməklə beynəlxalq yük daşımaları haqqında Gömrük Konvensiyası (TİR Konvensiyası)
BYİB	– Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankı – Ümumdünya Bankı
CM	– Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi
EKOSOS	– BMT-nin İqtisadi və Sosial Şurası
ƏKTT	– BMT-nin Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı – FAO
FAT	– Fələstin Azadlıq Təşkilatı
FATF	– Çirkli pulların yuyulmasına qarşı mübarizə üzrə Beynəlxalq İşçi Qrup – Maliyyə Komissiyası
GƏT	– Gömrük Əməkdaşlıq Təşkilatı
GUAM	– Demokratiya və İqtisadi İnkişaf Naminə Təşkilat
XBH	– Xüsusi Borcalma Hüququ – SDR
XTBS	– Xidmətlərlə Ticarət üzrə Baş Saziş - QATS
İİİT	– İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı
İINTERPOL	– Beynəlxalq Cinayət Polis Təşkilatı
KOTİF	– Bern Konvensiyaları (Əlavə Sazişlə) – Convention Concerning International Carriage by Rail
KTMT	– Kollektiv Təhlükəsizlik Müqavilə Təşkilatı
QİYŞ	– Qarşılıqlı İqtisadi Yardım Şurası
LAİ	– Latın Amerikası İnteqrasiya Assosiasiyası
MAQATE	– Atom Enerjisi üzrə Beynəlxalq Agentlik
MDB	– Müstəqil Dövlətlər Birliyi
MERKOSUR	– Cənubi Amerika Ümumi Bazarı
MM	– Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi
MONEYVAL	– Avropa Şurasının Pulların Yuyulmasına və Terrorçuluğun Maliyyələşdirilməsinə Qarşı Tədbirlərin Qiymətləndirilməsi üzrə Ekspertlər Komitəsi
NAFTA	– Şimali Amerika Azad Ticarət Zonası

OAPEK	– Neft İxrac Edən Ərəb Ölkələri Təşkilatı
OPEK	– Neft İxrac Edən Ölkələrin Təşkilatı
PKM	– Patent Kooperasiyası barədə Vaşinqton Müqaviləsi – PCT
ŞAMT	– Şimali Atlantika Müqavilə Təşkilatı – NATO
TMK	– Transmilli Korporasiya
TRİMS	– İnvestisiya Tədbirlərinin Ticarət Aspektlərinə dair Saziş
TRİPS	– Əqli Mülkiyyət Hüquqlarının Ticarət Aspektlərinə dair Saziş
TTBS	– Tariflər və Ticarət üzrə Baş Saziş – QATT
UNEP	– BMT-nin Ətraf Mühit üzrə Proqramı
UNESKO	– BMT-nin Təhsil, Elm və Mədəniyyət üzrə Təşkilatı
UNİDO	– BMT-nin Sənaye İnkişafı üzrə Təşkilatı
UNKTAD	– BMT-nin Ticarət və İnkişaf üzrə Konfransı
UNSİTRAL	– BMT-nin Beynəlxalq Ticarət Hüququ üzrə Komissiyası
ÜƏMT	– Ümumdünya Əqli Mülkiyyət Təşkilatı
ÜGT	– Ümumdünya Gömrük Təşkilatı
ÜPI	– Ümumdünya Poçt İttifaqı
ÜST	– Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı
ÜTT	– Ümumdünya Ticarət Təşkilatı – WTO
1970-ci il	
Bəyannaməsi	– «BMT-nin Nizamnaməsinə uyğun olaraq dövlətlər arasında dostluq münasibətlərinə və əməkdaşlığa aid beynəlxalq hüququn prinsipləri haqqında» Bəyannamə (1970-ci il)
1975-ci il	
Bəyannaməsi	– ATƏM-in Helsinki Yekun Aktının I hissəsi: «İştirakçı dövlətlərin öz qarşılıqlı münasibətlərində rəhbər tutmalı olduqları prinsiplər haqqında» Bəyannamə (1975-ci il)

MÜNDƏRİCAT

II BÖLMƏ. **XÜSUSİ HİSSƏ.** **BEYNƏLXALQ PUBLİK HÜQUQUN SAHƏLƏRİ**

XI FƏSİL. **BEYNƏLXALQ PUBLİK MÜQAVİLƏLƏR HÜQUQU**

11.1. Beynəlxalq publik müqavilələr hüququnun anlayışı, predmeti, mənbələri və prinsipləri.....	5
11.1.1. Beynəlxalq publik müqavilələr hüququnun anlayışı və predmeti.....	5
11.1.2. Beynəlxalq publik müqavilələr hüququnun subyektləri.....	7
11.1.3. Beynəlxalq publik müqavilələr hüququnun mənbələri.....	10
11.1.4. Beynəlxalq publik müqavilələr hüququnun sahəvi (xüsusi) prinsipləri.....	14
11.2. Beynəlxalq müqavilənin anlayışı və növləri.....	16
11.2.1. Beynəlxalq müqavilənin anlayışı.....	16
11.2.2. Beynəlxalq müqavilənin elementləri.....	19
11.2.3. Beynəlxalq müqavilənin növləri.....	21
11.3. Beynəlxalq müqavilənin forma və strukturu.....	28
11.3.1. Beynəlxalq müqavilənin forması.....	28
11.3.2. Beynəlxalq müqavilənin strukturu.....	30
11.4. Beynəlxalq müqavilənin bağlanması.....	36
11.4.1. Beynəlxalq müqavilənin bağlanmasının mərhələləri.....	36
11.4.2. Təşəbbüskarlıq mərhələsi.....	38
11.4.3. Səlahiyyətlərin yoxlanılması mərhələsi.....	39
11.4.4. Beynəlxalq müqavilə layihəsinin hazırlanma mərhələsi.....	44
11.4.5. Danışqların aparılması mərhələsi.....	45
11.4.6. Beynəlxalq müqavilə mətninin autentikliyinə müəyyən edilməsi mərhələsi.....	46
11.4.7. Beynəlxalq müqavilə mətninin qəbul edilməsi mərhələsi.....	48
11.4.8. Beynəlxalq müqavilənin dövlətlər üçün məcburi olmasına razılıq verilməsi mərhələsi.....	50
11.5. Beynəlxalq müqavilənin qüvvəyə minməsi, tətbiqi, dəyişdirilməsi və təfsir edilməsi.....	58
11.5.1. Beynəlxalq müqavilənin qüvvəyə minməsi.....	58
11.5.2. Beynəlxalq müqavilənin qüvvədə olması.....	61
11.5.3. Beynəlxalq müqavilənin müvəqqəti qüvvədə olması.....	64
11.5.4. Beynəlxalq müqavilənin təfsiri.....	65

11.5.5. Beynəlxalq müqavilənin etibarlı olması.....	68
11.5.6. Beynəlxalq müqaviləyə dəyişiklik edilməsi.....	72
11.5.7. Beynəlxalq müqavilənin ləğv edilməsi.....	73
11.5.8. Beynəlxalq müqavilənin hüquqi qüvvəsinin dayandırıl- ması.....	75
11.5.9. Beynəlxalq müqavilənin qeydə alınması və dərc olunması	77
XI FƏSİL ÜZRƏ ƏYANİ SXEM.....	79
XI FƏSİL ÜZRƏ TÖVSIYƏ EDİLƏN ƏLAVƏ ƏDƏBİYYAT....	80

XII FƏSİL.

BEYNƏLXALQ PUBLİK TƏŞKİLATLAR HÜQUQU

12.1. Beynəlxalq publik təşkilatlar hüququnun anlayışı, predmeti, özünəməxsus prinsipləri və mənbələri.....	81
12.1.1. Beynəlxalq publik təşkilatlar hüququ anlayışı.....	81
12.1.2. Beynəlxalq publik hüquq sistemində beynəlxalq publik təşkilatlar hüququnun yeri, predmeti və özünəməxsus prinsipləri.....	82
12.1.3. Beynəlxalq publik təşkilatlar hüququnun mənbələri.....	86
12.2. Dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatların anlayışı, hüquqi tə- biəti və beynəlxalq hüquq subyektiyi.....	90
12.2.1. Dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatların anlayışı və hüquqi təbiəti.....	90
12.2.2. Dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatların strukturu.....	94
12.2.3. Dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatların beynəlxalq publik hüquq subyektiyi.....	96
12.3. Dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatların növləri və funksiya- ları.....	100
12.3.1. Dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatların növləri.....	100
12.3.2. Dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatların funksiyaları.....	103
12.3.3. Dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatlarda üzlük.....	105
12.4. Dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatların qərarları və onların normayaratma fəaliyyəti.....	111
12.4.1. Dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən qərar qəbul edilməsi.....	111
12.4.2. Dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatların normayaratma fəa- liyyəti.....	112
12.5. Dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatların ayrı-ayrı növləri.....	115
12.5.1. Birləşmiş Millətlər Təşkilatı.....	115
12.5.1.1. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının formalaşması.....	115
12.5.1.2. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Nizamnaməsi.....	116

12.5.1.3. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Assambleyası.....	118
12.5.1.4. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Təhlükəsizlik Şurası.....	121
12.5.1.5. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İqtisadi və Sosial Şurası.....	125
12.5.1.6. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Qəyyumluq Şurası.....	126
12.5.1.7. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Beynəlxalq Məhkəməsi.....	127
12.5.1.8. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Katibliyi.....	130
12.5.2. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İxtisaslaşmış təsisatları.....	131
12.5.2.1. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının ixtisaslaşmış təsisatları- nın statusu və xarakterik əlamətləri.....	131
12.5.2.2. Beynəlxalq Əmək Təşkilatı.....	134
12.5.2.3. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı.....	136
12.5.2.4. Təhsil, Elm və Mədəniyyət üzrə Təşkilat.....	137
12.5.2.5. Ümumdünya Əqli Mülkiyyət Təşkilatı.....	139
12.5.2.6. Sənaye İnkişafı üzrə Təşkilat.....	141
12.5.3. BMT-nin digər ixtisaslaşmış təşkilatları.....	142
12.5.3.1. Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı.....	142
12.5.3.2. Beynəlxalq Dəniz Təşkilatı.....	143
12.5.3.3. Beynəlxalq Mülki Aviasiya Təşkilatı.....	144
12.5.3.4. Beynəlxalq Valyuta Fondu.....	145
12.5.3.5. Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankı.....	146
12.5.3.6. Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyası.....	146
12.5.4. Qoşulmama Hərəkatı	147
12.6. Regional dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatlar.....	148
12.6.1. Regional dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatların növləri.....	148
12.6.2. Ərəb Dövlətləri Liqası.....	149
12.6.3. Afrika İttifaqı.....	151
12.6.4. Amerika Dövlətləri Təşkilatı.....	152
12.6.5. Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı.....	153
12.6.6. Avropa Şurası.....	157
12.6.7. Müstəqil Dövlətlər Birliyi.....	160
XII FƏSİL ÜZRƏ ƏYANİ SXEM.....	167
XII FƏSİL ÜZRƏ TÖVSIYƏ EDİLƏN ƏLAVƏ ƏDƏBİYYAT.....	168

XIII FƏSİL.

XARİCİ PUBLİK ƏLAQƏLƏR HÜQUQU

13.1. Xarici publik əlaqələr hüququnun anlayışı və beynəlxalq publik hüquq sistemində yeri.....	169
13.1.1. Xarici publik əlaqələr hüququ anlayışı.....	169
13.1.2. Beynəlxalq publik hüquq sistemində xarici publik əlaqə- lər hüququnun yeri və onun sahəvi prinsipləri.....	171
13.2. Xarici publik əlaqələr hüququnun subyektləri, mənbələri və strukturu.....	175

13.2.1. Xarici publik əlaqələr hüququnun subyektləri.....	175
13.2.2. Xarici publik əlaqələr hüququnun mənbələri.....	176
13.2.3. Xarici publik əlaqələr hüququnun yarım sahə və institutları.....	179
13.3. Xarici əlaqələr sahəsində dövlət orqanları.....	182
13.3.1. Xarici əlaqələr sahəsində dövlət orqanlarının anlayışı və növləri.....	182
13.3.2. Dövlətdaxili xarici əlaqə orqanları.....	184
13.3.3. Qeyri-dövlətdaxili xarici əlaqə orqanları.....	187
13.4. Diplomatiya hüququ.....	188
13.4.1. Diplomatik nümayəndəliyin anlayışı və onun növləri.....	188
13.4.2. Diplomatik nümayəndəliyin yaradılması və onun fəaliyyətinə xitam verilməsi.....	190
13.4.3. Diplomatik nümayəndəliyin funksiyaları.....	195
13.5. Diplomatik nümayəndəliyin strukturu, tərkibi və heyəti.....	198
13.5.1. Diplomatik nümayəndəliyin strukturu.....	198
13.5.2. Diplomatik nümayəndəliyin heyəti.....	198
13.5.3. Diplomatik korpus.....	200
13.5.4. Diplomatik immunitet və imtiyazlar.....	202
13.6. Beynəlxalq təşkilatlar yanında dövlətlərin nümayəndəliyi və xüsusi missiyalar.....	210
13.6.1. Beynəlxalq təşkilatlar yanında dövlətlərin nümayəndəliyi.....	210
13.6.2. Xüsusi missiyalar.....	214
13.7. Konsulluq hüququ.....	216
13.7.1. Konsulluq hüququnun anlayışı.....	216
13.7.2. Konsulluq hüququnun nizamasalma predmeti və mənbələri.....	218
13.7.3. Konsulluğun funksiyaları.....	222
13.7.4. Konsulluqların açılması.....	223
13.7.5. Konsulluğun statusu.....	226
13.7.6. Konsulluğun immunitet və imtiyazları.....	227
XIII FƏSİL ÜZRƏ ƏYANİ SƏM.....	232
XIII FƏSİL ÜZRƏ TÖVSİYƏ EDİLƏN ƏLAVƏ ƏDƏBİYYAT.....	233

XIV FƏSİL.

BEYNƏLXALQ PUBLİK İNSAN HAQLARI HÜQUQU

14.1. Beynəlxalq publik insan haqları hüququ beynəlxalq hüququn müstəqil sahəsi kimi.....	234
14.1.1. Beynəlxalq publik insan haqları hüququnun anlayışı və nizamasalma predmeti.....	234
14.1.2. Beynəlxalq publik insan haqları hüququnun subyektləri.....	240

14.1.3. Beynəlxalq publik insan haqları hüququnun sahəvi (xüsusi) prinsipləri.....	243
14.1.4. Beynəlxalq publik insan haqları hüququnun mənbələri.....	247
14.2. İnsan hüquqları sahəsində əsas beynəlxalq-hüquqi aktlar.....	254
14.2.1. İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamə.....	254
14.2.2. İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Pakt.....	258
14.2.3. Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Pakt.....	260
14.2.4. Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Pakta əlavə olunan Birinci Fakultativ Protokol.....	263
14.2.5. Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Pakta əlavə olunan İkinci Fakultativ Protokol.....	266
14.2.6. İnsan hüquqları sahəsində digər beynəlxalq-hüquqi aktlar.....	268
14.3. İnsan hüquqlarının regional səviyyədə tənzimlənməsi və müdafiəsi.....	274
14.3.1. Avropa regionunda insan hüquqlarının tənzimlənməsi.....	274
14.3.2. Amerika regionunda insan hüquqlarının tənzimlənməsi.....	285
14.3.3. Afrika regionunda insan hüquqlarının tənzimlənməsi.....	287
14.3.4. MDB çərçivəsində insan hüquqlarının regional müdafiəsi.....	289
14.3.5. İslamda insan hüquqlarının müdafiəsi.....	290
14.3.6. İnsan hüquqlarını müdafiə etməyin Asiya sistemi.....	291
XIV FƏSİL ÜZRƏ ƏYANİ SXEM.....	293
XIV FƏSİL ÜZRƏ TÖVSIYƏ EDİLƏN ƏLAVƏ ƏDƏBİYYAT.....	294

XV FƏSİL.

BEYNƏLXALQ PUBLİK HUMANİTAR HÜQUQ

15.1. Beynəlxalq publik humanitar hüquq beynəlxalq hüququn sahəsi kimi.....	295
15.1.1. Beynəlxalq publik humanitar hüquq anlayışı.....	295
15.1.2. Beynəlxalq publik humanitar hüququn mənbələri.....	300
15.1.3. Beynəlxalq publik humanitar hüququn sahəvi (xüsusi) prinsipləri.....	305
15.1.4. Beynəlxalq publik humanitar hüququn subyektləri.....	309
15.2. Silahlı münaqişələrin beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsi.....	311
15.2.1. Beynəlxalq publik hüquqda silahlı münaqişə anlayışı və onun növləri.....	311
15.2.2. Müharibənin başlanması və onun hüquqi nəticələri.....	313
15.2.3. Müharibə iştirakçıları.....	322
15.2.4. Müharibə aparılmasının vasitə və metodları.....	327
15.2.5. Müharibə dövründə bitərəflik.....	330
15.3. Müharibə qurbanlarının, dinc əhəlinin və mülki şəxslərin müdafiəsi.....	334

15.3.1. Mühəribə qurbanlarının beynəlxalq-hüquqi müdafiəsi.....	334
15.3.2. Dinc əhalinin və mülki şəxslərin müdafiəsi.....	336
15.3.3. Mülki obyektlərin və mədəni mülkiyyətin müdafiəsi.....	343
XV FƏSİL ÜZRƏ ƏYANİ SXEM.....	348
XV FƏSİL ÜZRƏ TÖVSIYƏ EDİLƏN ƏLAVƏ ƏDƏBİYYAT...	349

XVI FƏSİL.

BEYNƏLXALQ PUBLİK CİNAYƏT HÜQUQU

16.1. Beynəlxalq publik cinayət hüququ beynəlxalq hüququn müstəqil sahələrindən biri kimi.....	350
16.1.1. Beynəlxalq publik cinayət hüququ anlayışı.....	350
16.1.2. Beynəlxalq publik cinayət hüququnun mənbələri.....	353
16.1.3. Beynəlxalq publik cinayət hüququnun sahəvi (xüsusi) prinsipləri.....	358
16.1.4. Beynəlxalq publik cinayət hüququnun xüsusiyyətləri.....	362
16.2. Cinayətkarlıqla mübarizə sahəsində dövlətlərarası əməkdaş- lıq və beynəlxalq publik hüquqda cinayət növləri.....	366
16.2.1. Cinayətkarlıqla mübarizə sahəsində dövlətlərarası əmək- daşlıq və onun formaları.....	366
16.2.2. Beynəlxalq publik hüquqda cinayətin növləri.....	367
16.3. Beynəlxalq cinayətlər.....	372
16.3.1. Soyqırım.....	372
16.3.2. İnsanlıq əleyhinə cinayətlər.....	373
16.3.3. Mühəribə cinayətləri.....	375
16.3.4. Təcavüz cinayəti.....	377
16.4. Beynəlxalq xarakterli cinayətlər.....	379
16.4.1. Beynəlxalq xarakterli cinayətlərin anlayışı.....	379
16.4.2. Beynəlxalq müdafiədən istifadə edən şəxslərə qəsd etmə.....	380
16.4.3. Adamları girov götürmə.....	381
16.4.4. Hava gəmisini qanunsuz ələ keçirmə.....	383
16.4.5. Saxta pul hazırlama.....	384
16.4.6. Qaçaqmalçılıq.....	386
16.4.7. Narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi.....	387
16.4.8. Korrupsiya.....	390
16.4.9. Cinayət yolu ilə əldə olunmuş gəlirlərin ləqəlləşdirilməsi...	394
16.4.10. Terrorçuluq.....	397
16.4.11. Beynəlxalq xarakterli cinayətlərin digər növləri.....	400
16.5. Beynəlxalq publik cinayət hüququ ilə tənzimlənən digər məsələlər.....	401
16.5.1. Beynəlxalq hüquq-mühafizə təşkilatları.....	401

16.5.2. Cinayət işləri üzrə hüquqi yardım göstərilməsi.....	405
16.5.3. Ekstradisiya.....	407
XVI FƏSİL ÜZRƏ ƏYANİ SXEM.....	409
XVI FƏSİL ÜZRƏ TÖVSIYƏ EDİLƏN ƏLAVƏ ƏDƏBİYYAT.....	410

XVII FƏSİL.

BEYNƏLXALQ PUBLİK TƏHLÜKƏSİZLİK HÜQUQU

17.1. Beynəlxalq publik təhlükəsizlik hüququ beynəlxalq publik hüququn müstəqil sahələrindən biri kimi.....	411
17.1.1. Beynəlxalq publik təhlükəsizlik hüququ anlayışı.....	411
17.1.2. Beynəlxalq publik təhlükəsizlik hüququnun sahəvi (xüsusi) prinsipləri.....	414
17.1.3. Beynəlxalq publik təhlükəsizlik hüququnun mənbələri.....	418
17.2. Beynəlxalq kollektiv təhlükəsizlik hüququ.....	420
17.2.1. Beynəlxalq kollektiv təhlükəsizlik hüququnun institutları.....	420
17.2.2. Universal kollektiv təhlükəsizlik hüququ.....	423
17.2.3. Regional kollektiv təhlükəsizlik hüququ.....	427
17.3. Beynəlxalq publik təhlükəsizlik hüququnun digər institutları.....	440
17.3.1. Tərk-silah etmə hüququ.....	440
17.3.2. Kütləvi qırğın silahlarına dair münasibətlərin beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsi.....	445
17.3.2.1. Bioloji (bakterioloji) silahın beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsi.....	446
17.3.2.2. Kimyəvi silahın beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsi.....	448
17.3.2.3. Nüvə silahının beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsi.....	449
17.3.3. Etimad-inam tədbirləri və beynəlxalq nəzarətin hüquqi tənzimlənməsi.....	458
17.3.3.1. Etimad-inam tədbirləri hüququ.....	458
17.3.3.2. Beynəlxalq nəzarət hüququ.....	461
XVII FƏSİL ÜZRƏ ƏYANİ SXEM.....	463
XVII FƏSİL ÜZRƏ TÖVSIYƏ EDİLƏN ƏLAVƏ ƏDƏBİYYAT.....	464

XVIII FƏSİL.

BEYNƏLXALQ PUBLİK İQTİSADI HÜQUQ

18.1. Beynəlxalq publik hüquq sistemində beynəlxalq publik iqtisadi hüququn yeri.....	465
18.1.1. Beynəlxalq publik iqtisadi hüququn anlayışı və nizamsalma predmeti.....	465

18.1.2. Beynəlxalq publik iqtisadi hüququn sistemi.....	466
18.2. Beynəlxalq publik iqtisadi hüququn subyektləri, mənbələri və prinsiplər.....	468
18.2.1. Beynəlxalq publik iqtisadi hüququn subyektləri.....	468
18.2.2. Beynəlxalq publik iqtisadi hüququn mənbələri.....	469
18.2.3. Beynəlxalq publik iqtisadi hüququn sahəvi (xüsusi) prinsipləri.....	471
18.3. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin tənzimlənməsi.....	472
18.3.1. Beynəlxalq publik ticarət hüququ.....	472
18.3.2. Beynəlxalq publik maliyyə-valyuta hüququ.....	477
18.3.3. Beynəlxalq publik əqli mülkiyyət hüququ.....	480
18.3.4. Beynəlxalq publik nəqliyyat hüququ.....	482
18.3.5. Beynəlxalq publik investisiya hüququ.....	485
18.3.6. Beynəlxalq publik turizm hüququ.....	487
18.3.7. Beynəlxalq publik gömrük hüququ.....	490
18.3.8. Beynəlxalq publik vergi hüququ.....	494
XVIII FƏSİL ÜZRƏ ƏYANİ SXEM.....	497
XVIII FƏSİL ÜZRƏ TÖVSIYƏ EDİLƏN ƏLAVƏ ƏDƏBİYYAT.....	498

XIX FƏSİL. **BEYNƏLXALQ PUBLİK DƏNİZ HÜQUQU**

19.1. Beynəlxalq publik dəniz hüququ – beynəlxalq publik hüqu- qun müstəqil sahəsi kimi.....	499
19.1.1. Beynəlxalq publik dəniz hüququ anlayışı.....	499
19.1.2. Beynəlxalq publik dəniz hüququnun mənbələri.....	501
19.1.3. Beynəlxalq publik dəniz hüququnun sahəvi (xüsusi) prin- sipləri.....	504
19.1.4. Beynəlxalq publik dəniz hüququnun subyektləri.....	508
19.2. Dünya okeanının hüquqi rejimi.....	509
19.2.1. Daxili dəniz sularının hüquqi rejimi.....	509
19.2.2. Ərazi dənizinin hüquqi rejimi.....	511
19.2.3. Bitişik zona.....	515
19.2.4. Müstəsna iqtisadi zonanın hüquqi rejimi.....	516
19.2.5. Kontinental şelfin hüquqi rejimi.....	517
19.2.6. Açıq dənizin hüquqi rejimi.....	518
19.2.7. Beynəlxalq dəniz dibi rayonu.....	527
19.3. Beynəlxalq su yolları.....	530
19.3.1. Beynəlxalq boğazların hüquqi rejimi.....	530
19.3.2. Beynəlxalq kanallar.....	536
19.3.3. Arxipelaq suları.....	538

XIX FƏSİL ÜZRƏ ƏYANİ SXEM.....	540
XIX FƏSİL ÜZRƏ TÖVSIYƏ EDİLƏN ƏLAVƏ ƏDƏBİYYAT..	541

XX FƏSİL.

BEYNƏLXALQ PUBLİK HAVA HÜQUQU

20.1. Beynəlxalq publik hüquq sistemində beynəlxalq publik hava hüququnun yeri.....	542
20.1.1. Beynəlxalq publik hava hüququ anlayışı.....	542
20.1.2. Beynəlxalq publik hava hüququnun nizamasalma pred- meti.....	543
20.1.3. Beynəlxalq publik hava hüququnun mənbələri.....	546
20.1.4. Beynəlxalq publik hava hüququnun sahəvi (xüsusi) prinsipləri.....	551
20.2. Beynəlxalq aviasiya təşkilatları.....	557
20.2.1. Beynəlxalq Mülki Aviasiya Təşkilatı.....	557
20.2.2. Avropa Mülki Aviasiya Konfransı.....	560
20.2.3. Aeronaviqasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üzrə Avropa Təşkilatı.....	561
20.2.4. Afrika Mülki Aviasiya Komissiyası.....	562
20.2.5. Afrikada və Madaqaskarda aeronaviqasiya təhlükəsizliyi- nin təmin edilməsi üzrə Agentlik.....	563
20.2.6. Latin Amerikas Mülki Aviasiya Komissiyası.....	564
20.2.7. Aeronaviqasiya xidməti üzrə Mərkəzi Amerika Korporasiyası.....	565
20.2.8. Ərəb dövlətlərinin Mülki Aviasiya Şurası.....	566
20.2.9. Dövlətlərarası aviasiya və hava məkanından istifadə Şurası.....	567
20.2.10. Beynəlxalq Hava Nəqliyyatı Assosiasiyası.....	568
20.3. Uçuşların beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsi.....	569
20.3.1. Dövlət ərazisi üzərində həyata keçirilən beynəlxalq uçuşların hüquqi tənzimlənməsi.....	569
20.3.2. Beynəlxalq hava məkanında uçuşların hüquqi tənzimlən- məsi.....	577
20.4. Beynəlxalq kommertiya hava daşımalarının tənzimlənməsi..	584
20.4.1. Kommertiya hüquqları.....	584
20.4.2. «Hava azadlıqları» – kommertiya hüquqlarının əsas ele- menti kimi.....	585
XX FƏSİL ÜZRƏ ƏYANİ SXEM.....	588
XX FƏSİL ÜZRƏ TÖVSIYƏ EDİLƏN ƏLAVƏ ƏDƏBİYYAT..	589

XXI FƏSİL.

BEYNƏLXALQ PUBLİK KOSMOS HÜQUQU

21.1. Beynəlxalq publik kosmos hüququ beynəlxalq publik hüququn müstəqil sahəsi kimi.....	590
21.1.1. Beynəlxalq publik kosmos hüququ anlayışı.....	590
21.1.2. Beynəlxalq publik kosmos hüququnun nizamasalma predmeti.....	592
21.2. Beynəlxalq publik kosmos hüququnun mənbələri və sahəvi (xüsusi) prinsipləri.....	594
21.2.1. Beynəlxalq publik kosmos hüququnun mənbələri.....	594
21.2.2. Beynəlxalq publik kosmos hüququnun sahəvi (xüsusi) prinsipləri.....	598
21.3. Kosmik fəzanın, təbii səma cismlərinin və kosmik obyektlərin hüquqi rejimi.....	601
21.3.1. Kosmik fəzanın hüquqi rejimi.....	601
21.3.2. Təbii səma cismlərinin hüquqi rejimi.....	603
21.3.3. Kosmik obyektlərin hüquqi rejimi.....	606
21.3.4. Kosmonavtların hüquqi statusu.....	609
21.3.5. Kosmosda həyata keçirilən fəaliyyətə görə beynəlxalq məsuliyyət.....	611
XXI FƏSİL ÜZRƏ ƏYANİ SXEM.....	615
XXI FƏSİL ÜZRƏ TÖVSIYƏ EDİLƏN ƏLAVƏ ƏDƏBİYYAT.....	616

XXII FƏSİL.

BEYNƏLXALQ PUBLİK EKOLOGIYA HÜQUQU

22.1. Beynəlxalq publik ekologiya hüququ beynəlxalq publik hüququn müstəqil sahələrindən biri kimi.....	617
22.1.1. Beynəlxalq publik ekologiya hüququ anlayışı.....	617
22.1.2. Beynəlxalq publik ekologiya hüququnun nizamasalma predmeti.....	619
22.2. Beynəlxalq publik ekologiya hüququnun subyektləri, sahəvi prinsipləri və mənbələri.....	621
22.2.1. Beynəlxalq publik ekologiya hüququnun subyektləri.....	621
22.2.2. Beynəlxalq publik ekologiya hüququnun sahəvi prinsipləri.....	623
22.2.3. Beynəlxalq publik ekologiya hüququnun mənbələri.....	629
22.2.4. Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində fəaliyyət göstərən beynəlxalq təşkilatlar.....	633
22.3. Beynəlxalq-hüquqi mühafizənin obyektləri.....	640

22.3.1. Yer atmosferinin və kosmik fəzanın beynəlxalq-hüquqi mühafizəsi.....	640
22.3.2. Dünya okeanının beynəlxalq-hüquqi mühafizəsi.....	643
22.3.3. Fauna və floranın beynəlxalq-hüquqi mühafizəsi.....	646
22.3.4. Qütb ekosisteminin beynəlxalq-hüquqi mühafizəsi.....	648
XXII FƏSİL ÜZRƏ ƏYANİ SXEM.....	654
XXII FƏSİL ÜZRƏ TÖVSIYƏ EDİLƏN ƏLAVƏ ƏDƏBİYYAT.....	655

XXIII FƏSİL.

BEYNƏLXALQ PUBLİK ƏMƏK HÜQUQU

23.1. Beynəlxalq publik əmək hüququ beynəlxalq publik hüququn müstəqil sahələrindən biri kimi.....	656
23.1.1. Beynəlxalq publik əmək hüququ anlayışı.....	656
23.1.2. Beynəlxalq publik əmək hüququnun nizamasalma predmeti.....	657
23.1.3. Beynəlxalq publik əmək hüququnun subyektləri.....	659
23.2. Beynəlxalq publik əmək hüququnun mənbə və prinsipləri.	660
23.2.1. Beynəlxalq publik əmək hüququnun mənbələri.....	660
23.2.2. Beynəlxalq publik əmək hüququnun sahəvi prinsipləri.....	662
23.3. Əməklə bağlı münasibətlərin beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsi.....	665
23.3.1. Əməklə bağlı münasibətlərin universal səviyyədə beynəlxalq-hüquqi mühafizəsi.....	665
23.3.2. Əməklə bağlı münasibətlərin regional səviyyədə beynəlxalq-hüquqi mühafizəsi.....	667
23.3.3. Ayrı-ayrı kateqoriya işçilərin əməyinin beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsi.....	669
XXIII FƏSİL ÜZRƏ ƏYANİ SXEM.....	672
XXIII FƏSİL ÜZRƏ TÖVSIYƏ EDİLƏN ƏLAVƏ ƏDƏBİYYAT.....	673
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT.....	674
İXTİSARLAR.....	691

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ
HÜQUQ FAKÜLTƏSİ**

**BEYNƏLXALQ PUBLİK
HÜQUQ KURSU**

DƏRSLİK

II CİLD

XÜSUSİ HİSSƏ

(yeni dən işlənilmş və təkmilləşdirilmş ikinci nəşr)

Z.H.Əliyevin ümumi redaktəsi ilə

REDAKSIYA QURUPU

Məsul redaktor:

Əliyev Etibar Əli oğlu,
Azərbaycan Hüquqşünasları Konfederasiyasının üzvü,
professor, hüquq üzrə elmlər doktoru.

Texniki redaktor:

Pənəliyeva Zümrüd Turabxan qızı,
«Hüquqi müstəvi» elmi-nəzəri, təcrübi jurnalın texniki
redaktoru.

Redaktor:

Hüseynov Məzahir Hazarxan oğlu,
hüquqşünas, polis polkovniki.

This image shows a single sheet of white paper with horizontal ruling lines. The lines are evenly spaced and run across the width of the page. There are no margins, text, or other markings on the paper.

Çapa imzalanmışdır: 15.12.2022
“Bakı Universiteti” nəşriyyatında
ofset üsulu ilə çap edilmişdir.
Formatı 84×108 1/16.
Şerti çap vərəqi 44,25. Tirajı 100.
İşarə sayı: 1.288.759
Qiyməti razılaşma yolu ilə